

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Cilt: 10 Sayı: 2 Yıl: 2023
Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları

e-ISSN : 2147-4419

Derginin Sahibi : Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi adına
Prof. Dr. Türkmen TÖRELİ
Sorumlu Müdür : Prof. Dr. Türkmen TÖRELİ
Editör : Dr. Öğr. Üyesi Gülsüm TÜTÜNCÜ UĞURLUBAY
Dr. Öğr. Üyesi Işıl ÖZCAN
Yönetim Yeri : T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi - Edebiyat Fakültesi
Tınaztepe Yerleşkesi Buca - 35390 İZMİR

Yazışma Adresi : Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi
Tınaztepe Yerleşkesi, Buca, İZMİR
Tel : 0 (232) 301 79 02
Faks : 0 (232) 453 90 93

Yayın Türü : Akademik Hakemli Dergi
Niteliği : Bilimsel Süreli Yayın. Yılda iki kez yayınlanır.

Bu dergide COPE (Committee on Publication Ethics) yönergesine uygun etik ilkeler uygulanmaktadır.

Yayınlanan makaleler kaynak gösterilmeden kullanılamaz.

© Tüm Hakları Saklıdır.

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
Edebiyat Fakültesi

EDEBİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Hakemli Dergi
Cilt: 10 Sayı: 2 Yıl: 2023

Editörler

Dr. Öğr. Üyesi Gülsüm TÜTÜNCÜ UĞURLUBAY
Dr. Öğr. Üyesi Işıl ÖZCAN

Alan Editörleri

Prof. Dr. Cafer ŞEN (İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı)
Prof. Dr. Cahit GELEKÇİ (Ankara, Hacettepe Üniversitesi, Sosyoloji)
Prof. Dr. Fikri KULAKOĞLU (Ankara, Ankara Üniversitesi, Arkeoloji)
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇELİKEL (Denizli, Pamukkale Üniversitesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı)
Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal (Denizli, Pamukkale Üniversitesi, Tarih)
Prof. Dr. Şahika KARACA (Eskişehir, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı)
Prof. Dr. Yıldız AKPOLAT (İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyoloji)
Doç. Dr. Ahu ÖZTÜRK, (Bursa, Uludağ Üniversitesi, Psikoloji)
Doç. Dr. Barış GÜR (İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi, Müzecilik)
Doç. Dr. Eren RIZVANOĞLU (Van, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Felsefe)
Doç. Dr. Sabahattin EZER (Adıyaman, Adıyaman Üniversitesi, Arkeoloji)
Doç. Dr. Sabine LADSTÄTTER (Viyana, Avusturya Bilimler Akademisi, Arkeoloji)
Doç. Dr. Üyesi Songül ERCAN (İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi, Kadın Çalışmaları)
Dr. Öğr. Üyesi Ahu Selin ERKUL YAĞCI (İzmir, Ege Üniversitesi, İngilizce Mütercim
Tercümanlık)
Dr. Öğr. Üyesi Gözde KIRAL UÇAR (Çanakkale, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi,
Psikoloji)
Dr. Öğr. Üyesi Gülsüm TÜTÜNCÜ UĞURLUBAY (İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi, Tarih)
Dr. Okan KUBUŞ (Magdeburg, Magdeburg-Stendal Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, İşaret Dilleri)
Dr. Öğr. Üyesi Servet KAÇAR BAŞARAN (Denizli, Pamukkale Üniversitesi, Psikoloji)

Yardımcı Editörler

Doç. Dr. Eda GÜNGÖR ALPER (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Araş. Gör. Dr. Jasmin Esin DURANER DİKMEN (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Araş. Gör. Murat YILMAZ (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Araş. Gör. Gülşen GÜRGEN (Dokuz Eylül Üniversitesi)

İngilizce Dil Editörü

Araş. Gör. Dr. Jasmin Esin DURANER DİKMEN (Dokuz Eylül Üniversitesi)

Türkçe Dil Editörü

Araş. Gör. Gülşen GÜRGEN (Dokuz Eylül Üniversitesi)

Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi
MLA Uluslararası Endeksinde taranmaktadır.
Dokuz Eylül University Journal of Humanities is indexed
in the MLA International Bibliography.

Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi
TR Dizin atıf endeksinde taranmaktadır.
Dokuz Eylül University Journal of Humanities is indexed
in the TR Dizin Citation Index.

Yayın Danışma Kurulu

- Prof. Dr. Aylin NAZLI (İzmir, Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Dilek DİRENÇ (İzmir, Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Fikri KULAKOĞLU (Ankara, Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Hakkı UYAR (İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Kamil İŞERİ (İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Levent AYSEVER (İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal (Denizli, Pamukkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Nazile KALAYCI (Ankara, Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Neslihan KANSU YETKİNER (İzmir, İzmir Ekonomi Üniversitesi)
Prof. Dr. Nevzat KAYA (İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Rezzan SİLKÜ (İzmir, Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Sevinç ÖZER (Çanakkale, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Prof. Dr. Sezgin KIZILÇELİK (Malatya, İnönü Üniversitesi)
Prof. Dr. Şebnem TOPLU (İzmir, Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Şeref ULUOCAK (Çanakkale, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Doç. Dr. Geoff BOVE (İstanbul, İstanbul Teknik Üniversitesi)
Doç. Dr. Güncel ÖNKAL (İstanbul, Maltepe Üniversitesi)
Doç. Dr. Lucas THORPE (İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet ŞAHİN (İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi)
Doç. Dr. Sandrine BERGES (Ankara, Bilkent Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Aykut HALDAN (Edirne, Trakya Üniversitesi)
Dr. Deniz ÖZYILDIZ (Amherst, Massachusetts Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Iğın AKTENER (İzmir, İzmir Ekonomi Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi İpek Pınar UZUN (Ankara, Ankara Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Saniye VATANSEVER (Ankara, Bilkent Üniversitesi)

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
Edebiyat Fakültesi

EDEBİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ
Cilt: 10 Sayı: 2 Yıl: 2023

İÇİNDEKİLER

Bir Dişil Roman: <i>Misket</i>	
Zerrin Eren.....	165
Salih Zeki (Ekinci) Bey'in "Türkiye'de Tütün, Ziraat, Sınat ve Ticareti" Adlı Eserine Göre Tütün İnhisar İdaresi'nin Teşkilat Yapısı (1928)	
Mustafa Dağ.....	183
The French Way of Examining Speech and Thought Presentation in an English Authorial-Figural Narrative "The New Spain"	
Ufuk Şahin	216
Does Emotion Eliciting Influence Risk Taking Behavior?	
İpek Ergönül Hürman et. al.....	229
27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi Sonrası Siyasette İsmet İnönü: Sır Dergisi (1960-1961) Tahlili	
Pınar Aydoğan	246
Nahçıvan'da Sovyet Hakimiyetinin Kurulması	
Ulvi Rahımlı.....	273
Tarihi Yeniden Kurgularken: Toplumsal Bir Eyleyici Olarak Ahmet Refik ve <i>Mektuplar</i> Çevirisi	
Sitem İnce, Atalay Gündüz	296
Kadro Hareketi ve Kadrocuların Sanat Anlayışı (1932-1935)	
Esra Çetin	326
Osmanlı Devleti'nde Vakıf-Toplum İlişkileri ve Aşiretler	
Mehmet Nuri Şanda	343
Edebiyatın Entropi Bağlamı: Negentropik Bir İmkân Olarak Minör Edebiyat	
Bora Atak	361
Etrüsk Sanatında Yeraltı Dünyasının Yol Göstericileri Ölü Demonları	

Işık Albasan	386
Aristoteles'in Erdem Etiği Bağlamında Ötanazinin Değerlendirilmesi	
Erman Kar	416
Mimarlığın ve Arkeolojinin Kesişimi: Arkeoparkların Sürdürülebilir Tasarım İlkelerinin Belirlenmesi	
Melisa İşcan, Hicran Hanım Halaç	433
Partili Cumhurbaşkanlığına Bir Örnek: Celal Bayar	
Asya Kalkan	465
Medonagh'ın Ölüm Perileri ve Bir Erkeklik Eleştirisi Olarak İrlanda İç Savaşı	
Kübra Kangüleç Coşkun	490
Büveyhoğulları Vezirlerinden Mühellebî: Hayatı ve Faaliyetleri	
Sevgi Kübra Bilgin	506
Yahya Kemal'in Huzursuzluğu	
Fatih Ordu	533
İzmir'deki Cezayir Hanı'na Dair Yeni Bir Değerlendirme	
Funda Adıatar	554
Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye Verdiği Ahidnâmelere Dair Bazı Yeni Tespitler (1580-1675)	
Ahmet Tekin	574
Amerikalı Misyoner Theresa Huntington Ziegler'ın Mektupları	
Fusun Çoban Döşkaya, Yakup Öztürk	587
Toplumsal Cinsiyet Rollerinin Türk Yeraltı Edebiyatında Kabalık Bağlamında Temsili	
Suna Yertutan, Gülsüm Songül Ercan	614
Rus Tarihyazımında Malazgirt Savaşı ve Selçuklular	
Tevfik Orkun Develi	627
Dosttan Kaçıp Düşmana Sığınmak: Memlûk Emîri Karasungur'un Siyasi Faaliyetleri	
Kâzım Uzun	649
Perfectionism and Intolerance of Uncertainty as Triggers of Depression, Anxiety and Obsessive-Compulsive Symptoms: A Structural Model Based on Transdiagnostic Approach	
Servet Kaçar Başaran	675
Genel Sistem Teorisinden Aile Sistemleri Teorisine: Aile Çalışmalarında Sistem Kuramı	
Esra Işık	701

Midilli Kısa Kroniği

Ali Doruk Kahraman, Murat Yılmaz.....717

Türk Yükseköğretiminde Sosyoloji Eğitiminin Son Durumuna İlişkin Bir
Değerlendirme

Nebiye Konuk Kandemir, Esra Işık740

Makale Bilgisi: Eren, Z. (2023). Bir Dişil Roman: <i>Misket</i> . DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:10, Sayı:2, ss.165-182.	Article Info: Eren, Z. (2023). A Feminine Novel: <i>Misket</i> . DEU Journal of Humanities, Volume:10, Issue:2, pp. 165-182.
Kategori: Araştırma Makalesi	Category: Research Article
Gönderildiği Tarih: 10.02.2023	Date Submitted: 10.02.2023
Kabul Edildiği Tarih: 28.08.2023	Date Accepted: 28.08.2023

BİR DİŞİL ROMAN: *MİSKET*

Zerrin Eren*

ÖZ

Senaryo, öykü ve roman yazarı İnci Gürbüzatık yapıtlarında çoğunlukla kadın-erkek ilişkilerini, kadının toplumda karşılaştığı sorunları ele alır. Bu çalışmanın amacı Gürbüzatık'ın *Misket* adlı romanının bir dişil yazı (dişil roman) olarak sayılıp sayılmayacağını tartışmaktır. Bu amaçla roman yakın okuma yoluyla incelenmiş, metinden elde edilen bulgular, Hélène Cixous'un "Medusa'nın Gülüşü" ("The Laugh of the Medusa"), "Çıkışlar" ("Sorties: Out and out: Attacks/ways out/forays"), "Hadım Etme ya da Başını Kesme?" ("Castration or Decapitation?") yazılarındaki görüşlerine göndermeler yapılarak tartışılmıştır. Bu tartışmaların sonuçları şunlardır: Yazarın *misket* sözcüğünün çeşitli anlamlarını romanın farklı sayfalarında kullanması Cixous'un dişil yazıda tek, sabit anlam yerine çok anlamlılığı önermesiyle uygundur. Benzer bir biçimde, yazarın hem birinci tekil şahıs ağzından hem de üçüncü tekil şahıs ağzından anlatım kullanması Cixous'un 'birliğe karşı çokluk' önerisiyle uyumludur. Birinci tekil şahıs ağzından anlatım kullandığı sahnelerde, çocukluğunun geçtiği sokaklarda dolaşırken bilincine gelen bastırılmış yaşantılarını yazarak Gürbüzatık, Cixous'un kadın yazarlardan isteğini yerine getirir. Ataerkil toplumda kendi ayakları üzerinde durmaya çalışan kadınların öykülerini anlatmanın yanı sıra Gürbüzatık, kadın bedenini de betimlemiş, kadınların cinsel arzuları olduğunu gösteren sahneler çizmiştir. Bunlar da Cixous'un yukarıda adı geçen yapıtlarında kadınları yazmaya cesaretlendiği konulardır. Buraya kadar yapılan tartışmaların sonuçlarını göz önüne alarak, İnci Gürbüzatık'ın *Misket* adlı romanının etkileyici bir dişil yazı örneği olduğunu ileri sürmek mümkündür.

Anahtar Sözcükler: Cixous, Dişil Yazı, Feminist Eleştiri, İnci Gürbüzatık, *Misket*

A FEMININE NOVEL: *MİSKET*

ABSTRACT

İnci Gürbüzatık, screenwriter, novelist, and short-story writer, deals with mainly the relations between the woman and the man and the problems women face in society.

* Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi, erenz@omu.edu.tr, ORCID:0000-0002-8579-6639

The aim of this paper is to discuss whether the writer's novel titled *Misket* can be regarded as an *écriture féminine* (a feminine novel). For the purpose of the study, the novel has been analyzed through close reading, and textual evidence has been discussed, referring to Hélène Cixous's ideas concerning *écriture féminine* in her works titled "The Laugh of the Medusa", "Sorties: Out and out: Attacks/ways out/forays" and "Castration or Decapitation?" The results of the discussions are as follows: the fact that Gürbüzatık has used various meanings of the word "misket" on different pages of the novel is congruent with Cixous's suggestion of using a myriad of meanings instead of a single, fixed meaning. Similarly, that the writer has adopted both the first-person narrative and the third-person narrative is concordant with Cixous's implication of 'plurality against unity' in *écriture féminine*. Writing the repressed memories coming to her consciousness while walking in the streets where she spent her childhood in the scenes in which she has used the first-person narrative, Gürbüzatık has fulfilled what Cixous desires women to talk about in their works. Besides narrating the stories of the women trying to stand on their own feet, Gürbüzatık has described women's bodies and depicted the scenes displaying that women have sexual desires. These are also the topics about which Cixous encourages women to write. Given the results of the discussions so far, it is possible to assert that Gürbüzatık's *Misket* is an impressive example of *écriture féminine*.

Keywords: Cixous, *Écriture Feminine*, Feminist Criticism, İnci Gürbüzatık, *Misket*.

1. GİRİŞ

1960'larda başlayan, etkisi 1970'lerde doruk noktasına çıkan ikinci dalga feminizme, Fransız düşünür ve edebiyat kuramcılarının katkıları büyüktür. Varoluşçu felsefenin önemli isimlerinden olan Simone de Beauvoir, 1949'da yayımlanan *İkinci Cins (Le Deuxième Sexe)* başlıklı kitabıyla ikinci dalga feminizme giden yolun taşlarını döşerken Hélène Cixous, Julia Kristeva ve Luce Irigaray önemli düşünsel katkılarda bulunmuşlardır. Bu üç düşünürün ortak özellikleri, Batı düşüncesini, temel olarak, baskıcı ve erkek merkezli (fallogosantrik) olarak görmeleridir (Jones, 1981, s. 248). Yazınsal yapıtlar, büyük ölçüde, bu düşünce biçiminin ürünleridir. Erkek yazarların çoğunluğu oluşturması nedeniyle içeriklerinde genellikle baskıcı ve erkek egemen bir dünyayı yansıtan yazınsal yapıtların okura iletileme araçlarının da bu tür görüşün izlerini taşıyan dil olduğu göz önüne alındığında, bu yapıtların baskıcı ve erkek egemen düşüncenin pekiştirilmesi ve kuşaktan kuşağa aktarılmasındaki rolü yadsınamaz. Yukarıda adları geçen Fransız düşünürlerden özellikle Cixous'un kadınları yazmaya teşvik etmesinin nedenlerinden biri de yazınsal yapıtların bu rolü olabilir.

Cixous, yazını kadının özgürleşme alanı olarak kabul eder. Bir başka deyişle, kadın, özgürleşme mücadelesini verirken, tarih boyunca dışlandığı, yapıtları antolojilere ve ders kitaplarına alınmayarak unutturulmaya çalışıldığı yazın alanını göz ardı etmemelidir. Ancak kadın, bu mücadelesini kendi yazma biçimini geliştirerek yani dişil yazı (*écriture féminine*) yoluyla yapmalıdır. Kadın yok sayılmaya çalışıldığı bu alana, kendi deneyimlerini

kendine özgü biçimiyle yazdığı yapıtlarıyla damgasını vurmalıdır (Cixous, 1975/1976).

Ülkemizde kadının şairliğe ve yazarlığa olan ilgisinin uzun bir geçmişi vardır. Ancak Batı'dakine benzer şekilde, ülkemizde de kadın yazarlar ve yapıtları uzunca bir süre unutulmaya mahkûm edilmişlerdir. Kadının her alanda karşılaştığı sorunlarla ilgilenen feminist araştırmacılar, özellikle ilk dönem çalışmalarında, yazın alanında unutulmuş kadın şair ve yazarları gün ışığına çıkarmayı da hedeflemiştir. 1980'ler Türkiye'de feminizmin etkili olmaya başladığı, kadının toplumdaki konumunun akademik anlamda tartışılmaya başlandığı, yani genel olarak Kadın Çalışmalarının başladığı dönem olarak kabul edilebilir (Arat, 1996, ss. 404-406). 1980'lerde, Kadın Çalışmalarının da etkisiyle başlayan araştırmalar, günümüzde de yoğun bir şekilde sürmekte, yazın araştırmacıları hem yazınsal yapıtlardaki kadın temsillerini hem de geçmiş ve günümüz kadın şair ve yazarlarının yapıtlarını incelemektedirler. Kadın ve yazın alanına araştırmacıların yoğun ilgisi birçok kadını yazmaya cesaretlendirirken okurun dikkatini de başarılı kadın yazarlara ve yapıtlarına çekmektedir.

Kuşkusuz tüm kadın yazarlarımızın yapıtlarının dışıl yazı örnekleri oldukları söylenemez. Kadın yazar olmayı öncelemeyenlerin yanı sıra, yapıtlarında kadın ve kadın sorunlarını ön plana çıkaran yazarlarımız, yapıtları dışıl yazı örneği olarak değerlendirilebilecek yazarlarımız da vardır. Günümüz kadın yazarlarından İnci Gürbüzatik, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tiyatro Bölümünden mezun olduktan sonra TRT'de yapımcı olarak çalışmış; TRT tarafından çekilip yayımlanan senaryolarının yanı sıra öykü ve romanlar yazmıştır. Yapıtlarında genellikle kadın-erkek sorunlarını ele alan yazar, son dönemde yazdığı *Zorba TV ve Dergi*'de yer alan "Erkekler Author, Kadınlar Writer" (14 Aralık 2021) başlıklı yazısında olduğu gibi, kadının toplumdaki ve yazındaki konumuyla da ilgilenmektedir. Bu çalışmanın amacı, Gürbüzatik'in *Misket* adlı romanının bir dışıl yazı örneği olarak kabul edilip edilmeyeceğini tartışmaktır.

2. *Misket*'i Dışıl Roman Yapan Ögeler

İnci Gürbüzatik'in yarı otobiyografik romanı *Misket* anlatıcı/yazarın¹çocukluğunun geçtiği Ankara'nın Ulus semtine gitmesi ve çocukluğunun geçtiği sokaklarda dolaşmaya karar vermesiyle başlar. Ancak bu roman, son sayfalarına yerleştirilen anlatının mekânını oluşturan Ankara'nın Ulus semtinin sokaklarının fotoğrafları ve krokisiyle; "Önsöz", "Sonsöz" ve romanın bölüm başlıklarının verildiği "İçindekiler" sayfasıyla, yani okura sunuluş düzeniyle, kitabı henüz eline alarak içeriğini okumadan

¹Yazar, bu yapıtında hem birinci tekil şahıs ağzından anlatım hem de üçüncü tekil şahıs ağzından anlatım kullanır ve bu durumu "belgeli tanıklıkları" (Gürbüzatik, 2009b, s. 340) anlatırken "birinci tekil şahıs" anlatım kullandığını söyleyerek açıklar. Bu nedenle, bu çalışmada, birinci tekil şahıs ağzından anlatılan olaylara gönderme yapılırken anlatıcı/yazar ifadesi kullanılacaktır.

inceleyenlere bile, erkek egemenliği altında gelişen geleneksel romanlardan farklı olduğunun işaretini verir. Cixous, kadınları yazmaya ikna etmeye çalıştığı yazılarında, kadınlardan erkeklerin yazma biçimlerine öykünmemelerini, dişil yazıyı, dişil yazı biçimini oluşturmalarını ister. Bununla birlikte, dişil yazının nasıl olması gerektiğiyle ilgili bir kuram vermez ve bunun nedenini şöyle açıklar: “Şu anda yazmanın dişil bir uygulamasını tanımlamak, sürececek olan bir imkânsızlıkla, imkânsızdır; çünkü bu uygulama asla kuramsallaştırılamayacak, kapatılamayacak ve kodlanamayacaktır; bu onun var olmadığı anlamına gelmez. Ancak, o daima erkek merkezli sistemi yöneten söylemi aşacaktır; o, felsefi-kuramsal egemenliğe bağlı alanların dışında başka bir yerde yer alır ve alacaktır” (Cixous, 1975/1988, s.92). Bu sözlerden yola çıkarak, Cixous’un, dişil yazının nasıl olmasıyla ilgili kuramlar oluşturmayarak, kurallar vermeyerek, dişil yazının dar kalıplar içine hapsedilemeyecek, akılcılığın ürünü olan belli ölçütlere sığdırılamayacak kadar çeşitli olduğunu ima ettiği söylenebilir. Bu nedenle, Gürbüzatık’ın fotoğraflar, kroki, İçindekiler, Önsöz ve Sonsöz bölümlerini içeren romanı *Misket*’in, dişil yazının çeşitliliğinin bir örneği olduğu düşünülebilir.

Cixous dişil yazının nasıl olması gerektiğiyle ilgili kurallar vermese bile, yazarın “Medusa’nın Gülüşü” (“The Laugh of the Medusa”), “Çıkışlar” (“Sorties”), “Hadım Etme ya da Başını Kesme?” (“Castration or Decapitation?”) başlıklı çalışmalarında dişil yazının özellikleriyle ilgili içerimler vardır. Cixous, “Medusa’nın Gülüşü”nde şunları söyler: “Hemen hemen bütün yazma tarihi aklın tarihiyle iç içe geçmiştir... Bu da erkek egemen gelenekle bütünlük içindedir. Aslında aynı kendine hayran, öz uyarıcı, kendi kendisini kutlayan erkek merkezciliktir” (Cixous, 1975/1976, s. 879). Bu sözlerden erkeksi yazı biçiminin duyguları, çağrışımları değil, akli, mantıksal olanı öncelediği; yazın, erkek egemenliği altında olduğu için yazın tarihinin mantıksal bir bütünlük içinde kurgulanmış yapıtlardan oluştuğunu ve Cixous’un kadınlardan yapıtlarında bu tür yazma biçimlerinden uzak durmalarını ima ettiği çıkarımı yapılabilir. Nitekim Tyson, Cixous’un dişil yazı anlayışının “özgürce çağrışımsal” (2006, s. 101) olduğunu belirttikten sonra, açıklamasını şöyle sürdürür: “O [dişil yazı] genellikle kurallarla belirlenmiş, ‘doğru’ düzenleme yöntemlerini, mantığın (duysal ve sezgisel deneyimin birçok türünü itibarsızlaştıran, bilişsel deneyimin dar tanımlarının doğruluğuna güvenen, ‘beyinde’ olan mantık) akılcı kurallarını ve düz akıl yürütmeyi (...) gerektiren ataerkil düşünme ve yazma biçimlerine kafa tutar” (2006, s. 101). O halde dişil yazının, serim, düğüm ve çözümden oluşan, neden-sonuç ilişkisi içinde ilerleyen yapıtlardan farklı olduğu söylenebilir. Olayların neden-sonuç ilişkisi içinde gelişmediği *Misket*’te anlatılanlar kronolojik bir sıraya göre değil, anıların anlatıcının bilincine gelme sırasına göre anlatılır. Anlatıcı/yazar bu durumu, aşağıdaki örneklerde olduğu gibi, çeşitli ifadelerle okurlarına fark ettirir: “Eee, şimdi bu çinko tasın Manav Aliye ile ne ilgisi var? Neden birdenbire Manav Aliye’yi anlatırken çiçekli

tasa geçiverdim?” (Gürbüzatik, 2009a, s.151). Yazar bu cümlesiyle yapıtında kronolojik bir sıra izlemediğini, serbest çağrışımlarla zihnine gelen anıları yazdığını okuruna anımsatır. Dahası, yazar okurlarına bunu, yani zihnin sıralamasını izlemeyi, bilinçli olarak yaptığını da işaret eder. Diğer bir örnekte ise anlatıcı/yazar şöyle der: “Anılarım darmadağın. Daldan dala zıplar gibi. Birinden diğerine konup, uçuşuyorlar. Geldim işte. Sağım solum, önüm arkam, her yanım anı. Sobe!” (Gürbüzatik, 2009a, s.72). Bu cümlede yine, yazar okuruna, bu yapıtında kronolojik bir sıra izlemediğini gösterir. Kendisini üzen anılar henüz belleğine gelmemişken, romanın başlarında yer alan bu cümlede anlatıcı/yazar, çocuk oyunlarından biri olan saklambaçta kullanılan bir tekerlemeyi kullanarak, anılarını anımsamaktan duyduğu coşkuyu da gösterir. Yazarın bu coşkuyu, “o günleri coşkuyla anımsadım” gibi kalıplaşmış bir ifade yerine, saklambaç oyununda kullanılan bir tekerlemeyle aktarması, kadınların duygularını dile getirme zenginliğinin bir özelliği olarak kabul edilebilir.

Cixous’un “Hadım Etme ya da Başını Kesme?” (“Castration or Decapitation?”) başlıklı yazısını İngilizceye çeviren Annette Kuhn, Cixous’un dişil yazı anlayışının “birliğe karşı çokluğu; tek, sabit anlamlara karşı anlamların çokluğunu; araçsallığa karşı uzun uzun söz söylemeyi; kapalılığa karşı açıklığı yerleştirmeyi” amaçladığını söyler (1981, s.38). Cixous’un bu anlayışının ataerkinin hiyerarşik, kuralcı, tek tipçi yazı anlayışının yapısını bozmayı hedeflediğini söylemek mümkündür. Gürbüzatik’in de saklambaç oyununda kullanılan bir tekerlemeyi, anlatıcı/yazarın aklına bir anda üşüşen anılarının peşinden koşmasını anlatmak için kullanması, sözcüklerin, sözcük öbeklerinin, tekerlemelerin ait oldukları yapıların dışında da kullanılabileceğini göstermesi bakımından önemlidir.

Kuhn’nun sözünü ettiği anlam çokluğunun en güzel örneğini yazar “misket” sözcüğünü farklı yerlerde farklı anlamlarıyla kullanarak verir. Romanın adı *Misket*’tir; misket Ankara yöresinde söylenen bir türkünün ve bu türküyle birlikte oynanan halk oyununun adıdır. “...misketin kostak sesi gelirdi” (Gürbüzatik, 2009a, s.137) ifadesini kullanarak yazar, okurlarına bu türküyü ve oyun havasını anımsatır. Roman Ankara’da geçtiği için, yazarın romanına Ankara’yı çağrıştıran bir adı seçmiş olduğu düşünülebilir. Ancak yazar yalnızca misket türküsünden değil, “misket şarabından” (2009a, s.83), misket elmasından da (Gürbüzatik, 2009a, s.156) söz eder; çocukların oynadığı bir tür oyunun adının misket olduğunu (2009a, s.319), “Şimdiki misketler oynamak için değil nostaljik birer süs sanki” (Gürbüzatik, 2009a, ss.319-320) cümlesiyle de bu oyunun oynandığı oyuncakların adının da misket olduğunu okurlarına anımsatır. Misket sözcüğünü romanın farklı sayfalarında, farklı anlamlarıyla kullanmanın yanı sıra, yazar misketi bir metafor olarak da kullanır ve bunu daha romanın ilk başlarında okura şu tümcesiyle iletir: “Sadece bana ait olan, kimsenin çalamayacağı, elimden hiçbir biçimde alamayacağı anılarım ve geçmişim, bir avuç miskete

dönüşüyor böyle zamanlarda” (Gürbüzatik, 2009a, s.27). Anlatıcı /yazar, anılarını misketlere benzetmenin yanı sıra, örnekte görüleceği gibi, duygularının darmadağın olmasını da misket oyununda misketlerin dağılmasına benzeterek anlatır. Ağır hasta olan anlatıcı/yazarın babası, kızına sevdiği kadından bir oğlu olduğunu ve oğlunun annesiyle birlikte Almanya’da yaşadığını söyler. Artık yetişkin bir kadın olan anlatıcı/yazar, ölmekte olduğunu fark ettiği babasının huzurlu olmasını istediği için, gerçek duygularını babasına belli etmez (Gürbüzatik, 2009a, s. 276). Ancak içinde yaşadıklarını okurlarına şöyle aktarır: “Paramparçaydı duygularım. Vurulmuştum. Tam yürekten. Hayatının önemli bir sırrını itiraf etmiş, dizili misketlerimi tam hedeften vurup, dört bir yana darmadağın dağıtıp rahatlamıştı işte ölmeden önce. Son bir el oynamış onda da ütmüştü beni” (Gürbüzatik, 2009a, ss. 276-277). Anlatıcı yazar, babasının başka kadınlarla ilişkisi olduğunu bilerek, babasının başka kadınlar için evi terk etmesine tanık olarak büyümüştür. Ancak babasının sonunda eve dönmesi, ona bu kadınların gelip geçici bir heves olduğunu, yaşamının sonunda ailesiyle birlikte olmaktan mutlu olduğunu düşündürmüş olabilir. Ancak babasının bir erkek çocuğu olduğunu söylemesi, çocuğunun ve annesinin Almanya’da yaşadıklarını bilmesi, anlatıcı/yazara babanın hâlâ bu kadını ve çocuğunu düşündüğünü hissettirmiştir. Babasının ailesiyle birlikte mutlu olduğunun kendi kurgusu olduğunu anlayan anlatıcı/yazar, bütün bu kurgusunun ve duygularının darmadağın olmasını misket oyununda yenilmeye benzeterek okurlarına anlatır. Yazarın, misket sözcüğünün, “oyun havası”, “bir tür elma”, “bir cins şarap”, “çocuk oyunu” ve “oyuncak” anlamlarını, romanın farklı yerlerinde kullanması, Cixous’nun dişil yazıda “sabit anlama karşı anlamların çokluğu” önermesine uygundur.

Gürbüzatik, bu romanında Cixous’nun “sabit anlama karşı anlamların çokluğu” önermesine uymakla kalmaz; aynı zamanda, “birliğe karşı çokluk” anlayışına da uygun davranır. Gürbüzatik, *Misket*’te hem birinci kişi ağzından hem de üçüncü kişi ağzından anlatım kullanır. Bu durum da yine yazarın kendi yazma biçimini, bir dişil roman oluşturma çabasının işareti sayılabilir. Gürbüzatik, romanın “Sonsöz”ünde birinci kişi ağzından ve üçüncü kişi ağzından anlatım kullanmasının nedenini şöyle açıklar:

Eski Ankara’da yıkımı bekleyen çocukluğumun boşaltılmış mahalle, sokak ve evlerinde anımsadığım olaylarda, özellikle belirli kişilerden söz etmiyorum. Kullandığım bazı adlar, tanıdığım, ya da aşına olduğum o yitik kişilerin gerçek adları değildir. Onların hatırası benim anılarıma sırlı. Birinci tekil şahısta anlattıklarım, yaşadığım, ya da gözümle gördüklerim, duyduklarım, bana kendini hep hatırlatan unutamadığım, belgeli tanıklıklarımdır.

Kurguya gelince! Onsuz olmazdı... (2009b, s. 340).

Yazar bu sözleriyle üçüncü tekil şahıs anlatıcı kullandığı yerlerde kurmaca olaylardan söz ederken birinci tekil şahıs anlatıcı kullandığı yerlerde kendi anılarını anlattığını belirtir. Bu da romanın yarı otobiyografik olduğunun kanıtıdır. Yani yazar, *Misket*'te, büyük ölçüde, kendi çocukluğunu, çocukken tanık olduğu olayları ve kişileri anlatır.

“Medusa'nın Gülüşü”nde, Cixous'nun kadınlar ne yazmalı sorusuna, yazısının hemen başındaki yanıtı, “Kadınlar kendilerini yazmalı: kadınlar hakkında yazmalı...”dır (1975/1976, s.875). Anlatıcı/yazar çocukluğunun geçtiği sokaklarda dolaşırken bu sokaklarda tanıdığı kişiler zihninde canlanmaya başlar; bu nedenle, romanın büyük bir bölümünde, çocukluğunda tanıdığı kişileri ve onlarla ilgili anımsadıklarını anlatır. Anlatıcı/yazarın anımsadıkları, dolayısıyla öykülerini anlattığı kişiler, büyük ölçüde, kadınlardır. Anlatıcı/yazarın annesi, teyzesi, nişanlısıyla ablasının ilişkisini öğrendiğinde intihar eden Aysel Ablâ (Gürbüzatık, 2009a, ss. 62-64); Menekşe Hanım; Naime Ablâ; Aznif; Sivildelipaşakadın; Ayla'nın konsomatrislik yapan ablası; Sedoş ve Sedoş'un fuhuş yapan ablası ve kız kardeşi, bu kadınlardan bazılarıdır. Örneklerde de gösterilmeye çalışıldığı gibi, bir kadın yazar, İnci Gürbüzatık, bu romanında, Cixous'nun yukarıda alıntılanan isteğine uygun olarak, kendini ve kadınları anlatır.

Cixous kadınlara yazmaları konusunda ısrar ettiği “Medusa'nın Gülüşü” başlıklı yazısını şöyle sürdürür: “Şimdi kadınlar uzaklardan geri dönüyorlar;...; erkeklerin “ebedi uykuya” mahkum ederek, zorla unutturmaya çalıştıkları çocukluklarından geri dönüyorlar... İşte buradalar, geri dönüyorlar, tekrar tekrar geliyorlar çünkü bilinçdışı² (the unconsciousness) güçlüdür (1975/1976, s.877). Psikanalizin temellerini atan Sigmund Freud'un kullandığı kavramlardan olan bilinçdışı (unconsciousness) “...acı veren deneyim ve duyguların, yaraların, korkuların, vicdanı rahatsız eden arzuların, yenik düşeceğimizi hissettiğimiz için bilmek istemediğimiz çözümlenmemiş çatışmaların deposudur” (Tyson, 2006, s.12). Bilinçdışı, çocukluk döneminde, baskılama yoluyla oluşur. Cixous da kadınların bilinçdışına attıkları düşlerini, arzularını, unutmaya mahkûm edildikleri, unuttuklarını sandıkları çocukluk anılarını yazmalarını ister. *Misket*'te de anlatıcı/yazar çocukluğunun geçtiği Ulus'taki sokaklarda dolaşırken, aslında bilinçdışının ortaya çıkmasına neden olur. Anlatıcı/ yazar romanın son bölümünde, bilinçdışında biriktirdikleriyle yüzleşmesinden sonra hissettiklerini şöyle anlatır:

Anılarımın peşine neden düştüm ki? ... Yıllar sonra ben, o gün,
o sokakta yıkımı bekleyen o evler, o sokaklarda unuttuğumu

² The consciousness sözcüğünün karşılığı olarak Türkçede bazen “bilinçaltı”, bazen de “bilinçdışı” sözcüğü kullanılmaktadır. Kenan Sevinç'in bu sözcüğün kullanımıyla ilgili 2019 yılında yaptığı “Freudyen psikolojide bilinçaltı ve bilinçdışı kavramları arasındaki benzerlikler ve farklılıklar” başlıklı kapsamlı araştırması (Sevinç, 2019) dikkate alınarak bu çalışmada bilinçdışı sözcüğü kullanılmıştır.

sandığım, belleğimde yitirdiğim, pek çok şeyi yeniden gördüm. Çocukluğumda bıraktığım, hatırlayıp anmadığım, ya da yok sandığım geçmişim, en ince ayrıntısına kadar gerçeği çarptı yüzüme. O gün orada, ben, unuttuklarımı, belleğimden sildiklerimi sandıklarımı da hatırladım. İstemeden hatırladım. Keşke bazılarını hatırlamasa, hatırlayamasaydım. Unutulanlar nasıl da döndü bana (Gürbüzatik, 2009a, s.337).

Anlatıcı/yazarın unuttuğunu sandıkları bilinçdışında bastırıldığı yaşantıları ve duygularıdır. Mutsuz yaşantılarını bastırıldığı için, anlatıcı/yazar çocukluğunu mutlu olarak hatırlamış ve o günlerine geri dönmek istemiş olabilir. Ancak bu sokaklar, onun beklediği gibi yalnızca mutlu anılarını anımsamasına değil, bilinçdışına bastırdıklarının bilincine gelmesine de neden olmuştur. Bu anılarını yazma nedeni ise, hem eski Ankara'nın merkezi olan Ulus'un yıkılmaya terk edilmiş sokaklarındaki, şimdi unutulmuş, insan ilişkilerini kayıt altına almak, hem de "Başına buyruk anılarımdan çok yoruldum" (Gürbüzatik, 2009a, s. 238), sözleriyle ifade ettiği gibi, birbiri ardına gelen acı veren yaşantılarından kurtulma isteği olabilir. Bilincine gelen, yani hatırlamaya başladığı bu anıları yazmak anlatıcı/yazarda katarsis etkisi yapacak, böylelikle bu anılardan kurtulmuş, başka bir ifadeyle, geçmişinden kurtulup özgürleşmiş olacaktır. Günümüzde öykü yazmanın bir psikoterapi yöntemi olarak kullanılması ve bu yöntemin amacının danışanı özgürleştirmek olması (Akkuş ve ark., 2020; Besley, 2002) da anlatıcı/yazarın, yazarak çocukluk anılarından kurtulmak, özgürleşmek istemiş olabileceği savını destekler niteliktedir. Anılarının peşine düşerek girdiği sokaklarda, yani bilinçdışında, dolaşması anlatıcı/yazar için oldukça zor bir süreç olmuştur. Anlatıcı/yazar bu süreci şöyle aktarır:

Hatırladıklarımın bazıları, bana acı verdi. Zarar da verebilir, takılıp kalabilirdim de. Ama buna izin yok. Çünkü ben, o anı kırıntılarını toplayıp yok etmeliyim şimdi. Önümde, yolumun üstündeki engelleri, pürüzleri süpürür, temizler gibi yapmalıyım bunu...

Bütün o tanıdığım insanları, onlarla ilgili anılarımı, susturulmuş sırlarımı, orada enkazların altında bıraktım. Ben dillerini yutmuş bütün o insanların, nefes alışlarını, kalp atışlarını, derinlerde duyarken, onlar yeniden mezarlarına gömülmekteydiler. Kayıtlarımı bilinçli olarak silmeye başladım. Beynimin yöneticisi yine ben oldum. Bedenim ileriye bakıyor (Gürbüzatik, 2009a, s. 338).

Yukarıdaki alıntı, anlatıcı/yazarın kendisini rahatsız eden anılardan kurtulma kararlılığını gösterir. Bu anılarını "yeniden mezarlarına" gönderdiğini söylemesi, bu anılardan sonsuza kadar kurtulduğunu belirtmesi olarak yorumlanabilir. Bugününü de etkileyen bastırılmış yaşantılar, istekler ve

düşlerden bunları yazarak kurtulan anlatıcı/yazar özgürleşmiş ve geleceğe doğru bakmaya karar vermiştir. Cixous'un ifadesiyle, çocukluğuna gitmiş ve oradan özgürleşerek geri dönmüştür.

Anlatıcı/yazarın bilinçdışındaki yaşantılarını harekete geçiren çocukluğunun geçtiği sokaklarda dolaşmaya karar vermesi de kolay olmamıştır. Bu sokaklara inen merdivenlere geldiğinde, bir ses kendisini sürekli olarak, “sakın inme” (Gürbüzatik, 2009a, s. 9), “Dur! O merdivenlerden uzak dur” (Gürbüzatik, 2009a, s. 10), “sakın gireyim deme” (Gürbüzatik, 2009a, s.13) diyerek uyarır. İç sesinin bu şekilde uyarmasının nedeni, anlatıcı/yazarın belleğinde bastırıldığı anı ve duygularının kendisini mutsuz edeceğinin farkında olması olabilir. İç sesinin bu uyarılarının yanı sıra, anlatıcı/yazar kendi bulunduğu yerle, çocukluğunun geçtiği sokakları ayıran “kırmızı silik bir çizgi” (Gürbüzatik, 2009a, s. 9) olduğunu söyler ve bu çizgiyi “Çocukluk ülkemin sınır çizgisi” (Gürbüzatik, 2009a, ss. 9-10) diyerek tanımlar; bilinçdışını “çocukluk ülkem” (Gürbüzatik, 2009a s. 13, 23) diye betimler. Anlatıcı /yazarın çocukluk anılarının canlandığı sokaklardan başka bir ülkeymiş gibi söz etmesi, Cixous'un bilinçdışını “öteki uçsuz bucaksız ülke (that other limitless country)” (1975/1976, s. 880) olarak tanımlamasıyla uyumludur.

Cixous, “Medusa'nın Gülüşü” başlıklı yazısında, kadın yazarlarla ilgili şunları söyler: “Kadın yazarların sayısı (on dokuzuncu yüzyıldan bu yana çok az artmış olsa da) gülünç derecede azdır. Bu olgu, sanatları erkeksi yazıdan hiçbir şekilde farklı olmayan, kadınları ya görünmez yapan ya da (hassas-duygularıyla hareket eden, hayalci, vb.) klasik kadın temsillerini yeniden üreten büyük çoğunluktaki kadın yazar türlerini çıkarmadıkça, yararsız ve aldatıcıdır (1975/1976, s. 878). Cixous, kadınları görünmez yapan kadın yazarlar ifadesiyle, kadın karakterleri başkışı yapmayan ya da kadınların öykülerini anlatmayan kadın yazarları kastetmiş olabilir. Gürbüzatik ise *Misket*'te, bağımlı, boyun eğen, dünyası eviyle sınırlı, başka bir deyişle ataerkil kalıp yargı ve rollerine uygun kadınlar çizmez. Genç cumhuriyetin Ankara'sını anlatan yazar, günlük hayatta rastlayabileceğimiz her kişilikte kadınları okurlarına sunmaya özen gösterirken, çalışan, ekonomik yaşama katkıda bulunan Şekerci Dila, Manav Aliye gibi mahallenin esnaf kadınlarından da söz eder. Anlatıcı/yazar babasının, evi terk etmeden önceki günlerde, aldığı bütün haftalığını annesinin eline verdiğini, annesinin hemen dışarı çıkıp evin ihtiyaçlarını satın aldığını anlatır (Gürbüzatik, 2009a, s.100); bir başka yerde ise, turfanda sebze ilk alanın teyzesi olduğunu şöyle aktarır: “Ne yapar, ne eder, ne olursa olsun, ona ayıracak parayı bulur, yeni çıkmış domatesi, biberi, patlıcanı, kabağı önce “o” sofrasına kondururdu...” (Gürbüzatik, 2009a, s. 149). Bu alıntı evin parasının teyzenin elinde olduğunu gösterir. Yazarın hem esnaf kadınlardan söz etmesi hem de anlatıcı/yazarın annesinin ve teyzesinin evin parasını yönetmesi, kadınların ekonomik güç

sahibi olduklarının, edilgen olarak betimlenmediklerinin örnekleri olarak düşünülebilir.

Romanda kadınlar yalnızca evin dışında çalışarak değil, evde çocuk bakarak ya da dikiş dikerek de maddi kazanç sağlarlar. Dikiş dikerek aile bütçesine katkıda bulunan anlatıcı/yazarın teyzesi Behice, mahallede doktor teyze olarak da bilinir. Aslında doktor olmayan teyze, askerliğini sıhhiye eri olarak yapmış (Gürbüzatik, 2009a, s. 70) babasını gözlemleyerek öğrendikleriyle kendisinden yardım isteyen mahallelinin sağlık sorunlarına yardımcı olan (Gürbüzatik, 2009a, s. 106), ancak kendi yaptığı müdahalenin yeterli olmayacağını anladığı durumlarda “mutlaka bir doktora götürün” (Gürbüzatik, 2009a, s. 326) diyerek tembihlemeyi unutmayan bir kadındır. Kapısını çalan mahalleliye ilk yardım uygulamaları yapması, bu uygulamaları eğitim alarak değil, babasını gözlemleyerek öğrenmesi, teyzenin akıllı bir kadın olduğunu gösterir. Nitekim anlatıcı /yazar da, teyzesinin “[ç]ok akıllı bir kadın” (Gürbüzatik, 2009a, s. 104) olduğunu belirtir. Teyze, mahalleliye yalnızca fiziksel sağlık sorunları konusunda yardım sunmaz; onların dertlerini de dinler. Teyzenin bu özelliği okurlara şöyle aktarılır: “Sokağın, neredeyse semtin, bütün genç, yaşlı, okumuş, okumamış, bilgili, bilgisiz, görgülü, görgüsüz, paralı, parasız zamanın önyargılarıyla kalıplaşmış kadınlarının akıl danıştığı, sorunlarını, dertlerini anlattığı biriydi o” (Gürbüzatik, 2009a, s.104). Teyzeye akıl danışılması mahallelinin onun aklına, yorumlarına, görüşlerine değer verdiğini gösterir. Teyze kendisine gelenleri dinleyip yol göstererek bir anlamda onlara liderlik yapar. Teyzenin hem fiziksel sağlık sorunları için hem de dertlerini anlatmak için kapısını çalanları geri çevirmemesi, onun kendine olan güvenini de gösterir. Akıl, akılcı olmak, ataerkil Batı toplumlarında erkeklerde bulunan bir nitelik olarak kabul edilir (Ashmore ve ark., 1995, s. 757); deyimlerimiz arasında kadınlar için “saçı uzun aklı kısa” nitelemesinin bulunması, kültürümüzde de aklın kadınsı bir özellik olarak kabul edilmediğinin göstergesidir. Aklın yanı sıra, “lider gibi davranan”, “kendine güvenen” de erkeksi özellikler olarak kabul edilir (Dökmen, 1999, s. 35). Bu tartışmadan yola çıkılarak, Gürbüzatik’in bu romanda güçsüz, bağımlı, bir erkeğin desteği olmadan ayakta duramayan, yani ataerkil toplumlarda geleneksel olarak kadınsı özellikler olarak kabul edilen niteliklere sahip kadın karakterler çizmediği söylenebilir.

Romanda, bu savımızı güçlendiren başka güçlü kadınlar da betimlenmiştir. Ancak, anlatıcı/yazara göre bu kadınların en güçlüsü annesidir. Anlatıcı/yazar annesinin ne denli güçlü bir kadın olduğunu okurlara şöyle anlatır:

Anneme gelince...

O hepsinden güçlüydü. Babam varken de, sık sık değiştirdiği kadınların sıcacık yorganının altındayken de, bize onun yokluğunu hissettirmemeye çalıştı. Parasızlığı, yokluğu en çok o hissetti. Elinin hüneri, gözünün nuru emeğe dönüştü, alını terledi,

çok yoruldu ama kazandı. Çocuklarını doyurdu, giydirdi, besledi, en önemlisi okutup eğitti (Gürbüzatik, 2009a, s. 271).

Anlatıcı/yazarın babası sık sık başka kadınlar için evi terk ettiği zamanlarda evin geçimini anne sağlamaya çalışır; “eve ekmek getiren” rolünü üstlenir. Alıntı annenin özverisini de gözler önüne serer. Özverili olmak, kadını bir özellik olarak kabul edilir (Sakallı-Uğurlu ve ark. 2018, s. 326). Bununla birlikte, burada anne, zayıf ve özverili bir kadın olarak değil; karşılaştığı sorunlar karşısında yılmayan güçlü bir kadın olarak betimlenir. Oysa ataerkil toplumlarda kadınlar zayıf olarak (Sakallı -Uğurlu ve ark., 2018, s. 311, 313) nitelenirler. Sakallı-Uğurlu ve arkadaşları tarafından 2018 yılında yapılan çalışma bile “güçlü olmanın” (s. 316) toplumumuzda hâlâ erkeksi bir özellik olarak görüldüğünü, “güçlü” sıfatının kadınlar için kullanılmaya başlansa bile, bu sıfatın kullanım sıklığının, erkekler için kullanılma sıklığından daha düşük olduğunu göstermişlerdir (s. 317). Romanın 1960’larda³ geçtiği ve bu dönemde kadınların zayıf olarak nitelendirildikleri dikkate alındığında, Gürbüzatik’in, çocuklarının okuması için mücadele eden; anlatıcı/yazarın üniversite öğrencisi olduğu yıllarla ilgili anıları (Gürbüzatik, 2009a, s. 284) göz önüne alındığında, bu mücadelesinde başarılı olduğu ortaya çıkan bir kadın karakteri okurlarına sunması, onun klasik kadın tiplerini yeniden üreten bir yazar olmadığını göstermesi bakımından önemlidir.

Yazarın *Misket*’te klasik kadın tiplerini yeniden üretmemesi, onun ataerkil toplumun kalıp yargılarınca biçimlendirilmiş, bu kalıp yargıları içselleştirmiş kadınların varlığından habersiz olduğu anlamına gelmez. Tam tersine yazar, bu tür kadınları “zamanın önyargılarıyla kalıplaşmış kadınlar” (Gürbüzatik, 2009a, s. 104); “kalıplaşmış bütün o silik prototip kadınlar” (Gürbüzatik, 2009a, s. 104) sözleriyle eleştirir.

Ataerkil toplumun kadını erkekten daha aşağı bir konuma yerleştiren tutumları içinde en belirgin olanı kız çocuk-erkek çocuk ayrımıdır. Anlatıcı/yazarın bilinçdışında da bu ayrımla ilgili bastırılmış yaşantıları vardır ve bu yaşantılar, anlatıcı/ yazar çocukluğunun geçtiği sokaklarda gezinirken ortaya çıkmaya başlar. Anlatıcı/yazarın kendi doğumuyla ilgili “...kız doğduğum için pek sevinmedikleri kesin” (Gürbüzatik, 2009a, s. 155) yargısı dikkat çekicidir. Bu yargının nedeni, ailenin ikinci çocuğu da kız doğunca babanın “tavır koymuş” (Gürbüzatik, 2009a, s. 156) olması, annenin ise “...erkek evlat verememenin ezikliği ve utancıyla, hemen, hem de hemen hamile kalmış” (Gürbüzatik, 2009a, s. 156) olmasıdır. Annenin duyguları, kültürümüzdeki “Oğlan doğuran övünsün, kız doğuran dövünsün” atasözüyle de uyumludur. Bu atasözü bebeğin cinsiyetini kadının belirlediği düşüncesinin sonucu olabilir; annenin de erkek çocuğu doğurmadığı için bunun “utancı ve

³ Romanda belli bir zaman aralığı belirtilmemiştir. Ancak romanın yarı otobiyografik ve yazarın 1945 doğumlu olduğu göz önüne alınarak romandaki olayların 1960’larda geçtiği sonucuna varılmıştır.

ezikliği” yaşaması, annenin bebeğin cinsiyetinden kendisinin sorumlu olduğunu düşünmesinin sonucu olabilir.

Doğan üçüncü çocuğun erkek olması ailede sevinçle karşılanır, kutlamalar yapılır, hatta doğum armağanı olarak baba eve bir radyo alır. Erkek çocuğa toplumumuzda verilen değerlerin nedenini, Çiğdem Kağıtçıbaşı ve Bilge Ataca “soyadının ve aile geleneklerinin devam ettirilmesi” (2017, s. 78) olarak açıklarlar. Ailenin soyunu ve soyadını sürdüreceği düşünülen erkek çocuğun kızlardan daha üst bir konuma yerleştirilmelerinin, bu nedenle ailede erkek çocuğun daha değerli görülmesinin örnekleri romanda hem anlatıcı/yazarın “O önemli biriydi, bunu böyle bellemiştik” (Gürbüzatik, 2009a, s. 157) sözleriyle, hem de çocukluk dönemiyle ilgili anımsadıkları yoluyla okura iletilir. Kız-erkek çocuk ayrımcılığının örneği, annenin köfte yaptığında, köfteleri oğluya kocasına bölüştürmesi, kızlara da “göz kirası” (Gürbüzatik, 2009a, s. 163) olarak birer tane köfte vermesidir. Bir diğer örnek ise, turfanda kiraz zamanında yaşanır. Ağlamasına izin verilmeyen, bu nedenle her istediği yapılan erkek kardeş kiraz istediğinde, annesi oğlana para verip manava gönderir; oğlan aldığı kirazları, kendisini seyreden kız kardeşlerine vermeden yer; çünkü hem kızlar hem de oğlan “kiraz[ın] ona alın[dığı]” (Gürbüzatik, 2009a, s. 159) bilir. Anne bu ayrımcılığın kızlarını üzerinde yarattığı travmanın farkında değildir. Oysa bu ayrımcılık, anlatıcı/yazarı, büyüdüğünde bile kirazı sevmemesine neden olacak kadar yaralamıştır. Anlatıcı/yazar kirazla ilgili şimdiki duygularını okurlarına şöyle iletir:

Kiraz tadının dağılan lezzeti, buğusu ve büyüünden haz duymam, o koca tasın içindeki suda salınıp bize haince göz kırpan, bir el uzatmalık mesafede ama asla ulaşamadığımız kirazların, belleğimde, benliğimde, önceleri anlamadığımız, kız kardeşimin aptallığına, saflığına, benimse bilinçsizliğime, duyarsızlığa, insancıl olmayışa yorumladığım çırpınışlarımın bir tepkisiydi belki (Gürbüzatik, 2009a, s. 152).

Bu cümleler ailedeki kız-erkek çocuk ayrımının kızlar üzerindeki yaralayıcı etkisini göstermesi bakımından önemlidir. Ancak anlatıcı/yazar ayrımcılıkla ilgili annesini yargılamaz. Tam tersine, yukarıda tartışıldığı gibi, annesinin çocuklarını yetiştirmek ve iyi eğitim almaları için yaptığı özverilerden övgüyle söz eder. Bunun nedeni, anlatıcı/yazarın, annesinin ataerkil toplumun erkeği kadından üstün tutan kalıp yargısını içselleştirmiş olduğunun farkında olması olabilir. Yazar böyle sahneler çizerek hem ataerkil düşünce yapısını eleştirir hem de ataerkil sistemin kadın ve erkeklerle ilgili kalıp yargılarını içselleştirmiş olan ailelere, ayrımcı tutum ve davranışlarının çocuklar üzerindeki etkilerini gösterir. Böylelikle, yazar okurlarında bu konuda farkındalık yaratmak istemiş olabilir.

Ataerkil toplumun kadın/erkek ayrımına karşı Cixous’un tutumuyla ilgili olarak, Debatrita Chakraborty şunları söyler:

Hegel'in "ataerkil ikili düşünce"sinden yararlanarak, Derrida gibi, Cixous erkeğin değişmez olarak kazanan ve bu nedenle aktif varlık olarak ilan edildiği, kadınınsa yenik ve bu nedenle edilgen anlamına geldiği güç mücadelesinin içinde gerçekleştiği popüler eril/dişi karşıtlığı yapısını sökmeyi amaçlar. Yapısal düzeyde, Cixous, kadınların bedenlerini yazarak yeni bir anlamlandırma düzeni yaratacaklarını ileri sürer. O[kadın] artık edilgen kalmayacak, güç ve enerji kaynağı, kendi başına bir kimlik olarak ortaya çıkacaktır (2013, ss. 2900-2901).

Alıntıda belirtilen düşüncelere uygun olarak, anlatıcı/yazar da bu romanda ataerkil düzene yenilmez. Annesinin özverisi ve desteğiyle DTCF Tiyatro bölümünü kazanır, birinci sınıftayken tiyatro topluluğunda oynar. Oyunlarıyla Fransa'daki Dünya Üniversitelerarası Tiyatro Festivali'ne katılarak büyük başarı kazanırlar. Dönüşlerinde babası, kızını kucığında lalelerle Ankara Garı'nda karşılar (Gürbüzatik, 2009a, ss. 283-284). Anlatıcı/yazar duygularını şu cümlelerle ifade eder: "Benimle gurur duyduğunu beni sevdiğini duyumsadım. Ben onun kıızıydım o da benim babamdı. O gün hissettiğim şey, benim üniversiteye gidiyor olmamın pay edilen gururuydu" (Gürbüzatik, 2009a, s. 284). Böylece baba, doğmasından mutlu olmadığı, oğluna göre daha değersiz gördüğü kızının başarısıyla gurur duyar; onun başarı kazanan aktif bir birey olduğunu onaylar. Babanın, kızının güçlü bir birey olduğunu kabul ettiğini gösteren bir başka olay da babanın ölümünden hemen önce yaşanır. Ölüm döşeğindeki baba, kızından, bir başka kadından olan ve annesiyle birlikte Almanya'da yaşayan oğlunu bulmasını ister. Babanın oğlundan değil de kızından yardım istemiş olması, babanın kızının güçlü ve başarılı olduğunu kabul etmesi anlamına gelir. Anlatıcı/yazar, duyguları alt üst olmasına rağmen, babasını ölüm döşeğinde mutlu etmek için, ona, erkek kardeşini bulacağını söyler (Gürbüzatik, 2009a, s. 276). Böyle bir durumda bile, anlatıcı/yazarın başarıyla rol yaparak babasını mutlu etmeye çalışması, onun ne denli güçlü bir kadın olduğunu gösterir. Gürbüzatik'in, bilinçdışındaki olaylara dayanarak yazdığı bu romanında, bu tür sahnelere yer vererek, ataerkil sistemin, içinde sürekli olarak kadınların yenik ve edilgen gösterildiği ikili karşıtlık yapısını bozduğu söylenebilir.

Yazarın, mahallede yaşayan kadınlardan söz ederken bedenleriyle para kazanan kadınlara yer vermesi dikkat çekicidir. Bunun nedeni, bu kadınların toplumda var olması, bu nedenle göz ardı edilmemesi düşüncesi olabilir. Bedeniyle para kazanan kadınlardan biri Sedoş'un ablasıdır. Sedoş'un ablasının para karşılığı erkeklerle birlikte olduğu mahalleli kadınların şu sözleriyle okurlara aktarılır: "Vay canına!" Bu nasıl bir baba ki, kendi kızını, eliyle böyle..." (Gürbüzatik, 2009a s. 324). Bu alıntıdan akşamları süslenip, "başı eğik" (Gürbüzatik, 2009a, s. 324) babasıyla birlikte evden çıkan kızın babası tarafından fuhuş yaptırıldığı okurlara sezdirilir. Alıntının da gösterdiği gibi, baba kızının bedenini sömürmekte, onun bedeni

üzerinden para kazanmaktadır. Annenin bu durumu onaylamadığı ancak olanlar karşısında çaresiz kaldığı ise en küçük kızı Hicran'ın okuması konusundaki kararlılığından anlaşılabilir. Anne, Hicran'ın öğretmenine şu sözleri söyler: “Bu kurtulsun bari” dedi. “Kurtulmalı, ablaları gibi olmasın” (Gürbüzatik, 2009a, s. 324). Bu sözler, üç büyük kızı için çaresiz kalan annenin en küçük kızı için eğitimi bir kurtuluş yolu olarak gördüğünü gösterir. Kızı okuyup meslek sahibi olabilirse, ekonomik özgürlüğünü kazanıp kendi ayakları üzerinde durabilecek, böylece ablalarından daha güçlü olup babasına karşı çıkabilecektir. Bedeniyle, fiziksel özellikleriyle para kazanan diğer kadın ise Ayla'nın konsomatrislik yapan ablasıdır. Mahallelinin Ayla'nın ablasına karşı tavrı şöyle betimlenir:

Onun, evinden bara gidiş-gelişler sırasında hiçbir eziklik duymadığını, durumundan yakınmadığını hissedirdi, onu gizli gizli seyredenler. “Namusuyla çalışıyor” derlerdi, o zamanda.

“Öyle bir yerde bile, insan namusuyla pekâlâ çalışabilir, öyle değil mi? Ama Allah yine de oralara düşürmesin” (Gürbüzatik, 2009a, s. 40).

Mahallelinin isimleri belirtilmeyen iki kadına olan tavrı karşılaştırıldığında, iki kadının da kınanmadığı, toplum dışına itilmediği görülür. Mahallelinin, başı eğik yürüyen Sedoş'un ablasının, bu işi gönüllü olarak değil, babasının zorlamasıyla yaptığını düşünerek kızları ve anneyi suçlamadıkları çıkarımı yapılabilir. Kendinden emin bara gidip gelen Ayla'nın ablasının duruşu ise aynı mahallelinin onun fuhuş yapmadığını, yalnızca içki içtiğini düşünmesine yol açar. Bunun nedeni “namuslu” olmanın kadınsı bir özellik (Dökmen, 1999, s. 35), kadınlarda bulunması gereken bir özellik olarak kabul edilmesi olabilir. Bir başka ifadeyle, mahalleli her iki kadının da toplumun namus kavramını içselleştirdiğini kabul ederek, başı eğik yürüyen ablanın, namuslu olmayan bir iş yaptığını düşündüğü için başını önüne eğdiği, Ayla'nın ablasının ise namussuz bir iş yapmadığını bildiği için kendinden emin yürüdüğü, “namusuyla çalıştığı” sonucuna varır. Oysa Ayla'nın ablasının kendinden emin yürümesinin nedeni, Cixous'nun “Bedeniniz sizindir (your body is yours)” (Cixous, 1975/1976, s. 876) sözleriyle ifade ettiği gibi, kendi bedeninin kendisine ait olduğunun farkında olması olabilir.

Anlatıcı/yazar, çocukluğunda, akşamları, ailesinden gizli, Ayla'nın ablasına barın kapısına kadar eşlik ettiğini anlatırken onun bedeninin güzelliğini betimler. Yazar, yalnızca Ayla'nın ablasıyla ilgili anımsadıklarını aktarırken değil, Naime'yi anlatırken “tombul memeleri”nden (Gürbüzatik, 2009a, s. 188), Arife Hala'nın “koca yağlı kalçaları”ndan (Gürbüzatik, 2009a, s. 183) yengesinin “iri memeli” (Gürbüzatik, 2009a, s. 261) olduğundan söz eder. Gürbüzatik kadın bedenini, kadın cinselliğini yazmaktan çekinmez. Cixous, kadınlardan kadın bedenini yazmalarını ister; çünkü Cixous'ya göre, “Bedensiz bir kadın, kör ve sağırdır, muhtemelen iyi bir savaşı olamayacaktır. Kadın militan erkeğin hizmetçisi, gölgesi konumuna indirgenecektir” (1975/1976, s. 880). Nitekim Gürbüzatik'in de romanında

betimlediği kadınlar, erkeğin gölgesi ya da hizmetçisi değil, iyi birer savaşıdır. Cixous, kadınların yalnızca kadın bedeninden değil, aynı zamanda kadın cinselliğinden de “konuşmayı öğrenmesi gerektiğini” söyler (1975/1976, s. 880). Gürbüzatik de, çocuk isteyen kocasını genç bir kadınla evlendiren Şükran’ın, kocasının yatak odasından gelen sesleri duydukça ne denli acı çektiğini (2009a, ss. 250-252), Naime hastalandığı zaman, anlatıcının annesi genç ve bekâr doktoru çağırmaya gittiğinde, Naime’nin hemen pazen geceliğini çıkartıp yerine dekolte bir gecelik giyerek şuh bir şekilde genç doktoru beklediğini yazarak, cinsel isteğin yalnızca erkeklere özgü olmadığını, kadınların da cinsel arzuları olduğunu; kadınların cinsel ilişkinin nesnesi değil, öznesi olabileceklerini de okurlarına gösterir.

3. SONUÇ

Bu çalışma, İnci Gürbüzatik’in *Misket* adlı romanının dişil bir roman olarak tanımlanıp tanımlanamayacağını ortaya çıkarmayı amaçlamıştır. Roman yakın okuma (close reading) yoluyla incelenmiş, elde edilen metinsel bulgular, dişil yazı kavramını ortaya atan Hélène Cixous’nun, bu konuyla ilgili yazdığı “Medusa’nın Gülüşü” (“The Laugh of the Medusa”), “Çıkışlar” (“Sorties”), “Hadım Etme ya da Başını Kesme?” (“Castration or Decapitation?”) yazılarındaki görüşlerinin ışığında tartışılmıştır.

Gürbüzatik, yapıtına “Önsöz”, “Sonsöz” ve “İçindekiler” bölümleri ekleyerek, son sayfalarına anlatının mekânını oluşturan sokakların fotoğraflarını yerleştirerek, bu romanının erkek egemenliği altında gelişen geleneksel romandan farklı olduğunu göstermeyi amaçlamış olabilir. Yazarın, misket sözcüğünü farklı yerlerde farklı anlamlarıyla kullanması Cixous’nun dişil yazıda, tek, sabit anlam yerine çok anlamlılık önermesiyle hem birinci kişi ağzından hem de üçüncü kişi ağzından anlatım kullanması ise Cixous’nun birliğe karşı çokluk önermesiyle uyumludur. Gürbüzatik, güçlü ve savaşçı kadınların öykülerini anlattığı bu romanında kadın bedenlerini betimlemiş, kadınların da cinsel arzuları olduğunu gösteren sahnelere yer vermiştir. Birinci kişi ağzından anlatım kullandığı yerlerde bizzat şahit olduğu olayları anlattığını söyleyerek, yazar bu romanında bilinçdışında bastırıldığı yaşantılarını aktardığını vurgulamıştır. Romanın büyük bir bölümünde, bilinçdışındaki olayları anlatması, Cixous’nun dişil yazıyla ilgili görüşleriyle örtüşmektedir. Çocukluk anılarından söz ederken, ataerkil toplumdaki kız çocuk-erkek çocuk ayrımıyla ilgili sahnelere yer vermesi, bu ayrımın kız çocuklarını nasıl etkilediğini göstermesi bakımından önemlidir. Bu tür sahneler anne-babalarda çocuklar arasında ayrımcılık yapmamaları konusunda farkındalık yaratabilir. Tüm bu sonuçları dikkate alarak, Gürbüzatik’in *Misket* adlı romanının ataerkil toplumda kadınların karşılaştıkları güçlükleri gözler önüne seren bir dişil roman olduğu söylenebilir.

ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarların herhangi bir çıkara dayalı ilişkisi bulunmamaktadır.

ETİK ONAY

Makale kapsamında katılımcı kullanılmadığı için ilgili onaya yer verilmemiştir.

MADDİ DESTEK

Çalışma için herhangi bir maddi destek alınmamıştır.

YAZAR KATKILARI

Bu araştırma ve araştırma ile ilgili tüm aşamalar tek yazar tarafından yürütülmüştür.

KAYNAKÇA

- Akkuş, K., Kütük, B., Samar Belemir, Ş. (2020). Öyküsel terapi: felsefi ve kuramsal temelleri, terapi teknikleri ve etkinliği. *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, 10, 27-37. <https://doi.org/10.13114/MJH.2020.515>.
- Arat, N. (1996). Women's studies in Turkey. *Women's Studies Quarterly*, 24(1/2), 400–411. <http://www.jstor.org/stable/40004541>.
- Ashmore, R.D., Del Boca, F.K. , Bilder, S.M. (1995). Construction and validation of the gender attitude inventory, a structured inventory to assess multiple dimensions of gender attitudes. *Sex Roles*, 32 (11/12). 753–785. <https://doi.org/10.1007/BF01560188>.
- Beauvoir, S.D. (1968). *The second sex* (H.M. Parshley, Çev.). (10. basım). Bantam.
- Besley, A. C. (Tina). (2002). Foucault and the turn to narrative therapy. *British Journal of Guidance and Counselling*, 30(2), 125-143. <https://doi.org/10.1080/03069880220128010>.
- Chakraborty, D. (2013). Analyzing *écriture feminine* in the laugh of the medusa. *European Academic Research*, 1(9), 2895-2904. https://www.academia.edu/5549848/Analyzing_Ecriture_Feminine_in_Helen_Cixous_The_Laugh_of_the_Medusa
- Cixous, H. (1976). The laugh of the medusa (K. Cohen & P. Cohen , Çev.). *Signs*, 1(4). 875-893. <https://www.jstor.org/stable/3173239>. (Orijinali 1975 yılında yayımlanmıştır)
- Cixous, H. (1981). Castration or Decapitation? (A.Kuhn, Çev.). *Signs*, 7(1). 41-55 <http://www.jstor.org/stable/3173505>.
- Cixous, H. (1988). Sorties: out and out: attacks/ways out/ forays (B. Wing, Çev.). *The Newly Born Woman*. (ss. 61-132). 3. Baskı. University of Minnesota Press. (Orijinal yapıt 1975 yılında yayımlandı)
- Dökmen, Z. Y. (1999). Bem cinsiyet rolü envanteri kadınsılık ve erkeksilik ölçekleri türkçe formunun psikometrik özellikleri. *Kriz Dergisi*, 7 (1), 27-40. https://doi.org/10.1501/Kriz_0000000139
- Gürbüzatık, İ. (2009a). *Misket*. Goa.
- Gürbüzatık, İ. (2009b). Sonsöz. *Misket* içinde. (s. 340). Goa.
- Gürbüzatık, İ. (2021, 14 Aralık) Erkekler author, kadınlar writer. <https://zorbatv.com/genc-dusunce/arastirma/erkekler-author-kadinlar-writer>.
- Jones, A. R. (1981). Writing the body: toward an understanding of l'écriture feminine. *Feminist Studies*, 7(2), 247-263. <https://www.jstor.org/stable/3177528>.

- Kağıtçıbaşı, Ç., Ataca B (2017). Çocuğun değeri ve aile değişimi: Türkiye'den otuz yıllık bir portre (P. Önder Erol & E. Aloglu, Çev.). *Sosyoloji Dergisi*, (35), 77-101 (orijinali 2005 yılında yayımlanmıştır).
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/sosder/issue/37643/434791>
- Kuhn, A. (1981). Introduction to Hélène Cixous's "castration or decapitation". *Signs*, 7(1), 36-40. <https://www.jstor.org/stable/3173504>.
- Sakallı-Uğurlu, N., Türkoğlu B., Kuzlak, A. (2018). How are women and men perceived? structure of gender stereotypes in contemporary Turkey. *Nesne Psikoloji Dergisi*, 6 (13), 308-336. <https://doi.org/10.7816/nesne-06-13-04>
- Sevinç, K. (2019). Freudyen psikolojide bilinçaltı ve bilinçdışı kavramları arasındaki benzerlikler ve farklılıklar. *Kilitbahir*, (15), 125-158. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3445501>
- Tyson, L. (2006). *Critical theory today: a user-friendly guide*.(2nd ed.). Routledge.

Makale Bilgisi: Dağ, M. (2023). Salih Zeki (Ekinci) Bey'in "Türkiye'de Tütün, Ziraat, Sınat ve Ticareti" Adlı Eserine Göre Tütün İnhisar İdaresi'nin Teşkilat Yapısı (1928). DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:10, Sayı: 2, ss.183-215.	Article Info: Dağ, M. (2023). The Organizational Structure of The Tobacco Administration According to Salih Zeki (Ekinci) Bey's Title "Tobacco, Agriculture, Industry And Trade In Turkey" (1928). DEU Journal of Humanities, Volume:10, Issue:2, pp. 183-215.
Kategori: Araştırma Makalesi	Category: Research Article
Gönderildiği Tarih: 20.01.2023	Date Submitted: 20.01.2023
Kabul Edildiği Tarih: 15.02.2023	Date Accepted: 15.02.2023

SALİH ZEKİ (EKİNCİ) BEY'İN "TÜRKİYE'DE TÜTÜN, ZİRAAT, SINAAT VE TİCARETİ" ADLI ESERİNE GÖRE TÜTÜN İNHİSAR İDARESİ'NİN TEŞKİLAT YAPISI (1928)

Mustafa Dağ*

ÖZ

Salih Zeki Bey'in 1928 yılında kaleme almış olduğu *Türkiye'de Tütün, Ziraat, Sınat ve Ticareti* başlıklı eserinde İnhisar İdaresi'nin teşkilat yapısı çalışmamızın ana temasını teşkil etmektedir. Çalışma, Tütün İnhisar İdaresi genel müdürlüğünün teşkilat yapısı, İnhisar İdaresi'nin vilayet teşkilatı, kadro yapılanmaları ve İnhisar İdaresi Tütün Fabrikaları ve Atölyeleri ile sınırlandırılmıştır. Bu sınırlılıktaki müellifin aktarmış olduğu bilgiler belirleyici olmuştur. Bu çerçevede 1928 yılında İnhisar İdaresi'nin Türkiye Cumhuriyeti'ndeki teşkilat yapısı eserde aktarılan bilgiler ışığında değerlendirilmiştir. Çalışmanın temel kaynağı Salih Zeki Bey tarafından kaleme alınan *Türkiye'de Tütün, Ziraat, Sınat ve Ticareti* adlı eserdir. Ancak Başbakanlık Devlet Arşivleri, Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Türkiye Cumhuriyeti Resmî Gazetesi ve telif eserlerden de istifade edilmiştir. Konu ele alınırken idaresi Reji Şirketi'nden devlet inhisarına geçen tütünün denetlenmesi için kentlerde kurulan teşkilat şeması üzerinde değerlendirmede bulunulmuştur. Bu doğrultuda Salih Zeki Bey'in aktarmış olduğu bilgilerden elde edilen temel bulgu idarenin önemli tütün üretim ve imalatının gerçekleştiği bölgelerde teşkilatlandırılmış olmasıdır. Bu teşkilatlanmalar ise bölgenin önemine göre baş müdürlük veya merkezi müdürlük olarak gerçekleşmiştir. İdarenin şubeleri çoğu kente kurulmasına rağmen fabrika veya atölyelerin belirli bölgelerde kurulduğu saptanmıştır. Bu durum ise fabrika veya atölyelerin açılmasında kentin ticari konumunun göz önünde bulundurulduğunu göstermektedir.

Anahtar Sözcükler: Salih Zeki, Tütün, Türkiye Cumhuriyeti, İnhisar İdaresi, Tütün Teşkilatı.

* Arş. Gör. Dr., Harran Üniversitesi, mustafadag@harran.edu.tr ORCID: 0000-0003-4571-8115.

**THE ORGANIZATIONAL STRUCTURE OF THE TOBACCO
MONOPOLY ADMINISTRATION ACCORDING TO SALİH
ZEKİ (EKİNCİ) BEY'S WORK TITLED "TOBACCO AND ITS
CULTIVATION, CRAFTSMANSHIP, AND TRADE IN
TURKEY" (1928)**

ABSTRACT

The main theme of our study is the organizational structure of the Monopoly Administration in the work authored by Salih Zeki Bey in 1928 and titled Tobacco and Its Cultivation, Craftsmanship, and Trade in Turkey. The scope of the study was limited to the organizational structure of the Directorate General of the Tobacco Monopoly Administration, its provincial organization, personnel cadre arrangements, and the Tobacco Factories and Workshops of the Monopoly Administration. This limitation was determined by the data provided by the author, Salih Zeki Bey. In this framework, the organizational structure of the Monopoly Administration in the Republic of Turkey in 1928 was evaluated in light of the data referred to in Salih Zeki Bey's work. The main resource of the study is the work authored by Salih Zeki Bey and named Tobacco and Its Cultivation, Craftsmanship, and Trade in Turkey, however, the state archives of Turkey, the Journal of Minutes of the Turkish Grand National Assembly, the Official Gazette of the Republic of Turkey, and copyrighted works were also used in the study. While the topic was addressed, the scheme of the organization established in cities to control tobacco, the administration of which was transferred from the Regie Corporation to the state monopoly, was evaluated. The main finding obtained in this regard from the data provided by Salih Zeki Bey is that the administration was organized in important regions where tobacco cultivation and production took place. Depending on the importance of the region, these organizations were created in the form of chief directorates or central directorates. It was discerned that factories and workshops were set up in certain regions even if branches of the administration were established in most cities. This situation shows that the commercial position of the city was taken into consideration while opening factories or workshops.

Keywords: Salih Zeki, Tobacco, Republic of Turkey, Monopoly Administration, Tobacco Organization.

1. GİRİŞ

Salih Zeki (Ekinci) Bey, ile ilgili her ne kadar detaylı bilgiye ulaşılmamış olursa da Halkalı Yüksek Ziraat Mektebi mezunu olduğu ve İstanbul Ulûm-ı Âliye-i Ticariye Mektebinde öğretmenlik yaptığı tespit edilmiştir. Ayrıca üç yıl orman ve maden başmüfettişi olarak görev icra etmiştir (Deligöz, 2008, s. 9). Yayın hayatına 1907 yılında başlayan Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi¹ imtiyaz sahibi ve gazetenin baş yazarlığı vazifesini üstlenmiştir. Baş yazarlığının yanı sıra tütün, ziraat ve ticaret ile ilgili çalışmalar içerisinde bulunmuştur. Bu çalışmalardan biri de "*Le Tabac En Turquie ve Ziraat ve*

¹ Salih Zeki'nin başyazarlığında olan gazetenin ilk sayısı 23 Nisan 1907 tarihinde İzmir'de çıkmıştır. Bkz. (Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi, Sayı: 1, 1907, s. 1).

Ticaret Muhtırası" başlığı ile hazırlanmıştır. Bu çalışmasının yanı sıra Salih Zeki Bey tarafından kaleme alınan eserlerden bir diğeri de "*Türkiye'de Tütün, Ziraat, Sınat ve Ticareti*" başlığıyla kaleme alınmıştır. Bu çalışma, 1928 yılında Cumhuriyet Matbaası'nda bastırılmıştır.²

Cumhuriyet Matbaası'nda neşredilen bu eserinde genel olarak Türkiye Cumhuriyeti'nde tütünlerin ziraatı ve ticaretini ele almıştır. Ülke genelinde tütün üretim ve ticaretiyle ilgili 1928 yılında gerçekleşen her türlü faaliyete eserde yer verilmiştir. Bu faaliyetlerden biri de tütün üretim ve ticaretini denetim altında tutan idarenin teşkilat yapısı olmuştur. Bu doğrultuda 1883 yılında tütünün idare edilmesi için yabancı sermaye eliyle kurulan Reji Şirketi'nin (Aygün, 2009, s. 53; Güvemli, Zeytinoğlu, Aygün, 2016, s. 207; Kayıcı, 2018, s. 533; Ünal, 2014, s. 278; BOA. HR. HMS. İŞO. 166/31; BOA. Y. A. RES. 19/56; BOA. A.) DVN. MKL. 28/8/2) 1925 yılında lağvedilmesiyle birlikte tütünün denetim altına alınması amacıyla kurulan Tütün İnhisar³ İdaresi ele alınmıştır. Eserde, devlet eliyle kurulan bu idare bünyesinde 1928 yılında vilayetlerde faaliyet gösteren müdürlükler ile bu müdürlüklerin çatısı altında aktif olarak tütün işletmesi olarak çalışan fabrika ile atölyelerin teşkilat yapısı üzerinde durulmuştur (Zeki, 1928, s. 329).

Esasen tütünün devlet tekeline alınması için devlet eli ile kurulacak bir idare tarafından yönetilmesine yönelik tartışmalar Osmanlı'nın son dönemlerine doğru 1908 yılından itibaren başlamıştı (BOA. İ. HUS. 165/71; BOA. HR. İD. 2104/56). Lakin çeşitli nedenlerden dolayı yabancı sermayenin tütün üzerindeki denetimine Osmanlı yönetimi tarafından son verilememişti (BOA. Y. PRK. ML. 28/2; BOA. Y. A. RES. 153/2; BOA. MV. 179/82; BOA. BEO. 4219/316355; BOA. MV. 179/32). Buna karşın Reji Şirketi'nin lağvedilmesiyle ilgili çalışmalar 1923 yılında Cumhuriyet yönetimi ile başlayabilmiştir (TBMM, Zabıt Ceridesi, D. 1, C. 26, s. 316; Yeni Ziraat Gazetesi, 1923, s. 190). Bu doğrultuda 17 Şubat 1923 tarihinde toplanan Birinci İzmir İktisat Kongresi'nde şirketin lağvedilmesine yönelik müzakereler başlatılmıştır (BCA. 030.18.1.1/8/40/10; Suvla, 2011, s. 78). Bu kapsamda yeni devletin yöneticileri ile kongreye katılan meslek temsilcileri arasında gerçekleşen görüşmeler neticesinde şirketin satın alınarak millileştirilmesi kararlaştırılmıştır (Gündüz Ökçün, 1981, ss. 90-93; Uzun, 2010, s. 17; Timur, 1971, s. 52; Yerasimos, 1976, s. 1273). Böylece uzun süre tartışma konusu olan yabancı sermayenin millileştirilmesine yönelik fiili olarak ilk adım atılmış oldu.

Alınan bu karar, 1924 yılı içerisinde Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından şirket yönetimine iletilmiştir (Özcelik, 2017, s. 25; Dilmen, 1924, s. 7). Ancak şirketin satın alınma işlemleri 1925 yılında gerçekleşebilmiştir.

² Kitap için bkz. Ek-1.

³ Bir işi veya maddeyi yalnız tek bir kişiye veya kuruma verilmesi anlamına gelen inhisar veya tekel kelimesi Batı dillerinde tek el anlamına gelen monopoldür. Bkz. (Devellioğlu, 1993, s. 438; Demirbilek, 2012, s. 204; Tekin, 1974, s. 45; Eryaman, 2021, s. 181).

Böylece şirket ülke genelinde 1925 yılına kadar faaliyetlerine devam etmiştir (Dağ, 2022, s. 75; Atlı, 2020, s. 49; Metinsoy, 2020, s. 250). Şirkete iletilen kararın ardından tasfiye işlemleri için bir yıllık zaman zarfının geçmiş olması şirket ile hükümet arasında ciddi müzakerelerin yaşanmış olduğunu göstermektedir. Nihai olarak şirketin depolarında bulunan tütün, sigara ve aletler 4.000.000 Frank'a satın alınmıştır (Koç, 2003, ss. 22-23). Böylece ülke içerisinde yabancı sermayeli şirketin görevine resmen son verilmiştir (Keyder, 1982, s. 64). Özel sermayenin tekeline son verilmeyle birlikte tütünün denetimi 42 yıl sonra tekrar devlet tekeli altına alınmıştır (BOA. DH. MUİ. Dosya No: 155, Gömlek No: 60). 26 Şubat 1925 tarihinde ise 558 numaralı “*Tütün İdare-i Muvakkatesi ve Sigara Kâğıdı İnhisarı Hakkında Kanunu*” ile tütüne dair tüm faaliyetler Türkiye Cumhuriyeti hükümetinin denetimine bırakılmıştır (TBMM, Zabıt Ceridesi, D. 3, C. 3, s. 165-166; Güneşer Bozdağ, 2018, s. 42; Yurtoğlu, 2021, s. 174). Şöyle ki, ülke sınırları içerisinde üretilen tütünün alımı, satımı, işletilmesi, sigara imalı ve piyasaya sürülmesinde hükümet adına İnhisar İdaresi tek yetkili kurum olarak görevlendirilmiştir. Böylece önemli gelir kalemlerinden olan tütün gelirlerinin doğrudan devlet hazinesine katkı sağlaması hedeflenmiştir. Bu kurum, bir yıllığına çıkarılmış olan bu geçici kanundan (BCA. 030. 18. 1. 1/16/75/11; BCA. 030. 18. 1. 1/12/67/11) dolayı literatürdeki bazı kaynaklarda “*Geçici İnhisar İdaresi*” olarak da nitelendirilmiştir (Demirbilek, 2011, s. 207). Buna karşın kanunun bir yıllığına çıkarılmış olmasına rağmen 1930 yılına kadar yürürlükte kaldığı saptanmıştır (TBMM. Zabıt Ceridesi, D. 3, C. 20, s. 1531; Resmî Gazete, S. 1531, ss. 9153-9159).

Çalışmada incelediğimiz dönemin 1928 yılı olması hasebiyle bu kanun çerçevesinde İnhisar İdaresi adıyla kurulan kurumun ülke genelinde tütünü denetim altına almak amacıyla oluşturmuş olduğu teşkilatlandırma üzerinde durulmuştur. Salih Zeki Bey, tarafından kaleme alınan *Türkiye’de Tütün, Ziraat, Sinaat ve Ticareti* adlı eserde idarenin çatısı altında oluşturulmuş teşkilatın anlaşılır kılınabilmesi için birtakım sorulara cevap aranmıştır. Bu doğrultuda İnhisar İdaresi bünyesinde gerçekleştirilen teşkilatlanma şemasının ne olduğu? Teşkilatlanmanın hangi vilayetlerde gerçekleştiği? Kurumu temsilen oluşturulan şubelerin vilayetin hangi kriterlere göre belirlenerek teşkilatlandırıldığı? İdareye bağlı olarak kurulan fabrika ve atölyelerin hangi vilayetlerde kurulduğu? Fabrika ve atölyelerin kurulma nedenlerinin neler olduğu? Sorulara bu minvalde cevap aranmaya çalışılmıştır.

2. Tütün İnhisar İdaresi

Salih Zeki Bey, eserinde her ne kadar idarenin kuruluş tarihi ile ilgili bilgi vermemiş olsa da daha önce de belirtildiği gibi idarenin Reji Şirketi'nin feshedilmesiyle birlikte 1925 yılında kurulduğu bilinmektedir. Salih Bey eserinde idarenin kuruluş tarihinin aksine 1928 yılındaki teşkilat yapısıyla ilgili ayrıntılı verilere değinmiştir. Şöyle ki, ülke genelinde tütün mamulâtı ve sigara kâğıdı inhisarını idare etmek için kurulan İnhisar İdaresi, Maliye

Vekaletine bağlı olarak teşkilatlandırılmıştır. Böylece tütünün doğrudan devlet eliyle idare edilmesi sağlanmıştır. Kurulan bu idarenin genel müdürlüğünün merkezi İstanbul olarak belirlenmiştir. Genel müdürlüğün bünyesinde ise birtakım işlemlerin yürütülmesi için şubeler oluşturulmuştur. Genel müdürlüğün başına atanacak kişinin ise hükümet tarafından belirleneceği aktarılmıştır (Zeki, 1928, 329). Bir müdür tarafından idare edilen müessesenin çoğu şubesi Reji Şirketi'nden kalmadır. Nitekim çalışmanın ileriki kısımlarında bu tespiti destekler nitelikte birçok örnek mevcuttur. Bu durum ise Reji Şirketi'nin muazzam bir teşkilatlanma yapısına sahip olduğunu göstermektedir.

Genel müdürlüğe bağlı olarak kurulan şubelere bakıldığında ise idareye ait olan evrak işlemlerinin takibi için Evrak-ı Umumiye, muhasebe işlemlerinin yürütülmesi için Muhasebe-i Umumiye, ziraat işlerinin takibi için Ziraat İdaresi Şubesi, tütün ve tütün tohumlarının laboratuvar ve numune arazilerde gerekli tetkiklerin yapılması ve tütün tohumlarının ıslahı hususunda çalışmaların yürütülmesi için Ziraat Fenni Şubesi, tütünlerin satış ve depolanma işlemlerinin yerine getirilmesi için Mubayaa ve Depolar Şubesi, idare bünyesinde kurulan tütün fabrikalarının ve atölyelerinin işlemlerinin takibi ve denetimi için Fabrika Şubesi, elde edilen tütünlerin sevkleri, satışları ve takibi işlemleri için dördüncü şube olarak nitelendirilen Mamulat ve Takibat-ı Umumiye Şubesi, hukuki işlemlerin yerine getirilmesi için Umumu Hukukiye, idarede görev yapan memurların her türlü işlemlerinin yapılması için Sicil ve Memurin Şubeleriyle Meclis-i İdare, İdarenin denetlenmesi için Heyet-i Teftişiyeye ve son olarak yazışmaların yürütülmesi amacıyla Kalem-i Mahsusa şubesi açılmıştır (Zeki, 1928, s. 329). Görüldüğü gibi merkezi kurum idareyle ilgili her türlü işlemlerin sağlıklı şekilde yürütülebilmesi için detaylı bir teşkilatlanma yapısına sahip olduğunu göstermektedir. Bu durum ise idarenin merkezi yapılanmaya verdiği önemi açıkça ortaya koymakla birlikte idareyle ilgili her türlü gelişmenin merkezi yönetim tarafından denetim altında tutulacağını göstermektedir.

Merkezde faaliyet gösteren bu şubelerin icra edeceği görev tanımlarına bakıldığında ise idarenin denetimi altında bulunan bölgelerde bütün ziraat işleriyle meşgul olan Ziraat İdaresi Şubesi birinci şube olarak nitelendirilmiştir. Bu şubelerden ikincisi olan yapı da kendi içerisinde (E) ve (B) şubesi olarak iki birime ayrılmıştır. İdare bünyesinde gerçekleşen tüm alım-satım işlemleri (E) şubesinde gerçekleşirken, idareye bağlı olan ambarların genel işlerinden ise (B) şubesi sorumlu tutulmuştur. Böylece şubelerin görev tanımları belirlenerek karmaşıklığın önüne geçilmeye çalışılmıştır. Kurulmuş olan bu şubeler ise genel müdürlük tarafından tayin edilen müdürler tarafından idare edilmiştir. Bu müdürlerin idaresi altında muavin, alanında uzmanı olan belirli sayıda memurlar ile ihtiyaç duyulduğu kadar kâtip görevlendirilmiştir (Zeki, 1928, s. 329). İdari personelin genel müdürlük tarafından atanması merkezi yapıya verilen önemi gösterdiği gibi yeterli sayıda memur ve kâtibin görevlendirilebileceğinin belirtilmiş olması idarenin personel sıkıntısına maruz bırakılmayacağını göstermektedir.

İnhisar İdaresi, İstanbul'da bulunan İdare Meclisi tarafından yönetilmiştir. Bu meclis idarenin yönetilmesinde tek yetkili organ olarak belirlenmiştir. Bu meclis hükümet tarafından ataması yapılan bir reis ile dört azadan oluşmaktadır. Bilhassa idarenin yönetilmesi için alınan kararlar ve kadro ile teşkilat yapısı için belirlenen hükümler bu meclis tarafından kararlaştırılmıştır. Doğrudan genel müdürlüğe bağlı olan ve idarenin her türlü faaliyetlerini denetlemek için kurulan Heyet-i Teftişîye Şubesi ise 15 müfettişten oluşmuştur (Zeki, 1928, s. 329). Kurumu idare edecek meclis başkanının hükümet tarafından tayin edilmesi müessesenin devlet eliyle kurulmuş olmasının gereği olarak zuhur ettiği gibi idare yönetiminin doğrudan hükümet tarafından yerine getirileceğini göstermektedir. 15 müfettişten oluşan Heyet-i Teftişîye Şubesi'nin varlığı ise idarenin icra etmiş olduğu faaliyetlerin yoğun olarak denetim altında tutulduğunu göstermektedir.

Gerek genel müdürlükte gerekse diğer müdürlüklerde görev yapan müfettişlerin yanı sıra müdür, muhasebeci, kâtip, veznedar, kantar memurları, şube müdürleri, satış memuru ve müfettişi, sicil ve tahrirat memuru, bekçi, odacı, kapıcı ve hamallar gibi görevliler mevcuttur. Bu gibi görevliler ise idarenin kalabalık bir kadro yapılanmasına sahip olduğunu göstermektedir. Salih Zeki Bey, eserinde bu görevlilerin vazife derecelerine göre almış oldukları ortalama maaşları ile ilgili bilgi aktarmıştır. Bu çerçevede baş müdüriyet ile merkezi müdüriyet olarak iki kısma ayrılan şubelerde görev yapan kadroların maaşlarında da bu ayrıma gidilmiştir. Bu ayrımın merkez ile taşra ekonomisindeki farklılıktan kaynaklanıyor olma ihtimali yüksek olarak görülmektedir. Nitekim merkezdeki memurun taşradaki görevliye oranla alım gücünün fiyat yüksekliğinden dolayı düşük olduğu söylenebilir. Merkezdeki memurların alım gücünü taşradaki görevlilerle dengeleyebilmek için merkezdeki görevlilere yüksek maaş tahsis edilmiştir. Maaşlara dair verilen bilgiler genel olarak ülke genelinde en düşük ile en yüksek fiyat belirtilmiştir. Şöyle ki, başmüdürlükte görev icra etmiş olan birinci sınıf baş müdürler en çok 7.500, en az 6.000, ikinci sınıf baş müdürler en çok 5.500, en az 4.000, baş muhasebeciler en çok 4.000, en az 3.000, muhasebe muavini ve diğer yardımcıları en çok 1.750, en az 1.000, veznedarlar en çok 2.000, en az 1.200, ziraat müdürleri en çok 3.000, en az 1.500, ziraat muhasebe ve kâtipleri en çok 1.200, en az 800 kuruş ücret almışlardır (Zeki, 1928, s. 336).

Ayrıca yaprak tütün şube müdürleri en çok 3.000, en az 1.500, muavinleri en çok 1.500, en az 1.200, muhasebecileri en çok 1.200, en az 1.000, kâtipleri en az 800, en çok 1.000, kantar memurlarıyla vezne kâtipleri ve markacılar en çok 1.200, en az 800, mamul tütün şube müdürleri en çok 2.000, en az 1.500, muhasebecileri en çok 1.500, en az 1.200, kâtipleri en çok 1.000, en az 800, depo müdürleri en çok 3.000, en az 1.500, müfettişler en çok 2.000, en az 1.500, satış müfettişleri en çok 2.000, en az 1.500, mamul ambar memuru en çok 1.500, en az 1.200, satış memurları en çok 1.200, en az 1.000, sicil ve tahrirat emirleri en çok 2.000, en az 1.500, kâtipler en çok 1.000, en az 800, evrak ve dosya memurları en çok 1.000, en az 800, muhakeme şube müdürleri en çok 3.000, en az 2.000, muhakeme kâtipleri en çok 1.200, en az

1.000 kuruş ücret almışlardır. Bu görevliler dışında tahrir memurları, bekçiler, odacılar, hamallar ve kapıcılar gibi personelin de vazife üstlendiği belirtilmiştir. Kiralama veya yevmiye tarifesiyle görevlendirilen bu personelin almış olduğu ücretlere dair bilgi aktarılmamıştır (Zeki, 1928, s. 336).

Başmüdürlüklerde vazife üstlenmiş olan bu memurların benzer şekilde vilayet müdüriyetlerinde de görev icra etmişlerdir. Bu doğrultuda Salih Bey'in eserinden idarenin kadro yapısıyla ilgili vermiş olduğu bir diğer bilgi vilayet müdüriyeti ile bu müdüriyetlere bağlı olan memurluklarda görev yapan personelin maaşlarıyla ilgili olmuştur. Bu bağlamda birinci sınıf merkez müdürleri en çok 4.000, en az 3.000, ikinci sınıf merkez müdürleri en çok 3.000, en az 2.500, baş muhasebeciler en çok 2.500, en az 1.500, muhasebe muavinleri ile yardımcıları en çok 1.500, en az 800, veznedarlar en çok 1.500, en az 1.000, ziraat şube emirleri en çok 2.000, en az 1.500, ziraat muhasebe ve kâtipleri en çok 1.000, en az 800, vezne kâtipleri, kantarcı ve markacılar en çok 900, en az 700, yaprak tütün şube emirleri en çok 2.000, en az 1.500, muhasebe ve kâtipleri en çok 1.000, en az 800, mamul tütün şube emirleri en çok 2.000, en az 1.500, muhasebe ve kâtipleri en çok 1.000, en az 700, ambar memurları en çok 1.500, en az 1.000, muavinleri en çok 1.000, en az 700, satış memurları en çok 1.000, en az 800, sicil şube emirleri en çok 1.500, en az 1.200, evrak ve dosya memurları en çok 1.500, en az 700, muhakeme şube emirleri en çok 1.500, en az 1.000, muhakeme kâtipleri en çok 1.200, en az 700 kuruş ücret almaları belirlenmiştir (Zeki, 1928, s. 337). Bir görevlinin almış olduğu maaşa dair en az ile en fazla olarak belirtilen tutar arasındaki farklılığın muhtemelen kadro derecesi ile görev süresinden kaynaklanıyordur.

Yine başmüdürlükte olduğu gibi bu görevliler dışında vilayet merkezlerinde kurulan müdürlük veya bu müdürlüklere bağlı olan memurluklarda tahrir memurları, bekçiler, hamallar, odacılar ve kapıcılar gibi personel vazife üstlenmiştir. Bu görevlilerin maaşlarına dair net bilgi aktarılmamakla birlikte kira karşılığında çalıştırıldıkları belirtilmiştir (Zeki, 1928, s. 337). Bu durum ise bu vazifeleri üstlenen şahısların kadrolu olmadıklarını göstermektedir. Salih Bey'in aktarmış olduğu maaş tablosuyla ilgili genel bir değerlendirme yapılacak olunursa müdürlüklerde görev üstlenmiş olan şahısların almış oldukları maaşların merkez müdürlüklerde görev üstlenen kişilerden daha fazla olduğu söylenebilir. Eserde, genel müdürlüğün işleyişi ve gerek genel müdürlük ile başmüdürlüklerde gerekse merkezi müdürlüklerde görev yapan personelin alacakları maaşlar hakkında bilgi aktarılmasının yanı sıra teşkilatlanmayla ilgili ele alınan bir diğer konu da idarenin vilayetlerde kurmuş olduğu teşkilat yapısı olmuştur.

2.1. İnhisar İdaresi'nin Vilayet Teşkilatlanması

Salih Zeki Bey, eserinde idarenin teşkilat yapısına değinmeden önce idarenin vilayetlerdeki teşkilat yapısında genel merkezin uygun bulması doğrultusunda değişime gidilebileceği ve daha önce baş müdüriyete bağlı olan bir memuriyetin sonradan farklı bir müdüriyete bağlanabileceğini belirtmiştir.

Ayrıca bazı müdüriyet ile memurlukların ilga edilebileceği gibi lüzum görülmesi üzerine yeni memurlukların kurulabileceği de ifade edilmiştir (Zeki, 1928, s. 330). Müdürlük veya memurluğun ilga edilmesinde veya yeni müdürlük ile memurluğun oluşturulmasında tütün üretiminin yoğunluğuna göre karar verildiği muhtemeldir. Yine bir müdürlük ile memurluğun diğer bölgelerdeki müdürlük veya memurluk ile birleştirilmesi ya da birbirinden ayrılması ise vilayet sınırlarında meydana gelen değişikliklerle doğrudan bağlantılıdır. Bu durum ise idarenin bünyesinde aktif olarak faaliyet yürüten müdürlükler ile memurlukların sayısında değişikliğe yol açtığı gibi teşkilat şemasında da sürekli farklılığın oluşmasına neden olmuştur. Bu nedenle yıllara göre İnhisar İdaresi'nin teşkilat şemasında sürekli farklılık meydana gelmiştir.

Yazar tütün ziraatı ve ticaretiyle meşgul olanların her zaman inhisar teşkilatıyla münasebette bulunmasını dikkate alarak idarenin teşkilat yapısına detaylı şekilde değinmiştir. Eserde değinilmiş olan bu teşkilat yapısı ise 1928 yılındaki en son hali olarak aktarılmıştır (Zeki, 1928, s. 330). Lakin muhtemeldir ki eserde aktarılan teşkilat yapısında önceki dönemlerde ve 1928 yılından sonraki yıllarda da ihtiyaçlar doğrultusunda ve yukarıda belirtilen gelişmelerden dolayı değişikliğe gidilmiştir. Bu değişiklikler ise yeni şubenin açılması veya kapatılması, müdürlük veya memurlukların birbirlerine bağlanması ya da birbirinden ayrılması, memurlukların merkezi müdürlüklere, merkezi müdürlüklerin ise baş müdürlüklere dönüştürülmesi şeklinde gerçekleşmiştir.

Yazar eserinde 1928 yılında İnhisar İdaresi'nin vilayetlerdeki teşkilat yapısını ele alırken vilayetlerde faaliyette olan müdürlüklerin bölgedeki tütün ziraatı ile ticaretinin ehemmiyetine göre belirlendiğine değinmiştir. Bu çerçevede idare, tütün üretiminin ve ticaretinin yaygın olarak yapıldığı vilayetlerde baş müdürlükler, diğer vilayetlerde ise merkezi müdürlükler şeklinde teşkilatlandırılmıştır. Baş müdürlükler ile merkezi müdürlüklerin bünyesinde memurluklar kurulmuştur. Bu doğrultuda idare, Osmanlı döneminde olduğu gibi Cumhuriyet'in de ilk yıllarında da tütün üretiminin ve ticaretinin yaygın olarak yapıldığı vilayetlerden biri olan İstanbul'da örgütlenmiştir. İstanbul İnhisar İdaresi⁴ adıyla 1928 yılında faaliyetlerine devam eden baş müdüriyetin teşkilat yapısı Tablo 1'de yer almaktadır (Zeki, 1928, s. 330).

⁴ 1872 yılında İstanbul bölgesinde tütün gelirlerinin kontrolü için bir idare kurularak bu idarenin işletme hakkı Zarifi Efendi ve Hristaki Efendi'ye verilmiştir. Bkz. (Batman, 2023, s. 117)

	Müdüriyetler	Memuriyetler
İstanbul İnhisar İdaresi	İstanbul Baş Müdüriyeti	Beykoz Memurluğu
		Kartal Memurluğu
		Şile Memurluğu
		Burgazköy Memurluğu
	Tekirdağ Müdüriyeti	Malkara Memurluğu
		Çorlu Memurluğu
		Mürefte Memurluğu
		Şarköy Memurluğu
	Çatalca Müdüriyeti	Büyükçekmece Memurluğu
		Karacaköy Memurluğu
		Silivri Memurluğu
	Gebze Müdüriyeti	Tuzla Memurluğu

Tablo 1 İstanbul İnhisar İdaresi Teşkilat Yapısı

Tablo 1'deki veriler incelendiğinde İstanbul Baş Müdüriyetinin yanı sıra Tekirdağ Müdüriyeti, Çatalca Müdüriyeti ve Gebze Müdüriyeti şekilde teşkilatlandırılmış olan idare 1928 yılında faaliyetlerini yürütmeye devam etmiştir. Bu müdüriyetlere bağlı olarak ise memurluklar görev icra etmiştir. Şöyle ki, İstanbul Baş Müdüriyetine bağlı olarak Beykoz, Kartal, Şile ve Burgazköy mevkilerinde memurluklar bulunmaktaydı. Bu memurluklarda görevlendirilen personellerle tütün üretim ve ticareti denetim altına alınmaya çalışılmıştır. Bir diğer müdüriyet olan Tekirdağ Müdüriyetine bağlı olarak Malkara Memurluğu, Çorlu Memurluğu, Mürefte Memurluğu ile Şarköy Memurlukları faaliyet göstermiştir. Çatalca Müdüriyeti bünyesinde Büyükçekmece, Karacaköy ve Silivri Memurlukları teşkil ettirilerek 1928 yılında faaliyetlerini yürütmeye devam etmiştir. Son olarak İstanbul İnhisar İdaresi'ne bağlı olarak Gebze Müdüriyeti mevcuttur. Müdüriyete bağlı olarak ise Tuzla Memurluğu bölgede denetimi sağlamıştır (Zeki, 1928, s. 330). İnhisar İdaresi, İstanbul'da dört müdürlük ve on iki memurluk ile bölgedeki tütün üretimi ile ticaretini denetim altına almaya çalışmıştır. Bölgede tütün üretim ve ticaretine yönelik faaliyetler yaygın olarak gerçekleştirilmiş olmalı ki idare, İstanbul'da kalabalık bir örgütlenme yapısına sahip olmuştur.

İstanbul kentinde idarenin oluşturmuş olduğu teşkilatlanmaya benzer bir örgütlenmenin kurulduğu diğer vilayet de Bursa olmuştur. Bu bağlamda idarenin vilayette baş müdüriyet şeklinde teşkilatlandırıldığı görülmektedir. Bursa Baş Müdüriyetine bağlı olarak Orhaneli Memurluğu faaliyet göstermiştir. İdarenin Mudanya'da da yaygın olarak örgütlendiği saptanmıştır. Bu çerçevede müdürlük bünyesinde Gemlik Memurluğu, Orhangazi Memurluğu, Armutlu Memurluğu ile Torbalı Memurlukları aktif olarak faaliyetlerini yürütmeye devam etmiştir. İdarenin memurluk bulundurmada teşkilatlandırıldığı tek bölge ise İnegöl olmuştur. Bu durum muhtemelen İnegöl Müdüriyetinin denetimi altında olan bölgelerde yaygın olarak tütün üretim ve ticaretinin yapılmıyor oluşundan kaynaklanmıştır. 1928 yılında idareye bağlı olarak faaliyet gösteren bir diğer müdüriyet ise Mustafakemalpaşa bölgesinde teşkilatlandırılmıştır. Bu müdüriyete bağlı olarak ise Karacabey Memurluğu bulunmaktadır. Mustafakemalpaşa ve

İnegöl Müdüriyetlerin aksine idarenin yaygın olarak örgütlendiği bölgelerden bir diğeri Bilecik olmuştur. Bilecik Müdüriyetine bağlı olarak Bozüyük Memurluğu, Osmaneli Memurluğu, Söğüt Memurluğu, Gölpaazarı Memurluğu ile Pazarcık Memurluğu mevcuttur. İdarenin vilayette örgütlendiği bölgeler arasında Yenişehir yer almıştır. Ancak burada kurulan yapıyı diğerlerinden ayırt eden temel özellik idarenin buradaki yapısının müdürlük değil de merkezi memurluk şeklinde teşkilatlandırılmış olmasıdır. Bu doğrultuda Yenişehir Merkez Müdüriyetine bağlı olarak İznik Memurluğu faaliyet göstermiştir (Zeki, 1928, s. 331). İdarenin 1928 yılında Bursa'daki örgütlenmesine bakıldığında İstanbul'a oranla kalabalık bir yapılanmayla faaliyette olduğu görülmektedir. Şöyle ki, Baş müdüriyete bağlı olarak altı müdürlük ile bu müdürlüklere bağlı on memurluk hizmet vermiştir. Bölgede bütün ticaretinin yoğun olarak gerçekleştiğine yönelik kanıt ise Pazarcık satış memurluğunun faaliyette olması gösterilebilir.

Salih Zeki Bey'in aktarmış olduğu bilgilerden hareketle 1928 yılında idarenin örgütsel yapısında yer alan diğer vilayetlerden birinin İzmir olduğu tespit edilmiştir. Bu çerçevede İnhisar İdaresi'nin vilayette kurmuş olduğu yapıya dair veriler tablo 2'de yer almaktadır.

	Müdüriyetler	Memuriyetler
İzmir İnhisar İdaresi	İzmir Baş Müdüriyeti	Bornova Memurluğu
		Menemen Memurluğu
		Kemalpaşa Memurluğu
		Foça Memurluğu
		Karşıyaka Satış Memurluğu
		Göztepe Satış Memurluğu
	Urla Müdüriyeti	Çeşme Memurluğu
		Karaburun Memurluğu
		Seferihisar Memurluğu
	Seydiköy Müdüriyeti	Torbali Memurluğu
	Ödemiş Müdüriyeti	Adagide Memurluğu
		Bayındır Memurluğu
		Tire Memurluğu

Tablo 2 İzmir İnhisar İdaresi Teşkilat Yapısı

İzmir İnhisar İdaresi'nin teşkilat yapısına dair bilgileri içeren Tablo 2'de yer alan verilerden hareketle baş müdüriyet şeklinde örgütlenen yapının İzmir Baş Müdüriyeti, Urla, Seydiköy ile Ödemiş Müdüriyetlerinden oluşturulduğu görülmektedir. Bu kapsamda 1928 yılında İzmir Baş Müdüriyetine bağlı olarak Bornova, Menemen, Kemalpaşa, Foça ve Karşıyaka Memurlukları faaliyet göstermiştir. Bu başmüdürlüğe bağlı olarak hizmet veren bir diğer memurluk da Göztepe Satış Memurluğu olmuştur. Urla Müdüriyeti bünyesinde ise Çeşme, Karaburun ve Seferihisar Memurlukları görev icra etmiştir. Seydiköy Müdüriyetine bağlı olarak Torbali Memurluğu teşekkül ettirilmiştir. Son olarak Ödemiş bölgesinde müdürlük olarak teşkilatlandırılan yapı Adagide, Bayındır ve Tire Memurlukları şeklinde bölgede bütün üretim ve ticaretini denetim altına almaya çalışılmıştır (Zeki,

1928, s. 331). İnhisar İdaresi'nin 1928 yılında İzmir bölgesinde dört müdürlük ile 13 memurluk şeklinde teşkilatlandırılarak faaliyetlerini yürütmüştür. Yine Bursa vilayetinde olduğu gibi İzmir'de Göztepe Satış Memurluğunun varlığı bölgede tütün ticaretinin yoğun olarak yapıldığını ve idare tarafından denetim altına alınmak için memurluğun kurulduğunu göstermektedir.

İzmir'de teşkilatlandırılan idarenin tütün üretim ve ticaretini denetim altına almak amacıyla teşkilatlandırılıp 1928 yılında faaliyette olduğu bir diğer vilayet Samsun olmuştur. Osmanlı'nın son dönemlerinde önemli üretim merkezlerinden biri olan Samsun bölgesinde 1928 yılında İnhisar İdaresi'nin baş müdürlük olarak teşkilatlandırıldığından bahsedilmektedir. Bu kapsamda Samsun Baş Müdüriyeti bünyesinde Kavak ve Çarşamba bölgelerinde memurluklar faaliyet göstermiştir. Sinop bölgesinde ise müdüriyet olarak örgütlenen yapının bünyesinde Ayancık Memurluğu, Boyabat Memurluğu, Gerze Memurluğu ile Karasu Satış Memurluğu hizmet vermiştir. İzmir İnhisar İdaresi'ne bağlı olarak kurulan Göztepe Satış Memurluğuna benzer Karasu Satış Memurluğunun görev yapıyor olması bölgede tütün satışına yönelik faaliyetlerin yaygın olarak gerçekleştiğini göstermektedir. Alaçam ve Bafra bölgelerinde müdürlük şeklinde örgütlenen müessese Fatsa ve Terme bölgelerinde memurluklar oluşturmuştur. Son olarak Samsun İnhisar İdaresi bünyesinde faaliyet gösteren bir diğer müdürlük de Amasya bölgesinde teşekkül ettirilmiştir. Amasya bölgesinde tütün üretim ve ticareti yaygın olarak yapılıyor olmalı ki Havza, Gümüşhacıköy, Lâdik, Vezirköprü ve Merzifon bölgelerinde memurluklar 1928 yılında faal olarak hizmet vermiştir (Zeki, 1928, s. 331). İdare tıpkı İzmir'de olduğu gibi Samsun vilayetinde de baş müdürlükle birlikte dört müdürlük ile bu müdürlüklere bağlı on üç memurluk ile tütün üretim ve ticaretini denetim altına almaya çalışmıştır. Yine Osmanlı döneminde de olduğu gibi Cumhuriyet döneminde de meşhur olan Samsun tütün ticaretinin yapılması için Karasu Satış Memurluğu ile Göztepe Satış Memurluğu 1928 yılında bölgede faaliyet göstermiştir. İki satış memurluğunun varlığı ise bölgede tütün ticaretinin diğer vilayetlere oranla geliştiğini göstermektedir.

İzmir'in yanı sıra Salih Zeki Bey'in 1928 yılına ait İnhisar İdaresi'nin teşkilat yapısına değindiği vilayetlerden bir diğeri Kocaeli (İzmit) olmuştur. Şöyle ki, eserde aktarılan bilgilerden hareketle idarenin vilayette baş müdüriyet olarak teşkilatlandırıldığı söylenebilir. Kocaeli (İzmit) Baş Müdüriyeti bünyesinde Karamürsel, Geyve, Akhisar, Kandıra, Sapanca, Yalova, Göynük ve Bahçecik Memurluklarının bünyesinde görevlendirilen memurlarla tütün üretimi ve ticareti denetim altına alınmaya çalışılmıştır. Kocaeli Baş Müdüriyeti dışında vilayette faaliyet gösteren bir diğer müdüriyette de Adapazarı bölgesinde teşekkül ettirilmiştir. Bu müdüriyete bağlı olarak ise Karasu Memurluğu bölgede faaliyet göstermiştir (Zeki, 1928, s. 331). Salih Bey'in aktarmış olduğu bilgilerden hareketle idarenin 1928 yılında diğer vilayetlere oranla Kocaeli bölgesinde yaygın olarak örgütlenmediği görülmektedir. Nitekim bir baş müdüriyet ile bir müdürlüğün yanı sıra 8 memurluk şeklinde teşkilatlandırıldığı tespit edilmiştir. Bu durum

ise bölgede tütün üretim ve ticari faaliyetlerinin yaygın olarak yapılmadığı hakkında yorum yapmamıza imkân tanımaktadır.

Kocaeli (İzmit) vilayetinin aksine tütün üretim ve ticaretinin yoğun olarak yapıldığı Ankara'da İnhisar İdaresi'nin kalabalık bir teşkilat yapısıyla 1928 yılında hizmet verdiği saptanmıştır. Nitekim Salih Bey'in eserinde Ankara İnhisar İdaresi ile ilgili aktarmış olduğu bilgilerde bu yoğunluğu görmek mümkündür. Bu bağlamda, Ankara İnhisar İdaresi⁵ bünyesinde teşkilatlandırılan müessesenin idari yapılanmasına dair veriler Tablo 3'te ayrıntılı şekilde aktarılmıştır.

	Müdüriyetler	Memuriyetler
Ankara İnhisar İdaresi	Ankara Baş Müdüriyeti	Kalecik Memurluğu
		Ayaş Memurluğu
		Beypazarı Memurluğu
		Yabanabad Memurluğu
		Çubukabad Memurluğu
		Polatlı Memurluğu
		Haymana Memurluğu
		Bâlâ Memurluğu
		Mecidiye Memurluğu
		Keskin Memurluğu
		Nallıhan Memurluğu
	Kırşehir Müdüriyeti	Mucur Memurluğu
		Avanos Memurluğu
	Çorum Müdüriyeti	İskilip Memurluğu
		Mecitözü Memurluğu
		Osmancık Memurluğu
		Sungurlu Memurluğu
	Yozgat Merkez Memuriyeti	Akdağmadeni Memurluğu
		Boğazlıyan Memurluğu
Sorgun Memurluğu		

Tablo 3 Ankara İnhisar İdaresi Teşkilat Yapısı

Ankara İnhisar İdaresi'ne dair verileri içeren tablo incelendiğinde Ankara Baş Müdüriyete bağlı olarak 1928 yılında faaliyette olan birçok bölgede memurluklar kurulmuştur. Bu kapsamda müdüriyetin sorumlu olduğu bölgelerde Kalecik, Ayaş, Beypazarı, Yabanabad, Çubukabad, Polatlı, Haymana, Bâlâ, Mecidiye, Keskin ve Nallıhan kazalarında memurluklar tütünü denetim altına almak için. Bu memurluklar ise 1928 yılında aktif olması bölgede tütün üretim ve ticaretinin yaygın olarak yapıldığını

⁵ Devlet inhisarı öncesi Reji Şirketi'nin denetiminde olan tütünün Ankara vilayetinde örgütsel yapısına dair bilgilere bakıldığında şirketin Ankara Reji İdaresi adı altında Ankara Merkez Reji Müdürlüğü, Kırşehir Reji Müdürlüğü, Çorum Reji Müdürlüğü, Yozgat Reji Müdürlüğü ile Kayseri Reji Müdürlüğü şeklinde örgütlenmiştir. Memurlukların ise İnhisar idaresi ile benzer olduğu saptanmıştır. Bkz. (Dağ, 2022, s. 656; BOA, DH. SAİDd. 99/37; BOA. DH. SAİDd. 129/365/365; Ankara Vilayet Salnamesi, Hicri: 1311, s. 188; BOA. BEO. 58/4305; BOA. DH. SAİD.d. 42/177/177-178.

göstermektedir. Kırşehir’de idarenin müdüriyet olarak teşkilatlandırıldığı saptanmıştır. Bu çerçevede müdüriyete bağlı olarak Mucur ve Avanos bölgelerinde memurluklar görev icra etmiştir. İdarenin müdüriyet şeklinde örgütlendiği bir diğer bölge de Çorum olmuştur. Çorum Müdüriyeti bünyesinde İskilip Memurluğu, Mecitözü Memurluğu, Osmancık Memurluğu ve Sungurlu Memurluğu mevcuttur. Son olarak Ankara İnhisar İdaresi’ne bağlı bir diğer müessese de Yozgat bölgesinde kurulmuştur. Ancak idarenin burada müdüriyet değil de merkezi memurluk şeklinde örgütlendiği görülmektedir. Yozgat Merkez Memuriyetine bağlı olarak Akdağmadeni Memurluğu, Boğazlıyan Memurluğu ile Sorgun Memurluğu faaliyet göstermiştir (Zeki, 1928, s. 331). Yine tablodaki bilgilerden hareketle biri baş müdüriyet olmak üzere dört müdüriyet ve 20 memurluk şekilde Ankara’da örgütlenen idarenin bölgede yaygın olarak yapılan tütün üretim ve ticaretini denetim altına almak için kalabalık bir teşkilatlanma yapısıyla 1928 yılında hizmetlerine devam ettiği söylenebilir.

Salih Zeki Bey, eserinde Ankara İnhisar İdaresi’ne benzer bir örgütsel yapının faaliyette olduğu bir diğer kentin Adana olduğuna değinmiştir. Bu kapsamda baş müdüriyet olarak teşkilatlandırılan idarenin 1928 yılında Adana⁶ Baş Müdüriyeti bünyesinde Karaisalı Memurluğu hizmet vermiştir. Bir diğer müdüriyet olan Ceyhan Müdüriyeti bünyesinde ise Bahçe Memurluğu, Dört Yol Memurluğu, Osmaniye Memurluğu ile İslâhiye Memurlukları faaliyet göstermiştir. Mersin Müdüriyetine bağlı olarak ise Tarsus Memurluğu teşekkül ettirilmiştir. Son olarak Silifke Müdüriyeti ise Anamur, Gülnar ile Mut Memurluklarından oluşmaktadır (Zeki, 1928, s. 332). Adana İnhisar İdaresi oluşturmuş olduğu bu yapı bünyesinde barındırmış olduğu görevliler aracılığı ile 1928 yılında tütün üretim ticaretini denetim altına almaya çalışmıştır. İdarenin Ankara’nın aksine Adana vilayetinde kalabalık bir örgütlenme yapısına sahip olmadığı söylenmekle birlikte vilayet genelinde 1928 yılında hizmet veren dört müdüriyet ile on bir memurluğun olduğu tespit edilmiştir. Adana’da satış memurluğunun bulunmamış olması ise dikkat çekmektedir.

Eserde Salih Zeki Bey tarafından ele alınan bir diğer teşkilat şeması Trabzon bölgesine ait olmuştur. İdare, diğer çoğu vilayette olduğu gibi tütün üretim ve ticaretinin yoğun olarak yapıldığı Trabzon İnhisar İdaresi⁷ de baş

⁶ Önceki dönemlerde Adana Reji İdaresi olarak örgütlenen yapı Adana Merkez Reji Müdürlüğü, İçel İli Sancağı Reji Müdürlüğü, Cebel-i Bereket Sancağı Reji Müdürlüğü, Kozan Sancağı Reji Müdürlüğü ve Mersin Sancağı Reji Müdürlüğü olarak örgütlenmiştir. Detaylı bilgi için Bkz. (Dağ, 2021, ss. 1335-1336; Adana Vilayet Salnamesi, Hicri: 1308, ss. 66, 127, 120; Hicri: 1309, ss. 141-143, 184, 68; Hicri: 1320, ss. 133-134, 139, 142, 145, 151, 153, 163, 165, 169; Hicri: 1312, ss. 159, 171, 196, 201; Hicri: 1318, ss. 196).

⁷ Devlet inhisarı öncesinde vilayetteki tütünün denetimi Trabzon Reji İdaresi bünyesinde olmuştur. Bu doğrultuda İdare, Trabzon, Akçaabat, Tirebolu, Giresun ile Ordu’da müdürlükler kurmuştur. Bu müdürlüklere bağlı olarak ise Maçka, Şarlı, Keşap, Akköy, Piraziz, Kurik, Perşembe, Bolaman, Hapsemana, Ulubey, Of,

müdüriyet şeklinde teşkilatlandırılmıştır. Bu doğrultuda Trabzon Baş Müdüriyeti dışında Polathane (Akçaabat), Rize, Gümüşhane ve Erzincan bölgelerinde de müdüriyetler teşekkül ettirilmiştir. Trabzon Baş Müdüriyetine bağlı olarak Sürmene Memurluğu, Of Memurluğu ile Maçka Memurluğu bölgede denetimi sağlamaya çalışmıştır. Polathane Müdüriyeti bünyesinde ise Vakfıkebir Memurluğu görev icra etmiştir. Rize Müdüriyetine bağlı olarak kurulan Atina Memurluğu aracılığı ile 1928 yılında bölgede tütün üretim ve ticaretinin denetim altına alınmaya çalışıldığı tespit edilmiştir. Aynı yıl içerisinde Gümüşhane bölgesinde faaliyet gösteren görevliler Gümüşhane Müdüriyeti bünyesinde görev icra etmişlerdir. Bu müdüriyete bağlı olarak ise Torul, Kelkit ve Şiran bölgelerinde hizmet veren memurluklar idarenin varlığı bölgede gösterilmiştir. Son olarak Erzincan Müdüriyetine bağlı olarak Kemah, Kuruçay ve Refahiye Memurlukları teşekkül ettirilmiştir ((Zeki, 1928, s. 332). Oluşturulan bu teşkilatlanma yapısı bünyesinde barınan görevliler diğer vilayetlerde olduğu gibi Trabzon'da da tütün üretim, tüketim, ticaret ve imalatının denetim altına alınmasının yanı sıra kaçakçılık ile mücadelede de görev üstlenmişlerdir. Bu doğrultuda kalabalık bir yapılanma ile faaliyetlerine 1928 yılında devam eden idare baş müdüriyet ile birlikte beş müdürlük ve on bir memurluk olarak teşkilatlandırılmıştır. Reji döneminde tütünü ile meşhur olan bölgede Cumhuriyet döneminde tütün ticaretinin denetim altında tutulduğuna dair idare bünyesinde bir satış memurluğunun bulunmamış olması ise dikkat çekmektedir.

Trabzon vilayetinde baş müdüriyet olarak örgütlenen müessese Edirne'de müdüriyet olarak hizmet vermiştir. Bu çerçevede 1928 yılında Edirne İnhisar İdaresi çatısı altında vilayet genelinde tütün üretim ve ticaretini denetim altında tutmak amacıyla Kırklareli ve Uzunköprü bölgelerinde müdüriyetler aktif olarak görev yapmışlardır. Kırklareli Müdüriyetine bağlı olarak Babaeski Memurluğu, Lüleburgaz Memurluğu, Saray Memurluğu ve Pınarhisar Satış (Biga) Memurluğu teşekkül ettirilerek 1928 yılında bölgede denetimi sağlamaya çalışılmıştır. Vilayette kurulan bir diğer müdüriyet olan Uzunköprü Müdüriyeti bünyesinde ise Hayrabolu, Kavaklı, Keşan ve İpsala Memurlukları teşekkül ettirilmiştir. Uzunköprü Müdüriyetine bağlı olan son memurluk ise İnözü bölgesinde satış memurluğu olarak teşkilatlandırılmıştır (Zeki, 1928, s. 332). Pınarhisar ile İnözü memurluklarının satış memurluğu olarak hizmet veriyor olması bu iki bölgede tütün ticaretinin yoğun olarak gerçekleştiğini göstermektedir. Lakin idarenin Edirne'de iki müdüriyet ile dokuz memurluk şeklinde teşkilatlandırılmış olması merkezi idare açısından kalabalık bir yapılanmaya sahip olmadığını göstermektedir.

Salih Zeki Bey'in İnhisar İdaresi'nin teşkilat yapısıyla ilgili bilgi aktarırken değindiği bir diğer vilayet Konya olmuştur. 1928 yılında Konya vilayetinde faaliyette olan Konya İnhisar İdaresi, merkez müdüriyet olarak örgütlenmiştir. Konya Merkez Müdüriyeti; Bozkır Memurluğu, Seydişehir

Sürmene, Görele ve Vakfıkebir bölgelerinde müdürlükler oluşturulmuştur. Bkz. (Trabzon Vilayet Salnamesi, Hicri: 1322, s. 267-331; Akpınar, 1998, s. 541).

Memurluğu, Karaman Memurluğu, Ereğli Memurluğu, Sultaniye Memurluğu, Kadınhanı Memurluğu, Koçhisar Memurluğu, Ermenek Memurluğu, Beyşehir Memurluğu, Aksaray Memurluğu, Hadim Memurluğu ve Çumra Memurluğu şeklinde teşkilatlandırılmıştır. Akşehir Müdüriyetine bağlı olarak ise Şarkikaraağaç Memurluğu, Ilgın Memurluğu, Yalvaç Memurluğu ve Cihanbeyli Memurluğu sorumlu oldukları bölgelerde faaliyet göstermişlerdir (Zeki, 1928, s. 332). İnhisar İdaresi'nin 1928 yılında Konya vilayetinde bir merkezi müdürlük ile bir müdürlük şeklinde teşkilatlandırılarak bu müdürlüklere bağlı olarak on beş memurluk kurmuştur. İki müdürlük olmasına rağmen on beş memurluğun olması ise idarenin denetiminde bulunan arazi yapısının geniş olduğunu göstermektedir.

Salih Zeki Bey'in 1928 yılındaki teşkilatlanmasına değindiği bir diğer vilayet de Balıkesir olmuştur. Şöyle ki, merkez müdüriyet olarak örgütlenen Balıkesir İnhisar İdaresi'nin teşkilat şemasına dair veriler tablo 4'te yer almaktadır.

	Müdüriyetler	Memuriyetler
Balıkesir İnhisar İdaresi	Balıkesir Merkez Müdüriyeti ⁸	Dursunbey Memurluğu
		Balya (Pazarköy) Memurluğu
		Bigadiç Memurluğu
		Susurluk Memurluğu
		Kepsut Memurluğu
		Sındırgı Memurluğu
	Bandırma Müdüriyeti	Edincik (Aydıncık) Memurluğu
		Erdek Memurluğu
		Manyas Memurluğu
		İnözü Satış Memurluğu
	Gönen Müdüriyeti	Burhaniye Memurluğu
		Ayvalık Memurluğu
		Havran Memurluğu
		Gömeç Memurluğu
		Kabak Memurluğu
	Edremit Müdüriyeti	Ağunya (Avunya) Memurluğu

Tablo 4 Balıkesir İnhisar İdaresi Teşkilat Yapısı

Tablo 4'teki veriler incelendiğinde Balıkesir İnhisar İdaresi merkez müdüriyet olarak örgütlenmiştir. Ancak Salih Bey tarafından düşülen nottan hareketle merkez müdüriyetten baş müdüriyete geçiş için çalışmalar yapıldığı anlaşılmaktadır. Balıkesir Merkez Müdüriyeti bünyesinde Dursunbey, Balya (Pazarköy), Bigadiç, Susurluk, Kepsut ve Sındırgı Memurlukları teşekkül ettirilerek, 1928 yılında bölgede denetimi elde tutmak için faaliyet göstermiştir. Bandırma Müdüriyetine bağlı olarak Edincik (Aydıncık) Memurluğu, Erdek Memurluğu, Manyas Memurluğu ile İnözü Memurlukları faaliyet göstermiştir. Gönen Müdüriyetinde ise Burhaniye Memurluğu, Ayvalık Memurluğu, Havran Memurluğu, Gömeç Memurluğu,

⁸ Salih Bey eserinde merkez müdüriyetin baş müdüriyete dönüştürülmesi için çalışmaların devam ettiğini aktarmıştır. Bkz. (Zeki, 1928, ss. 332-333).

Kabak Memurluğu ile Ağunya Memurluğunun teşekkül ettirildiği görülmektedir (Zeki, 1928, s. 332-333). Tabloda da belirtildiği gibi 1928 yılında İnhisar İdaresi Balıkesir bölgesinde tütün üretim ve ticaretini oluşturmuş olduğu dört müdüriyet ile on altı memurlukla denetim altında tutmaya çalışmıştır. Bandırma Müdüriyeti çatısı altında satış memurluğunun faaliyet gösteriyor olması bölgede tütün ticaretinin aktif olduğunu göstermektedir. Ayrıca dört müdürlük ile on altı memurluğun varlığı ise idarenin bölgede kalabalık bir örgütlenme yapısıyla faaliyette olduğu sonucunu çıkarmaya imkân tanımaktadır.

İnhisar İdaresi'nin teşkilatlanmasına dair eserde aktarılan bilgilerden hareketle Manisa İnhisar İdaresi'nin merkezi müdüriyet şeklinde örgütlendiği tespit edilmiştir. Bu çerçevede 1928 yılında Manisa Merkez Müdüriyetine bağlı olarak Kasaba (Turgutlu) Memurluğu, Salihli Memurluğu, Alaşehir Memurluğu, Eşme Memurluğu, Kula Memurluğu ile Demirci Memurluğu aktif olarak faaliyet göstermiştir. Manisa İnhisar İdaresi'ne bağlı bir diğer müdüriyet Akhisar olmuştur. Akhisar'da tütün üretim ve ticaretinin denetim altına alınması amacıyla Kırkağaç, Soma, Bergama ve Gördes bölgelerinde memurluklar oluşturulmuştur. Bu müdüriyet ve memurluklar bünyesinde görev icra eden memurlar aracılığı ile tütün üretim ve ticareti denetim altına alınmaya çalışılmıştır. Son olarak Manisa İnhisar İdaresi'ne bağlı olarak kurulan müdüriyet Uşak'ta teşekkül ettirilmiştir. Bu doğrultuda müdüriyete bağlı olarak Gediz, Simav, Ulubey, Karahallı ve Sivaslı Satış Memurlukları görev icra etmiştir (Zeki, 1928, ss. 332-333). Görüldüğü gibi Sivaslı bölgesinde 1928 yılında aktif olan memurluğun satış memurluğu olduğu tespit edilmiştir. Bu memurluğun kurulmasında ise bölgede tütün ticaretine yönelik satış işlemlerinin yoğun olarak yapıldığını göstermektedir. 1928 yılında idareyi temsilen Manisa bölgesinde merkez müdüriyet dışında iki müdüriyet ile on beş memurluğun vazife üstlendiği saptanmıştır.

Salih Bey'in İnhisar İdaresi'nin teşkilat yapısına değindiği bir diğer idare de Aydın'da teşekkül ettirilmiştir. Aydın Merkez Müdüriyeti bünyesinde Bozdoğan Memurluğu, Karacasu Memurluğu, Çine Memurluğu ve Nazilli Memurluğu faaliyet göstermiştir. Denizli Müdüriyetine bağlı olarak Acıpayam (Acıbadem), Buldan, Tavas, Sarayköy, Çal ve Çivril bölgelerinde kurulmuş olan memurluklarla tütün üretim ve ticareti denetim altına alınmaya çalışılmıştır. 1928 yılında Aydın Merkez Müdüriyete bağlı olarak faaliyet gösteren bir diğer müdüriyet Muğla'da kurulmuştur. Muğla'ya bağlı olan Ahiköy, Bodrum, Fethiye. Köyceğiz, Milas ve Marmaris bölgelerinde oluşturulan memurluklarda görevlendirilen personelle varlık gösterilmiştir. Söke Merkez Memurluğuna bağlı olarak ise Kuşadası ve Selçuk Memuriyetleri görev üstlenmiştir (Zeki, 1928, s. 333). Aydın'da görev yapan personel üç müdüriyet ile yirmi memurluk çatısı altında 1928 yılında faaliyetlerine devam etmiştir. Merkezi ve taşra teşkilat yapılanmasının kalabalık olması ise idarenin vilayette hemen her bölgede örgütlenilerek tütün üretim ve ticaretini denetim altına almaya çalıştığı söylenebilir.

Eserde Aydın vilayetindeki örgütlenme yapısına benzer bir teşkilatlanmanın 1928 yılında faaliyette olduğu bölgeler arasında Tokat'ın da olduğu saptanmıştır. Bu çerçevede Tokat İnhisar İdaresi⁹ Tokat Merkez Müdüriyeti, Erbaa ile Ünye Müdüriyetleri şeklinde teşkilatlandırılmıştır. Erbaa ve Ünye Müdüriyetlerine bağlı memurluklar oluşturulmamıştır. Ancak Tokat Merkez Müdüriyetine bağlı Reşadiye, Niksar ve Zile Memurlukları bulunmaktadır (Zeki, 1928, s. 333). Bu durum ise Erbaa ile Ünye bölgelerinde idarenin örgütsel yapısında zayıf kaldığını göstermekle birlikte bu gibi yerlerde tütün üretiminin yoğun olarak yapılmadığını göstermektedir. Nitekim idare bölgede merkezi müdüriyet dışında iki müdürlük ile üç memurluk şeklinde teşkilatlandırılmıştır.

Salih Bey'in aktarmış olduğu bilgiler doğrultusunda 1928 yılında İnhisar İdaresi'ne bağlı olarak merkezi müdüriyet olarak örgütlenen bir diğer yapı Düzce İnhisar İdaresi'dir. Düzce İnhisar İdaresi; Düzce Merkez Müdüriyeti ile Bolu Müdüriyetinden oluşturulmuştur. Düzce Merkez Müdüriyeti bünyesinde Çalıcı ve Akçaşehir bölgelerinde memurluklar oluşturularak buradaki görevliler aracılığı ile idare denetimi sağlamaya çalışmıştır. Bolu Müdüriyetine bağlı olarak ise Gerede Memurluğu ve Mudurnu Memurluğu kurulmuştur. Hendek Müdüriyeti çatısı altında ise Akyazı Memurluğu faaliyet göstermiştir (Zeki, 1928, s. 333). Düzce İnhisar İdaresi'nin merkez müdüriyet dışında Bolu ile Hendek bölgelerinde müdüriyet olarak teşkilatlandırılmış olması idarenin denetimi altında bulunan bölgenin geniş olmadığından dolayı kaynaklanıyor olması muhtemeldir. Nitekim merkezi müdüriyet ile birlikte üç müdürlüğün çatısı altında beş memurluğun olduğu tespit edilmiştir.

Düzce İnhisar İdaresi'nin teşkilatlanmasına benzer bir yapılanma Artvin'de teşekkül ettirilmiş ve 1928 yılında bölgedeki hizmetlerine devam ettiği tespit edilmiştir. Şöyle ki, Artvin İnhisar İdaresi'nin teşkilat yapısına bakıldığında Artvin Merkez Müdüriyeti bünyesinde teşkilatlandırıldığı saptanmıştır. Merkez Müdüriyete bağlı olarak ise Borçka Memurluğu, Şavşat Memurluğu, Ardanuç Memurluğu, Murgul Memurluğu ve Yusufeli Memurluğu faaliyet göstermiştir (Zeki, 1928, s. 334). Artvin İnhisar İdaresi'nin sadece merkezi müdürlükten oluşması ve bu müdürlüğe bağlı beş memurluğun faaliyet göstermesi tütün ekiminin yapılacağı arazi alanının az olduğunu ve ticari faaliyetlerinin gelişmemiş olduğunu göstermektedir. Nitekim Artvin bölgesinin engebeli arazi yapısına sahip olması tütün tarımına elverişli olmadığı düşüncesini destekler niteliktedir.

Artvin'e benzer idarenin örgütsel yapısının kalabalık olmadığı bir diğer bölge de Çanakkale'dir. İdare bölgede Merkez Müdüriyet şeklinde

⁹ Tokat İnhisar İdaresi öncesinde bölgedeki tütün üretim ve ticaretinin Tokat Reji İdaresi tarafından denetim altında tutulduğu tespit edilmiştir. Bu doğrultuda Ünye ve Reşadiye dışında merkez idare dışında Erbaa, Niksar ve Zile bölgelerinde şirketin örgütlediği tespit edilmiştir. Bkz. (Karcı, 2015, ss. 519-523; BOA. HR. TH. 91/7; BOA. MF. MKT. 933/67; BOA. MF. MKT. 947/73; BOA. DH. MKT. 221/11).

teşkilatlandırılarak 1928 yılında faaliyetlerine devam etmiştir. Merkez Müdüriyetine bağlı olarak Ayvacık, Bayramiç, Ezine, Lâpseki, Gelibolu ve Eceabat bölgelerinde kurulan memurluklar aracılığı ile denetim sağlanmaya çalışılmıştır. Biga Müdüriyetine bağlı olarak ise Karabiga Memurluğu ve Çan Memurluğu teşekkül ettirilmiştir (Zeki, 1928, s. 334). Artvin'e benzer bir örgütlenme yapısının oluşturulduğu Çanakkale'de idare bir merkezi müdüriyet dışında bir müdüriyette daha teşkilatlandırılarak toplamda sekiz memurluk kurmuştur.

İnhisar İdaresi'nin örgütlendiği ve Salih Zeki Bey'in eserinde değindiği bir diğer bölge de Urfa olmuştur. Urfa İnhisar İdaresi bünyesinde teşkilatlandırılan yapıya dair veriler tablo 5'te yer almaktadır.

	Müdüriyetler	Memuriyetler
Urfa İnhisar İdaresi	Urfa Merkez Müdüriyeti	Suruç Memurluğu
		Siverek Memurluğu
		Hısn-ı Mansur Memurluğu
		Viranşehir Memurluğu
		Birecik Memurluğu
	Maraş Müdüriyeti	Elbistan Memurluğu
		Andırın Memurluğu
		Pazarcık Memurluğu
		Göksun Memurluğu
	Gaziantep Müdüriyeti	Kilis Memurluğu
		Besni Memurluğu
		Nizip Memurluğu

Tablo 5 Urfa İnhisar İdaresi Teşkilat Yapısı

Tablo 5'te yer alan bilgilerden hareketle İnhisar İdaresi'nin Urfa'da merkezi müdüriyet olarak örgütlendiği söylenebilir. Bu doğrultuda Urfa Merkez Müdüriyeti bünyesinde Suruç, Siverek, Hısn-ı Mansur ve Birecik Memurluklarının hizmet verdiği tespit edilmiştir. Maraş bölgesindeki tütünlerin de denetiminin 1928 yılında Urfa İnhisar İdaresi'ne bağlı olduğu görülmekle birlikte bu müdüriyete bağlı olarak Elbistan, Andırın, Pazarcık ve Göksun Memurlukları teşekkül ettirilmiştir. Yine aynı şekilde Maraş'ta da olduğu gibi Gaziantep bölgesinde üretilip ticareti yapılan tütünlerin idaresi Urfa İnhisar İdaresi'ne bırakılmıştır. Bu kapsamda Gaziantep Müdüriyeti bünyesinde Kilis, Besni ve Nizip Memurlukları faaliyet göstermiştir (Zeki, 1928, s. 334). 1928 yılında Urfa, Gaziantep ve Maraş bölgelerinde üretilen ve ticareti yapılan tütünlerin idare merkezi olarak Urfa'nın seçilmiş olması bölgede tütün üretim ve ticaretinin yaygın olarak yapıldığını göstermektedir. Ayrıca idarenin üç müdürlük ile on iki memurluk şeklinde teşkilatlandırılarak Urfa'dan yönetilmesi üretim ve ticaret merkezinin Urfa olma ihtimalini arttırmaktadır.

Salih Zeki Bey, 1928 yılındaki İnhisar İdaresi'nin teşkilat yapısını eserinde ele alırken Diyarbakır vilayetindeki örgütlenmeye de değinmiştir. Bu çerçevede İnhisar İdaresi, bölgede Diyarbakır Merkez Müdüriyeti bünyesinde teşkilatlandırılarak faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu doğrultuda merkez

müdüriyete bağlı olarak Lice, Beşiri ve Silvan Memurlukları faaliyet göstermiştir. Mardin Müdüriyeti bünyesinde ise Midyat Memurluğu, Cizre Memurluğu, Nusaybin Memurluğu, Derik Memurluğu ve Savur Memurlukları teşekkül ettirilerek 1928 yılında bölgede tütün üretim ve ticaretinin denetimini sağlamaya çalışmıştır. Osmaniye Müdüriyeti bünyesinde ise Çermik Memurluğunun faaliyet gösterdiği tespit edilmiştir (Zeki, 1928, s. 334). Mardin ve Osmaniye bölgelerinde üretimi ve ticareti yapılan tütünlerin denetiminin sağlanması için kurulan idarenin merkezinin Diyarbakır seçilmiş olması şehrin tütün üretim alanının geniş olması ve ticari ağının gelişmiş olmasından kaynaklanıyor olması muhtemeldir. Yine bölgede üretimi yapılan ile ticareti gerçekleştirilen tütünlerin denetiminin sağlanması amacıyla üç müdüriyet ile dokuz memurlukla kalabalık bir örgütlenme yapısını sağladığı görülmektedir.

Eserde Diyarbakır'ın yanı sıra El-Aziz bir diğer ifade ile Elâzığ¹⁰ vilayetinde de faaliyette olan İnhisar İdaresi'nin teşkilat yapısına değinilmiştir. Bu çerçevede İnhisar İdaresi, El-Aziz Merkez Müdüriyeti bünyesinde teşkilatlandırılmıştır. Merkez müdüriyete bağlı Harput, Ergani Madeni, Pertek, Palu ve Başkale bölgelerinde kurulmuş olan memurluklarla denetim sağlanmaya çalışılmıştır. Malatya Müdüriyetine bağlı olarak ise Hekimhan, Akçadağ, Pütürge ve Kahta Memurluklarında görevlendirilen memurlar faaliyet göstermiştir. Arapgir Merkez Memuriyeti ise Kemaliye Memurluğu ve Keban Madeni Memurluğu şeklinde teşkilatlandırılarak faaliyetlerini sürdürmeye devam etmiştir (Zeki, 1928, s. 334). 1928 yılında İnhisar İdaresi adına Elâzığ merkezli kurulan müdürlüğün Elâzığ ve çevresinde ekilen ile ticareti yapılan tütünün denetim altına alınması ve toplanan gelirlerin kontrolünün sağlanması amacıyla üç müdüriyet ile on bir memurluğun faaliyet gösterdiği tespit edilmiştir.

El-Aziz bölgesinde örgütlenen idarenin benzer bir örgütlenme yapısıyla Antalya bölgesinde de teşkilatlandırıldığı ve 1928 yılında bölgede faaliyette olduğu saptanmıştır. Bu bağlamda Antalya Merkez Müdüriyeti Alanya, Elmalı, Finike, Akseki, Korkuteli, Manavgat ile Tefenni bölgelerinde oluşturmuş olduğu kalabalık bir yapıyla faaliyet göstermiştir. Isparta Müdüriyeti ise Eğirdir Memurluğu, Uluborlu Memurluğu, Burdur Memurluğu ve Dinar Memurluğu şeklinde örgütlenerek bünyesinde görevlendirmiş olduğu memurlar aracılığı ile denetimi sağlamaya çalışmıştır (Zeki, 1928, s. 334). Elâzığ İnhisar İdaresi'ne benzer olarak on bir memurluk ile örgütlenerek faaliyet yürütmüştür.

İnhisar İdaresi'nin örgütsel yapısında yer alıp 1928 yılında faaliyette olduğuna değinilen bir diğer vilayet Afyonkarahisar olmuştur. Afyonkarahisar Merkez Müdüriyetine bağlı olarak Aziziye Memurluğu, Bolvadin Memurluğu, Sandıklı Memurluğu ve Şuhut Memurluğu bölgede faaliyet

¹⁰ İnhisar İdaresi öncesinde tütünün bölgede Ma'muraü'l-Aziz Reji İdaresi tarafından idare edilmiştir. Bkz. (Yılmaz, Yılmazçelik, 2023, s. 495-505).

göstermiştir. Kütahya Müdüriyetine bağlı olarak Emet Memurluğu ile Tavşanlı Memurlukları teşekkül ettirilerek bünyesinde vazifelendirmiş olduğu memurlar aracılığı ile bölgede tütün üretim ve ticareti denetim altına alınmaya çalışılmıştır. Eskişehir Müdüriyeti bünyesinde Mihalliçik, Seyidgazi, Sivrihisar ile Çifteler Memurluklarında görevlendirilen memurlar vazife icra etmiştir (Zeki, 1928, s. 335). Salih Bey'in, İnhisar İdaresi'nin 1928 yılındaki teşkilat yapısında değindiği bir diğer örgütsel yapı Zonguldak'ta teşekkül ettirilmiştir. Bu çerçevede Zonguldak Merkez Müdüriyetine bağlı olan Bartın, Devrek ve Araklı bölgelerinde tütün üretim ve ticaretinin denetim altına alınması için memurluklar oluşturulmuştur. Safranbolu Müdüriyeti bünyesinde ise Ulus ile Eflaniyazar (Eflani) Memurlukları faaliyet göstermiştir (Zeki, 1928, s. 335). Zonguldak bölgesinde iki müdüriyet ve beş memurluk şeklinde örgütlenilen idare bölgede tütün üretiminin yoğun olarak yapılmadığını göstermektedir.

İnhisar İdaresi, Kastamonu vilayetinde ise Kastamonu Merkez Müdüriyet olarak faaliyet yürütmüştür. Merkez müdüriyete bağlı olarak ise Araç, Devrekâni, Daday, Taşköprü, Tosya ve Cide Memurlukları bölgede tütünü denetim altına almaya çalışmıştır. Çankırı Müdüriyetine bağlı olarak ise Ilgaz Memurluğu, Çerkeş Memurluğu, Şabanözü Memurluğu ve Tevhit Memurluğu oluşturulmuştur. İnebolu Müdüriyeti bünyesinde ise Abana Memurluğu, Göre Memurluğu ve Mesd Memurluğu teşekkül ettirilmiştir (Zeki, 1928, s. 335). 1928 yılında bu örgütlenme yapısıyla faaliyette olan idare görevlendirmiş olduğu memurlar aracılığı ile tütün üretim, ticaret ve imalatını denetim altına almaya çalışmıştır. Örgütlenme ağının yaygın olması ise bölgede tütün üretim ve ticaretinin yapıldığı sahanın geniş olduğunu göstermektedir. Nitekim bölgede Kastamonu İnhisar İdaresi bünyesinde üç müdüriyet ile on üç memurluk mevcuttur.

Benzer teşekkülün Kayseri bölgesinde de meydana geldiği saptanmıştır. Bu kapsamda 1928 yılında faaliyette olan Kayseri Merkez Müdüriyetine bağlı olarak Bünyan, Develi, İncesu ve Aziziye bölgelerinde kurulmuş olan memurluklarda görevlendirilen personeller vazife icra etmişlerdir. Sivas Müdüriyeti ise Şarkışla, Zara, Hafik ve Yenihan Memurlukları teşekkül ettirilerek bölgede tütünü denetim altına almaya çalışmıştır. Niğde Müdüriyeti bünyesinde Bor Memurluğu, Nevşehir Memurluğu, Ulukışla Memurluğu ve Ürgüp Memurluğu kurulmuştur. Son olarak Kangal Merkez Memurluğu bünyesinde ise Divriği ve Darende Memurlukları teşekkül ettirilmiş olup 1928 yılında bölgedeki faaliyetlerini yürütmeye devam etmişlerdir (Zeki, 1928, s. 335). Böylece 1928 yılında Kayseri Merkezli kurulan idari yapının üç müdürlük ile on beş memurluktan oluştuğu tespit edilmiştir. Bu yapı Kayseri, Sivas ve Niğde bölgelerinde görevlendirmiş olduğu idari ve saha personeli ile tütün üretim ve ticaretini denetim altına almaya çalışmıştır.

Kayseri Merkez Müdüriyeti dışında idarenin 1928 yılında faaliyet gösterdiği bir diğer bölge de Giresun olmuştur. Merkezi Müdüriyet olarak

örgütlenen bu yapı Bulancak, Keşap, Piraziz ve Yavuzkema1 bölgelerinde memurluklar aracılığı ile faaliyet göstermiştir. Ordu da ise sadece müdüriyet bulunmakla birlikte memurluğun kurulduğuna dair bilgiye yer verilmemiştir. Vilayette kurulan bir diğ1er müdüriyet de Şebinkarahisar (Şarkıkarahisar) olmuştur. Bu müdüriyete bağılı olarak ise Mesudiye Memurluğı, Suşehri Memurluğı, Koyulhisar Memurluğı ile Alucra Memurluğı bünyesinde görevlendirilen personel görev icra etmiştir (Zeki, 1928, s. 335). Buradaki yapının ise üç müdürlük ve sekiz memurluk şeklinde teşkilatlandırılarak 1928 yılında faaliyette olduğı saptanmıştır.

Tütün ekim ve ticaretinin yapıldığı yerlerden bir diğ1eri de Erzurum'dur. Bu kapsamda Salih Bey'in 1928 yılına ait idarenin teşkilatına yer verdiğı bölgelerden biri de Erzurum olmuştur. Erzurum İnhisar İdaresi,¹¹ Merkez Müdüriyet bünyesinde Hınıs, Tortu, Aşkale, Oltu, Hasankale (Pasinler), Kulp ve Kiğı bölgelerinde kurulmuş olan memurluklarda görevlendirilen personelle denetimi sağlamaya çalışmıştır. Merkez Müdüriyet dışında Erzurum İnhisar İdaresi'ne bağılı olarak Kars Müdüriyeti faaliyet göstermiştir. Kurulmuş olan bu müdüriyete bağılı olarak Kağızman, Arpaçay, Sarıkamış, Ardahan, Kule ve İğdir bölgelerinde memurluklar teşekkül ettirilerek 1928 yılında faaliyette olduğuna değinilmiştir. Erzurum İnhisar İdaresi'ne bağılı olarak kurulan müdüriyetler dışında merkezi memurluk da faaliyet göstermiştir. Bu doğrultuda bölgede faaliyet gösteren memurluklardan biri Karataş Merkez Memurluğudur. 1928 yılında bu merkezi memurluğun çatısı altında Eleşkirt, Bayezid, Diyadin ve Erciş Memurlukları faaliyet göstermiştir. Son olarak idareye bağılı olarak merkezi memurluk olarak örgütlenen bir diğ1er müessese de Bayburt Merkez Memurluğudur. Bu memurluk bünyesinde Tercan, İspir ve Hart (Aydıntepe) Memurlukları teşekkül ettirilerek 1928 yılında faaliyet göstermiştir (Zeki, 1928, s. 336). 1928 yılında Erzurum İnhisar İdaresi'nin kalabalık bir örgütlenme yapısına sahip olduğuna tespit edilebilmekle birlikte bölgede tütün üretim, ticaret ve imalatının yaygın olarak yapıldığını ve idarenin bu gibi faaliyetleri denetim altına almak için kalabalık bir kadro yapılanmasıyla vazife icra ettiğı söylenebilir. Nitekim idare bölgede iki müdüriyet ve yirmi üç memurluktan oluşmaktadır. Erzurum İnhisar İdaresi ise 1928 yılında hizmet veren yirmi üç

¹¹ İnhisar İdaresi öncesinde Erzurum Reji İdaresi bünyesinde örgütlenen yapı Erzurum Merkez Reji Baş Müdürlüğü, Erzincan Sancağı Reji Müdürlüğü, Bayezid Sancağı Reji Müdürlüğü ile Bayburt Sancağı Reji Müdürlüğü olarak örgütlenmiştir. Merkez Reji Baş Müdürlüğüne bağılı olarak Aşkale, Tercan, Kiğı, Hınıs, Tortum, Pasinler, Norman ve Kiskim memurlukları kurulmuştur. Erzincan Müdürlüğüne Tutak, Kemah, Kuruçay, Kuzuçan memurlukları bağılyken, Bayezid müdürlüğüne ise Eleşkirt, Diyadin, Antap, Karakilise memurlukları teşkil edilmiştir. Son olarak Bayburt müdürlüğü bünyesinde İspir ve Şiran memurlukları kurulmuştur. Bkz. (Dağ, 2021, ss. 448-450; Erzurum Vilayet Salnamesi, Hicri: 1310, s. 217; BOA. BEO. 2882/216093; Çelik, 2014, s. 251; Karasu ve Karasu, 2019, s. 124; BOA, ŞD, 1522/10/48).

memurluğuyla idareler arasında en fazla sayıya sahip olan müdürlük olarak kayıtlara geçirilmiştir.

Salih Zeki Bey'in, 1928 yılında kaleme almış olduğu eserinde İnhisar İdaresi'nin teşkilat yapısına dair aktarmış olduğu bilgilerde son olarak Bitlis'te faaliyette olan teşkilatlanmaya dair verilere yer verilmiştir. Bu doğrultuda Bitlis Merkez Müdüriyetine bağlı olarak Ahlat Memurluğu, Genç (Darahêni) Memurluğu ve Adilcevaz Memurluğu aracılığı ile tütün denetim altına alınmaya çalışılmıştır. Bitlis Merkez Müdüriyetinin yanı sıra Bitlis İnhisar İdaresi bünyesinde faaliyet gösteren bir diğer merkezi memurluk da Van bölgesinde teşkilatlandırılarak 1928 yılında bölgedeki faaliyetlerine devam etmiştir. Bu çerçevede Van Merkez Memurluğu bünyesinde Saray, Gevaş, Başkale, Şemdinan (Şemdinli) ve Çölemerik Memurlukları faaliyet göstermiştir. İdareye bağlı olan bir diğer merkezi memurluk Muş Merkez Memuriyeti olarak teşkilatlandırılmıştır. Bu teşkilat bünyesinde 1928 yılında Varto ve Bulanık Memurluklarında görevlendirilen memurlar aracılığı ile bölgede tütün üretim ve ticaretini denetim altına almaya çalışmıştır (Zeki, 1928, s. 336). 1928 yılında İnhisar İdaresi'ne bağlı olarak faaliyet gösteren müdürlüklerden sonu olan Bitlis Merkez Müdüriyeti bünyesinde üç müdürlük ile on memurluk teşekkül ettirilmiştir.

Salih Zeki Bey'in eserinde 1928 yılına dair İnhisar İdaresi'nin teşkilat yapısına dair vermiş olduğu bilgilerden hareketle idarenin ülke genelinde yirmi yedi ayrı bölgede, seksen üç müdürlük ile üç yüz on bir memurluk şeklinde teşkilatlandırıldığı tespit edilmiştir. Yedi ayrı bölgede ise yedi satış memurluğunun faaliyet gösterdiği saptanmıştır. Oluşturulmuş olan bu satış noktalarında alınan veya satılan tütün ya da tütün mamullerinin işlendiği fabrika veya atölyelere de eserde ayrıntılı şekilde yer verilmiştir.

2.2. Tütün İnhisar İdaresi'nin Fabrika ve Atölyeleri

İnhisar İdaresi, tütün üretim ve ticaretiyle birlikte imalat sektörünü de denetim altına almıştır. Bu devir işlemi gerçekleşmeden önce ise tütün şirketleri Reji Şirketi'ne bağlı olarak idare edilmiştir. Her ne kadar Rejiden İnhisar İdaresi'ne devredilen fabrikaların sayılarıyla ilgili bilgi elde edilmemiş olsa da Reji Şirketi'nin imparatorluk genelinde denetimi devralmasıyla birlikte 300 veya 450 şirketin Rejiye devredildiği saptanmıştır. Tütün imalatına önem veren şirket 42 yıl boyunca hemen her vilayette örgütlendiği gibi idarelere bağlı olarak fabrikalar da işletmiştir. Reji tarafından işletilen bu fabrikaların çoğu ise İnhisar İdaresi'nin kurulmasıyla birlikte devralınmıştır. (Altun, 1995, ss. 15-16; Çakır, 2019, s.174; Yüksel, 2010, s. 508).

Salih Zeki Bey, 1928 yılında ülke genelinde üretilen tütünlerin işlendiği ve piyasaya sürülmesini sağlayan fabrikalar veya atölyeler hakkında eserinde bilgi aktarmıştır. Ancak bu bilgilerin vilayet teşkilatlanması kadar detaylı olmadığı saptanmıştır. Eserde hakkında bilgi verilen fabrika veya atölyelerin çoğunun yapısı idarenin teşkilatlanma yapısında olduğu gibi Reji Şirketi'nden kalma olduğu tespit edilmiştir. Bu kapsamda 1928 yılında İnhisar

İdaresi'ne bağlı olarak faaliyette olan fabrika veya atölyelere dair veriler Tablo 6'da yer almaktadır.

	Fabrikanın Bağlı Olduğu İdare	Fabrikanın Adı
Tütün İnhisar İdaresi Fabrika ve Atölyeleri	İstanbul İnhisar İdaresi	İstanbul Fabrikası
	İzmir İnhisar İdaresi	İzmir Fabrikası
	Samsun İnhisar İdaresi	Samsun Fabrikası
	Adana İnhisar İdaresi	Adana Fabrikası
	Artvin İnhisar İdaresi	Artvin Atölyesi
	Urfa İnhisar İdaresi	Urfa Atölyesi
	Bitlis İnhisar İdaresi	Bitlis Atölyesi
	Diyarbakır İnhisar İdaresi	Diyarbakır Atölyesi
	Kars İnhisar İdaresi	Kars Atölyesi

Tablo 6 İnhisar İdaresi Bünyesinde Faaliyet Gösteren Fabrikalar (1928)

Salih Zeki Bey'in eserinde aktarmış olduğu bilgilerden hareketle 1928 yılında İstanbul İnhisar İdaresi bünyesinde bir tütün fabrikasının faaliyette olduğu tespit edilmiştir. Her ne kadar Salih Bey değinmemiş olsa da bu fabrikanın temellerinin esasen Reji Şirketi döneminde atıldığı tespit edilmiştir. Nitekim İnhisar İdaresi'nin İstanbul'da kurmuş olduğu tütün fabrikasından önce vilayette 1884 yılında Reji Şirketi tarafından bir fabrikanın kurulduğu tespit edilmiştir (Ertürk Keskin, Yaman Öztürk, 2013, s. 85). İstanbul Cibali Tütün ve Sigara Fabrikası olarak açılan işletme, 1925 yılında İnhisar İdaresi'ne devredilmiştir. Fabrikanın devralınmasıyla birlikte yeni ve modern teknik aletlerle 1928 yılında daha donanımlı hale getirilerek faaliyetlerine devam etmiştir (Yurtoğlu, 2018, s. 101). Bölgede tütün imalatının 1884 yıllarına dayanmış olması kullanım sahasının yaygın olduğunu göstermektedir. Ayrıca Cumhuriyet ile birlikte modern tekniklerle işlenmeye başlanan tütünler İnhisar İdaresi ile birlikte önemini daha da arttırmıştır.

Salih Bey, 1928 yılında tütün işleten fabrikalardan bir diğerinin İzmir'de faaliyet gösterdiğine değinmiştir. İzmir İnhisar İdaresi'ne bağlı olarak faaliyette olan fabrika ile ilgili ayrıntılı bilgiye yer vermemiştir. Bu fabrikanın da İstanbul'da kurulan fabrika gibi temelleri 1884 yılında Reji Şirketi tarafından atılmıştır. Reji tarafından temelleri atılan İzmir Tütün ve Sigara Fabrikası 1925 yılında tütünün işletilmesinin İnhisar İdaresi'ne devredildiği yıllarda faaliyette olmadığı saptanmıştır. İnhisar İdaresiyle aktif olan fabrikada 1928 yılına kadar 300 kadın ve 150 erkek olmak üzere toplamda 450 işçinin çalıştığı tespit edilmiştir. Fabrikada Kulüp, Bafra, Birinci, Köylü ve Asker sigaraları ile Bafra tütünleri imal edilmiştir (Yurtoğlu, 2018, s. 102). Bu sigaralar piyasada büyük ilgi görmüş, tiryakiler tarafından çokça tüketilen sigara türleri arasında yer almıştır. Bu durum ise fabrikanın gelirlerinde artışın yaşanmasını sağlamıştır.

Eserde 1928 yılında faaliyette olan bir diğer fabrika Samsun İnhisar İdaresi bünyesinde işletilen Samsun Fabrikası olmuştur. Eserde diğer fabrikalarda olduğu gibi bu fabrika hakkında da ayrıntılı bilgiye yer verilmemiştir. Lakin fabrikanın temellerinin 1887 yılında Reji Şirketi

tarafından atıldığı tespit edilmiştir. Bu fabrika da diğer fabrikalar gibi Rejiden İnhisar İdaresi'ne miras kalmıştır (Oktar, Mübarek Alan, 2018, s. 32). Samsun bölgesinin önemli tütün ekim sahasına sahip olması doğrudan imalat açısından da önem kazanmasını sağlamıştır. Bu durum ise kaliteli sigara imalatının yapılmasını sağlamıştır.

1928 yılında İnhisar İdaresi bünyesinde sigara üretimi yapan bir diğer fabrika Adana bölgesinde faaliyet göstermiştir (Falay, 2020, ss. 51-52). Adana İnhisar İdaresi bünyesinde faaliyet gösteren Adana Tütün Fabrikası'nın¹² temelleri Adana Reji İdaresi tarafından 1895 yılında döşeme mahallesinde atılmıştır (Özüdoğru, 2010, ss. 103-104). Diğer fabrikalarda olduğu gibi bu fabrikanın da temellerinin Reji Şirketi dönemine dayanması bölgede tütün imalatına yönelik faaliyetlerin köklü bir geçmişe sahip olduğunu göstermektedir.

Salih Bey'in eserinde değindiği bu fabrikalar dışında atölyelerin de olduğu tespit edilmiştir. Bu atölyelerin ise Urfa,¹³ Artvin, Bitlis, Diyarbakır ve Kars bölgelerinde 1928 yılında faaliyet gösterdiğine dikkat çekilmiştir (Zeki, 1928, s. 339). Fabrikaların aksine atölyelerin işleyebileceği tütün miktarının az olması bu gibi bölgelerde atölyelerin kurulmuş olmasında tütün üretiminin yaygın olarak yapılmadığını göstermekle birlikte imalatı yapıp sigara haline getirilen tütünlerin satışını sağlayacak pazarın da gelişmemiş olduğunu göstermektedir.

Salih Zeki Bey'in aktarmış olduğu bilgilerden hareketle Tütün İnhisar İdaresi'nin İstanbul, Bursa, İzmir, Samsun, Kocaeli (İzmit), Ankara, Adana, Edirne, Konya, Balıkesir, Manisa, Aydın, Tokat, Düzce, Artvin, Çanakkale, Urfa, Bitlis, Diyarbakır, El-Aziz, Antalya, Afyonkarahisar, Zonguldak, Kastamonu, Kayseri, Giresun ve Erzurum vilayetlerinde 1928 yılında faaliyette olduğu söylenebilir. Ancak 1928 yılında idarenin faaliyette olduğu her vilayette fabrika veya atölye açmadığı görülmektedir. Tablo 6'daki bilgilerden hareketle idare 1928 yılında İstanbul, Samsun, İzmir ve Adana bölgelerinde fabrika açtığı görülmektedir. Bu bölgelerde fabrikaların faaliyette olması bölgede tütün imalatının yoğun olarak yapıldığı, sigara tüketiminin yaygın olduğu ve geniş bir ticari pazarın varlığından söz edilebilir. Artvin, Urfa, Bitlis, Diyarbakır ve Kars vilayetlerinde ise tütün atölyelerde işletilmiştir (Zeki, 1928, s. 339). Lakin 1928 yılında eserde idarenin yapılanmasına dair verilen bilgilerden hareketle Bursa, Kocaeli (İzmit), Ankara, Edirne, Konya, Balıkesir, Manisa, Aydın, Tokat, Düzce, Çanakkale, El-Aziz, Antalya, Afyonkarahisar, Zonguldak, Kastamonu, Kayseri, Giresun ve Erzurum inhisar idarelerinde fabrika veya atölyelerin olduğuna dair bilgiye

¹² Fabrikayla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Dağ, 2022, s. 117-134).

¹³ 1925 yılında bölgede kurulan fabrikada 1929 yılında makinalı üretime geçilmiştir. 1933 yılında Urfa Tütün Atölyesi bünyesinde Mardin ve Diyarbakır'da üretilen tütünler de işlenmiştir. Buna rağmen Malatya Tütün Fabrikası az da olsa faaliyetlerine 1943 yılına kadar devam etmiştir. Bkz. (Doğruel ve Doğruel, 2000, ss. 277-292).

yer verilmemiştir. Bu durum ise İnhisar İdaresi'nin örgütlendiği her vilayette fabrika bulundurmadığı sonucunu çıkarmaya imkân tanımaktadır.

3. SONUÇ

Tütünde inhisar sistemi Cumhuriyet'in ilk yıllarında olduğu gibi Osmanlı döneminde de çeşitli idare biçimleri ile denetim altına tutulmaya çalışılmıştır. Bunun temel nedeni ise gerek Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde gerekse Cumhuriyet'in ilk yıllarında tütünden elde edilen gelirin hazineye olan katkısının artırılması için farklı yol arayışlarına girilmesidir. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin inhisar politikası imtiyaz geleneğine uygun olarak gelir kaygısı üzerine kurulmuştur. Cumhuriyet ile kurulan tütün inhisarının bir diğer amacı tütün üzerindeki çokuluslu yabancı sermayeyi ortadan kaldırarak bu alanda da millileştirmeyi sağlamak olmuştur. Böylece tütün çokuluslu ortaklar tarafından işletilen Reji Şirketi'nden alınarak devlet tekeli altına alınıp millileştirilmiştir. İnhisar haklarını elinde bulunduran devlet, uygulamaya koymuş olduğu politikalarla birlikte ülke genelinde kaliteli tütün üretimini sağlamak ve tütün üzerinden elde etmiş olduğu gelirleri arttırmayı hedeflemiştir. Bunu yaparken de Rejinin aksine tütün ile geçimini sağlayan çiftçiler, üreticiler ve imalatçıların hakları gözetilerek emekleri oranında kazanç elde etmeleri sağlanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde yabancılara verilen tütün inhisarı beraberinde asayiş sorunlarını, iflası, yolsuzluğu ve kaçakçılığı getirdiğinden dolayı bu alanda başarının elde edilmesi zorlaşmıştır. Ancak tütünün millileştirilmesi ve devlet inhisarına alınmasıyla birlikte dönemin şartlarına göre kısmen başarı elde edilmiştir. Nitekim tütün gelirlerinde artış yaşanmış, bu alanda meydana gelen asayiş problemlerinde ciddi azalmalar meydana gelmiş, imalat sektöründe aktif olan fabrika ve atölyeler modern makinalarla donatılarak tütünün kalitesi artırılmıştır. Ayrıca çiftçi, tüccar ve imalatçının haklarının korunması ve kaçakçılığa karşı alınan önlemlerin uygulamaya konulmasıyla birlikte kaçakçılıkta ciddi azalmalar meydana gelmiştir. Lakin kaçakçılığın tam anlamıyla bu alanda önlenemediği görülmektedir.

Özellikle kurulmuş olan tütün fabrika ve atölyeleri halk için önemli istihdam kapısı haline gelmiştir. Halka önemli istihdam imkânı tanıyan İnhisar İdaresi, tütün alanında tahsilat veznesi görevini gören, sanayileşme ve istihdam ünitesi haline gelen, üretici ve imalatçıyı himaye eden, tütün alanında fiyat politikalarını belirleyen, ihracatı yapılan tütünlerin kalitesini koruyan, ithalatı yapılan tütünlerin ise kaliteli cinsten olmasını denetleyen kurum olarak teşkilatlandırılmıştır. Bünyesinde barındırmış olduğu işçi ve memurların haklarını güvence altına alması ve dönemin koşullarına göre birtakım olanaklar sağlaması İnhisar İdaresi'nin sosyal devlet anlayışı çerçevesinde örgütlendiğini görmek mümkündür. Ancak hayata geçirilmiş olan tüm bu uygulamalara rağmen İnhisar İdaresi'nin uygulamalarından dolayı birtakım sorunlar yaşanmıştır. Bu çerçevede idare üretici ve imalatçıyı korumaya

yönelik politikalar uygularken aynı politikaların tüketiciler için hayata geçirilmediği görülmektedir. Tütünün devlet tekelinde olması bu alandaki rekabeti ortadan kaldırdığından dolayı özellikle bazı sigara markalarında kullanılan tütünlerin yeterli kalitede olmamasına neden olmuştur. Bu durum ise bilhassa tüketicilerin şikâyetlerine yol açmıştır.

İnhisar İdaresi'nin hayata geçirmiş olduğu politikaların uygulanması için ülke genelinde teşkilatlandırılmıştır. 1925 yılında oluşturulan teşkilat yapısı zaman zaman ihtiyaçlar doğrultusunda değişikliğe uğramıştır. Bu kapsamda çalışmamızın muhtevasını oluşturan Salih Zeki Bey'in "Türkiye'de Tütün, Ziraat, Sınat ve Ticareti" adlı eserinde İnhisar İdaresi'nin 1928 yılındaki teşkilatlanması ele alınmıştır. Eserde aktarılan bilgiler doğrultusunda İstanbul, Bursa, İzmir, Samsun, Kocaeli (İzmit), Ankara, Adana, Edirne, Konya, Balıkesir, Manisa, Aydın, Tokat, Düzce, Artvin, Çanakkale, Urfa, Bitlis, Diyarbakır, El-Aziz, Antalya, Afyonkarahisar, Zonguldak, Kastamonu, Kayseri, Giresun ve Erzurum vilayetlerinde teşkilatlandırıldığına değinilmektedir. 1928 yılında idarenin teşkilatlanmadığı bölgelere bakıldığında ise Karabük, Kırıkkale, Sakarya, Tekirdağ, Hatay, Adıyaman, Tunceli, Bingöl, Ağrı, Batman, Siirt, Şırnak ve Hakkâri bölgeleri olmuştur. Tütün İnhisar İdaresi'nin bu vilayetlerdeki örgütlenmesi, baş müdürlük veya merkezi müdürlük olarak örgütlenmiştir. Bu müdürlüklere bağlı olarak ise memurluklar şeklinde teşkilatlandırılmıştır. Bu teşkilat bünyesinde görev yapan memurların vasıflarına ve aldıkları maaşlara dair bilgiler de Salih Bey tarafından kaleme alınmıştır. Buna göre idare bünyesinde ülke genelinde müdürler, muhasebeciler, kâtipler, veznedarlar, kantar memurları, şube müdürleri, satış memurları, müfettişler, sicil ve tahrirat memurları, bekçiler, odacılar, kapıcılar ve hamallar gibi görevliler faaliyet göstermiştir.

1928 yılında oluşturulan bu teşkilat ve bünyesinde barındırmış olduğu bu memurlar dışında idarenin tütünü işletmek için belirli bölgelerde tütün fabrikaları veya atölyeleri işletmiştir. Bu kapsamda Salih Bey, eserinde İstanbul, İzmir, Samsun ve Adana bölgelerinde fabrikaların, Artvin, Urfa, Bitlis, Diyarbakır ve Kars vilayetlerinde ise atölyeler şeklinde örgütlendiğine değinmiştir. Ancak İnhisar İdaresi'nin örgütlendiği her vilayette fabrika veya atölye açmadığı tespit edilmiştir. Bu doğrultuda eserde aktarılan bilgilerden hareketle Bursa, Kocaeli (İzmit), Ankara, Edirne, Konya, Balıkesir, Manisa, Aydın, Tokat, Düzce, Çanakkale, El-Aziz, Antalya, Afyonkarahisar, Zonguldak, Kastamonu, Kayseri, Giresun ve Erzurum vilayetlerinde fabrika veya atölyelerin olmadığı veya var ise Salih Bey tarafından kaleme alınmadığı çıkarımı yapılabilmektedir.

ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarların herhangi bir çıkara dayalı ilişkisi bulunmamaktadır.

ETİK ONAY/KATILIMCI ONAMI

Makale kapsamında katılımcı kullanılmadığı için ilgili onaya yer verilmemiştir.

MADDİ DESTEK

Çalışma için herhangi bir maddi destek alınmamıştır.

YAZAR KATKILARI

Bu araştırma ve araştırma ile ilgili tüm aşamalar tek yazar tarafından yürütülmüştür.

KAYNAKÇA**Resmi Kaynaklar****Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başbakanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)**

Başbakanlık-Kararlar Daire Başkanlığı: 030.18.1.1/16/75711, 030.18.1.1/12/67/11, 030.18.1.1/8/40/10.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başbakanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadaret-Mukavelenameler (A.) DVN. MKL): 28/8.

BEO. (Bâb-ı Âlî Evrak Odası Belgeleri): 58/4305, 2882, 216093, 4219/316355.

Dahiliye-Defterler (DH. SAİD.d.) 42/177, 99/37, 129/365.

Dahiliye-Mektubi Kalemei (DH. MKT.): 221/11.

Dahiliye-Muhaberatı Umumiye İdaresi (DH. MUİ.): 155/60.

Hariciye Nezareti-İstişare Odası (HR. HMŞ. İŞO.): 166/31.

Hariciye Nezareti-İdare (HR. İD.): 2104/56.

Hariciye Nezareti-Tahrirat (HR. TH.): 91/7.

İrade-Hususi (İ. HUS.): 165/71.

Maarif Nezareti-Mektubi Kalemi (MF. MKT.): 933/67, 947/73.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.): 179/32, 179/82.

Şura-yı Devlet (ŞD.): 2616/24, 1522/10.

Yıldız- Resmi Maruzat Belgeleri (Y. A. RES.): 19/56, 153/2.

Yıldız-Maliye Nezareti Malumatı (Y. PRK. ML.): 28/2.

Salnameler

Adana Vilayet Salnamesi, Hicri: 1308, 1309, 1320, 1312, 1318.

Ankara Vilayet Salnamesi, Hicri: 1311.

Erzurum Vilayet Salnamesi, Hicri: 1310.

Trabzon Vilayet Salnamesi, Hicri: 1322.

Resmî Gazete ve Zabıt Cerideleri

Resmî Gazete, S. 1531.

TBMM, Zabıt Ceridesi, D. 1, C. 26; Zabıt Ceridesi, D. 3, C. 3; Zabıt Ceridesi, D. 3, C. 20, S. 1531.

Gazeteler

Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi, Sayı: 1, (23 Nisan 1907).

Yeni Ziraat Gazetesi, “Ziraate Dair Kabul Edilen Mevad”, (1 Nisan 1923, s. 190).

Araştırma ve İnceleme Eserler

- Altun, M. (1995). *Osmanlı Tütün Tekeli Memallik-i Osmaniye Duhanları Müşterek'ül Menfaa Reji İdaresi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Akpınar, M. (1998). *Reji İdaresi (1908-1925)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.
- Atlı, C. (2020). Arşiv Belgeleri Işığında Türkiye'de Tarımsal Durum. *İçtimaiyat Dergisi*, 4(1), 47-61.
- Aygün, N. (2009). Osmanlı Devleti'nin Son Zamanlarında Karadeniz'in Güney Kesiminde İktisadi Faaliyetler. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 6(23), 41-76.
- Batman, M., (2023). Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün Kaçakçıları, Kolcular ve Reji Şirketi (1883-1908). Yalçın Çakmak, Ahmet Özcan (Ed.), *Şekâvet, Hiyânet, İsyân-Geç Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Eşkivalık* içinde (ss. 115-132), İstanbul: İletişim Yayınevi.
- Çakır, H. Y. (2019). Cibali Tütün ve Sigara Fabrikası'nın Kadir Has Üniversitesi'ne Dönüşümü ve Yapılan Uygulamaların Analizi. Kemal Arı, Derya Genç Acar (Ed.), *Uluslararası Akademik Araştırmalar Kongresi* içinde (169-184), Asos Yayınevi.
- Çelik, R. (2014). Osmanlı Bürokrasisi'nde Ermeniler. *Tarihte Türkler ve Ermeniler 5* içinde Ankara.
- Dağ, M. (2021). Hemavend Aşireti'nin Tütün Kaçakçılığı İddiaları ve Adana Reji İdaresi. *Firat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 31(3), 1333-1344.
- Dağ, M. (2022). Tütün Sektöründe Yabancı Sermaye Yatırımı: Adana Tütün İşletmesi (1884-1925). Şenay Atam, Ahmet Caner Çatal (Ed.), *Çukurova Tarihi Araştırmaları-I* içinde (ss. 117-144), İstanbul: Kriter Yayınları.
- Dağ, M. (2022). Osmanlı Tütününde Çokuluslu Yabancı Sermaye Yatırımının Teşkilat Yapısı: Ankara Reji İdaresi Örneği. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(2), 651-680.
- Dağ, M. (2022). İnhisarlar İdaresi Umumi Müdürlüğünün Kayıt Dışı Ekonomiyle Mücadelesi: Urfa İnhisarlar Tütün Atölyesi Müdürlüğü Örneği (1925-1950). *Mukaddime Dergisi*, 13(1), 69-100.
- Dağ, M. (2021). XIX. Yüzyıl Sonlarında Reji İdaresi'nde Kayıt Dışı Ekonomi Davası: Bayburt Reji Memurluğu Örneği (1888-1909). *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (28), 444-471.
- Demirbilek, S. (2011). Tek Parti Döneminde İnhisarlar (1923-1946). *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XII(24), 203-232.
- Doğruel, S., Doğruel, F. (2000). *Osmanlı'dan Günümüze Tekel*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları.
- Deligöz, O. (2008). *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Devellioğlu, F. (1993). *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi Yayınları.

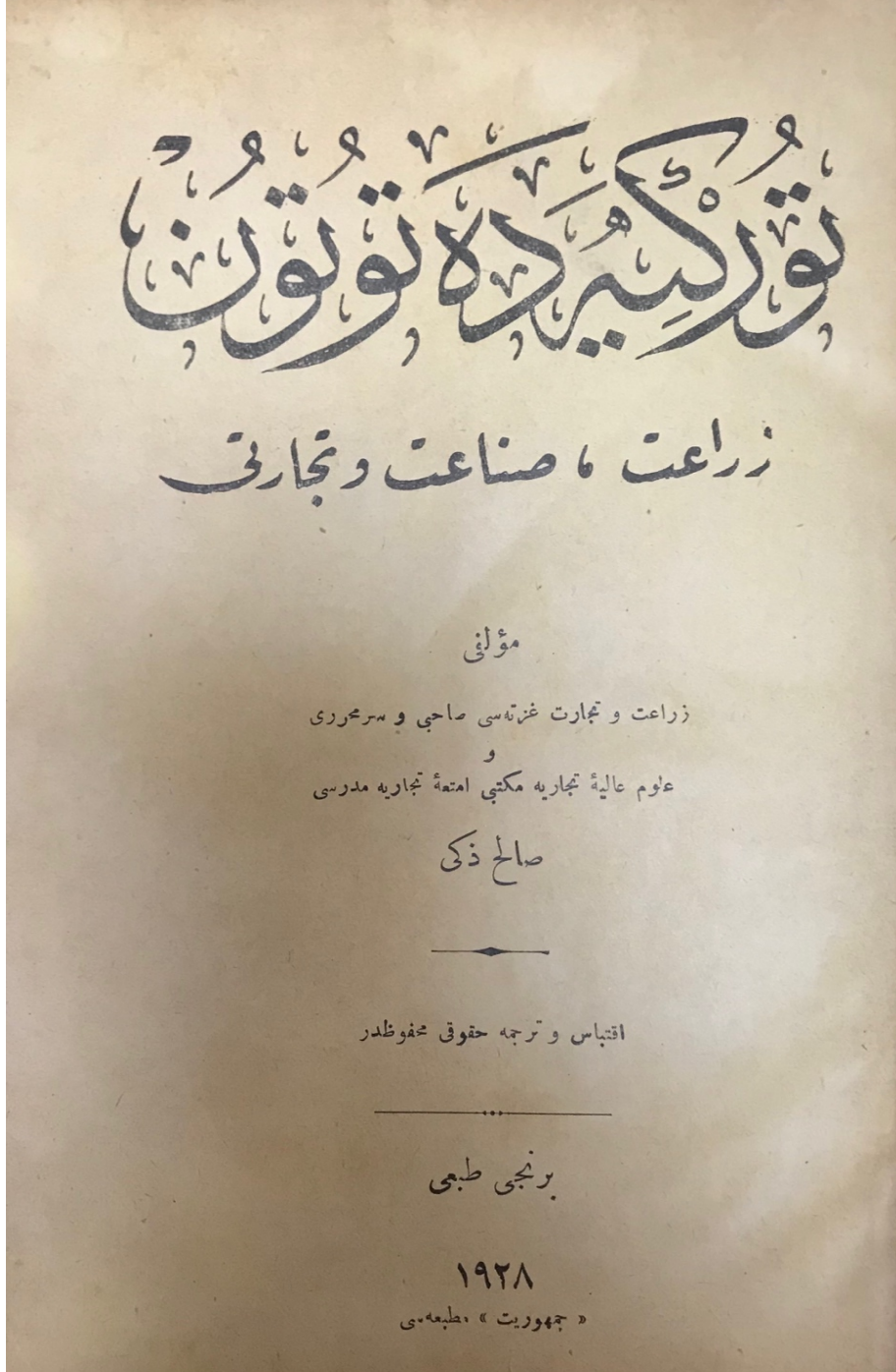
- Dilmen, İ. N. (1924). *Türkiye’de Tütün Meselesi*, Vatan Matbaası.
- Ekinci, S. Z. (1928). *Türkiye’de Tütün–Ziraat, Sanaat ve Ticareti*, Cumhuriyet Matbaası.
- Eryaman, A. (2021). Cumhuriyet’in İlk Yıllarındaki İnhisar Uygulamalarına Bir Örnek: Kıbrıt İnhisarı (1923-1943). *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 37(103), 103-179.
- Ertürk Keskin, N., Yaman Öztürk, M. (2013). *Türkiye’de Tütün Reji’den Tekel’e Tekel’den Bugüne*, NoteBene Yayınları.
- Falay, N. (2020). 19. Yüzyılda Adana’nın Sosyo Ekonomik Yapısında Gerçekleşen Değişimler. *Journal Of Applied And Theoretical Social Sciences*, 2(2), 43-65.
- Gündüz Ökçün, A. (1981). *Türkiye İktisat Kongresi, 1923 İzmir, Haberler-Belgeler-Yorumlar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Yayınları.
- Güneşer Bozdağ, E. (2018). Türkiye İktisat Kongresi-İzmir 1923: Türkiye’nin İktisadi Kalkınmasında Atılan İlk Tohum. *TÜRKTÖB Dergisi*, (27), 39-42.
- Güvemli, O., Zeytinoğlu, E., Aygöl, E. (2016). Osmanlı İmparatorluğunda Çift Yanlı Kayıt Yönteminin XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Bir Sanayi İşletmesinde İlk Kez Uygulaması–Tütün Rejisi Örneği. *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (11), 197-223.
- Karcı, E. (2015). Reji İdaresi’nin Tokat ve Çevresindeki Usulsüz Uygulamalarına Dair Bazı Tespitler (1886-1911). Ali Açık (Ed.), *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu I* içinde, (ss. 513-526), Tokat Valiliği Özel İdaresi Yayınları.
- Karasu, M. K., Karasu, D. (2019). R. 1308 (M.1892/1893) Tarihli Erzurum Vilayet Salnamesi’ne Göre Bayezid Sancağı. *Asia Minor Studies*, 7(1), 115-129.
- Kayıcı, H. (2018). 19. Yüzyıl Edirne’sinde Ekonomik ve Mesleki Kuruluşlar. *Uluslararası Ekonomi Araştırmaları ve Finansal Piyasalar Kongresi* içinde, (ss. 534-543).
- Keyder, Ç. (1982). *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, Yurt Yayınları.
- Koç, Y. (2003). *Atatürk’ün Millileştirmeleri ve Devletleştirmeleri, Günümüz Özelleştirmeleri*, Tes-İş Eğitim Yayınları.
- Metinsoy, M. (2020). Sosyal Kaçakçılık: Erken Cumhuriyet Türkiye’sinde Tekellere Direniş. *Siyasal: Journal of Political Sciences*, 29(2), 247-269.
- Oktar, T., Mübarek Alan, M. (2018). Reji Şirketi Cibali Tütün Fabrikası İşçi Grevleri (1883-1925). *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 9(20), 28-38.
- Özüdoğru, A. A. (2010). *Adana’da Dokuma Sanayi Yapılarının Endüstri Mirası Kapsamında İncelenmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Adana.
- Özçelik, A. (2017). Tire’de Tütün Üretimi, Reji Politikaları ve Kaçakçılık (XIX. Yüzyıl Sonlarından XX. Yüzyıl Başlarına). *Tire’den Yansımaları 5* içinde, (ss. 18-26).

- Suvla, R. Ş. (2011). Türkiye Tütün İhisar İdaresinin Devlet Maliyesi ve Ulusal Ekonomi Bakımından Ehemmiyeti ve Yabancı Tütün İhisarları ile Mukayesesi. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 2, 75-98.
- Tekin, F. (1974). *Mali Tekeller ve Türkiye’de Tütün Tekeli*, Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları.
- Timur, T. (1971). *Türk Devrimi ve Sonrası 1919-1946*, Doğan Yayınları.
- Uzun, Ö. (2010). *Tütün ve Sigaranın İktisadı*, Ekin Basım Yayın Dağıtım Basımevi.
- Ünal, M. (2014). Tekel’in Hazin Sonu. H. Vakıf Mercimek, İ. Eren Akççek (Ed.), *Mucizeden Belaya Yolculuk Tütün İçinde* (273-328), Tarihçi Kitapevi.
- Yerasimos, S. (1976). *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye II*, (Babür Kuzucu, Çev.), Gözlem Yayınları.
- Yılmaz, M., Yılmazçelik, İ. (2023). “Ma’muraü’l-Aziz (Harput) Reji İdaresi (1883-1925)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 33(1), 489-505
- Yurtoğlu, N. (2021). Atatürk Dönemi’nde Türkiye’de Tütün Yetiştiriciliği ve Politikası (1923-1938). *Belgi Dergisi*, (22), 159-194.
- Yurtoğlu, N. (2018). Türkiye Cumhuriyeti’nde Tütün Tekeli ve Sigara Fabrikalarının Tarihsel Gelişimi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5(17), 81-116.
- Yüksel, A. (2010). Osmanlı’da Zamani Anlamak: Duvar Takvimlerinin Basım ve Yayımı Üzerine Bazı Bilgiler. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(12), 502-517.

EKLER

Ek-1. Salih Zeki (Ekinci) Bey ve 1928 yılında kaleme almış olduğu Türkiye’de Tütün, Ziraat, Sınat ve Ticareti adlı eserinin ilk sayfaları.

Kaynak: Salih Zeki, Türkiye’de Tütün–Ziraat, Sanaat ve Ticareti, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul: 1928, s. 1-3

Makale Bilgisi: Şahin, U. Bir İngilizce Yetkili Yazar-Figural Anlatı olan “The New Spain”de Söz ve Düşünce Aktarımının Fransız Bir Yöntemle İncelenmesi. DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:10, Sayı:2, ss.216-228.	Article Info: Şahin, U. The French Way of Examining Speech and Thought Presentation in an English Authorial-Figural Narrative “The New Spain”. DEU Journal of Humanities, Volume:10, Issue:2, pp.216-228.
Kategori: Araştırma Makalesi	Category: Research Article
Gönderildiği Tarih: 31.01.2023	Date Submitted: 31.01.2023
Kabul Edildiği Tarih: 18.06.2023	Date Accepted: 18.06.2023

**THE FRENCH WAY OF EXAMINING SPEECH AND
THOUGHT PRESENTATION IN AN ENGLISH AUTHORIAL-
FIGURAL NARRATIVE “THE NEW SPAIN”**

Ufuk Şahin *

ABSTRACT

This article aims to examine the short story “The New Spain” written by Irish novelist and journalist Colm Toibín in light of the theory of "split subject" developed by two French linguists. Firstly, it offers an explanation for the concept of enunciation and the enunciation theory by throwing light on its origins, principles and main concepts. The second section of the study focuses on the theory of ‘split subject’, by referring to the study of reported discourse. The third section includes, firstly, the background information about the story and then presents the analyses of the quoted examples. The analysis of “The New Spain”, an authorial-figural narrative, has intimated that the story delivers many examples of Direct Speech (DS), Indirect Speech (IS), Indirect Thought (IT), Narrative Report of Speech (NRS), Narrative Report of Thought (NRT) and Free Indirect Thought (FIT). In all of them, Colm Toibín is the speaking subject since he is the writer and the third-person narrator appears as the primary locutor. Besides, the locutor 2 is identified according to the narrator’s current position, for example, when it prefers to be covert in that section of the story. In addition, the internal focalizer Carme appears as a single enunciator in some examples while she is the enunciator 2 in others. However, when the narrator becomes overt in Example 3, only Carme’s mother assumes the role of enunciator. Thus, the present study, in the wake of Sophie Marnette and based on Toibín's story, endeavours to demonstrate that the combination of or relevance between the French enunciation theory and the speech and thought presentation will provide readers, students and stylisticians with a helpful tool to understand and analyze fictional communication in a literary work.

Keywords: Ducrot, Maingueneau, “Split subject”, “The New Spain”, Carme.

* Assist. Prof. Dr., Atatürk University, Faculty of Letters, Department of English Language and Literature, ufuk.sahin@atauni.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5268-756X.

BİR İNGİLİZCE YETKİLİ YAZAR-FIGURAL ANLATI OLAN “THE NEW SPAIN”DE SÖZ VE DÜŞÜNCE AKTARIMININ FRANSIZ BİR YÖNTEMLE İNCELENMESİ

ÖZ

Bu makale, İrlandalı romancı ve gazeteci Colm Toibín'in yazdığı “The New Spain” adlı kısa hikâyesini iki Fransız dilbilimcinin geliştirdiği “bölünmüş özne” (“split subject”) kuramı ışığında incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışma ilk olarak, sözcü kavramı ve sözcüleme teorisinin kökenleri, ilkeleri ve ana kavramlarına ışık tutarak bir açıklama sunmaktadır. Çalışmanın ikinci bölümü, dolaylı söylem çalışmasına atıfta bulunarak, “bölünmüş özne” teorisine odaklanmaktadır. Üçüncü bölümde, öncelikle hikâye hakkında arka plan bilgileri yer almakta ve ardından alıntılanan örneklerin çözümlenmeleri sunulmaktadır. Yetkili yazar-figural bir anlatı özelliklerine sahip “The New Spain”in analizi, hikâyenin birçok Dolaysız Söylem (DS), Dolaylı Söylem (IS), Dolaylı Düşünce (IT), Anlatısal Söylem Raporu (NRS), Anlatısal Düşünce Raporu (NRT) ve Serbest Dolaylı Düşünce (FIT) örneği sunduğunu göstermiştir. Örneklerin hepsinde Colm Toibín, yazar olduğu için, konuşan öznedir ve üçüncü şahıs anlatıcı sözcüleme işlemini gerçekleştiren birincil varlık (locutor) olarak görünür. Ayrıca, sözcüleme işlemini ikincil olarak gerçekleştiren varlık (locutor 2), anlatıcının mevcut konumuna göre, örneğin hikâyenin o bölümünde gizlenmeyi tercih ettiğinde tespit edilir. Ayrıca, iç odaklayıcı (internal focalizer) Carme, bazı örneklerde bakış açısı sunulan tek varlık (enunciator) olarak görünürken bazı örneklerde ikincil olarak bu görevi yerine getirir. Bununla birlikte, Örnek 3'te anlatıcı açık anlatıcı olduğunda, yalnızca Carme'nin annesi sözcüleme işlemini gerçekleştiren varlık rolünü üstlenir. Böylece, Sophie Marnette'in izinden giden ve Toibín'in hikâyesine dayanan bu çalışma, Fransız sözcüleme kuramı ile söz ve düşünce aktarımı birleşiminin veya ilişkisinin okuyuculara, öğrencilere ve biçem araştırmacılarına edebi bir eserdeki kurmaca iletişimi anlamada ve çözümlenmede yararlı olacak bir araç sağlayacağını göstermeye çalışmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Ducrot, Maingueneau, “Bölünmüş özne”, “The New Spain”, Carme.

1. INTRODUCTION

As one of the structuralist terms, the term enunciation (énonciation in French), although English has not got such a word, is generally used for the word “utterance”, which covers “the act of uttering or speaking and the product of speaking”. While the former can be the definition of enunciation, the latter Benveniste’s énoncé, that is, “narrated event” or enounced (Wales, 2011, p. 138). Katie Wales also explains the term as follows:

L'énonciation refers to the realization of language (as COMPETENCE) in language (as PERFORMANCE), i.e. the physical act of producing an utterance within a given context in time and space, part of the SUBJECTIVE mode of *discours* or the SPEECH EVENT. **L'énoncé**, in contrast, is highlighted in HISTOIRE, the

‘objective’ mode of narration of events in the past, which abstracts the utterance produced from its context (2011, p. 138, emphases in original).

One of the remarkable figures that the concept of enunciation suggests is the French linguist Émile Benveniste who has identified the shortcomings of general linguistics based on Ferdinand De Saussure's semiotic theory since the 1930s. Although Saussure gave priority to language (la langue), Benveniste defended the word (la parole) in his works, and his ideas in his book *Genel Dilbilim Sorunları* (1995) [*Problèmes de linguistique générale* (1966-1974)], paved the way for the movement that would later be called poststructuralism. He especially was instrumental in activating the "textual" theory of subjectivity put forward by the Tel Quel group of Roland Barthes, Derrida, Jean-Joseph Goux, Julia Kristeva, and Philip Sollers in the late 1960s (Taylor and Winquist, 2001, pp. 34-35, see also Şahin, 2023, p. 16).

According to Benveniste, enunciation is the individual's putting it into operation by using the language, and this act obliges the speaker to transform the language into discourse (Benveniste, 1966-1974/1995, p. 139). Just like Benveniste, Austin, Searle, Grice, Bakhtin, Jakobson and Bally, who played an important role in the evolution of enunciation theory, also looked at the relationship of language with its speakers and context. So, enunciation theory is closely associated with discourse pragmatics, and “its approach is based on the proposition that the utterances of a discourse inevitably contain traces of the act that produced them (enunciation), the context in which they were produced and the subjectivity of the producer” (Marnette, 2001, p. 244, see also Şahin, 2023, pp. 16-17).

Apart from Benveniste, the theory of enunciation has also been studied by other French scholars like Oswald Ducrot and Dominique Maingueneau, who developed the "split subject" theory. In her article, “The French théorie de l’énonciation and the study of speech and thought presentation” (2001), Sophie Marnette, one of the contemporary specialists in French linguistics, examines the theory of the “split subject” in detail with the examples she makes up, inspired, by the examples Ducrot gave in his *Slovenian Lecture, Introduction to Argumentative Semantics* (Şahin, 2023, p. 17).

In her study, she also links this theory to speech and thought presentation and indicates that the speech and thought presentation in French has been one of the structures which come under the scope of this theory in the past twenty years (Marnette, 2001, p. 243, see also Şahin, 2023, p. 17). For her, the reason why this is so as follows:

[...] reported discourse deals not only with the subjectivity of the ‘locutor’, the person responsible for the act of enunciation and referred to as I, but also with the subjectivity of other voices

which are ‘blended’ into the utterance (‘enunciators’). (2001, pp. 244-245).

The purpose of this study is, then, to contribute to this link, previously explored by Marnette, but through examples from a short story “The New Spain”, which is a third-person (heterodiegetic) narrative in which the narrator is sometimes overt, which makes the narrative authorial, and sometimes covert, which makes it also a figural one in which besides the covert narrator, there is an internal focalizer², Carme. By doing so, it also tries to offer a convenient or alternative way of analyzing speech and thought presentations to help readers, students, and stylisticians understand the strategies employed by writers to present speech and thought in literary discourse.

After giving a brief and general overview of the term enunciation and enunciation theory in this section, the present study will focus on Ducrot’s split subject, particularly its relevance to the reported discourse: Direct Discourse (DD), Indirect Discourse (ID) and Free Indirect Discourse (FID). Since the story offers plenty of examples, I will make do with particular ones not to fall into repetition. Moreover, throughout the article, when necessary, the theoretical discussion will accompany the analysis of the sentences.

2. The Theory of “Split Subject”

Within the scope of enunciation theory, a French scholar Oswald Ducrot, based on Bakhtinian theory of “polyphony”, asserted that “when one speaks of the speaker, one understands three different things which must be distinguished” (Ducrot, 2009, p. 30). Marnette, too, states that Ducrot, by building on the Lacanian idea of split subject, averred that there is not one speaker in an utterance but several entities: speaking subject, locutor and enunciator (Marnette, 2001, p. 245, see also Şahin, 2023, p. 20).

As a matter of fact, Ducrot himself originally uses the producer (le producteur empirique), the locutor (le locuteur) and the enunciator (l’énonciateur) (Şahin, 2023, pp. 20-21), and defines them as:

The producer of an utterance is the one whose activity results in the production of an utterance. The producer is the one who carries out the phonetic activity, also the intellectual activity necessary for the production of the utterance. Whenever there is an utterance, there is obviously a social actor who must carry out a certain activity for that utterance to be produced (2009, p. 30).

The locutor is the person who, according to the very meaning of an utterance, is the person responsible for that utterance. I would like to stress that point: he is the person who is designated, in the

² “figural narrative is a narrative which presents the story’s events as seen through the eyes of (or from the point of view of) a third-person internal focalizer.” (Jahn, 2017).

utterance itself, as being the person responsible for that utterance (2009, p. 32).

As for the term enunciator, he makes the following explanations:

For me, all utterances represent one or several points of view: by enunciators, I mean the sources of those different points of view which are represented within an utterance. In an utterance, one represents the state of affairs one is speaking about as seen from the point of view of one or several persons: the enunciators are those persons from whose point of view the state of affairs is viewed (2009, p. 35).

Thus, he distinguishes the enunciator role that he sees as a source of the point of view from the locutor one (2009, p. 35, see also Şahin, 2023, p. 21).

Suffice to say here that Ducrot mostly examined the sentences he quoted from French novels or plays. Besides Ducrot, another French scholar Maingueneau, who studied the narrator in a literary work based on Ducrot's ideas, draws a comparison between the concepts of speaking subject and writer/author, and locutor and narrator. Maingueneau sees the speaking subject as the writer, namely the producer of a book and the locutor as the narrator, who is a guarantee to the enunciation in the text (Marnette, 2001, pp. 249-250, see also Şahin, 2023, p. 21).

He also notes that when a character's discourse is presented in the direct mode, s/he becomes secondary locutor since the narrator is usually the primary one. If a character conveys the discourse of another character in the text, the character whose speech is conveyed becomes the locutor. In some cases, a character locutor is the second-degree narrator of the text. If the discourses of different characters are presented in the indirect discourse mode, these characters become enunciators because their discourse is "embedded (ID) or blended (FID) within the narrative of the narrator/locutor." (Marnette, 2001, p. 250, see also Şahin, 2023, p. 21).

When it comes to the Narrated Discourse, this mode is not included in Ducrot's theory. However, Marnette thinks that this mode can also be analyzed in the same way as the aforementioned modes (2001, p. 248, Şahin, 2023, p. 21). So, in the same vein, the present study also includes several examples of narrated discourse.

3. Analysis Of "The New Spain" According To The Theory Of "Split Subject"

3.1. Background Information about the Story

The story "The New Spain" is about a leftist Catalan woman who returns her family home in Barcelona after 8 years of exile to claim her share in the

holiday home she inherited from her grandmother (for complete summary, see Appendix A).

The story is told by a third-person (heterodiegetic) narrator who does not appear as a character in the story (Jahn, 2017). Although the narrator does not totally withdraw from telling the story, it³, at times, allows the protagonist Carme to be the internal focalizer, and therefore, allows the narrative events to be presented from Carme’s perspective.

3.2. Analysis of Speech and Thought Presentations

Example 1: “It was strange, she thought, how easily the two phones ringing without response came to seem like large defeats, made her feel powerless, depressed and unable to decide whether she should check out of the hotel now and leave her bags at reception or go for a walk, buy a newspaper, have breakfast somewhere, and return later and phone them again.” (p. 92)

Example 2: “She wondered if it had belonged to her grandmother.” (p. 97)

In examples 1 and 2, Colm *Toibín* verbalizes the protagonist and internal focalizer Carme’s thoughts as Indirect Thought Presentation (IT) in which the reporting speaker (the third person narrator) uses a reporting clause and places the original utterance or thought in a subordinate clause by summarizing or interpreting and adjusting pronouns, tenses and deictic words according to the narrator (Jahn, 2017, Simpson, 2004, p. 31)

In both examples, there are one locutor (the narrator) and one single situation of enunciation, and one enunciator (Carme).

the speaking subject	→	Colm Toibin as a producer of the story
the locutor (main locutor)	→	the third-person narrator
the enunciator	→	The protagonist-internal focalizer Carme

Table 1: Example 1 and 2

Example 3: “‘Nuria is inside somewhere.’ her mother said.” (p. 98)

As a Direct Speech (DS) example, the sentence has first the reported clause that tells what Carme’s mother said to her exactly without converting the pronouns, tenses and deictic words and enclosed within the quotation marks. *Toibín* prefers to give the reporting clause “her mother said” after the quoted material to signal who did the reporting.

Colm Toibin as a producer of the story, again assumes the role of the speaking subject. Unlike the first two examples, this utterance has two locutors: the third person narrator and Carme’s mother who is also the

³ Since there is not a clue about the sex of the narrator, following Mieke Bal (2017, p. 11), while referring to the narrator, the pronoun “it” is used.

enunciator as a deictic center the deictic marker “inside” signals how she is situated in physical space and how her daughter Nuria is positioned relative to her (‘Nuria is inside somewhere.’):

the speaking subject	→	Colm Toibin as a producer of the story
the locutor 1 (main)	→	the third-person narrator
the locutor 2 (secondary) and the enunciator	→	Carme’s mother

Table 2: Example 3

Example 4: “He was talking about flights and buses and timetables.” (p.100)

The utterance is in the mode of Narrative Report of Speech (NRS) in which Carme’s father is the enunciator 1 and Carme the enunciator 2:

the speaking subject	→	Colm Toibin as a producer of the story
the locutor	→	the third-person narrator
the enunciator 1	→	Carme’s father
the enunciator 2	→	The protagonist-internal focalizer Carme

Table 3: Example 4

Example 5: “Carme asked her sister if there was a place on the island where she bought clothes and Nuria mentioned a shop in Ciutadella where she knew the owner.” (p. 105)

The first clause of Example 5 (“Carme asked her sister if there was a place on the island where she bought clothes”) is in the mode of Indirect Speech (IS). There is one single situation of enunciation in which Carme assumes the role of secondary locutor and the enunciator:

the speaking subject	→	Colm Toibin as a producer of the story
the locutor (main)	→	the third-person narrator
the locutor 2 (secondary)	→	Carme
the enunciator	→	The protagonist-internal focalizer Carme

Table 4: Example 5, Clause 1

The second clause (“Nuria mentioned a shop in Ciutadella where she knew the owner.”) is in the Narrative Report of Speech (NRS) mode. The third-person narrator is the main locutor, and Nuria is the enunciator 1. Carme is the secondary locutor because Nuria mentions Carme about the shop, as understood from the context, and she is the secondary enunciator as well:

the speaking subject	→	Colm Toibin as a producer of the story
the locutor (main)	→	the third-person narrator
the locutor 2 (secondary)	→	Carme
the enunciator 1	→	Carme's sister, Nuria
the enunciator 2		The protagonist-internal focalizer Carme

Table 5: Example 5, Clause 2

Example 6: “She thought of an office with high windows in one of the cross-streets of the Eixample, in Calle Mallorca, or on Gran Via; she imagined an elderly man at his desk looking carefully at her grandmother’s will and offering her good advice in correct, old-fashioned Catalan about how she should handle them all – her father, her mother, her sister Nuria.” (p. 122-123)

The above Narrative Report of Thought (NRT) example includes the third-person narrator as the locutor and Carme as the enunciator:

the speaking subject	→	Colm Toibin as a producer of the story
the locutor	→	the third-person narrator
the enunciator	→	Carme

Table 6: Example 6

As previously identified, Example 4 and the second part of the Example 5, starting with “Nuria mentioned”, are in the Narrative Report of Speech (NRS). In this mode, including the Narrative Report of Thought (NRT) variant that *Toibín* adopted in Example 6, there are “verbs and/or lexical expressions that refer to an activity of speech or thought but without being followed by a completive or infinitival clause” (Marnette, 2021: 248). Paul Simpson, in his *Stylistics*, defines this mode as:

This technique involves a narrator reporting that speech or thought has taken place but without offering any indication or flavour of the *actual* words used. (2004: 32, italic in original)

Example 7: “She would begin the search in the morning when she had paid the antiques dealer for her grandmother’s furniture.” (p. 123)

Example 7 is in the mode of Free Indirect Discourse (FID), which gives the impression that both characters and narrators speak or think simultaneously, which creates a dual voice. Since it lacks a reporting clause and quotation marks, the discourse of the narrator/enunciator and the discourse of the character/enunciator cannot be easily distinguishable from each other (Simpson, 2004: 82; Marnette, 2001: 255).

However, as Marnette more tellingly explained, “the free indirect mode implies a move in the direction of greater narrator control of the discourse in the case of speech, while in the case of thought the reverse situation occurs.” (2001: 255). Therefore, since the present example reports Carme’s thoughts in Free Indirect Thought (FIT), she can more confidently be labelled as the enunciator:

the speaking subject	→	Colm Toibin as a producer of the story
the locutor (main)	→	the third-person narrator
the enunciator	→	the protagonist-internal focalizer Carme

Table 7: Example 7

4. CONCLUSION

The “split subject” theory developed within the French enunciation theory foregrounds the fact that language has a polyphonic feature since it includes a diversity of simultaneous voices and points of view and focuses on the relationship between subject and discourse (his/her own as well as that of others). Thus, it offers the French way of analyzing speech and thought presentation.

The foregoing analysis has intimated that Toibín’s authorial-figural narrative harbours many examples of DS, IS, IT, NRS, NRT and FIT. In all utterances, Colm Toibín is the speaking subject as the writer of the story, and the third-person narrator appears as the primary locutor. In examples 1 and 2, the first clause in examples 5, 6 and 7, the enunciator is Carme as the internal focalizer since events or existents, at times, are presented through her point of view. In the first part of Example 5, Carme is also the secondary locutor. In example 3, Carme’s mother is both the secondary locutor and the enunciator. In Example 4, Carme’s father is the enunciator 1, while, this time, Carme appears as the enunciator 2. As in Example 5, Clause 2, enunciator 1 is Carme’s sister, Nuria, and Carme is the locutor 2 as well as enunciator 2 (see Appendix B).

In conclusion, examining Toibín’s story “The New Spain” according to the “split subject” theory, put forward originally by Ducrot and developed by Dominique Maingueneau, has shown that it provides a different perspective that will be useful in examining and making sense of language structures such as speech and thought presentations in a literary text.

CONFLICT OF INTEREST

The author declares that there is no conflict of interest regarding this research.

ETHICS COMMITTEE APPROVAL / PARTICIPANT CONSENT

Ethics committee approval is not required for this study. There are no participants in this study.

FINANCIAL SUPPORT

The author did not receive any kind of financial support for this research.

AUTHOR CONTRIBUTIONS

This research and all its stages were conducted by one author.

REFERENCES

- Bal, M. (2017). *Narratology. Introduction to the Theory of Narrative*. Fourth Edition. University of Toronto Press. Canada.
- Benveniste, E. (1995). *Genel Dilbilim Sorunları*. [*Problèmes de linguistique générale*] (E. Öztokat. Trans.). Kâzım Taşkent Klasik Yapıtlar Dizisi – 19. İstanbul. Yapı Kredi Yayınları. (Original work published 1966-1974).
- Ducrot, O. (2009). *Slovenian Lectures. Introduction to Argumentative Semantics*. (Ed.). Igor Ž. Žagar. Pedagoški Inštitute. Ljubljana.
- Jahn, M. (2017), *Narratology: A Guide to the Theory of Narrative*, English Department, University of Cologne.
- Marnette, S. (2001). The French théorie de l'énonciation and the study of speech and thought presentation. *Language and Literature*. Sage Publications. London. Vol. 10(3), 243-262.
- Simpson, P. (2004). *Stylistics, a resource book for students*. Routledge. Taylor & Francis Group.
- Şahin, U. (2023). Sözceleme Kuramına Göre Söz Aktarımlarında Öznenin Üç Hâli. *Journal of World of Turks*. Germany. Vol. 15(2), 15-32.
- Taylor, V. E. and Winquist, C. E. (2001). *Encyclopedia of Postmodernism*. (Ed.). Routledge. London and New York.
- Toibín, C. (2011). The New Spain, *The Empty Family*. Penguin Books. England.
- Wales, K. (2011). *A Dictionary of Stylistics*. Third Edition, England: Pearson Education Limited.

APPENDICES**A. A Brief Summary of “The New Spain”**

Written by Irish novelist and journalist *Colm Toibín*, the story set in Spain is about a Catalan woman, *Carme Giralt*, who goes back to Barcelona, Spain, soon after the fall of Francisco Franco.

Banished from her family home because of her Communist affiliations, Carme had to go to London and live there for eight years. However, her beloved grandmother sent her money regularly to help her out. After her death, she learned that she and her sister Nuria inherited the holiday home on the coast of Menorca from their grandmother.

When she returns to the house after a long time, she finds that her family is holidaying there. However, her family does not welcome her warmly because, as her mother said, she only phoned her grandmother once a year, which makes her regret it. So, their relationship is as bad as it was.

Carme is also surprised when she sees that the olive trees surrounding the house were replaced by a swimming pool and houses that blocked the ocean view. The area has been dramatically changed indeed. When Carme complains about this change, her mother warns her not to complain because her grandmother sold the land to the developers in order to send her some money every month.

Although one of the architects of these changes made under the name of tourism is Carme's father, the family does not even realize that they play a major role in making the island full of tourists.

When she discovers that she has the power over her father because of the clause that says he should have her signature when he wants to sell any of the houses he has built, Carme follows her decision to live as she pleases, not the way her family wants.

B. Table for all the examples quoted:

	Examples	Locutor(s)	Enunciator(s)
DS	3	1.The narrator 2.Carme's mother	Carme's mother
IS	1	The narrator	Carme
	5-Clause 1	The narrator	Carme
IT	1 and 2	The narrator	Carme
NRS	4	The narrator	1.Carme's father 2.Carme
	5-Clause 2	1.The narrator 2.Carme	1.Nuria 2.Carme
NRT	6	The narrator	Carme
FIT	7	The narrator	Carme

Makale Bilgisi: Ergönül Hürman, İ., vd. (2023). Duygu Uyandırma Risk Alma Davranışını Etkiler mi? DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:10, Sayı:2, ss.229-245.	Article Info: Ergönül Hürman, İ., et. Al. (2023). Does Emotion Eliciting Influence Risk Taking Behavior? DEU Journal of Humanities, Volume:10, Issue:2, pp. 229-245.
Kategori: Araştırma Makalesi	Category: Research Article
Gönderildiği Tarih: 26.03.2023	Date Submitted: 26.03.2023
Kabul Edildiği Tarih: 14.09.2023	Date Accepted: 14.09.2023

DOES EMOTION ELICITING INFLUENCE RISK TAKING BEHAVIOR?

İpek Ergönül Hürman * , Hilal Yorulmaz** , Sinem Gülser Karaman*** , Nur Başakhan Uzun**** , Selin Ilgız***** , Hazal Yalman***** , Aybüke Küçükakdağ***** , Çağdaş Güdücü***** , Adile Öniz*****

ABSTRACT

Objective: In the related literature; the effects of emotion on behaviour have been commonly investigated. The main purpose of this research is to examine the influence of different emotions on risk-taking behaviour.

Methods: Risk-taking behaviour have been investigated in three different conditions: happiness, fear and neutral emotion. The participants were manipulated by viewing photos of inducing happiness, fear or neutral emotion in the form of slides. The Balloon Analogue Risk Task (BART) was used to measure the participants' risk-taking tendencies.

* İpek Ergönül Hürman, Dokuz Eylül University, Faculty of Letters, Department of Psychology , ergonulipek@gmail.com, 0000-0002-5429-0387
 **Hilal Yorulmaz, İzmir University of Economics, Faculty of Arts and Sciences, Department of Psychology , hilalyorulmaz13@hotmail.com, 0000-0002-2654-3682
 ***Sinem Gülser Karaman, Hacettepe University, Faculty of Letters, Department of Psychology , sinemmkaramann@gmail.com, 0000-0002-0910-8419
 ****Nur Başakhan Uzun, Dokuz Eylül University, Faculty of Letters, Department of Psychology , basakhan.uzun@gmail.com, 0000-0001-7630-3428
 *****Selin Ilgız , Dokuz Eylül University, Faculty of Letters, Department of Psychology, selin.ilgiz@gmail.com, 0000-0003-1116-4062
 *****Hazal Yalman, İzmir University of Economics, Faculty of Arts and Sciences, Department of Psychology, hazallyalman@gmail.com, 000-0002-6533-3418
 *****Aybüke Küçükakdağ, Dokuz Eylül University, Faculty of Letters, Department of Psychology, aybukekad@gmail.com, 0000-0003-0858-8323
 *****Çağdaş Güdücü, Dokuz Eylül University, Faculty of Medicine, Department of Biophysics, cagdas.guducu@gmail.com, 0000-0002-7735-4048
 *****Adile Öniz, Near East University Faculty of Health Sciences, adile.oniz@gmail.com, 0000-0002-6619-4106

Results: In this study, a statistically significant difference found in money earned from yellow and orange balloons depending on emotion. There was no statistically significant difference in pumps, explosions, and money earned from blue and total balloons among emotions.

Conclusion: In line with the related literature, participants tend to collect more money in fear conditions. In addition, the fact that the money collected in happiness and fear conditions is more than neutral, reveals the effects of the emotions on risk-taking behavior.

Keywords: Emotion Eliciting, Risk Taking, Decision Making

DUYGU UYANDIRMA RİSK ALMA DAVRANIŞINI ETKİLER Mİ?

ÖZ

Amaç: İlgili literatürde; duygunun davranış üzerindeki etkileri yaygın olarak araştırılmıştır. Bu araştırmanın temel amacı, farklı duyguların risk alma davranışı üzerindeki etkisini incelemektir.

Yöntem: Risk alma davranışı üç farklı koşulda incelenmiştir: mutluluk, korku ve nötr duygu. Katılımcılar, mutluluk, korku veya nötr duygu uyandıran fotoğrafları slaytlar şeklinde görüntüleyerek manipüle edilmiştir. Balon Analog Risk Görevi (BART), katılımcıların risk alma eğilimlerini ölçmek için kullanılmıştır.

Bulgular: Bu çalışmada duyguya bağlı olarak sarı ve turuncu balonlardan kazanılan paralarda istatistiksel olarak anlamlı fark bulunmuştur. Aynı anlamlı fark mavi ve toplam balon patlama, pompa veya parada görülmemiştir.

Sonuç: İlgili literatür doğrultusunda katılımcılar korku koşullarında daha fazla para toplama eğilimindedir. Ayrıca mutluluk ve korku koşullarında toplanan paranın nötr durumdaki çok daha fazlası olması duyguların risk alma davranışı üzerindeki etkilerini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Duygu Uyandırma, Risk Alma Davranışı, Karar Verme

1. INTRODUCTION

In recent years, studies have examined risk-taking behaviour in different areas such as economy, neuroscience and psychology (Jessor, 1991; Moore & Gullone, 1996). Risks have been identified in various ways; with frequent themes including the balance of potential rewards and losses and the value of the link between short-term gain and long-term consequences (Leather, 2009). Risk-taking behaviour can be described as any deliberately or unconsciously managed behaviour with a perceived lack of control over its outcome, as well as its potential advantages or disadvantages for one's own or others' physical, financial or psychosocial well-being (Trimpop, 1994). Past studies have investigated the links between risk-taking behaviour and gender (Bergman &

Scott, 2001; Michael & Ben-Zur, 2007; Morsünbül, 2009), personality (Alohali et al., 2018; McGhee et al., 2012; Nicholson et al., 2005; Skeel et al., 2007), age (Escobedo, 1997; Trimpop et al., 1998) and psychopathology (Hunt vd., 2005; Ruchkin et al., 2006; Wade et al., 2022). Nicholson et al. (2005) studied the effect of personality factors on risk-taking behaviour and reported that high extraversion (especially sensation-seeking) and openness supply the motivational force for risk-taking (Nicholson et al., 2005). According to Moore and Gullone (1996), adults' and adolescents' perceptions of positive and negative outcomes of risky decisions and behavior are different. Adolescents are more likely to see the positive side of risky behavior than adults (Moore & Gullone, 1996).

Ekman introduced the existence of basic emotions regardless of culture: surprise, fear, disgust, anger, happiness, and sadness (Ekman & Friesen, 1971). Emotions appear to evolve through their adaptive value in coping with basic life tasks (Ekman, 1992). Risk-taking behaviour has also been investigated within emotional concepts. Research has revealed that risk tendency among different emotions also differs between the two age groups (Chou et al., 2007). Happy older individuals were most likely to select the risky option, followed by those who were neutral and then by those who were sad. Individuals with positive emotions tend to be more cautious. They are more concerned about losing money, are more likely to avoid losses, and are self-protective (Arkes et al., 1988; Isen et al., 1988; Isen & Geva, 1987). In addition, loss-related thoughts were expressed more by subjects in the positive affect condition than those in the control condition (Isen & Geva, 1987). Another study revealed that the subjects in positive affect tended to bet less than those in the control condition in a high-risk bet (Isen & Patrick, 1983). Further research claimed that regarding the emphasis on potential loss; positive affect can increase both risk-averse and risk-prone behavior (Arkes et al., 1988; Nygren et al., 1996). These studies generally have associated positive effects with high-risk behavior, but if subjects are happy; they are more concerned with the potential loss and more likely to show risk-averse behavior. On the contrary; there are studies with different arguments about the association between affective states and risk-taking behavior. It has been reported that people with good emotions do not see any danger or threat in their environment and consider themselves safe (Grable & Roszkowski, 2008). Hence, they might be willing to take some risks. However, negative states cause people to see their situation as more problematic, where they might end up making less risky decisions. It has been reported that angry people were more optimistic while making risk estimations and made riskier choices, whereas fearful people were more pessimistic about risk estimations and avoided risky choices (Lerner & Keltner, 2001). Another study examined the effect of anger and disgust on risk-taking behavior while considering gender differences. Results showed that anger increases risk-taking behavior

in men, whereas disgust decreases risk-taking behavior in women (Fessler et al., 2004). Nguyen and Noussair (2014) reported that feeling good positively correlates with high risk-taking decisions; however, when emotions (fear, anger, happiness or surprise) become stronger, risk-adverse decisions increase (Nguyen & Noussair, 2014).

In the related literature, it was reported that emotion has contradicting effects on risk-taking behavior. To gain a better understanding of how positive and negative emotions affect risk-taking behavior, we aimed to investigate the relationship between risk-taking and emotions through three different emotion states; happiness, fear and neutral in the same healthy adult participants. **We hypothesized that positive mood induction will increase the risk taking behavior while negative emotion will decrease this behavior.**

2. Method

The study has been approved by the Clinical Ethical Committee.

2.1. Participants

Forty-four healthy participants (19 males) between the ages of 18 and 29 ($M = 22.11$, $SD = 1.54$) were recruited for the study. Four participants were excluded because they failed to complete all three sessions. Therefore, there were 48 participants in the beginning, and the participation rate was %92. Before participating, the subjects were required to complete several forms, such as the Informed Consent Form, Personal Information Form, Hand Preference Test, Epworth Sleepiness Scale, STAI-TX (The State-Trait Anxiety Inventory), and SCL-90 (Symptom Checklist-90).

The Edinburgh Hand Preference Test was used to measure participants' hand preference for 10 everyday tasks. Participants evaluate the list of given tasks with adjacent 'left' or 'right' columns. The Epworth Sleepiness Scale is a short, easy-to-use questionnaire that subjectively measures sleepiness in everyday life situations. The users rated their sleep potential in eight situations. They rated it on a 4-point scale, with minimum scores of 4 points and maximum of 24 points. The normal score range is 0–10. The State–Trait Anxiety Inventory (STAI-TX) assesses anxiety in two domains: State and Trait. In this study, we used the state anxiety form, which determines an individual's feelings at present. The SCL-90 consists of 90 items covering a very wide range of psychiatric symptoms, including feelings, emotions, thoughts, consciousness, behavior and habits, interpersonal relationships, diet, and sleep.

People with any chronic, psychological, or neurological diseases or phobias were not included in the study.

2.2. Materials

The Balloon Analogue Risk Task: BART measures risk-taking tendency. The screen shows a simulated balloon, a button to pump the balloon up, a reset button displayed as Collect \$\$\$, a permanent bank labeled “Total Earned” that shows how much money the participants were able to earn, and the money earned from the last balloon labeled as “Last Balloon”. There are 90 balloons and participants are expected to pump to inflate. For each pump, participants received 5 cents, and they could transfer it to the permanent bank if they collected it before the balloon exploded. If the balloon explodes, they lose all the money for that balloon in the temporary bank, but the amount in the permanent bank remains the same. Balloons exploded at some point, and this point was different for each balloon (Figure 1). Particular data concerning the balloon explosion time is not given to the participants, who are educated that the balloons can explode with a pop sound from the first pump through enough pumps to fill the screen. The algorithm calculates the explosion points determined by constructing an array of N numbers. Blue, orange, and yellow balloons have 1–128, 1–8, and 1–32 integers, respectively. These colors and integrals represent low, medium or high payoff values (0.5 cents, 1.0 cents, and 5.0 cents per pump). Moreover, the money that the participants earned from the last balloon was displayed in the Last Balloon box. Therefore, the main task was collecting the money before the balloon exploded and earning as much as possible (Lejuez et al., 2002a).

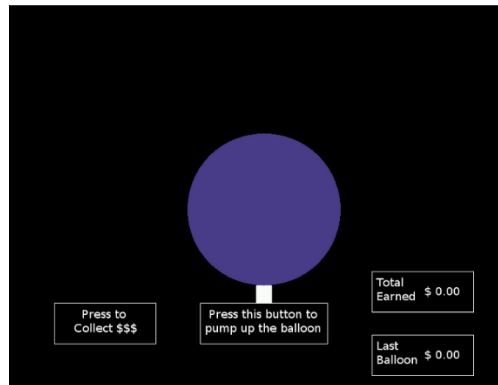

Figure 1. BART Trial Screen (Mueller, 2010)

Emotion Eliciting Photos: A Slideshow was prepared to induce specific emotions. Photos were derived from the International Affective Picture System (IAPS) with permission (Lang et al., 2008). The IAPS stimuli have been listed in more than 374 citations in Science Direct in the past three years. Research suggests that sustained exposure to unpleasant pictures may induce short-term emotion elicitation (Smith et al., 2005). Research using physiological measurements showed a congruency between self-reports and physiological information, setting IAPS as a reliable apparatus for emotion

elicitation (Branco et al., 2023). Calvo et al. (2009) also reported that reaction times may differ between display durations of pictures. Their findings showed that 250 ms of exposure would be sufficient to process the emotional valence of a picture (Calvo & Avero, 2009). The presented stimuli sets were selected following Mikel's study, which provides a categorical structure of IAPS photos and regulated emotions (Mikels et al., 2005). In our study, each emotion-inducing slideshow included 47 photos, and the duration of the display was set at 5 s per photo. Overall, every emotion eliciting the slideshow lasted approximately four minutes.

2.3. Procedure

This study was conducted at the Dokuz Eylul University Department of Biophysics Human Factors Cognitive Sciences Laboratory. Data were collected between May and September 2019. Participants were invited through announcements on the department's website. In a well-lit recording room, the participants were seated on comfortable chairs and completed the sessions on a desktop computer. On the study days, emotion-eliciting photos were presented to the participants in a PowerPoint slide show. Following this step, BART was administered using the Psychology Experiment Building Language Program (PEBL) (Mueller, 2010). Every participant attended all three groups. The neutral emotion group was asked to perform BART without watching any slideshows. Participants were asked to attend three different sessions on three different days. This with-in-subject design provided a control group of participants and therefore reduced the amount of error arising from natural variance between individuals. Also allows for the control of individual differences and individual response biases (Webb et al., 2012).

There was at least a 48-h interval between each session day. The emotion order was randomized to minimize the order effect.

2.4. Statistical Analysis

The Statistical Package for Social Sciences (SPSS 20) was used for analyzes. The Shapiro-Wilk test was used for the normality of the data. Parametric data were analyzed with ANOVA. A one-way repeated-measures ANOVA was conducted to compare risk-taking behavior between the emotional states of participants after three conditions (happy, fearful, neutral). Mauchly's test indicated that the assumption of sphericity had been violated, $\chi^2(2) = , p < .01$, therefore degrees of freedom were corrected using Greenhouse-Geisser estimates of sphericity. The Friedman test was used to analyze nonparametric data. For pairwise comparisons, 2-Related samples were used.

3. Results

In this study, the risk-taking behavior of 44 participants among three different emotion states (happiness, fear, and neutral) was investigated.

The means and standard deviations of the Balloon Analogue Risk Task are presented in Table 1.

	Pumps						Explosion						Money					
	Fear		Neutral		Happiness		Fear		Neutral		Happiness		Fear		Neutral		Happiness	
	Mean	SD	Mean	SD	Mean	SD	Mean	SD	Mean	SD	Mean	SD	Mean	SD	Mean	SD	Mean	SD
Yellow	149.50	40.45	145.99	42.34	150.36	39.04	14.59	5.24	26.52	60.24	14.45	5.32	128.09	186.50	78.28	144.38	105.87	163.27
Orange	91.61	15.44	91.02	17.86	91.91	15.66	19.73	4.70	19.77	5.53	19.80	4.68	58.83	75.65	30.94	59.86	45.10	71.78
Blue	1,007.89	624.32	1,138.61	675.24	963.90	606.96	6.82	4.29	7.25	5.30	6.95	4.67	427.57	721.89	1,029.24	1,436.81	865.73	1,468.78
Total	1,249.00	620.83	1,239.34	661.81	1,206.16	615.01	41.14	10.68	41.02	11.84	41.20	11.20	1,188.56	1,692.75	813.13	1,350.98	585.80	1,150.60

Table 1 Mean and standard deviation values of risk-taking behavior among balloon pumps, explosions, and money depending on emotion.

Statistically significant difference was found in the amount of money earned from yellow balloons depending on emotion, $\chi^2(8,469) = 2.000$, $p = .014$. The mean of money points earned from yellow balloons in neutral conditions is $M=78.27$, however, in fear and happy conditions, the means are $M=128.09$ and $M=105.86$. On the other hand, the same significant difference has not been observed in pumps and explosions for yellow balloons among emotions. $F(1.943, .225)$, $p = .793$, $\chi^2(2) = .609$, $p = .738$, respectively (Tables 2 and 3).

There was no significant difference in pumps and explosions for orange balloons among emotions, $F(1.923, .053)$, $p = .943$, $F(1.970, .003)$, $p = .997$. However, there was a statistically significant difference in the amount of money earned from orange balloons, $F(1.910, 3.443)$, $p = .039$. The mean of money earned from orange balloons in neutral conditions is $M=30.93$, however, in fear and happy conditions means are $M=58.82$ and $M=45.99$ (Tables 2 and 3).

There was no significant difference in pumps, explosions, and money earned from blue balloons among emotions, $\chi^2(2) = 0.320$, $p = 0.852$, $\chi^2(2) = 0.038$, $p = 0.98$, $\chi^2(2) = 0.720$, $p = 0.698$, respectively (Tables 2 and 3).

There was no statistically significant difference in pumps, explosions, and money earned from total balloons among emotions, $\chi^2(2) = .727$, $p = .695$, $F(1.966, .005)$, $p = .994$, $\chi^2(2) = 3.455$, $p = .178$, respectively (Tables 2 and 3).

	df	F	Sig.
Yellow Pump	1.943	0.225	0.793
Orange Pump	1.923	0.53	0.943
Orange Explosion	1.97	0.003	0.997
Orange Pump	1.91	3.443	0.039
Total Explosions	1.966	0.005	0.994

Table 2 2 Repeated measures ANOVA with a Greenhouse-Geisser correction for balloon pumps, explosions, and money depending on emotion.

	Yellow Explosion	Yellow Money	Blue Pump	Blue Explosion	Blue Money	Total Pump	Total Money
N	44	44	44	44	44	44	44
Chi-Square	0.609	8.469	0.320	0.038	0.720	,727	3455
df	2	2	2	2	2	2	2
Asymp. Sig.	0.738	0.014	0.852	0.981	0.698	,695	,178

Table 3 Friedman Test Results for balloons pumps, explosions and money depending on emotion

4. Discussion

This study investigated the relationship between risk-taking behavior and three different emotion states; happiness, fear,, and neutral. The risk-taking behavior was evaluated in terms of average pumps, number of balloon explosions, and total earned money among three different types of balloons that have different probabilities of explosion. Our results showed a statistically significant difference in money earned from yellow and orange balloons depending on emotion.

Related literature has reported that happy emotions may be associated with high risk-taking behavior. Schwarz and colleagues (1990) indicated that positive affect may be associated with high risk-taking (Schwarz, 1990). Yuen and Lee (2003) suggested that feeling happy makes people perceive choices as less risky and outcomes more favorable. The smaller amount of money earned in the happy emotion group in the total tasks can be a result of the perception of gain. Another study's findings also revealed that individuals with positive affect or feeling good felt that the impact of potential losses would be worse (Isen et al., 1988). One study revealed that subjects who are in positive effect tend to bet less than those in control condition in a high-risk bet since they are more concerned about the potential loss (Isen & Patrick, 1983). The lower number of pumps in the total process in the happy group supports this potential loss idea.

In contrast, in this study, the money earned in the yellow and orange balloons in the fear condition had a higher mean than in the neutral condition. Schwarz et al. also stated that negative states cause people to see their situation as more problematic. They are more likely to avoid further negative outcomes and put more effort into their thinking strategies. Therefore, they may end up taking less risky decisions. Likewise, in our study, participants tended to collect more money in fear conditions and try to avoid an explosion and escape from risk-taking behavior.

In the related literature, it has been reported that blue balloons are more likely to measure risk-taking behavior due to their widest range of pumps (Lejuez et al., 2002a). In the current study, there was no significant difference

between emotions in terms of the pumps for blue balloons. Although there was an excess of collected money in the neutral condition, this was not statistically significant. In this study, no risk-taking behavior was observed in the blue balloon in any emotional condition. In contrast, the mean number of pumps for blue balloons is less than the pumps for orange and yellow balloons. In addition, although there is no statistically significant difference, money collected in neutral conditions in blue balloons is more than in happy and fearful conditions.

Vigil-Colet (2007) investigated the relationship between impulsivity and decision making. Results showed that individuals who scored higher in Dickman's impulsivity inventory on dimensions such as functional impulsivity also tend to make impulsive decisions if they perceive a positive consequence behind it. The BART task was used to investigate functional impulsivity, and results showed that participants adopted an impulsive decision-making style when circumstances highlight that there will be rewards, similar to the low balloon explosion probability condition. Yellow and orange balloons tend to explode earlier than blue balloons, which enables us to observe impulsivity during pumps for balloons (Vigil-Colet, 2007). In our study, the results showed that the number of pumps for yellow and orange balloons was almost equal among emotions. In addition, the number of explosions for yellow balloons in neutral conditions was higher than those in happy and fearful conditions. Lastly, there is a significant difference in money earned from orange and yellow balloons among emotions. These results may indicate that the participants impulsively tried to collect money, which led to increased money in the bank and decreased number of exploded balloons in the happiness and fear conditions. On the other hand, there was a significant difference in the amount of money collected in the yellow and orange balloon conditions among the emotions. The money collected separately in both fear and happiness conditions was more than the money collected in neutral conditions.

Moore and Gullone (1996) reported that adults' and adolescents' perceptions of positive and negative outcomes of risky decisions and behaviors vary behavior. Adolescents are more likely to see the positive sides of risky behavior than adults, who engage in risky behavior if they think there is a reasonable chance of pleasant outcomes (Moore & Gullone, 1996). Chassin et al. (1989) reported that young people who engage in negative forms of risk-taking may also be more likely to engage in, or at least have the potential for, more positive, constructive forms of teenage unconventionality, reflecting independence and creativity. Underlying personality traits, such as impulsivity and sensation-seeking, may link adaptive and maladaptive forms of risk (Chassin et al., 1988). In our study, the participants' ages were between 18 and 29 years and they were in emerging adulthood. The impulsive behavior

that comes from the yellow and orange balloons may be related to the participants' developmental stage.

Nguyen and Noussair (2014) investigated the correlation between the strength of emotions and risk-averse decisions. Participants were asked to make risky choices while their facial expressions were monitored using facial expression software. The results showed that positive affect positively correlates with high risk-taking decisions; however, when emotions (fear, anger, happiness or surprise) become stronger, risk-adverse decisions increase (Nygren et al., 1996). The current study investigated the relationship between emotion induction and risk-taking behavior. However, although there was enough emotion induction to reveal the impulsive behavior of the participants in the yellow and orange balloon money condition, this emotion induction was not strong enough to reveal risk-taking behavior in the blue balloon money.

One of the limitations of our study was the absence of “pop” sound, which is used to give a more realistic effect in similar research (Lejuez et al., 2002). Another limitation was the limited environment for this experiment. For example, in the fear condition, there was no fearful background music/sound or ambience to make participants more scared. This resulted in a lack of information about the participants' concentration on the given state of emotion, whether they were scared or happy enough for a sufficient time. In addition, for the neutral condition, there were no neutral pictures to induce emotion, and participants directly took the BART test. Gross and Levenson (1995) reported that self-reports following emotion-eliciting procedures are not an essential condition for the evaluation of emotions. However, verbal feedback from a participant was received at the end of every session to evaluate the emotion-eliciting procedure. This verbal feedback can be considered a limitation.

For further research, we suggest taking a heart rate measurement for the manipulation check to determine participants' emotions. In fearful and happy conditions, the environment could be more effective with music and light to induce emotion better in the participant. In addition, the effects of other emotions such as surprise, disgust, anger, and sadness can be examined within the same study group to have a full understanding of how emotion eliciting can affect risk-taking behavior. In addition, a “pop” sound might be used to make a greater impact on participants. Lastly, BART can be adapted and played in virtual reality to make participants feel more realistic about the game, which might affect their risk-taking behavior.

Main Points

- Risk-taking behavior can be modulated by emotion.
- Fear and happiness condition make people collect more money.

- Regarding less exploded balloons, impulsivity can be observed especially during the happiness and fear conditions

CONFLICT OF INTEREST

The authors declare that they have no conflict of interests regarding content of this article

ETHICS COMMITTEE APPROVAL / PARTICIPANT CONSENT

Our research has been approved by the Clinical Ethical Committee of Dokuz Eylül University no 2017/1 8-44

FINANCIAL SUPPORT

The authors declared that this study has received no financial support.

AUTHOR CONTRIBUTIONS

REFERENCES

- Alohali, M., Clarke, N., Li, F., & Furnell, S. (2018). Identifying and predicting the factors affecting end-users' risk-taking behavior. *Information & Computer Security*, 26(3), 306–326. <https://doi.org/10.1108/ICS-03-2018-0037>
- Arkes, H. R., Herren, L. T., & Isen, A. M. (1988). The role of potential loss in the influence of affect on risk-taking behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 42(2), 181–193. [https://doi.org/10.1016/0749-5978\(88\)90011-8](https://doi.org/10.1016/0749-5978(88)90011-8)
- Bergman, M. M., & Scott, J. (2001). Young adolescents' wellbeing and health-risk behaviours: gender and socio-economic differences. *Journal of Adolescence*, 24(2), 183–197. <https://doi.org/10.1006/jado.2001.0378>
- Branco, D., Gonçalves, Ó. F., & Badia, S. B. i. (2023). A Systematic Review of International Affective Picture System (IAPS) around the World. *Sensors*, 23(8), 3866. <https://doi.org/10.3390/s23083866>
- Calvo, M. G., & Averó, P. (2009). Reaction time normative data for the IAPS as a function of display time, gender, and picture content. *Behavior Research Methods*, 41(1), 184–191. <https://doi.org/10.3758/BRM.41.1.184>
- Chassin, L., Presson, C. C., & Sherman, S. J. (1988). “Constructive” vs. “Destructive” deviance in adolescent health-related behaviors. *Journal of Youth and Adolescence*, 18(3), 245–262. <https://doi.org/10.1007/BF02139039>
- Chou, K.-L., Lee, T. M. C., & Ho, A. H. Y. (2007). Does mood state change risk taking tendency in older adults? *Psychology and Aging*, 22(2), 310–318. <https://doi.org/10.1037/0882-7974.22.2.310>
- Ekman, P. (1992). An argument for basic emotions. *Cognition and Emotion*, 6(3–4), 169–200. <https://doi.org/10.1080/02699939208411068>
- Ekman, P., & Friesen, W. V. (1971). Constants across cultures in the face and emotion. *Journal of Personality and Social Psychology*, 17(2), 124–129. <https://doi.org/10.1037/h0030377>
- Escobedo, L. G. (1997). Relationship Between Cigarette Smoking and Health Risk and Problem Behaviors Among US Adolescents. *Archives of Pediatrics & Adolescent Medicine*, 151(1), 66. <https://doi.org/10.1001/archpedi.1997.02170380070011>
- Fessler, D. M. T., Pillsworth, E. G., & Flanson, T. J. (2004). Angry men and disgusted women: An evolutionary approach to the influence of emotions on risk taking. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 95(1), 107–123.

<https://doi.org/10.1016/j.obhdp.2004.06.006>

- Grable, J. E., & Roszkowski, M. J. (2008). The influence of mood on the willingness to take financial risks. *Journal of Risk Research*, 11(7), 905–923. <https://doi.org/10.1080/13669870802090390>
- Gross, J. J., & Levenson, R. W. (1995). Emotion elicitation using films. *Cognition & Emotion*, 9(1), 87–108. <https://doi.org/10.1080/02699939508408966>
- Hunt, M. K., Hopko, D. R., Bare, R., Lejuez, C. W., & Robinson, E. V. (2005). Construct Validity of the Balloon Analog Risk Task (BART). *Assessment*, 12(4), 416–428. <https://doi.org/10.1177/1073191105278740>
- Isen, A. M., & Geva, N. (1987). The influence of positive affect on acceptable level of risk: The person with a large canoe has a large worry. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 39(2), 145–154. [https://doi.org/10.1016/0749-5978\(87\)90034-3](https://doi.org/10.1016/0749-5978(87)90034-3)
- Isen, A. M., Nygren, T. E., & Ashby, F. G. (1988). Influence of positive affect on the subjective utility of gains and losses: It is just not worth the risk. *Journal of Personality and Social Psychology*, 55(5), 710–717. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.55.5.710>
- Isen, A. M., & Patrick, R. (1983). The effect of positive feelings on risk taking: When the chips are down. *Organizational Behavior and Human Performance*, 31(2), 194–202. [https://doi.org/10.1016/0030-5073\(83\)90120-4](https://doi.org/10.1016/0030-5073(83)90120-4)
- Jessor, R. (1991). Risk behavior in adolescence: A psychosocial framework for understanding and action. *Journal of Adolescent Health*, 12(8), 597–605. [https://doi.org/10.1016/1054-139X\(91\)90007-K](https://doi.org/10.1016/1054-139X(91)90007-K)
- Lang, P. J., Bradley, M. M., & Cuthbert, B. N. (2008). *International affective picture system (IAPS): Affective ratings of pictures and instruction manual. Technical Report A-8*.
- Leather, N. C. (2009). Risk-taking behaviour in adolescence: a literature review. *Journal of Child Health Care*, 13(3), 295–304. <https://doi.org/10.1177/1367493509337443>
- Lejuez, C. W., Read, J. P., Kahler, C. W., Richards, J. B., Ramsey, S. E., Stuart, G. L., Strong, D. R., & Brown, R. A. (2002a). Evaluation of a behavioral measure of risk taking: The Balloon Analogue Risk Task (BART). *Journal of Experimental Psychology: Applied*, 8(2), 75–84. <https://doi.org/10.1037/1076-898X.8.2.75>
- Lejuez, C. W., Read, J. P., Kahler, C. W., Richards, J. B., Ramsey, S. E., Stuart, G. L., Strong, D. R., & Brown, R. A. (2002b). Evaluation of a

- behavioral measure of risk taking: The Balloon Analogue Risk Task (BART). *Journal of Experimental Psychology: Applied*, 8(2), 75–84. <https://doi.org/10.1037/1076-898X.8.2.75>
- Lerner, J. S., & Keltner, D. (2001). Fear, anger, and risk. *Journal of Personality and Social Psychology*, 81(1), 146–159. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.81.1.146>
- McGhee, R. L., Ehrler, D. J., Buckhalt, J. A., & Phillips, C. (2012). The Relation between Five-Factor Personality Traits and Risk-Taking Behavior in Preadolescents. *Psychology*, 03(08), 558–561. <https://doi.org/10.4236/psych.2012.38083>
- Michael, K., & Ben-Zur, H. (2007). Risk-taking among adolescents: Associations with social and affective factors. *Journal of Adolescence*, 30(1), 17–31. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2005.03.009>
- Mikels, J. A., Fredrickson, B. L., Larkin, G. R., Lindberg, C. M., Maglio, S. J., & Reuter-Lorenz, P. A. (2005). Emotional category data on images from the international affective picture system. *Behavior Research Methods*, 37(4), 626–630. <https://doi.org/10.3758/BF03192732>
- Moore, S., & Gullone, E. (1996). Predicting adolescent risk behavior using a personalized cost-benefit analysis. *Journal of Youth and Adolescence*, 25(3), 343–359. <https://doi.org/10.1007/BF01537389>
- Morsünbül, Ü. (2009). Attachment and risk taking: Are they interrelated? *International Journal of Psychological and Behavioral Sciences*, 3(7), 1366–1370.
- Mueller, S. T. (2010). *The psychology experiment building language* (0.10). <http://pebl.sourceforge.net>
- Nguyen, Y., & Noussair, C. N. (2014). Risk Aversion and Emotions. *Pacific Economic Review*, 19(3), 296–312. <https://doi.org/10.1111/1468-0106.12067>
- Nicholson, N., Soane, E., Fenton-O’Creevy, M., & Willman, P. (2005). Personality and domain-specific risk taking. *Journal of Risk Research*, 8(2), 157–176. <https://doi.org/10.1080/1366987032000123856>
- Nygren, T. E., Isen, A. M., Taylor, P. J., & Dulin, J. (1996). The Influence of Positive Affect on the Decision Rule in Risk Situations: Focus on Outcome (and Especially Avoidance of Loss) Rather Than Probability. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 66(1), 59–72. <https://doi.org/10.1006/obhd.1996.0038>
- Ruchkin, V., Sukhodolsky, D. G., Vermeiren, R., Kuposov, R. A., & Schwab-Stone, M. (2006). Depressive Symptoms and Associated Psychopathology in Urban Adolescents. *Journal of Nervous & Mental*

- Disease*, 194(2), 106–113.
<https://doi.org/10.1097/01.nmd.0000198142.26754.18>
- Schwarz, N. (1990). Feelings as information: Informational and motivational functions of affective states. In E. T. Higgins & R. M. Sorrentino (Eds.), *Handbook of motivation and cognition: Foundations of social behavior* (pp. 527–561). The Guilford Press.
- Skeel, R. L., Neudecker, J., Pilarski, C., & Pytlak, K. (2007). The utility of personality variables and behaviorally-based measures in the prediction of risk-taking behavior. *Personality and Individual Differences*, 43(1), 203–214. <https://doi.org/10.1016/J.PAID.2006.11.025>
- Smith, J. C., Bradley, M. M., & Lang, P. J. (2005). State anxiety and affective physiology: effects of sustained exposure to affective pictures. *Biological Psychology*, 69(3), 247–260.
<https://doi.org/10.1016/j.biopsycho.2004.09.001>
- Trimpop, R. M., Kerr, J. H., & Kirkcaldya, B. (1998). Comparing personality constructs of risk-taking behavior. *Personality and Individual Differences*, 26(2), 237–254. [https://doi.org/10.1016/S0191-8869\(98\)00048-8](https://doi.org/10.1016/S0191-8869(98)00048-8)
- Trimpop, Rüdiger M. (1994). *The psychology of risk taking behavior*. Elsevier Inc.
- Vigil-Colet, A. (2007). Impulsivity and decision making in the balloon analogue risk-taking task. *Personality and Individual Differences*, 43(1), 37–45. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2006.11.005>
- Wade, M., Carroll, D., Fox, N. A., Zeanah, C. H., & Nelson, C. A. (2022). Associations between Early Psychosocial Deprivation, Cognitive and Psychiatric Morbidity, and Risk-taking Behavior in Adolescence. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, 51(6), 850–863.
<https://doi.org/10.1080/15374416.2020.1864737>
- Webb, T. L., Miles, E., & Sheeran, P. (2012). Dealing with feeling: A meta-analysis of the effectiveness of strategies derived from the process model of emotion regulation. *Psychological Bulletin*, 138(4), 775–808.
<https://doi.org/10.1037/a0027600>
- Yuen, K. S. ., & Lee, T. M. . (2003). Could mood state affect risk-taking decisions? *Journal of Affective Disorders*, 75(1), 11–18.
[https://doi.org/10.1016/S0165-0327\(02\)00022-8](https://doi.org/10.1016/S0165-0327(02)00022-8)

Makale Bilgisi: Aydoğan, P. (2023). 27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi Sonrası Siyasette İsmet İnönü: SIR Dergisi (1960-1961) Tahlili. DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:10, Sayı:2, ss.246-272.	Article Info Aydoğan, P. (2023). İsmet İnönü in Politics After the Military Coup of May 27, 1960: Analysis of SIR Magazine (1960-1961). DEU Journal of Humanities, Volume:10, Issue:2, pp. 246-272.
Kategori: Araştırma Makalesi	Category: Research Article
Gönderildiği Tarih: 03.04.2023	Date Submitted: 03.04.2023
Kabul Edildiği Tarih: 13.07.2023	Date Accepted: 13.07.2023

27 MAYIS 1960 ASKERİ DARBESİ SONRASI SİYASETTE İSMET İNÖNÜ: SIR DERGİSİ (1960-1961) TAHLİLİ

Pınar Aydoğan *

ÖZ

27 Mayıs 1960 askerî darbesi sonrasında yayın hayatı hareketlenmiş, birçok yeni gazete ve dergi yayımlanmıştır. Yayınına devam eden, yeniden yayımlanan dergi ve gazetelerin büyük bölümü darbeyi ve Millî Birlik Komitesi'ni destekleyen bir politik çizgiye sahiptir. Bu yeni yayınlardan biri de SIR dergisi olmuştur. Hakkında daha önce hiçbir çalışma yapılmamış olan SIR, 21 Haziran 1960 ve 2 Ekim 1961 yılları arasında yayımlanan, dönemin siyasi gündemini takip eden bir dergidir. Çalışmanın amacı, darbe sonrası siyasette İsmet İnönü'nün liderlik konumunun, SIR dergisi üzerinden ele alarak, sorgulanmasıdır. Çalışmada belge analizi yöntemi kullanılarak derginin 56 sayısı analiz edilmiştir. Dergi yayın politikasını bir siyasal lider olarak "İsmet Paşa" imgesini savunan, vurgulayan, güçlendiren çizgide konumlandırmıştır.

Anahtar Sözcükler: İsmet İnönü, SIR Dergisi, 27 Mayıs 1960, siyasal lider.

İSMET İNÖNÜ IN POLITICS AFTER THE MILITARY COUP OF MAY 27, 1960: ANALYSIS OF SIR MAGAZINE (1960-1961)

ABSTRACT

After the military coup of May 27, 1960, the publishing industry livened up, and many new newspapers and magazines started publication during that period. SIR magazine was of these new publications. SIR, about which no study has been done before, was a magazine published between June 21, 1960 and October 2, 1961, following the political agenda of the period. The aim of this study is to question İsmet İnönü's leadership position in the post-coup politics through SIR magazine. Document analysis method was used in this study to analyze the 56 issues of the magazine. SIR

* Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, psaydogan08@gmail.com, ORCID:0000 0003 4121 4155.

positioned its editorial policy in line that defended, emphasized and strengthened the image of “İsmet Pasha” as a political leader.

Keywords: İsmet İnönü, SIR Magazine, 27 May 1960, political leader.

1. GİRİŞ

14 Mayıs 1950’de başlayan, Cumhuriyet döneminin en uzun demokrasi tecrübesi olan Demokrat Parti (DP) iktidarı, 27 Mayıs 1960’da askerî bir darbeyle son bulmuştur (Demirel, 2021, s. 3). Hızlı bir şekilde yönetime hâkim olmaya çalışan Orgeneral Cemal Gürsel liderliğinde kurulan ve 38 kişiden oluşan Millî Birlik Komitesi (MBK), arka arkaya önemli kararlar almış ve bunları uygulamaya sokmuştur. Komite amaçlarının en kısa zamanda yönetimi sivillere devretmek olduğunu, bunun için de yeni bir anayasa ve seçim kanunu hazırlanması koşulunun gerekliliğini belirtmiştir. Askerî yönetim darbenin “demokrasinin içine düştüğü buhrana ve kardeş kavgasına meydan vermemek” için yapıldığını ve hiçbir parti ve grubu hedef olmadığını ifade etmiştir (Taşkın vd., 2017, s. 63). Fakat DP yöneticileri tutuklanmış, Yassıada’ya gönderilmiş, Cumhuriyet Halk Partisi’ne (CHP) dokunulmamıştır. CHP genel başkanı İsmet İnönü, 1 Haziran’da Ankara’da düzenlediği basın toplantısında, ordunun yönetime el koyacağından haberinin olmadığını belirten bir açıklama yapmıştır (*Milliyet*, 2 Haziran 1960, s. 1). Bu süreçte ülkenin siyasal ortamını ve genel görünümünü şekillendiren ana başlıklar; askerî darbenin niteliği, meşruiyeti, darbenin kime karşı yapıldığı, anayasa komisyonunun çalışmaları, Yassıada duruşmalarının başlama tarihi, sivil idareye geçiş zamanı, seçim tarihi ve askerlerin CHP ile ilişkisi olmuştur.

Türk basın tarihi için özellikle 1950 sonrası dönem, dergiciliğin oldukça renkli olduğu, önemli dergilerin yayın hayatına başladığı bir zaman dilimidir. Bu dönemde siyasi gündemde yer alan olayların arka planını incelemek, daha önce gündeme gelmeyen konuları ele almak ve bilinmeyen bir konuyu ortaya çıkarıp gündem belirlemek gibi işlevlere sahip ve bir önceki haftada kalan haberleri, gelişmeleri geniş bir muhabir ekibiyle izleyen, okuyuculara özel haberler ya da dosyalar şeklinde ve dikkat çekici fotoğraflarla sunan tarzıyla *haber dergisi* niteliğinde yeni bir yayıncılık anlayışı hakim olmaya başlamıştır (Özcan, 1996, s. 12-13). 1954 yılında Metin Toker tarafından Ankara’da yayımlanmaya başlayan *Akis*¹ ve 1958

¹ *Akis*, DP iktidarına karşı muhalefetin simgesi haline gelen bir dergi olmuştur. Koçak yayımlandığı 1954-1967 yılları arasında *Akis*’in sadece haftalık siyasi bir dergi olarak tanımlanamayacağını, dönemin siyasi tartışmaları çerçevesinde DP iktidarına yönelik bütün muhalefetin sözcüsü olduğuna da dikkat çekmiştir (Koçak, 2022, s. 9). Özellikle *Akis* dergisi sadece siyasi çevrelerde değil, subaylar üzerinde de etkili bir yayın olmuştur. MBK üyesi Orhan Erkanlı, “Biz ihtilali *Akis* okuyarak yaptık” sözleriyle *Akis*’in askerler arasındaki misyonuna vurgu yapmıştır (Arcayürek, 1984, s. 185). *Akis* hakkında yapılan çalışmalar için bkz. Muhsin Özcan (1996). *Başlangıcından*

yılında CHP'ye yakın isimler -İhsan Göğüş, Orhan Birgit, Özcan Ergüder ve Şahap Balcıoğlu- tarafından İstanbul'da çıkarılan *Kim* siyasal dergicilik anlayışıyla olayları değerlendiren, tirajları oldukça yüksek haftalık yayın yapan dergiler olmuştur.² SIR dergisi de, siyasi dergicilik kapsamında haftalık yayın yapan bir dergi olarak bu alanda yerini almıştır. SIR, 21 Haziran 1960 tarihinde 27 Mayıs'ın üzerinden 27 gün geçtikten sonra yayımlanmıştır. Dergi, DP döneminde gazetecilere verilen cezalara ve basın özgürlüğü ihlallerine vurgu yapan bir isim seçerek, "Artık hiçbir şey SIR olarak kalmayacak. SIR, için hiçbir şey SIR değildir" sloganıyla özgürce haber vermeyi hedefleyen bir bakış açısıyla yayın hayatına başlamıştır (SIR, 21 Haziran 1960, s. 1). Dergi yeni dönemin *her şeyin açıkça konuşulabildiği bir devir olacağı iddiası ve ümidi* ile çıkmıştır. Literatürde dergi hakkında hiçbir çalışma bulunamamıştır. Türkiye'de basın tarihini konu edinen kitaplarda SIR dergisine yer verilmemiştir.³ Bu makalede SIR dergisi ele alınmış ve hakkında çalışma yapılmayan bu derginin gün yüzüne çıkarılması, tanıtılması hedeflenmiştir. İnönü'nün liderliğini ön plana çıkaran, fakat CHP'ye karşı sıklıkla eleştirel bir tutum sergileyen, darbeyi meşrulaştıran derginin tahlilinin

günümüze haftalık haber dergiciliğinin gelişim evreleri Akis Dergisi örneği. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi. Şule Tokatlı (2018). *Metin Toker ve Akis ekseninde Türk siyasi hayatına bakışı*, [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Selçuk Üniversitesi. Çetin Günöy (2002). *Demokrat Parti'ye karşı basın muhalefeti: Akis Mecmuası örneği 1954-1961* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi. Fevzi Karaoğlu (1987). *Akis: 1954-1960 siyasi bir mücadele aracı olarak* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Gazi Üniversitesi. Yakın tarihli bir diğer çalışma için bkz. Cemil Koçak (2022). *Akis Dergisi Ümit ve Hayal Kırıklığı (1954-1957)*. 1. Cilt. Vakıfbank Kültür Yayınları.

² *Kim* hakkında yapılan çalışmalar oldukça sınırlıdır. Dergiye ele alan iki tane tez mevcuttur. Bersun Akpınar (2021). *Demokrat Parti döneminde basına uygulanan sansür: Kim/Mim Mecmuası örneği (1958-1960)* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Fırat Üniversitesi. Saadet Erbil (1988). *Kim'de basın ve siyasal iktidar ilişkileri (30 Mayıs 1958- 30 Mayıs 1960)* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Gazi Üniversitesi. Bu dönemdeki bir diğer önemli ve popüler yayın da 1 Nisan 1954 yılında yayımlanan *Forum* dergisi olmuştur. Yayımlanma amacını "ülke gerçeklerini dile getirmek ve DP iktidarını bilimsel bir yöntemle eleştirmek" olarak açıklayan derginin yazar kadrosunda Turhan Feyzioğlu, Aydın Yalçın, Bülent Ecevit, Bahri Savcı, Mümtaz Soysal, Metin And, Şerif Mardin gibi isimler yer almıştır. Dergi on beş günde bir yayımlanmış ve "fikir dergisi" niteliği ön planda olmuştur. Akademik ilginin oldukça yüksek olduğu dergi, birçok çalışmaya konu olmuştur. Dergi hakkında ayrıntılı bir çalışma için özellikle bkz. Diren Çakmak (2010). *Forum Dergisi (1954-1960)*. Libra Yayınları.

³ Hıfzı Topuz'un *100 Soruda Türk Basın Tarihi*, Orhan Koloğlu'nun *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın* ve Nuri İnuğur'un *Türk Basın Tarihi (1919-1989)* gibi bu alanda önde gelen referans kitaplarında da derginin adına rastlanmamıştır.

27 Mayıs sonrası dönemin siyasi ve tarihi ortamının anlaşılmasında vereceği katkı üzerinde durulacaktır.

Darbe sonrası siyasette İnönü çok önemli bir figür olarak boy göstermiştir. Bu dönemde gözler, darbe öncesi süreçte *ihtilal* yapılacağını ima ettiği sözleriyle, MBK başkanı Cemal Gürsel'in "Paşam, engel olursunuz diye size haber vermedik. Emirleriniz bizim için peygamber buyruğudur." (Toker, 2020, s. 908) ifadesiyle, sessizliğinin ya da konuşmasının önemli gelişmelere işaret edeceği düşünülen, görüşleriyle gündem belirleyen bir siyasi lider olan İnönü'ye çevrilmiştir. SIR dergisi, MBK üyelerini *ikinci Cumhuriyeti kuranlar, ikinci Kuva-yı Milliyeciler* olarak tanımlamış ve darbeye destek vermiştir. Derginin temel yayın çizgisinin belirgin tonunu *kuvvetli bir İsmet Paşacılık* oluşturmuştur. Bu süreçte, İnönü yeni dönem için Türk siyasetindeki sorunların üstesinden gelebilecek tek kişi olarak görülmüş, her meselede onun liderlik vasfına vurgu yapılmıştır. CHP'yi sık sık eleştiren dergi -ilk sayısında sunuş yazısını yazan- İsmet İnönü'nün görüşleri paralelinde bir yayın politikası izlemiştir. Çalışmanın temel amacını 27 Mayıs sonrası oluşan siyasal ortamda İsmet İnönü'nün liderlik konumunun, SIR dergisi üzerinden ele alarak, sorgulanması oluşturmaktadır. İnönü'nün darbe sürecindeki tutumu, toplumla ilişkisi, seçimler, asker-sivil ilişkisi, demokrasiye bakışı çalışmanın kapsamı içindedir. Çalışmada belge analizi yöntemi kullanılmıştır. Bu çerçevede 21 Haziran 1960 ve 2 Ekim 1961 yılları arasında yayınlanan SIR dergisinin 56 sayısı taranarak analiz edilmiştir. Dergi yayın politikasını bir siyasal lider olarak *İsmet Paşa* imgesini savunan ve güçlendiren bir çizgide konumlandırmıştır.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde çalışmanın teorik arka planını oluşturan siyasal liderlik kavramına, siyasi bir liderde bulunması gereken özelliklere, siyasal liderin rolüne ve toplumla olan ilişkisine yer verilmiştir. İkinci bölümde, SIR dergisi tanıtılarak, derginin İsmet İnönü'nün görüşleriyle uyumu incelenmiştir. Son bölümde siyasal bir lider olarak İsmet İnönü'nün toplum ve siyasetle olan ilişkisi SIR dergisi örneği üzerinden ele alınmıştır.

2. Siyasi Liderlik

Liderlik, bir grup insanı belirli hedefler etrafında bir araya getirebilme ve bu hedefleri gerçekleştirebilme yönünde, belli bir yetenek ve bilgi birikimini kullanabilmek olarak tanımlanabilir (Burns, 2010, s. 423). Tarih boyunca kendisine inanılan, yönlendirmelerine güvenilen kişiler lider tanımıyla, bireylerin kendilerinden daha fazla önemsedikleri kişiler olmuştur (Burns, 2010, s. 1-2). Lider, çevresindeki insanları belirlenen bir hedef çerçevesinde hareket etmeye yönlendiren, onları etkileyen ve yöneten kişi olarak kabul görmüştür (Dubrin, 2016, s. 5). Liderler, toplumların siyasal ve toplumsal davranışlarının şekillenmesini de sağlarlar (Paige, 1977, s. 46). Liderliğin bir diğer türü çalışma kapsamında ele alınan siyasal liderlik kavramıdır. Siyasal

lider, karşısındaki mevcut imkanları görebilen, bunları kullanarak toplumu/kitleyi etkileyebilen kişidir (Gaytancıoğlu, 2013, s. 23). Siyasal lider toplumu etkilerken, kanaatlerin oluşmasında ve değişmesinde önemli bir rol oynayan aktörler olarak tanımlanabilir. Siyasi liderliğin, iktidar gücünü kullanabilme ve taraftarları ile arasında özel bir ilişki kurabilme şeklinde iki temel unsur üzerine kurulu olduğu söylenebilir (Sayarı, 2002, s. 12). Siyasal lider, siyasal düzende etkin olan, toplum tarafından lider olarak kabul edilen ve bir sembol olarak görülen, kitleye yön verebilecek bir etkiye sahip olan kişidir (Blondel, 1987, s. 22) ve iktidarı ele geçirebilecek, devam ettirebilecek ve koruyabilmeyi başaracak bir güce sahip olmalıdır. (Kellerman, 1986, s. 37). Örgütleyebilme becerisi ve gücü, kriz veya geçiş dönemlerinde hızlı karar verebilmek, risk alabilmek, değişen yeni durumlara uyum sağlayabilmek, geleceği görebilecek tecrübeli ve derinlikli bir bakış açısına sahip olmak, toplumla/kitleyle bağ kurmak, güven verebilmek siyasal liderliğin önemli özellikleri arasındadır.

Bu özellikler liderin kitleyle olan iletişiminin güçlü olmasıyla yakından ilişkilidir. Siyasal liderliği belirleyen faktörler, liderin rolü, etkinliği ve gücü kullanım şeklidir. Siyasal liderlik farklı alt başlıklarla tanımlanabilir de temel ayırım, demokratik liderlik ve demokratik olmayan -otoriter ve totaliter- liderlik olarak kabul edilmektedir. Demokratik bir lider, topluma/kitleye, taraftarlarına mücadele edilecek amaçlar için bir öncü olarak örnek olabilen ve bu amaçların elde edilmesi noktasında onları güdüleyebilme yeteneğine sahip olan kişi olarak tanımlanabilir. Demokratik liderin, toplumun, kitlenin hiziplere ayrılmasının önünde durarak, uzlaşmayı, bütünlüğünü koruyabilmesinde zemin hazırlaması ön koşuldur. Kuşkusuz, bu hedeflerin başarılabilmesinde liderin otoritesini sağlayabilmesi birincil önem arz etmektedir (Elcock, 2001, s. 5). Siyasal liderin temel rolü, toplumla kurduğu bağın niteliğiyle alakalıdır. Bu bağı, zora dayalı bir şekilde değil duygusal olarak kurabilmelidir. Toplumunu onu oluşturanların inançlarına önderlik yaparak temsil edebilen lider, kitesine haklarının korunduğu inancını da aşlamış olur. Demokratik liderlik, rızaya dayalı özgür seçimlerle iktidara geldikten sonra gücü herkesin yararına kullanan liderdir. Bu ancak dengeli bir bürokrasi ile sağlanabilir. Liderin önüne geçen bürokrasi, partizanlık gibi uygulamalara yönelebilir. Dengeli bir bürokrasi, demokratik bir zeminin varlığı, demokratik liderin doğmasını sağlar. Liderin sahip olduğu gücü kullanımı önemlidir. Demokratik ya da antidemokratik kullanım, liderin niteliğini belirlerken, aynı zamanda liderin rolünü, etkinliğini yasal sınırlar içinde tutar. Antidemokratik kullanım ise liderin otoriterleşmesine sebep olur (Hendriks ve Karsten, 2014, s. 41).

Mevcut gücün demokratik olmayan kullanımı, oligarşik parti yapılarının ve demokratik rejimin sağlam olmadığı ülkelerde ortaya çıkan otoriter-totaliter liderlik tipini yaratır. Kararlar tabanda tartışılarak değil partinin üst kesimlerinin görüşleri çerçevesinde ya da tek bir liderin karar

vermesiyle uygulanır. Bu durum temsil yetkisini sınırlar ve hep aynı kişilerde olan bir sürece çevirir. Çoğulcu demokrasi ilkeleriyle bağdaşmayan bu süreç lider oligarşisinin ortaya çıkmasına sebep olmuş, parti adaylarının belirlenme süreci parti liderinin sözüne bağlılığı doğurmuştur. Siyasal lider toplumla kurduğu iletişimin gücü sayesinde mevkiini ve konumunu meşrulaştırabilmektedir. Weber (2006, s. 15) siyasal bir lider olabilmenin en önemli koşulunun toplumu/kitleyi etkilemek olduğunu belirtir. Toplumla tanımak, anlamak, ihtiyacı olana yönelik davranmak işlevseldir. Liderin hem toplumla hem de kendi partisiyle kurduğu bağ iletişimin sağlanmasında, ilişkilerin gelişiminde, dengeye oturmasında önemlidir. Toplumla, kitleyle kurulan ilişkide hitabetinin güçlü olması verilen mesajın gücünün artmasına sebep olur. Dönüşümcü liderlik olarak da tanımlanan kitleye yeni bir bakış açısı kazandırmak, yeniliğe ve değişimin gerekliliğine dair izahta bulunmak ve onlara inanç aşılacak, farklılığa değişime açık lider tipinin özellikleri arasındadır.

Siyasal liderin etkinliğini belirleyen en temel iki unsur, siyasal sistemin yapısı ve sahip olduğu şartlardır (Komsuoğlu, 2008, s. 71). Dönemin siyasal atmosferi, uluslararası siyasetin şekli, siyasal partiler, siyasal aktörler, toplumsal ve ekonomik koşullar siyasal liderin değişimlerini de beraberinde getiren değişkenlerdir. Siyasal lider, bu değişkenlere bağlı olarak siyasal, toplumsal, ekonomik olaylara karşı yeni çözümler üretir ve yeni uygulamalar geliştirir. Kriz dönemleri, toplumsal, uluslararası karışıklıklar siyasal liderin misyonunu ortaya koyacakları dönemeçlerdir. Bu dönemde attığı adımlar, toplumla iletişimi kitleyle arasındaki bağın gücünü ya da güçsüzlüğünü de belirler. Bu bağın kurulmasında liderin sahip olduğu kişisel özellikler, aile yapısı, eğitimi, deneyimleri, sorumluluk bilinci, inisiyatif kullanabilme becerisi, etkileyici konuşma ve ikna edebilme yeteneği, zorluklara direnme, kararlılık ve yeni durumlara uyum sağlayabilme gibi temel yetenekleri toplum nazarında liderliğin kabulü ve devamında anahtar rol oynar.

Türk siyasal hayatı parti merkezli bir yapıdan ziyade siyasal lider merkezli bir yapıya sahip olmuştur. Kuruluşundan itibaren Mustafa Kemal Atatürk gibi güçlü bir lider öncülüğünde şekillenen siyasal sistemin varlığı yine güçlü bir lider olan İsmet İnönü ile devam etmiştir. 1938-1945 yılları arasında *Millî Şef* adı ile anılan hem CHP genel başkanlığı hem de Cumhurbaşkanlığı görevini yürüten, İkinci Dünya Savaşı'nın ekonomik ve siyasal etkilerinin devam ettiği bir dönemde, çok partili siyasal yaşama geçişin barışçıl bir şekilde gerçekleşmesine öncülük eden İnönü, 1950'de DP'nin iktidara gelişiyle, muhalefet partisi lideri sıfatıyla siyasal mücadelesine devam etmiştir. 1960 askerî darbesiyle İnönü siyasal bir liderin gücü, değişimi ve dönüşümüne önemli bir örnek olarak siyasal yaşamdaki yerini almıştır.

3. SIR Dergisi

Dergi Hakkında

SIR dergisi 27 Mayıs sonrasında 21 Haziran 1960 tarihinde yayımlanmıştır. Dergi, yayımlandığı yaklaşık olarak bir buçuk yılda 56 sayı çıkmıştır.⁴ SIR, kendisini *siyasi olaylar dergisi* olarak tanımlayan haftalık yayın yapan bir dergidir. Her hafta Salı günleri yayımlanmıştır.⁵ Derginin imtiyaz sahibi yayımlanmaya başladığı tarihten 25. sayıya (21 Haziran- 29 Kasım 1960) kadar İlhan Engin, 26-56 sayıları (6 Aralık 1960- 2 Ekim 1961) süresince Eşref Ekicigil olmuştur. İlk sayıdan 44. sayıya kadar yazı işleri müdürlüğü Yaşar Özen, 45. sayıdan sonra ise Galip Örgü tarafından üstlenilmiştir. Dergi İstanbul'da -1950'lerin ortalarından itibaren yayınladığı önemli kitaplarla ön plana çıkan- Ekicigil matbaasında basılmıştır.⁶ Derginin ilk satış fiyatı bir lira elli kuruştur. 12. sayıdan sonra satış fiyatı bir liraya indirilmiştir. Derginin tirajı hakkında iç kısımda verilen bir bilgi mevcut değildir. Fakat dergi gazetelere verdiği ilanlarda yayımlanan sayıların “kapışıldığına, görülmemiş bir rağbetle karşılanıp tükendiğine” dair ifadelerle yer vermiştir (*Milliyet*, 26 Temmuz 1960, s. 5; *Cumhuriyet*, 5 Temmuz 1960, s. 5). *İç olaylar, dış olaylar, iş ve işçi, sinema, kadın, moda, toplum, piyasa, tiyatro ve spor* gibi konu

⁴ Derginin 49. sayısı 2 Haziran 1961 tarihinde yayınlanmıştır. 50, 51, 52 ve 53. sayılara ulaşamamıştır. Derginin 54. sayısı 14 Ağustos 1961 tarihinde yayımlanmıştır. Haftalık yayımlanan bir dergi olmasına rağmen bu dört sayının, dokuz haftalık bir süre zarfında yayımlandığı anlaşılmaktadır. 55. sayıya ulaşamamıştır. Eldeki mevcut son sayı olan 2 Ekim 1961 tarihinde yayımlanan 56. sayının ise 54. sayı ile arasında 45 günlük bir süre vardır. Bu sürede Adnan Menderes, Hasan Polatkan ve Fatih Rüştü Zorlu idam edilmiştir. Dergi 56. sayısının ilk sayfasında Genelkurmay başkanlığının, ölüm cezaları hükmünün infazının İmralı'da gerçekleştiğini belirten tebliğine yer vermiştir. Verilen bu bilgiler, 55. sayının Ağustos ayında çıktığı Eylül ayı süresince dergi yayımının olmadığı izlenimi vermektedir. Derginin kaç sayı çıktığı bilinmemektedir. 56. sayının giriş yazısı “Gelecek sayımızda seçim sathı mailini belirten haberler bulacaksınız” sözleriyle bitmiştir. Derginin 1-49, 54 ve 56. sayıları sadece Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

⁵ Derginin imtiyaz sahibi, İlhan Engin'dir. Teknik sekreterler, Recep Ekicigil ve Sadullah Umumi'dir. Yazı Kurulunda Alp Kuran, Cihat Baban, Bülent Ecevit, Oğuz Oran, Sadık Aydoğan, Vecdi Bürün gibi isimler ön plana çıkmaktadır. Kurum müdürü, matbaaya da ismini veren Eşref Ekicigildir. Ankara Bürosu temsilcileri, Örsan Öymen ve Alpay Erdinç'tir. Yazı işleri müdürü, Yaşar Özen'dir. Karikatürist ise Mıstık lakabıyla anılan Bülent Şeren'dir. Derginin yazar kadrosuna sonraki sayılarda yeni isimler –Tarık Zafer Tunaya, İsmet Giritli, Hilmi ziya Ülkeneklenirken, bazı isimler de –Bülent Ecevit- ayrılmıştır. Bazı yazarlar sadece derginin yazar kadrosunda yer alırken, bazı yazarlar yazı yazarak da katkıda bulunmuştur.

⁶ Bu dönemde de SIR yazarı, Vecdi Bürün tarafından hazırlanan ve 27 Mayıs darbesinin bir propaganda yayını olan *Türk Ordusunun Zaferi: Kansız İhtilal* kitabı da 1960 Temmuz'unda Ekicigil matbaasında basılmıştır.

başlıklarını içeren dergi 34 sayfa olarak yayımlanmıştır. Dergi, haberleri ayrıntılı ve alaycı bir üslup kullanarak yazmıştır. Derginin basın hayatındaki temel iddiası *hiçbir yerde duyulmamış haberleri, çıkmamış resimleri* vermektir. Bu noktada, derginin sloganı: ‘*SIR* için hiçbir şey ‘*SIR*’ değildir olmuştur. Derginin kapak düzeni aynı dönemde yayınlanan *Akis* ve *Kim* dergilerine benzer bir formattadır. İlk sayısından itibaren krem rengi bir zemin üzerine basılan dergi, 38. sayısından sonra kapak düzeni kırmızı bir çerçeve içine alınarak basılmıştır. Bu haliyle *Time* ve *Newsweek* dergilerini anımsatmaktadır.

Dergi darbe sonrası Türk siyasi yaşamının geçiş döneminin temel sorunlarıyla meşgul olan bir içeriğe sahip olmuştur. İlk sayısında sunuş yazısı İsmet İnönü tarafından yazılan dergi, MBK’yı destekleyen ve aynı zamanda kuvvetli bir *İsmet Paşa* taraftarı yayın politikasına sahiptir. İnönü, sık sık *yaşayan tek devlet adamı* olarak tanımlanmıştır. Derginin 25. sayısında imtiyaz sahibi olan İlhan Engin; “derginin imtiyaz sahibi olarak siyasi tutumunda birinci derecede rol oynadım. Bundan sonraki süreçte derginin siyasi, içtimai tutumunda mesuliyetim söz konusu değildir” sözlerini içeren bir yazıyla görevinden ayrılmıştır (*SIR*, 29 Kasım 1960, s.14). İlhan Engin’in imtiyaz sahipliğinden ayrılması sonrası yayınlanan üç sayıda (26, 27 ve 28) güçlü bir CHP eleştirisi içeren yazılar yer almıştır. 29. sayının giriş yazısında dergi, “Birçok okurumuz son haftalarda *SIR*’ın muhteviyatının bozulduğundan, olayları kör topal takip ettiğinden dertsinmektedir. Okurların bu teşhisine hürmetkârız. Bize yanlışlarımızı düzelterceğimiz birkaç hafta vermeniz dileğimiz” şeklinde bir yazı yayınlamış ve sonraki sayılarda CHP’ye daha yumuşak eleştiriler yaptığı eski yayın çizgisine dönmüştür (*SIR*, 27 Aralık 1960, s.1).

Derginin ilk sayısının kapak fotoğrafında MBK lideri ve devlet başkanı Orgeneral Cemal Gürsel’in fotoğrafı vardır. Darbe sonrası mevcut dergilerden *Akis* ve *Kim* gibi *SIR* dergisi de kapağında Cemal Gürsel’e yer vermiştir. Yapılan uygulama, bu dönemde dergilerin tirajını oldukça artıran bir yöntem olarak düşünülebilir. Halkın hiç tanımadığı bu yeni siyasi aktörler hakkında bilgi vermek, onları tanıtmak, onların demeçlerini kamuoyuna sunmak önemli bir görev olarak görülmüştür.⁷ *SIR* dergisi, Yassıada

⁷ *Akis* 5 Haziran 1960 tarihli 302. sayısında, *Kim* 30 Mayıs 1960 tarihli 37-38. sayısında kapaklarında Cemal Gürsel’e yer vermiştir. Bir magazin dergisi olan *Hayat* da 1 Temmuz 1960 tarihli 27. sayısında Cemal Gürsel’i kapağına taşımıştır. Derginin yazarlarından Yılmaz Çetiner’in verdiği bilgi bu görüşü desteklemektedir:

“Dergimizin sahibi Şevket Rado, Gürsel ve MBK üyelerinden söz etmenin “tiraj nedeni” olduğunu vurgulamıştır. Biz de hemen MBK subaylarının fotoğraflarını bulduk, özgeçmişlerini istedik. *Hayat*’ın 27 Mayıs’tan sonraki ilk sayısında bunlara yer verdik. Tirajı 120 bin ile 150 bin arasında değişen ve ciddi, etkili

duruşmalarını her gün özel bir ekiple izlemiş, Anayasa Komisyonu içindeki *çalkantılara ışık tutmuş*, CHP içi hizipleri *mercek altına almış*, yeni parti çalışmalarını gün be gün takip etmiş, MBK'da yaşanan ikiliği ve ardından tasfiyeyi *ilk önce sezenlerden* olmuştur. Belgeleri ortaya çıkarmayı ve daha önce hiçbir yerde yayınlanmamış resimleri kullanmayı hedefleyen dergi, DP'li yöneticilerin özel hayatlarına dair mektuplar, anı defterleri, tanık ifadelerini bulup, yayınlamıştır. Başta Andan Menderes ve Celal Bayar olmak üzere DP'liler hakkında oldukça aşağılayıcı bir yayının dili oluşturmuştur.⁸

4. İsmet İnönü ve SIR Dergisi

Derginin sunuş yazısını İsmet İnönü kaleme almıştır. İnönü yazısında derginin ismine dikkat çekmiş yazarların “millet hizmetinde hakikatleri söylemeyi hedefleyen” önemli bir vazifeyi üstlendiğini belirtmiştir. Derginin ismi *haberleşme hürriyetine* vurgu yapar bir şekilde ironi içermektedir: SIR. Aslında DP döneminde basına uygulanan yasaklara, sansüre ve baskıya gönderme yapılmıştır. Dergi İnönü'nün, “SIR, mecmuası siyasi hayatımızın nazik bir devrinde çıkıyor. Büyük inkılâp, tarihî seyri içinde yürümektedir. Bu inkılâbın şerefle ve başarıyla vazifesini yapmasında basınımızın hizmetini ifa ederken, SIR Mecmuasının da değerli bir mevkide bulanacağına eminiz” basının önemine vurgu yapan yazısıyla yayın hayatına başlamıştır (*SIR*, 21 Haziran 1960, s.1).⁹ Yeni bir dergi çıkarken bir sunuş yazısı talebi o dönemin yaygın bir uygulaması olmuştur. 1958 yılında CHP'ye yakın bir çevrenin çıkardığı *Kim* dergisi İsmet İnönü'nün “Demokrasi yolunda” başlıklı, imzalı yazısıyla yayımlanmıştır. İnönü yazısında haftalık siyasi dergilerin önemli bir misyonu olduğuna, *siyasi hadiselerin üzerinden bir hafta geçtikten sonra daha sakın bir araştırma süzgecinden geçirilerek yazılması ve vatandaşa anlatılmasının* kıymetine değinmiştir (Özcan, 1996, s. 33). *Akis*'in çıkış sürecinde de benzer bir hikaye söz konusudur. Tarafsız bir aktüalite dergisi çıkarmayı hedefleyen Metin Toker, hem muhalefet partisi CHP'den hem de iktidar partisi DP'den yazı istemiştir. O dönem DP'nin resmi yayın organı olan *Zafer* gazetesinde çalışan ve DP'ye yakın bir çizgiye sahip Metin Toker'in bu

bir dergi olan *Hayat*'ın o sayısı 200 binin üzerinde sattı.”
(Çetiner'den akt. Öymen, 2018, s. 204).

⁸ Dergi Celal Bayar hakkında oldukça sert bir dil kullanmıştır. Dergiye göre, *İttihat Terakki'nin korkunç komitacılarından Yeşil Hoca* adıyla anılan, İnönü'yü *Atatürk'ü unutturmaya çalışmakla* suçlayanların başı olan Celal Bayar'a kendi partisinde bile “berbat Süleyman” denilmiştir. 27 Mayıs günü askerlerin imzalaması için verdiği istifa dilekçesini “Ben bunu imzalamam. Ben millî irade ile geldim.” sözlerini hatırlatan dergi, şimdi milletin “kendi iradesinin gerçek temsilcisi olan MBK”yı güvenle bağrına bastığını yazmıştır (*SIR*, 28 Haziran 1960, s. 16).

⁹ DP iktidarı döneminde, 1954-1960 yılları arasında 1161 gazeteci hakkında kovuşturma yapılmış ve bunlardan 238'inin mahkûmiyetine karar verilmiştir. Gazete ve dergiler uzun süreli kapatma cezalarına çarptırılmıştır (Topuz, 1996, s. 166-168).

isteği İsmet İnönü tarafından *sorumlusunu tanımadığı, meşrebini bilmediği* gerekçesiyle reddedilmiştir. Başbakan Adnan Menderes ise bu isteği “Metin benim ağzımdan bir yazı yazsın, görüp imzalayayım, yayınlasın” şeklinde yanıtlamıştır. Metin Toker, 1954 seçimlerine ilişkin bir yazı yazmış, Menderes yazıyı imzalamış fakat *Akis*’in yayınlanması seçim sonrasında kalınca yazı yayınlanmamıştır (Özcan, 1996, s. 137).

Dergiye göre 27 Mayıs sonrası *bütün ülkenin gözü bir adama, yaşayan tek devlet adamı ve büyük bir lider olan İsmet İnönü’ye* çevrilmiştir. Derginin ikinci sayısında İnönü’yle yapılan bir röportaja yer verilmiştir. Röportajın başlığı: “Bütün milletin gözü, şimdi İsmet İnönü’de. Paşa acaba bu günlerde ne yapıyor, ne düşünüyor?” olmuştur. 77 yaşında olan İnönü, yazı içerisinde sık sık “İnönü bahtiyar, İnönü zinde, İnönü delikanlı” şeklinde tarif edilmiştir. Dergi için “her zaman doğruyu gösteren, ikaz eden”, “gölgelen(e)meyen şöhret” İnönü, “Türkiye’nin kaderi, teminatı ve demokrasiyi tutan raptiye” olarak konumlandırılmıştır (Özen, 28 Haziran 1960, s. 18-19). Dergi incelendiğinde yayın çizgisinin İnönü’nün görüşleriyle paralellik gösterdiği, güçlü bir dil birliği içinde ve adeta “İnönü’nün sesi” olduğu görülmektedir.

5. Bir Siyasi Lider Olarak İsmet İnönü

İsmet Paşa Faktörü

İnönü’yü anlattığı *İkinci Adam* kitabında Şevket Süreyya Aydemir’in, Türk siyasal yaşamında kamuoyunun İnönü hakkında olduğu kadar hiçbir şahsiyet etrafında “*çatkın ve çelişkili*” olmadığı tespiti oldukça isabetlidir. Gerçekten de İnönü hakkındaki yorumlar tam bir zıtlık barındırır. Bir yandan “memleket gemisine demokrasi bayrağını çeken ve onu demokrasi denizine açan kaptan, Batı cephesindeki başarıları sonrası ülkeyi kurtaran ve Lozan’ı imzalayarak ülkeyi kuran bir tarihi şahsiyet” olarak yüceltilirken diğer taraftan “Atatürk’ü unutturmaya çalışan, milleti aç bırakan, kendisine Milli Şef ve değişmez genel başkan unvanları verdiren, diktatör biri” olarak da suçlanabilmiştir (Aydemir, 1968, s. 462). Siyasette her şeyden haberi olan, ihtimalleri hesaplayan, her şeyi duyan, gören etkin bir konuma, güce sahip olduğu her kesimce kabul edilen İnönü, liberal kesimce 1938 sonrası tek parti döneminde yaşananların hesabını vermemekle, özellikle DP taraftarlarınca ise darbeyi bilmesine rağmen engel olmamakla, *ihtilâl teşvikçiliği* yapmakla, idamları durdurmak için yeterli çaba göstermemekle itham edilmiştir. Tüm bu bakış açılarıyla birlikte Atatürk’ün ardından İsmet İnönü siyaseti belirleyen, yönlendiren ve değiştiren bir lider olarak Türk siyasal yaşamındaki etkinliğini güçlü bir şekilde uzun yıllar sürdürmüştür.

İnönü Atatürk döneminde, kısa süreli iki ayrılık dışında, değişmez başbakan olmuştur. Bu durum parti teşkilatında ve bürokraside güçlü bir etkinlik ve siyasi otorite sağlamasına da imkan vermiştir. Atatürk’ün ölümünden sonra Cumhurbaşkanlığı görevine geçişinin sorunsuz olmasında – o dönemin başbakanı Celal Bayar’ın bu sorunsuz geçişteki payı da akılda

tutularak- bu durumun etkisi oldukça belirgindir (Koçak, 2013, s. 565). İnönü'nün esas etkin olduğu dönem adını da taşıyan 1938-1945 yıllarını kapsayan Cumhurbaşkanlığı görevini yürüttüğü, Millî Şef dönemi olmuştur. Hakkında dile getirilen eleştirilerin birçoğu bu yılları kapsamaktadır. Hem İkinci Dünya Savaşı'nın her alanda özellikle ekonomik alandaki etkileri hem de halka uzak bir yapıya sahip olan parti bürokrasisi, ülkenin siyasi iklimine de yansımış ve tek partinin otoriter uygulamaları halkın DP'yi iktidara getireceği süreci de başlatmıştır. Halk yaşadığı her olumsuzluğu, baskıyı, yokluğu CHP'den ve partiden ayırmadığı İnönü'den bilmiştir. Bu anlamda DP'nin büyük bir halk, basın, aydın, ordu, gençlik desteğiyle iktidara geldiğinde, CHP'nin tek parti uygulamaları ve onun uygulatıcısı olarak İnönü düşünülmüş ve tepki paylaştırılmıştır (Ahmad, 1992, s. 27).

Bu bakış açısından farklı olarak İnönü'yü halk ile bürokrasi/parti arasında yaşanan bu süreçten habersiz, tarihi bir şahsiyet, siyaset üstü bir lider konumunda gören görüşte mevcuttur. Özellikle 27 Mayıs darbesini gerçekleştiren subayların anıları, ordunun İnönü'ye bakışını göstermesi açısından oldukça aydınlatıcıdır. MBK üyelerinden biri olan Numan Esin, tek parti dönemindeki anılarının olumlu olmamasına rağmen 1950 sonrasında bir değişim geçiren CHP'nin içinde "halka yakın olmayı savunan, elinde asa, ayağında çarık, herkesle tokalaşan, partiye yeni bir dinamizm getiren Kasım Gülek ile seçkin bir tavrı olan ve Lord Aksal olarak tanımlanan İsmail Rüştü Aksal arasında yaşanan rekabette, Aksal'ın galip gelmesine izin veren" İsmet İnönü'ye genç subaylar olarak kızsalar da onu her zaman "Kurtuluş kahramanı" olduğu için sevdiklerinden bahseder. Onlar için İnönü, "kendisi iktidardayken demokrasiyi getiren" bir adamdır (Esin, 2005, s. 90). Bir diğer MBK üyesi Orhan Erkanlı'nın da anlattıkları, Esin'i destekler niteliktedir. Ordunun İnönü'ye daima saygılı olduğunu, 1945-1950 arasında yaşananların askerleri "Halk Partisinden soğutsa da İnönü'ye olan bağlılığı eksiltmediğini" belirtir. Askerler için İnönü "ayrı bir kıymet, tarihi bir şahsiyet" iken CHP başka bir "kuruluş"tur. Erkanlı'nın sözleri İnönü imgesinin altını çizer:

"Halk Partisi İnönü değildi ya da tam tersi İnönü Halk Partisi". Millî kahraman ve devlet kurucusu İnönü'yü bir partinin malı olarak kabul etmiyorduk. İnönü bir milletin şefi, lideriydi bir partinin tekeline giremezdi. O dönemde orduda şöyle bir düşünce vardı aramızda: İnönü parti işleriyle uğraşmasın, tarafsız cumhurbaşkanı olsun, Demokrat Parti ya da Halk Partisi hangisi iktidara gelirse gelsin, fakat İnönü devletin başında kalsın. İnönü'nün başta olmadığı bir Türkiye tasavvur edemiyorduk. İnönü Atatürk'ün vekili ve devamıydı" (Erkanlı, 1973, s. 309-310).

İnönü, 1950-1960 yılları arasında iktidarda olmasa da siyasetteki ağırlığını kaybetmemiştir. "Her siyasi olayın başı ve sonu paşa ile başlar sözü" bu

siyasî güce işaret eder (*SİR*, 28 Haziran 1960, s. 16). Güçlü bir lider figürü olarak İnönü'nün siyasal alanda taraftarı olmak da rakibi olmak da kolay olmamıştır. Aziz Nesin'in Numan Esin'e söylediği “Sizin işiniz çok zor. Siz, İsmet Paşa'ya karşı da olamazsınız, yanında da!” şeklindeki sözleri bu tespiti destekler niteliktedir. Esin, İsmet Paşa'nın ihtilal döneminde de zayıf olmadığını, halkın içinde tekrar güç kazandığını, muhalefetin büyük önderi ve saygınlığının doruğunda olduğunu ve kendilerini topluma kabul ettirebilmek için İsmet Paşa'yla mücadele etmek ve onu aşmak zorunda olduklarını ifade ederken, siyasetteki *İsmet Paşa faktörünün* etkinliğine dikkat çekmiştir (Esin, 2005, s. 139).

Metin Toker, İnönü'nün siyasetteki bu yönünü “*paşa faktörü*” olarak adlandırmıştır (Toker, 2020, s. 263). İnönü'nün olaylar karşısında suskun kalması da konuşması da *deprem yaratacak davranışlar* olarak nitelenmiştir. O yüzden herkes onun ne düşündüğünü ve bunu nasıl ifade edeceğini merak etmiştir. İnönü için yapılan *kafasında her gün yedi tilkinin dolaştığı ve tilkilerin kuyruklarının birbirine değmediği* şeklindeki benzetme, onun siyasal gelişmeleri hazırlama, sahneleme, insanları o olaylar içinde eritme yeteneğinin bir özdeyiş içinde vurgulanmasına atıf yapmaktadır (Arcayürek, 1983, s. 169-170). Türk siyasetinde yer alan siyasal aktörlerin hemen hepsi, İsmet İnönü ister CHP genel başkanı veya cumhurbaşkanı olsun ya da olmasın, “tarihi ağırlığı ve hizmetlerinin yanında sahip olduğu diğer nitelikleriyle beraber şahsiyeti ortaya çıkan bir İsmet Paşa faktörü”nün söz konusu olduğuna inanmıştır (Erkanlı, 1973, s. 314). Bir siyasî manevra ustası olarak değerlendirilen İnönü, siyasette fikri, tepkisi, desteği merak edilen bir lider olmuştur.

Toker bahsettiği *paşa faktörünün* farklı bir boyutunun ise *İsmet Paşa kompleksi/fobisi* olduğunu ifade etmiştir. Özellikle İnönü'nün muhaliflerine ve herkesten önce de Adnan Menderes'e atfedilen bu adlandırmaya göre, “İsmet Paşa, DP'lilerin iktidarını kabul etmiyor ve onları ilk fırsatta içten çöktürmeyi planlıyordu. DP'liler İsmet Paşa siyasette olduğu sürece kendilerini güvende hissetmiyorlardı” (Ahmad, 1992, s. 48). İşte bu inançla DP iktidarı boyunca Menderes, Paşa'nın görüşlerini, söylediklerini önemsememiş ve bu ülkeyi “hala İsmet Paşa yönetiyor” yargısının oluşmasından çekinmiştir (Toker, 2020, s. 365).

Orhan Erkanlı, 27 Mayıs'tan sonra İnönü'ye oldukça önem veren Gürsel'in bütün devlet adamlarının kurtulamadıkları *İsmet Paşa kompleksine* kapıldığını ve onun *manevi ağırlığından* kurtulmak istediğini belirtir. Komite içinde siyasî partilerin kadın ve gençlik kollarının akıbeti tartışılırken üyelerden birinin “İnönü de kadın ve gençlik kollarının kaldırılmasına razı olmaz” sözü üzerine Gürsel'in öfkesini

“Bıktık bu İsmet Paşa'dan, tuvalete gitsek İsmet Paşa'ya mı soracağız? Kırk senedir bu zatın peşinden gittik, geldiğimiz yer belli... Yeter artık, bundan sonra devleti biz idare edeceğiz. Paşa

evinde otursun ve işlerimize karışmasın. Oynanmak istenen oyunları biliyorum; siz de ne Halk Partisi'ne ne İsmet Paşa'ya ve diğerlerine alet olmayın. Sorumluluk bizimdir, yetkilerimizi de biz bildiğimiz anladığımız şekilde kullanacağız.”

sözleriyle anlatır. Erkanlı bu sert sözlere şaşırıklarını ama komite içinde CHP'yi destekleyen kanadın bu sözleri İnönü'ye iletteğini bildiği için Gürsel'in böyle sert çıktığını belirtir (Erkanlı, 1973, s. 300-301). Gürsel böyle tepki verse de İnönü'ye olan tutumu dalgalı bir şekilde devam etmiştir. SIR, 22. sayısında hazırladığı bir anket ile “150 Türk meşhurlarına” siyasal gündemin en önemli konularını sorduklarını belirtir. Sorular şöyledir:

“Vatandaş olarak siz kimin cumhurreisi olmasını temenni edersiniz? Sizce en büyük parlamento şahsiyetimiz kimdir? Anayasayı nasıl buluyorsunuz? Sizce Başvekil kim olmalıdır? Üçüncü partinin lideri kim olmalıdır?, Üniversite çökmüş müdür? Siz şimdiye kadar ya da şimdi hangi gazetelerin vazifesini tam yaptığını düşünüyorsunuz? İdam cezalarına taraftar mısınız? Reisicumhur seçimlerinin tek dereceli olmasını yani halk tarafından seçilmesini tasvib ediyor musunuz? Hangi kitabı okuyorsunuz ya da seversiniz?” (SIR, 8 Kasım 1960, s. 26).

MBK üyesi Ahmet Yıldız, “Sizce en mühim parlamento şahsiyeti kimdir?”, Cemal Gürsel'de “Reisicumhur kim olmalı?” sorusuna İsmet İnönü cevabını vermiştir. (SIR, 15 Kasım 1960, s. 18).¹⁰ Demokrasi sürecinin devam ettirilmesinde liderlerin rolü önemli olmuş ve daha da ön plana çıkmıştır. İsmet İnönü siyasetin değişen şartlarını fark eden ve bu şartlara uyum sağlama ya gayret eden bir lider olmuştur. Kurtuluş Savaşı'ndan gelen bir ağırlığa sahip olan ve Cumhuriyet'in kurucu kadrosunda yer alan İnönü, büyük bir politika birikimine ve yönetim tecrübesine sahiptir. Bu anlamda da onun

¹⁰ Dergi, ilk cevapları yayınladığı sayısında anket metninin altına şu notu düşmüştür:

“SIR ilan ettiği anketine meşhur şahsiyetlerimizden gelen ilk altı cevabı yukarıda yayınlamaktadır. Ancak, bazı makamlar tarafından anketin yayınlanmasında mahzur görüldüğü hatta bu kabil suallerin ve cevaplarının bir nevi politika olabileceği ihsas edildiği için, bundan sonraki cevapları yayınlamayacağımızı okuyucularımıza üzülerek bildirmek isteriz. Belli bir süre siyasi faaliyet yasak olduğu için biz bu ikazı basın hürriyetine vurulmuş bir darbe olarak büyütüyoruz. Basın Yayın Umum Müdürü ve MBK üyesi Ahmet Yıldız'ın ‘Ne boğazı sıkılan ne de yutkunan bir basın umumi efkâra tercüman olamaz’ sözünden bir mana çıkarıp, biz yutkunmak mecburiyetinde kaldık dememek için ilk cevapları neşrediyoruz. Anketimize gelen cevapların neşrine siyasi faaliyet açıldığı zaman devam edeceğiz.” (SIR, 15 Kasım 1960, s. 17-18).

siyasal yaşamında en önemli özelliği ayakta kalma becerisi olmuştur (Demirel, 2021, s. 161). Bu beceri de sevenleri için *İsmet Paşacılık* olurken, karşısında olanlar için bir tür *İnönü kompleksine* dönüşmüştür.

6. *SIR*'a Göre “Millî İradenin Yeniden Tesisi”: 27 Mayıs ‘İnkılabı’

SIR, 27 Mayıs askerî darbesini “ikinci bir Kuva-yı Millîye ruhuna sahip, memleketçi ve aydın subaylar hareketi” olarak tanımlamış ve *darbe* kelimesini kullanmaktan kaçınmıştır (*SIR*, 28 Haziran 1960, s. 4). Derginin ilk sayısının kapağında Cemal Gürsel, arka planda ise mahkûm kıyafetleriyle resmedilmiş Celal Bayar, Adnan Menderes ve DP'liler vardır. Bir anlamda *kazananlar ve kaybedenler*. Dergiye göre, *inkılabın* manevi şartları aydınlar, basın, politikacılar, üniversite hocaları ve gençler tarafından –yıllarca sürdürülen- bir mücadele sonucunda hazırlanmıştır. 27 Mayıs *inkılabı*, Türk ordusu tarafından diktatörlüğü tasfiye, demokratik rejimi iade ve millî iradeyi yeniden tesis etmek için Türk milleti adına yapılmıştır. Bu yüzden 27 Mayıs'a, “millî kurtuluş hareketi” adı da verilmiştir (Kuran, 28 Haziran 1960, s. 9). Atatürk devrimlerinin devamı olan 27 Mayıs *inkılabı*, DP'nin *sahte meşruluk iddiasına* karşı yapılan *millî bir reform hareketi* olmuştur (*SIR*, 6 Aralık 1960, s. 3). Dergi de 27 Mayıs, “millî birlik güneşi”, “kibar”, “beyaz”, “nazik”, “mütebessim şirin”, “güzel” ve “asil ihtilal” sıfatlarıyla adlandırılmıştır (*SIR*, 21 Haziran 1960, s. 8, 16). Dergi, İsmet İnönü'nün 27 Mayıs hakkında “ihtilâl hareketini memlekette meşru bir ameliyat olarak kabul ederim” sözleri düşünüldüğünde darbeyi meşru kabul eden görüşüyle uyum içindedir (*Cumhuriyet*, 2 Haziran 1960, s. 1).¹¹

7. *SIR* için “Normale Dönüşün Anahtarı”: Seçimler Ne zaman Yapılacak?

Darbe sonrası siyasal yaşamın üzerinde en çok konuşulan konusu, seçimlerin yapılacağı tarih olmuştur. Bu konunun alt başlıkları cevabın kolayca verilmesini zorlaştırmıştır. Seçimlere gidilebilmesi için yeni bir anayasanın ve seçim yasaının hazırlanması gerekmektedir. Fakat daha çetrefilli olan diğer alt başlık ise, MBK'nın görevinin ne zaman biteceği tartışmasıdır. Bu tartışmalar oldukça kuvvetli bir ayrışmayı da beraberinde getirecektir. Dergi bu konuyu “Askerler gidecek mi?” başlığıyla sayfalarına taşıyarak masaya yatırmıştır. Dergi ilk sayısında 27 Mayıs'ın meşruiyetini tartışmış, onu

¹¹ İnönü, 21 Haziran 1960 tarihinde parti örgütüne bir genelge yollamıştır:

“CHP 27 Mayıs hareketinin ne başındadır ne de içindedir. CHP büyük vatandaş çoğunluğu ile beraber, 27 Mayıs'tan önce memleketin içinde bulunduğu şartları müşahede, tespit ve teşhis hususunda inkılabı planlayarak tatbiki koymuş bulunan idealistlerle aynı görüş ve düşüncelere ve aynı inanca sahiptir.” (*Cumhuriyet*, 22 Haziran 1960, s. 1).

meşrulaştırma misyonu edinmiş fakat meşruiyetin devamı hususunda *en kısa sürede seçimlere gidilmesi* şerhini düşmüştür:

“27 Mayıs bir hükümet darbesidir. Millet ve vatandaş aleyhine işleyen gayrimeşru hale gelmiş bir teşekkülü devirmek üzere yapılmıştır. Bu noktada gayri kanunidir fakat meşru bir hükümettir. Böylece bu hükümetin meşruluğunu devam ettirebilmesi için vaatlerini tutması, yeni anayasa hazırlandıktan sonra serbest ve dürüst seçimlerle iktidarı siyasi partilere bırakması ve siyasetten tamamen çekilmesi gerekir.” (Kuran, 21 Haziran 1960, s. 14-15).

Yine derginin başyazarı İlhan Engin, MBK'nın en temel hedefinin seçimleri bir an önce yapmak olduğunu vurgulamıştır (Engin, 16 Ağustos 1960, s. 7). Derginin köşe yazarı Oğuz Oran, Türkiye'nin “Orta Şark statüsünde bir ülke olduğunu düşünenlere ve bir Nâsır hareketi gibi millî gayelerin ön planda olması gerekliliğine vurgu yapanlar” a verilecek en güzel cevabın en kısa sürede seçimlerin yapılması ve MBK'nın iktidarı devretmesi olduğunu belirtir (Oran, 16 Ağustos 1960, s. 13). Oran'ın burada tepkisi iktidarı bırakma düşüncesine olumlu bakmayan MBK içindeki gruba olmuştur. Henüz kamuoyuna yansımaya da Komite içinde böyle bir ayrılığın olduğu düşüncesi dergi tarafından öğrenilmiş ve bu görüşe en başından itibaren şiddetle karşı çıkmıştır.

SIR yazarı kendisi de emekli bir asker olan Sadık Aldoğan, ilk yapılması gerekenin anayasayı yapacak bir Kurucu Meclisi oluşturmak olduğunu, anayasa halk tarafından kabul edilene kadar da MBK'nın görevine devam etmesi gerektiğini vurgulamıştır. MBK'nın görevi bu süreç tamamlanınca bitmelidir (Aldoğan, 19 Temmuz 1960, s. 9). İnönü seçimlerin tarihi konusunda “İnkılabın asil ve sağlam bir tarafı süratle genel seçimlerin yapılacağına taahhüt edilmesidir. Süratle seçimlerin yapılmasında saymakla bitmez millî menfaatler vardır. Mesele mümkün olan süratin ne olabileceğinin tayinindedir. Yapılması mutlaka gerekli devlet işlerinin sonbahara kadar bitirilmesini temenni ederim.” sözleri ile askerlere hatırlatmada bulunmuştur. Gürsel de İnönü'nün sözlerine karşılık aynı gün “seçimler için daha epeyce zamana ihtiyaç vardır” cevabıyla anayasa yapılmadan seçimlere gidilemeyeceğini belirtmiştir. Dergi de anayasa komisyonunun çalışmalarının uzamasına tepki göstermiş ve MBK'nın seçimlere gidilmesinin ön şartı olan anayasa yapımı için komisyonu uyarması gerektiğini dile getirmiştir.

8. Askerler Gidecek mi?

Kamuoyunda askerler gidecek mi, kalacak mı, inkılap hedefini aşmalı mı, aşmamalı mı? sorularının tartışıldığı bir zamanda Başbakanlık müsteşarı Alparslan Türkeş

“bazı teşekküller bir an evvel seçimleri yaptırıp, iktidarı onlara teslim etmemizi bekliyor, diğer bir kesim ise rakiplerinin

karşısında kuvvetlenmek, teşkilatlanmak için seçimlerin gecikmesini istiyor. İktidarların başaramayacağı, MBK'nın başaracağı davalar vardır. Demokrasimiz Türk sistemi bir demokrasi olmalıdır. Çünkü her milletin kendi özelliğine göre bir sistemi olur. Tıpkı elbise gibi. Nasıl bir insanın kendi vücuduna göre yapılmayıp başkasının sırtından alınan elbise onun üzerinden sarkar, iyi durmazsa, başka milletlerin de idarelerini aynen taklit edip almak, taklit edenler için zararlı olur.”

beyanatıyla hem CHP'yi hem de Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP)'ni hedef almıştır (SIR, 6 Eylül 1960, s. 9).

SIR, Türkeş'in kendi içinde haklı olabileceğini belirttiikten sonra, bunun MBK'nın resmi görüşü olup olmadığını sorgulamıştır. Dergi, İnönü'nün seçimlerin bir an önce yapılması fikri doğrultusunda, seçim tarihinin netleşmemesinin vatandaşı huzursuz ettiğini belirtmiştir. 27 Mayıs “*inkılabının*” bütün memleket tarafından benimsenmesinin nedeni “*inkılabın demokrasi rejimine olan bağlılığı*” ve demokrasideki en önemli değerın seçim olduğunu kabul etmesidir. Böylece SIR, Türkeş'e verdiği cevapla hem dergi olarak kendilerinin tavrını hem de halkın askerlerin kalmasını desteklemeyeceğini açıkça ifade etmiştir (SIR, 6 Eylül 1960, s. 9).

SIR'a göre, “27 Mayıs inkılabının fikrî yapısı hürriyet”tir. Bu hürriyet düzeni çerçevesindeki meseleler bir anayasa ile çözüldüğü zaman askerler de artık *ikinci cumhuriyetin bekçiliği görevine* dönmelidir. 27 Mayıs *inkılabının* hedefinin, ülkeyi bir çetenin idaresinden kurtarmak, hürriyet fikrine ve ruhuna yatkın bir demokratik idareye teslim etmek olduğunu savunan dergi, Devlet Başkanı Gürsel'in seçim tarihini Mayıs ayından Ekim 1961'e uzatmasından cesaret alarak *27 Mayısın tarihi bir fırsat olduğunu, bunun kaçırılmaması gerektiğini ve seçimlere hemen gidilmemesini savunarak adeta MBK'yi sınırları dışına çıkmaya davet eden* kişi ve gazetelerin varlığından duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir. SIR, “bu görüşü reddediyoruz, partilerin yanlışları olabilir ama şark kurnazlığı ile milleti emrivakilerle yönetmek olmaz, bu görüş MBK'ya millî menfaatler dışında yol göstermektir” sözleriyle oldukça net bir şekilde tarafını belirten ifadeler kullanmıştır (Oran, 6 Eylül 1960, s. 17). SIR'ın yayınından rahatsız olduğu gazete Öncü gazetesidir. Öncü, arkasında Alparslan Türkeş'in olduğu bir gazetedir. MBK'nın görüşlerini rahatça ifade edebilmesi için düşünülmüştür. Gazete askerlerin iktidarda kalma tartışmaları gündemdeyken, MBK içindeki *iktidarda kalma yanlısı* ekibin görüşlerini savunan bir politikaya yönelmiştir. İnönü eleştirilerinin sıkça yer aldığı gazete, 13 Kasım 1960'da yapılan tasfiyeden sonra el değiştirmiştir.¹²

¹² Öncü gazetesi 23 Ağustos 1960 tarihinde yayın hayatına başlamıştır. SIR Dergisi, Öncü'nün basın hayatına giriş sürecine yer vermiştir.

9. 27 Mayıs Kime Karşı Yapıldı?

Darbe sonrasında basında ve siyaset kulislerinde sorgulanan ve cevap aranan soru, İnönü ve partisi CHP'nin MBK ile ilişkisi olmuştur. Gürsel'in müdahale sonrası İnönü'yü arayıp haber vermediği için özür dilemesi ve ardından da "emirleriniz bizim için peygamber buyruğudur" sözleri MBK'nın CHP yanlısı olduğu ve iktidarı CHP'ye vereceği yönünde iddiaların ortaya atılmasına sebep olmuştur.¹³ 27 Mayıs'ın *kime karşı yapıldığı* sorusu siyaset arenasında konuşulmaya devam ederken, MBK'nın en aktif üyelerinden Numan Esin "inkılabı halkı, birbirine düşen politikacıların elinden kurtarmak" için yaptıklarını belirten bir konuşma yapmıştır. İnönü, 9 Eylül'de CHP'nin 38. kuruluş yıl dönümü sebebiyle yaptığı konuşmasında direk Esin'in demecini hedef almış ve 27 Mayıs'ın parti kavgasına son vermek için yapıldığını söylemenin "ihtilâle yanlış teşhis koymak" olacağını belirterek

"27 Mayıs inkılabını milletçe mukavemet edilen bir zalim gidişin idarecilerine karşı girişilmiş bir teşebbüs değil. Partiler arası bir boğuşmaya son verecek bir müdahale şeklinde görmek kadar CHP'yi de bir an evvel iktidara gelmek hırsıyla sabırsız ve telaşlı olduğunu sanmak yanlış teşhisin bir başka yüzüdür"

"27 Mayıs'tan birkaç ay sonra MBK'nın bir gazete çıkaracağı iddiaları gündeme geldi. Ankara'nın tanınmış gazetecilerinden olan Ziya Tansu'nun, bol para vererek Altan Öymen, Oktay Ekşi, Nilüfer Yalçın gibi tanınmış gazetecileri 'Yeni Işık' adını verdiği gazetesinde çalışmaya davet ediyordu. Bu gazeteye Alparslan Türkeş'in de ortak olduğu dedikoduları yayıldı fakat bir süre sonra Türkeş'in kendisinin değil karısının ortak olduğu ortaya çıktı. Bu söylentiler MBK içinde de duyulunca Türkeş grubu ile diğer grup arasında sert tartışmalar cereyan etmiştir. Türkeş gazeteyle ilgisini kestiğini göstermek için Ziya Tansu'ya gazetenin ismini değiştirmesini söylemiş, Tansu'da gazeteye "Öncü" ismini vermiştir. Üniversitede yapılan tasfiyeler konusunda eleştirel yazılar yazılmasını istemeyen Türkeş, Aydın Yalçın'ın bir yazısına da müdahale etmiştir. Altan Öymen, Oktay Ekşi gazetenin el altından Türkeş ile olan bağlantısını anlamışlardır. 14'lerin tasfiyesi sonrası gazete çalışanları Gazetenin imtiyazını Tansu'dan almıştır" (SIR, 22 Kasım 1960, s. 16, 17).

Öncü gazetesi hakkında bkz. Meltem Şahin (2017). *Öncü: 27 Mayıs 1960 askerî darbesinin ardından çıkan bir gazetenin tarihi* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Erciyes Üniversitesi.

¹³ Bu iddiaların başlıcaları: "İnönü'nün iktidar hırsı hala dinmedi", "İktidarın CHP'ye devredilmesini istiyorlar", "CHP ve İnönü'den hesap sorulmalıdır", "MBK dört yıl kalmalıdır", "CHP'nin iktidara gelmemesi gerek" (SIR, 13 Eylül 1960, s. 6).

sözleriyle cevap vermiştir (SIR, 13 Eylül 1960, s. 6; *Milliyet*, 10 Eylül 1960, s. 1).

İnönü'nün Esin'in sözlerine cevap vermesi, siyasal kulislere İnönü'nün MBK ile ters düşmesi olarak yorumlanmıştır. Gürsel düzenlediği basın toplantısında “İnönü ile MBK arasında ihtilaf var mı” sorusuna MBK içinde herkesin aynı düşünmediğini belirtmekle yetinmiştir (SIR, 20 Eylül 1960, s. 26). SIR yazarı Oğuz Oran “Atatürk mektebinin bir numaralı ordinaryüs profesörü” İnönü'nün *yanlış teşhiste* ısrar edenler sözünü isabetli bulduğunu belirtmiş ve Numan Esin'in sözlerine karşı çıkmıştır. Ona göre “CHP, DP'nin gerçek zihniyetinin kamuoyuna gösterilmesi için büyük çaba sarf etmiştir. CHP'nin yaptığı bu mücadele olmasaydı, bu zihniyet ortaya çıkarılamazdı ve ihtilalin meşruluğu da oluşmazdı” sözleriyle İnönü'nün yanında, Esin'in karşısında yerini almıştır (Oran, 20 Eylül 1960, s. 25). Aslında bu durum İnönü-MBK karşıtlığı değildi. MBK içinde başını Alparslan Türkeş, Numan Esin ve Muzaffer Özdağ'ın çektiği “seçimler için erken olduğunu düşünen, yapılacak reformlar olduğunu ve bu yüzden iktidarda dört yıl kadar kalmak gerektiğini savunan” grup arasındaki bir anlaşmazlıktır. SIR, bu tablo karşısında MBK'nın içindeki bu gruba karşı İnönü'nün yanında olmuştur. İnönü ile Esin'in karşılıklı konuşmaları MBK içindeki ikiliğin su yüzüne çıkmasına neden olmuş ve 14'ler olarak adlandırılacak bu grubun tasfiyesine giden zincirin de ilk halkasını oluşturmuştur. Gürsel, 20 Ekim'de MBK içerisinde nifak olduğu ve diktatörlüğe gidişi isteyenlerin bulunduğu dair çıkan haberler üzerine bir tebliğ yayınlamış ve buna izin verilmeyeceğini belirtmiştir.

Bu tartışmalar devam ederken ve MBK içindeki ayrışma daha da köklenirken, MBK üyelerinden otuz kişilik bir ekip 27 Mayıs'ın manasını ve yapılan işleri anlatmak, kendilerini tanıtmak için yurt gezisine çıkmıştır. Geziler devam ederken Başbakanlık müsteşarı Alparslan Türkeş istifa etmiştir. İstifa haberini *ani ayrılık* olarak veren SIR dergisi, istifanın kamuoyu tarafından tasvip edildiğini ve *idarenin sivillere devredilişinin* memnuniyetle karşılandığı yönünde yorumlamıştır (SIR, 27 Eylül 1960, s. 1). Derginin yorumu aslında tarafını da açıkça ortaya koymuştur. Türkeş'in istifası tasfiyenin hızlanmasına sebep olmuştur. SIR dergisi, ilk başından beri askerlerin kısa sürede iktidarı bırakması taraftarıdır. SIR ilk sayısında *Millî Birlik Partisi* adıyla bir parti kurulacağı iddialarına yer vermiştir. Partiyi üniversite profesörlerinden bir grup mu yoksa ordudan ayrılacak subayların mı kuracağı konusunda tartışmaların yaşandığını belirten dergi, buna ihtimal vermediklerini, askerlerin siyasi hayatta bir parti olarak yer almak yerine “milletin gönlünde kalmayı” tercih edeceklerini belirterek, askerler tarafından kurulacak parti fikrine sıcak bakmadığını belirtmiştir (SIR, 21 Haziran 1960, s. 26). Aslında partileşme fikri, iktidarda uzun süre kalmak isteyenlerin bu amaçlarını gerçekleştirmek adına ortaya attıkları bir fikir olmuştur (Kayalı, 1994, s. 75).

10. SİR için “Demokrasiye Giden Yol”: 14’lerin Tasfiyesi

İnönü’nün, 29 Mayıs 1960 tarihinde devlet başkanı Gürsel ile yaptığı görüşmede ona verdiği tavsiyelerden biri de en kısa sürede seçimlere gidilmesi olmuştur. Daha sonraki demeçlerinde de bu hususun altını çizen İnönü’nün bir an önce seçime gitme isteği onu, MBK içinde iktidarı bırakma yanlısı olmayanlarla karşı karşıya getirmiştir. İnönü, 9 Eylül’de yaptığı konuşmasında 1961 Ekiminde seçimlerin yapılmasıyla, yeni yöneticilerin MBK üyelerine layık oldukları saygıyı göstereceklerini içeren sözleriyle MBK üyeleri için *siyasal bir korunmadan* bahsetmiştir. SİR’in MBK’nın *en çetin cevizleri* olarak adlandırdığı Türkeş, Esin ve Özdağ’ın görüşleri dikkate alındığında İnönü’nün bu sözleri bir *savaş başlatma* işareti olarak yorumlanabilir (Gevgili, 1981, s. 154). Tasfiyeye giden süreçte SİR dergisi, sert çıkışları olan MBK üyesi Numan Esin’in sözlerini sık sık manşetine taşıyıp cevaplamıştır. Esin’in “gelecek iktidar çalışmazsa, yeni bir ihtilalin öncüsü yine biz oluruz” şeklindeki demecine SİR yazarı Engin,

“(…) ihtilaller iktidar çalışmıyor diye yapılmaz, anayasa çiğnenirse, partizanca işlerle kardeş kavgasına yol açılırsa yapılır, çalışmayan iktidara vatandaş oy vermez. Numan Esin bilir ki, müesseseleri kurulmuş, demokratik düzenini tahakkuk ettirmiş bir cemiyette ihtilalden evvel millet oyu neticeyi daha salim bir şekilde doğurur.”

sözleriyle cevap vermiştir (Engin, 4 Ekim 1960, s. 7).

MBK’nın 14 üyesi 13 Kasım 1960 tarihinde tasfiye edilerek, yurt dışı görevlere gönderilmiş ve MBK yeniden kurulmuştur.¹⁴ SİR, tasfiye edilen 14’leri “CHP’ye karşı olan hizip” olarak adlandırmıştır. Aslında tasfiyeye giden süreç MBK içinde iki farklı görüşün Haziran ayında şekillenmesiyle başlamıştır. Komite içinde Ekrem Acuner, Sami Küçük, Osman Köksal gibi CHP’ye yakın isimler ile başını Alparslan Türkeş, Numan Esin ve Muzaffer Özdağ’ın çektiği ve CHP artı ordu formülüne karşı çıkan iki grup vardır. Esin anılarında Türkeş’in parti kurma fikrine sıcak baktığını fakat CHP’nin yani İnönü’nün buna karşı çıktığını, halkın kendilerine sempati duyduğunu fakat politikaya girmelerine İnönü’nün engel olduğunu belirtir. Ona göre, tasfiyelerine sebep olan dış güç *İsmet Paşa ve CHP* olmuştur (Esin, 2005, s. 165). Erkanlı da CHP’nin tasfiyedeki rolü konusunda Esin’le hemfikirdir. İnönü’nün erken seçimden başka derdinin olmadığını, seçimleri kazanmayı ümit ettiğini belirten Erkanlı, tasfiyelerle seçim yolunun açıldığını ve İsmet Paşa’nın önünde engel kalmadığını savunmuştur (Erkanlı, 1973, s. 313). Dergi

¹⁴ Tasfiye edilen üyelerin isimleri şu şekildedir: Alparslan Türkeş, Münir Köseoğlu, Orhan Erkanlı, Numan Esin, Orhan Kabibay, Ahmet Er, Fazıl Akkoyunlu, Mustafa Kaplan, Muzaffer Özdağ, İrfan Solmazer, Muzaffer Karan, Münir Köseoğlu, Dündar Taşer.

CHP genel idare kurulu toplantısı için İnönü'nün evine gelen CHP'lilerin bu konu hakkında SIR muhabirinin sorularına yorum yapmasalar da hepsinin bu olaydan duydukları memnunluğun gözlerinden okunduğunu belirtmiştir (*SIR*, 15 Kasım 1960, s. 7). Ergin, demokrasiye giden yolun ilk şartının seçimlerin bir an önce yapılması gerekliliği olduğuna, 14'lerin tasfiyesiyle de bu yolda süratin artırıldığına, "Türk milletinin istikbalinin ancak ve ancak demokratik bir nizam içerisinde selamete çıkacağına" vurgu yaparken, dergi de bu yolda yapılan müdahalelerin *hayırlı* olduğunu savunmuştur. Böylece, dergiye göre "ikinci Cumhuriyet, 14'lerin tasfiyesiyle yeniden kurtarılmıştır." (*SIR*, 15 Kasım 1960, s. 25; Engin, 15 Kasım 1960, s. 11). Kurucu Meclis'in açılması için hazırlıkların yapılması MBK içinde iki görüşü karşı karşıya getirmiş, Gürsel ve Türkeş bu konuda anlaşamamışlardır (İpekçi vd., 1965, s. 493). Gürsel, tasfiye sonrası yaptığı konuşmada Kurucu Meclis'in en kısa sürede oluşturulacağını belirtmiştir (Weiker, 1967, s. 88). Nitekim 14'lerin tasfiyesi sonrasında İnönü'nün ve SIR dergisinin bir an önce oluşturulmasını istediği Kurucu Meclis'in kurulma süreci hızlanmıştır.

11. *SIR* için "Tek Kozu İnönü Olan Parti": Cumhuriyet Halk Partisi

Dergi, partiler başlığıyla her sayısında, genel politik manzarayı çizmeye çalışmıştır. *SIR*, *iktidar namzedi* olan CHP'nin halkta bir hayal kırıklığı yarattığını iddia etmiştir. Dergiye göre, 26 milyon insanın davalarına çözüm bulmak yerine "şekerleme yapan" CHP'nin, siyasi faaliyete izin verildiği zaman seçmenin karşısına çıkaracağı bir programı yoktur. CKMP'yi amaçsız bulan dergi, Türkiye'nin tek partisi olarak CHP'yi işaret etmiş ve tüm hatalarına rağmen "ülkenin kaderini eline alıp aydınlığa götürme görevine" dikkat çekmiştir. Dergi, CHP'nin içinde yaşanan hizipçiliğin ülke için politika üretilmesine engel olduğunu, partinin İlk Hedefler Beyannamesi'nde savunduklarının, MBK tarafından yerine getirildiğini belirtmiştir. Bu durumda başka bir hazırlığı olmayan CHP'liler "elinden okuyacağı şiir alınmış ve sahnenin ortasında ne söyleyeceğini şaşırılmış bir müsamere çocuğu durumuna düşmüştür ve her zor durumda kaldıklarında yaptıklarını yaparak gözlerini İnönü'ye çevirmişlerdir." Dergiye göre, İnönü'nün sessiz kalması ise CHP'nin tepkisiz kalmasına neden olmuştur (*SIR*, 26 Temmuz 1960, s. 3).

SIR yazarı Oran, seçime hazırlık yapmayan CHP'nin topluma ne vaat ettiğini sorgulamıştır. Ona göre, tüm kozlarını kaybeden partinin *sapasağlam duran tek kozu İnönü'dür*. "Toplum psikolojisi liderlerin tarihi şahsiyetlerini asla inkâr etmez. Millet İnönü'ye güveni, huzur getireceğine ve ikinci cumhuriyetin bütün kurumlarına sadık kalacağına inancı vardır. Ama bu yeterli değildir." sözleriyle Oran'a göre CHP, kendisini halka açmalıdır. Sadece bilim adamlarını ve uzmanlığı dikkate alıp onların sözlerini dinlemek, "altı oku bir kalıp unsur gibi anlamak" CHP'yi halka yaklaştırmaz (Oran, 26 Temmuz 1960, s. 18). Dergi, CHP'de genel sekreterlik için hazırlanan Kasım Gülek'e "el sıkamak ve konuşmalar yapmak devrinin bittiğini" ve yeni yöntemler bulması gerektiğini, İsmail Rüştü Aksal'a ise "Lord Aksal" olarak anılmasına sebep olan, halka uzak politikalarından vazgeçmesi gerektiğini

hatırlatmıştır. Dergiye göre bu ikiliği ancak İnönü çözebilecektir. CHP bir an önce çalışmaya başlamalı ve partili olmayan vatandaşlarla temas etmek için yurt gezilerine çıkmalıdır (*SİR*, 20 Aralık 1960, s.17).

Dergi yedinci sayısının kapak fotoğrafını, Altı Ok'a ayırmıştır. Fotoğrafta, Altı Ok her yerinden kırılmaya, kesilmeye, törpülenmeye çalışılmaktadır. Dergi, bunlar olurken CHP milletvekillerini “sinik” ve “hareketsiz” olmakla adeta “yaz ortasında kış uykusuna yatmak”la eleştirmiştir. Günlerini Anadolu kulübünde geçiren CHP vekillerinin kendilerini yarının iktidar adayı bir parti olarak görmesiyle yaptıklarının uyumlu olmayacağını, çalışıp halkın karşısına yeni açılımlarla çıkmak gerektiğinin altını çizmiştir. Dergi, vekillerin bunu İnönü'den beklediklerini fakat “İnönü'nün gölgesinde şövalyelik yapmaya çalışan bir CHP”ye İnönü'nün de izin vermeyeceğini belirtmiştir. Derginin CHP'ye karşı yorumu Ekim seçimlerinin sonuçlarını çok önceden gören bir yargıyla noktalanmıştır: “CHP'liler böyle giderlerse, 27 Mayıs sonrasında bugüne kadar kuvvetinin %25'ini kaybettiğini ve nispi seçim sistemi ile tahmin ettikleri kadar sağlam bir ekseriyetle iktidara gelemeyeceklerini bilmeliler.” (*SİR*, 20 Aralık 1960, s. 17; *SİR*, 8 Kasım 1960, s. 11).

Dergi, *CHP'nin teminatı olan İnönü'nün gücünden rahatsız olanlardan biri olarak adlandırdığı Öncü* yazarı Aydın Yalçın'la sık sık polemige girmiştir. Yalçın o dönemde yeni bir parti (Yeni Türkiye Partisi) hazırlığı yapan ekibin içindedir. Yalçın yazısında Türkiye'de seçim şartlarının oluşumunda ve tarihinin belirlenmesinde temel unsurun mahkemelerin bitmesi ya da Anayasa projesinin tamamlanması olmadığını, esas mihenk taşının siyasi alanda rekabet edecek yeni partilerin ortaya çıkması olduğunu belirtmiştir (Yalçın, 29 Ağustos 1960, s. 1). Özen'e göre, Amerika'da hürriyet rüyaları gören ve her şey bittikten sonra Türkiye'ye dönen Yalçın'ın, 1957-1960 yılları arasında gazeteciler hapishanelerde yatarken, öğretmen üyeleri ve öğrenciler yerlerde sürüklenirken özgürlükleri savunan CHP'nin iktidara geçmesinden korkmaması gerekir. Yeni bir siyasi parti kurmak hevesiyle seçimlerin daha geç yapılmasını istemek ve MBK'ya bu yönde telkinlerde bulunmak doğru değildir (Özen, 27 Eylül 1960, s. 20; *SİR*, 13 Eylül 1960, s. 1; Engin, 20 Eylül 1960, s. 7). Yalçın'ın “diktatörlüğün ve demokrasinin mümessili aynı insan olamaz. 1954 seçimlerinde listeden İsmet İnönü ve Kasım Gülek isimlerini silerek oyumu CHP ye verdim” sözlerine karşılık “hürriyet havarisi” olarak adlandırdığı Yalçın'a, İnönü'nün “memlekette demokrasinin büyük teminatı” olduğunu hatırlatmış ve “sen Amerika'da gezerken o özgürlük için Uşak'ta kafasına taş yiyordu” sözleriyle sert tepki göstermiştir (Özen, 6 Aralık 1960, s. 9).

12. *SİR* ve Siyasal Gelişmeler

İsmet İnönü, DP'nin kapatılmasından ziyade liderlerinin Yassıda'da yargılanmalarını desteklemiş ve yapılacak seçimlere DP'nin de katılmasını istemiştir: “DP'nin önümüzdeki seçimlere iştirak edeceğini tahmin ediyorum.

Bütün mesele bugün tevkif edilmiş olan liderlerin vaziyetinde kalıyor. Bunların gayrimeşru ve suçlu oldukları ilim heyeti tarafından ilan edilmiştir” (*Cumhuriyet*, 2 Haziran 1960, s. 1). SIR, ilk kez İnönü’yle aynı görüşte olmamıştır. DP’nin kapatılmasını ve yöneticilerinin de en ağır cezaları almasını istemiştir. Dergi DP’li yöneticiler ve vekiller hakkında *alemler, yolsuzluklar, israflar, sefahat alemleri, gizli dosyalar, suiistimaller* gibi başlıklı haberler yayınlamıştır. DP’liler için oldukça sert ve aşağılayıcı -*düşük, kuyruk-* bir dil kullanılmıştır. Yassıda duruşmalarını özel bir ekiple takip etmiştir. SIR yazı işleri müdürü Engin’in

“Sen on sene bu millete gark edeceksin. Her vesile ile ona kan kusturacaksın, masum nümayişler yapan üniversite talebeleri üzerine ateş açtıracaksın. Sen 6-7 Eylül’de vatandaş mallarının yağma edilmesine göz yumacaksın. Sen Türk parasının Türk izzetinefsinin dışarda sifra inmesine neden olacaksın. Sen anayasayı ayaklar altına alacaksın, sen seyahat hürriyetini silahla kısıyacak, silahla durduracaksın. Seni tabutlukları yeni baştan ihya edecek, engizisyon mahkemelerine rahmet okutacak Tahkikat Komisyonları kuracaksın. Sen insanları insanca yaşamaktan uzaklaştıracaksın. Sen millet hazinesini sömüreceksin. Sen millet oyu ile iş başına geldiğini unutup, zorla iş başına kalmak için direneceksin. Sen devlet radyosunda milleti tehdit edeceksin. Sonra mahkemede zayıflamış, Hint fakiri rolünle Mussolini olduğunu unutturacaksın bize. Ve sana acımamızı bekleyeceksin. Adalet cezanı verecek.”

sözlerini içeren yazısı, derginin DP’ye olan bakışını göstermesi bakımından önemlidir (Engin, 20 Ekim 1960, s. 17).

SIR, siyasi partilerin ocak ve bucak teşkilatlarının kapatılması tasarısını da şiddetle eleştirmiştir. İnönü MBK’nın ocak ve bucakları kapatma kararını “(...) Ocak ve bucaklar, geniş halk kitlesinin siyasi terbiyesini ve memleket meselelerinden haberdar olmasını sağlamıştır. Ocak ve bucaklarda, vatandaşlar bir siyasi mektepte olduğu gibi yetiştirmişlerdir. Partizanlığın telafisi bunlar kapatılarak halledilemez.” şeklinde yorumlamış ve karşı çıkmıştır (*Cumhuriyet*, 6 Temmuz 1960, s. 1). İnönü’nün damadı Metin Toker’in dergisi *Akis* ise bu kararı sonuna kadar desteklemiştir. Toker’in “*Millî bir afet*” olarak tanımladığı ocak ve bucakların “(...) bugün demokrasi savaşı ideal sahiplerinin tam başarısıyla sona ermiştir ve Türkiye’de artık politikayı normal hudutlara sokmak zamanı gelmiştir. Köyde, bucakta gündelik hayat içinde politikanın yeri yoktur.” (Toker, 23 Haziran 1960, s. 4) sözleriyle desteklemesine karşılık olarak SIR yazarı Kuran için, partizan idareyi önlemenin yolu bu teşkilatları kaldırmak değil, demokratik kurumların varlığı ve demokrasi geleneklerinin yerleştirilmesini sağlamak olmalıdır. Partizan idarenin ortadan kalkması için hukuk devletinin korunması gereklidir. Kuran, demokrasinin bütün vatandaşlara politikayla ilgilenme ve

aktif politika yapma hakkı tanıdığını, bu hakkı engellemenin ve politikayı şehirli insanla sınırlamanın, demokrasiyi değil aristokrasiyi doğuracağını belirtmiştir. (Kuran, 5 Temmuz 1960, s. 18; Kuran, 12 Temmuz 1960, s. 10). Dergi bu konuya bakışını oldukça açık bir şekilde ortaya koymuş ve İnönü'nün görüşleri çerçevesinde MBK'nın bu uygulamasını tasvip etmemiştir. Dergi MBK'nın 28 Ekim 1960 tarihinde yaptığı üniversite tasfiyesiyle 147 öğretim üyesini işlerinden uzaklaştırmasına İnönü gibi ilk başından itibaren karşı çıkmış ve yapılan yanlıştan dönülmesini istemiştir. SIR dergisinin üniversiteden atılan anayasa komisyonu eski üyeleri Tarık Zafer Tunaya ve İsmet Giritli'yi dergisinin yazar kadrosuna katması da yaşananlara tepkisini göstermesi açısından iyi bir örnektir.

13. SONUÇ

Türk siyasal yaşamında siyasal liderlerin rolü oldukça önemli olmuştur. İsmet İnönü Cumhuriyet'in kuruluşundan 27 Mayıs 1960'a kadar olan tarihsel devrede hem devlet bürokrasisinde hem de CHP içinde her kademede, en üst mevkilerde görevler almış bir devlet adamıdır. İnönü, Kurtuluş Savaşı'nda gösterdiği askerî başarıları ve Lozan'daki etkin rolü ile aynı zamanda tarihi bir şahsiyettir de. SIR dergisi, İnönü'yü *yaşayan en büyük lider/devlet adamı* olarak tanımlarken, onu toplumda ve siyasette bir *simge* olarak vurgulamak istemiştir. SIR için 1960'lar Türkiye'sinde de en önemli siyasal figür, sessizliği, demeçleri, ziyaretleri ve gezileri ile hem toplumda hem de siyasette etkin bir otoritesi olan İnönü olmuştur. 1946'da çok partili siyasal yaşama geçişin, bazı sıkıntılarla birlikte, barışçıl bir şekilde başarılmasında büyük pay sahibi olan İnönü, 27 Mayıs 1960 askerî darbesine destek vermiştir.

Asker olmasının etkisi de sayılabilecek bir kişilik özelliği olarak İnönü, sorumluluk almaktan kaçınmayan bir görev adamıdır. Ağır bir yenilgi yaşadığı 1950 seçimlerinden sonra, DP iktidarı boyunca özellikle 1957 sonrasında çok çalışarak, yurt gezileri düzenleyerek, ciddi bir muhalefet yapmıştır. Darbe sonrasında da kendisine ve partisine düşen görevleri almaktan kaçınmamıştır. Dergi, İnönü'nün darbe sonrası Türk siyasetinde *anahtar bir rol* oynadığına vurgu yapmıştır. Bu yüzden MBK, İnönü'nün onayını değilse de desteğini arayan bir politika izlemiştir. İnönü askerî bir darbeye destek vermiş olsa da ülkenin askerî yönetimden sivil yönetime geçişin kısa sürmesinde etkin bir rol oynamıştır. İnönü bir siyasal lider vasfı göstermiş, 1960-1965 yılları arasında, sağladığı otorite ile ordudan gelen darbe hareketlerini de önleyebilmiştir. SIR dergisinde çizilen İnönü profili, özellikle MBK ile ilişkiler bağlamında İnönü'nün bir *manevra ustası* nitelmesini doğru çıkarır boyutta olmuştur. SIR, İnönü'nün politikasını MBK'nın *ne içinde ne dışında olmak* kaydıyla belirlemiştir. Fakat seçim tarihinin en kısa sürede alınmasını sağlamada, 14'lerin tasfiyesi gibi konularda İnönü, sahip olduğu tarihsel ve siyasal otoritesinden yararlanmış ve bu olumsuzlukları kendi istediği yöne çevirmesini bilmiştir.

SIR, 27 Mayıs darbesini kaybedilen demokrasiyi geri getirmek için yapılmış bir hareket olarak görmüş ve meşrulaştırma gayretinde olmuştur. Bu çerçevede dergi İnönü'nün ve MBK'nın bir nevi sesi olmuş ve sözcülüğünü üstlenmiştir. Dergi, İnönü'ye sonsuz bağlıyken CHP'yi eleştirmekten geri kalmamıştır. SIR dergisi İnönü ile CHP'yi birbirinden ayırmıştır. CHP'yi halka uzak politikaları değiştirmemek ve İnönü'nün koruyuculuğu altına saklanmakla suçlamıştır. Dergi için, üç seçimde de yenilgiye uğrayan İnönü değil CHP ve içindeki hiziplerdir. İnönü'nün halk tarafından en güvenilir lider olduğuna vurgu yapan SIR, CHP'nin halka uzak politika tercihinin değiştirmediği takdirde 1961 seçimlerinde beklediği sonucu alamayacağını da vurgulamıştır.

SIR'ın bakış açısı Türk siyasetinde parti liderlerine ortak bir bakışı da yansıtır niteliktedir: Paşa'nın kendisi iyi, fakat çevresi kötüdür. 1960'dan bugüne dek cevabı merak edilen ya da farklı siyasal kesimlerce cevabından emin olunan *Paşa'nın ihtilalden haberi var mıydı?* sorusunu SIR dergisi de cevaplamıştır. Dergiye göre, İsmet Paşa'nın *devlet zihniyeti ve meşruiyet felsefesi* bu soruya olumlu cevap vermeyi mümkün kılmaz. SIR için İsmet İnönü değişim, dönüşüm, savaş, kriz ve darbe dönemlerinde başta kendisinde olmak üzere toplumda değişimi başlatabilen, toplumu yönlendirebilen, sembol bir isim olmuştur. İnönü, Türkiye'nin yaşadığı dönüşümde, kriz anlarında, uluslararası karışıklıklarda siyasetin değişe(bile)n şartlarını fark eden bu yeni şartlara uyum sağlamaya çalışan bir lider olmuştur. Topluma umut aşılayabilme ve ikna edebilme gayreti onu demokrasinin rayına oturtulma sürecinde ön plana çıkarmış ve önemli bir rol oynamasını sağlamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI:

Yazarların herhangi bir çikara dayalı ilişkisi bulunmamaktadır.

ETİK ONAY/KATILIMCI ONAMI:

Makale kapsamında katılımcı kullanılmadığı için ilgili onaya yer verilmemiştir.

MADDİ DESTEK:

Çalışma için herhangi bir maddi destek alınmamıştır.

YAZAR KATKILARI:

Bu araştırma ve araştırma ile ilgili tüm aşamalar tek yazar tarafından yürütülmüştür.

KAYNAKÇA

- Ahmad, F. (1992). *Demokrasi sürecinde Türkiye (1945-1980)*. (Çev). Ahmet Fethi. Hil Yayınları.
- Akpınar, B. (2021). *Demokrat Parti döneminde basına uygulanan sansür: Kim/Mim mecmuası örneği (1958-1960)* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Fırat Üniversitesi.
- Aldoğan, S. (19 Temmuz 1960). Kurucu Meclis için seçimler, *SIR*.
- Arcayürek, C. (1984). *Yeni demokrasi yeni arayışlar 1960- 1965*. Bilgi Yayınevi.
- Arcayürek, C. (1983). *Yeni iktidar yeni dönem 1951-1954*. Bilgi Yayınevi.
- Aydemir, Ş. S. (1968). *İkinci adam*. 2. Cilt. Remzi Kitabevi.
- Blondel, J. (1987). *Political leadership*. Sage Publications.
- Burns, J. M. (2010). *Leadership*. Harper Collins Publishers.
- Çakmak, D. (2010). *Forum dergisi (1954-1960)*. Libra Yayınları.
- Coşar, Ö. S. ve İpekçi, A. (1965). *İhtilalin iç yüzü*. 1. Cilt. Toker Matbaası.
- Demirel, T. (2021). *Türkiye'nin uzun on yılı- Demokrat Parti iktidarı ve 27 Mayıs darbesi*. Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Dubrin, Andrew J. (2016). *Leadership: research findings, practise, and skills*. Cengage Learning.
- Elcock, H. (2001). *Political leadership*. Edward Elgar Publishing.
- Erkanlı, O. (1973). *Anular...sorunlar... sorumlular*. Baha Matbaası.
- Engin, İ. (6 Ağustos 1960). Güven. *SIR*.
- Engin, İ. (15 Kasım 1960). Demokrasiye giden yol. *SIR*.
- Engin, İ. (20 Eylül 1960). Partiler ve korku. *SIR*.
- Engin, İ. (4 Ekim 1960). Sadece oy vermeyiz. *SIR*.
- Engin, İ. (20 Ekim 1960). Şarklılığımıza güvenme artık. *SIR*.
- Erbil, S. (1988). *Kim'de basın ve siyasal iktidar ilişkileri (30 Mayıs 1958- 30 Mayıs 1960)* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Gazi Üniversitesi.
- Esin, N. (2005). *Devrim ve demokrasi- bir 27 Mayısçının anıları*. Doğan Kitap.
- Gaytancıoğlu, K. (2013). *Politik liderlik ve bir politik lider olarak Bülent Ecevit*. [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Gevgili, A. (1981). *Yükseliş ve düşüş*. Altın Kitaplar Matbaası.
- Günöy, Ç. (2002). *Demokrat Parti'ye karşı basın muhalefeti: Akis mecmuası örneği 1954-1961* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.

- Hendriks, F. ve Karsten, N. (2014). Theory of democratic leadership. (Edi) Rhodes, R.A.W ve 'T Hart, P. *The Oxford Handbook of Political Leadership*. Oxford University Press, s. 41-56.
- İnuğur, M. N. (1992). *Türk basın tarihi (1919-1989)*. Der Yayınları.
- Kayalı, K. (1994). *Ordu ve siyaset 27 Mayıs-12 Mart*. İletişim Yayınları.
- Karaoğlu, F. (1987). *Akis: 1954-1960 Siyasi Bir Mücadele Aracı Olarak* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Gazi Üniversitesi.
- Kellerman, B. (1986). *Political leadership*. University of Pittsburgh Press.
- Koçak, C. (2022). *Akis dergisi ümit ve hayal kırıklığı (1954-1957)*. 1. Cilt. Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Koçak, C. (2013). *Türkiye 'de Millî Şef dönemi (1938-1945)*. İletişim Yayınları.
- Koloğlu, O. (1992). *Osmanlı 'dan günümüze Türkiye 'de basın*. İletişim Yayınları.
- Komsuoğlu, A. (2003). *Siyasal liderlik ve Süleyman Demirel örneği* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Kuran, A. (28 Haziran 1960). Geçici kanun. *SİR*.
- Kuran, A. (12 Temmuz 1960). Geçici kanun II. *SİR*.
- Kuran, A. (21 Haziran 1960). Meşru bir ihtilal hükümeti. *SİR*.
- Kuran, A. (5 Temmuz 1960). Parti kademeleri. *SİR*.
- Oran, O. (16 Ağustos 1960). Kalacaklar mı?. *SİR*.
- Oran, O. (6 Eylül 1960). İki görüş etrafında. *SİR*.
- Oran, O. (26 Temmuz 1960). İleri hedefler beyannamesi. *SİR*.
- Öymen, A. (2018). *Umutlar ve İdamlar 1960-1961*. Doğan Kitap.
- Özen, Y. (6 Aralık 1960). Bu bir profesör. *SİR*.
- Özen, Y. (27 Eylül 1960). Çarpık fikirler. *SİR*.
- Özen, Y. (28 Haziran 1960). İnönü ile mülakat. *SİR*.
- Özcan, M. (1996). *Başlangıcından günümüze Türkiye 'de haftalık haber dergiciliğinin gelişim evreleri* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Paige, G. D. (1977). *The scientific study of political leadership*. Mac Millan.
- Sayarı, S., Heper, M. (edi). (2002). *Political leaders and democracy in Turkey*. Lexington Books.
- SİR'in Değerli Okuru. (27 Aralık 1960). *SİR*.
- SİR Okurlarına. (29 Kasım 1930). *SİR*.
- Şahin, M. (2017), *Öncü: 27 Mayıs 1960 askerî darbesinin ardından çıkan bir gazetenin tarihi* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Erciyes Üniversitesi.

- Taşkın, Y. ve Aydın, S. (2018). *1960'tan günümüze Türkiye tarihi*. İletişim Yayınları.
- Tokatlı, Ş. (2018). *Metin Toker ve Akis ekseninde Türk siyasi hayatına bakışı*, [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Selçuk Üniversitesi.
- Toker, M. (2020). *Demokrasimizin İsmet Paşalı yılları 1944-1960*. I. Cilt. Bilgi Yayınevi.
- Toker, M. (2020). *Demokrasimizin İsmet Paşalı yılları 1960-1973*. II. Cilt. Bilgi Yayınevi.
- Toker, M. (23 Haziran 1960). Millî afet: Ocak başkanı. *AKİS*.
- Topuz, H. (1996). *100 soruda Türk basın tarihi*. Gerçek Yayınevi.
- Weber, M. (2006). *Meslek olarak siyaset*. (çev.) A. Timuçin ve M. Sert. Çiviyazıları Yayınevi.
- Weiker, W. F. (1967). *1960 Türk ihtilali*. (çev.) M. Ergin. Cem Yayınevi.

Sürelî Yayınlar

Cumhuriyet

Milliyet

Öncü

SIR

Makale Bilgisi: Rahımlı, U. (2023). Nahçıvan'da Sovyet Hakimiyetinin Kurulması. DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 2, ss. 273-295.	Article Info: Rahımlı, U. (2023). Establishment of Soviet Rule in Nakhcivan. DEU Journal of Humanities, Volume: 10, Issue: 2, pp. 273-295.
Kategori: Araştırma Makalesi	Category: Research Article
Gönderildiği Tarih: 17.05.2023	Date Submitted: 17.05.2023
Kabul Edildiği Tarih: 08.08.2023	Date Accepted: 08.08.2023

NAHÇIVAN'DA SOVYET HAKİMİYETİNİN KURULMASI

Ulvu Rahımlı*

ÖZ

Bu çalışma, Nahçıvan'ın yakınçağ tarihinin çeşitli aşamalarını ele alıyor. 1917 Şubat Devrimi sonrasında gerçekleşen özgürlük hareketleri ve bağımsız cumhuriyetin kuruluşu bu çalışmanın başlıca odak noktalarından biridir. Bununla birlikte İngiliz ve Amerikalıların Nahçıvan'a gelerek burada askeri valilikler kurması ve Ermenilerle mücadeleleri anlatılıyor. Nahçıvan'ın statüsünün belirlenmesine yönelik Rusya Sosyalist Federatif Cumhuriyeti ve Türkiye'nin politikaları, Gümrü, Kars ve Moskova Antlaşmaları gibi önemli belgeler de ele alınmıştır. Çalışma, Azerbaycan SSC dahilinde Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin gelişimi ve kronolojik olayları da detaylı bir şekilde ele almaktadır. Nahçıvan'ın tarihi, bölgenin jeopolitik ve sosyal değişimleri açısından oldukça zengin ve önemlidir ve bu çalışma, bölgenin tarihine ilişkin birçok önemli ayrıntıyı ortaya koymaktadır.

Anahtar Sözcükler: Nahçıvan, Türkiye, Azerbaycan, Rusya, Ermenistan, Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti.

ESTABLISHMENT OF SOVIET RULE IN NAKHCIVAN

ABSTRACT

This study discusses various stages of modern history of Nakhchivan. One of the main focuses of this study is the freedom movements that took place after the February Revolution and the establishment of the independent republic. Additionally, it describes the British and American military governorships in Nakhchivan and their struggles against Armenians. Important documents related to determining the status of Nakhchivan, such as the RSFC and Turkey's policies, as well as the treaties of Gumri, Kars, and Moscow, are also addressed. The article also comprehensively covers the development and chronological events of the Nakhchivan Autonomous Republic within the Azerbaijan SSR. The history of Nakhchivan is quite rich and significant in terms of the region's geopolitical and social changes, and this study reveals many important details about the region's history.

Keywords: Nakhcivan, Türkiye, Azerbaijan, Russia, Armenia, Soviet Socialist Republic.

* Dokuz Eylül Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, ulvi567@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9427-9855>.

1. GİRİŞ

Nahçıvan, tarihi boyunca birçok devletin egemenliği altında kalmış ve farklı kültürel, siyasi ve sosyal değişimlere tanıklık etmiştir. Bu bölgenin tarihi, uluslararası ilişkiler açısından oldukça önemlidir. Tarih boyunca Azerbaycan toprakları ve Azerbaycan Türklerinin anayurdu olan Nahçıvan, yakınçağ tarihinin çeşitli aşamalarında İran, Çarlık Rusya,¹ Osmanlı Devleti, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve son olarak Sovyetler sonrası Azerbaycan Cumhuriyeti gibi farklı devletlerin egemenlikleri altında kalmıştır. Bu nedenle, Nahçıvan'ın tarihi birçok farklı dönem ve perspektiften incelenmesi gereken zengin bir alandır.

Nahçıvan tarihinin en önemli dönüm noktalarından biri, 1917 Şubat Devrimi sonrasında gerçekleşen özgürlük hareketleri sonucunda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını ilan ettiği dönemdir. Nahçıvan, bağımsız Cumhuriyet döneminde İngiliz ve Amerikalıların askeri valilikleri tarafından yönetilmiş, ardından Sovyetler Birliği'nin bir parçası haline gelmiştir. Nahçıvan'ın statüsü, Gümrü, Kars ve Moskova Antlaşmaları gibi önemli belgelerle belirlenmiştir. Bu çalışma, Nahçıvan'ın tarihsel gelişimine ilişkin bir inceleme sunmaktadır. Nahçıvan'ın tarihi, bölgenin politik ve sosyal değişimleri açısından oldukça zengin ve bu çalışma, bölgenin tarihine ilişkin birçok önemli ayrıntıyı ortaya koymaktadır. Çalışmada, Azerbaycan ve Nahçıvan devlet arşivlerinin yanı sıra Azerbaycan ve Türkiye'de ele alınan güncel yayınlardan da faydalanılmıştır.

Nahçıvan'da Sovyet hakimiyeti, Sovyetler Birliği'nin genişleme politikalarının bir sonucudur. Sovyetler Birliği, doğu komşuları İran ve Türkiye'yi etkileyen coğrafi bir konumda bulunuyordu ve Nahçıvan, Sovyetler Birliği'nin doğu sınırlarını genişletme stratejisi kapsamında stratejik bir öneme sahipti. Nahçıvan'daki Sovyet hakimiyeti, Sovyetler Birliği'nin Orta Asya ve Kafkasya bölgelerindeki varlığını güçlendirmeye ve bu bölgeleri güvence altına almaya yönelik bir adımdı. Diğer yandan İngiltere ve Amerika gibi karşıt ideolojilerin bölgede yeterince güçlenememesi ve Kurtuluş Savaşı yürüten Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) hükümetinin kültürel ve diplomatik faaliyetleri, Nahçıvan'daki Sovyet hakimiyetine karşı etkili bir direnç gösterememesine neden oldu.

Çalışma, Nahçıvan'ın statüsünün belirlenmesine yönelik Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti, Rusya Sosyalist Federatif Cumhuriyeti (RSFC) ve Türkiye'nin politikalarının yanı sıra Gümrü, Kars ve Moskova Antlaşmaları gibi önemli belgeleri de ele almaktadır. Bu belgeler, Nahçıvan'ın siyasi ve

¹ Safevi Hanedanlığının son bulmasıyla Nahçıvan'da bağımsız Nahçıvan Hanlığı kurulmuş ve 1828'de Azerbaycan topraklarının Çarlık Rusya tarafından işgalinin tamamlanmasıyla Nahçıvan'da, Erivan Valiliği'ne bağlı bir kaza yönetimi kurulmuştur.

toprak işgali ile ilgili durumunu açıklayarak, bölgenin statüsünün nasıl belirlendiğine ışık tutmaktadır.

Ayrıca, çalışma Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (SSC) dahilinde Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin gelişimi ve kronolojik olaylarını da detaylı bir şekilde ele almaktadır. Nahçıvan'ın tarihi, bölgenin politik ve sosyal değişimleri açısından oldukça zengin ve önemlidir ve bu çalışma, bölgenin tarihine ilişkin birçok önemli ayrıntıyı ortaya koymaktadır.

2. Sovyet Öncesi Nahçıvan'da Bağımsızlık Mücadelesi

1917 Şubat Devrimi ile Çarlık Rusya'da yaşayan azınlık halklar için özgürlük ve bağımsızlık mücadelesi dönemi başlamıştır. Bunun üzerine Güney Kafkasya topraklarının kaybedilmemesi için Özel Transkafkasya Komitesi'ni (OZAKOM) kurulması kararı alınmıştır. Geçici Hükümet, Mayıs 1917'den itibaren gibi Nahçıvan'a bağlı köy, kaza ve kamu kuruluşlarının yürütme komiteleri oluşturulmaya başladı ve böylece Nahçıvan ve çevresindeki otoritenin sağlanması amaçlandı (Hacıyev, 2018, ss. 140-142).

Ancak, Ekim Devrimi sonrasında, Brest-Litovsk Antlaşması şartlarıca Sovyet Rusya'nın Elviye-i Selase'den geri çekilmesi, Güney Kafkasya halklarının bağımsızlığına halklarının bağımsızlığına giden yolda önemli bir başlangıç oldu. Devamında gelen Trabzon Konferansı ile Batum Konferansı ve Antlaşmasıyla da Güney Kafkasya Cumhuriyetleri, Osmanlı Devleti ile barış mütarekesi imzaladılar ve Batum Antlaşması neticesinde bölgedeki sınır hatları belirlenmiş oldu. Son olarak, 4 Haziran 1918'de Güney Kafkasya Cumhuriyetleri ve Osmanlı Devleti arasında imzalanan Dostluk ve Barış Antlaşması gereğince Ahılkelek'ten Nahçıvan'a kadar olan toprakların tamamı Osmanlı Devleti sınırlarına dahil edilmiştir. Böylece Ordubad sınırına kadar Nahçıvan toprakları Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları dışında kalmış ve bölgede Osmanlı Devleti otoritesi kurulmuştur (Qafarov, 2018, ss. 161-191).

Elviye-i Selase'nin Osmanlı Devleti topraklarına katılmasının ardından Nahçıvan da aynı kaderi paylaşmıştır. Ancak Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nda yenilgiye uğrayarak Mondros Mütarekesi gereği Kafkasya'dan çekilmeye zorlanmıştır. Nahçıvan ve çevresi, Ermeni işgaline maruz kaldı ve bölgenin işgal edilmesini önlemek için yerel yönetim kuruldu. Osmanlı subaylarının yardımıyla gerçekleştirilen birtakım girişimler sonucunda, 18 Kasım 1918 tarihinde Aras-Türk Cumhuriyeti kurulmuş ve yönetim, Aras-Türk Cumhuriyeti tarafından ele alınmıştır (Atnur, 2001, s. 96).

Mondros Ateşkes Antlaşması uyarınca, Güney Kafkasya İngilizlerin nüfuz alanına dahil edildi. İngiliz askeri birlikleri, Kasım 1918'de Bakü'ye ve Ocak 1919'da Nahçıvan'a ulaştı. Nahçıvan'da, Binbaşı W. Gibbon bölgedeki durum netleşene kadar Ermeniler ve Azerbaycan Türklerine mevzilerinde

kalarak ileri hareket etmemelerini emretti.² İngilizler, Nahçıvan'da Albay Laughton'u General Vali olarak atadı ve bölge liderlerine bir yönerge gönderdi. Bu yönergeye göre, Aras vadisinin kazalarında yasaları ve düzeni sağlamak amacıyla yönetiminin İngiliz hükümeti tarafından geçici olarak devralındığı belirtilmiştir. İngiliz birlikleri, Nahçıvan, Develi, Culfa ve Şahtahtı'da mevzilenecek ve bahsi geçen bölgenin tüm sorunları İngiliz Hükümeti tarafından kararlaştırılacaktı (ACCÇDSBA, d. 13, s. 3).

Ermeniler, Nahçıvan'ı ele geçirmek için gayretlerini artırmış ve İngiliz yönetiminin kendilerini koruyacaklarına inanmışlardı. Gerçekten de 10 Mart 1919 tarihinde Nahçıvan hududundaki Ermeni Kuvvetleri Müfrezesi komutanı, hükümetine gönderdiği raporda şöyle yazmıştı: "Albay Temperley (Nahçıvan'daki İngiliz müfrezesinin komutanı), İngiliz askeri komutanlığının Aralık köyü ve diğer köylerin zapt edilmesine itiraz etmediğini bana söyledi ve müfrezelerimizin bir İngiliz subayı tarafından komuta edileceğini belirtti." Nahçıvan'da bulunan İngiliz misyonu, Ermenilerin Nahçıvan topraklarına hücumunu önlemek için hiçbir girişimde bulunmadı. Ancak aynı zamanda, İngilizler çifte standartlı bir politika izleyerek Ermenileri hızlıca silahlandırdılar. İngilizler, Nahçıvan yöresini Azerbaycan'ın bir parçası olarak tanıdıklarını belirterek mali kaynak ve mühimmat sözü verirken, diğer taraftan Nahçıvan'ın Ermeni yönetimine geçmesi teklifinde bulunuyorlardı. İngiliz misyonunun Nahçıvan'daki varlığı, Ermenilerin cumhuriyet topraklarına saldırmasını engellemek için hiçbir adım atmamasıyla karakterize edildi (Rahımlı, 2023, s. 268).

Ermenistan Başbakanı G. Hatisov, Aras-Türk Cumhuriyeti hükümetine bir telgraf göndererek, İngiliz yönetimi tarafından verilen izinle Nahçıvan ve Ordubad'ın Ermenistan tarafından ilhak edildiğini bildirdi. Genel olarak bakıldığında, Nahçıvan'daki İngiliz komutasının temsilcileri, Ermenistan yönetiminin Nahçıvan'ın Ermenistan'a ilhaki yönündeki hareketlerine açıkça destek veriyorlardı (Rahımlı, 2023, s. 269).

25 Şubat 1919'da Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ile birleşme kararı alan Nahçıvan Hükümet Başkanı, Milli Şura üyeleri ve Cafergulu Han, Aras Vadisi'nin Ermenilere verilmesini protesto etmek için 26 Şubat 1919'da İngiliz Generali Laughton'a bir mektup gönderdiler. 14 Mayıs 1919 tarihinde Ermenistan Başbakanı G. Hatisov ve General Davie Nahçıvan'a geldi. Ertesi sabah, Türk Milli Şura üyeleri, Nahçıvan halkının bir kısmının Ermenistan'a nakledilmesine karşı güçlü itirazlarını Davie ve Hatisov'a ilettiler. Aras-Türk Cumhuriyeti askerleri Ermeni kuvvetlerinin liderine karşı sert bir tavır sergiledi ve şiddetin tüm dünyaya duyurulacağını söyledi: "Müslümanların

² Bu dönemde bağımsızlığını yeni kazanmış olan Azerbaycan Devleti, düzenli orduya sahip olmadığından ve Karabağ ile Zengezur'da Ermeni çeteleriyle mücadele yürüttüğünden Nahçıvan'da otoriteyi tam olarak sağlayamadı ve burada kurulan Aras-Türk geçici hükümetini desteklemeye karar verdi. Diğer yandan İngiliz generallerinin Bakü'de bulunması ve Azerbaycan Hükümeti'ne baskı yapmaları sebebiyle Nahçıvan konusunda Azerbaycan, İtilaf Devletleri ile iş birliği yapmak zorunda kaldı.

istek ve çabalarını, umutlarını ve hedeflerini hesaba katmadan şiddet uyguladıklarını tüm dünya Müslümanlarına anlatacağız.” Hatisov’un Ermenistan Cumhuriyeti hükümetinin temsilcisi olarak bu vahşeti uygun bulmaması ve aralarına girmemesi gerektiğini de ilave ettiler (Hacıyev, 1994, s. 43).

Tüm bu mücadelelere rağmen 20 Mayıs 1919’da Nahçıvan’ın Ermeni yönetimine geçmesi kararı İngiliz generaller tarafından fikir birliğiyle kabul edildi. Buna rağmen mücadele sona ermedi ve Ermeni yönetiminde baskı ve katliamlara boyun eğmeyen Nahçıvan halkı silahlı mücadeleyi bırakmadı. Haziran ayında İngilizlerin bölgeyi terk etmesinin ardından Nahçıvan’da Ermenilerle yerel savunma birlikleri arasında bir hafta süren şiddetli çatışmalar yaşandı ve sonunda Ermeniler 18-25 Temmuz 1919’da bölgeden sürüldü. Çatışmaların en şiddetli yaşandığı yerler arasında Erivan-Culfa Demiryolu ve Şahtahtı İstasyonu yer alıyordu. Nahçıvan savunma güçleri büyük bir zafer kazandı ve dört top, kırk iki makineli tüfek, bir zırhlı tren ve çok sayıda cephaneye el koydu. Sekiz subay ve sekiz yüz Ermeni askeri esir alındı, Vedi’deki kanlı çatışmalar sonucunda Ermeniler yaklaşık dört bin kayıp verdi. Bu şekilde Nahçıvan halkı, Ermenilere karşı yürüttüğü inatlı silahlı mücadele sonucunda bölgeyi işgal eden güçlere karşı kesin bir zafer kazandı ve Ermeniler sürüldü (ACDA, d. 80, s. 19).

Ancak Ağustos 1919’da Amerika Birleşik Devletleri (ABD), bölgeye gelerek yeni bir güç haline geldi. ABD, bölgede otoriteyi ele geçirmeyi amaçladı ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ile anlaşmaya vararak General Valilik³ kurmak istedi. İngiltere gibi Ermeni hükümetiyle iş birliği içinde olan ABD, Nahçıvan’ı kalıcı bir güç olarak ele geçiremedi, ancak Ermeni güçlerini Nahçıvan’ı işgal etmeleri konusunda destekledi. Ancak bu girişimler başarısız oldu ve Osmanlı Devleti askeri güçlerinin yardımıyla Nahçıvan, işgalcilerden kurtarıldı ve Nisan 1920 itibarıyla bağımsızlığını ilan etti. (Rahımlı, 2023, ss. 273-279).

3. Rusya Federatif Cumhuriyeti’nin Nahçıvan Politikası

9 Nisan 1920’de, Tiflis’te, Transkafkasya Cumhuriyetleri Konferansı düzenlendi. Konferansta, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nden G. Ağayev, O. Kriçinski, F. Vekilov, Gürcistan Cumhuriyeti’nden Y. Gegeçkori, G. Lordkinanidze, G. Maharadze; Ermenistan Cumhuriyeti’nden A. Ohacanyan, T. Bekzadyan ve S. Haçaturyan katıldı. Azerbaycan temsilcileri, sadece Karabağ’da değil, Ordubad, Nahçıvan ve Vedi bölgelerinde de askeri çatışmaların durdurulmasını teklif etti. Ancak Ermeniler buna itiraz ettiler. Muhtemelen askeri avantajın kendilerinde olduğunu ve yakın gelecekte Nahçıvan’ı ele geçireceklerini varsaydılar. Ancak işgal niyetleri gerçekleşmedi (Hacıyev, 2010, s. 155).

³ Askeri subaylar tarafından yönetimin ele alınmasından dolayı valilik yönetimi, General Valilik, vali ise General Vali (генерал губернатор/general güveneratör) olarak isimlendirilmiştir.

27-28 Nisan 1920'de Sovyet Rusya ordusunun askeri müdahalesi sonucunda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin düşmesi, Nahçıvan'da zaten gergin olan askeri-politik durumu daha da karmaşık hale getirdi. 28 Nisan'da 11. Kızıl Ordu Askeri Konseyi ve Azerbaycan Devrim Komitesi, Nahçıvan'a gönderilen bir telgrafla iktidarın Sovyetlere devredilmesini talep etti. Nahçıvan Devrim Komitesi'nin başkanı, daha sonra başkan yardımcısı olarak görev yapan Ponomaryov, Azerbaycan Devrim Komitesi'ne gönderdiği bilgilerde bu konuda şunları yazmıştır:

28 Nisan 1920'de Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti hükümetinin Nahçıvan'ı temsil eden temsilcisi beni çağırdı ve Bakü'den telefonla aldığı talimata göre iktidarın Sovyetlere devredildiğini ve yeni hükümet kurmamız gerektiğini söyledi. Biz acilen komünistleri ve sol görüşlü kişileri çağırdık ve yedi üyeden oluşan bir Devrimci Komite oluşturduk. Ancak Bakü'den gelen emirlere göre Devrim Komitesi başkanı bir hafta içinde üç kez değiştirildi (Cəfərli, 2017, s. 84).

Ancak Nahçıvan Müslüman Milli Komitesi liderliği, Nahçıvan Devrimci Komitesi'nin arkasında gerçek bir siyasi ve askeri gücün olmadığı, Taşnak baskınlarının devam ettiği bir ortamda iktidarı devretmek için acele etmemiştir. Çünkü yeni hükümet, Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin gerçek mahiyetinin farkında olmasına rağmen, Nahçıvan meselesindeki tavrını henüz kesin olarak ifade etmiş değildi. Bu, Azerbaycan SSC Dışişleri Komiser Yardımcısı M. D. Hüseyinov'un 30 Nisan 1920'de Taşnak rejimi Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği notadan açıkça görülmektedir. Notada şunlar yazıyordu:

1. Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti İşçi ve Köylü Hükümeti, Devrimci Komite adına sizden şunları talep ediyor:
2. Karabağ ve Zengezur'u birliklerinizden derhal temizleyin;
3. Birliklerinizi kendi sınırlarınıza çekin;
4. Etniksel çatışmalara son verin. Aksi takdirde Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Devrim Komitesi kendisini sizinle savaş halinde sayacaktır. Notaya cevap vermek için üç gün süre veriliyor (NMCDA, d. 11, s. 27).

Görüldüğü gibi notada Nahçıvan hakkında hiçbir şey yazmıyordu. Sovyet Rusya'nın Azerbaycan toprakları konusundaki tutumu, birçok durumda ABD ve İngiltere'nin yanı sıra Taşnak Hükümeti'nin konumu ile de örtüşüyordu. Bu bağlamda Sovyet Rusya Dışişleri Komiseri G. V. Çiçerin, 2 Haziran 1920'de Rusya'nın Kafkasya elçisi G. Orjonikidze'ye şunları yazıyordu:

Taşnak hükümeti ile bir uzlaşmaya varmak bizim için önemli. Bu arada Azerbaycan Hükümeti sadece Karabağ ve Zengezur'u değil, Şerur-Dereleyez ilçesini de ihtilafli bölge ilan ediyor.

İkincisi, hiç kimse tarafından tartışmalı ilan edilmedi, Müsavat hükümeti bile bunu her zaman Ermenistan'ın olarak kabul etti. Onsuz Ermenistan'dan neredeyse hiçbir şey kalmıyor. Azerbaycan Hükümeti'nin Şerur- Dereleyez bölgesini değil, Karabağ ve Zengezur'u tartışmalı olarak kabul etmesi için Bakü'deki büyük nüfuzunuzu kullanmanızı rica ediyoruz (Cəfərli, 2017, s. 85).

Açıktır ki, Sovyet Hükümeti'nin tüm çabası Azerbaycan hükümetine Karabağ ve Zengezur topraklarını tartışmalı, Şerur-Dereleyez bölgesinin Ermenistan toprağı olduğunu kabul ettirmek içindi. Diğer bir deyişle, Nahçıvan bölgesi toprakları da dahil olmak üzere Azerbaycan toprakları pahasına Ermenistan devletinin topraklarını genişletmek Sovyet Rusya için öncelikli bir konu haline geldi (Cəfərli, 2017, s. 85). En başından beri İngiltere ve ABD gibi Sovyet Rusya da “nefes alacak” bir Ermenistan için Nahçıvan bölgesinde çıkarları doğrultusunda taksimat yapmaya çalışıyordu. Aslında düşman olarak gördüğü batılı devletlerin yarım bıraktığı misyonu tamamlama görevi üstlenmişti.

19 Haziran 1920'de N. Nerimanov, P. Mdivanin ve diğerleri tarafından imzalanan bir telgraf, RSFC Dışişleri Komiseri G. Çiçerin ve 11. Kızıl Ordu Askeri Konseyi üyesi G. Orjonikidze'ye gönderildi. Nüshası Vladikavkaz'da bulunan bu belge Ermenilerin Azerbaycan topraklarında yaptıkları kanlı katliamları ve bunun yol açtığı durumu şöyle anlatıyor:

Taşnak hükümeti Azerbaycan'da yasadışı faaliyetlerine devam ediyor. Onlarca köy Taşnaklar tarafından yok edildi. Müslüman köylüler Taşnaklar tarafından katledildi. Culfa ve Nahçıvan bölgelerindeki Müslümanların evleri Taşnaklar tarafından ele geçirildi ve bir yılı aşkın süredir ilişkiler kesildi. Yerel halk, kendi kuvvetleriyle Taşnak Hükümeti'ne karşı savunma pozisyonu aldı. Onlar bu mücadelede kendi güçlerine ve Türk askerinin gücüne güveniyorlar. Askerlerimiz buraları özgürleştirdikten sonra bu topraklar sadece Azerbaycan'a ilhak edilmelidir (ACDA, d. 69, s. 187).

Temmuz 1920'de Nahçıvan, Culfa ve Ordubad halkı, N. Nerimanov'a ve Azerbaycan Devrim Komitesi başkanı G. Orjonikidze'ye bir mektup göndererek bu bölgelerin (Nahçıvan, Culfa ve Ordubad) birbirinden ayrı düştüğünü ancak yerel halkın gönüllü birlikleriyle Taşnaklara karşı mücadele yürüttüğünü bildirmişlerdir. Dolayısıyla bu bölgeler Kızıl Ordu tarafından kurtarılmalı ve doğrudan Azerbaycan'a entegre edilmelidir: “Yerel halk kendini Taşnaklardan koruyor, Kızıl Ordu'nun yardımıyla topraklarımızı özgürleştirmeyi ve Azerbaycan'la yeniden birleşmesini sağlamayı umuyoruz” (Cəfərli, 2017, s. 88). Nitekim yöre halkı süregelen savaş ve katliamların son bulmasını istiyor ve bölgedeki Türk askerlerinin de Sovyet Rusya ile iyi ilişkilerini görerek Kızıl Ordu'nun onların tek çaresi olacağı kanaatine varıyorlardı.

28 Temmuz 1920'de Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi Siyasi Bürosu Nahçıvan'daki durumu tartıştı ve Azerbaycan Devrim Komitesi'ne Nahçıvan meselesini prensipte netleştirme, Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki sınırları belirleme ve Nahçıvan topraklarında Sovyet iktidarının kurulmasına yardım etme talimatlarını verdi. Aynı günün akşamı 11. Kızıl Ordu'nun askeri birlikleri Nahçıvan şehrine girdi. 28 Temmuz 1920'de Nahçıvan'da Sovyet iktidarının kuruluşu resmen ilan edildi. Nahçıvan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti'nin ilanı ile aynı zamanda, Cumhuriyetin en yüksek otorite organı olan Nahçıvan Devrimci Komitesi kuruldu (Mədətov, 1958, ss. 70-72). Nahçıvan ayrı bir Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ilan edilmesine rağmen kendisini halen daha Azerbaycan'ın bir parçası olarak görüyordu. 10 Ağustos'ta Nahçıvan Devrim Komitesi, Azerbaycan SSC Merkez Komitesi başkanı N. Nerimanov'a bir mektup gönderdi: "Nahçıvan halkının büyük çoğunluğunun kararıyla Nahçıvan toprağı kendisini Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin ayrılmaz bir parçası olarak kabul ediyor" (Hacıyev, 2018, ss. 171-172).

Azerbaycan'da Sovyet iktidarının kurulmasında belirleyici role sahip olan Sovyet Rusya, çifte standart uygulayarak, Ermeni Taşnak güçleriyle hem savaş hem de müzakereleri aynı anda yürütmüştür. 10 Ağustos 1920'de Ermenistan ile Barış Antlaşması imzalandı. Antlaşma'ya göre, taraflar askeri operasyonları durdurmalı, Ermeni birlikleri Şahtahtı-Hok-Çalhankale-Sultanlı'dan sonra Kükü'nün kuzeyine ve Pazarçay'ın batısına uzanan sınır çizgisinde durmalı ve Sovyet birlikleri Karabağ, Zengezur ve Nahçıvan'ı işgal etmeliydi. Ayrıca Ermeniler, Gümrü-Şahtahtı-Culfa demiryolunu askeri olmayan amaçlar için kullanabilirlerdi (ACDA, d. 20, ss. 171-172).

3.1. Nahçıvan'da Rusya ve Türkiye Ortak Harekâtı

Yerasimos'a göre, 28 Temmuz 1920'de yapılan müzakerelerde Müslümanlarla Ermeniler arasında bir anlaşmaya varıldı, ardından ise Şerur sakinleri topraklarından sürüldü ve yerlerine Ermeni mülteciler yerleştirildi (Yerasimos, 2015, s. 333). Ancak 28 Temmuz 1920'de uzun zamandır beklenen Bolşevik Ordusu (28. Tümenin 1. Kafkas Süvari Alayı) Nahçıvan'a geldi ve 29 Temmuz 1920'de alay komutanı Ermenilere ulti matom vererek Şahtahtı'dan çekilmelerini ve görüşmeler için temsilciler göndermelerini talep etti. Bolşevik ulti matomunun ardından Ermeniler de Nahçıvan Milli Şurası'na 31 Temmuz 1920 öğle saatlerinde sona erecek bir ulti matom sunarak teslim olmazlarsa askeri operasyonlara başlayacaklarını bildirdiler. Bu nedenle Kızıl Süvari Alayı ile Nahçıvan'a gelen Halil Paşa, Araplar köyü çevresindeki Türk müfrezesinin acilen Nahçıvan'a gelmesini istedi. Kâzım Karabekir Paşa'nın onayıyla 31 Temmuz 1920'de Nahçıvan'a hareket eden müfreze, 1 Ağustos akşamı Nahçıvan şehrine vardı (Atnur, 2001, s. 330).

Türk ve Bolşevik güçlerin Nahçıvan'da birleşmesinin ardından bölgede yeni bir örgütlenme dönemi başlamış, yerel halkın temsilcileri, Ruslar ve Azerbaycanlı subayların katılımıyla Revkom (Revolutsionnyy Komitet-Devrim Komitesi) oluşturulmuştur. A. Kadimov, M. Bektaşov, F.

Mahmudbeyov, G. Askerov, C. Babayev, H. Aliyev, Necefgulu Necefov ve Ahmed Azimov gibi Bolşevizm ideolojisinin savunucuları da bu örgütlenme de yer aldılar. Erzak Komitesi Başkanlığı'nı Hacı Mahsudi, Harbiye Komiserliği görevini ise General Habib Selimov icra ediyordu (Mədətov, 1958, s. 73).

Revkom ilk olarak Ermenilerin 31 Temmuz 1920 tarihli ultimatolarına karşılık vererek icraatlarına başladı. Ermenilere verilen bu ultimatomla Şahtatı bölgesinin acilen boşaltılması talep edildi. Ayrıca Revkom'dan Neriman Nerimanov'a gönderilen 10 Ağustos 1920 tarihli bir mektupla halkın oy çokluğuyla Nahçıvan bölgesini Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin ayrılmaz bir parçası olarak kabul ettiği bildirildi (Atnur, 2001, s. 369).

Azerbaycan Devrim Komitesi'nin verdiği talimatlar doğrultusunda Nahçıvan Devrim Komitesi; Eski Nahçıvan Milli Şurası'nın tüm yönetim organlarını kaldırarak ve bunların yerine Sovyet idari sistemini getirecek ve Burjuva toprak mülkiyetinin kaldırarak köylüleri siyasi mücadeleye çekecek ve onlara devlet hayatında söz hakkı verecekti. Revkom bu hedefler doğrultusunda bölgede kendi yönetim yapısını oluşturmaya başladı ve Bolşevik karşıtı halka karşı bir sindirme kampanyası başlattı. Böylece han ve beylerin mülkleri ellerinden alınmış, diğer yandan 23 Ağustos 1920'de İran'a gelen göçmenleri getirmek ve yerleştirmek için bir komisyon kurulmuştur (Mədətov, 1958, ss. 73-77).

Ama işler pek iyi gitmedi. Nahçıvan Ordusu'nun ikmalinde, özellikle Türk-Kızıl müfrezesinde ve nüfusta iase sorunları vardı. Bu nedenle 1920 Ağustos ayı sonunda Revkom üyeleri arasında köklü bir değişim yaşandı. Türk subayları Revkom'a katıldı. Naim Cevat Bey Harbiye, Doktor Derviş Bey Sıhhiye, Yüzbaşı Fuat Bey İaşe Komiserliklerine, Üsteğmen Asım Bey iase Komiser Yardımcılığı ve "Tekalif-i Harbiye Komisyonu" azalığına atanmışlardı, Revkom Başkanı da İbrahim Ağa idi. Revkom'un üyeliğinin yenilenmesinin ardından Nahçıvan ve Ordubad'da yerel teşkilatlar kurulmuş ve Revkom adına 24. Alay 2. Muhafız Taburu Tahir Bey Ordubad Bölgesi komutanlığına atanmıştır (Atnur, 2001, s. 369).

18 Ağustos 1920 sabahı Nahçıvan'a gelen Sovyet elçilik heyetinin ilk birlikleri Beyazıt'a doğru hareket etti. Halil Paşa da 23 Ağustos 1920'de Sovyet elçiliğinin 2. Bölüğü ile Nahçıvan'dan ayrılarak 24 Ağustos 1920'de Maku'ya, ertesini gün Beyazıt'a ulaştı. Halil Paşa ve Sovyet elçiliği heyeti, Albay Cavit Bey tarafından Beyazıt'ta karşılanarak ardından 27 Ağustos 1920'de Doğu Cephesi Genelkurmay Başkanı Albay Kâzım (Orbay) Bey'in bulunduğu Karaköse'ye (Ağrı) geldi. Halil Paşa Heyeti ve altınları Kâzım Bey'e teslim ederek Nahçıvan'a dönerken, Heyet Erzurum'a doğru yola çıktı. Aylarca süren bekleyişin ardından zaman geldi ve iki ülke arasında sağlam bir köprü daha kuruldu (Atnur, 2001, s. 374).

Ağustos 1920’de Azerbaycan Devrim Komitesi ve 11. Kızıl Ordu Askeri Devrim Konseyi’nin kararıyla Nahçıvan’a olağanüstü komiser olarak atanan Bahadır Velibeyov’un Ermeni yanlısı faaliyetleri Türk Askeri Komutanlığının dikkatini çekti. Bu nedenle Aralık 1920’de B. Velibeyov Erivan’a giderek Nahçıvan’daki durumu Ermeni Devrimci Komitesi’ne bildirdiğinde Türk Ordusu’nu bu konuda önlem almaya zorladı. Kâzım Karabekir Paşa’nın Doğu Cephesi birliklerinin siyasi işleriyle ilgilenen Nahçıvan’da konuşlanmış (karargâh Şahtahtı köyünde bulunan) birliklerin komutanı Veysel Bey, Erivan’dan dönen Velibeyov’u Nahçıvan’ı Ermenistan’a satmakla, yani vatana ihanetle suçladı ve iki gün Şahtahtı’da tuttu (Cəfərli, 2017, s. 196).

1920 Eylül ayı başlarında Nahçıvan’da olağanüstü bir soruşturma komisyonu kurulmuş ve Ekim ayında Devrimci Komite’nin kararıyla eski mahkeme sistemi kaldırılarak yeni halk mahkemeleri kurulmuştur. Akabinde Nahçıvan bölgesinde hayatın normalleşmesi ve Taşnak saldırganlığının önlenmesinde Türk Ordusu birlikleri önemli rol oynamış ve Kızıl Ordu’nun ana noktadaki tüm tedbir ve faaliyetleri, Türk Ordusu’nun temsilcisi ile müzakereler ve anlaşmaya varılmasının ardından gerçekleştirilmiştir. Arazdeyen istasyonundan Culfa istasyonuna kadar silahlı Türk askerleri istasyon ve duraklarda durarak trenlerin hareketini kontrol ediyordu. Türk Subayı Hikmet Efendi, posta-telgraf ve haberleşme işlerinin başındaydı. Daha sonra Ordubad, Culfa, Nahçıvan, Baş Noraşen ve birçok büyük köy Türk askerlerinin kontrolüne alındı. Türklerin izni olmadan Ermenistan topraklarından hiç kimse Nahçıvan topraklarına giremezdi (Cəfərli, 2017, s. 197).

Kâzım Karabekir Paşa’nın 31 Ağustos 1920’de Halil Paşa’ya “yoldaş” diye hitap ederek gönderdiği telgrafta, o dönemde bölgede Türk Ordusu birlikleri ile Kızıl Ordu arasında bir ittifak olduğu anlaşılmaktadır. Telgrafta ayrıca: “Bana göre Taşnakların bize yönelik sürekli ve aktif saldırılarının da doğruladığı gibi, şüphesiz olarak onlar İtilaf Devletleri’nin yanında yer almaktadır. Bu nedenle Rus ve Azerbaycan Kızıl Ordusu birlikleriyle birlikte Taşnak engelini kaldırılmasını talep ediyorum. Çünkü bu, ortak hedeflerimize ulaşmayı hızlandırmak ve doğu meselesini çözmek için gereklidir. 11. Ordu’nun (Halil Bey komutasındaki ordunun) bu meselede kullanılmasına izin vermenizi rica ederim” (Karabekir, 2019, ss. 1596-1597; Cəfərli, 2017, s. 198).

Tanınmış diplomat B. Şahtahtinski, Sovyet Rusya lideri V. Lenin’e yazdığı 8 Eylül 1920 tarihli ikinci mektupta Türkiye’nin bölgedeki önemli rolünü, Türkiye ile RSFSC arasında doğrudan dostane ilişkiler kurmanın önemini ve bu ilişkilerde Nahçıvan bölgesinin önemini vurgulayarak, “Türkiye, Doğu’yu özgürleştirmemize yardım edebilir. Ancak Nahçıvan’ın Ermenistan’a tavizi, Türklerin Taşnaklara yönelik saldırılarının önündeki engeller ve son olarak gelecekte bir kısım Anadolu topraklarının Ermenistan’a verilmesi sözü, Türklerin bizim politikamıza olan inancını kaybetmesine

neden oluyor” yazmıştır (ACDA, d. 65, ss. 1-8). Bununla da Ermenistan’da Taşnak Hükümeti iş birliği içerisinde Sovyet Rusya’ya karşı Türk Heyeti’nin Nahçıvan’da yeniden güçlü konuma gelmesi Nahçıvan toprak bütünlüğünün ve bağımsızlığının korunmasında belirleyici rol oynadı.

3.2. Kızıl Ordu’nun Nahçıvan’da Güçlenmesi ve Nahçıvan’ın Ermenistan’a İlhakı

11 Ağustos 1920’de 11. Kızıl Ordunun 28. Piyade Tümeni Ermenistan’la sınır hattını kapattı. Taşnak çetesinin unsurları etkisiz hale getirildi. Ancak Devrim Komitesi Komutanı Cavit Bey ile birlikte yaklaşık sekiz bin Türk askeri halen daha Nahçıvan’da bulunuyordu. Bolşevikler Nahçıvan merkezinde güçlerini genişlettikçe etki alanlarını da genişlettiler ve kademeli olarak kendi cezai tedbirlerini uygulamaya başladılar. 29 Ağustos 1920’de 11. Kızıl Ordunun Kafkas Alayı komutanı Starov ve Fyodorov’un katılımı ve başkanlığında yapılan Devrimci Komite’nin bir sonraki toplantısında, Müslüman Milli Komitesi’nin liderleriyle (Cafergulu Han, Rahim Han ve oğlu İskender Han) ilgili mesele tartışıldı. Cafergulu Han’ın Milli Komite’nin kurulmasında, Nahçıvan bölgesinin Ermeni saldırganlığından korunmasında müstesna hizmetler sunduğu ve Nahçıvan büyük nüfuz sahibi olduğu belirtilmelidir. Ancak Devrimci Komite, Cafergulu Han ve Rahim Han’ı tutuklayarak 11. Kızıl Ordu askeri mahkemesine teslim edilmesine karar verdi. İskender Han’ın Tebriz’de yaşadığı dikkate alınarak mülklerini almasına ve Nahçıvan’dan ayrılmasına izin verildi. Aras-Türk Hükümeti’nin önde gelen isimleri ve yerel hükümet yetkilileri, Nahçıvan’da Bolşevikler tarafından işkence maruz kaldı ve öldürüldü (NMCDA, d. 4, ss. 1-2; Hacıyev, 2010, s. 158).

Sovyet Rusya’nın Taşnakları cesaretlendiren politikası sonucunda Ermeniler, 1920 Eylül ayı başlarında Ordubad’a beklenmedik bir saldırı başlattı. Yüzlerce sivil Türk öldürüldü, Ordubad Ermeniler tarafından yağmalandı. Ancak 18 Eylül 1920’de Nahçıvan’daki Türk askerleri ve yerel gönüllü askeri birliklerin ortak harekâtı sonucunda Ermeni Ordusu Ordubad’dan kovuldu. Ağustos-Kasım 1920’de A. Şadlinski’nin “Kızıl Tabor” müfrezeleri, Ermenilere yönelik askeri operasyonların başarıyla sonuçlanmasına büyük katkı sağladı. 7 Kasım 1920’de Taşnak saldırısına yanıt olarak, 11. Kızıl Ordu’nun Kafkas Alayı birlikleri, Türk birlikleri, yerel halktan bin beş yüz gönüllü askerden oluşan “Kızıl Tabor” müfrezeleri ve ayrıca İran’dan Nahçıvan’a geri dönen asi Şerur mültecilerinin taarruz operasyonu Şerur’un kurtarılması ve kana susamış Taşnak generali Şelkovnikov’un iki bin beş yüz kişilik tümeninin ele geçirilmesiyle sonuçlandı. Yine 18 Eylül 1920’de Ermeni Ordusu’nun Ordubad’dan çıkarılmasında, genel olarak, Ağustos-Kasım 1920’de Ermenilere yönelik askeri operasyonların başarıyla sonuçlanmasında, Şerur’un kurtarılmasında, Taşnak Generali Şelkovnikov’un esir alınmasında, iki bin beş yüz kişilik tümen, yerel gönüllü öz savunma birlikleri, A. Shadlinsk’in “Kızıl Ordu

Tabor” müfrezesi ve 11. Kızıl Ordu birlikleri ile Nahçıvan’daki Türk birlikleri aktif olarak katıldı (Cəfərli, 2017, ss. 93-94, 198).

Bu esnada Stalin, 9 Kasım 1920’de Bakü’de yaptığı konuşmada, “Zengezur ve Nahçıvan’ın kime ait olduğunu öğrenmek istiyorlarsa, bu topraklar Ermenistan’ın mevcut hükümetine verilemez, orada bir Sovyet hükümeti kurulursa verilebilir” dedi (ACCÇDSBA, d. 20, ss. 170-171).

Stalin’in bu ifadesinin gerçekleşmesi uzun sürmedi. 29 Kasım 1920’de Ermenistan’da Sovyet iktidarının kurulmasının hemen ardından Azerbaycan topraklarının Ermenistan’a devri için somut adımlar atılmaya başladı. 1 Aralık 1920’de Azerbaycan Askeri Devrim Komitesi, Ermenistan’ın Bolşeviklerin kontrolüne geçmesine ilişkin bir bildiri yayınladı. N. Nerimanov imzalı açıklama, Sovyet Rusya’nın emriyle yazılmış ve Azerbaycan’ın ulusal çıkarlarına aykırı “iki Sovyet cumhuriyeti arasındaki toprak anlaşmazlıklarını” çözmeye odaklanmıştı. Bildiride: “Bundan sonra hiçbir bölge yüzyıllardır komşu olan iki halkın kanının akıtılmasına sebep olamaz. Zengezur ve Nahçıvan bölgeleri Sovyet Ermenistan’ın ayrılmaz bir parçasıdır. Dağlık Karabağ’ın çalışkan köylülerine kendi kaderlerini belirleme hakkı veriliyor” (NMCDA, d. 15, s. 16).

2 Aralık 1920’de Orjonikidze, Rus liderliğine Azerbaycan topraklarının Ermenistan’a devredilmesi hakkında bilgi verdi ve o gün RSFSC ile Sovyet Ermenistan’ı arasındaki bu açıklamayı “insanlık tarihinde benzeri görülmemiş önemli bir tarihi eylem” olarak nitelendirdi. Böylece 29 Kasım 1920’de Ermenistan’da Sovyet iktidarının kurulmasının hemen ardından Azerbaycan topraklarının Ermenistan’a devredilmesi yönünde somut adımlar atıldı. Ancak N. Nerimanov ve yakın silah arkadaşlarının cesur ısrarı ve ilkeliliği, Ermenilerin Orjonikidze ve grubunun onayıyla, Nahçıvan’ı Ermenistan’a bağlama girişimi başarısızlıkla sonuçlandı (Quliyev, 2008, ss. 158-159).

4. Gümrü, Moskova ve Kars Antlaşmalarına Göre Nahçıvan

Türk ve Ermeni temsilciler arasındaki barış görüşmeleri, Türk tarafının verdiği ateşkes şartlarını Ermenilerin kabul etmesiyle 25 Kasım 1920’de Gümrü’de başladı. Kâzım Karabekir Paşa öncülüğündeki Türk heyeti; Erzurum Mebusu Süleyman Necati (Güneri), Erzurum Valisi Hamid Kapancı Bey ve A. Hatisyan öncülüğündeki Ermeni heyeti; Avram Gulhandanyan ve Stepan Gordanyan hazır bulundu. İki ülke arasındaki müzakereler 2 Aralık 1920’de sona erdi ve aynı gün gece yarısı Gümrü Antlaşması imzalandı (Karabekir, 2019, ss. 1707-1708).

On sekiz maddelik Gümrü Antlaşması’nın 2. ve 12. maddeleri Nahçıvan’a atıfta bulunmaktadır. 2. maddeye göre Nahçıvan’ın sınırları ve statüsü şu şekilde belirlendi: “Kükü Dağı (10282)- (8022)- Kemesür Dağı (8160), Kurdukulak Köyü- Sayat Dağı (7868)- Arpaçay evleri (3080)- Kömürlü Dağı (6930)- Saraybulak (8071). Ararat İstasyonu, Aras Nehri yakınlığındaki Aşağı Karasu munsabı hattının güneyindeki Nahçıvan,

Şahtahtı, Şerur mıntıkasında bilahare referandumla tayin edeceği şekli idareye ve bu idarenin ihtiva edeceği araziye Ermenistan müdahale etmeyecek ve işbu mıntıkada şimdilik Türkiye himayesinde bir idare tesis olunacaktır” (Hacıyev, 1999, ss. 9-10).

12. maddenin Nahçıvan ile ilgili bölümü şöyledir:

Antlaşma'nın her iki tarafı da karşı tarafa ait mülk ve malları kendi demiryolları ve genel olarak tüm ulaşım yolları üzerinden serbestçe taşımayı ve karşı tarafın deniz yoluyla veya başka bir yere geçişini hiçbir şekilde engellememeyi taahhüt eder. Türk Hükümeti, Şerur, Nahçıvan, Şahtahtı ve Culfa yolu ile İran, Maku, Ermenistan arasındaki geçiş çalışmalarının serbestliğini sağlayacak (Hacıyev, 1999, s. 12).

Gümrü Antlaşması'ndan sonra Develi ve Arazdeyen dışında bugün hala geçerli olan Nahçıvan'ın sınırları büyük ölçüde çizilmiş ve nedense Türk topraklarını Urhanlı, Kamerli ve daha da önemlisi Büyük Vedi ile 1920'de Ermenilerin saldırısına uğrayan çevredeki birçok köy Ermeniler tarafından işgal edildi. Bununla da Develi, Nahçıvan'ın kuzeybatı sınırı oldu. Bu antlaşmaya göre Türk Generali Veysel Bey kendisini geçici olağanüstü komiser ilan etti, müfrezeleriyle Noraşen dahil Ermenistan sınır noktalarını kontrol altına aldı. Kâzım Karabekir Paşa'nın 26 Aralık 1920'de Veysel Bey'e gönderdiği telgrafta, Ermenistan ve Azerbaycan'ın Nahçıvan'a müdahalesinin doğru olmadığı, bu iki ülkenin Nahçıvan'a geçici komiser atamayacağı, böyle bir durumda Türk Hükümeti'nin gerekli tedbirleri alacağı belirtiliyordu. Bu, Türkiye'nin Nahçıvan'ı kendi parçası olarak görmesinden ileri geliyordu (Atnur, 2001, s. 402; Quliyev, 2008, s. 159). Ancak her halükârda Gümrü Antlaşması, Nahçıvan'ın işgalinin önünü kesen ve gelecekte anavatana birleşmesindeki mihenk taşıydı.

Bu sıralarda görünürde halkı sevindiren başka bir gelişme daha oldu. Halkın sert tepkisi, özellikle Veysel Bey'in Nahçıvan eylemleri sonucunda, muhtemelen Sovyet Rusya Hükümeti'nin tavsiyesi üzerine Ermenistan yönetimi taktik değiştirdi. Nahçıvan halkının tepkisini yumuşatmak, propaganda ve aldatıcı araçlarla onları aldatmak için bir bildiri hazırlandı. Nahçıvan'a kendi kaderini tayin etme yetkisi veren bu beyanname, 26 Aralık 1920'de Baş Noraşen'de Velibeyov tarafından kamuoyuna açıklandı. Ancak aynı gün, 26 Aralık 1920'de Ermeni İhtilal Komitesi, Nahçıvan hakkında geniş bir açıklama yaparak Nahçıvan'ın Ermenistan'a “gönüllü” olarak katıldığını bildirdi. Aslında Nahçıvan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı fikri bu açıklamada reddedildi. Ancak Nahçıvan halkının bu “barışçıl” görünümlü Ermeni işgaline karşı örgütlü, keskin ve kararlı protestoları sonuçsuz kalmadı ve Nahçıvan'a kendi kaderini bağımsız olarak belirleme hakkı veren yeni bir belgenin açıklanmasıyla sonuçlandı. Sadece iki gün sonra, 28 Aralık 1920'de Ermeni Devrim Komitesi, Nahçıvan'ı bağımsız bir Sovyet olarak tanıdığını ve ona karşı toprak iddialarından vazgeçtiğini açıkladı (Cəfərli, 2017, s. 100; Atnur, 2001, s. 412). Aslında Ermenistan'ın Nahçıvan'ı Azerbaycan'ın bir

parçası olarak değil de bağımsız bir cumhuriyet olarak tanınması, bilinçli planlarının bir parçasıydı. Ermenistan, Nahçıvan'ı bağımsız bir varlık olarak tanıyarak gelecekte onu ilhak etmeyi amaçlıyordu (Hacıyev, 2018, s. 173).

Veysel Bey, Nahçıvan'da Ermenistan ile Sovyet Rusya arasında oynanan oyunları sabote etmeye çalışırken, TBMM ve hükümet de faal adımlar attı. Dışişleri Vekili Ahmed Muhtar Bey, 19 Şubat 1921'de Hüseyin Avni Bey'in ifade ettiği meseleye yanıt vererek, "Gümrü Antlaşması'na göre Nahçıvan Türkiye'nin himayesinde idi ve Türk askerleri bölgede kontrolü ellerinde tutuyordu" (Atnur, 2001, s. 412).

4.1. Moskova Antlaşması'nda Nahçıvan Meselesi

Dışişleri Vekili Muhtar Bey'in 27 Aralık 1920'de Çiçerin'e gönderdiği mesajda, Ermenistan'a sebepsiz yere bırakılan Nahçıvan ve Karabağ halkının şiddetli protestolarına değinildi ve Türkiye'den Moskova'ya gidecek delegasyon tarafından tartışılan ana konular Sovyet Rusya hükümeti ile ortak çalışmalarda Nahçıvan üzerinde durulmasıydı. Mustafa Kemal Paşa, Yusuf Kemal'e Nahçıvan'ın Tür Kapısı⁴ olduğunu hatırlattı ve ona göre hareket etmesini istedi (Atnur, 2001, s. 412; Hacıyev ve Həbibbəyli, 2007, s. 27).

Ancak Moskova müzakerelerinde Türkiye'nin Nahçıvan'ı bırakmak istememesi teklifi Rus tarafı tarafından kabul edilmeyince Türk heyeti Nahçıvan'ın Türkiye ve Azerbaycan'ın himayesinde kalmasını önerdi. Bu durum Nahçıvan'ın Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde en kısa mesafe ve tek nokta olması, bölgenin Moskova ile Ankara arasındaki diplomatik ilişkilerde önemli bir aracı rolü oynamasıyla da ilgiliydi. Ayrıca 4 Haziran 1918 Batum Antlaşması ile Nahçıvan Türkiye'ye teslim edildiğinden beri Türkler bölgeyi kendi toprakları olarak görmüşlerdir. Bu müzakerelere Azerbaycan temsilcisi Behbud Şahtatinski de katılmaktaydı. Stalin, Şahtatinski'nin Nahçıvan meselesindeki görüşünü sorduğunda, "Nahçıvan'ın Rusya himayesinde bağımsız bir devlet olarak kalmasının kabul edilebilir olduğunu" yanıtını aldı. Sonuç olarak, Türk Heyeti Moskova Antlaşması'na Azerbaycan'ı tekrar Sovyet Rusya'nın baskısı altında hareket etmeyerek Nahçıvan'ı Ermenistan'a bırakmamaya çağırın özel bir açıklama ekledi (Qafarov, 2018, ss. 406-407; Atnur, 2001, s. 412).

Rus delegeleri sadece Nahçıvan'ın muhtariyeti konusunun Azerbaycan himayesinde tartışılmasını ve sınırlarının belirlenmesini teklif etti. Onlara göre, Türkiye'nin kendi himaye haklarını ileri sürmesi için önerdiği formül kabul edilemez. Çünkü Gümrü Antlaşması henüz onaylanmadığı ve koruma temeli olarak kabul edilemeyeceği için, yerel halkın bölgeye askeri birlikleri davet etmesinin yasal bir anlamı olmadığından himaye için temel sayılamaz. Ayrıca Azerbaycan bu müzakerelerde resmi olarak temsil edilmemektedir ve ilgili yükümlülük de alamaz. Bu nedenlerden dolayı Sovyet Rusya tarafının "Nahçıvan vilayetinin Azerbaycan'la sürekli

⁴ Nahçıvan'la ilgili bu ifade daha önce Kâzım Karabekir Paşa tarafından "Şark'ın Kapısı" olarak kullanılmıştır.

ilişkide olması ve onun himayesi altında muhtariyetten yararlanması” teklifi, “Azerbaycan’ın bu himayeyi herhangi bir üçüncü devlete taviz vermemesi” şartıyla kabul edildi. Bütün bunlara göre de Sovyet Rusya tarafının “Nahçıvan vilayetinin Azerbaycan’la sürekli ilişkide olması ve onun himayesi altında özerklikten yararlanması” formülü Türkiye’nin “Azerbaycan’ın bu himayeyi herhangi bir üçüncü devlete taviz vermemesi” şartıyla tamamlandı. Nahçıvan bölgesinin sınırlarının belirlenmesi de askeri uzmanlara bırakıldı (Qafarov, 2018, s. 407).

14-16 Mart 1921 tarihlerinde iki oturumda düzenlenen Moskova Konferanslarında Nahçıvan meselesi ilk oturumda çözüme kavuşturulmuştur. Moskova Antlaşması’nın Nahçıvan sınırlarını belirleyen ilgili maddesi 3. Madde olup aşağıdaki gibidir:

Her iki akit taraf, Azerbaycan’ın bu himayeyi asla üçüncü bir ülkeye devretmemesi koşuluyla, Nahçıvan eyaletinin işbu antlaşmanın Ek 1(b)’de belirtilen sınırlar içinde Azerbaycan’ın koruması altında özerk bir bölge oluşturacağını kabul eder. Üçgen oluşturan Nahçıvan arazisinin Aras talveg çizgisinin doğusu ile Dehne Dağı (3829)- Veli Dağ (4121)- Bağırsak (6587)- Kömürlü Dağı (6930) kesiminde, bu toprakların Kömürlü Dağından (6930) başlayıp Saray Bulak (8071)- Develi istasyonundan geçerek Karasu’nun Aras ile birleştiği yerde sona eren sınır çizgisi Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan yetkili temsilcilerinden oluşacak bir komisyon ile belirlenecekti (ACCŞDSBA, d. 19, ss. 41-59).

16 Mart’ta artık üzerinde uzlaşmaya varılmış olan Ek 1(b) ise aşağıdaki sınırları içeriyordu:

Ararat (Develi) istasyonu- Saray Bulak dağı (8071)- Kömürlü Dağı (3080)- Sayat Dağ (7868)- Kurt Kulak köyü- Hamasur Dağı (8160)- (8022) yüksekliği- Kükü dağı (10282) ve eski Nahçıvan bölgesinin idari sınırlarının doğusu (Hacıyev, 1999, ss. 14-21).

Böylece Azerbaycan ve Ermenistan’ın Sovyet Rusya ile birlikte Nahçıvan’ın statüsünü değiştirme olasılığı ortadan kalktı (Atmur, 2001, s. 413).⁵ Görüşmelerin sonunda ise Lenin’in Taşnaklarla imzaladığı 10 Ağustos 1920 tarihli mutabakatına ilişkin Moskova’da müzakerelerde bulunan Türk temsilciler Bekir Sami Bey ve Yusuf Kemal Bey’e, “Antlaşma’yı imzalamakla hata yaptığımızı anladık ve hatamızı düzelterek. Biz düzeltmezsek, siz düzeltirsiniz” dedi (Cəfərli, 2017, s. 91). Diğer yandan daha önce imzalanan mütarekelerin aksine Moskova Antlaşması ile artık Nahçıvan bağımsız bir devlet olmaktan çıkıp anavatana birleşmiş ve böylece düşman işgaline karşı da savunmasız kalmamıştır.

⁵ Moskova Antlaşması’yla ilgili detaylı bilgi için bkz. ACDA, f. 28, l. 1, d. 58, ss. 143-146.

Müzakerelerin ardından antlaşma kapsamında Bakü'ye gelen Türk Heyeti ile Nahçıvan'ı Ermenistan'a hediye eden Nerimanov arasında ilginç bir görüşme yaşandı:

Arada bir gün Reis-i Hükümet Neriman Nerimanov geldi, Hariciye Komiseri de yanında idi. Geldi bize dedi ki: Sizinle akdedilecek ne muahedemiz vardır? Dedik, bizim sizinle akdedilecek muahedemiz vardır, ezcümle Nahçıvan meselesi, çünkü biz Nahçıvan'ın hakkı himayesini, Azerbaycan'a bir şart ile terk ettik. O da Azerbaycan'ın bu hakkı himayeyi asla üçüncü bir devlete terk etmemesi idi. Yani bir gün olur da aralarındaki komünistlik münasebatı galebe eder de Azerbaycan, Nahçıvan'ı Ermenistan'a veyahut Rusya'ya terk etmeye kalkışacak olursa o zaman bizim, Azerbaycan'ın Nahçıvan'ı himayesi taahhüdünden vareste kalmasını temin içindi (Atnur, 2001, s. 413).

4.2. Kars Antlaşması ve Nahçıvan

Moskova'da yapılan müzakereler sonucunda belirlenen Nahçıvan'ın durumu, Kâzım Karabekir Paşa tarafından Veysel Bey'e iletildi. Moskova Antlaşması'na göre, Türk makamları Velibeyov'un bölgeden çekilmesini sağladı ve Nahçıvan bölgesine Talıpzade Yusuf Ziya Bey gibi uzlaşmacı isimleri Nahçıvan Harp Komiseri olarak atadı. Türk yetkililer, Bolşevikler ile artık Sovyet kontrolü altında olan Nahçıvan bölgesinin sakinleri arasında uzlaşma yaratmak istiyordu. Bu nedenle Kâzım Karabekir Paşa, 23 Mart 1921'de Veysel Bey'e gönderdiği telgrafında, halkla Bolşeviklerin yakınlaştırılması çağrısında bulunmuş, bu yükümlülüğün yerine getirilmesinin Türk müfrezesinin bölgeyi terk etmeden önce, bunu dini ve vicdani bir görev ilan etti.⁶ Aksi takdirde, insanlar gelecekte zor durumlarla karşı karşıya kalabilir. Nitekim Veysel Bey, 15 Nisan 1921'de kendisine gönderilen tahliye emrinin ardından Şahtahtı'yı boşaltmaya başladı. Nihayet 16 Nisan 1921'de Nahçıvan toprakları tamamen boşaltıldı. Bu, Mayıs 1918'de Nahçıvan halkını Sovyet rejimine bırakmakla sonuçlanan Türk askerlerinin Nahçıvan dönemini sona erdirdi ve Nahçıvan halkı Sovyet rejimi ile baş başa kaldı (Atnur, 2001, ss. 442-443).

Sovyet hükümetinin rızası ve katılımıyla Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve Türkiye arasında Kars'ta bir konferans düzenlenmesi kararlaştırıldı ve Türk tarafı Ağustos ayında temsilcilerini atadı. Sovyet Rusya yönetiminin Türkiye'ye yönelik soğukkanlı politikaları görüşmeyi bir süre erteledi ancak Sakarya Zaferi'nin ardından Sovyet politikasında yaşanan değişiklik Kars Konferansı hazırlıklarını hızlandırdı. Nitekim, Moskova Antlaşması, 23 Eylül 1921'de Kars'ta düzenlenen bir törenle Türk ve Sovyet

⁶ Aslında bu durumun temelinde Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde Bolşeviklere karşı yürütülen isyan ve mücadelelerin etkisi azımsanmayacak kadar çoktur. Aynı durumun Nahçıvan'da yaşanması Türkiye-Sovyet Azerbaycan'ı ilişkilerini zedeleyebilir ve Nahçıvan bölgesi yeniden kaosa sürüklenebilirdi.

temsilcileri arasında teati edildi. 26 Eylül 1921 günü saat 10.00'da Kars Konferansı'na katılacak olan Sovyet Rusya, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'dan temsilciler Kars'a geldi. Konferansa Türkiye'yi temsilen: Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, Türkiye'nin Azerbaycan temsilcisi Memduh Şevket Bey, Burdur Milletvekili Veli Saltıkgil; Ermenistan tarafından: Dışişleri Komiseri İskinaz Maravyan ve Dahiliye Komiseri Bogos Makenzyan, Azerbaycan'ı temsilen: Halk Komiseri Behbud Şahtatinski, Gürcistan adına: Kara ve Deniz Kuvvetleri Komiseri Şalva Eliava, Dışişleri ve Maliye Komiseri Aleksandr Svanidze, Rusya tarafından: Letonya temsilcisi Jak Hanteski katıldılar (Karabekir, 2019, ss. 1895-1898; Atnur, 2001, ss. 444-445).

Karşılıklı konuşmalarla devam eden Kars Konferansı'nın ana konuları hiç şüphesiz Batum ve Nahçıvan meselesiydi. Bu nedenle Türk Heyeti, Gürcistan ve Azerbaycan temsilcilerinden yukarıdaki bölgelerdeki durum hakkında bilgi istedi. Nahçıvan hakkında Şahtatinski şu bilgileri iletti:

Nahçıvan mıntıkası Azerbaycan'ın koruması altında özerk bir halk Sovyetler Cumhuriyeti olarak ilan edilmiştir. Bu cumhuriyetin kendi Halk Komiserleri Sovyet'i vardır ve Azerbaycan bu cumhuriyette bir temsilciye de sahiptir. Şimdiye kadar Nahçıvan'ın maddi gereksinimleri Azerbaycan tarafından karşılanmaktadır. Azerbaycan Hükümeti'nin müessese ve okulları millileştirmek hakkındaki emirleri kısmen bu bölgelerde tatbik edilmektedir. Mezhep ve vicdan hürriyetinden bahsetmeye gerek bile yok. Çünkü bunlar Şura usulünde idare edilen ülkelerin kaidelerinden birisidir (Atnur, 2001, s. 445).

13 Ekim 1921'de, on sekiz gün ve altı oturumdan sonra, taraftarlar yirmi maddeden oluşan Kars Antlaşması'nı imzaladılar (Quliyev, 2008, s. 164; Karabekir, 2019, ss. 1900-1920; Hacıyev ve Həbibbəyli, 2007, s. 29; Hacıyev, Dövlətçilik Tarixində, 2018, s. 177). Moskova Antlaşması'na küçük değişikliklerle son bulan Kars Antlaşması'na göre Nahçıvan bölgesinin statüsü ve sınırları aşağıdaki şekilde belirlendi.

Beşinci Madde: “Türkiye Hükümeti ile Ermenistan ve Azerbaycan Şuralarının antlaşmanın üç numaralı ekine uygun olarak kabul ettiği sınırlar içinde Nahçıvan bölgesinin Azerbaycan kontrolünde özerk bir alan olarak var olmasında hemfikirdirler” (Hacıyev, 1999, s. 25).

Urmiye Köyü oradan düz bir çizgi ile (Arazdeyen) İstasyonuna (bu istasyon Ermenistan Sosyalist Cumhuriyetine kalacak) daha sonra düz bir çizgi ile batı Taşburun (3142) Dağına-Su ayırımı hattıyla doğu Taşburun Dağına (4108) Cehennem Deresi Bağarsık Dağı'nın (6607) yahut (6587) su ayırımı hattını takip ederek Ravona (Bulak) güneyinde keser. Oradan eski Erivan Kafkası'nın ve Şerur-Dereleyez'in yönetim sınırını izleyerek

6629 rakımlı tepeden Kömürlü Dağ (6839 veya 6930) ve oradan 3080 rakımlı tepeye Sayat Dağ (7868) (Kurd Kulak) Köyü Gamasor Dağ (8160)-8022 rakımlı tepe ve Gökdağ (10282) ve eski Nahçıvan Kazası'nın yönetim sınırının doğusu. (Atnur, 2001, s. 445).

Kars Antlaşması'nda Nahçıvan sınırlarının Gümrü ve Moskova Antlaşmalarına aykırı olarak küçültüldüğü, Develi ve Arazdeyen'in Ermenistan'a verildiği belirtiliyor. Bununla birlikte, Ermenistan'a iki Türk tarihi yerleşim merkezinin daha verildiği bilinmektedir. Nahçıvan'ın sınırı ise Sederek'te sona ermektedir (Atnur, 2001, s. 445-446).

5. Nahçıvan'ın Azerbaycan SSC Yönetimine Geçmesi

22 Mayıs 1922'de Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi, Azerbaycan Milli Komiserliği tarafından sunulan Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ve Nahçıvan SSC Anayasası taslaklarını görüştü. Düzenlemede, "Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti, Azerbaycan SSC'nin himayesi altında bağımsız bir cumhuriyet ilan edilerek, Nahçıvan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adı verilsin" denildi. Düzenlemede belirtildiği gibi, Nahçıvan bölgesinin devlet yönetimi Azerbaycan SSC Anayasası'na uygun olarak düzenlenir. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ve Nahçıvan SSC Anayasası taslakları, Azerbaycan Milli Komiserliği tarafından sunuldu ve Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi tarafından görüşüldü. Tasarıların son hali özellikle Nahçıvan'ın özerkliği konusunda Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin tartışmasına sunuldu. Kasım 1922'de, V. I. Lenin'in liderliği altında Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi Politbürosu, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin yaratılması gerekliliği konusunda karar aldı. Aralık 1922'de, Transkafkasya Sovyetler Birliği'nin Birinci Kongresi, Nahçıvan ile ilgili bir karar aldı: "Nahçıvan Cumhuriyeti, Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilir" (Mədətov, 1958, ss. 145-149).

Rusya Komünist Partisi Politbürosu, Güney Kafkasya Bölge Komitesi'nin Yürütme Kurulu, 18 Ocak 1923 tarihli Güney Kafkasya Sovyetler Birliği Birinci Kongresi kararına dayanarak, "Nahçıvan'ı Özerk Cumhuriyet'e dönüştürmeyi, Nahçıvan Halk Komiserleri Konseyi'ni ve Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti İcra Komitesi'ni oluşturmayı" önerdi (Hacıyev, 2018, ss. 182-183). 27 Şubat 1923 tarihinde Üçüncü Genel Nahçıvan Sovyetleri Kongresi, Nahçıvan SSC'nin özerklik hakları temelinde Azerbaycan SSC'nin bir parçası olma meselesini geniş şekilde tartıştı ve bölgenin ayrılmaz bir parçası olarak Azerbaycan'a dahil edilmesini gerektiğini bildiren bir bildiri yayınladı. Kongrenin kararıyla kazalar lağvedildi ve Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin tüm bölgesi Tumbul, Cehri, Abragunus, Şahtahtı, Noraşen ve Ordubad adlı altı bölgeye ayrıldı (Hacıyev, 2018, ss. 183). Üçüncü Genel Nahçıvan Sovyetleri Kongresi, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin yasama ve icra organlarını, bölge ve idari yapısını belirledi. Kongre'nin kararları şunlardı:

1. Nahçıvan SSC, Azerbaycan SSC'nin ayrılmaz bir parçası olarak ilan edilmelidir. Nahçıvan'ın Azerbaycan'ın bir parçası olması hayati bir zorunluluk olarak kabul edilmelidir.
2. Nahçıvan Merkezi İcra Komitesi, Halk Komiserler Sovyeti ve tüm halk komiserlikleri kapatılmalıdır.
3. Gelecekte Nahçıvan'ın yönetimi için on yedi üyeli ve yedi adaydan oluşan "Nahçıvan Devlet İcra Komitesi" adlı bir komite seçilmelidir.
4. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti, tüm kurumlarıyla özerk ülke hakları temelinde Azerbaycan SSC'ye dahil edilmelidir. (Mədətov, 1958, s. 152)

Azerbaycan SSC'nin 16 Temmuz 1923 tarihli üçüncü oturumunda ise Nahçıvan'ın özerk bölgesi olarak Azerbaycan SSC'nin parçası olması konusunda Nahçıvan Sovyetleri Kongresi'nin kararı onaylandı (Mədətov, 1958, s. 152; Hacıyev, 2018, ss. 182-183).

6. SONUÇ

Nahçıvan bölgesi jeopolitik konumundan dolayı ilk olarak Osmanlı Devleti tarafından ilhak edilmiş olsa da Osmanlı Devleti'nin savaşta yenilmesi ve Kafkaslardan çekilmek zorunda kalmasından dolayı bu bölge önce İngilizlerin sonra ise Amerika ve Rusya'nın odağında olmuştur.

Batılı devletler burada kalıcı olamayacağından dolayı bölgeyi Ermenistan'a ilhak etmek ve böylece hem de "nefes alabilir" bir Ermenistan kurmaya çalışmışlardır. Ancak bunu kabul etmeyen Nahçıvan halkı önce silahlı mücadeleye girişmiş, daha sonra ise Azerbaycan SSC'den yardım istemiştir. Dönemin TBMM hükümeti Nahçıvan'ı kendi sınırları içinde görsen bile bu tehdide karşı koymak için yeterli güce ve desteklere sahip değildi. Özellikle, Batılı ülkelerin bölgedeki etkileri sınırlıydı ve Türkiye'nin bu ülkelerle sıkı bir bağı yoktu. Bu nedenle, Nahçıvan'daki Sovyet hakimiyetine karşı bir askeri müdahalede bulunulmadı ve Türkiye, bölgeye diplomatik ve kültürel olarak etki etmeye çalıştı.

Azerbaycan'la birlikte Batum Antlaşması'ndan doğan haklar gereği Türkiye'nin de bölgede toprak iddiaları vardı ve bu bölgelerde güçlenme ve hakimiyet kurma çabaları içerisindeydi. Azerbaycan'da daha yeni kurulan SSC hükümetinin zayıflığı ve Moskova'ya bağlı olması henüz bölgede yeteri kadar söz sahibi olmasına imkân tanımıyordu. Bundan dolayıdır ki, TBMM Hükümeti RSFC ile iş birliği içinde bulunarak Nahçıvan'da varlığını hissettirmeye çalışmıştır. Her ne kadar Türkiye belli periyotlarla Nahçıvan'ın toprak kaybı ve Ermenistan'a ilhakına mâni olmuş olsa da dönemin siyasi konjonktürü Türkiye'nin bölgeyi kendi sınırları içerisinde dahil etmeye fırsat tanımadı.

Bununla birlikte Sovyet Rusya'nın Ermenistan'la 10 Ağustos 1920 Antlaşması'na karşılık TBMM Hükümetinin Ermenistan'a Gümrü Antlaşması'nı dayatması Nahçıvan sınırlarını çizmiş ve Ermenistan'a ilhakı konusunu tamamen kapatmıştı. Devamında ise Moskova ve Kars Antlaşmaları ile Türkiye Cumhuriyeti Nahçıvan'ın garantörlüğünü üstlendi. Her ne kadar bu Antlaşmalar sonucu bazı toprak kayıplarına maruz kalmış olsa da Nahçıvan, Türkiye'nin desteklediği Azerbaycan SSC'nin yönetimine dahil edilerek özerklik statüsü kazanmış ve bu sayede işgal ve/veya ilhak olunmaktan kurtulmuştur.

Böylece 1922-1923 senelerinde Nahçıvan SSC kademeli olarak Azerbaycan SSC yönetimine dahil edilerek özerklik statüsünü kazanmış oldu. Bununla da Nahçıvan Özerk SSC kurulmuş oldu ve 1990'a kadar faaliyetini devam ettirdi. Nahçıvan, bugün Azerbaycan'ın bir parçası olarak varlığını sürdürmektedir.

ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması bildirilmemiştir. Bu makale, yazarın doktora döneminde yaptığı çalışmalar temel alınarak hazırlanmıştır.

ETİK ONAY/KATILIMCI ONAMI

Metinde, Etik Kurul ya da Katılımcı Onamı ile ilgili bir bölüm bulunmamaktadır.

MADDİ DESTEK

Çalışma için herhangi bir maddi destek alınmamıştır.

YAZAR KATKILARI

Bu araştırmanın tüm aşamaları tek yazar tarafından yürütülmüştür.

KAYNAKÇA

- ACCÇDSBA (Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın Çalışmaları Dairesi Siyasi Belgeler Arşivi), fon: 276, liste: 1, dosya: 13.
- ACCÇDSBA (Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın Çalışmaları Dairesi Siyasi Belgeler Arşivi), fon: 609, liste: 1, dosya: 20.
- ACCÇDSBA (Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın Çalışmaları Dairesi Siyasi Belgeler Arşivi), fon: 609, liste: 1, dosya: 19.
- ACDA (Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi), fon: 10, liste: 3, dosya: 69.
- ACDA (Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi), fon: 28, liste: 1, dosya: 20.
- ACDA (Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi), fon: 894, liste: 10, dosya: 80.
- ACDA (Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi), fon: 970, liste: 1, dosya: 65.
- NMCDA (Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti Devlet Arşivi), fon: 314, liste: 5, dosya: 11.
- NMCDA (Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti Devlet Arşivi), fon: 314, liste: 5, dosya: 15.
- NMCDA (Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti Devlet Arşivi), fon: 63, liste: 1, dosya: 4.
- Atnur, İ. E. (2001). *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Cəfərli, E. (2017). *Rusiya və Türkiyənin Cənubi Qafqaz Siyasətində Naxçıvan (XX əsrin əvvəlləri)*. Naxçıvan: Əcəmi NPB.
- Esin, D. D. (2006). Millî Mücadele Döneminde Elviye-i Selâse ve Nahçıvan. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 22.
- Hacıyev, A. (1994). *Qars və Araz-Türk Respublikalarının Tarixindən*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
- Hacıyev, İ. (1999). *Gümrü, Moskva, Qars Müqavilələri və Naxçıvanın Taleyi*. Bakı: Elm.
- Hacıyev, İ. (2010). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Naxçıvan*. Naxçıvan: Əcəmi NPB.
- Hacıyev, İ. (2018). *Naxçıvan Azərbaycanın Dövlətçilik Tarixində*. Bakı: Elm Yayınevi.
- Hacıyev, İ., & Həbibbəyli, İ. (2007). *Mustafa Kamal Atatürk və Naxçıvan*. Bakı: Nurlan.
- Hüseynzadə, L. (2018). *Araz Şahiddir. Türk Ordu Generalı Kâzım Qarabəkir Paşa Naxçıvanda (1918-1920-ci illər)*. Bakı: ADPU Mətbəəsi.

- Karabekir, K. (2019). *İstiklal Harbimiz* (H. Öz, Ed.). İstanbul: Truva Yayınları.
- Mədətov, Q. (1958). *Naxçıvanda Sovet Hakimiyyətinin Qələbəsi və Naxçıvan MSSR-nin Təşkili*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
- Qafarov, V. (2018). *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)*. (E. Recebov, Çev.) İstanbul: TEAS PRESS.
- Quliyev, C. (2008). *Azərbaycan Tarihi Yeddi Cildə*, Cilt: 6. Bakı: Elm.
- Rahımlı, U. (2023). Nahçıvan'da İngiliz ve Amerikan General Valiliği (1919-1920). Bildiri sunulduğu kongre: *UBAK, 16. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi*, Ankara, Türkiye, 11-12 Mart 2023.
- Yerasimos, S. (2015). *Milliyetler ve Sınırlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Makale Bilgisi: İnce, S., Gündüz, A. (2023). Tarihi Yeniden Kurgularken: Toplumsal Bir Eyleyici Olarak Ahmet Refik ve <i>Mektuplar</i> Çevirisi. DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:10, Sayı:2, ss.296-325.	Article Info: İnce, S., Gündüz, A. (2023). Re-building History: Ahmet Refik as a Social Agent and His Translation of <i>Letters</i> into Turkish. DEU Journal of Humanities, Volume:10, Issue:2, pp. 296-325.
Kategori: Araştırma Makalesi	Category: Research Article
Gönderildiği Tarih: 23.05.2023	Date Submitted: 23.05.2023
Kabul Edildiği Tarih: 03.07.2023	Date Accepted: 03.07.2023

**TARİHİ YENİDEN KURGULARKEN:
TOPLUMSAL BİR EYLEYİCİ OLARAK AHMET REFİK
VE MEKTUPLAR ÇEVİRİSİ¹**

Sitem İnce*, Atalay Gündüz**

ÖZ

Bourdieu (1999) metinlerin bağlamları olmadan dolaştığını, ürünü oldukları üretim alanını beraberlerinde götürmediklerini ve farklı bir üretim alanının parçası olan alıcıların, alımlama alanının yapısına göre bu metinleri yeniden yorumladıklarını aktarır. Bir diğer deyişle, yabancı bir eserin anlamı ve işlevinin belirlenmesinde üretildiği alan kadar alımlandığı alan da önemlidir. Bu doğrultuda bu çalışmanın amacı, İngiliz kadın yazar Lady Mary Wortley Montagu'nun, çalışmada kısaca *Mektuplar* (1763) olarak anılacak olan seyahat eserinin üretildiği alandaki anlam ve işlevleri ile Türkçe'ye Ahmet Refik tarafından yapılan ilk çevirisi yoluyla girdiği yeni alandaki anlam ve işlevlerini Bourdieu'nün "habitus", "alan", "sermaye", "doxa" ve "simgesel şiddet" kavramlarından yola çıkarak sosyolojik bir bakış açısıyla sorunsallaştırmaktır. Eşinin diplomatik görevi sebebiyle Osmanlı Devleti'nde bulunmuş Lady Montagu (1689-1762)'nün İngiltere'deki akrabalarına ve arkadaşlarına 1716-1718 yılları arasında yazdığı mektuplardan oluşan eseri ancak yazarın ölümünden sonra 1763 yılında basılabilmıştır. Kocasını 1762'de başbakan seçilen yazarın kızı Kontes Bute ailesinin ve eşinin imajını korumak gayesiyle eserin yayımlanmasını engellemeye çalışmışsa da başarılı olamamıştır. Dönemin

¹ Bu makale, Sitem İNCE tarafından Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çeviribilim Doktora Programında Doç. Dr. Atalay GÜNDÜZ'ün danışmanlığında yürütülen ve devam eden doktora tezinden üretilmiştir. Çalışmaya ait ilk bulgular, 29 Eylül-1 Ekim 2022 tarihleri arasında Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi'nde gerçekleştirilen Uluslararası Akademik Çeviribilim Çalışmaları Kongresi (ICASTIS)'nde "Tarihi Yeniden Kurgularken: The Turkish Embassy Letters (1763) Çevirileri" başlığıyla sözlü bildiri olarak sunulmuş, sözlü bildiri üzerinde değişiklikler yapılarak genişletilmiş ve özgün araştırma makalesi olarak yayıma hazır hale getirilmiştir.

*Arş. Gör., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Mütercim ve Tercümanlık Bölümü, sitem.koseoglu@ohu.edu.tr, ORCID ID: orcid.org/0000-0003-3540-450X

** Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Mütercim ve Tercümanlık Bölümü, atalay.gunduz@deu.edu.tr, ORCID ID: orcid.org/0000-0003-0325-5191

İngiltere’inde böylesine engellenmeye çalışılan bir anlatının Türkiye’de nasıl bu kadar büyük ilgi uyandırdığı çalışmanın önemli tartışma noktalarından biridir. Cumhuriyet döneminde (harf inkılabı sonrası) İngilizce’den Türkçe’ye ilk çevrilen seyahat eserlerinden olan *Mektuplar* aynı zamanda günümüze dek en çok çevrilen seyahat anlatısı olması sebebiyle repertuvarda özel bir yere sahiptir. *Mektuplar*’ın ilk çevirmeninin tarih alanında simgesel sermayesi yüksek bir eyleyici olan ve modern Türk tarihçiliğinin kurucularından biri kabul edilen Ahmet Refik (1881-1937) olması beraberinde belirli bir etiketlenmeyi de getirmiş ve eserin tarih yönüne odaklanması ve edebi yönünün göz ardı edilmesiyle sonuçlanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Bourdieu, eyleyici odaklı yaklaşım, Lady Montagu, çeviri seyahat yazını, Ahmet Refik

RECONSTRUCTING HISTORY: AHMET REFİK AS A SOCIAL AGENT AND HIS TRANSLATION OF *LETTERS* INTO TURKISH

ABSTRACT

Bourdieu (1999) indicates that texts circulate without their context, they don’t bring with them the field of production of which they are a product and the recipients, who are themselves in a different field of production, re-interpret the texts in accordance with the structure of the field of reception. In other words, the sense and function of a foreign work is determined not simply by the field of origin but in at least equal proportion by the field of reception. In this respect, the aim of this study is to sociologically problematize the meaning and functions of English writer Lady Mary Wortley Montagu’s *Letters* (1763) in its field of production as well as the meaning and functions of its first translation into Turkish (1933) by Ahmet Refik in its field of reception by utilizing Bourdieu’s concepts of “habitus”, “field”, “capital”, “doxa” and “symbolic violence”. Lady Montagu (1689-1762), who visited Ottoman Empire due to her husband’s diplomatic mission, wrote letters to her relatives and friends in England during the years 1716-1718 however her *Letters* was published posthumously in 1763. Lady Mary’s daughter Countess Bute, whose husband had just been elected prime minister (1762), tried hard to suppress the publication of the letters to protect the image of her husband and her family but with no avail. One of the most important discussion points of the study is the question how a narrative that was tried to be suppressed in England of the period aroused such a great interest in Turkey. That the first translation of *Letters* (1933) was done by Ahmet Refik, a historian with high symbolic capital in the field of history, brought with it a certain labeling and the historical aspect of the work overshadowed its literary aspect.

Keywords: Bourdieu, agent-oriented approach, Lady Montagu, travel writing in translation, Ahmet Refik

1. GİRİŞ

Avrupa’da seyahat yazını en büyük gelişmeyi on sekizinci yüzyılda yaşamıştır çünkü bu dönemde hareketlilik artmış, deniz yolculukları ve seyahatler daha yaygın hale gelmiştir. Bunlara ek olarak bu dönemde teknoloji ve alt yapıda kat edilen ilerlemeler, seyahatlerin artmasını sağlamıştır. Örneğin 1765 yılında geliştirilen kronometre ilk kez denizde boylamın belirlenebilmesini sağlamış ve seyahat yapmayı kolaylaştırmıştır. On dokuzuncu yüzyıla girerken geliştirilen buhar motorları öncelikle denizde, sonra demir yolunda kullanılmaya başlanmıştır. Böylelikle Avrupa içine ve Avrupa dışına daha çok insan seyahat edebilmiştir. Basılı kültürün giderek gelişiyor olması ise daha çok seyyahın eserlerini basabilmesi anlamına gelmiştir. Yaşanan tüm bu gelişmeler seyahat yazınına popülarite ve prestij kazandırmıştır (Thompson, 2011, s. 45).

On sekiz ve on dokuzuncu yüzyıl başlarındaki seyahat ve seyahat yazını, keşif ve turizm başlıkları altında ele alınabilir. O dönemdeki turizm ve turist kavramının günümüzdekinden farklı olduğu unutulmamalıdır. Bunun bir örneği “Grand Tour” denilen uzun süreli seyahatlerdir. Fransa ve İtalya başta olmak üzere Avrupa kıtasına yapılmakla birlikte kimi zaman iki yıla yakın sürebilmektedir. Bu seyahat türü birçok genç aristokrat erkek için ergenliğe geçiş töreni olarak anılmaktadır (Thompson, 2011, s. 47). On dokuzuncu yüzyıl sonlarına doğru ise ulaşımda yaşanan gelişmeler imparatorluk kurma, ticaret amaçlı genişleme ve kitlesel göçlerin yolunu açmıştır. Avrupalıların gerçekleştirdiği seyahatler ve bu anlamda yaşanan hareketliliğinin bir sonucu olarak ‘bilgi’ toplanmış ve Avrupa’ya getirilmiştir. Toplanan bu bilgi Avrupa merkezlerinde arıtılmış ve sistemleştirilmiştir. Bir diğer deyişle Avrupa, seyahat yazını dünyanın geri kalanı hakkında bilgi üretmek ve yaymak için kullanmıştır. Smethurst bu noktada “Özellikle Batı/Kalanı gibi basit ikiliklerin ve ek olarak medeni/vahşi, bilimsel/batıl vb. gibi aşağılayıcı formülasyonların aşılması ve sağlamlaştırılması için kullanılan seyahat ve seyahat yazını ve onların yarattığı hayali coğrafyalar, imparatorluğun söylemsel oluşumu için çok önemliydi” (2009, s. 1) diyerek seyahat ve seyahat yazınının önemli konumuna dikkat çekmektedir. Carr ise 1880-1940 yılları arasındaki dönemde seyahat yazınının Britanya İmparatorluğu tarafından emperyalizmin bir aracı olarak kullanıldığını ve bu dönemin, imparatorluğun en parlak dönemi olduğunu söylemektedir (2002, ss. 70-71). Britanya örneğinde olduğu gibi, seyahat yazınının emperyalizmin suç ortağı haline dönüşmesi, sömürgecilikle ilişkilendirilmesine ve çoğunlukla “şeytanlaştırılmasına” neden olmuştur (Edwards & Graulund, 2011, s. 1).

Sömürgecilik projesi için seyahat yazınının ne kadar merkezi bir konumda olduğunu açıkça ortaya koyan ilk çalışma *Orientalism* (1978) olmuştur (Lindsay, 2016, s. 26). Edward Said tarafından kaleme alınan ve sömürgecilik sonrası çalışmalar için temel kabul edilen eser, seyahat yazını

çalışmaları için de yeni bir sayfa açmıştır. Said'in 1978'de İngilizce olarak yayımlanan ve Türkçe'de *Şarkiyatçılık*² (1999) başlığıyla tanınan çalışmasının yarattığı etkiyle başlayan sömürgecilik sonrası çalışmaları, özellikle sömürgecilik dönemi söyleminin farklı metin türlerindeki tezahürlerini mercek altına almış ve bunların dönemin iktidarlarıyla, emperyalist projeyle nasıl bir ilişki ağı içinde kendilerini konumlandıklarını çok güçlü bir şekilde ortaya koymuştur. Seyahat metinleri bu büyük bütüncenin, özellikle ötekinin temsili bağlamında çok önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Bu bağlamda Said'in eseri seyahat yazını ele almak için çok önemli bir eleştirel model oluşturmuştur. Bu açıdan 1980'lerde hız kazanan seyahat yazını çalışmaları seyahat anlatılarının farklı bir gözle ve anlayışla yeniden okunup yorumlanmasına dayanmaktadır (Doğan, 2016, s. 13).

Avrupa'nın komşusu ve ötekisi olarak konumlanmış olan Osmanlı İmparatorluğu gerek ticari gerek askeri gerekse diplomatik öneminden dolayı Avrupalıların en çok seyahat ettiği ülkelerin başında gelmektedir. On beş ve on altıncı yüzyılda Osmanlı'nın tarih sahnesinde güçlü bir devlete dönüşmesinden sonra Osmanlı İmparatorluğu'na yapılan resmi ve ticari amaçlı seyahatlerin ve bu seyahatler sonucu yazılan seyahat eserlerinin sayısı artmıştır. On altı ve on dokuzuncu yüzyıllar arasında yapılan seyahatler devam etse de zaman içinde bir rol değişikliği yaşanmıştır. Batı için tehdit oluşturan ve hayranlıkla bakılan Osmanlı özellikle on dokuzuncu yüzyılın başından itibaren medeniyet götürülmesi gereken 'Öteki' olarak yeniden tanımlanmıştır (Yılmaz, 2013, s. 589). Gündüz de Osmanlı Türklerinin Batı Avrupa kimliğinin Kurucu Öteki'si olduğunu belirtmekte ve Osmanlı topraklarını ziyaret eden kişilerin bu ülkeyi nasıl resmettiklerinin farklılık gösterdiğini söylemektedir. Kimi yazarlar Türkiye'yi mümkün olan en kara renklere boyarken, kimi yazarlar daha açık renkler kullanmıştır (2007, ss. 8-9).

Osmanlı topraklarını ziyaret ederek seyahat izlenimlerini kaleme almış yazarlardan biri de Lady Montagu (1689-1762)'dür. Lale devri başlarında Osmanlı Devleti'nde bulunmuş olan İngiliz kadın yazar Montagu, tam ismi *Letters of the Right Honourable Lady M__y W__y M__e; Written during her Travels in Europe, Asia and Africa, To Persons of Distinction, Men of Letters, &c. in different Parts of Europe, Which Contain, Among other Curious Relations, Accounts of the Policy and Manners of the Turks; Drawn from Sources that have been inaccessible to other Travellers* (1763)³

² *Orientalism* Türkçe'ye ilk kez Nezih Uzel tarafından *Oryantalizm (Doğubilim): Sömürgeciliğin Keşif Kolu* olarak çevrilmiş ve 1982 yılında Pınar Yayınları tarafından basılmıştır. İkinci çevirisi Selahattin Ayaz tarafından *Oryantalizm* başlığıyla yapılmış ve 1993 yılında yine Pınar Yayınları tarafından basılmıştır. Üçüncü çeviri ise Berna Ülker'e aittir, *Şarkiyatçılık* başlığıyla 1999 yılında Metis Yayınlarından çıkmıştır (Gündüz, 2020, s.13)

³ Bu çalışmada bundan sonra kısaca *Mektuplar* olarak anılacaktır.

olan eseri kaleme almıştır. Eşi Edward Wortley Montagu İngiltere'nin Osmanlı büyükelçisi olarak diplomatik bir görevle atanınca onunla 1717 yılında önce Edirne sonra İstanbul'a gelmiş ve yaklaşık bir yıl boyunca başkentte yaşamıştır. Bu prestijli konumu sayesinde tanıştığı Osmanlı kadınlarının aracılığıyla o dönem İngilizlerin çok merak duyduğu harem hakkında ilk elden bilgi edinebilmiştir. Kendinden önceki seyyahların yarattığı varsayımlara karşı duran (Gündüz, 2007, s. 26) Montagu, haremle ilgili gerçeğe en yakın ve fanteziden uzak bir anlatım benimsemiş (Baysal, 2009, s. 599); bayatlamış konuları yeni ve ince açıklamalarıyla eğlenceli bir anlatıya dönüştürmüştür (Montagu, 2014, Ünlü Önsözü, ss. 6-7).

Fransız sosyolog Bourdieu metinlerin bağlamları olmadan dolaştığını, ürünü oldukları üretim alanını beraberlerinde götürmediklerini ve farklı bir üretim alanının parçası olan alıcıların, alımlama alanının yapısına göre bu metinleri yeniden yorumladıklarını aktarır (1999, s. 221). Bir diğer deyişle, yabancı bir eserin anlamı ve işlevinin belirlenmesinde üretildiği alan kadar alımlandığı alan da önemlidir. Bu doğrultuda, bu çalışmanın amacı Montagu'nün *Mektuplar*'ının üretildiği alandaki anlam ve işlevleri ile Türkçe'ye Ahmet Refik tarafından yapılan ilk çevirisi yoluyla girdiği yeni alandaki anlam ve işlevlerini sorunsallaştırmaktır. Eser ve Türkçe'ye yapılan ilk çevirisi Bourdieu'nün "habitus", "alan", "sermaye", "doxa" ve "simgesel şiddet" kavramlarından faydalanarak sosyolojik bir bakış açısıyla incelenecektir.

2. Kuramsal ve Kavramsal Çerçeve: Bourdieucu Kavramların Işığında

Çalışmada faydalanılacak kavramlardan ilki olan *habitus* "toplumsal olarak inşa edilmiş, pratikle edinilmiş ve sürekli olarak pratik işlevlere yönlendirilmiş, yapılanmış ve yapılandırıcı yatkınlıklar sistemi" (Bourdieu ve Wacquant, 2014, s. 111) olarak tanımlanır. Habitus yapılanmıştır çünkü kişinin büyüdüğü aile, eğitim geçmişi gibi geçmiş ve mevcut koşullarıyla yapılır; aynı zamanda yapılandırıcıdır çünkü kişinin şimdiki ve gelecekteki eylemlerini yapılandırır (Maton, 2008, s. 49). Bireylerin toplumsal eylemlerini habitusları, bir diğer deyişle sahip oldukları bu yatkınlıklar sistemi belirlemektedir.

Farklı habituslara sahip *eyleyiciler* eylemlerini *alandaki* gerçekleştirir. Alan "kendine ait kuralları olan bir mücadele ve rekabet yeri"dir (Bourdieu, 2013, s. 69). İnsanlar arasındaki etkileşimi anlamak, olay ya da sosyal olguları açıklamak için ne söylendiğine ya da ne olduğuna bakmak yeterli değildir. Etkileşimlerin, faaliyetlerin ve olayların meydana geldiği bu sosyal alanı incelemek gerekir. Bourdieu'ya göre sosyal alanı incelemek demek yalnızca araştırma nesnesini belirli bir tarihsel, yerel/ulusal/uluslararası ve ilişkisel bağlamına oturtmak değil, aynı zamanda araştırma nesnesi hakkındaki önceki bilginin ne şekilde, kim tarafından ve kimin çıkarlarına hizmet edecek şekilde

sunulduğunu da araştırmaktır. Bir diğer deyişle alan kavramı, eyleyicilerin eylemlerini soruşturmanın bir aracıdır (Thomson, 2008, ss. 67-69).

Alanda yer bulabilmek ya da Bourdieu'nün kullandığı metafora göre, oyuna katılabilmek için eyleyicilerin çeşitli *sermayeleri* olmalıdır. Eyleyiciler alandaki mücadele ve rekabetlere biriktirdikleri bu sermayeleri oranında katılırlar ve alandaki konumlarını belirleyen sahip oldukları sermayeleridir. Sermayenin farklı türleri vardır. Bunlar maddi kaynakları ifade eden *ekonomik sermaye*, eğitim yoluyla elde edilen kaynakları ifade eden *kültürel sermaye*, toplumdaki bağlantı ağlarını ifade eden *sosyal sermaye* (Bourdieu, 1986, ss. 241-258) ve bu üç sermaye türünün insanlar nezdinde kabul edilmesi ile ortaya çıkan; prestij, onur, duruş gibi simgesel kaynakları ifade eden *simgesel sermaye*dir. Tüm bu sermayeler birbirine dönüştürülebilir niteliktedir.

Kullanılacak bir diğer kavram olan *doxa*, belli bir alanda olduğu gibi, sorgulanmadan, düşünmeden, safça kabullenilen bilinç ötesi anlayışları ifade eden terimdir (Calhoun, 2007, s. 101). Bir dönemin kanıksanmış varsayımları (ortodoksileri) olarak da ifade edebileceğimiz doxanın habitus ve alanla yakından ilişkisi vardır. Bu düşünüm-öncesi, paylaşılan ancak sorgulanmayan fikir ve algılar “doğal” eylem ve davranışları belirleyen nispeten bağımsız mikrokozmlar (alanlar) tarafından, içselleştirilmiş “sınırlar duygusu” ve alandaki toplumsal eyleyicilerin habitusları aracılığıyla ortaya konur. İdeolojinin ötesine geçen doxa, bilinç ötesi anlayışları ifade etse de bilinçli mücadeleler ortaya çıkarmaktadır. Eyleyiciler var olan doxayı sürdürmeyi ya da onunla mücadele etmeyi tercih edebilirler (Deer, 2008, ss. 119-123).

Simgesel şiddet ise yumuşak ve çoğunlukla görünmez bir şiddet türüdür. Sembolik sermayenin yitimine sebep olan bu şiddet türü şeref, onur, prestij gibi sembolik sermayelerin aşınmasına neden olur (Bourdieu, 2015, ss. 50-54). Sembolik şiddet bazı durumlarda fiziksel şiddetten daha yumuşak olabilir ancak en az fiziksel şiddet kadar gerçektir, hatta daha etkili ve bazı durumlarda daha acımasız bir baskı aracına dönüşebilir (Schubert, 2008, s.184).

3. Yazarını Aşan Bir Seyahat Anlatısı: Mektuplar'ın Üretildiği Alandaki Anlam ve İşlevi

Osmanlı topraklarında yaptığı seyahatlerini anlatan metinleri yayımlanan ilk kadın yazar Montagu'dür (Heffernan & O'Quinn, 2013, s. 11). Elli iki mektuptan oluşan eserdeki mektupların yirmi tanesi Osmanlı topraklarında yazılmış ve gönderilmiştir. Montagu İstanbul'dan döndükten sonra eserin bir kopyası anonim olarak elden ele dolaşmış olsa da 1763 yılına dek basılmamıştır.

1689 yılında Londra'da doğan Montagu'nün babası Kingston dükü Evelyn Pierrepont, annesi ise yine aristokrat bir aileden gelen Lady Mary Feilding'tir. Yani Montagu aristokrat, imtiyazlı bir ailenin çocuğu olarak doğmuştur. Çok ufak yaşta annesini kaybetmiştir. Bir kız olduğu için dönemin

koşulları gereği evde eğitim almış, babasının kütüphanesinden faydalanarak Latince öğrenmiştir. Aileye ait bu kütüphane oldukça geniştir, antik yazarlardan modern yazarlara kadar birçok eser hem orijinal dilde hem de çeviri olarak bu kütüphanede bulunmaktadır (Grundy, 1993, ss. vii-viii). Lady Montagu politikacı Edward Wortley Montagu'ye aşık olmuş ve ailesinin izni olmasa da 1712 yılında kaçarak evlenmiştir. Eşi İngiltere'nin Osmanlı büyükelçisi olarak İstanbul'a atanınca 1716 yılında eşi ve çocuğuyla beraber Osmanlı topraklarına doğru yola koyulan Montagu hem gidiş yolunda hem önemli bir konumda ziyaret ettiği Osmanlı topraklarında hem de ülkesine dönüş yolunda ailesi ve arkadaşlarına toplam elli iki mektup yazmıştır.

1718 yılında ülkesine dönen Montagu 1718-1738 yılları arasında Twickenham, Londra'da yaşamıştır. İstanbul'dayken gördüğü "variolasyon" denilen çiçek aşısı uygulamasının İngiltere'ye tanıtılması ve burada popülerleşmesinde öncü bir rol oynamıştır. İstanbul'da doğan oğlunu daha İstanbul'dayken aşılatmış, kızını ise İstanbul'dan döndükten sonra, 1721 yılında yaşanan bir çiçek salgını sırasında Dr. Charles Maitland'ten aşılmasını istemiş, böylece İngiltere'deki ilk belgelenmiş çiçek aşısı uygulamasının yapılmasını sağlamıştır (Barnes, 2012, ss. 330-331). 1736 yılında İngiltere'yi ziyaret eden Francesco Algarotti isimli kendisinin neredeyse yarısı yaşında bir İtalyan genç ile tanışan yazar 1738 yılında eşini ve ülkesini sansasyonel bir şekilde terk ederek İtalya'ya yerleşmiştir (Halsband, 1960, s. 153). Montagu İngilizce bilmeyen bu Venedikli gence çok âşık olmuş, ona Fransızca aşk mektupları yazmıştır. Venedikli delikanlıya olan tutkusu hüsrarla sonuçlansa da ülkesine dönmemiş, İtalya'da kalmıştır. Böylece ömrünün son yirmi yılını kaçarak aşk evliliği yaptığı eşinden ve çok bağlı olduğu kızından uzakta geçirmiştir (Urgan, 2015, ss. 448-449). 1761 yılında terk etmiş olduğu eşi Edward'ın hastalığı üzerine İngiltere'ye dönerken Hollanda'da tanıştığı İngiliz rahip Reverend Benjamin Sowden'a iki cilt halindeki eserini uygun bulduğu şekilde kullanması için bırakmıştır [11 Aralık 1761] (Baratta, 2013, s. 23). Yazar İngiltere'ye döndükten bir yıl sonra, 1762 yılında İngiltere'de vefat etmiştir. Kızı Kontes Bute ve damadı Lord Bute elden ele dolaşan müsveddeleri Montagu'nün ölümünden sonra satın alıp çoğunu imha etmişse de Montagu'nün Rahip Sowden'a bıraktığı yazmalar, ailesinin izni olmadan, üç cilt halinde, ilk kez 1763 yılında basılmıştır (Montagu, 2014, Ünlü Önsözü, ss. 7-8). *Mektuplar* yayımlandıktan sonra çok hızlı bir üne kavuşmuş, 1763-1800 yılları arasında yirmi üç baskı yapmıştır (Heffernan & O'Quinn, 2013, s. 13). Seyahat yazını için bir "kılavuz"a dönüşen eser (Melman, 2012, s.111) Samuel Johnson, Edward Gibbon, Horace Walpole, Voltaire gibi dönemin önemli isimlerinin beğenisini toplamıştır (Halsband, 1960, s. v).

Montagu'nün eseri 1724 yılında feminist yazar Mary Astell⁴e ödünç vermesinden de anlamaktayız ki Montagu yazdığı mektupları İstanbul'dan

⁴ Mary Astell (1666-1731), İngiliz proföfeminist yazar.

döndükten sonra 1718 ile 1724 yılları arasında bir araya getirmiştir. Astell okura bir not ve ikinci cildin arkasındaki boş sayfalara metin hakkında kısa bir şiir yazmıştır (Heffernan & O'Quinn, 2013, s. 16). Eser belirtilen tarih aralığında bir araya getirilmiş olmasına rağmen ancak Montagu'nün ölümünden bir yıl sonra 1763 yılında basılabilmektedir.

Eserin yazıldıktan neredeyse kırk yıl sonra yayımlanmasının en önemli sebeplerinden biri Montagu'nün yaşadığı dönemde yazarlık mesleğinin kötü imajıyla ilişkilendirilebilir. Montagu'nün yazım faaliyetlerini gerçekleştirdiği on sekizinci yüzyıl, matbu kamusal alanın edebi üretim alanına egemen olduğu bir dönemdir. Eski usul el yazmaları ise bir anda yok olmamıştır. Lady Montagu hem yayımlamak üzere yazdıkları ile kamusal alanı hem de el yazmaları aracılığıyla özel okuyucu kitlesini hedeflemiş bir yazardır. Çiçek aşısının uygulanması ile ilgili makalesi ve "The Nonsense of Commonsense" isimli haftalık bülteni yayımlamak üzere yazılmış eserlerine örnektir. Bu eserler ne kadar kamuya açık yazılsa da Montagu kimliğini gizli tutmuştur. Montagu'nün mektupları ise özel okuyucu kitlesini hedeflemiştir. Montagu eseri yayımlayarak halka açmak yerine eserle ilgilenen arkadaşlarına ve tanıdıklarına ödünç vererek bu şekilde dolaşmasını tercih etmiştir (Heffernan & O'Quinn, 2013, ss. 13-14). Örneğin eserin okurlarından biri, eseri feminist gücün bir kanıtı olarak gören Mary Astell iken bir diğeri antika koleksiyoncusu Lord Pembroke'tur (Halsband, 1969, s. 44). Yani eser basılı olarak değil el yazması şeklinde okuyucular arasında dolaşmıştır.

Montagu aslında yazarlığı değil, yayımlamak üzere yazmayı reddetmiştir. Profesyonel yazarlığı para için yazmak olarak değerlendirmiş ve bunu küçük düşürücü bir eylem olarak kabul etmiştir. Kızı Lady Bute'a yazdığı 9 Kasım 1753 tarihli mektupta hiçbir zaman "popüler beğeninini gösterişini" hedeflemediğini belirtmiştir. Spedding'e göre Montagu'nün eserlerini yayımlamayı reddetmesinin üç nedeni vardır ve bunlar; aristokratik çevrede yazarlığın kabul edilen bir eylem olmaması, kızı Lady Bute'ün annesinin eserlerinin yayımlanmasını istememesi ve dönemin kadın yazarlarına yöneltilen eleştirilerdir (Spedding, 2009, ss. 137-138).

Aristokrat bir kadın olan Montagu'nün yaşadığı çevrede para için yazmak kabul edilebilir bir uğraş değildir. 23 Temmuz 1753'te kızına yazdığı mektupta dönemin yazarlarından Lord Cornbury ile aralarında geçen diyalogu aktaran Montagu, yüksek sınıftan birinin yazarlık yapmasının yakışsız olduğunu ve arkadaşlarının beğenisiyle yetinmesi gerektiğini dile getirerek yazarlıkla ilgili döneminin sınıfsal önyargılarını aktarır (Spedding, 2009, s. 138).

Montagu'nün mektuplarını yayımlamak istememesinin bir diğer nedeni kızı Lady Bute'ü memnun etmeye çalışmasıdır. Montagu'nün açık sözlü ve kurallara uymayan davranış ve yazıları onun çağdaşları tarafından "garip ve utanç verici" (Todd, 1985, s. 2) olarak nitelendirilmesine ve edebi alanda birçok eleştiriye maruz kalmasına neden olmuştur. Bu eleştirilerin en

ses getireni dönemin önde gelen yazarlarından Pope'un Montagu'ye yönelik hicivli saldırıdır. Muhafazakâr bir tavra sahip olan kızı Lady Bute bu sebeplerden ötürü annesinin eserlerinin yayımlanmasını istememiş ve hatta bunları baskılamaya çalışmıştır (Spedding, 2009, s. 139). Kızından hem fiziksel hem de duygusal olarak ayrı kalan Montagu onun isteklerine uygun davranmaya çabalamaktadır (Halsband, 1969, ss. 34-35).

Spedding'e göre Montagu bir kadın olarak dönemin tüm kadın yazarları gibi toplumun eleştirilerinden uzakta durmaya özen gösterir. Dönemin toplumsal kuralları gereği mahrem olması beklenen kadının duygu ve düşüncelerinin kamuya açılması itibarı zedeleyen bir durum olarak görüldüğü için kadınların eserlerinin yayımlanması erkek yazarlara kıyasla çok daha farklı bir algıya sebep olmuştur (2009, ss. 140-141). Dolayısıyla bu Montagu'ye özgü bir durum değildir. Dönemin birçok kadın yazarı kamunun sansüründen kaçınmak için ya müstear isim kullanmış ya da anonim eserler üretmiştir (Heffernan & O'Quinn, 2013, ss. 13-14). İngiliz üst sınıftan gelen Montagu eserlerini istediği zaman yayımlatacak maddi güce ve kültürel kaynaklara ulaşma hususunda daha fazla avantaja sahip olmasına rağmen kadın bir yazar olarak toplumun (yüksek sosyetenin/içinden geldiği üst sınıfın) vereceği tepkiyi göze alamamıştır (Spedding, 2009, s. 141).

Tüm bunlara ek olarak Montagu'nün Osmanlı topraklarını ziyareti sırasında kaleme aldığı *Mektuplar* özelinde tartışmak gerekirse, eserin "erkek seyahat anlatılarına doğrudan bir meydan okuma" (Heffernan & O'Quinn, 2013, s. 16) olarak nitelendirilen heterodoks bir eser olması da geç basılmasının nedenleri arasında sayılabilir. Montagu, eseri *Mektuplar* ile bir kadın olarak kendinden önceki erkek seyyahların oluşturduğu seyahat yazını geleneğine karşı bir duruş sergilemiş ve ondan önce gelen on yedinci yüzyıl seyahat yazarlarının sunduğu Türk toplumu ile ilgili betimlemelerin dışında bir anlatım tarzı benimsemiştir. Mektup geleneğini devam ettirmiş olsa da Robert Withers, George Sandys, John Covell, Jean Dumont ve Aaron Hill gibi yazarların seyahat eserlerindeki kadın, evlilik, cinsellik ve gelenekler ile ilgili tasvirlerini eleştirmiştir (Lowe, 1991, s. 31). Karşılaştığı farklılıkları ılımlı bir şekilde karşılayan Montagu, tüm seyyahlar gibi kültürel farklılıklardan bahsetse de bir kadın olarak kendi perspektifinden bakmış ve kendinden önceki kuralcı eril görüşe uymamıştır (Aramavudan, 1995, s. 73). Montagu, Lady Mar'a yazdığı XXXIX numaralı mektupta seyahat yazını alanındaki doxayı şu şekilde eleştirir:

Biz seyyahlar pek zor bir durumdayız. Bizden önce söylenmiş olanlara bir şey ilave etmesek sıkıcı derler, hiçbir şey görmediğimizi söylerler. Yeni bir şey söylesek de hayalperest diye gülerler. Ne mevkii farklılığına bakarlar ki bu farklı insanları yahut ilginç şeyleri getirir, ne de her ülkede yirmi yılda bir meydana gelen adetlerin değişmesini dikkate alırlar. (Montagu, 2009, s. 107)

Montagu'nun de eleştirdiği üzere, seyahat yazını alanı yenilik talep etse de var olan klişelerin devam ettirilmesini ister. Yani seyahat yazını türünün bir doxası vardır ve bunun dışına çıkılması istenmez. Montagu'nun *Mektuplar*'ı ise seyahat yazını alanındaki doxaya karşı koyan bir eserdir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki Montagu ılımlı ve dostane tavrına rağmen bir Batılı olarak zihninde kaçınılmaz bir çerçeve ile seyahat etmiştir. Kabbani bu çerçevenin oluşmasının en önemli sebebinin *Binbir Gece Masalları*'nın Batıya aktarılması olduğunu söyler. Bu hikayeler on beşinci yüzyılda dahi Avrupa'da dolaşımdadır. Resmi bir görevle İstanbul'u ziyaret eden Fransız Antoine Galland Arapça, Farsça ve Türkçe'den derlediği bu Arap hikayelerini Fransızca'ya "Les Mille et Une Nuits" adıyla çevirmiş, hatta çevirmekle kalmayıp elindeki malzemedeki "yaratarak" Batı'nın zihninde Doğu ile ilgili bir çerçeve oluşumuna katkı sağlamıştır (1993, ss. 35-36). Montagu'nun de *Binbir Gece Masalları*'nın 12 ciltlik Fransızca versiyonuna sahip olduğu bilinmektedir (Heffernan & O'Quinn, 2013, s. 25). 10 Mart 1718 tarihli Lady Mar'a yazdığı mektupta şunları söyler:

Sanırım şimdi, tüm bu süre içerisinde son derece güzel bir öyküyle sizi eğlendirdiğimi düşünüyorsunuzdur. Bunun bir parça fazlaca Binbir Gece Masalları'na benzediğini söyleyeceksiniz: şu dantela peçeteler, bir hindi yumurtası büyüklüğündeki bir mücevher! Sevgili kardeşim, bu öykülerin ülkedeki bir kimse tarafından yazıldığını ve perilere özgü öğeler dışında, bu yörenin davranışlarını yansıttığını unutuyorsunuz. (Montagu, 2016, s.78)

Montagu, Galland tarafından derlenen ve çevrilen masalların bu ülkedeki bir kimse tarafından yazıldığı yanılgısına sahip olmakla birlikte, barındırdığı fantastik öğeler dışında bu yörenin davranışlarını yansıttığını düşünür. Yani Montagu metne büyük bir otorite atfetmektedir. Dolayısıyla kadın bir eyleyici olarak seyahat yazını alanındaki doxanın dışında bir anlatım tarzı benimsemesine rağmen anlatısında Batılıların zihninde oluşmuş Oryantalist çerçevenin izlerini sürmek mümkündür.

Montagu aynı zamanda kadınların İngiliz toplumundaki yerini sorguladığı yazılar da yazmıştır. "The Nonsense of Commonsense" de yazdığı yazılarda henüz yeni gelişmekte olan feminist harekete sempatisini dile getirir. Dönemin aşk için her şeyi feda eden kadın anlatısına karşı kadın özgürlüğünün her şeyin üstünde olduğunu düşünerek, özgürlüklerini ihlal etmek anlamına gelen baştan çıkarmalara, özellikle de aşk ilişkisine nasıl karşı koyacaklarını anlatır (Lowe, 1991, s. 36). Montagu'nun yaşadığı on sekizinci yüzyıl İngilteresi için bu tarz görüşler ayrıksı durmaktadır⁵. Bu tür yazılar da

⁵ 18. Yüzyıl İngiltere'si kadının kamuya açılma hakkı bulamayıp kocalarına ve eve bağlı yaşamak zorunda oldukları bir dönemdi. Erkek, kadının mal varlığı üzerinde mutlak kontrole sahipti. Evlilik öncesi bir anlaşma yapılmadığı ya da koca uzun süre uzakta olmadığı sürece kadının sözleşme yapma, yargılama ve yargılanma hakkı

Montagu'nün kadın bir eyleyici olarak alandaki yaygın söyleme, alandaki doxaya karşı durduğunu göstermektedir ve dolayısıyla kadın bir eyleyici olarak da tepki görmüş olması kaçınılmazdır.

Tartışılması gereken bir diğer nokta da uzun yıllar basılmayan eserin neden 1763 yılında ve Montagu'nün ailesinin haberi ve izni olmadan basılmış olabileceğidir. Montagu'nün kızı Mary, Bute Lordu John Stuart (3rd Earl of Bute) ile evlenir ve Bute Kontesi olur. Eşi John Stuart İngiltere kralı III. George'a çok yakın bir isimdir ve aile politik gücünün zirvesindedir. Bu politik gücün zarar görmesinden korkan Mary ve eşi John Stuart eserin yayımlanmaması için harekete geçer. Henüz maliye bakanı olduğu dönemde Lord Stuart eserin yazmalarını ve Montagu'nün Türkiye seyahatini de içeren, tüm hayatı boyunca tuttuğu günlüklerini Rahip Sowden'dan iki yüz pound karşılığında satın almıştır. Kızı Mary ve damadı Stuart günlükleri yakmış ve mektupları ise birçok el yazması materyal ile birlikte ailenin özel koleksiyonuna kaldırmıştır (Heffernan & O'Quinn, 2013, s.15).

John Stuart 1762 yılında Büyük Britanya'nın yedinci başbakanı olarak görev yapmaya başlamış ve politik anlamda çok önemli bir noktaya gelmiştir. Aileye zarar vereceğini düşünerek mektupların yayımlanmaması için satın alan ailenin bilmediği bir gerçek vardır. Heffernan ve O'Quinn'in aktardığına göre, Montagu'nün ölmeden önce müsveddelerini bıraktığı rahip Sowden eseri Stuart'a satmadan önce iki İngiliz gezgine⁶ bir geceliğine ödünç vermiş, bu ödünç verme sırasında eserin aceleyle kopyası çıkartılmıştır. Bu gelişme sonrasında eser hatalarla dolu bir şekilde ve ailenin yayımlanmaması için verdiği tüm çabalara rağmen 1763 yılında Becket ve De Handt tarafından basılmıştır (2013, s.15). Dolayısıyla uzunca yıllar basılmayan eserin özellikle 1763 yılında, John Stuart'ın başbakanlığı sırasında izinsiz bir şekilde yayımlanmasının altında politik nedenler aramak mümkündür. Başbakanın kayınvalidesi Montagu'nün yazdığı mektuplar gibi seyahat yazını, Müslümanlık ve Doğu ile ilgili kalıplara ve alandaki doxaya karşı koyan, İngiliz kültürünü cesur bir şekilde eleştiren bir eserinin yayımlanması Lord John Stuart'ın politik kariyeri açısından zarar vericidir ve sembolik sermayesinin aşınmasına neden olacaktır. Kocasını III. George'un özel meclisine atanan Lady Bute izinsiz yayımlanan eserin aileyi etkileyebileceğinden dolayı öfke duyup kaygılanmıştır (Fernea, 1981, s. 337). Buna ek olarak başbakanın kayınvalidesi tarafından yazılmış böylesine sansasyonel bir esere okurların duyacağı merak ve gösterecekleri muhtemel ilgi de düşünülürse eserin yayımlanmasının yayıncıların iştahını kabartmış olması ihtimali de göz ardı edilmemesi gereken bir ayrıntıdır. Sonuç olarak, aristokrat bir kadın olan Montagu'nün eserlerinin basılmasını küçük düşürücü bir eylem olarak görmesi, yazarlık yaparak kadının kendini kamuya açmasını

olmamakla birlikte çocukları üzerinde de hiçbir hakkı yoktu (Crawford, 1988, ss. 88-89).

⁶ Kopyayı çıkartan gezginlerden birinin yayıncısı Thomas Becket ile bağlantısı vardır.

toplumun tasvîp etmemesi ve ayrıca Türklük, Müslümanlık, Doğu ile ilgili seyahat yazınına alanında var olan doxaların dışında bir anlatım tarzı benimseyen Montagu'nün eserinin basılması durumunda kabul görmeyip dışlanacağı ve bu sebeple hem kendi ailesinin hem de kızının ailesinin imajına zarar vereceği düşüncesiyle bastırılarak bir çeşit simgesel şiddete uğradığını söylemek mümkündür.

4. Eserin Türk çeviri repertuarındaki anlam ve işlevi: Türkçe'de *Mektuplar* çevirileri

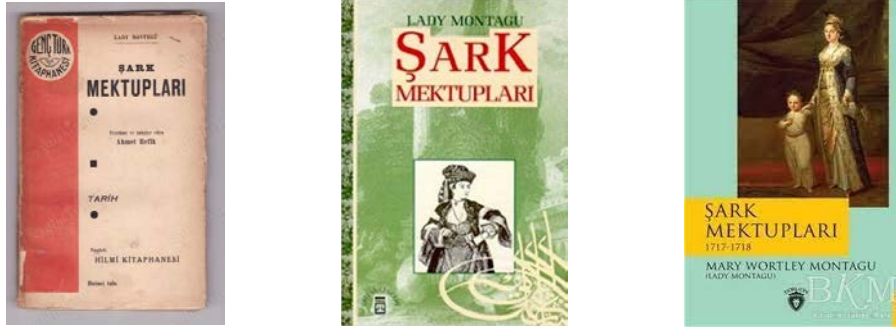
Cumhuriyet döneminde (harf inkılabı- 1928 sonrası) İngilizce'den Türkçe'ye yapılan çeviri seyahat eserleri bütüncesine göre İngilizce'den Türkçe'ye en çok çevrilen seyahat eseri Montagu'nün yazdığı mektuplardan oluşan seçkilerdir. Seçki denmesinin nedeni bu çevirilerin Montagu'nün *Mektuplar*'ının tamamının değil, özellikle Osmanlı topraklarındaiken yolladığı mektuplar olmak üzere Montagu'nün *Mektuplar*'ından oluşan seçkilerin çevirilerinden oluşmasıdır.

Yayın Yılı	Türkçe Başlık	Çevirmen	Yayınevi
1933	Şark Mektupları	Ahmet Refik Altınay	Hilmi Kitaphanesi
1939	1717-1718 DE (Lale Devri Başlarında) TÜRKİYE	Reşad Ekrem Koçu	Çığır Kitabevi
1963	Türkiye Mektupları	Aysel Kurutluoğlu	Tercüman Yayınları
1973	Türkiye'den Mektuplar	Bedriye Şanda	Yenilik Yayınları
1996	Doğu Mektupları	Murat Aykaç Erginöz	Yalçın Yayınları
1998	Şark Mektupları	Ahmet Refik Altınay Yayına Hazırlayan Dursun Gürlek	Timaş Yayınları
2004	Doğu Mektupları	Murat Aykaç Erginöz	Ark Kitapları
2009	Şark Mektupları	Asude Savan	Lacivert Yayıncılık
2014	Şark'tan Mektuplar	Selçuk Ünlü	Palet Yayınları
2016	Doğu Mektupları	Murat Aykaç Erginöz	İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları
2022	Şark Mektupları 1717-1718	Ahmet Refik Altınay çevirisi Editör ve Sadeleştiren Deniz Uysal	Dorlion Yayınları

Tablo 7 - Montagu'nün *Mektuplar*'ının Türkçe Çeviri, Yeniden Çeviri ve Yeniden Basımları⁷

⁷ Tablodaki çeviriler dışında, Sami Ferniel de eserden yalnızca bir mektubu (18 Nisan 1717 tarihli mektup) çevirmiştir ve bu çeviri Tercüme dergisinin 1964 yılında yayımlanan Mektup Özel Sayısında (ss. 342-346) yer almıştır.

İlk kez Ahmet Refik Altınay⁸ tarafından dilimize çevrilen *Mektuplar*, günümüze dek birçok kez yeniden çevrilmiş ve yeniden basılmıştır. *Mektuplar*'ın yedi farklı çevirmeni olduğu görülür. Bunlar basım sırasına göre Ahmet Refik (1933), Reşad Ekrem Koçu (1939), Aysel Kurutluoğlu (1963), Bedriye Şanda (1973), Murat Aykaç Erginöz (1996), Asude Savan (2009) ve Selçuk Ünlü (2014)'dür. Ahmet Refik ve Murat Aykaç Erginöz çevirileri farklı yayınevleri tarafından yeniden basılmıştır. 1933 yılında kitap olarak basılan Ahmet Refik çevirisi 1998 yılında Timaş Yayınları tarafından, 2022 yılında ise Dorlion Yayınları tarafından yeniden basılmıştır. Timaş Yayınlarından çıkan baskıda tercüme ve tahşiye eden Ahmet Refik, yayına hazırlayan Dursun Gülek olarak geçmektedir. Çeviri "Osmanlı Serisi"nin bir parçası olarak çıkmıştır. Eserin 1933 yılında Hilmi Kitaphanesi'nin yayımladığı nüshanın tıpkıbasımı olduğu ve kitaba ayrıca konu ile ilgili gravürler eklendiği bilgisi verilmektedir. Kitap incelendiğinde, bazılarında kaynak belirtilmese de John Frederick Lewis, Thomas Allom ve H. Lalaisse gibi ressamardan alınmış 16 gravür eklendiği görülmektedir. Ahmet Refik çevirisinin bir diğer baskısı ise Dorlion Yayınları tarafından yapılmıştır. Timaş Yayınlarından farklı olarak çeviri sadeleştirilmiş ve önsözden başlayarak editör notları eklenmiştir. Çeviriye editör Deniz Uysal tarafından toplamda 116 dipnot eklenmiştir.

Şekil 1 - Montagu'nün *Mektuplar*'ının Ahmet Refik Çevirisi ve Yeniden Baskıları, sırasıyla 1933 Hilmi Kitaphanesi-1998 Timaş Yayınları-2022 Dorlion Yayınları

Çevirisi yeniden basılan bir diğer çevirmen Murat Aykaç Erginöz'dür. 1996 yılında Yalçın Yayınlarından çıkan çeviri 2004 yılında Ark Yayınları, 2016 yılında ise İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları tarafından yeniden basılmıştır.

⁸ Bundan sonra bu çalışmada Ahmet Refik olarak anılacaktır.

Şekil 2 - Montagu'nün *Mektuplar*'ının Murat Aykaç Erginöz çevirisi ve yeniden baskıları, sırasıyla 1996 Yalçın Yayınları-2004 Ark Yayınları-2016 İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları

4.1. Düşüncelerin Uluslararası Dolaşımının Koşulları

Bourdieu yabancı bir eserin anlam ve işlevinin belirlenmesinde üretim alanı kadar alımlama alanının da önemli olduğunu aktarır. Bunun ilk nedeni eserin üretim alanındaki anlam ve işlevinin yeni girdiği alanda çoğunlukla hiç bilinmemesidir. Bir diğer nedeni ise yerel alandan yabancı alana yapılan transfer sürecinin bir dizi sosyal işleme tabii olmasıdır. Bu sürecin ilk aşamasını seçim süreci oluşturur. Bu noktada ne çevrilecek, ne yayımlanacak, kim çevirecek ve kim tarafından yayımlanacak gibi sorular önem arz etmektedir. Seçim sürecini etiketleme ve sınıflandırma süreci takip eder. Eserin hangi serinin parçası olarak yayımlanacağı, çevirmenin kim olacağı ve önsözü kimin yazacağı konuları bu sürece dahildir. Son süreç ise okuma sürecinin kendisidir çünkü yabancı okurlar metni farklı bir şekilde algılamaktadır ve bu yüzden metinde onları ilgilendiren konular kaçınılmaz olarak farklı bir üretim alanının sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Bourdieu metinlerin alımlama alanına girme koşullarını ve şeklini daha fazla araştırılması gereken acil ve önemli bir alan olarak görmektedir. Transfer süreciyle ilgili Bourdieu'nün bir diğer önemli tespiti de “çıkar” kavramıdır. Buna göre bir yazarın bir ülkeye tanıtılmasında her zaman bir çıkar vardır (1999, s. 222). Tüm bunlara paralel olarak bu çalışma da Montagu'nün *Mektuplar*'ının Ahmet Refik çevirisiyle girdiği yeni alımlama alanındaki transfer sürecini tartışmaya açmaktadır.

4.2. Toplumsal Bir Eyleyici Olarak Ahmet Refik ve “Şark Mektupları” (1933) Çevirisi

Mektuplar Türkçe'ye ilk kez Ahmet Refik tarafından çevrilmiştir. Eser ilk olarak Tarihi Osmani Encümeni Mecmuası'nda “Ahmed salis devrine dair; Madam Montegü'nün mektupları” adıyla tefrika olarak yayımlanmış⁹, 1933

⁹ Ahmet Kuşat “Türk Tarihi ile ilgili Makaleler Bibliyografyası” (1961) isimli çalışmasında Ahmet Refik'in "Ahmed salis devrine dair; Madam Montegü'nün

yılında ise İbrahim Hilmi Çığıracı'nın sahip olduğu Hilmi Kitaphanesi'nde "Şark Mektupları" adıyla kitap olarak basılmıştır. Eserde Montagu'nün Osmanlı topraklarındayken yazdığı yirmi mektubun çevirisi yer almaktadır. Halkbilimci ve edebiyat araştırmacısı Bayrı "Türkiye Seyahatnameleri" isimli yazısında bu çevirinin önemini vurgulayarak şunları söyler:

Milletimiz hakkında türkçe yazılmış kitap, pek azdır. Fakat buna mükabil yabancı dillerde Türkiyeye dair epeyce eser bulabiliriz. Çoğu bizce de tanınan bu eserlerin sırasile dilimize çevrilip neşredilmesi çok faydalı ve tarihimiz için oldukça büyük bir kazanç telakki edilebilirse de, şimdiye kadar bu ehemmiyetli işe teşebbüs eden olmamış, yalnız ustad Ahmet Refik, Madam Montagu'nün Şark Mektuplarını türkçeye naklederek, önce "Tarihi Osmani Encümeni Mecmuası"nda tefrika halinde neşrettiği gibi, senelerce sonra da kitap şeklinde bastırmıştır. (1939, s. 65)¹⁰

Toplumsal bir eyleyici olarak Ahmet Refik'in habitusunu yani kişisel tarihini incelemek, çeviriye dair tercihlerini anlamlandırmada yardımcı olacaktır. Ahmet Refik'in babası Sultan Abdülaziz'in vekilharcıdır (satın alma ve harcama görevlisi). Yani bir saray görevlisidir. Ahmet Refik ilk öğrenimini Vişnezade Sıbyan Mektebinde, orta öğrenimini Beşiktaş Askeri Rüştiyesi ve Kuleli Askeri İdadisi'nde tamamlar. 1898 yılında Mekteb-i Harbiye'yi birincilikle bitirir ve subay olarak mezun olur. Yani Ahmet Refik iyi eğitim almış, imtiyazlı bir sınıftan gelen, kültürel sermayesi yüksek bir eyleyicidir.

Yaşıtları arasında "hoca", "müverrih" olarak anılan Ahmet Refik (Türk, 2011, s. 355) uzun yıllar askeri okullarda Fransızca, Coğrafya ve Tarih öğretmenliği yapar. İnalçık'a göre Ahmet Refik'in İdadi mektebinde öğrendiği Fransızca dil bilgisi, o dönemin birçok aydını gibi onun da yaşamı boyunca Batı fikir dünyasıyla yakından tanışmasını sağlamıştır (2006, s. 6). Ahmet Refik, daha sonra Genelkurmay Başkanlığına dönüşecek olan Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekaleti'nde ve Türk Tarih Encümeni'nde görev yapar. Balkan savaşları sırasında sansür müfettişi olarak görevlendirilir. Savaş bittikten sonra, 1913 yılında askerlikten emekli olup bir süre bazı medreselerde tarih öğretmenliği yapsa da I. Dünya Savaşı çıkınca tekrar

mektupları" adıyla Tarihi Osmani Encümeni Mecmuası yayımlanan tefrikaların cilt, sayı ve sayfa numaralarını şu şekilde aktarmaktadır:

4.cilt, 19.sayı (1 Nisan 1329/1911), ss. 1205-1212, 2 resim metin içinde; ss. 1212-1219, iki mektup; 20. Sayı (1 Haziran 1329), ss. 1273-1281, 21. Sayı (1 Ağustos 1329), ss. 1344-1349; 22.sayı (1 Teşrinievvel 1329), ss. 1401-1405; 23.sayı (1 Kanunuevvel 1329), ss. 1467-1480; 24. Sayı (1 Şubat 1329), ss. 1541-1547; 5.cilt 25. Sayı (1 Nisan 1330), ss. 23-35; 27. Sayı (1 Ağustos 1330), ss. 183-191; 6.cilt 31. Sayı (1 Nisan 1331), ss. 410-418; 32. Sayı (1 Haziran 1331, ss. 479-499).

¹⁰ Aksi belirtilmedikçe çalışmada yapılan doğrudan alıntılar basıldığı şekliyle verilmiş, yazım yanlışları düzeltilmemiştir.

askere alınır ve Sansür Genel Müfettişliği'nde görev yapar. Bu sırada Kavalalı Mehmet Ali Paşa'yı suçlayan, Türkiye'ye ihanetinden bahseden bir yazısı nedeniyle o sırada sadrazam olan Mısırlı Sait Halim Paşa kendisini arpa saman memuriyeti gibi bir görevle Ulukışla'ya gönderir. Hastalığı sebebiyle kısa bir süre sonra İstanbul'a geri dönmesine izin verilir ve Hazine-i Evrak (Arşiv)'ta işe başlar. 1918'de İstanbul Darülfünun'da Osmanlı Tarihi kürsüsüne atanır. 1925'te ise Türk Tarih Encümeni başkanlığına getirilir (Özcan, 1989, ss. 120-121; Til, 1950, s. 5).

Ahmet Refik öğrencilik yıllarından başlayarak yüzü aşkın kitap yayımlamış, gazete ve dergilerde binlerce araştırma dizisi, tarihi hikâye, tarihi tefrika yazmıştır (Gökman, 1978, s. xi). Ahmet Refik'in hikayelediği tarih olayları, birçok romandan fazla rağbet bulmuştur (Türk, 2011, s. 355). “Türk Milletinin içerideki mükemmelliğiyle, dışarıda tanınması ancak lisanın mükemmeliyeti ve o dilde yazılacak eserlerin çoğalmasıyla mümkün olabilecektir” (akt. Gökman, 1978, s. 81) diyerek telif eserlerle ilgili görüşünü de açıkça belirtmiştir. Tan'a göre Ahmet Refik'in en büyük hizmeti halkın tüm tabakalarına tarih sevgisini aşılmasıdır. Tarihi şiir yapan adam olarak bahsettiği Ahmet Refik'in halka tarihi sevdirmek için tarihe şiir çeşnişi verdiği söylemektedir (1938, s. 3). Yani Ahmet Refik'in tarihi yavanlıktan kurtaran, ona lezzet katan bir tarzı vardır. Til'e göre de akıcı bir üslubu ve güzel bir anlatış tarzı olan Ahmet Refik bu yazış tarzını çoğunlukla gazetecilik hayatına borçludur. Büyük bir okur kitlesi tarafından tanınan yazarın kitapları çok kısa zamanlarda yeni baskılar yapmış ve çok satmıştır. Ahmet Refik birçoğu bestelenen şiirler de yazmış ve bunları *Gönül* (1932) başlıklı kitapta toplamıştır (1950, s. 5).

Tarihi sevdiren adam olarak anılan Ahmet Refik, modern Türk tarihçiliğinin kurucuları arasındadır. Gazete ve dergilerde aydın halk için yazdığı yazıların yanı sıra Avrupa tarihçiliğini tanıtan, ilk defa Osmanlı belgelerini geniş ölçüde kullanan ve yayımlayan, ilginç konular üzerine incelemeler yapan, yalnızca siyasi tarihle değil, sosyal ve ekonomik tarihle de ilgilenen bir tarihçidir (İnalçık, 2006, s. 6). Peyami Safa ondan imparatorluğun son ve halkın ilk tarihçisi olarak bahseder (1937, s. 3). Ahmet Refik çocuklar için de tarih kitapları ve tarih ders kitapları yazmıştır. Telif eserler bakımından çok üretken bir yazar olan Ahmet Refik tarih alanında simgesel sermayesi yüksek bir eyleyicidir.

Milliyetçi bir bakış açısına sahip olan Ahmet Refik, tarihsel bir duyarlılıkla kültürel aktarımın önemini ayırdında bir çevirmendir. Bir ülkenin ve halkın yalnızca kendi birikimleriyle kalkınıp gelişemeyeceğinin bilinciyle kültür planlaması için çevirinin vazgeçilmez olduğunu düşünür ve sunları aktarır:

Türklük her şeyin üstünde tutulmalıdır. Bununla beraber Avrupa toplumundan şimdiye kadar geri kalmamıza neden olan noksanlar da tamamlanmalıdır. Türklerin en büyük felaketleri

Kanuni Sultan Süleyman zamanında, uyanma devrine ilgisiz kalmalarıdır. Bu yanlışını onarmak için klasik eserler dilimize çevrilmeli, Batı düşünüş ve görüşü ile tamamen alışkanlık kurulmalıdır. (akt. Gökman, 1978, s. 81)

Ahmet Refik Fransızca'dan çeviriler yapmıştır (Gökman, 1978; Montagu, 1939, Koçu Önsözü; Özcan, 1989)¹¹. Yayınevlerinde kitap yayımlamanın dışında bu çeviri becerisi sayesinde İkdam gazetesinde Fransızca çevirmen olarak çalışmıştır (Til, 1950, s. 5). Ölümünün ardından Cumhuriyet gazetesinde çıkan haberde “Osmanlı tarihini yalnız vak’anivüslerin kaydetmediğini -garb müverrihlerinden tercüme yapılarak- halka öğretti” (“Büyük kayıp: Büyük müverrih Ahmet Refik dün vefat etti”, 1937, s. 3) denilerek telif tarih eserlerin yanı sıra batılı tarihçilerden yaptığı çevirilerle de tarih alanına yaptığı katkılara gönderme yapılmaktadır.

Ahmet Refik'in kitaplarının ve çevirilerinin basılmasında sosyal sermayesinin yüksek olmasının da katkısı olduğu söylenebilir. Ahmet Refik'i Türk halkına tanıtan ve pek çok kitabını yayın dünyasına kazandıran Hilmi Kitaphanesi'nin sahibi İbrahim Hilmi Çığıracı hem yakın bir arkadaşı hem de önemli bir destekçisidir (Ocak, 2000, s. 187). Yayın dünyasının aktif bir hamisi olan Çığıracı pek çok telif ve tercüme eseri Türk kültür dünyasına kazandırmıştır. Arapça ve Farsça'nın yanı sıra İngilizce, Fransızca ve Rusça dillerinden askeri, felsefi, siyasi, edebi ve dini metinlerin çevirilerini yayımlamıştır. Tercüme edilecek eserleri bizzat kendisinin seçtiği ve ilgili

¹¹ *Mektuplar*'ı Türkçe'ye çeviren bir diğer çevirmen Reşad Ekrem Koçu çevirisine yazdığı önsözde, Ahmet Refik gibi kendisinin de eseri Paul Boiteau'nun kaleminden çıkmış Fransızca çevirisi *Lettres Choisies de Lady Montagu* (1835)'yü kullanarak Türkçe'ye çevirdiğini söyleyerek Ahmet Refik'in Fransızca ara dil kullandığını belirtmektedir (Montagu, 1939, Koçu Önsözü, s. 5). Ahmet Refik üzerine yapılan çalışmalar ve hakkındaki diğer kaynaklar da çevirilerini Fransızca'dan yaptığını göstermektedir. Bu noktada *Mektuplar* çevirisinde tartışılması gereken bir nokta ortaya çıkmaktadır. Montagu'nün yazdığı mektuplardan yirmi tanesi Osmanlı topraklarındayken yazılmıştır. Ahmet Refik'in öğrencisi ve asistanı olan Koçu'nun Ahmet Refik'in kullandığını söylediği Paul Boiteau D'Ambly çevirisi *Lettres Choisies de Lady Montagu* incelendiğinde Montagu'nün Osmanlı topraklarındayken yazdığı on yedi mektubun çevrildiği görülmektedir (Bknz. Ek 1). Ahmet Refik çevirisi ise yirmi mektuptan oluşmaktadır (Bknz. Ek 2). Yani Ahmet Refik çevirisi Montagu'nün Osmanlı topraklarındayken yazdığı mektupların sayısına ve sırasına uygun olup Fransızca çevirideki gibi bir eksiklik bulunmamaktadır. Ahmet Refik'in *Mektuplar*'ı İngilizce orijinalinden çevirdiğine ya da İngilizce'den çeviriler yaptığını dair hiçbir bilgi olmaması, tüm kaynakların Fransızca'dan çeviriler yaptığını aktarması ve Koçu'nun Ahmet Refik'in de eseri Fransızca'dan çevirdiğine dair beyanı dikkate alındığında, Ahmet Refik'in Fransızca çeviride olmayan üç mektubu (33, 37 ve 42 numaralı mektuplar) çevirisine ne şekilde eklediği belirsiz bir nokta olarak kalmaktadır. Koçu'nun verdiği bilgide bir yanlışlık olabileceği, Ahmet Refik'in günümüzde ulaşılabilir olmayan farklı bir baskıdan faydalanmış olabileceği hususu da göz ardı edilmemelidir.

alanda işin ehli çevirmenlerle çalıştığı bilinmektedir (Üstün-Külünk, 2018, ss. 185-186).

Ahmet Refik'in Çığıracan ile ilk karşılaşması bir gün Çığıracan'ın kütüphanesine giderek Fransızca'dan bir takım edebi eserler, şiirler tercüme ettiğini, bunları basıp basamayacaklarını sormasıyla olmuştur. Bu karşılaşma sonrasında Çığıracan Ahmet Refik'i tarih alanında nasıl teşvik ettiğini ve aralarında geçen konuşmayı şu şekilde anlatır:

Ben bunca fütihat ve tarihimizin vak'a ve kahramanlarını yazacak adam arıyorum, bulamıyorum. Gençsiniz, isterseniz iyi bir tarihçi olabilirsiniz., "tarihle hiç meşgul olmadım" dedi. "Madem ki iyi Fransızca biliyorsunuz; Ben size kitaplar tarihler vereyim. Bunlardan ilham alırsınız ve istediğim eserleri yazarsınız." "Peki" dedi. Kendisine Naima, Peçevi, Ata, Hayrullah ve Murad beyin tarihlerini verdim ve "ilk olarak bana meşhur Türk komutanlarının hal tercümelerini yazın!" dedim. Yazdı, getirdi. İslam tarihlerinden bir kaçını verdim. Bunlara bakarak "Gazavat-ı Peygamberi"yi yazdı. Türk zaferlerine ait bir eser yazmasını teklif ettim. Bundan "Sahaif-i muzafferiyeti Osmaniye" kitabı doğdu. Bu üç kitabın üçünü de bastık. Böylece Ahmet Refik bey bir tarihçi olarak tanındı, iltifatlara mazhar oldu, cesareti arttı, tarihe karşı hevesi fazlalaştı. (akt. Ruşen, 1946, s. 2)

Çığıracan Avrupa yayıncı dünyasını tanıyan, yakından takip eden bir kişidir. Altı ciltlik tarih kitabı *Büyük Tarih-i Umumi* (1912)'yi yazması konusunda da Ahmet Refik'i teşvik etmiş, hatta farklı ülkelerden geniş kapsamlı tarih kitaplarını Türkiye'ye getirtmiştir. Çığıracan tarihe çok değer veren ve tarih okumanın gerekli olduğuna inanan bir yayıncıdır. Ona göre bir milletin yükselmesini sağlayan araçlardan biri de tarihtir. Osmanlı Devleti'nin tarihe önem vermemesi dolayısıyla vatan ve millet duygularından habersiz yaşadığını düşünür. İkinci meşrutiyet dönemi içerisinde yayımlanan *Büyük Tarih-i Umumi* (1912)'nin birinci cildine yazdığı önsözde henüz ortada mükemmel bir tarih kitabı olmadığını, çevrilen eserlerin ise başka bir milletin eğilimlerine ve düşünsel düzeylerine göre ele alındıklarından, Türk milletinin uyanışına neden olmadıklarını ileri sürer. Ona göre Türkler için en mükemmel ve güvenilir tarih Alman, İngiliz, Fransız ve İtalyan tarih kitaplarının her birinden ayrı ayrı yararlanarak hazırlanacak, Türk milletinin gereksinimlerine yanıt verecek ve fikri düzeyine uygun olacak bir tarihtir (Ocak, 2000, ss. 188-189). Yazılan önsözde gerçekleri anlatan önemli bir tarihi belge olarak sunulan ve buna ek olarak güvenilir bulunduğu İngiliz kaynaklı bir eser olan *Mektuplar*'ı yayımlaması, tarihe çok önem veren bir hami olan Çığıracan'ın yayıncılık anlayışına uygun bir eylem olarak değerlendirilebilir. "Dönemin önemli bir değişim öznesi olarak eserlerin tanım, seçim ve üretiminde etkin rol oynayan" (Üstün-Külünk, 2018, s. 196) Çığıracan, bir hami olarak hem telif hem çeviri eserler konusunda Ahmet

Refik'i teşvik etmiş ve desteklemiş olması dolayısıyla Ahmet Refik'in habitusunun şekillenmesinde ve elde ettiği simgesel sermayeyi biriktirmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Ahmet Refik'in habitusu incelendiğinde çevirmek için *Mektuplar*'ı seçmiş olması şaşırtıcı değildir. Toprak, birinci dünya savaşından önce ve sonra Ahmet Refik'in geçirdiği değişimden bahseder. Mektepli bir Osmanlı subayı olarak yetişen Ahmet Refik I. Dünya savaşı öncesinde İttihat ve Terakki'ye sempati duyup Abdülhamid'i eleştirirken, savaş sonrasında yaşanan hezimetle bu sempatiyi yitirmiş ve Abdülhamid devri hakkındaki görüşleri radikal bir biçimde değişerek İttihatçı yönetimi ayak takımı olmakla suçlamıştır. Millî Mücadele'nin ertesinde Ankara'daki hükümetle ilişkileri iyice kötüleşmiş ve 1933 yılında yapılan Üniversite Reformuyla Darülfünun Osmanlı Tarihi kürsüsü müderrisliği son bulmuştur (2010, s. 3). Dolayısıyla Osmanlı'dan son derece olumlu bir şekilde bahseden, kimi yönleriyle onu öven *Mektuplar*'ı çevirmek üzere seçmesi onun Osmanlı'ya karşı duyduğu sempati ve bağlılığın bir sonucu olarak okunabilir.

Ahmet Refik tarafından çevrilen “Şark Mektupları”nın kapağında büyük harflerle “TARİH” yazmaktadır. Hem edebi hem tarihi özellik taşıyan (Maden, 2008, s. 148), kurgu/kurgu dışı olarak sınıflandırılması bakımından tartışmaların yürütüldüğü seyahat eserleri böylelikle dilimize yapılan bu çeviride bir tarih eseri olarak kabul edilmiş ve Türk okura bu şekilde sunulmuştur. Ahmet Refik çevirisine yazdığı önsözde Montagu için “verdiği hakiki ve ciddi malumat bizim için pek kıymetlidir” (Montagu, 1933, Ahmet Refik Önsözü, s. 6) diyerek Montagu'nün kendi öz imgesiyle uyum içinde bir anlatımda bulunduğunu belirtir. Bir diğer deyişle eserde Montagu İngiltere'deki anlatı üzerine yerleşmiş eril dili tekrarlamak yerine ataerkil ortodoks bakış açısını reddederek dişil bir dil kullanmıştır. Ahmet Refik yazdığı önsözde sık sık eserin ne kadar önemli bir tarihi belge olduğuna vurgu yapmıştır. Farklı dönemlerde İstanbul'a gelen elçilerin yazdıkları hatıraları, mektupları ve eserleri Türkiye tarihine ait en önemli belgelerden biri olarak gören Ahmet Refik (Montagu, 1933, Ahmet Refik Önsözü, s. 3), “tarihimizde göz ardı edilmiş Sultan Üçüncü Ahmed döneminin en önemli tarihi vesikası” (Montagu, 1933, Ahmet Refik Önsözü, s. 6) diyerek yine eserin tarih yönüne vurgu yapmıştır.

Ahmet Refik çeviri eserde “tercüme ve tahşiye eden” olarak anılmaktadır. Tahşiye eden denmesinin nedeni Montagu'nün bahsettiği bazı kişi, yer ve olaylara dipnot eklemiş olmasıdır. Tarihi belgelerde kişi, yer ve olaylar çok önemli olduğu için Ahmet Refik çevirisine dipnotlar koymuş, dahası bu dipnotlarda kimi zaman ek kaynak eklemiş, kimi zaman Montagu'nün verdiği bilgileri düzeltmiştir. Örneğin Montagu'nün “Dün Fransa sefirinin zevcesi* ile beraber zati şahaneyi camiye giderken gördük” (Montagu, 1933, Ahmet Refik Önsözü, s. 37) cümlesine dipnot eklemiştir. O dönemki Fransa sefiri hakkında bilgi verdikten sonra sefirin virudu teşfirat,

yani ziyaretçi defteri diyebileceğimiz deftere Montagu'nün gelişiyile ilgili kaydettiği notu uzun uzun dipnot olarak vermiştir. 37. sayfada başlayan bu dipnot 41. sayfada sona ermektedir. Benzer şekilde İsveç kralının Türklerden satın aldığı bir mumyayla ilgili Montagu'nün anlattıklarına dipnot ekleyerek on sekizinci yüzyılın önemli Osmanlı tarihçilerinden Raşid'in *Raşid Tarihi* (1153) isimli eserinden alıntı yapmış ve Montagu'nün anlattığı olayı Raşid'in eserinde nasıl anlattığını dipnota eklemiştir (Montagu, 1933, Ahmet Refik Önsözü, s. 93). Dönemi çok iyi bilen Ahmet Refik tarihsel bağlamı oluşturmak için bu bilgileri dipnot olarak eklemiştir. Ayrıca Hafize Sultan'ı ziyaretinde Montagu'nün padişahın haremde kız seçimiyle ilgili öğrendiklerini aktarırken “Ötedenberi işaa edildiği üzere, Padişah hangi kızı isterse ona bir mendil attığının kat'iyen doğru olmadığını söyledi” (Montagu, 1933, Ahmet Refik Önsözü, s. 111) cümlesine de dipnot eklemiştir ve “Bunu Ricaut yazmıştı, ona taş atıyor” bilgisini vererek bu alandaki uzmanlığını ortaya koymuştur. Ahmet Refik bazı yerlerde de bir tarihçi olarak Montagu'nün yanlış bilgilerini düzeltmiştir. Örneğin Montagu'nün “Birinci selim* camiini görmeye gittim” (Montagu, 1933, Ahmet Refik Önsözü, s. 83) dediği yeri dipnotunda “İkinci olacak” diyerek düzeltmiştir. Benzer şekilde, bir camiye ziyaret eden Montagu cami hocasından “derviş” diye bahsedince bu bilgiyi de “Hoca demek istiyor” (Montagu, 1933, Ahmet Refik Önsözü, s. 85) diyerek düzeltmiştir. Bir tarihçi olarak habitusuyla örtüşen bir metni çevirmekte olan Ahmet Refik, tarih alanındaki kültürel sermayesini metnin belli bir tarihsel bağlama oturması için etkili bir şekilde kullanmıştır.

5. SONUÇ

Bir Osmanlı subayı olarak yetişmiş, Osmanlı'ya bağlılık duyan ve simgesel sermayesi yüksek bir eyleyici olan Ahmet Refik'in Montagu'nün *Mektuplar*'ı gibi Osmanlı'ya karşı son derece olumlu izlenimler sunan bir seyahat eserini çevirmek üzere seçmesi habitusuna, dünya görüşüne uygun bir eylem olarak karşımıza çıkmaktadır. Ahmet Refik'in Fransızcadan yaptığı diğer çeviriler incelendiğinde *Muhtasar Tarihi Medeniyet* (1912), *Tarihi Medeniyet* Cilt 1-3 (1912), *Tarih ve Müverrihler* (1932) ve *Şark Mektupları* (1933) dışındaki tüm çevirilerin askerlik mesleğiyle ilgili metinler olduğunu görmekteyiz (Bknz. Ek 3). Ahmet Refik'in *Mektuplar*'ı çevirmesini, metne “hakiki ve ciddi malumat” (Montagu, 1933, Ahmet Refik Önsözü, s. 6) taşıyan tarihi bir belge olarak yaklaşmasında ve kendi tarih anlatısıyla büyük ölçüde örtüşmesinde arayabiliriz. Ahmet Refik'e göre Türkiye tarihiyle ilgili bilgileri Divan-ı Hümayun kayıtlarından, dergilerden ya da diğer şahsi kitaplardan elde etmek mümkündür ancak devirlerin ilerleyişini, özellikle de İstanbul şehrinin “velveleli” hayatını bunlar gibi resmi ve kısa belgelerden elde etmek son derece zordur (Montagu, 1933, Ahmet Refik Önsözü, s. 6). Bir diğer deyişle, Ahmet Refik'in tarih alanındaki sermayesi ve alana hakimiyeti düşünülürse, Montagu'de diğer tarihi kaynaklarda, başka tanıklıklarda bulunamayacak ayrıntılar bulmuştur. İngiltere'deki anlatı üzerine yerleşmiş eril dili tekrarlamak yerine ataerkil Ortodoks bakış açısını reddederek dişil bir dil

kullanan, bir kadın gözüyle bakan Montagu yepyeni konulara değinmiş, dikkatli gözlemlerde bulunmuş ve görsel imgelerle yüklü grafik ayrıntılar vermiştir. Bu da tarih alanına yatırım yapan Ahmet Refik için bulunmaz bir kaynak olarak ele alınmasına sebep olmuştur.

Eserin özellikle tarih alanında simgesel sermayesi yüksek bir tarihçi olan Ahmet Refik tarafından çevrilmesi beraberinde belirli bir etiketlenmeyi de getirmiş ve eserin tarih yönüne odaklanması ve edebi yönünün göz ardı edilmesiyle sonuçlanmıştır. Böylelikle *Mektuplar* bir tarih vesikası, tarihi bir kaynak olarak kategorize edilmiştir. Buna ek olarak, üretildiği alanda çok uzun yıllar basılmayıp simgesel şiddete maruz kalan *Mektuplar* Ahmet Refik tarafından yapılan çeviriyle girdiği yeni alanda önemsenmiş ve Osmanlı'yı ötekileştirmeyen, düşmanlaştırmayan hümanist bir perspektiften getirdiği bakış açısı dolayısıyla simgesel bir değer yüklenmiştir. Said'in de belirttiği gibi Şarkiyatçı söylem çok güçlü bir çekim yaratıp bu söylemin dışına çıkabilmeyi çok zor kılmıştır. Öte yandan Said sık sık eleştirildiği gibi karamsar değildir. Vico, Herder, Mozart (1978, s. 118) gibi "Einfühlung" yani duygudaşlık sahibi isimler, Clifford Geertz (1978, s. 326) gibi sosyal bilimciler bu ötekileştirici tavrı aşmayı başarıp temsil ettikleri halklara karşı kavrayıcı ve kapsayıcı bir dil geliştirmeyi başarmış entelektüellerdir. Montagu de Osmanlı üzerine yazdığı dengeli ve kapsayıcı, doxalara saplanıp kalmayan anlatısıyla bu örneklere eklenebilecek bir isimdir diyebiliriz. Bourdieu (1999)'nün fikirlerin uluslararası dolaşımında bir yazarın yeni bir ülkeye transfer sürecinin her zaman bir çıkarla yapıldığı görüşü de bu noktaya değinmektedir. Lady Montagu'nün anlatısının Türkçe'ye yapılan çeviriler yoluyla girdiği yeni alanda yüz yıla yakın bir süredir böylesine güçlü bir şekilde dolaşımında kalması, tekrar tekrar çevrilip farklı yayınevlerince baskılarının sürekli yenilenmesi Bourdieu'nun (1999) tespitlerini doğrular niteliktedir diyebiliriz.

ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarların herhangi bir çıkarlı dayalı ilişkisi bulunmamaktadır.

ETİK ONAY/KATILIMCI ONAMI

Makale kapsamında katılımcı kullanılmadığı için ilgili onaya yer verilmemiştir.

MADDİ DESTEK

Çalışma için herhangi bir maddi destek alınmamıştır.

YAZAR KATKILARI

KAYNAKÇA

- Altınay, A. R. (1912). *Büyük Tarih-i Umumi*. Hilmi Kitaphane-i İslam ve Askeri.
- Altınay, A. R. (1932). *Gönül*. Hilmi Kitaphanesi.
- Aravamudan, S. (1995). Lady Mary Wortley Montagu in the Hammam: Masquerade, Womanliness and Levantinization. *E.L.H.*, 62(1), 69-104.
- Baratta, L. (2013). Embassy to Constantinople: The Image of the Orient and the De-construction of the Canon in Lady Mary Wortley Montagu's Turkish Letters. I. Both, A. Saraçgil & A. Tarantino (Eds.). *Storia, Identita e Canoni Letterari* içinde (ss. 19-36). Firenze University Press.
- Barnes, D. (2012). The Public Life of a Woman of Wit and Quality: Lady Mary Wortley Montagu and the Vogue for Smallpox Inoculation. *Feminist Studies*, 38(2), 330-362. [doi:10.1353/fem.2012.0023](https://doi.org/10.1353/fem.2012.0023)
- Bayrı, M. H. (1939). Türkiye Seyahatnameleri. *Yeni Türk Mecmuası*, 7(74), 65-68.
- Baysal, A. (2009). Batılılar gözüyle harem: Gerçek ve fantezi. *Turkish Studies*, 4(1), 591-603. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.560>
- Bourdieu, P. (1986). The Forms of Capital (R. Nice, Çev.). J. G. Richardson (Ed.). *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* içinde (ss. 241-258). Greenwood Press.
- Bourdieu, P. (1999). The Social Conditions of the International Circulation of Ideas. R. Shusterman (Ed.). *Bourdieu: A Critical Reader* içinde (ss. 220-228). Blackwell.
- Bourdieu, P. (2013). *Bilimin Toplumsal Kullanımları: Bilimsel Alanın Klinik Bir Sosyolojisi için* (L. Ünsaldı, Çev.). Heretik Yayıncılık.
- Bourdieu, P. (2015). *Eril Tahakküm* (B. Yılmaz, Çev.) (2.baskı). Bağlam Yayıncılık.
- Bourdieu, P. & Wacquant, L. (2014). *Düşünsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar* (N. Ökten, Çev.) (7.baskı). İletişim Yayınları.
- "Büyük kayıp: Büyük müverrih Ahmet Refik dün vefat etti". (1937, Ekim 11). *Cumhuriyet*.
- Calhoun, C. (2007). Bourdieu Sosyolojisinin Ana Hatları. (G. Çeğin, Çev.). G. Çeğin & E. Göker & A. Arlı & Ü. Tatlıcan (Eds.). *Ocak ve Zanaat: Pierre Bourdieu Derlemesi* içinde (ss. 77-129). İletişim Yayınları.
- Carr, H. (2002). Modernism and Travel. P. Hulme & T. Youngs (Eds.). *The Cambridge Companion to Travel Writing* içinde (ss. 70-86). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CCOL052178140X>
- Crawford, J. (1988). Attitudes Towards Women in Eighteenth Century. *Journal of Thought*, 23 (Spring/Summer), 86-107.
- Deer, C. (2008). Doxa. M. Grenfell (Ed.). *Pierre Bourdieu: Key Concepts* içinde (ss. 119-130). Acumen.

- Doğan, M. (2016). *On Dokuzuncu Yüzyıl İngiliz Seyahat Edebiyatı'nda Osmanlı'nın; Osmanlı Seyahat Edebiyatında da Avrupalıların Yaklaşımları (Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım)* [Yayımlanmamış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Edwards, J. D. & Graulund, R. (2011). Introduction. J. D. Edwards & R. Graulund. (Eds.). *Postcolonial Travel Writing: Critical Explorations* içinde (ss. 1-16). Palgrave Macmillan.
- Ferne, E. W. (1981). An Early Ethnographer of Middle Eastern Women: Lady Montagu (1689-1762). *Journal of Near Eastern Studies*, 40(4), 329-338.
- Gökman, M. (1978). *Tarihi Sevdiren Adam: Ahmed Refik Altınay*. Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Grunday, I. (1993). Preface. R. Halsband & I. Grundy (Eds.). *Lady Mary Wortley Montagu: Essays and Poems and Simplicity, A Comedy* içinde (ss. v-xxi). Clarendon Press.
- Gündüz, A. (2007). *Turkey and Turks in British and American Travel Writing from 1850 to the Present* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ege Üniversitesi.
- Gündüz, A. (2020). *İslamı Çeviriyle Savunmak: Orientalism'in İlk Türkçe Çevirisi (1982) Bourdieucu Bir Analiz Çalışması*. Kriter Yayınevi.
- Halsband, R. (1960). *The Life of Lady Mary Wortley Montagu*. Oxford University Press.
- Halsband, R. (1969). Ladies of Letters in the Eighteenth Century. *The Lady of the Letters in the Eighteenth Century* içinde (ss. 29-51). William Andrews Clark Memorial Library.
- Heffernan, T. & O'Quinn, D. (2013). Introduction. T. Heffernan & D. O'Quinn (Eds.). *The Turkish Embassy Letters* içinde (ss. 11-34). Broadview.
- Hulme, P. & Youngs, T. (2002). Introduction. P. Hulme & T. Youngs (Eds.). *The Cambridge Companion to Travel Writing* içinde (ss. 1-13). Cambridge University Press.
- İnalçık, H. (2006). Türkiye'de Modern Tarihin Kurucuları. *Muhafazakar Düşünce*, 2(7), 3-44.
- Kabbani, R. (1993). *Avrupa'nın Doğu İmajı* (S. Tuncer, Çev.). Bağlam Yayıncılık.
- Kuşat, A. (1961). Türk Tarihi ile İlgili Makaleler Bibliyografyası. *Tarih Vesikaları Yeni Seri, I. Cild*. 3(18), 455-480.
- Lindsay, C. (2016). Travel Writing and Postcolonial Studies. C. Thompson (Ed). *The Routledge Companion to Travel Writing* içinde (ss. 25-33). Routledge.
- Lowe, L. (1991). *Critical Terrains: French and British Orientalisms*. Cornell University Press.
- Maden, S. (2008). Türk Edebiyatında Seyahatnameler ve Gezi Yazıları. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (37), 147-158.

- Maton, K. (2008). Field. M. Grenfell (Ed.). *Pierre Bourdieu: Key Concepts* içinde (ss. 49-65). Acumen.
- Melman, B. (2012). The Middle East/Arabia: 'the Cradle of Islam'. P. Hulme & T. Youngs (Eds.). *The Cambridge Companion to Travel Writing* içinde (ss. 105-121). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CCOL052178140X>
- Montagu, M. W. (1763). *Letters of the Right Honourable Lady M__y W__y M__e; Written during her Travels in Europe, Asia and Africa, To Persons of Distinction, Men of Letters, &c. in different Parts of Europe, Which Contain, Among other Curious Relations, Accounts of the Policy and Manners of the Turks; Drawn from from Sources that have been inaccessible to other Travellers*. Beckett & De Handt.
- Montagu, M. W. (1835). *Lettres Choies de Lady Montagu* (P. B. D'Ambly, Çev.). Hachette.
- Montagu, M. W. (1933). *Şark Mektupları* (A. R. Altınay, Çev.). Hilmi Kitaphanesi.
- Montagu, M. W. (Ahmet Refik Altınay Önsözü). (1933). *Şark Mektupları* (A. R. Altınay, Çev.). Hilmi Kitaphanesi.
- Montagu, M. W. (1939). *1717-1718de (Lale Devri Başlarında) Türkiye* (R. E. Koçu, Çev.). Çığır Kitabevi.
- Montagu, M. W. (Koçu Önsözü). (1939). *1717-1718de (Lale Devri Başlarında) Türkiye* (R. E. Koçu, Çev.). Çığır Kitabevi.
- Montagu, M. W. (1963). *Türkiye Mektupları* (A. Kurutluoğlu, Çev.). Tercüman Yayınları.
- Montagu, M. W. (1973). *Türkiye'den Mektuplar* (B. Şanda, Çev.). Yenilik Yayınları.
- Montagu, M. W. (1996). *Doğu Mektupları* (M. A. Erginöz, Çev.). Yalçın Yayınları.
- Montagu, M. W. (1998). *Şark Mektupları*. (A. R. Altınay, Çev.). D. Gürlek (Haz.). Timaş Yayınları.
- Montagu, M. W. (2004). *Doğu Mektupları* (M. A. Erginöz, Çev.). Ark Kitapları.
- Montagu, M. W. (2009). *Şark Mektupları* (A. Savan, Çev.). Lacivert Yayıncılık.
- Montagu, M. W. (2014). *Şark'tan Mektuplar* (S. Ünlü, Çev.). Palet Yayınları.
- Montagu, M. W. (Ünlü Önsözü). (2014). *Şark'tan Mektuplar* (S. Ünlü, Çev.). Palet Yayınları.
- Montagu, M. W. (2016). *Doğu Mektupları* (M. A. Erginöz, Çev.). İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları.
- Montagu, M. W. (2022). *Şark Mektupları 1717-1718* (A. R. Altınay, Çev.). D. Uysal (Ed.). Dorlion Yayınları.
- Ocak, B. (2000). Ahmet Refik Altınay'ın Büyük Tarih-i Umumi'sinin Yayın Öyküsü ve İbrahim Hilmi Çığırca'nın Tarih Anlayışı. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (3)10, 187-189.

- Özcan, A. (1989). Ahmet Refik Altınay. *Türk İslam Ansiklopedisi*, (Cilt II), 120-121.
- Ruşen, R. (1946, Ocak 22). Hilmi Çığırancının ellinci yıldönümü münasebetile: ilk Türk kitapçısı. *Vakit*.
- Safa, P. (1937, Ekim 12). Hadiseler arasında: Ahmet Refik. *Cumhuriyet*.
- Said, E. (1978). *Orientalism*. Pantheon Books.
- Said, E. (1982). *Oryantalizm (Doğubilim): Sömürgeciliğin Keşif Kolu* (N. Uzel, Çev.). Pınar Yayınları.
- Said, E. (1993). *Oryantalizm* (S. Ayaz, Çev.). Pınar Yayınları.
- Said, E. (1999). *Şarkiyatçılık* (B. Ülker, Çev.). Metis Yayınları.
- Schubert, J. D. (2008). Suffering/Symbolic Violence. M. Grenfell (Ed.). *Pierre Bourdieu: Key Concepts* içinde (ss. 183-198). Acumen.
- Smethurst, P. (2009). Introduction. J. Kuehn & P. Smethurst (Eds.). *Travel Writing, Form and Empire: The Poetics and Politics of Mobility* içinde (ss. 1-18). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203890974>
- Spedding, P. (2009). Lady Mary Wortley Montagu, Manuscript Publication and the Vanity of Popular Applause. *Script and Print: Bulletin of the Bibliographical Society of Australia and New Zealand*, 33(1), 136-160.
- Tan, M. T. (1938, Ekim 12). Ölümünün yıl dönümünde rahmetli ahmed refik. *Cumhuriyet*.
- Thompson, C. (2011). *Travel Writing*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203816240>
- Thomson, P. (2008). Field. M. Grenfell (Ed.). *Pierre Bourdieu: Key Concepts* içinde (ss. 67-81). Acumen.
- Til, E. T. (1950, Mart 27). Müverrih ahmet refik: ahmet refik aynı zamanda meslekten yetişmiş bir gazeteci idi. *Akşam*.
- Til, E. T. (1950, Mart 28). Müverrih ahmet refik: ahmet refik gazetelerde mütercim, yazı işleri müdürü olarak çalıştı. *Akşam*.
- Til, E. T. (1950, Mart). Müverrih ahmet refik: ahmet refik hassas bir şairdi, “gönül” adlı bir şiir kitabı vardır. *Akşam*.
- Todd, J. (1985). Introduction. J. Todd (Ed.). *A Dictionary of British and American Women Writers 1600-1800* içinde (ss. 1-26). Rowman & Allanheld.
- Toprak, Z. (2010). Popüler Tarih Yazımı ve Ahmet Refik Altınay. *Ahmet Refik Altınay: İki Komite İki Kıtıl – Kafkas Yollarında* içinde (ss. v-viii). Tarih Vakfı Yayınları.
- Türk, İ. C. (2011). Osmanlı Son Dönem Tarihçi- Eğitimcisi Ahmed Refik (Altınay) ve Tarih Eğitimi. *History Studies*, 3(3), 351-362. http://dx.doi.org/10.9737/hist_362
- Urgan, M. (2015). *İngiliz Edebiyatı Tarihi* (9. Baskı). Yapı Kredi Yayınları.
- Üstün-Külünk, S. (2018). Bir Kültürel Değişim Öznesi Olarak Tüccarzade İbrahim Hilmi Çığırancın ve 1896-1963 Yılları Arasındaki Yayıncılık Faaliyetlerinde Tercüme Üzerine Söylemi. *Çeviribilim ve*

Uygulamaları Dergisi, Güz(25), 181-198.
<https://doi.org/10.37599/ceviri.533887>

Yılmaz, Ö. (2013). Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Seyahatnamelerin Kaynak Değeri. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 28(2), 587-614.
<https://doi.org/10.18513/egetid.69151>

EKLER

Ek 1: Paul Boiteau D'Ambly'nin İngilizce'den Fransızca'ya yaptığı *Mektuplar* çevirisi *Lettres Choiesies de Lady Montagu* (1853)

MEKTUP	Gönderilen Kişi	Yer	Tarih	Sayfa
1	A M. Pope Bay Pope'a	Belgrat	17 Haziran	s.1
2	A S.A.R. La Princesse de Galles Galler Prensesi'ne	Edirne	1 Nisan	s.10
3	A Lady Rich Zengin bir Hanıma	Edirne	1 Nisan	S.14
4	A L'abbe Başrahibe	Edirne	1 Nisan	s.20
5	A La Comtesse de Bristol Bristol Kontesi'ne	Edirne	1 Nisan	s. 29
6	A La Comtesse de Mar Mar Kontesi'ne	Edirne	1 Nisan	s.36
7	A M. Pope Bay Pope'a	Edirne	1 Nisan	s.42
8	A Mme Thistlethwayte Bayan Thistlethwayte'ye	Edirne	1 Nisan	s.51
9	A La Comtesse de Mar Mar Kontesi'ne	Edirne	18 Nisan	s.59
10	A L'abbe Başrahibe	Edirne	17 Mayıs	s.68
11	A L'abbe Başrahibe	İstanbul	29 Mayıs	s.79
12	A M. Pope Bay Pope'a	Belgrat	17 Haziran	s.85
13	A Mme Thistlethwayte Bayan Thistlethwayte'ye	Pera, İstanbul	4 Ocak	s.94
14	A La Comtesse de Mar Mar Kontesi'ne	Pera	16 Mart	s.97
15	A Lady Rich Zengin bir Hanıma	Pera	10 Mart	s.107
16	A La Comtesse de Bristol Bristol Kontesi'ne	xxx	xxx	s.111
17	A L'abbe Başrahibe	İstanbul	19 Mart	s.116

Ek 2: Ahmet Refik'in *Şark Mektupları* (1933) çevirisindeki mektuplar

MEKTUP	NO	Gönderilen Kişi	Yer	Tarih	Sayfa
1	XXIV 24	Mösyö Pope'a	Belgrat	17 Şubat 1717	s.13
2	XXV 25	Prens dö Gal'e	Edirne	1 Nisan 1717	s.19
3	XXVI 26	Milady ...'ye	Edirne	1 Nisan 1717	S.22
4	XXVI 26	Rahip ...'ye	Edirne	1 Nisan 1717	s.26
5	XXVII 27	Kontes B...ye	Edirne	1 Nisan 1717	s. 33
6	XXVIII 28	Kontes ...'ye	Edirne	1 Nisan 1717	s.41
7	XXX 30	Mösyö Pope'a	Edirne	1 Nisan 1717	s.46
8	XXXI 31	Madam S.S.'ye	Edirne	1 Nisan 1717	s.53
9	XXXII 32	Madam T.'ye	Edirne	1 Ağustos 1718	s.59
10	XXXIII 33	Kontes dö... 'ye	Edirne	18 Nisan 1717	s.62
11	XXXIV 34	Rahip ...'ye	Edirne	17 Mayıs 1717	s.70
12	XXXV 35	Rahip ...'ye	İstanbul	29 Mayıs 1717	s.78
13	XXXVI 36	Mösyö Pope'a	Belgrat köyü	17 Haziran 1717	s.84
14	XXXVII 37	Milady ...'ye	Belgrat köyü	17 Haziran 1717	s.87
15	XXXVIII 38	Madam T.'ye	Beyoğlu	4 Ocak 1718	s.91
16	XXXIX 39	Kontes de ...'ye	Beyoğlu	10 Mart 1718	s.95
17	XL 40	Milady ...'ye	Beyoğlu	14 Mart 1718	s.105
18	XLI 41	Kontes dö P.'ye	xxx	xxx	s.108
19	XLII 42	Kontes dö... 'ye	xxx	xxx	s.116
20	XLIII 43	Rahip ...'ye	İstanbul	17 Mayıs 1718	s.125

Ek 3: Ahmet Refik tarafından yapılan çevirilerin listesi – Muzaffer Gökman tarafından kaleme alınan *Tarihi Sevdiren Adam Ahmed Refik Altınay* (1978)'dan faydalanılarak hazırlanmıştır.

Yayın Yılı	Yazar	Eserin Adı	Yayınevi
1899	Friedrich Der Grosse II	Büyük Frederik'in generallerine talimatı askeriyesi	Matbaa-i Tahir Bey
1899	Klasowitch, Gnrl	İdare-i harbe dair kavaid-i esasiye	Artin Asadoryan Şt. Mürettibiye Matbaası
1899	Rohenlohe, Prince	Piyade mektupları Cilt 1-3	Artin Asadoryan Şt. Mürettibiye Matbaası
1900	Napoleon I, Bonaparte	Birinci Napolyon'un emsal-i harbiye ve hikemiyesi	Şirketi Mürettibiye Matbaası – Kitaphane-i İslam ve Askeri
1901	Schellendorf, Von	Ahval-i hazıraya tatbikan piyadenin muharebesi hakkında mülahazat	A. Asadoryan Şirketi Mürettibiye Matbaası
1902	Napoleon I, Bonaparte	Napolyon'un asar-ı müntehabesi	Asadoryan Şt. Mürettibiye Matbaası
1903	Dragomirof	Bölüğün talim ve terbiyesi	Matbaa-i Tahir Bey – Malumat Kütüphanesi
1903	Dragomirof	Taburun talim ve terbiyesi	Matbaa-i Tahir Bey – Malumat Kütüphanesi
1903	Verdy du Vernois, Gnrl. Julius Von	Tarihi harp tatbikatı, 1870-71 Fransa Almanya harbine müsteniden	Kitaphane-i Askeri
1904	Goltz, Albay Von Der	Muharebeye dair nefer neler bilmelidir?	İbrahim Hilmi – Kitaphane-i İslam ve Askeri
1904	Hekert	Piyadeye, süvariye, topçuya karşı piyade ateşlerinin idaresi	Matbaa-i Tahir Bey
1909	Cullman, Von	Manga başı	Matbaa-i Artin Asadoryan ve Mahdumları – Kütüphanesi İslam ve Askeri
1909	x	Yeni Alman Piyade talimnamesi	Şirketi Mürettibiye Matbaası
1912	Byren, Von	Dağınık nizamda dizi ve manganın talim ve terbiyesi hakkında nikat-ı esasiye, Piyade ve süvariye mahsus	Matbaa-i Hayriye ve Şürekası
1912	Gundlach, Von	Ateş Muharebesinde Takım ve Zabiti	Matbaa-i Hayriye ve Şürekası
1912	Seignobos, Charles	Muhtasar tarihi medeniyet	Artin Asadoryan ve Mahdumları Matbaası
1912	Seignobos, Charles	Tarihi medeniyet. C 1-3	Artin Asadoryan ve Mahdumları Matbaası
1932	Hanotaux, Gabriel	Tarih ve Müverrihler	Ahmet Sait Matbaası- Kanaat Kütüphanesi
1933	Montegü, Lady Mary Wortley	Şark Mektupları	Marifet Matbaası – Hilmi Kitaphanesi

Makale Bilgisi Çetin, E. (2023). Kadro Hareketi ve Kadrocuların Sanat Anlayışı. DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:10, Sayı:2, ss.325-342.	Article Info: Çetin, E. (2023). Kadro Movement and Art According To Journalists of the Kadro Journal. DEU Journal of Humanities, Volume:10, Issue:2, pp. 325-342.
Kategori: Araştırma Makalesi	Category: Research Article
Gönderildiği Tarih: 12. 06.2023	Date Submitted: 12. 06.2023
Kabul Edildiği Tarih: 19.08.2023	Date Accepted: 19.08.2023

KADRO HAREKETİ VE KADROÇULARIN SANAT ANLAYIŞI (1932-1935)

Esra Çetin*

ÖZ

Kadro hareketi, 1929 yılında tüm dünyayı sarsan Büyük Buhran sonrası tek parti rejimlerinin ve devletçiliğin uygulandığı dönemde ortaya çıkmıştır. Bu hareketin yayın organı olan Kadro Dergisi ise aylık fikir ve düşünce dergisi olarak 1932 yılının ocak ayında yayın hayatına başlamış, Ocak 1935'e kadar toplam 36 sayı çıkmıştır. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Şevket Süreyya Aydemir, Vedat Nedim Tör, Burhan Asaf Belge, Mehmet Şevki Yazman ve İsmail Hüsrev Tökin gibi entelektüellerin yazar kadrosunu oluşturdukları Kadro dergisi, Türkiye'deki yeni rejime özgü bir ideoloji arayışının sonucu olarak şekillenmiştir. Özellikle devletçilik ile ilgili görüşleriyle ön plana çıkan Kadro dergisinde ağırlıklı olarak ekonomi ile ilgili konulara yer verilirken bunun dışında iç ve dış politika, edebiyat, kültür, sanat, müzik, medeniyet ve eğitim konuları da işlenmiştir. Özellikle sanat ve müzik konularının ele alındığı yazılar Burhan Asaf Belge, Yakup Kadri Karaosmanoğlu ve Mehmet Şevki Yazman tarafından kaleme alınmıştır. Toplam 36 sayı çıkan Kadro dergisinde sanat özelinde 6 farklı sayıda 7 makale yazılmıştır.

Bu çalışmada dönemin resmî ideolojisini oluşturma adına çalışmalar yapan Kadro dergisinin sanata dair bakış açısı değerlendirilecektir. Değerlendirme yapılırken özellikle birinci el kaynaklardan, süreli yayınlardan ve arşiv belgelerinden de yararlanılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Kadro hareketi, Kadro dergisi, Burhan Asaf Belge, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, kültür, müzik, sanat

* Öğr. Gör. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, esracetin1981@gmail.com, ORCID:0000-0002-0564-7095.

KADRO MOVEMENTS AND ART ACCORDING TO JOURNALISTS OF THE KADRO JOURNAL

ABSTRACT

The Kadro movement emerged in the period when single-party regimes and statism came to the fore after the Great Depression that shook the whole world in 1929. Kadro, the publication organ of this movement, started its publication life in January 1932 as a monthly journal of ideas and thought, and a total of 36 issues were published until January 1935. Kadro journal whose writers were intellectuals such as Yakup Kadri Karaosmanoglu, Shevket Sureyya Aydemir, Vedat Nedim Tor, Burhan Asaf Belge, Mehmet Sevki Yazman and Ismail Husrev Tokin, was shaped as a result of the search for an ideology specific to the new regime in Turkey. Kadro journal which stands out with its views on statism, mainly deals with economic issues, while also dealing with domestic and foreign policy, literature, culture, art, music, civilization and education. Especially the articles on art and music were written by Burhan Asaf Belge, Yakup Kadri Karaosmanoglu and Mehmet Sevki Yazman. In Kadro journal which has a total of 36 issues, 7 articles were written in 6 different issues specific to music and art.

In this study, the perspective of Kadro journal on art will be evaluated. While making the evaluation, especially first-hand sources, periodicals and archival documents will also be used.

Keywords: Kadro movement, Kadro journal, Burhan Asaf Belge, Yakup Kadri Karaosmanoglu, culture, music, art

1. GİRİŞ

Millî Mücadele'nin başarıyla sonuçlanması ve 1923 yılında Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle birlikte ulusal ve çağdaş bir Türkiye yaratma amacıyla hayata geçirilen Türk İnkılabı belli bir program dahilinde uygulanmıştır. Özellikle hukuk, eğitim, yazı, dil, sosyal yaşam ve kültür alanlarında uygulanan bu inkılaplar, tarihsel zorunlulukların bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır (Berkes, 2017, ss. 521-522). 1920'li yılların sonlarına kadar bir taraftan siyasal ve toplumsal alanlarda köklü değişimler yaşanırken 1929'dan itibaren önce Amerika sonra Avrupa'yı etkisi altına alan ekonomik kriz Türkiye'de de oldukça ağır bir şekilde yaşanmıştır (Ertan, 1994, s. 9).

Ülkede hızlı bir devrim süreci yaşanırken iktidar partisi olan Cumhuriyet Halk Fırkası'nın (CHF) 1931 tarihinde yapılan III. Büyük Kongresi'nde¹ alınan kararlar doğrultusunda Türkiye'de tek partili sistem resmî olarak kabul edilmiştir (Zürcher, 2016, s. 261). Bu gelişmeler ile birlikte 1923-1930 yılları arasında uygulanan iktisadi politikalarda da değişikliğe gidilmiş, devletçi politikalar uygulanmaya başlamıştır (Demirel, 2018, ss.

¹ CHF'nin III. Büyük Kongresi 10-18 Mayıs 1931 tarihleri arasında Ankara'da toplanmış, yeni parti tüzüğü kabul edilmiştir. Utkan Kocatürk, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi 1918-1938*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s.522-523.

158-160). Böylesi zorlu bir dönemde ortaya çıkan Kadro hareketi, özgün bir fikir hareketi yaratmak, faşizm ve sosyalizm gibi dünyayı etkileyen ideolojiler arasında Türk İnkılabını kendine has ideolojik bir zemine oturtmak ve batılılaşma tartışmalarını kendi perspektifinden yorumlamak amacıyla ortaya çıkmıştır (Tunaya, 2016, s. 147).

Bu hareketin doğmasında Şevket Süreyya Aydemir'in 15 Ocak 1931 tarihinde Ankara'da bulunan Türk Ocakları Genel Merkezi'nde verdiği "*İnkılap ve Kadro*" (*İnkılabın İdeolojisi*) adlı konferansı oldukça etkili olmuştur. Aydemir bu konferansta Türk İnkılabı'nın savaş sonrası dönemdeki en önemli olaylardan biri olduğunu, inkılabın yalnızca Türk milleti için değil, dünyada kurtuluş mücadelesine giren tüm milletler için de örnek teşkil edeceğine inandıklarını ifade etmiştir. Aydemir, konferansın devamında Türk İnkılabı'nın günden güne ilerlediğini, ilerleyen inkılabın ise isabetli ve sıhhatli olduğunu belirtmiştir. Sözlerine Türk İnkılabı'nın ilelebet yaşayacağını da ekleyen Aydemir, inkılap sayesinde yurtiçinde yüksek teknikli yeni ve organize bir millet yaratılacağını vurgulamıştır. Öte yandan yurt dışında ise kendi manevi itibarını arttıracak ve fikri zemine oturacağını ifade etmiştir. (Aydemir, 1932, ss. 2-3).

Aydemir'in vermiş olduğu bu konferans gerek Türk Ocağı gerekse CHF içinde ilgi ve alaka ile karşılanmış, dönemin basınında da yeni bir ideoloji oluşumunun başlaması olarak değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmeler ile birlikte konferans metni 20 nüsha olarak çoğaltılmış ve devlet yönetiminde bulunan yetkili mercilere gönderilmiştir (Bostancı, 1990, s. 8). Bu mercilerdeki kişilerden ilki Mustafa Kemal Atatürk, diğeri ise İsmet İnönü olmuştur. Öte yandan Türk Ocağı mensuplarından Hamdullah Suphi Tanrıöver, Ahmet Ağaoğlu ve Fazıl Ahmet Bey de konferans ile ilgili olumlu görüşler sunmuştur. Türk Ocağı'ndan özellikle Yusuf Akçura bu süreçte Şevket Süreyya Aydemir'e büyük bir destek vermiştir (Tekeli & İlkin, 2003, s. 132).

Bu gelişmeler ile birlikte Şevket Süreyya Aydemir, İsmail Hüsrev Tökin, Vedat Nedim Tör ve Burhan Asaf Belge aylık yayınlanacak olan bir dergi çıkarmayı ve bu derginin adının Kadro olması fikrini önermiştir. Fakat derginin çıkabilmesi için gerekli olan Mustafa Kemal Atatürk'ün onayı, derginin kimin adına kayıtlı olacağı ve dergi için gereken paranın bulunması gereklidir. Ayrıca bu aşamada Yakup Kadri Karaosmanoğlu bir nevi anahtar görevi görmüş, özellikle Atatürk'e olan yakınlığı derginin hayata geçmesinde de etkili rol oynamıştır (Türkeş, 1999, ss. 92-93). Karaosmanoğlu dergiyi çıkarmadan önce parti disiplinine karşı gelmeme endişesiyle dönemin CHP Genel Sekreteri Recep Peker'e konuyu açtığını, Peker'in ise konuya sıcak bakmayarak olumsuz yanıt verdiğini, bunun üzerine kendisinin dergi çıkarma konusundaki fikirlerini Atatürk ve İsmet Paşa'ya açtığını ve onların onayları doğrultusunda Kadro derisinin yayın hayatına başladığını anlatmış, derginin çıkış aşamasında başta Genel Sekreter Recep Peker olmak üzere bazı CHF yöneticilerinin olumsuz görüşte olduklarını da belirtmiştir (Karaosmanoğlu,

2018, s. 87). Çıkış onayı alındıktan sonra 1932 yılının ocak ayında Kadro Dergisi yayın hayatına başlamıştır. Kadro dergisinin sosyo-ekonomik bir sistem olarak devletçiliği savunması iktidar partisi olan CHF'nin ekonomi politikalarıyla örtüştüğü için yararlı yayınlardan biri olarak görülmüş ve 1935 yılının ocak ayına kadar üç yıl süreyle yayınlanmaya devam etmiştir (Yanardağ, 2008, s. 113).

2. Kadro Dergisi Yazarları

2.1. Yakup Kadri Karaosmanoğlu (1889-1974)

XX. yüzyıl Türk edebiyatının önde gelen yazarlarından biri olan Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Karaosmanzâdeler'den Abdülkadir Bey ile İkbâl Hanım'ın çocuğu olarak 1889 yılında Kahire'de doğmuştur. 1895'de ailesi ile birlikte Manisa'ya yerleşmiş burada Çaybaşı Fevziye Mektebi'nde ilköğrenimine başlamıştır. Daha sonra İzmir İdadisi'nde öğrenciyken babasının vefatı üzerine annesiyle birlikte tekrar Mısır'a dönmüştür. Mısır'da önce Fransız Frerler Mektebi daha sonra İsviçre Lisesi'nde öğrenim gördükten sonra 1908'de ailesiyle birlikte İstanbul'a gelerek Mekteb-i Hukuk'a gitmiştir.²

Buradaki eğitimini yarıda bırakarak edebiyat çalışmalarına ağırlık veren Karaosmanoğlu, “*Ümit*” dergisinde yazmaya başlamıştır. Bir yandan da farklı tarzda eserler üretmeye başlamış bu süreçte tek perdelik tiyatro olan “*Nirvana*” ile ilk hikayesi olan “*Serencam*” adlı eserleri yayınlanmıştır. Bir süre İsviçre'de tedavi gördükten sonra 1919'da İkdâm gazetesinde yazan Yakup Kadri, 1920'den itibaren toplumun dertlerini konu alan eserlere yönelmiş ve “*Kiralık Konak*” adlı romanı yayınlamıştır. 1921 yılında Millî Mücadele'ye katılarak Anadolu'ya geçmiştir (Ertan, 1994, ss. 40-41). 1923, 1927 ve 1931 seçimleri sonucunda milletvekili olarak meclise girmiş, burada dış ilişkiler komisyonunda görev yapmıştır. Öte yandan milletvekili seçildiği ilk yıl Mutasarrıf Asaf Bey'in kızı ve Burhan Asaf Belge'nin kız kardeşi Leman Hanım ile evlenmiştir. Mustafa Kemal'e yakınlığı ile bilinen Yakup Kadri bu dönemde Akşam, Cumhuriyet ve Hakimiyet-i Milliye gazetelerinde yazmaya başlamıştır (Tekeli & İlkin, 2003, s. 39). 1932-1934 yılları arasında Kadro dergisinin imtiyaz sahibi olan Karaosmanoğlu, 1934 yılında Arnavutluk'a elçi olarak atanmıştır. Daha sonra Tiran, Prag, Lahey, Bern ve Tahran'da elçilik görevini yürütmüştür (BCA, 30.18.1.2.49.72.10.; BCA, 30.18.1.2.61.3.13.; BCA, 30.18.1.2.88.86.2.; BCA, 30.18.1.2.99.83.4.).

2.2. Şevket Süreyya Aydemir (1897-1976)

Şevket Süreyya Aydemir, 1877 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından Bulgaristan'ın Deliorman bölgesinden Edirne'ye göç eden Mehmet Ağa ile Şaziye Hanım'ın üçüncü çocuğu olarak 1897'de Edirne'de doğmuştur. İlkokulu Edirne'nin göçmen mahallesi olan Sofu İlyas'ın taş mektebinde bitirmiş, daha sonra eğitimine askeri rüştiyeye giderek devam etmiştir (Tekeli & İlkin, 2003, ss. 42-44). Bu okulu bitirdikten sonra Kuleli Askeri İdadisi'ne

² <https://islamansiklopedisi.org.tr/karaosmanoglu-yakup-kadri> (22.01.2023)

gitmiş fakat daha sonra babasının isteğiyle tekrar Edirne'ye dönerek Darülmualim'e geçmiştir. 1915 yılında bu okulda eğitimine devam ederken Sarıkamış'ta askerlik yapan ortanca ağabeyinin şehit haberinin gelmesi üzerine yaşı tutmamasına rağmen kendi isteği ile Kafkas Cephesi'ne gitmiştir.³ Savaşın yenilgiyle sonuçlanması ile birlikte Aydemir önce Erzurum'a terhis edilmiş daha sonra İstanbul'a geçmiştir. Bu süreçte yarım kalan eğitimini tamamlamış, Turan ideallerini pratiğe dökmek, Türk insanını daha yakından tanımak ve onlar için çalışmak amacıyla öğretmen olarak Azerbaycan'da görev yapmıştır (Ertan, 1994, s. 34). Burada görev yaptığı sürede Turan ülküsünden vazgeçerek, sosyalist akımlarla ilgilenmiş, 1920 yılında Bolşeviklerin düzenlemiş olduğu Bakü Kongresi'nden sonra Komünist Parti'ye üye olmuştur.

1921 yılının sonlarında Moskova'da Doğu Emekçilerinin Komünist Üniversitesi'nde (KUTV) yüksek öğrenime başlamıştır. Buradaki öğrenciliği sırasında temsilci olarak Komintern toplantılarına katılmış, bir yandan da Türkiye İşçi Çiftçi Sosyalist Fırkası (TİÇSF) ile görüşmeye başlamıştır. 1923 yılında üniversite eğitimini tamamlayarak yurda dönen Aydemir, TİÇSF'nin yayın organı olan "*Aydınlık*"⁴ dergisinde yazmaya başlamıştır (Türkeş, 1999, ss. 229-230). 1925-1927 yılları arasında gizli komünist faaliyetlerden dolayı iki kez tutuklanmış ve yargılanmıştır. 1928 yılında tekrar Ankara'ya gelmiş ve Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı olarak çeşitli görevler üstlenmiştir. 1929'dan itibaren Türk Ocağı bünyesinde çeşitli konferanslar vermiş ve fikirlerini 1932 yılından itibaren Kadro dergisinde yazmaya başlamıştır (Ertan, 1994, ss. 36-39).

2.3. Vedat Nedim Tör (1897-1985)

Vedat Nedim Tör, 1897 yılında bürokrat bir ailenin çocuğu olarak İstanbul'da doğmuştur. 1916 yılında Galatasaray Lisesi'ni bitirdikten sonra Berlin Yüksek Ticaret Okulu'nda yüksek öğrenime başlamıştır. Berlin'deki öğrencilik yıllarında sol gruplarla tanışan Tör, Komintern'in 1922 yılında Moskova'da düzenlediği dördüncü kongreye TİÇSF temsilcisi olarak katılmıştır.

1922 yılında doktorasını tamamlayarak yurda dönmüş, *Aydınlık* dergisinin yazar kadrosuna dahil olmuştur. 1925 yılında Şevket Süreyya Aydemir ve diğer TİÇSF üyeleri ile birlikte tutuklanmış ve mahkûmiyet almıştır (Türkeş, 1999, s. 233). 1929'da Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, 1933 yılından 1937'ye kadar Matbuat Umum Müdürlüğü, 1938'de Turizm Müdürlüğü ve

³ <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/sevket-sureyya-aydemir-1897-1976/?pdf=3353> (22.01.2023)

⁴ 1920'li yılların entelektüel dergilerinden biri olan *Aydınlık*, *Takrir-i Sükûn*'a kadar İstanbul'da Millî Mücadele ve sonrası sol yayıncılığın en önemli yayınlarından biri olmuştur. 1 Haziran 1921 ile 18 Şubat 1925 tarihleri arasında 31 sayı çıkan dergi Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası'nın resmi yayın organı olarak Türkiye'de Marksizm'in temellerini üzerine yazılar kaleme almıştır. Zafer Toprak, "*Aydınlık Dergisi (1921-1925) Marksizm ve Feminizm*", *Müteferrika*, Sayı:50, Kış 2016/2, s.3-50.

1938-1943 arası Ankara Radyosu Müdürlüğü ile Ankara Elektrik Şirketi'nde çeşitli yöneticiliklerde bulunmuştur. Öte yandan 1932-1934 arası Kadro dersinin kurucuları arasında yer alan Tör, daha sonra Fransızca olarak yayınlanan ve Türkiye'yi yurtdışında tanıtmayı amaçlayan “*La Turquie Kémaliste*” adlı dergiyi çıkarmıştır. 1943'den sonraki yıllarda “*Hep Bu Toprak*”, “*Yurdunu Tanı*”, “*Yurdunu Sev*”, “*Aile, Küçük Kardeş*”, “*Doğan Kardeş*” ve “*Sanat Dünyamız*” adlı dergileri çıkarmıştır. 1945-1969 yılları arasında Yapı Kredi Yayınları'nın Kültür Müşavirliği görevini üstlenmiş, 1970 yılından sonra da bir süre Akbank'ta kültür sanat işlerinde danışmanlık yapmıştır.⁵

2.4. Burhan Asaf Belge (1899-1967)

1899 yılında Mutasarrıf Mehmet Asaf Bey'in oğlu olarak Şam'da doğan Burhan Asaf Belge, ilköğretimine 1907 yılında babasının Yafa Kaymakamlığı sırasında başlamıştır. Daha sonra eğitimine İstanbul'da Kadıköy Menba-ül İrfan mektebinde devam etmiş, sırası ile St. Joseph Lisesi, Galatasaray Lisesi ve Amerikan Lisesi'nde birer yıl eğitim görmüştür. Yükseköğretim için Almanya'ya giden Belge, burada Münih ve Karlsruhe'deki Technische Hochschule'de mimarlık ve sosyoloji eğitimi almıştır. Almanya'da geçirdiği sürede Marksist dünya görüşünden etkilendiği anlaşılan Burhan Asaf, eğitimini tamamlayarak yurda döndükten sonra İstanbul'da bulunan Devlet Demir Yolları İdaresi'nde işe başlamıştır. Bir ara Anadolu Ajansı'nın Bükreş temsilcisi olarak görev yapmış, Bükreş'ten döndükten sonra da Aydınlık gazetesinde yazmaya başlamıştır (Tekeli & İlkin, 2003, ss. 95-96). Daha sonra Türkiye Komünist Partisi'ne katılmış, bu partide tanıdığı Şevket Süreyya, Vedat Nedim ve İsmail Hüsrev ile birlikte Kadro dergisinin kurucuları ve yazarları arasında yer almıştır (Yanardağ, 2008, s. 90). 1943 yılına kadar Basın Yayın Genel Müdürlüğü'nde danışman olarak çalışan Belge, bu dönemde Ankara Radyosu'nda pek çok programa da imza atmıştır. 1946 yılında Demokrat Parti'nin (DP) kurulması ile partinin yayın organı olan Demokrat İzmir gazetesinde yazmaya başlamıştır. 1950'de DP'nin iktidar olmasıyla birlikte yazılarına Zafer gazetesinde devam etmiş, 1957 yılında DP Milletvekili olarak meclise girmiş ve bu süreçte Ankara Radyosu'nda haber programları yapmaya devam etmiştir (Türkeş, 1999, s. 234).

2.5. İsmail Hüsrev Tökin (1902-1993)

İsmail Hüsrev Tökin 14 Mart 1902 tarihinde Çerkez kökenli Ahmet Hüsrev Bey'in oğlu olarak İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Üniversite eğitime kadar olan ilk ve ortaöğretimini İstanbul'da bulunan Avusturya Ticaret Lisesinde tamamlayarak batı kültürünü yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Lise eğitimine devam ederken sol düşüncelerle tanışmış, İstanbul'un işgal yıllarında evlerinin işgal kuvvetleri tarafından basılması ile annesi ve kardeşleriyle beraber Bulgaristan'ın Sofya kentine gitmek durumunda

⁵ <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/vedat-nedim-tor-1897-1985/?pdf=3277>
(22.01.2023)

kalmıştır. Daha sonra İsmail Hüsrev yarım kalan lise eğitimini tamamlamak üzere tekrar İstanbul'a dönmüştür.⁶ Daha sonra tıp eğitimi almak üzere Moskova'ya gitmiş, o dönem Moskova'daki karışıklıklar sebebiyle tıp okuluna girememiştir. Moskova'da tanıştığı Şevket Süreyya Aydemir, Vâlâ Nureddin ve Nazım Hikmet'in tavsiyesi üzerine iktisat alanında eğitim görmüştür. 1924 yılında yurda dönmüş ve bir süreliğine Alman firmasında çalışmıştır. 1927 yılında Ankara'da Devlet Demir Yolları Genel Müdürlüğü'nde memur olarak çalışmaya başlayan Tökin, 1929 yılında da Ziraat Bankası'nda kooperatifler şubesi şefi olarak görev yapmıştır (Ertan, 1994, s. 44). Öte yandan 1930 yılında Hakimiyet-i Milliye gazetesinde Vedat Nedim Tör ile birlikte kooperatifçilik ve Amerikan gümrük tarifeleri gibi iktisadi konularda makaleler yayınlamıştır. 1931 yılında Ziraat Bankası'nda çalışırken *"İktisat Nasıl Okutulmalı?"*⁷ adlı kitabını yayınlamıştır. Yayınladığı bu kitapta okullarda öğretilen mevcut iktisat eğitimini eleştirerek yeni bir eğitim programı önerisi yapmış, bu çalışması akademi dışından biri tarafından yazılması nedeniyle oldukça dikkat çekmiştir. Tökin, bu süreçte Kadro hareketine katılmış aynı zamanda 1933 yılına kadar Ziraat Bankası'ndaki görevine devam etmiştir (Tekeli & İlkin, 2003, ss. 115-116).

3. Kadro Dergisinin Müzik ve Sanat Anlayışı

Kadro dergisinin müzik ve sanat içerikli ilk makalesi derginin Ocak 1933 tarihli 13.Sayısında Burhan Asaf Belge tarafından kaleme alınmıştır. *"Niçin Sanatsız?"* başlıklı yazıda genel olarak XX. yüzyılın sanat konusunda başarısızlıklar ile dolu olduğunu belirtilmiş bunun nedeni ise XIX. yüzyıl sanatının hem suni hem de muayyen bir sınıf ideolojisinden beslenmesine bağlanmıştır. Belge, bu konuda farklı sanat tarzlarından ve farklı ülkelerden örnek vererek konuyu açıklamak istemiştir. İlk olarak, İngiltere'nin müziksiz bir ülke olduğunu vurgulamış bazı zengin ülkelerin sanatçı yetiştiremediği için dışarıdan sanatçı ithal ettiklerini ifade etmiştir. Örneğin müzik denildiğinde Alman ve Slavların akla gelmesine rağmen müzik konusunda besteci yetiştirememiş olan İngiltere'nin niçin edebiyat alanında Shakespeare'in olduğunu ve modern mimarının niçin Felemenk kökenli olduğunu sorgulamıştır. Bu sorulara yine kendi üslubuyla yanıt veren Belge, konuyu sanat ve sanat tarihi üzerine yeterince araştırma yapılamamasına bağlamış ve *"Bütün müsbet ilimlerin yanında sanat, ilmi simya yahut tasavvuf gibi kapalı ve problematik kalmıştır. Onun hakkında kaidemsi bazı malumata malik olmak istersek Greklere kadar gerilemek mecburiyetinde kalıyoruz. Çünkü mesela mimaride nispetlerin anahtarını yahut muhtelif formlara ait teferruat hesaplarını ancak onlarda ve mesela bir tiyatro piyesine ait ana kaideleri keza ancak onlarda bulabiliyoruz."* ifadelerini kullanmıştır (Belge, 1933, s. 32).

⁶ <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ismail-husrev-tokin-1902-1993/?pdf=3576> (23.01.2023)

⁷ Bkz. İsmail Hüsrev Tökin, *İktisat Nasıl Okutulmalı?* T.O Matbaası, Ankara 1931.

Yazının devamında Grek kültürünü de eleştirmekten geri kalmayan Belge, sanat konusunda Greklerin koymuş olduğu kuralların artık bir hükmü kalmadığını savunmuş, tiyatrodaki Shakespeare'in ve müzikte Bach'ın artık Grek medeniyetinin kaidelerini bir kenara attıklarını belirtmiştir. Öte yandan içinde yaşadığı dönemin sanat eserlerini de beğenmediğini vurgulayan yazar, eserlerin seviyesiz ve eskimiş olarak değerlendirmiş ve okuyucuya bunun sebeplerinin ne olabileceğini sormuştur. Sorduğu soruya cevaben ise XIX. yüzyılın başından itibaren hayatın akışının değiştiğini, bu yüzyılın başında makinenin keşfi ile insanın akli ve ruhi bünyesinde farklılıklar meydana geldiğini, insanın artık yalnız kendi eli yardımı ile yaratan değil her maddeyi makine vasıtası ile yarattığını söylemiştir. Yaratıcılıktaki bu karmaşık durumun XIX. yüzyıl insanını üretimde el emeği yerine makineleşmenin alması bakımından pagan bir görüşe zorunlu kıldığını vurgulayarak ne ressamın ne müzisyenin ne de heykeltıraşın makineyi anlayamadığını, onu sanatın bir maddesi haline getiremediklerini benzetmesini yapmıştır. Kısacası Belge, XIX. yüzyıl sanatçıları anlayışsız ve duygusuz olarak yorumlamıştır. Bu sebeple bu yüzyılın sanat eserlerinin gittikçe silikleştiğini ve manasızlaştığını ve dünyanın beklediği büyük sanat döneminin bu nedenle başlayamadığını savunmuştur. Yazısının sonunda konuyla ilgili eleştirilerini yapan Belge bu konunun nasıl halledileceği ile ilgili görüşünü şu şekilde ifade etmiştir; *"...bütün on dokuzuncu asrın cihanı telakki tarzı, tezatlı binaenaleyh illetli ve sakattır. Onun bütün sanat eserlerinde insanca ölçü yerine sınıfça bir ölçünün yer tutması ve böyle bir ölçü ile yaratılmış eserlerin gittikçe sunileşmeleri, bundan ileri gelmektedir."* Burhan Asaf, yazısının son bölümünde Kadro dergisinin sanat hakkındaki görüşünü de dile getirmiştir. Buna göre Kadrocular, XX. yüzyılın en büyük konularından birini pagan bir makineleşme kültürü yerine akide ve imana dayanan bir makine medeniyetinin ikamesine dayandırılmasını benimsemiştir. Başka bir deyişle şimdiye kadar yalnızca ihtiyaç maddesi yaratan makinenin bundan sonra sanat maddelerini de yaratacağını, bunu yapabilmesi için sanatkarların sırtına bir tulum elbise geçirerek makinenin başına geçmesini ve onu geçen yüzyılların eli gibi duygulu ve ruhlu bir cihaz haline getirmesi gerektiğini ve bu yapıncaya kadar insan ve makine arasındaki uçurumun gittikçe daha tehlikeli ve tehditkâr olacağını vurgulamışlardır (Belge, 1933, s. 34). Özetle Kadroculara göre sanat XIX. yüzyılda yapay ve bir sınıf ideolojisine bağlı olduğundan diğer pozitif bilimlerle kıyaslandığında istenilen ölçüde gelişmemiş, sanatçı ise kendinden beklenen kalıcı sanat eserlerini verememiştir.

Kadrocuların sanat anlayışını ortaya koyan bir diğer yazı ise derginin Mart 1933 tarihli 15.Sayısında yer alan yine Burhan Asaf Belge'nin kaleme aldığı *"Sanat ve Teknik"* başlıklı makale olmuştur. Bu makale Kadro'nun 13.Sayısında yayınlanan *"Niçin Sanatsız?"* adlı yazının Milliyet gazetesi

yazarı Nurullah Ata'nın⁸ gazetede ki köşesinden yapmış olduğu eleştiriye cevaben yazılmıştır.⁹ Belge, 13.Sayıdaki yazısında yeni sanat ve eski sanatı teknik olarak kıyasladığını, yazısında bahsettiği pagan bir makineleşme ifadesinden Batı'nın kötü anlamdaki maddeciliğini eleştirdiğini, bu nedenle XX. yüzyılın yeni bir sanat tekniği ve estetiği çıkaracağını anlatmak istediğini ifade etmiştir. Yazının devamında 13.Sayıdaki yazıya ithafen; “*Sanatın temeli zenaat'tır. Yani, her devrin tekniği, her devrin sanatını yaratır. Greklerde sinema olamazdı. İcap ederse 100 ayrı perdeli ve 100 ayrı sahneli bir tiyatro piyesi olamazdı. Hem gündüz hem gece, tesirini yapacak bir plastik sanat şubesi olamazdı. Bu böyle olduğu, yani bütün on dokuzuncu asır zarfındaki teknik inkılap dünyanın ve hayatın çehresini tamamen değiştirdiği halde, garp sanatı, hayatı ferdiyetçi bir görüşle telakki ettiği için, tekniğin sanat bahsindeki büyük yaratıcılık kabiliyetini anlayamadı. Eski sanat şekillerini eski sanat telakkisi ile sürükledi durdu. Nihayet bugün bütün yarattığı medeniyet ile beraber, sanatın da ölümüne şahit oluyor.*” ifadesiyle anlatmak istediklerini vurgulamıştır (Belge, 1933, s. 37). Öte yandan “*doğru, iyi ve güzel*” unsurları üzerinden sanat ve toplum eleştirisi yapan yazar Büyük Buhran'ın bile bu unsurların tekniğe uymamasından kaynaklandığını belirtmiştir. Ne zaman ki yeni bir sentez yaratılabilirse, o zaman yeni bir değişimin meydana gelebileceğini ve bu değişimin ölçüsünün ise ferdiyetçilikten cemiyetçiliğe geçme kararı olduğunu ifade etmiştir (Belge, 1933, s. 38). Belge, ayrıca yakında çıkacak olan kitabında sanat konusunu tam anlamıyla açıkladığını ve yakında okurlara sunulacağını belirterek, yazısına son vermiştir.

Konu ile ilgili bir diğer yazı ise Kadro'nun 16.Sayısında Yakup Kadri Karaosmanoğlu tarafından yazılan “*Samimiyete Davet*” adlı makaledir. Yazı, genel olarak Türk sanatkarının Batı kültürü ile tanıştığından beri kendi ruhundan ve kendi kültüründen utandığı üzerinden kurgulanmıştır. Yakup Kadri, yakın zamanda Avrupa'da müzik eğitimi almış bir sanatçının

⁸ Nurullah Ata (Ataç), Osmanlı Maliye Nazırı Mehmet Ata Bey'in oğlu olarak 23 Ağustos 1898 tarihinde İstanbul Beylerbeyi'nde doğmuştur. Eğitimine önce Galatasaray Sultanisi'nde daha sonra Cenevre'de devam etmiştir. 1919 yılında babasının vefatı üzerine geri dönmüş ve Dârülfünun'a devam etmiştir. Nişantaşı, Vefa, İstanbul, Üsküdar ve Adana Liselerinde Fransızca dersleri veren Ataç, önce Ticaret Vekâleti'nde daha sonra Maarif Vekâleti'nde mütercim olarak görev yapmıştır. 1941-1945 yılları arasında tekrar öğretmenliğe dönmüş, 1945'ten sonra Basın Yayın Umum Müdürlüğü'nde yayın şefi olarak çalışmıştır. 1951-1957 yılları arasında da cumhurbaşkanlığı mütercimliği görevini yürütmüştür. Yayın hayatına Yahya Kemal'in Dergâh dergisinde başlamış, 1940-1955 yıllarında Akşam, Ulus, Cumhuriyet, Milliyet, Son Posta, Haber, Akşam Postası ve Son Havadis gazeteleri ile Hayat, Fikir Hareketleri, Yedigün, Yeni Adam, Yeni Mecmua, Yarım Ay, Pazar Postası, Seçilmiş Hikâyeler, Ülkü, Varlık ve Türk Dili gibi dergilerde deneme ve eleştiri yazıları yazmıştır. <https://islamansiklopedisi.org.tr/atac-nurullah> (26.01.2023)

⁹ Milliyet gazetesindeki yazılar için bkz. Nurullah Ata, “Fikirler ve İnsanlar Sanat ve Makina”, *Milliyet*, 19 Şubat 1933, s.5.; Nurullah Ata, “Fikirler ve İnsanlar Gayesini Kaybeden Sanat”, *Milliyet*, 26 Şubat 1933, s.5.

konserinde gördüğü manzarayı edebiyatçılara da atfederek konuyu incelemeye çalışmıştır. Kadri'ye göre sahnedeki kemancı giyiminden kemani tutmasına, arşeyi çekişinden notayı alıp vermesine kadar herşeyi bir Avrupalı sanatkâr gibi yapmış, Mozart'tan çaldığı sonatı da oldukça iyi bir şekilde icra etmiştir. Fakat Batı'nın müzik dünyasına “*bizim de sizdeki gibi enstruman ve müzik üstadlarımız var*” diyebilmek için neyin eksik olduğunu sormuş, bu soruya yine kendisi “*insan*” diyerek cevap vermiştir. Yazara göre; “*Türk şairi, Türk sanatkarı Garp kültürüyle temasa gelir gelmez kendi ruhundan utanmıştır. Bilmem onu nereye kapatmıştır? Zavallı ruh, bilmem hangi mahzende, hangi kovukta, hangi deliğin içinde tıkmış duruyor? Biz onun nerede olduğunu unuttuk bile.....Sanat eserlerimizdeki cansızlığın, solukluğun, şahsiyetsizliğin en büyük sebebi işte budur. Sanatkâr, kendi ruhunu bir ayıp gibi saklıyor; kendi ruhundan utanıyor. Bilmiyor ki her ruhun kendine mahsus bir kıymeti vardır ve ifade vasıtasını bulan her ruh geniş veya dar -ama, başlı başına- bir dünyadır.*” Türk sanatkâr ve edebiyatçısını ruhunu saklamakla eleştiren Yakup Kadri, yazısının sonunda sanatkarlara ruhlarından utanmamalarını ve onları hapsedtikleri yerden çıkarmaları gerektiğini öğütlemiş ve Kadrocular olarak sanatkarları samimiyete davet etmiştir (Karaosmanoğlu, 1933, s. 30).

Kadro dergisinde sanata dair diğer bir yazı ise derginin 17. Sayısında Burhan Asaf Belge tarafından kaleme alınan “*Sanat Salamurası Karşısında*” başlıklı makaledir. Makalede Ankara Halkevi bünyesinde açılan resim sergisi konu edilmiş, ülkenin resim sanatında geldiği nokta ve ressamların eserlerinden büyük bir memnuniyetsizlik ile bahsedilmiştir. Belge'ye göre açılan sergide birkaç tablo hariç diğerleri teknik açısından oldukça yetersiz kalmış, Güzel Sanatlar Akademisi hocalarının zayıf olmasından dolayı devlet bu işe el atması gerekmiş ve sanatçıların bu başarısızlıklarının temel sebebini toplum hayatında aranması gerekmiştir. Bu serginin Ankaralıları memnun etmediğini de ayrıca vurgulayan Burhan Asaf, sanatta gelişimin toplumsal olaylarla birlikte paralel olarak devam ettiğini belirtmiştir. Sanatın devlet himayesine alınması gerektiği fakat bunun için de sanatın toplumsal ihtiyaçlara kayıtsız kalmaması ve bir inkılâp sanatı olması gerektiğini ifade etmiştir. Yazısının son bölümünde Türk ressam ve heykeltıraşların bu konuda geri kaldığının altını çizen Belge, Türk resminin gelişmesindeki en önemli unsuru Türk İnkılâbı olmasını tavsiye etmiştir (Belge, 1933, ss. 46-49).

Kadro Dergisi'nin sanat konusundaki bir başka yazı ise derginin 29.Sayısında Yakup Kadri Karaosmanoğlu tarafından ele alınan “*Sanat Ölçüleri*” dir. Yazar bu makalede halkla eser arasındaki ilişkinin sanatla hayat arasında ilişkiyle paralel olduğunu ifade etmiştir. Ona göre sanatkâr ya hayatın önünden yürür ya da hayatın gerisinden gelmektedir. Dolayısıyla yaşadıkları dönemin çok önünden giden sanatçıların sayısının çok az olduğuna dikkat çeken Yakup Kadri, özellikle edebiyattan örnekler vererek konuyu işlemiştir. Yazara göre büyük sanat eserleri doğrudan halkla temas kurabilmelidir ve bu sanat eserlerinin değeri halkla arasındaki alışveriş ile ölçülebilir (Karaosmanoğlu, 1934, ss. 25-27). Aynı sayıda Burhan Asaf Belge tarafından

yazılan “*İnkılâp Sanatına Varma Yolları*” adlı makalede ise sanatın canlı bir toplumun olgunluk alameti olduğu, durağan toplumların sanatı olamayacağı ve ihtilal safhasını kapatamadığı için intikal safhasında bulunan bir toplumun da sanatta verimlilik gösteremeyeceği ifade edilmiştir. Öte yandan aynı yazıda sanatın toplumların refah ürünü olduğu örneğin XIX. yüzyıl batı sanatının batı kapitalizminin bir ürünü olduğu, sanat ve sanatkarın genç bir akideye dayanarak kendini yeni baştan inşa eden ve bu inşa işinde başarılı olan bir toplumun en asil ve en son ürünleri olduğu belirtilmiştir. Başka bir deyişle hangi dönemde ve hangi toplumda olursa olsun sanatta inanç ve inşanın esas olduğu vurgulanmıştır. Yazının devamında Belge, “*sanat sanat içindir*” sözünü formalist mantığın cinayetlerinden biri olarak yorumlamış ve sanatın her zaman insanlar için olduğunu savunmuştur. Ona göre sanat, dönemlere göre değişen iyi, güzel ve doğru ölçüleri arasında sürekli yeni şekil, yeni ruh ve yeni malzeme arayışından ibarettir. Öte yandan sanata inanarak bağlanmanın önemine değinmiş, dönemin inkılaplarının sanata ve sanatçıya büyük bir önem verdiğini, hiçbir telkinin sanatçının kadar kuvvetli olamayacağını, sanatçı eserini inanarak ve severek meydana getirdiği için insanların sanatçı vasıtası ile inkılapları anlayıp inanacağını belirtmiştir (Belge, 1934, ss. 28-32).

Kadro dergisinin sanat konusunu ele aldığı son yazı derginin 32. Sayısında yer alan “*Bir Kıymet Kendini Vadediyor*” başlıklı makaledir. Yazar adı verilmeyen makale tamamen müzik üzerine olup, Necil Kazım Akses’in Viyana Uluslararası Modern Müzik Mecmuası’ndaki yazısı üzerine odaklanmıştır. Bu yazı ayrıca 11 Ağustos 1934 tarihli Vakit gazetesinde “*Türkiye’de Bugünkü Müzik Hareketi*” başlığıyla yine Necil Kazım Akses tarafından yayınlanmıştır (Vakit, 1934, s. 5). Makalede güzel sanatlar dalları arasında kendisine en yüksek yer verilen sanat dalının müzik olduğu, modern bir Türk musikisi yaratılması konusunun öteden beri tartışıldığı fakat bu konunun hala çözüme kavuşturulamamış olduğu belirtilmiştir. Modern Türk musikisinin alaturkanın bir devamı mı? yoksa serbest halk ezgilerine dayanan ve bu şekilde Rus musikisinin yolundan ilerleyen bir hareket mi? ya da doğrudan doğruya bugünkü Batı müziğinin daha başlangıçtan itibaren kendisi mi? olmalıdır sorularına cevap aranmıştır. Makalenin devamında bu soruların her üçünün de meşrutiyet döneminden beri halledilemediğinden bahsedilmiştir. Bunun nedeni ise yetkinin işe karışmamasıdır. Müzik meselesinde hangi yöne gidileceği ve gidilen yöne uygun bir yöntem ile işin ehli sanatkarların elinde şekillenmesi gerektiği belirtilmiş, bu meselenin hem tenkit hem de yaratıcılık yönünün olduğunun altı çizilmiştir. Bu nedenle Necil Kazım Akses tarafından kaleme alınan yazının ümit verici olduğuna da değinilmiştir (Kadro, 1934, s. 40).

4. SONUÇ

1932 yılının Ocak ayında yayın hayatına başlayan Kadro dergisi Ocak 1935’e kadar toplam 36 sayı çıkmıştır. Derginin yazar kadrosunda Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Şevket Süreyya Aydemir, Vedat Nedim Tör, Burhan Asaf

Belge, Mehmet Şevki Yazman ve İsmail Hüsrev Tökin gibi isimler yer almıştır. Özellikle devletçilik ile ilgili görüşleriyle ön plana çıkan Kadro dergisinde ağırlıklı olarak ekonomik ve iktisadi konulara yer verilirken bunun dışında iç ve dış politika, edebiyat, kültür, sanat, müzik, medeniyet ve eğitim konular da işlenmiştir. Özellikle sanat konularının ele alındığı yazılar Burhan Asaf Belge, Yakup Kadri Karaosmanoğlu tarafından kaleme alınmıştır. Toplam 36 sayı çıkan Kadro dergisinde sanat özelinde 6 farklı sayıda 7 makale yazılmıştır.

Dergi, sanatın özellikle XIX. yüzyıla atıf yaparak bir sınıf ideolojisine bağlı olduğu için yapay ve gelişmemiş olmasını sık sık eleştirmiştir. Estetik unsurlar üzerinden sanat konusunu ele alan Kadro, sanatın ancak yeni bir sentez olarak ortaya çıkabilirse toplumsal değişimde öncü rol oynayacağını vurgulamıştır. Özellikle derginin yazarlarından Yakup Kadri Karaosmanoğlu, bu konuda Türk sanatı ve sanatçısını da eleştirmiş, Türk sanatkarının Batı kültürü ile tanıştığından beri kendi ruhundan ve kendi kültüründen utandığını ifade etmiştir. Öte yandan sanatın devlet himayesine alınması gerektiğini savunan Kadrocular, bunun için de sanatın toplumsal ihtiyaçlara kayıtsız kalmaması ve bir inkılâp sanatı olması gerektiğini, “*sanat sanat içindir*” sözünün formalist mantığın cinayetlerinden biri olduğunu ve sanatın her zaman insanlar için olduğunu savunmuştur. Kadrocuların Türk müziğinde alaturka ve alafranga ayrımı konusundaki görüşleri ise yine sentez bağlamında ele alınmıştır. Müzikteki bu ikilemin meşrutiyet döneminden beri halledilememiş olduğun altını çizen Kadro yazarları bunun nedeninin ise yetkinin işe karışmamış olmasından kaynaklandığı ifade edilmiştir. Musiki meselesinde hangi yöne gidileceği ve gidilen yöne uygun bir yöntem ile işin ehli sanatkarların elinde şekillenmesi gerektiği belirtilmiş, bu meselenin hem tenkit hem de yaratıcılık yönünün olduğunun altı çizilmiştir.

ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarın herhangi bir çıkar dayalı ilişkisi bulunmamaktadır.

ETİK ONAY/KATILIMCI ONAMI

Makale kapsamında katılımcı kullanılmadığı için ilgili onaya yer verilmemiştir.

MADDİ DESTEK

Çalışma için herhangi bir maddi destek alınmamıştır.

YAZAR KATKILARI

Bu araştırma ve araştırma ile ilgili tüm aşamalar tek yazar tarafından yürütülmüştür.

KAYNAKÇA

- Aydemir, Ş. S. (1932). *İnkılap ve Kadro (İnkılabın İdeolojisi)*. İstanbul Milliyet Matbaası.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, 30.18.1.2.49.72.10.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, 30.18.1.2.61.3.13.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, 30.18.1.2.88.86.2.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, 30.18.1.2.99.83.4.
- Belge, B. A. (1933). “Niçin Sanatsızız?”, *Kadro*. 13.
- Belge, B. A. (1934). “İnkılap Sanatına Varmak Yolları”. *Kadro*, 29.
- Belge, B. A. (1933). “Sanat Salamurası Karşısında”. *Kadro*, 17.
- Belge, B. A. (1933). “Sanat ve Teknik”, *Kadro*. 15.
- Berkes, N. (2017). *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. Yapı Kredi.
- “Bir Kıymet Kendini Vadediyor” (1934). *Kadro*. 32.
- Bostancı, N. (1990). *Kadrocular ve Sosyo-Ekonomik Görüşleri*. Kültür Bakanlığı.
- Demirel, A. (2018). *Tek Partinin İktidarı Türkiye’de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)*. İletişim.
- Ertan, T. F. (1994). *Kadrocular ve Kadro Hareketi*. Kültür Bakanlığı. *Kadro, 1932-1935*
- Karaosmanoğlu, Y. K. (1933). “Samimiyete Davet”, *Kadro*. 16.
- Karaosmanoğlu, Y. K. (1934). “Sanat Ölçüleri”, *Kadro*. 29.
- Karaosmanoğlu, Y. K. (2018). *Politikada 45 Yıl*. İletişim.
- Kocatürk, U. (2000). *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi 1918-1938*. Türk Tarih Kurumu.
- Milliyet*, 19 Şubat 1933.
- Milliyet*, 26 Şubat 1933.
- Tekeli, İ. & İlkin, S. (2003). *Bir Cumhuriyet Öyküsü Kadrocuları ve Kadro’yu Anlamak*. Tarih Vakfı Yurt.
- Toprak, Z. (2016). “Aydınlık Dergisi (1921-1925) Marksizm ve Feminizm”, *Müteferrika*. 50(2).
- Tökin, İ. H. (1931). *İktisat Nasıl Okutulmalı?* T.O Matbaası.
- Tunaya, T. Z. (2016). *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*. İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Türkeş, M. (1999). *Ulusçu Sol Bir Akım: Kadro Hareketi (1932-1934)*. İmge.
- Vakit*, 11 Ağustos 1934.
- Yanardağ, M. (2008). *Türk Siyasal Yaşamında Kadro Hareketi*. Siyah Beyaz.
- Zürcher, E. J. (2016). *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*. İletişim.
- <https://islamansiklopedisi.org.tr/karaosmanoglu-yakup-kadri> (Erişim Tarihi: 22.01.2023)
- <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/sevket-sureyya-aydemir-1897-1976/?pdf=3353> (Erişim Tarihi: 22.01.2023)
- <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/vedat-nedim-tor-1897-1985/?pdf=3277> (Erişim Tarihi: 22.01.2023)

<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ismail-husrev-token-1902-1993/?pdf=3576> (Erişim Tarihi:23.01.2023)

<https://islamansiklopedisi.org.tr/atac-nurullah> (Erişim Tarihi: 26.01.2023)

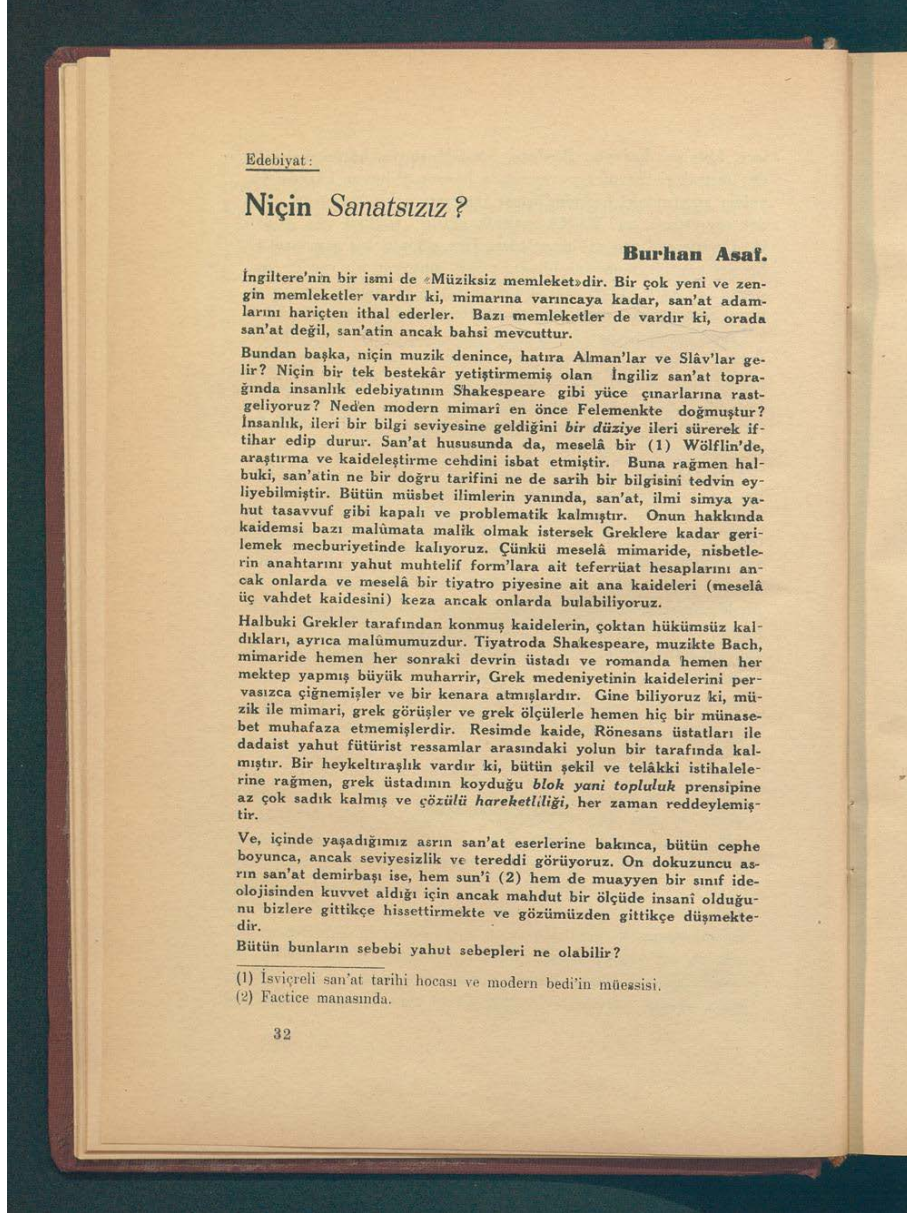
<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/necil-kazim-akses-1908-1999>
(Erişim Tarihi:26.01.2023)

EKLER

Ek 1.Kadro Dergisinin Ocak 1932 Tarihinde Yayınlanan İlk Sayısı

Ek 2. Kadro Dergisinin Ocak 1933 tarihinde çıkan 13.Sayısında Burhan Asaf Belgenin Yazdığı “Niçin Sanatsız?” Başlıklı Makale

Edebiyat :

Niçin Sanatsız ?

Burhan Asaf.

İngiltere'nin bir ismi de «Müziksiz memleket»dir. Bir çok yeni ve zengin memleketler vardır ki, mimarına varıncaya kadar, san'at adamlarını hariçten ithal ederler. Bazı memleketler de vardır ki, orada san'at değil, san'atin ancak bahsi mevcuttur.

Bundan başka, niçin muzik denince, hatıra Alman'lar ve Sláv'lar gelir? Niçin bir tek bestekâr yetiştirmemiş olan İngiliz san'at toprağında insanlık edebiyatının Shakespeare gibi yüce çınarlarına rast-geliyoruz? Neden modern mimari en önce Felemenkte doğmuştur? İnsanlık, ileri bir bilgi seviyesine geldiğini bir düziye ileri sürerek if-tihar edip durur. San'at hususunda da, meselâ bir (1) Wölflin'de, araştırma ve kaideleştirme cehdini isbat etmiştir. Buna rağmen hal-buki, san'atin ne bir doğru tarifini ne de sarıh bir bilgisini tedvin ey-iyebilmiştir. Bütün müsbet ilimlerin yanında, san'at, ilmi simya yahut tasavvuf gibi kapalı ve problematik kalmıştır. Onun hakkında kaidemsi bazı malûmata malik olmak istersek Greklere kadar geri-lemek mecburiyetinde kalıyoruz. Çünkü meselâ mimaride, nisbetle-rin anahtarını yahut muhtelif form'lara ait teferrüat hesaplarını an-cak onlarda ve meselâ bir tiyatro piyesine ait ana kaideleri (meselâ üç vahdet kaidelerini) keza ancak onlarda bulabiliyoruz.

Halbuki Grekler tarafından konmuş kaidelerin, çoktan hükümsüz kal-dıkları, ayrıca malûmumuzdur. Tiyatroda Shakespeare, muzikte Bach, mimaride hemen her sonraki devrin üstadı ve romanda hemen her mektep yapmış büyük muharrir, Grek medeniyetinin kaidelerini per-vasızca çiğnemişler ve bir kenara atmışlardır. Gine biliyoruz ki, mü-zik ile mimari, grek görüşler ve grek ölçülerle hemen hiç bir münase-bet muhafaza etmemişlerdir. Resimde kaide, Rönesans üstatları ile dadaist yahut fütürist ressamlar arasındaki yolun bir tarafında kal-mıştır. Bir heykeltıraşlık vardır ki, bütün şekil ve telâkki istihalele-rine rağmen, grek üstadının koyduğu blok yani topluluk prensipine az çok sadık kalmış ve çözümlü hareketliliği, her zaman reddetmiş-tir.

Ve, içinde yaşadığımız asrın san'at eserlerine bakınca, bütün cephe boyunca, ancak seviyesizlik ve tereddidi görüyoruz. On dokuzuncu as-rın san'at demirbaşı ise, hem sun'î (2) hem de muayyen bir sınıf ide-olojisinden kuvvet aldığı için ancak mahdut bir ölçüde insanî oldu-ğunu bizlere gittikçe hissettirmekte ve gözümüzden gittikçe düşmekte-dir.

Bütün bunların sebebi yahut sebepleri ne olabilir?

- (1) İsviçreli san'at tarihi hocası ve modern bed'in müessisi.
(2) Factice manasında.

Ek 3. 11 Ağustos 1934 tarihli Vakit Gazetesinde Necil Kazım Akses' in Kaleme Aldığı "Türkiye'de Bugünkü Musiki Hareketleri" Başlıklı Yazı

Makale Bilgisi: Şanda, M. N. (2023). Osmanlı Devleti'nde Vakıf- Toplum İlişkileri ve Aşiretler. DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:10, Sayı:2, ss.343-360.	Article Info: Şanda, M. N. (2023). Foundation- Society Relations and Tribes in the Ottoman Empire. DEU Journal of Humanities, Volume:10, Issue:2, pp. 343-360.
Kategori: Araştırma Makalesi	Category: Research Article
Gönderildiği Tarih: 16.06.2023	Date Submitted: 16.06.2023
Kabul Edildiği Tarih: 01.09.2023	Date Accepted: 01.09.2023

OSMANLI DEVLETİ'NDE VAKIF- TOPLUM İLİŞKİLERİ VE AŞİRETLER

Mehmet Nuri Şanda *

ÖZ

Bu çalışmada vakıfların ortaya çıkışı, tarihsel gelişimi, İslam hukukunda ve Osmanlı Devleti'nde vakıfların yeri, aşiret mensuplarının kurduğu vakıflar, aşiretlerin bağlı oldukları vakıflar, vakıf arazilerinin işletme hakkının aşiretlere verilmesi ve aşiretlerin vakıf mallarına verdikleri zararlar hakkında bilgilere yer verilmiştir.

Vakıf, insanların mallarını ve mülklerini Allah yolunda harcamak istemesi, muhtaçların ihtiyaçlarını karşılamak ve onlara yardımcı olmak gayesiyle kurulmuştur. Türk-İslam devletlerinde vakıflar, toplumsal yaşamı düzenleyen, dayanışmayı ve yardımlaşmayı artıran kurumlardır. Vakıflar, Osmanlı Devleti'nin dört bir yanına yayılmıştır. Kuruldukları yerlerde eğitim, bayındırlık, şehircilik ve dini faaliyetlerin idare edilmesinde temel faktör olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Osmanlı ülkesinde vakıflar vasıtasıyla birçok mescit, camii, kütüphane, medrese, hastane, imarethane, misafirhane, han, hamam, sebil, çeşme, mezarlık, suyolu ve yol inşa edilerek insanların hizmetine sunulmuştur. Osmanlı Devleti'nde ve diğer Türk-İslam devletlerinde vakıflar sadece insanların ihtiyaçları için kurulmamış, hayvanların karınlarının doyurulması ve bakımlarının yapılması gibi amaçlarla da kurulmuştur.

Çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden tarihsel araştırma yöntemi, örnekleme yöntemi ve doküman-içerik analizi tekniği kullanılmıştır. Literatürde vakıflar hakkında bazı tez ve araştırmaların yapılmış olduğu görülse de bu araştırmalarda önemli bazı arşiv belgelerinin kullanılmadığı tespit edilmiştir. Bu arşiv belgelerinin alana katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı İmparatorluğu, toplum, vakıf, aşiret.

* Doktor, mns2133@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-3800-6996.

**FOUNDATION - SOCIETY RELATIONS AND TRIBES IN
THE OTTOMAN EMPIRE**

ABSTRACT

In this study, information about the born of foundations, their historical development, the place of foundations in Islamic law and the Ottoman Empire, foundations established by tribal members, the foundations of which the tribes are the members, giving the operational rights of the lands of the foundations to the tribes and the damage caused by the tribes to the foundations' properties are included.

The foundations have been emerged as a result of people's desire to spend their goods and properties in the way of Allah, to meet the needs of poor people and to help these people. The foundations in the Turkish-Islamic states are the institutions that organize social life and increase collaboration and cooperation. The foundations have spread across the Ottoman Empire. They have been the main factor to manage education, public work, urbanisation and religious activities in the places they were founded. In the Ottoman Empire, numerous masjids, mosque, library, madrasah, hospital, prayer house, guest house, inns, hammam, public fountain, well, cemetery, aqueduct and road construction were presented to the service of people via foundations. Foundations in the Ottoman Empire and other Turkish-Islamic states were founded not only to meet the need of people but also to feed and take care of the animals.

In the research, the historical research method, sampling method and document-content analysis technique in the qualitative research methods have been used. Although in the literature some academical dissertations and studies have been conducted about foundations, it has been pointed out that some important archival documents have not been used in those studies. These archive documents have been believed to contribute to the field.

Keywords: Ottoman Empire, society, foundation, tribe.

1. GİRİŞ

Yüzyıllar boyunca toplumun ve bireylerin birçok ihtiyacını karşılayan vakıf müessesesinin ilk olarak ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bir kısım bilim adamı vakıf müessesesini Budist viharalarına dayandırırken, bir kısım da Hitit, Roma ve Yunanlılara dayandırmaktadır (Yediyıldız, 2012, s. 475). İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde, Hititler dönemine ait M.Ö. 1280-1290 tarihli bir vakfiye bulunmaktadır (Kunter, 1939, s. 117).

Vakıf, Arapça kökenli bir kelimedir. Sözlükte durdurmak, alıkoymak anlamlarına gelen bu sözcük, terim olarak da "bir mülkün sahibi tarafından dini, sosyal ve hayrî bir amaç doğrultusunda ebediyen tahsis edilmesi" şeklinde ifade edilebilir (Yediyıldız, 2012, s. 475). Modern anlamda vakfi tanımlamak gerekirse vakıf, "para ve malların işletilmesi gibi önemli bir esasî fiile geçiren, servetlerin işleme ve verimsiz kalmalarına izin vermeyen bir teşebbüstür" (Berki, 1969, s. 1).

Vakıfların işleyişinde yapılan değişiklikleri ifade etmek için “Tağyir” kelimesi kullanılmıştır. Tağyir, “değiştirme, çevirme, başkalaştırma, dönüştürme ve tahrif etme” gibi anlamlara da gelmektedir (Beyaztaş, 2016, s. 40). Malını veya mülkünü vakfeden kişi için “vâkif”, vakfedilen mal için de “mahal-i vakf” veya “mevkûf” tabirleri kullanılmıştır (Bilmen, 2013, s. 284).

Bugünkü geniş devlet kavramına göre, kamu hizmeti alanında olan birçok uygulama ve sosyal yardımlaşma Osmanlı Devleti zamanında vakıflar tarafından yerine getirilmekte idi. Yollar, köprüler, çeşmeler gibi bayındırlık ve belediye hizmetleri, hastaneler ve fakirlere yardım gibi sosyal yardımlaşma işleri, medreseler, mektepler, kütüphaneler ve müderris maaşlarının ödenmesi, öğrencilerin masraflarının karşılanması gibi eğitim faaliyetleri genellikle bu kurumlar tarafından karşılanmakta idi (Köprülü, 2005, ss. 261-263).

Osmanlı Devleti’nde başta padişahlar olmak üzere devrin büyük devlet adamları, padişah eşleri ve kızları, devrin zenginleri tarafından birçok vakıf kurulmuştur. Osmanlı Devleti’nde vakıf teşkilatının temelleri Orhan Gazi zamanında atılmıştır. Orhan Gazi, kadı yetiştirmek amacıyla İznik’te bir medrese kurmuş ve bu medresenin giderlerini karşılamak için de tasarrufundaki birçok araziye bu medreseye vakfetmiştir. Onunla başlayan “*selâtin vakıfları*” geleneği diğer Osmanlı padişahları tarafından da geliştirilerek devam etmiştir. Sonraki yıllarda bu durum adeta bir yarışa dönüşmüştür. Bu yarışa devlet adamlarının, Osmanlı ileri gelenlerinin ve halkın katılmasıyla imparatorluk toprakları kısa sürede vakıf eserleri ile dolmuş ve devletin yerine getirmesi gereken birçok hizmet yüzyıllar boyunca bu kurumlar tarafından yerine getirilmiştir (Gülsoy, 2012, s. 22).

Osmanlı Devleti’nde vakıfların kurulması belli kural ve esaslara göre gerçekleşmiştir. Bu kural ve esaslar kısaca şunlardır. Vakfedilen mülkün vakıf şartlarına sahip olması, vakfedenin hür ve akıl-ı baliğ olması gerekmektedir. Bu özellikleri taşıyan kişi, kuracağı vakfın, vakfiyesini hazırladıktan sonra mütevelliyeye başvururdu (Çiftçi, 2004, s. 80). Ardından da kadıya giderek müracaatta bulunurdu. Vakfiyede, kurulan vakfın amacı ve çalışma usulleri ayrıntılı bir şekilde anlatılırdı. Kadı, kurulmak istenen vakfın gerekli şartları taşıyıp taşımadığını tespit ettikten sonra kurulması yönünde karar verirse kurucu, vakfın mütevellisiyle birlikte kadıyı ziyaret eder ve vakfiyede yer alan maddeleri açık bir şekilde tekrar kadıya okurdu (Yediyıldız, 2003, s. 4). Vakfiyedeki maddeler kurulacak vakfın amacını, nasıl idare edileceğini, sermaye miktarını, vakıf gelirlerinin kimlere ve nerelere hangi şartlarda harcanacağını, mütevellinin kim olacağını ve vakıf bünyesinde çalışacak görevlilerin alacakları ücret miktarını kapsardı. Vakfın işleyiş usulleri belirlendikten sonra kadı kurulacak vakfın faydalı olacağına kanaat getirirse vakfın kurulmasına karar verir ve vakfiyeyi mühürleyerek ilgililere teslim ederdi (Gökbilgin, 1977, s. 92).

Vakfiye tescil edilirken güvenilir bazı kişiler de bu duruma şahitlik ederdi. Bu şahitlerin isim ve unvanları Şühudü’l-hal olarak belgelerin sonuna

yazılırdı. Vakfın kuruluşu bittikten sonra idaresi bir mütevelliyeye bırakılırdı. Mütevellî, vakfî şer'î kurallara ve vakfiye şartlarına göre idare ederdi. Vakıf personelinin ücretlerinin ödenmesinden, paranın harcama birimlerine aktarılmasından, vakıf paralarının borç verilmesi ve bu borçların tahsil edilmesinden mütevellî sorumluydu. Mütevellî, vakfa ait paraları borç olarak verirken dikkatli davranırdı. Borç almak isteyen kişilerin yeterli teminata sahip olup olmadıklarını araştırır ve eğer yeterli teminata sahiplerse bu kişilere borç verirdi. Şahıslara verilen borç, geri alınamazsa borçlu hakkında gerekli hukuki işlemleri yine mütevellî başlatırdı (Çiftçi, 2004, s. 83).

Vakıf müessesesi, Osmanlı Devleti'nde düşünce ve uygulamada gelişmiştir. Bu durum Osmanlı şehirlerinin gelişmesine, günlük hayatta insanlar arasında dayanışmanın artmasına sebep olmuştur. Bu gelişmeler vakıfları “yardım sandığı” hüviyetinden çıkararak ekonomik, sosyal, kültürel, dini ve siyasi hayatın vazgeçilmez kurumları haline getirmiştir (Gülsoy, 2012, s. 21). Vakıfların ülke sınırları içinde yaygınlaşmasıyla birlikte farklı vakıf türleri de ortaya çıkmıştır. Genel olarak vakıfları şu şekilde gruplamak mümkündür:

- a. Mülkiyeti Bakımında Vakıflar: Bu vakıf türü kendi içinde sahih ve gayri sahih vakıflar olarak ikiye ayrılır. Sahih vakıflar, mülk arazi veya gayrimenkul malları bünyesinde barındıran vakıflardır. Gayri sahih vakıflara “irsâdî vakıflar” yahut “tahsisat kabilinden vakıflar” da denilmektedir. Vakfın bu çeşidinde vakfedilen malda mülk olma özelliği bulunmadığı ve bu yüzden gerçek anlamda vakıf sayılmadığı için buna gayri sahih vakıf denilmiştir (Günay, 2012, s. 478).
- b. Mahiyeti Bakımından Vakıflar: Bu vakıf türü kendi içinde hayrî ve zürri vakıflar olarak ikiye ayrılır. Hayrî vakıflar, doğrudan doğruya hayır amacıyla kurulan vakıflardır. Zürri vakıflar ise herhangi bir hayır şartı olmayıp, gelirlerinin tamamı vakfın evlat veya torunlarına tahsis edilen vakıflardır (Günay, 2012, s. 478).
- c. İdaresi Bakımından Vakıflar: Bu vakıf türü kendi içinde mazbut ve gayri mazbut vakıflar olarak ikiye ayrılır. Mazbut vakıflar, doğrudan devlet tarafından idare edilen vakıflardır. Gayri mazbut vakıflar ise kendi içinde mülhak ve müstesna vakıflar olarak ikiye ayrılır. Müstesna vakıflar da avarız, eizze, guzat olarak üçe ayrılırken mülhak vakıfları da cemaat vakıfları, mütevellîliği vakfın ferilerine şart edilmiş vakıflar ve sanat sahiplerine mahsus vakıflar olarak üçe ayrılır (Şahin, 1986, s. 239).
- d. İcara Verilme Şekli Bakımından Vakıflar: Bu vakıf türü de icar-ı vahideli vakıflar, icareteynli vakıflar, icare-i vahide-i kademeli vakıflar, mukataalı vakıflar olmak üzere dörde ayrılır (Şahin, 1986, s. 240).

2. Vakıf - Toplum İlişkilerinde Aşiretlerin Yeri

Arapçadaki “El-Aşîra” sözcüğünden türeyen aşiret kelimesi, Şemseddin Sami tarafından kaleme alınan Kamûs-ı Türkî de “Bir asıldan olup birlikte yaşayan ve birlikte konup göçen bedevîler halkı, oymağı ve kabilesi” şeklinde

tanımlanmıştır (Şemseddin Sami, R.1317-M.1901, s. 938). Aşiret sözcüğü, Osmanlı Devleti'nde boylardan küçük cemaatlerden büyük sosyal teşekküller için de kullanılmıştır (Halaçoğlu, 1991, s. 9). Doğrudan aşiret reisleri, oğulları ve kızları tarafından kurulan vakıflar olduğu gibi aşirete mensup kanaat önderleri ve ileri gelenler tarafından da vakıflar kurulmuştur. Daha çok konargöçer olan aşiretler farklı tarihlerde çeşitli bölgelerdeki vakıf arazilerine yerleştirilmişlerdir. Aşiretlerin vakıf arazilerine yerleştirilmesinde farklı amaçlar hedeflenmiştir. Bu hedeflerden biri de konargöçer durumda olup yerleşiklere ve ekinlerine zarar veren aşiret unsurlarının kontrol altına alınmak istenmesidir.

Mekke ve Medine gibi önemli şehirleri bünyesinde barındıran Haremeyn-i Şerifeyn bölgesi İslam devletleri ve Müslümanlar için oldukça önemlidir. Bu bölgeye hâkim olmak İslam devletleri arasında bir saygı ve itibar aracı olarak görülmüştür. Haremeyn-i Şerifeyn'e hizmet etmek dört halifeden itibaren Müslüman devlet adamları nezdinde Peygamber'e ve kutsallara hizmet etmek şeklinde görülmüştür. Bu sebepten dolayı Osmanlı padişahları ve ileri gelenleri de Haremeyn-i Şerifeyn'e birçok hizmet götürmüş ve bu hizmetlerin uzun süreli olması için vakıflar kurmuştur. Kurulan Haremeyn-i Şerifeyn vakıflarına aşiretlerinde katkıda bulunduğu bilinmektedir. Örneğin, Urfa'da Suriçi semtinde Haremeyn'e vakfedilmiş mülkler arasında Milli Aşireti'ne mensup Ali'ye ait bir hane de bulunmaktadır. Bu hanede oturanlardan vakıf için yıllık 12 kuruş kira bedeli tahsil edilmiştir (Turgut, 2013, s. 117). Haremeyn-i Şerifeyn Vakfı'na Urfa'dan 1846 yılında mülklerdeki kiralar da dâhil olmak üzere 4.757 kuruş, 1857 yılında ise, 7.441 kuruş hâsılat sağlanmıştır (Taş, 2013, s. 328).

2.1.Aşiret Mensupları Tarafından Kurulan Vakıflar

Aşiretlerin mali destek sunduğu vakıflar olduğu gibi bizzat kuruluşlarında etkili oldukları vakıflar da mevcuttur. Bunlara Cihanzade, Turgutoğlu, Rişvan ve Şeyhanlı aşiretleri tarafından kurulan vakıflar örnek gösterilebilir.

2.1.1.Cihanzâdelerin Kurduğu Vakıflar

Batı Anadolu bölgesine yerleşmiş olan Türk aşiretlerinin reisi Mehmet Ağa, 1522 yılında Kanuni Sultan Süleyman'ın gerçekleştirdiği Rodos seferine yanındaki 250 adamıyla birlikte katılmıştır (Gümüş, 2022, ss. 46-67). Sefer dönüşünde Mehmet Ağa'nın bir oğlu olmuş ve Kanuni Sultan Süleyman'dan oğluna bir isim koymasını istemiştir. Rivayete göre Kanuni'de bu çocuğa "Cihan" adını koymuş ve Aydın çevresindeki Koçarlı Ovası ile Çine arasındaki bölgeyi bu aşiret reisine yurtluk olarak vermiştir. Ayrıca Kanuni, aşiret mensuplarının Sobuca'ya yerleşmesini istemiştir. Sobuca'ya yerleşen aşiret mensupları tarımla uğraşarak zenginleşmişlerdir (Arel, 1993, s. 189). Cihanzâde ailesi tarafından kurulmuş birçok vakıf bulunmaktadır. Bu vakıflardan ilkinin Nisan 1737 tarihinde Hacı Mehmet Ağa tarafından kurulduğu bilinmektedir. Bu vakıf bünyesinde üç mahzen, dört ev, bir han,

kırk bir dönüm bağ, bin yedi yüz yetmiş sekiz dönüm arazi, iki değirmen, altı bin yedi yüz elli beş zeytin ağacı akar olarak bulunurken iki medrese, bir kütüphane, bir mekteb ve bir de camii hayrat olarak bulunmaktaydı (AVGM 736, 27, 15). Cihanzâdeler tarafından kurulduğu bilinen ikinci vakıf Cihanzâde Abdülaziz Efendi Vakfı'dır. Bu vakıf 1755 yılında Aydın'da kurulmuştur. Bu vakfın akarları arasında altı mahzen, iki ev, bir dam, yedi fırın bunlardan ikisi ekmek fırını, iki ahır, yirmi dönüm meyve bahçesi, iki değirmen ve bir dükkân bulunurken hayratları arasında bir medrese, bir çeşme, iki camii ve bir sebil bulunuyordu (AVGM, 739, 101, 47). Bu iki vakıf dışında Cihanzâde ailesi tarafından Ümmühan Hanım tarafından 1786 yılında Güzelhisar'da hayır amacıyla kurulan Ümmühan Hanım Vakfı (AVGM 742,356,159) ve H.1215 yılında kurulan Ümmühan Hanım Para Vakfı (VGM 581-2, 469-441) da bulunmaktaydı. Bu vakıflar dışında Cihanzâdeler tarafından birçok hayır ve para vakfı daha kurulmuştur. Bu vakıfların adları, nerede kuruldukları ve nitelikleri aşağıdaki tablo da yer almaktadır (Gümüş, 2022, ss. 46-67).

Vakıf Adı	Kurulduğu Tarih	Niteliği	K. Yer	Kaynak
Atike Hanım Vakfı	25 Cemaziyülahır 1202 2 Nisan 1788	Hayrat	Güzelhisar Aydın	AVGM 578, 272, 95.
Atike Hanım Para Vakfı	3 Muharrem 1205 12 Eylül 1790	Para	Şam	VGM 578, 275, 96.
Zeynep Kadın Vakfı	Cemaziyülevvel 1208 Aralık 1793 / Ocak 1794	Hayrat	Muğla Dalaman Karahayıt Köyü	AVGM 607, 182-279.
Emetullah Hanım Vakfı	25 Zilhicce 1222 23 Şubat 1808	Hayrat	Güzelhisar	VGM, 608/2, 321-271.
Ümmü Gülsüm Vakfı	H. 1176 M.1762-1763	Hayrat	Güzelhisar Aydın	AVGM, 612, 24, 29.
Şerife Fatma Hanım Vakfı	5 Şaban 1201 23 Mayıs 1787	Hayrat	Güzelhisar Balyanbolu	AVGM, 579, 156-75.
Cihanzâde Mehmed Bey Vakfı	23 Ramazan 1223 12 Kasım 1808	Hayrat	Güzelhisar Aydın	AVGM, 583, 64, 50.
Cihanzâde Hüseyin Bey Vakfı	02 Cemaziyülahır 1201 22 Mart 1787	Hayrat	Güzelhisar Aydın	AVGM, 1988, 488.
Cihanzâde Mustafa Ağa Vakfı	Cemaziyülevvel 1259 Haziran / Temmuz 1843	Hayrat	Aydın	AVGM, 603, 120, 210.
Rabia Hanım ve İbrahim Bey Vakfı	H. 1299 M. 1881/1882	Hayrat	Güzelhisar Aydın	AVGM, 590, 149, 141.

Tablo 8. Cihanzâdeler Tarafından Kurulan Vakıflar.

Yukarıdaki tablo ve açıklamada görüldüğü üzere Batı Anadolu Bölgesi'nde Aydın ve çevresine yerleşmiş olan Türk aşiretlere mensup Cihanzâde ailesi tarafından birçok hayır ve para vakfı kurulmuştur. Kurulan bu vakıfların bünyesinde birçok medrese, cami, sebil, kütüphane vb. hayır kurumu yer almıştır.

2.1.1. Turgutoğullarının Kurduğu Vakıflar

Turgutoğullarının 12. yüzyılda Anadolu'ya gelip Konya, Akşehir ve Eskişehir çevresine yerleşmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Çünkü Akşehir çevresindeki Turgut köyünün adı 1202 tarihli Altunaba vakfiyesinde zikredilmektedir (Turan, 2003, s. 227). Bu aşiretin lideri olan Turgut Bey, birçok kaynakta Türkmen askerlerin komutanı olarak gösterilmektedir (Şikâri,

2005, s. 108). Turgutoğulları, Karamanoğlu Beyliği, Memluklü ve Safevi devletleriyle birlikte birçok kez Osmanlı Devleti'ne karşı mücadele etmiş olmasına rağmen Konya çevresinde onlarca vakıf kurmuş ve birçok eser inşa etmiştir. Nitekim Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde Turgutoğulları tarafından 1421-1493 yılları arasında vakfiyesi olan dokuz vakfın kurulmuş olduğu görülmektedir. Bu vakıflardan üçü Pir Hüseyin Bey adına, ikisi Ahmet Bey adına, biri Ömer Bey adına, biri Hondi Hatun adına, biri Sultan Hatun adına ve biri de Erdoğdu Bey adınadır. Vakfiyesi bulunan bu vakıfların kuruluş tarihleri, adları ve kim tarafından kuruldukları aşağıdaki tabloda yer almaktadır (Taşdelen, 2019, s. 50).

Tarih/ Yıl	Vakfın Adı	Vakfın Kurucusu
1421	Dediği Sultan Zaviye Vakfı	Pir Hüseyin Bey
1423	Câmii İlgin Vakfı	Pir Hüseyin Bey
1429	Kalenderiye Vakfı	Pir Hüseyin Bey
1424	Ömer Bey Zaviyesi Vakfı	Ömer Bey
1431	Ebu'l fazl/İplikçi Câmii Vakfı	Ahmed Bey bin Pir Hüseyin Bey
1448	Türbe-i Ahmed Bey Vakfı	Ahmed Bey bin Pir Hüseyin Bey
1459	Dâru'l-huffâz-ı Hondi Hatun Vakfı	Hondi Hatun binti Ahmed Bey
1446	Türbe-i Sultan Hatun Vakfı	Sultan Hatun binti Yusuf Şah Bey
1493	Câmi-i Selvi/Selvi Hisar Vakfı	Erdoğdu Bey bin Turgut Bey

Tablo 9. Turgutoğulları Tarafından Kurulan ve Vakfiyesi Olan Vakıflar.

Yukarıda vakfiyeleri bulunan vakıflar dışında yine Turgutoğulları tarafından kurulan fakat vakfiyesi bulunmayan yirmi üç vakıf daha mevcuttur. Bu vakıflara ait bilgilere Konya Şer'iyye Sicilleri, Karaman Vilâyet-i Vakıf Defterleri ve Vakıflar Genel Müdürlüğü'ndeki kayıtlardan ulaşılmaktadır. Vakfiyesi bulunmayan yirmi üç vakfın kuruluş tarihleri, adları ve kim tarafından kuruldukları aşağıdaki tabloda yer almaktadır (Taşdelen, 2019, ss. 50-51).

Tarih/ Yıl	Vakfın Adı	Vakfın Kurucusu
-	Türbe ve Mescid Vakfı	Pir Hüseyin Bey bin Emir Şah Bey
1408	Cami-i Saray-ini Vakfı	Pir Hüseyin Bey bin Emir Şah Bey
1421	Dediği Sultan Zaviye Vakfı	Pir Hüseyin Bey bin Emir Şah Bey
-	Zaviye ve Çeşme Vakfı	Pir Hüseyin Bey bin Emir Şah Bey
1423	Cami-i İlgin Vakfı	Pir Hüseyin Bey bin Emir Şah Bey
-	Türbe-i Turgutoğlu Vakfı	Pir Hüseyin Bey bin Emir Şah Bey
1429	Kalenderiye Vakfı	Pir Hüseyin Bey bin Emir Şah Bey
-	Dâru'l-huffâz Vakfı	Pir Hüseyin Bey bin Emir Şah Bey
-	Zaviye-i Dediği Sultan Vakfı	Pir Hüseyin Bey bin Emir Şah Bey
-	Türbe-i Ömer Bey Vakfı	Ömer Bey bin Hasan Bey
1424	Zaviye-i Ömer Bey Vakfı	Ömer Bey bin Hasan Bey
1448	Türbe-i Ahmed Bey Vakfı	Ahmed Bey bin Hüseyin Bey
-	Dâru'l-huffâz-ı Ahmed Bey	Ahmed Bey bin Hüseyin Bey
-	Hondi Hatun binti Hüseyin Bey Vakfı	Hondi Hatun binti Hüseyin Bey
-	Dâru'l-huffâz-ı Bağdad Hatun Vakfı	Bağdad Hatun binti Hüseyin Bey
1459	Dâru'l-huffâz-ı Hondi Hatun Vakfı	Hondi Hatun binti Ahmed Bey
1466	Dâru'l-huffâz-ı Hond Hatun Vakfı	Hondi Hatun binti Alâeddin Bey
-	Dâru'l-huffâz-ı Paşa Hondi Hatun Vakfı	Paşa Hondi Hatun binti Ömer Bey
1446	Türbe-i Sultan Hatun binti Yusuf Şah Bey	Sultan Hatun binti Yusuf Şah Bey
-	Dâru'l-huffâz-ı Nefise Hatun Vakfı	Nefise Hatun binti Yusuf Şah Bey
-	Türbe-i Nefise Hatun Vakfı	Nefise Hatun binti Yusuf Şah Bey

-	Câmi-i Mustafa Bey bin Pir Hasan Bey Vakfı	Alâ'îye Beyi Mustafa Bey bin Hasan/Hüseyin Bey
-	Türbe-i Rüstem Bey Vakfı	Rüstem Bey

Tablo 3. Turgutoğulları Tarafından Kurulan ve Vakfiyesi Bulunmayan Vakıflar.

Tablo 2 ve Tablo 3'te de görüldüğü üzere Turgutoğulları tarafından otuz iki vakıf kurulmuştur. Bu vakıflar sadece erkekler tarafından değil aynı zamanda kadınlar tarafından da kurulmuştur. Nitekim tablolar dikkatlice incelendiğinde 8 kadının ve 7 erkeğin vakıf tahsis ettiği görülmektedir.

2.1.2. Ramazanoğullarının Kurduğu Vakıflar

1352-1608 yılları arasında Çukurova Bölgesi'ne hâkim olan Ramazanoğulları Beyliği, adını hanedanın kurucusu olan Ramazan Bey'den almıştır. Ramazan Bey ve oğlu İbrahim Bey, Ceyhan ve Seyhan ırmakları arasını yurt tutmuşlardır. Zamanla Adana, Tarsus ve Sis başta olmak üzere Çukurova'nın büyük bir bölümünü kontrolleri altına aldılar. 1519 yılına ait tahrirde Adana'da Ramazanoğulları tarafından kurulmuş iki vakfın kaydı yer almaktadır. Bunlardan birincisi *Vakf-ı Câmi ve Mederese-i Merhum Halil Beg bin Ramazan*, ikincisi de *Vakf-ı Zaviye-i Cebelü'n-Nur* adlı vakıflardır. Dolayısıyla kayıtlara geçen ilk vakıf, Ramazanoğlu Halil Bey Vakfı olmuştur. 1539 yılında Piri Mehmet Paşa, kendisi ve babası adına kurulmuş vakıfları "*Ramazanoğlu Piri Mehmed Paşa bin Halil Bey Vakfı*" adıyla birleştirmiştir (Alkan, 2017, ss. 369-371). Bu vakıfların gelirleri arasında Adana sancağı dâhilinde en az yirmi bir arsa, yirmi ev, otuz dört bostan, elli dokuz değirmen, dört fırın, üç tuzla, yüz kırk yedi dükkân, beş han, on bir hamam, dört peyk, üç yüz sofa, on yedi mezra, beş köy, on iki sulama kanalı, birçok ahır, ambar, arsa, havuz, kuyu ve çeşme bulunmaktaydı. Ayrıca Tarsus, Kars-ı Meraş, Sis ve Niğde sancaklarında da bu vakıflara ait gelirlerinin olduğu bilinmektedir (Alkan, 2008, s. 23).

2.1.3. Rişvanlıların Kurduğu Vakıf: Rişvanzâde Ömer Paşa Vakfı

Türkmen taifesinden olan bu aşiretin Ankara, Antep, Birecik, Bozok, Halep, Halep sancağının Nizip kazası, Kastamonu sancağının Tosya kazası, Kırşehir, Malatya sancağının Hısn-ı Mansur ve Behisni kazaları, Malatya, Maraş, Rakka, Sivas, Siverek ve Urfa çevresinde yaşadığı ifade edilmektedir (Türkay, 2012, s. 125).

Osmanlı Devleti'nin taşra teşkilatında görev yapmış olan Ömer Paşa, Rişvan Aşireti'ne mensuptur. Ömer Paşa, 18. yüzyılın ikinci yarısında Maraş valiliği ve Malatya mutasarrıflığı yapmıştır (Söylemez, 2007, s. 265). Ömer Paşa'nın biri Malatya diğeri de Behisni olmak üzere iki konağı bulunmaktaydı. Ömer Paşa'nın görev yaptığı Malatya dışında Behisni'de de bir konak yaptırması (Söylemez, 2011, s. 193) onun Behisni'ye olan ilgisini göstermekteydi. Bu durumun somut göstergelerinden biri de Behisni'de vakıf eserleri yaptırmış olmasıdır. Ömer Paşa, 1786 yılında oğlu Mehmet Bey adına Behisni'deki Kâhta mahallesinde bir camii ve on bir odalı medrese inşa

ettirmiştir. Bu cami ve medresenin masraflarını karşılaması amacıyla da on bir adet dükkân vakfetmiştir. Ayrıca vakıf yönetiminde görev alan mütevelliler, camide görev yapan imam, hatip ve müezzin ile medresede görev yapan müderris gibi bazı görevlilerin maaşları da bu dükkânlardan gelen akarla karşılanmıştır. Ömer Paşa'nın 1791 yılında ölümünden sonra vakfın istismar edildiği, gelir-gider hesaplarının düzgün tutulmadığı anlaşılmaktadır (Söylemez, 2013, ss. 87-98).

2.1.4. Şeyhanlıların Kurduğu Vakıf: Şeyh Müslüm Vakfı

Urfa sancağının Suruç kazası sınırları içinde kalan Şeyh Müslüm Vakfı'nı Şeyhanlı Aşireti'ne mensup fertlerin kurduğu düşünülmektedir. Bu durumun en somut göstergesi 1551 tarihli Birecik Sancağı Kanunnamesininin 16. maddesindeki “*Cemâ'at-ı Şeyhân-ı Abbâsiyân tabi-i m.*” ifadesidir. Bu vakfın Şeyh Müslüm köyünde bir camii, zaviye ve tekke inşa ettiği ve buralarda öğrenci yetiştirildiği bilinmektedir (Üner, 2012, s. 153).

2.2. Aşiretlerin Bağlı Oldukları Vakıflar

19. yüzyılda aşiretlerin büyük çoğunluğu konargöçerdi. Osmanlı Devleti, konargöçer olan aşiretleri yerleşik hayata geçirmek ve onları belli bir vergi dairesi içine alarak hem gelirlerini artırmak istemiş hem de aşiretlerin yaşadığı bölgeler de asayişini temin etmeye çalışmıştır. Yerleşik hayata geçen aşiretlerin bir kısmı vakıf arazilerine yerleştirilmiştir. Vakıf arazilerine yerleştirilen aşiretler, vakıf arazilerini ekip biçmişlerdir. 19. yüzyılda vakıf arazilerine yerleştirilen aşiretler, bu aşiretlerin bağlı bulunduğu vakıflar ve yaşadıkları yerler aşağıdaki tablo da verilmiştir.

	Aşiret Adı	Aşiretin Yerleştiği Yer	Bağlı Olduğu Vakıf	Kaynak
1	Halep sancağındaki Şeyhül-Cedid ve Tevabii Hassı Mukataası arazisine iskân edilen aşiretler	Kara Murat Mevkii	Veziri Azam Hasan Paşa Vakfı	BOA, AE. SAMD. III 161/15748; H.18.06.1138
2	Yeni il ve Halep Türkmen Aşiretleri ve Ankara'daki Pertek Aşireti	Yeni il, Halep ve Ankara	Üsküdar'da Atik Valide Sultan Vakfı	BOA, AE. SMST. III 153/12006; H.29.12.1175
3	Rışvan Aşireti	Niğde'ye bağlı Arabsun	Sadrizam Silahdar Mehmed Paşa Vakfı	BOA, C. EV.182/9096; H.29.05.1233
4	Sancaklı aşireti	Saruhan sancağının Nif kazası	Bozköy Camii Vakfı	BOA, EV. BRT. 226/22; H.25.06.1286
5	Türkmen Aşireti	Kengırı (Çankırı)	Hatuniye Vakfı	BOA, C. EV. 267/13602; H.23.11.1155
6	Sarılı Aşireti	Arabsun (Gülşehir)	Sadrizam Silahdar Mehmed Paşa Vakfı	BOA, C. ML. 338/13855; H.25.03.1233

7	Yeni il ve Halep Türkmen Aşiretleri ve Boynuyogunlu Aşireti	Yeni-il, Halep	Üsküdar'da Atik Valide Sultan Vakfı	BOA, MFB 370; Tarihsiz.
8	Reyhanlı Aşireti	Amik Ovası	-	BOA, A.} MKT. MHM. 10/95; H.21.03.1265
9	Boynuinceli Aşireti	Nevşehir	-	BOA, C. ML. 177/7524; H.29.01.1142
10	Sincanlı Aşireti	Urfa'nın Kabahaydar nahiyesi	Sülale-i Tahire-i Zeynelabidin Vakfı	BOA, ŞD. 2887/11; H.08.04.1293
11	Milli Aşireti	Zor sancağı Viranşehir civarı	Eyyüb en-Nebi Vakfı	BOA, ŞD. 3221/41; H.28.12.1292
12	Milli Aşireti	Çemişgezek kazası	Şeyh Hüsameddin Vakfı	Diyarbakır Ahkâm Defteri 2,3-1. Zilhicce 1167, s.6.

Tablo 4. Aşiretlerin Bağlı Oldukları Vakıflar

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere vakıf arazilerine Pertek, Rişvan, Sancaklı, Türkmen, Sarılı, Reyhanlı, Boynuinceli, Sincanlı, Milli, Halep ve Yeni-il Türkmenleri gibi konargöçer aşiretler yerleştirilmiştir. Vakıf arazilerine bu aşiretlerin kaç hane ile iskân edildiği hakkında arşiv belgelerinde herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

Maraş'ta bulunan Bekdik Aşireti'nin de Bektutiye Vakfı'na bağlı olduğu bilinmektedir. Bekdik Aşireti'ne mensup haneler kendi rızalarıyla vergilerini Bektutiye Vakfı'na vermeyi talep etmişlerdir. Bu durum aşiret mensuplarının vakıf statüsünden yararlanmak istemeleriyle ilgilidir. Çünkü vakıf statüsünde olan aşiretlerden devlet memurları kanuna aykırı herhangi bir vergi talep edemezdi (Doğan, 2019, s. 33-34).

2.3. Vakıf Arazilerinin İşletme Hakkının Aşiretlere Verilmesi

Bazı dönemlerde vakıf arazileri işletilmesi amacıyla belli bir süreliğine aşiretlere verilmiştir. Bu duruma Amik ovasındaki vakıf çiftliğinin Reyhanlı Aşireti'ne yedi yıllığına ihale ile verilmesi örnek gösterilebilir. 14 Şubat 1849 tarihinde Reyhanlı Aşireti reisi ve kaymakamı olan Ahmet Bey'e Amik ovasındaki çiftlik arazilerini işletme hakkı yıllık kırk bin kuruş bedelle yedi yıllığına verilmiştir. Ayrıca ihalede aşiret mensuplarının çiftliğe yerleşmesi ve çiftlik işleriyle ilgilenmeleri istenmiştir. Bu ihaledeki maddeler doğrultusunda çiftliğin işlerini takip etmesi amacıyla aylık yedi yüz elli kuruş maaşla bir memur ve bir de iki yüz elli kuruş maaşla bir yazıcı çiftlikte çalıştırılmıştır. Bu memur ve yazıcının maaşları aşiret reisi Ahmet Bey tarafından ödenmiştir (BOA, A.} MKT. MHM. 10/95).

Urfa sancağı sınırları içindeki Kabahaydar nahiyesinde yaşayan Sincan Aşireti'ne de işletilmesi amacıyla bazı vakıf arazileri verilmiştir. 30 Temmuz 1876 tarihli arşiv belgesinde Kabahaydar'da bulunan Zeynelâbidîn Vâkfi arazilerinin ekim ve bakım işlerinin Sincanlı Aşireti'nden ve Sülâle-i Tâhire-i Zeynelâbidin'den Seyyid Hâfız Mehmet Efendi'ye verildiği ve bu kişiyle aşiretinin vakıf arazilerinin işlerine yetişemediği için vakıf arazilerinin gelirlerine yönelik bazı isteklerde bulunduğu belirtilmiştir (BOA, ŞD. 2887/11).

Boynuinceli Aşireti'ne mensup bir miktar hane de Nevşehir'deki vakıf arazilerine yerleştirilmiştir. Nevşehir'e iskân edilen bazı Boynuinceli mensupları mal-ı miri ve diğer vergilerden muaf olduklarını gerekçe göstererek ödemeleri gereken meblağları ödememişlerdir. Bu durum üzerine idareciler vergi ödemek istemeyen Boynuinceli mensuplarının uyarılmasını ve vergilerini ödememekte ısrar edenlerin cezalandırılmasını istemişlerdir (BOA, C. ML. 177/7524).

2.4. Aşiretlerin Vakıf Mallarına Verdikleri Zararlar

Konargöçer aşiretler bazen kışlak ve yaylaklarına giderken yerleşiklerin veya vakıfların ekili tarlalarına zarar vermiş, bazen yerleşim birimlerini yağmalamış bazen de vakıf mallarını gasp etmişlerdir. Aşiretlerin bu gasp ve yağmaları mahalli ve merkezi idareciler tarafından engellenmeye çalışılmıştır. Örneğin, 25 Ocak 1876 tarihli arşiv belgesinde Milli Aşireti ağalarından Salih ve ona bağlı kişilerin Zor sancağı dâhilindeki Viranşehir civarında yer alan Eyyüb en-Nebi hazretlerinin türbesine bağlı vakıf arazisinde ekili mahsule zarar verdiği belirtilmektedir. Bu belgede vakıf arazilerinde ekili mahsule zarar veren Milli mensuplarının yakalanması ve bölgede bu gibi faaliyetlerin önlenmesi adına tedbirlerin alınması istenmiştir (BOA, ŞD. 3221/41).

1801 yılında Urfa sancağına bağlı Birecik kazası yakınlarında Mekke'ye gidip gelen hacıların konakladığı Mehmed Ağa Vakfı'na ait bir hana El-Aziz Aşireti'ne mensup 212 kişi saldırmıştır. Bu saldırı sırasında aşiret mensupları tarafından vakfa ve hacılara ait birçok mal gasp edilmiştir (Öğüt, 2008, s. 115).

19 Temmuz 1863 tarihli olup Bağdat valisine gönderilen belgede Hemvend Aşireti eşkiyası tarafından gerçekleştirilen gasp sırasında birçok kişinin yaralandığı ve bazı kişilerin öldüğü belirtilmektedir. Ayrıca bu gasp sırasında Hemvend eşkiyasının altı bin kuruş vakıf hasılatını da gasp ettiği ifade edilmektedir. Gasp edilen bu vakıf hasılatının geri alınması ve suçluların yakalanarak cezalandırılması istenmiştir (BOA, A.} MKT. MHM. 270/28). Yine Şehr-i Zor'dan Haremeyn-i Şerifeyn tercümanı Hasan Efendi'ye 23 Kasım 1860 tarihinde gönderilen belgede Süleymaniye'deki vakıflardan toplanan paraları taşıyan bir vergi müdürünün bölgede yaşayan Araplar ve aşiretler tarafından soyulduğu belirtilmektedir (BOA, A.} M. 23/93).

Mardin mutasarrıfından Dâhiliye Nezareti'ne 1 Temmuz 1899 tarihinde gönderilen yazıda Mardin'deki Deyr-i Zaferan Manastırı

Vakfı'na ait hayvanların Hamidiye 46. Alayına mensup Milli Aşireti reisi Binbaşı Yusuf Ağa'nın biraderi Yüzbaşı İsa Kado Ağa tarafından gasp edildiği belirtilmiştir. Bu durum arşiv belgesinde “*Mardin’e bir buçuk saat mesafeye vaki Deyrülzaferan Manastırı civarına rekzi hiyam eden kırk altıncı Hamidiye alayına mensup Milli Aşireti reisi bin başı Yusuf Ağa’nın biraderi Yüzbaşı İsa Kado Ağa manastıra mezkûr ve kaza olan Beyazıt kariyesi ahalisine otuz bir re’s çift hayvanatı sürüp götürdüğü...*” şeklinde ifade edilmiştir. Gasp edilen bu hayvanlar Milli Aşireti ağası Kado Ağa’dan geri alınarak adı geçen Deyr-i Zaferan Manastırı Vakfı’na iade edilmiştir (BOA, DH. TMIK. M.72/31).

21 Şubat 1726 tarihli belgede Veziriazam Hasan Paşa'nın Kara Murat mevkiinde bina eylediği palank¹, cami ve imarete vakfeylediği Halep sancağındaki Şeyhül-Cedid ve Tevabii Hassı Mukataası arazisine iskân edilen aşiretlerin vergilerini vermeyerek vakfı zarara uğrattıkları ve bu aşiretlerin vergilerini vakfa vermeleri gerektiği belirtilmektedir (BOA, AE. SAMD. III 161/15748).

Aşiretler bazen bağlı oldukları vakfa vergi ödemek istememişlerse de sonradan yapılan uyarılar neticesinde vergilerini ödemişlerdir. Bu durumda idareciler tarafından ilgililere gerekli uyarılar yapılmış ve aşiret mensuplarının rencide edilmemesi istenmiştir. Örneğin, 1817-1818 yıllarında Niğde'ye bağlı Arabsun'da Sadrazam Silahdar Mehmed Paşa Vakfı reayasından ve Rışvan Aşireti'ne mensup olan şahıslar ilk başta vergilerini ödemek istememişse de sonradan yapılan uyarılar neticesinde vergilerini ödemişlerdir. Bu şahısların vergilerini ödemeleri üzerine aşiret beyi tarafından rencide edilmemeleri istenmiştir (BOA, C. EV. 182/9096).

3. SONUÇ

İlk olarak hangi tarihte ve kim tarafından kurulduğu bilinmeyen vakıflar, insanlar arasında yardımlaşmayı ve dayanışmayı artırma amacıyla kurulmuştur. Tarih boyunca farklı isimlerle varlığını devam ettiren bu kurumlar Osmanlı Devleti'nde de ekonomik, toplumsal ve dini anlamda birçok faaliyetin yapılmasına ortam hazırlamıştır. Osmanlı Devleti'nde padişahlar, devlet adamları ve zenginler tarafından kurulan vakıflar aracılığıyla yurdun dört bir yanına birçok hizmet götürülmüş ve halkın ihtiyaçları bu kurumlar aracılığıyla karşılanmıştır.

Mekke ve Medine gibi önemli şehirleri bünyesinde barındıran Haremeyn-i Şerifeyn bölgesi İslam devletleri ve Müslümanlar için oldukça önemlidir. Osmanlı padişahları ve ileri gelenleri de Haremeyn-i Şerifeyn'e birçok hizmet götürmüş ve bu hizmetlerin uzun süreli olması için vakıflar kurmuşlardır. Kurulan Haremeyn-i Şerifeyn vakıflarına aşiretlerinde katkıda bulunduğu bilinmektedir. Örneğin, Urfa'da Suriçi semtinde Haremeyn'e

¹ Toprak veya ahşaptan yapılan küçük kaleye verilen addır.

vakfedilmiş mülkler arasında Milli Aşireti'ne mensup Ali'ye ait bir hane de yer almaktadır.

Aşiretlerin mali destek sunduğu vakıflar olduğu gibi bizzat kuruluşlarında etkili oldukları vakıflar da mevcuttur. Bu duruma Urfa sancağının Suruç kazası sınırları içinde yaşayan Şeyhanlı Aşireti'nin kurduğu Şeyh Müslüm Vakfı örnek gösterilebilir. Ayrıca, Aydın ve çevresinde yaşayıp Türk aşiretlerinden olan Cihanzâdelerin kurduğu vakıflar; Konya ve Akşehir çevresinde yaşayıp Türkmen aşiretlerinden olan Turgutoğullarının kurduğu vakıflar; Adana çevresinde yaşayıp Türkmen olan Ramazanoğullarının kurduğu vakıflar ve Rışvan Aşireti'ne mensup olup Besni çevresinde Rışvanzâde Ömer Paşa'nın kurduğu vakıf örnek gösterilebilir.

Bazı dönemlerde vakıf arazileri işletilmesi amacıyla belli bir süreliğine aşiretlere verilmiştir. Bu duruma Amik ovasındaki vakıf çiftliğinin Reyhanlı Aşireti'ne yedi yıllığına ihale ile verilmesi ve Urfa sancağı sınırları içindeki Kabahaydar nahiyesinde yaşayan Sincan Aşireti'ne işletilmesi amacıyla bazı vakıf arazilerinin verilmesi örnek gösterilebilir.

19. yüzyılda aşiret ve cemaatlerin ekseriyeti konargöçerdir. Bu konargöçerler bazen kışlak ve yaylaklarına giderken yerleşiklerin veya vakıfların ekli tarlalarına zarar vermiş, bazen yerleşim birimlerini yağmalamış bazen de vakıf mallarını gasp etmişlerdir. Vakıf mallarını gasp eden aşiretlere Milli, El-Aziz ve Hemvend aşiretlerinin eşkıya grupları örnek gösterilebilir.

Osmanlı'da idareciler, gayrimüslim halkın kurduğu vakıfların mallarını da aşiret eşkıyasına karşı korumuşlardır. Mardin'deki Deyr-i Zaferan Manastırı Vakfı'na ait hayvanların Milli Aşireti'ne mensup kişiler tarafından gasp edilmesi üzerine idareciler olaya müdahale etmiş ve aşiret mensuplarının gasp ettiği hayvanları geri alıp Deyr-i Zaferan Manastırı Vakfı'na iade etmiştir.

ŞANDA, M. N.

EDEBİYAT FAKÜLTESİ (2023)

ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarın/Yazarların herhangi bir çıkarı dayalı ilişkisi bulunmamaktadır.

ETİK ONAY/KATILIMCI ONAMI

Makale kapsamında katılımcı kullanılmadığı için ilgili onaya yer verilmemiştir.

MADDİ DESTEK

Çalışma için herhangi bir maddi destek alınmamıştır.

YAZAR KATKILARI

Bu araştırma ve araştırma ile ilgili tüm aşamalar tek yazar tarafından yürütülmüştür.

KAYNAKÇA

- Alkan, M. (2008). Türkiye’de Vakıfların İntifa’ Hakkı: Adana Örneği, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIII, (2), 23.
- Alkan, M. (2017). *Ramazanoğlu Vakıfları: Bir Dış Analiz*, Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu-III: Ramazanoğulları Beyliği, Konya, Türkiye.
- Arel, A. (1993). *Aydın ve Yöresinde Bir Ayan Ailesi ve Mimarlık; Cihanoğulları*, Osmanlı’dan Cumhuriyete Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar Sempozyumu, Ankara, Türkiye.
- AVGM, 1988 numaralı defterin, 488. Sayfasında kayıtlı “Cihanzade Hüseyin Bey Bin Mustafa Bey Vakfı” 1201 tarihli vakfiyesi.
- AVGM, 578 Numaralı defterin, 272 sayfası, 95 sırasında kayıtlı “Cihanzade Abdülaziz Efendi Halilesi El-Hacce Atike Hanım Binti Abdullah” 1202/1788 tarihli vakfiyesi. VGM, 578 Numaralı defterin, 275 sayfası, 96 sırasında kayıtlı 1205/1790 tarihli vakfiyesi.
- AVGM, 579 Numaralı defterin, 156/75 sayfa sırasında kayıtlı “Şerife Fatma Hanım binti’l-merhum Hamzabalizade es-seyid el-hac Hüseyin Bey” 1201/1787 tarihli vakfiyesi.
- AVGM, 583 numaralı defterin, 64. Sayfası, 50 sırasında kayıtlı “Mustafa oğlu dergâhı âli kapıcı başlarından Cihanzade Mehmed bey Vakfı” 23 Ramazan 1223 tarihli vakfiyesi.
- AVGM, 590 numaralı 149. Defterin 141. Sırasında kayıtlı İbrahim Beyoğlu Hacı İbrahim Bey’in 1299 tarihli vakfiyesi.
- AVGM, 603 numaralı defterin, 120. Sayfası, 210. Sırasında kayıtlı “Es-seyid Mustafa Ağa İbn Merhum İbrahim Vakfı” 1259/1834 tarihli vakfiyesi.
- AVGM, 607 Numaralı defterin, 182/279 sayfa sırasında kayıtlı “Zeyneb Kadın Binti Cihanzade Abdülaziz Efendi” 1208/1793 tarihli vakfiyesi.
- AVGM, 612 Numaralı defterin, 24. Sayfası, 29. Sırasında kayıtlı “Cihanzade Abdülaziz kızı Ümmügülsüm Hanım vakfı” 1176-1342/1762-1923 tarihli vakfiyesi.
- AVGM, 736 Numaralı defterin 27. Sahife, 15. Sırasında kayıtlı “Hacı Mehmet oğlu Cihanzade Hacı Mehmet Ağa” Evali Zilhicce 1149/1737 tarihli vakfiyesi.
- AVGM, 739 Numaralı Defterin 101. Sayfası 47. sırasında kayıtlı “Mehmet Ağa oğlu Cihanzade Hacı Abdülaziz Efendi Vakfı” 1168/1755 tarihli vakfiyesi.
- AVGM, 742 Numaralı defterin 356. Sayfası ve 159. Sırasında kayıtlı “Cihanzade Abdülaziz Efendi Ümmü veledi muhallefesi hacce Ümmühan Kadın Vakfı” 1200/1786 tarihli vakfiyesi.

- Berki, Ş. (1969). Vakfın Mahiyeti. *Vakıflar Dergisi*, (VIII), 1-7.
- Beyaztaş, M. (2016). *İslâm Hukukunda Vakıfların Tağyîri ve İstibdâli*. [Yayınlanmamış doktora tezi], Necmettin Erbakan Üniversitesi.
- Bilmen, Ö. N. (2013). *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiye Kamusu*. (C. IV). Ravza Yayınları.
- BOA, A.} M. 23/93; H.09.05.1277 – M. 23 Kasım 1860.
- BOA, A.} MKT. MHM. 270/28; H.02.02.1280 – M. 19 Temmuz 1863.
- BOA, A.} MKT. MHM. 10/95; H.21.03.1265 – M. 14 Şubat 1849.
- BOA, AE. SAMD. III 161/15748; H.18.06.1138 – M. 21 Şubat 1726.
- BOA, AE. SMST. III 153/12006; H.29.12.1175 – M. 30 Temmuz 1859.
- BOA, C. EV. 182/9096; H.29.05.1233 – M. 6 Nisan 1818.
- BOA, C. EV. 267/13602; H.23.11.1155 – M. 19 Ocak 1743.
- BOA, C. ML. 177/7524; H.29.01.1142 – M. 24 Ağustos 1729.
- BOA, C. ML. 338/13855; H.25.03.1233 – M. 2 Şubat 1818.
- BOA, DH. TMIK. M.72/31; H.21.02.1317 – M. 1 Temmuz 1899.
- BOA, EV. BRT. 226/22; H.25.06.1286 – M. 2 Ekim 1869.
- BOA, MFB 370; Tarihsiz.
- BOA, ŞD. 2887/11; H.08.04.1293 – M. 3 Mayıs 1876.
- BOA, ŞD. 3221/41; H.28.12.1292 – M. 25 Ocak 1876.
- Çiftçi, C. (2004). 18. Yüzyılda Bursa'da Para Vakıfları ve Kredi İşlemleri. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, (36), 79-80.
- Doğan, M. (2019). 3525 Numaralı Nüfus Defteri'ne Göre Cihanbeyli Aşireti ve Tâbi Aşiretlerin Sosyo-Ekonomik Yapısı, [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Aksaray Üniversitesi.
- Gökbilgin, M. T. (1977). *Osmanlı Müesseseleri Teşkilatı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Gülsoy, U. (2012). *Bir Medeniyetin İzdüşümü Vakıflar*. Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

- Günay, H. M. (2012). Vakıf, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.42, İstanbul: TDV Yayınları.
- Halaçoğlu, Y. (1991). *Aşiret*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Köprülü, F. (1942). Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü. *Vakıflar Dergisi*, (2), 4-32.
- Köprülü, F. (2005). *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kunter, H. B. (1939). *Türk Vakıflar ve Vakfiyeleri*. Cumhuriyet Matbaası.
- Öğüt, T. (2008). 18-19.YY.'da Birecik Sancağında İktisadi ve Sosyal Yapı. [Yayımlanmamış doktora tezi]. İstanbul. İstanbul Üniversitesi.
- Söylemez, F. (2007). *Osmanlı Devleti'nde Aşiret Yönetimi-Rişvan Aşireti Örneği*, İstanbul, Kitabevi Yayınları.
- Söylemez, F. (2011). Malatya Mutasarrıfı Rişvanzade Ömer Paşa'nın Muhallefatı, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, (27), 165-194.
- Söylemez, F. (2013). Rişvanzade Ömer Paşa'nın Besni'deki Vakfı. *Vakıflar Dergisi*, (40), 87-98.
- Şahin, M. (1986). *Sosyal Değişmede Vakıfların Rolü*. *Istanbul Journal of Sociological Studies*. (21), 231- 247.
- Şemseddin Sâmî, (2015). *Kâmûs-ı Türkî*. Yeditepe Yayınevi.
- Şikârî, (2005). *Karamannâme (Zamanın Kahramanı Karamanîler'in Tarihi)*, N. Sakaoğlu (Haz.). Karaman: Karaman Valiliği-Karaman Belediyesi Yayınları.
- Taşdelen, Ş. (2019). Vakfiyelere Göre Beylikler Dönemi Turgutoğulları, [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi], Necmettin Erbakan Üniversitesi.
- Turan, O. (2003). *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Turgut, B. (2013). Urfa Vakıfları (1850-1900). [Yayımlanmamış doktora tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Türkay, C. (2012). *Başbakanlık Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret Ve Cemaatlar*, İstanbul: İşaret Yayınları.
- Üner, M. E. (2012). Şeyh Müslüm Zâviyesi. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (27), 153.

- VGM, 581/2 Numaralı defterin, 469 sayfası ve 441. sırasında kayıtlı “El-Hace Ümmühani Hanım Zevce-i Cihanzade El-Hac Abdülaziz Efendi” 1215/1800 tarihli vakfiyesi.
- VGM, 608/2 Numaralı defterin, 321 sayfası ve 271 sırasında kayıtlı “Müderrisin-i kiramdan merhum Cihanzade e-hac Abdülaziz Efendi’nin kerime-i muhteremeleri Emetullah Hanım” 1222/1807 tarihli vakfiyesi.
- Yediyıldız, B. (1988). Türk Kültür Sistemi İçinde Vakfın Yeri. *Vakıflar Dergisi*, (20), 403-408.
- Yediyıldız, B. (2003). *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi: Bir Sosyal Tarih İncelemesi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yediyıldız, B. (2012). *Vakıf. DİA*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yüksel, H. (1998). Osmanlı Siyasi ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683). Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Makale Bilgisi: Atak, B. (2023). Edebiyatın Entropi Bağlamı: Negentropik Bir İmkân Olarak Minör Edebiyat. DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:10, Sayı:2, ss.361-385.	Article Info: Atak, B. (2023). The Entropy Context of Literature: Minor Literature as A Negentropic Possibility. DEU Journal of Humanities, Volume:10, Issue:2, pp. 361-385.
Kategori: Araştırma Makalesi	Category: Research Article
Gönderildiği Tarih: 18.06.2023	Date Submitted: 18.06.2023
Kabul Edildiği Tarih: 26.08.2023	Date Accepted: 26.08.2023

EDEBİYATIN ENTROPİ BAĞLAMı: NEGENTROPİK BİR İMKÂN OLARAK MİNÖR EDEBİYAT

Bora Atak*

ÖZ

Bu çalışmada Derrida'nın Platon okumasından hareketle *pharmakon* kavramı, edebiyat kuramı çerçevesinde ve bilgi kuramı-entropi ilişkisi üzerinden ele alınmış; edebiyatın bir yanda entropik potansiyeli ortaya konmaya ve diğer yanda negentropik imkânları açığa çıkarılmaya çalışılmıştır. Derrida, konuşmanın karşısında yazıyı dışlayan ve yazının konuşmanın kötü bir kopyası ve bir zehir olarak belleğin zayıflamasına neden olduğunu savunan Platon metinlerini yapısöküme uğrattır. Bu metinlerden farklı ve zıt anlamlarını çıkardığı *pharmakon*, zehir ve şifayı aynı anda içerecek, değerine karar verilemeyecek şekilde yeniden okur. Yazı da bu anlamda bir *pharmakon*dur. Öte yandan yazının içindeki *pharmakon*, Platonik geleneğin devamı olarak dış anlam dayatmalarının baskısı altında uzunca bir süre üzeri örtük şekilde saklı kalır. Yazının Platonik irtibatını kopardığı, işlevinin artık konuşmayı ikame etmek olmadığı ve iletisinin kendisine yöneldiği bir tarihsel uğrakta ise *pharmakon* açığa çıkar. Bu uğrakta edebiyat, bir yandan uluslaşma sürecinde anadil edebiyatı ile kanonlaşarak içeriden dışarıya açılan tümel bir irtibat potansiyeli barındırır. Diğer yandan da anadil edebiyatının içinden çıkan ve dili yersiz-yurtsuzlaştırarak kanona biçimsel olarak meydan okuyan minör edebiyat ile sonsuz tekil irtibat imkânlarına açılır. Bu imkân, "etki kaygısı"nı dışlayarak minör oluşa yönelir ve küçük özel meseleler kamusallaşarak kolektif değerlere bağlanır. Bununla birlikte bu çalışmada, anadil edebiyatı ve minör edebiyatın karşılaştığı bu farmakolojik zeminin Antik Yunan'dan miras alındığı şekilde *pharmakon*un zehir veya şifa gibi etik bağlamı üzerine değil; termodinamiğin, bilgi kuramı ve felsefe ile kesişiminde yer alan entropik-negentropik bağlamlar üzerine kurulabileceği savunulmaktadır.

Anahtar Sözcükler: *pharmakon*, minör edebiyat, kanon, entropi, negentropik imkân

* Doktora Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, boraatak@yahoo.com, ORCID: 0000-0002-7302-5503

THE ENTROPY CONTEXT OF LITERATURE: MINOR LITERATURE AS A NEGENTROPIC POSSIBILITY

ABSTRACT

In this study, based on Derrida's reading of Plato, the concept of *pharmakon* is discussed within the framework of literary theory and on the relationship between information theory and entropy; on the one hand, the entropic potential of literature, on the other hand, its negentropic possibilities are tried to be revealed. Derrida deconstructs the texts of Plato, which excludes writing opposing speech and argues that writing, as a bad copy of speech and as a poison, weakens memory. He re-reads the *pharmakon*, which he extracts different and opposite meanings of it from these texts, in such a way that contains poison and remedy meaning at the same time and its value cannot be decided. Writing is also a *pharmakon* in this sense. Besides, the *pharmakon* in the writing remains implicitly hidden for a long time under the pressure of external meaning impositions as a continuation of the Platonic tradition. At a historical moment when writing has severed its Platonic connection, its function is no longer to substitute speech, and its message is directed toward itself, the *pharmakon* is revealed. At this moment, on the one hand, literature has the potential for a total liaison which opens from the inside to the outside by canonization with mother tongue in process of nation-building. On the other hand, it opens infinite singular liaison possibility with minor literature which comes out from mother tongue and challenges canon formally by deterritorializing language. This possibility tends to being minor by excluding the "anxiety of influence" and it is attached to a collective value in that it transforms the smallest private issue into the biggest problem of society by making it public. However, in this study, it is argued that this pharmacological ground where mother tongue and minor literature encounter can be built on the entropic-negentropic contexts located at the intersection of thermodynamics, information theory and philosophy; not on the ethical contexts of *pharmakon* such as poison or remedy, as inherited from Ancient Greek.

Keywords: *pharmakon*, minor literature, canon, entropy, negentropic possibility

1. GİRİŞ

Kökleri Antik Yunan'a uzanan *Pharmakon* kavramını Jacques Derrida, Platon'un *Phaidros* diyalogundan hareketle yeniden ele alır. Antik Yunandaki ve Platon'daki kullanımından farklı olarak yazıyı, zehir ve şifayı bir arada içeren bir *pharmakon* olarak kavramsallaştırır. Antik Yunanda *pharmakon*, uyuşturucu, ilaç, zehir, iksir veya büyü anlamlarında kullanılmıştır (Brogan, 1989, s. 7). Walter Brogan'un ortaya koyduğu bu anlam setinin iki kurucu niteliği ön plana çıkar. Birincisi *pharmakonun* ilaç-zehir gibi karşıtlıkları aynı anda barındırmasıdır. Bu nitelik, ileride detaylandırılacağı gibi, sabitlik rejimini aşarak farklı irtibatlarla ve imkânlara açılan bir zemini işaret eder. Diğeri ise doğa ile kurulan aşkınlık veya üstünlük ilişkisidir. *Pharmakonun* iksir, büyü, tılsım gibi doğaüstü unsurlara olan teması örtük şekilde – her ne kadar doğaüstü olmasa da – kolektif bir organizasyonun doğaya karşı direnci

olarak – son bölümde ele alınacak olan – negentropik süreçlerin varlığına işaret eder. Bu tartışmaları derinleştirebilmek için ilk olarak Derrida'nın da hareket ettiği noktaya, Platon'un *Phaidros* diyaloguna dönerek yazıdan çıkan *pharmakona* yakından bakmak gerekir.

Platon, *pharmakon* kavramı ile ilgilenmez, ortaya koyduğu değerler hiyerarşisinde böylesi bir ikiliğe ve belirsizliğe yer yoktur. Öte yandan *Phaidros* diyalogunda “yazı” üzerinden açtığı tartışmanın farklı okumaları *pharmakona* kapı aralar. *Phaidros*'ta yazının hikayesi Tanrı Theuth'un yazıyı hafızanın bir ilacı olarak Mısır'ın hâkimi Kral Thamus'a sunması ile başlar (Platon, 1943, s. 111). Henüz hikâyenin başında Platon yazıyı Tanrı Theuth'un bir hüneri olarak sayı, geometri gibi *epistemenin* yansımalar evrenine yerleştirir. Dahası yazı bir şifa olarak sunulsa da Platon'a göre aslında belleğin bir zehridir. Kral Thamus ise Tanrı Theuth'a, yazının iddia ettiği gibi hafızanın bir ilacı olmadığı, “kargacık burgacık izleri” ile ancak hatırlatmanın bir ilacı olabileceği cevabını verir. Bununla birlikte Kral Thamus, bir sanatın – bir *tékhnē* olarak (Aristoteles, 2014, s. 37) – zehir veya şifa olarak değerinin de yaratıcısı tarafından değil kendisi tarafından verilebileceğini ima eder (Platon, 1943, s. 111). Platon fayda ve zararı aynı anda tahayyül etmez. Ona göre bir şeye değer biçmek, ne olduğuna karar vermek gereklidir. Bu nedenle Platon öncelikle yazıya biçilecek değerlerin kaynağına odaklanır. Bu karar da ancak hükümdara veya “filozof kral”a ait olabilir. Yazıya şifa veya zehir değeri biçebilecek olan işte bu hükümdardır.

Bu hikâyede Platon herhangi bir ikiliğe veya belirsizliğe imkân tanımaz. Öte yandan tam da bu belirsizliği örtme girişiminde *pharmakon* kendisini gösterir. Konuşmanın dikotomik unsuru olarak yazıyı işaret etmesi (Platon, 1943, s. 113), özneye ilişkindir. Özne olmadığına konuşmayı ikame eder (Küçükalp, 2008, s. 284). O halde yazı zehir potansiyeli ile hakikate erişebilecek özneyi ve dolayısıyla hakikatin kendisini tehdit eder. Bu potansiyelin somut varlığı aynı zamanda Platon için hakikatin ontolojik problemini çözerek varlığını garanti etmesi açısından farmakolojiktir.

Derrida da benzer şekilde ilk olarak kurulan bu karar mekanizması üzerinden yazıdaki *pharmakonun* izini sürer. Kral Thamus'un bir *pharmakon* olarak yazıyı reddetmesi ve küçük görmesi değere yönelik alınan karar bakımından *pharmakonu* açığa çıkarır. Egemenliğinin kaynağı, yazının yokluğunda buyruğunun öznesi ile olan irtibatında saklıdır. Yazı, konuşan öznenin karşısında ikinci plandadır (Derrida, 1981, s. 76). Tersten ifade edilecek olursa konuşan öznenin egemenliğini sağlayan ve aynı zamanda onu tehdit eden bir *pharmakon* olarak yazıdır. Derrida, Platon'un farklı metinlerini ikinci ve üçüncü okumaya tabi tutarak sabitliği bozan bir yapı-söküm stratejisi ile metinlerdeki *pharmakonu* takip eder (Brogan, 1989, s. 7-8).

Derrida'ya göre (1981) Batı dillerinde *pharmakon* üzerine yapılan çeviriler onu basit unsurlarından birine indirgemıştır. Bu yorum her ne kadar

onu tahrip etse de aynı zamanda erişimine de engel olarak kendi rezervinde korunmasını da sağlayan bir etki yaratmıştır (s. 99). Bu tespitten hareketle Derrida, *pharmakonun* kaynağına dönerek Platon metinlerindeki farklı anlamlarının izini sürer. *Protogoras*'ta *pharmaka* ile bir yandan iyi gelen (*agatha*) ve diğer yandan acı veren (*aniara*) şeyler olarak ele aldığı; *Philebos*'ta ise bir yandan sonunda çıldırtacak seviyede haz veren diğer yandan iyileştirici bir şifa olarak bahsedildiğini tespit eder (Derrida, 1981, s. 99). *Phaidros*'ta Platon *pharmakona* hiç değinmemiş olsa da diğer metinleri ile ikinci bir okuma yapıldığında Derrida *Phaidros*'taki yazının *pharmakonun* zehir vasfı ile örtüştüğü düşüncesindedir. Böylelikle yazının farmakolojik vasfı da açığa çıkmış olur. *Phaidros* üçüncü kez tekrar okunduğunda bu kez yazının şifa vasfının baştan beri orada olduğu görülür. Yazı belleğin potansiyel bir zehri olsa da hatırlama için bir şifa olduğu Kral Thamus tarafından da kabul edilir (Platon, 1943, s. 111). Derrida'nın, şifanın varlığını karşıtı (zehir) ile gün yüzüne çıkartması sabit bir karşıtlık rejimi oluşturmaya çalıştığı anlamına gelmez. Bilakis Derrida, sabitlenemeyen, karar verilemeyen sürekli hareket halinde olan bir "oyun" olarak *pharmakonu* kavramsallaştırır. Ona göre *pharmakon* farkın – bir ürünü olarak – *différance*dir. Tüm karşıtlıkları kendi rezervi içinde tutar (Derrida, 1981, s. 127). Bu çalışmada da *pharmakon*, karşıtlıklarından öte bu karşıtlıkların heterojen şekilde dağıldığı bir alan olarak ele alınmış; yazı ve yazıdan hareketle edebiyatın farmakolojik alanı içerisinde yer alan minör edebiyat üzerinden negentropik imkânların izi sürülmeye çalışılmıştır.

2. *Pharmakon*, Yazı ve Edebiyat İrtibatı Üzerine

Derrida, *pharmakon* kavramını Platon'un yazıya ilişkin diyalogundan hareketle ve yazıya içkin olarak ele alır. Bu hali ile yazının her kategorisinin veya biçiminin de bir yönüyle *pharmakon* ile ilişkili olabileceği düşünülmelidir. Edebiyat da başta formu veya biçiminden hareketle bir yazı olarak ve bunun da ötesinde bu bölümde ele alınacak söylemsel özellikleri bakımından farmakolojik alan içerisinde tartışılabilir. Böyle bir iz sürme için edebiyat üzerine yürütülen kuramsal tartışmalara dönmek faydalı olacaktır.

Edebiyat hiç şüphesiz yazının kadim biçimlerine göre çok yeni bir "biçimi"dir. Tzvetan Todorov (2011), edebiyatı – belki de modernite ve modern pratiklerle birlikte düşünülebilecek şekilde – 18. yüzyıldan itibaren konuşmaya başlar (s. 9). Todorov, edebiyatın gündeliğine dikkat çeker: edebiyat, kamusal mekanlardaki gündelik ilişkilerde fakat "kendiliğinden" oluşmuştur (Todorov, 2011, s. 11). Bu kendilik niteliği hem o zamana kadarki dışarıdan içeriye doğru üretilen anlamın yönünü değiştirmesi yani anlamın içeriden dışarıya doğru üretilmesi bakımından hem de bu vasfı ile ilişkili olarak yeni irtibat imkânları yaratması bakımından devrimci olarak sınıflandırılabilir. Öte yandan bu devrimci niteliği ile birlikte halen bir yazı olarak

dışarıdan anlamsal bir dayatmaya da açıktır. İşte bu gerilim farmakolojik alana açılır.

Edebiyatı gerçeğin bir taklidi, bir çeşit kurmaca olarak ele alan Platonik denilebilecek yaklaşımı edebiyat kuramcıları reddederler. Terry Eagleton (2014) edebiyat eserleri üzerinde yaptığı metinsel incelemede bu yaklaşımın doğrulanamayacağını göstermeye girişir (s. 16). Todorov ise karşı çıkışını edebiyatın “güzel” ile olan ilişkisini ön plana çıkararak kurar. Edebiyatın ortaya çıktığı 18. yüzyılda “güzel” ve “güzel sanatlar”ın kavramsal dönüşümüne ve bu dönüşümde güzel ve edebiyatın ilişkisine dikkat çeker (Todorov, 2011, s. 14, 17). Güzel, yarım yüzyıllık bir dönemde sanat eseri içindeki araçsal vasfını bir kenara bırakarak kendi içine yönelmiştir. Bu kavramsal dönüşüm edebiyatı henüz doğum aşamasında yakalamış ve edebiyat dilinin inşasında belirleyici olmuştur. Northrop Frye, dilin bu yönlü kullanımının dışarıdan yüklenen anlamları dışlayarak kendi içinde yapısal bağlantıları kurmayı öncellediğini belirtir (Todorov, 2011, s. 19). Böylelikle edebi eser dışarıdaki temaya ilişkin bir iddiayı doğrulama kaygısına düşmez. Mesajını içinde üreten ve dışarı açan, böylelikle anlamı da [dışarıdaki için] belirsiz kılan bir ilişki kurar. Gregory Jusdanis de edebiyatı benzer bir belirsizlikte ele alır. Edebiyat bir yandan siyasi ve ekonomik süreçlere maruz kalmış bir toplumsal kurum diğer yandan da “düzanlamsal kısıtlamalardan arı” [yalnızca] “kendi içinde bütünlüklü bir kozmos” yaratır. Doğruluk iddiası ve hakikatleri bu alan ile sınırlıdır (Jusdanis, 2012, s. 13). Jusdanis’in bu ifadesi, Frye’in yukarıdaki ifadesi ile benzer olarak dış anlamı reddetmemekle birlikte bunun ikinci planda olduğunu teyit eder. Başka bir ifade ile anlamın ekseriyetle Platonik şekilde dıştan içe değil, içten dışa doğru kurulduğu söylenebilir. İrtibat sınırına yönelik kurulan böylesi bir ters yüz ediş bir yandan sonsuz tekil irtibat imkânı oluştururken diğer yandan edebiyat alanını tümünden işgale girişen tümel “bir” irtibat potansiyeli barındırır. Bir yandan “gündelik gerçeklik ve hayal dünyası arasında ayırım yapılabilmesine, alternatif insan ilişkileri ve siyasal kurumların hayal edilebildiği bir insan pratiğine” (Jusdanis, 2012, s. 14) diğer yandan gerçeklik ve hayal dünyasını flulaştıran, bu kurumlardan birinin “edebiyatı kendi içinde eritmeye çalıştığı” (Jusdanis, 2012, s. 14) bir işgal potansiyeline imkân tanır.

Edebiyatın biçimsel ve işlevsel nitelikleri haricinde içerik dönüşümünün de potansiyelin açığa çıkmasında belirleyici bir unsur olduğu söylenebilir. Georg Lukács (2003) bu dönüşümü – roman üzerinden – hayatın bütünselliğini ve buna içkin olan anlamı sorunsallaştıran “epik bir dönüşüm” ve “aşkın bir yurtsuzluk ifadesi” olarak ele alır. (s. 12, 64). Romanda, destanların toplumun en üstün vasıfları ile kuşatılmış epik kahramanları yerine böyle bir toplumsal temsil kaygısı taşımayan ve “kahraman” olmayan kahramanlar yer alır. Lukács’ın dikkat çektiği bu yeni içerik, romandaki – ve genel olarak edebiyattaki – anlam belirsizliğini desteklemekle birlikte ve bunu aşarak toplumsal homojenlik kurgusunu da alaşağı eder. Roman, anlamı

dışarıdan verili olarak almaz; “ütöpik” bir çaba ile içeriden kurar (Lukacs, 2003, s. 14). Ütopya, toplumsal bütünlüğü değil roman ile sınırlı kalacak şekilde içeriksel bütünlüğü kurmaya yöneliktir. Ütopya bilakis dış anlama ve onun gerçekliğine yarattığı imkânsızlıkla meydan okur. Böylelikle bütünsel tasavvuru yıkarak heterojen olana ve minöre alan açar.

Edebiyat, yukarıda bahsedildiği şekilde yazıyı içe, metnin kendisine yöneltmesi ve kurduğu heterojenlik ile çok önemli bir kırılma yaratır. İşlevi konuşmayı ikame etmek olmayan ve iletinin kendisine çekildiği tarihsel uğrakta yazı, insan ile kurulan Platonik irtibatını da koparmış ve yazının müstakil farmakolojik hareketine alan açılmıştır. Artık “metnin dışında hiçbir şey yoktur (*il n'y a pas de hors-texte*)” (Derrida, 1997, s. 158). Bir başka ifade ile “metin-dışı – içerik – yoktur” (Derrida, 2014, s. 242). Heterojenliği de bu alan içindeki sonsuz irtibat imkânı ile ilgilidir.

Öte yandan bu farmakolojik alan biçimsel bir işgal potansiyelini de beraberinde getirir. Edebiyatın biçimci yorumu üzerinden bu işgal girişiminin temellerini takip etmek mümkündür. Biçimci yaklaşıma göre edebiyat dışsal bir formasyon ile değil içsel bir biçim üzerinden düzenlenir (Eagleton, 2014, s. 17). O halde edebiyat, diğer formları baskılayan bir form ile bu kez içeriden dışarıya açılan ve Platonik değil ama tümel bir irtibat kurarak homojen bir işgal girişimini de kendi içinde saklı tutar. Hatta Eagleton (2014), Roman Jakobson’un edebiyatı, gündelik konuşma karşısında şiddetin örgütlenmesi olarak tanımladığını aktarır. Bu anlamda biçimciler, edebiyatın bir çeşit “yadırgatma” ve zor ile dili bozarak tersyüz ettiğini savunurlar (s. 16, 18-19). Her ne kadar biçimci yaklaşım edebiyatın farklı bağlamlarından yalnızca biri olsa da bu bağlam *pharmakonun* işgal potansiyelini açığa çıkarması bakımından önemlidir.

Nitekim edebiyat, uluslaşma süreçlerinde, dil birliğinin ve anadilin inşasındaki temel kurucu unsurlardan birisine dönüşmüştür. Tümel bir söylemin ve bu söylem tarafından belirlenen biçimin (Todorov, 2011, s. 21), diğer biçimleri dışlayarak farmakolojik alanı büyük oranda işgal etmeye giriştiği söylenebilir. Bu girişim – yazıya değer biçme ile Kral Thamus’un iktidarının ilişkilmesi gibi – milliyetçi bir söylemin edebiyata türsel bir değer biçmesi ile ilişkilidir. İktidarın (majörün) değer yargılarıyla kurulan hegemonik söylem ve “varsayımlar” (Eagleton, 2014, s. 30) ile edebi eserin “değer”ine karar verilir ve ulusal bir “edebiyat kanonu” oluşturulur. Bir söylemin baskısı altında olsa dahi, iletisinin eğilimi edebiyata içsel olarak kendi içine dönüktür. Baskının zayıfladığı anda kendisine yönelir. İktidarın söylemsel işgalini kendi içinde eriterek bozar ve başka bir form ile yeniden açığa çıkarır. Böylelikle, dışarıdan dayatılan mesaj, amacının tam zıttı olarak içeride yeniden kurgulanıp açığa çıkabilir. Etki kaygısına bağlı olarak etkisini yitirmiş ulusal edebiyat kanonu böylesi bir anda değerini de yitirme gibi varoluşsal bir risk altına girer.

Bu noktada edebiyatın, uluslaşma ve kanonlaşma ile dönemsel irtibatını derinleştirmek faydalı olacaktır. Uluslaşma, kimliksel bir yıkım değil kimliksel bir dönüşüm sürecidir. Daha önceki etnik veya mezhepsel kimlikler yerine daha geniş bir coğrafyada ortak yaşam pratiklerinin hayal edildiği milli bir kimlik kurma girişimidir. Kendinden öncekilerden farklı olarak iktidarını zor üzerinde değil işte bu [hegemonik] pratikler üzerinde gerçekleştirir (Jusdanis, 1998, s. 79) ve tüm mensuplarını bu milli özne ve pratiklerine davet eder. Majör olan anadil ve anadil edebiyatı bu süreçte, ulus mensuplarının ortak dilini oluşturması ve ortak pratikleri gerçekleştirebilmesi; ulusal edebiyat kanonu da bu pratikleri yönlendirmesi ve yönetmesi açısından oldukça kıymetli ve işlevsel olarak görülmüştür. Miroslav Hroch (2011) edebi dil ile gerçekleştirilen “kültürel üretimin” modern milleti oluşturmada kurucu unsurlardan birisi olarak belirler (s. 30, 58). *Avrupa’da Milli Uyanış* isimli kitabında devrimsiz bir model olarak ele aldığı Finli, kısmen gecikmiş bir model olarak ele aldığı Estonyalı millileşme hareketlerini Edebiyat Toplulukları üzerinden takip etmiştir. Nihayetinde Hroch, ulusal edebiyatı dilin millileştirici üst yapısal bir unsur olarak yorumlar. Hroch’a göre edebiyat, tarih, folklor gibi üstyapısal vasıflardan arı bir dil, halk kitlelerini bir araya getirmekte yetersiz kalacaktır (s. 284).

Bu anlamda edebiyat kanonu, eserleri edebi olarak değerlendirmekle yetkilendirilmiş bir kurum olarak işlev görür. Genel anlamda kanon, referans bir değerler kümesi, bir liste veya koleksiyondur. Genel yasalar, kurallar, prensipler ve kriterler bütünüdür (Abate, 1999, s. 107). Edebiyat kanonu dışsal bir değerler ve kurallar kümesine, bir sabitlik rejimine atıf yapar ve uluslaşma sürecinde bu değer ve kurallar çoğunlukla ulusal kimlik ve bu kimliğin taşıyıcısı kurumlarla (ideoloji, siyaset, ulus-devlet) bütünleşmiştir. Özellikle geç modernleşen toplumlarda bu ilişki üzerine birçok çalışma mevcuttur (Kučinskienė, Šeina, & Speičytė, 2021), (Grönstrand, Heede, Heith, & Lönngren, 2015), (Belge, 2004). Kanonun çağdaş yorumları her ne kadar kurallar bütününe bu ilişkinin dışına çıkarmaya, farklı kimliklere açılmaya (Heede, 2015) girişse de “kimliğin imkânsızlığı” krizi ile yüzleşerek “klasik koleksiyondan daha büyük ancak edebiyatın tüm gövdesinden daha küçük” akt. (Dijk, 1999, s. 122) vb. belirsiz tanımlamalarla veya “farklı anlarda, farklı durumlarda ve farklı insan grupları için farklı bir görünüm alabilen saygın edebi eserlerin bir koleksiyonuna atıfta bulunan metaforik bir kavram” (Dijk, 1999, s. 122) vb. etik tartışmaya açılarak sonuçlanır. Her ne şekilde olursa olsun kanon, sabitleyici unsur olarak majörle (bulunduğu dönemin majörü ile) temas halindedir. Bunu da “etki kaygısı” ile başarır. Harold Bloom (1994) yirmi altı yazar üzerinden oluşturmaya çalıştığı Batı kanonunda etki kaygısının belirleyici bir unsur olduğu görüşündedir. Bir edebi eser kendisinden önceki “temel” eserler ile agonistik bir ilişki içerisindedir. “Kendine ait bir zaman ve yerde” aynı zamanda “etki kaygısıyla mirası ile birleşmesi gereken bir özgünlükte” durmaya çalışır (s. 11-12). Bu denge miras

lehine bozulduğunda kanon, yeni eserler için homojenleştirici bir unsura dönüşür. Bu anlamda özellikle geç modernleşen toplumlarda milliyetçi edebiyat tarafından ele geçirilmiş olan edebiyat kanonu edebiyatın farmakolojik zeminini de homojenleştirerek içeriden dışarıya tümel bir irtibat açmaya çalışır. Jusdanis (1998), kanonun ulusal tarihi anadilde kaydettiğini ifade eder. Bu kayıt aynı zamanda bir inşadır. Kanon, milletin mensuplarına bir yandan – Benedict Anderson’un kavramsallaştırmasıyla – “hayali bir cemaat” tecrübesi yaşatırken diğer yandan o milletin değerlerinin referansı olarak milli kimlik üretimine katkı sağlar (s. 79). Edebiyat kanonu bir değerlendirme kurumu olarak referans eserleri de bünyesinde barındırmak zorundadır. Edebi olarak kıymetli olan bir eser kıymetini, kıymetlendirilmemiş olandan hareketle edinecektir. Bu zorunluluk, “kıymetsiz” olarak nitelendirilen – veya “kıymetli” olarak kanona dahil edilmemiş – eserlerin tutulmasından daha çok majörden kaçış çizgilerini ve tekil irtibat imkânlarının tutulması açısından edebiyatın içindeki *pharmakon*u da korumaya almıştır. Nitekim “değerler”in aşındığı tarihsel uğrakta bu imkânlar gün yüzüne çıkacaktır.

20. yüzyıl başı itibari ile geç modernleşen ve uluslaşan toplumlarda uluslaşmanın getirdiği milliyetçi ideoloji ile edebiyat arasındaki ilişki Batı edebiyatındaki örneklerine göre de belirgin farklılık göstererek neredeyse başka bir yazına müsaade etmeyecek şekilde derinleşmiştir. Fredric Jameson (1986), geç modernleşen toplumlardaki edebiyatı bu yönüyle “ulusal alegori” olarak kavramsallaştırır (s. 65). Bu toplumlarda edebiyatın içe dönük iletisini tamamen yitirdiği ve alegorik unsurlarla bezeli milliyetçi mesajların dış anlamlarına teslim olduğu görülür. Başka bir ifade ile edebiyatın farmakolojik alanı tümel milliyetçi bir irtibat ile işgal edilir. Ne var ki, 20. yüzyılın ortasında özellikle modernitenin krizi ile birlikte bu derin ilişki de zayıflamıştır. Büyük anlatıların etki gücünü yitirdiği bu dönemde kimlik inşası için de ulusal edebiyat değil popüler kültür araçları daha işlevsel olmaya başlamıştır. Bu tarihsel uğrakta ilk önce özünü sonrasında işlevini, etkisini ve dolaylı olarak “değer”ini yitiren edebiyatın kriz hali farmakolojik zemininin tekrar gün yüzüne çıkmasını sağlamış; minör tekil imkânların bu zemindeki hareketine alan açılmıştır.

3. Minör Edebiyat

Minör veya azınlık yalnızca, hukuki olarak çoğunluk karşısında korunmaya çalışılan bir kimliğe atıf yapmaz (Baker, 2011, Storytel Sürümü, s. 571-572/743). Ulus Baker (2011, Storytel Sürümü) minörün Latince *minoritas* (yetişkin olmayan) anlamını ön plana çıkarır. Majör, sayısal çoğunluğundan bağımsız olarak “batılı, beyaz, yetişkin, iş gücü sahibi erkek”tir; bir “azınlıklar çoğunluğudur” (s. 572/743). Gilles Deleuze (2013) de azınlık ve çoğunluğun niceliksel unsurlarla değil, sabit bir model [kimlik] ve sabitlenemeyen bir oluş ile ayrıştığını savunur. “...azınlığın modeli yoktur, o bir oluştur, bir süreçtir”

(s. 183). “Onları birbirinden ayıran, sayıya ait iç ilişkinin oluşturduğu, çoğunluk şikkında, sonlu veya sonsuz bütün ve her zaman sayılabilirliktir” (Deleuze & Guattari, 1993, s. 105). Azınlıklar ise “belitselleşmeyen, sayılamayan ‘flu’ bütünleri,” meydana getirir (Deleuze & Guattari, 1993, s. 106). Minörün sayı ile irtibatı işte bu modelleme ve kimliklen(dir)me ile kopar. Ulus Baker ve Elif Şafak (2011), azınlığın sabit bir kimliği değil o kimliğe yönelik bir arayışı işaret ettiğine dikkat çekerler (s. 203). Bu durum sabitlenemez “çocuk” minör ile sabit “yetişkin” majör arasında bir ebeveynlik ilişkisi inşa eder. Minörün hiçbir zaman sabitlenemeyen kimliği, yetişkin olamayan bir çocuk konumudur. Klossowski, bu çaresiz arayışın ve “kimliğin imkânsızlığı” halinin minöre içsel ve arızı olduğu görüşündedir (Baker & Şafak, 2011, s. 210). Buna karşın kimliğin imkânsızlığı minörün bir başka imkânına kapı aralar. Ruhtan Yalçiner (2015) minörün sabitlik krizini “kim?” soru kipi ile aşmayı önerir: [Kimlikten farklı olarak], “*kim*’lik, zamanın ve mekânın oluş vasfının, insanın varoluşu üzerinden yürüttüğü bir soruşturmanın sözcemine (*enunciation*) dönüşme sürecidir... kim’e dair soru kipinin her daim açık bırakılan, oluşu ören bir aktarımlar sistemidir” (s. 154-155). Bu arızı durumun tespiti ve *kim*’liğin oluşsal niteliği minör edebiyat – veya edebiyatın minörleşmesi – için önemlidir. Salınımı içinde taşıyan edebi eser kimliksizleşme ile veya *kim*’likleşme ile farkın görünümüne ve sonsuz tekil irtibat imkânına açılır.

Bu bağlamda minör edebiyat çoğunluktan öte yetişkin olan edebiyatın, majör edebiyatın veya anadil edebiyatının karşısındadır. Öte yandan bu karşıtlık farmakolojik zemin içerisinde kavranmalıdır. Majör ile vardır; onun içerisinden çıkar, onu biçimsel olarak tahrip etme potansiyeli barındırır. Belki de edebiyattaki ölçüt sorununun kendisi minör edebiyat için bir ölçüte dönüşür. Deleuze ve Guattari (2000) minör edebiyatın bu konumunun belirleyici olduğu görüşündedirler: Minör edebiyat alternatif bir biçim ile bir azınlık dilinin edebiyatı değil, azınlığın anadili kullanarak yaptığı edebiyattır. Franz Kafka’nın Almanca metinlerinden hareketle – minör edebiyatın, dili, “tuhaf” kullanım yolu ile yersiz-yurtsuzlaştırdığı görüşündedirler (s. 25). Kafka’nın iki seçeneği vardır, Almancanın yapay olarak zenginleştirilmesi ki, bu halkın dilinden uzak olacak ve nihayetinde yeniden yerli-yurtlulararak Siyonist bir siyasal çözüme teslim olacaktır ya da bütün sefaleti ile tuhaf Prag Almancasını icat ederek yersiz-yurtsuzlaşmayı kesintisiz şekilde ilerletecektir (Deleuze & Guattari, 2000, s. 29)¹. Böylece,

¹ Deleuze ve Guattari’nin Kafka’nın edebiyatını minör-majör ilişkisi içerisinde ele almasının yetersiz olduğunu; Kafka’nın edebiyatının bu ikiliğin ötesine uzandığını (kendi zamanının küçük Çek edebiyatı, ultra-minör Alman, Alman Yahudi, Çek Yahudi edebiyatları vb. ile ilişkili olduğunu) savunan çalışmalar bulunmaktadır: Bknz. (Tuckerová, 2017)

anadilin baskılama aygıtlarını oluşturan ve azınlığı unutturan koşullar, diğer yandan dilin yersiz-yurtsuzlaşması yolu ise temas imkânlarını artırarak hatırlatıcı koşulları da kendisi ile birlikte inşa etmiş olur (Bernard Stiegler'den hareketle (2013, s. 19) edebiyatın içinde anamnezi-hipomnezi ikiliği aynı anda ve birbirini besleyecek şekilde açığa çıkar). Minör, edebiyatı biçimsel olarak bozarken dışarıdan içeriye yönelen majör anlatıları yadsıyarak ve iletiyi edebiyatın içine çekerek kendi kayıp konumunu gün yüzüne çıkarır. Reda Bensmaia (1994), Kafka'nın insanların "Edebiyat" dediği oyunu oynamayı reddettiğini belirtir. Kafka'ya göre edebiyat yeni bir hikâye anlatma arzusu veya etki kaygısı ile "ustaların" yaptıklarına göre [kanona göre], biçimsel bir restorasyon meselesi de değildir. "[Minör edebiyat], 'Edebiyat' sorununu ilk kez radikal bir şekilde içinden geçen güçlere ve farklılıklara (sınıf, ırk, dil veya cinsiyet) açan ... yeni bir yazı rejiminin yaratılmasıdır" (s. 214).

Azınlık yazarı "edebiyatçı edavatına" sahip değildir. Buna kayıtsız olduğu ölçüde azınlıklaşır ve hayatın en özel sorunlarını politikleştirir (Baker, 2011, Storytel Sürümü, s. 578/743). Ulusal kanonik edebiyatın özel-kamusal alan ayırımını reddederek kamusal majör sorunları çeperine alır. Bir özel mekân olarak ev kamusal mekân olarak sokakla hemzemin olur. Anadil edebiyatında "bireysel" olarak kodlanan meseleler, minör edebiyat ile kamusallaşır ve siyasallaşır. Bu mekânsal mücadele edebiyatın içinden dışarıya doğru açılarak dış anlam dayatmalarına meydan okur. Bu girişim yine de sisteme dışsal olarak üretilen bir muhalefet değildir. Damian Sutton ve David Martin-Jones bu minör hareketin bilakis sistem içinden geldiğini belirtirler. Minör olan majörü, majörün dilini kullanarak istikrarsızlaştırır (2013, s. 73).

Minör edebiyat, özel meseleyi toplumsal mesele olarak kavraması açısından politiktir. Uzamsal sınırlarını da bu bağlamda yeniden çizer. Deleuze ve Guattari (2000), minör edebiyatın küçük mekanlar yolu ile bireysel meseleleri politikleştirdiğini belirtirler (s. 26). Ev gibi özel bir mekân, minör edebiyat için sokak veya meydan gibi kamusal bir mekân olarak kavranır. Mekân üzerinden gerçekleşen kamusal dönüşümü, sokak veya meydanadaki toplumsal değerlerin evi işgal etmesi değil, bilakis evin gündelik sorunlarının politikleşerek yeni bir toplumsal değer inşasına katılmasıdır. Anadilin uzamsal bir ayırım ile "özel alan" olarak kodlayarak içindekileri göz ardı ettiği "minör" meseleler, politikanın temel konusuna, hatta bir ölüm-kalım meselesine (Deleuze & Guattari, 2000, s. 26) dönüşür. Bu dönüşüm rollerin tersyüz olması (minörün majörleşmesi, majörün minörleşmesi) değildir. Minör edebiyat son kertede kolektif bir değere bağlanır. Anadil edebiyatının ulus kimlik inşası ile sabit değerler kümesine işaret ettiği,

Öte yandan bu çalışma, temelde minör edebiyatın arkeolojisine değil bu ilişkinin sağladığı negentropik imkânların açığa çıkarılmasına odaklandığı için bu tartışmaya yer verilmemiştir.

çağırdığı edilgen “özne” yıkılarak içeriden dışarıya açılan kolektif düzlemler oluşturur. Böylelikle edebiyat istemsizce fakat eğilimi bakımından bir kez daha kendine yönelir.

4. Disiplinlerarası Bir Kavram Olarak Entropi

Bu çalışmada bahsi geçen farmakolojik zemin Antik Yunan’dan miras alındığı şekilde zehir ve şifa gibi etik bir tartışma üzerine değil ontolojik bir zemin üzerine inşa edilmeye çalışılmıştır. Buna imkân veren fenomen, kavramsal olarak *pharmakon* gibi kadim bir geçmişe sahip olmayan termodinamik disiplininin “keşfettiği” entropidir (*entropy*). Bernard Stiegler, Derrida’dan miras aldığı *pharmakon* entropi ile ilişkili şekilde kavramsallaştırmaya çalışan en önemli düşünürlerden birisidir. Stiegler, 2018’de yayımlanan kitabı *The Neganthropocene*’de² Erwin Schrödinger’in *What is Life* isimli çalışmasından hareketle entropiyi, yaşamı yalnızca biyolojik değil aynı zamanda teknik ve inorganik bir mesele olarak ele aldığı kendi organoloji kavramlaştırması içine yerleştirir. Entropi bu bağlantıyı sağlayan kurucu bir unsurdur. Stiegler, Schrödinger’i takip ederek (Schrödinger, 2013, s. 71-73) entropiyi yaşamın düzensizliğinin bir ölçütü olarak kavrar (Stiegler, 2018, s. 127-128; 141-142). Öte yandan bu kavrayış (düzen ve düzensizliğin ne olduğu) entropiyi halen bir etik tartışmaya çekerek entropinin “objektif” bir değişkene bağlanamamasına neden olması açısından hatalıdır. Bu bölümde entropinin termodinamik anlamından başlayarak *pharmakona* bağlanan hat, düzen değil fakat bilgi ile kuvvetli irtibatı üzerinden kurulmaya çalışılmıştır.

Entropi, varlığı bir şekilde “keşfedilen”, anlaşılması ise bir hayli zaman alan termodinamiğin en tartışmalı fenomenlerinden veya değişkenlerinden birisidir. İlk olarak 1824 yılında Fransız mühendis Sadi Carnot (Çengel & Boles, 2006, s. 300) tarafından teorik bir makinenin maksimum veriminin 1 olamayacağı; başka bir ifade ile hiçbir makinenin hiçbir zaman tam verimle çalışamayacağını (daha sonra entropinin en düşük sıfır olabileceği, entropinin en ideal teorik koşulda dahi azalamayacağı olarak kavramsallaştırılacaktır.) tespiti ile bu fenomen varlığını göstermiştir. Kelvin–Planck ve Clausius ise takip eden yıllarda bu tespiti bir termodinamik “kanun” (termodinamiğin ikinci kanunu) olarak ifade etmişlerdir: Bir ısı motoru yalnızca bir rezervuardan ısı alışverişini yaparak çalışamaz (Çengel & Boles, 2006, s. 301). Entropi, aslında Clausius’un uydurduğu bir isimlendirmedir. Kendisi Yunancada dönmek, dönüşmek anlamında kullanılan *entropie* (Hoad, 1996, s. 151) kelimesi ile enerji (*energy*) kelimesini birleştirmeyi (*entropy*) ve böylelikle formüle ettiği fenomeni evrensel bir şekilde ifade edebilmeyi

² Stiegler bu isimlendirmeyi Negatif Entropi (Negentropi) ve Antroposen kavramlarını birleştirerek yapmıştır.

hedeflediğini belirtir (Ben-Naim, 2007, s. 7)³. Clausius entropiyi yalnız olarak değil entropi değişimi olarak formüle eder. Formüle göre sistemin bir birim entropi değişimi, sistemdeki bir birim ısı transferinin sistem sıcaklığına oranıdır ($\Delta S = \Delta Q/T$) (Deutscher, 2008, s. 62). Bu yeni değişkene göre termodinamiğin ikinci kanununu şu şekilde ifade etmek de mümkündür: “Bir süreç boyunca kapalı bir sistemin entropisi her zaman artar veya tersinir bir işlem gibi sınırlı durumlarda sabit kalır ($\Delta S \geq 0$)” (Çengel & Boles, 2006, s. 336).

Öte yandan entropik eşitsizlik ($\Delta S \geq 0$) aslında Carnot’un peşine düştüğü verimsizliği destekleyen tüm insanlığın tüm tarih boyunca tecrübe edegeldiği bir “kabul”e işaret eder. Cam kırıldığında dağılır, bir damla mürekkep suyun rengini geri dönüş olmayacak şekilde tamamen değiştirir. Canlılar bir süre sonra ölür ve bedenleri doğaya karışır... İnsanlığın bu tecrübelerinin aksi hiçbir zaman hiçbir şekilde görülmemiştir. Termodinamik olarak ise bu tecrübenin ifadesi – aynı zamanda ikinci kanunun yine başka bir ifadesi – şu şekildedir: “Net etkisi yalnızca ısının soğuktan sıcak bir cisme aktarılması olacak şekilde hiçbir süreç yoktur” (Ben-Naim, 2007, s. 5). Clausius da aslında bu tecrübenin böyle olduğunu gösterir; neden böyle olduğunu gösteremez.

Nihayet Ludwig Boltzmann neden sorusunun yanıtına daha mikro seviyeye, moleküler veya atomik seviyeye inerek yaklaşmaya çalışmıştır. Boltzmann, 19. yüzyılın ikinci yarısında yaptığı çalışmalarda her ne kadar kendisine kuvvetli eleştiriler yöneltilmiş olsa da bir gazdaki ısı transferinin, gazın kendisini oluşturan moleküllerin hareketinden kaynaklandığını iddia etmiştir (Deutscher, 2008, s. 9). Bu iddia, ısının bir çeşit akışkan olarak görüldüğü o dönem için (Ben-Naim, 2007, s. 4) devrimsel bir yaklaşımdır ve entropiyi de bu kez değişimi olarak değil yalnız olarak formüle edecek yeni bir yol açmıştır. Boltzmann istatistiğe dayalı kendi mezar taşında da yazılı olan aşağıdaki ünlü entropi denklemini ortaya atar (Ben-Naim, 2007, s. ii):

$$S = k \cdot \log W$$

Entropiyi yalnızca sistemin farklı dizilimlerinin sayısı ile ilişkilendiren bu denklem birçok açıdan radikaldir. İlk olarak mekanik unsurlar tamamen denklem dışına çıkarılır ve entropi salt istatistiğin konusuna dönüştürülür. Bu anlamda bir sürecin gerçekten de entropisinin azalması imkânsız değildir. Ancak milyarlarca yıl boyunca tecrübe edilemeyecek kadar, olasılık dışı sayılabilecek kadar, küçüktür. Ayrıca bu denklem entropinin klasik denklemindeki gibi entropiyi farkı olarak (ΔS) değil yalnız,

³ Clausius’tan sonraki çalışmalar ise entropinin bir dönüş olmadığını, bilakis zamansal bir ilerlemeye işaret ettiğini ortaya koymuştur. Bknz. (Ben-Naim, 2007, s. 208): “*Is the Second Law Intimately Associated with the Arrow of Time?*”

kendisi olarak (S) formüle eder. Böylelikle entropi artık bir hal (durum) fonksiyonu olarak incelenebilir. Bu önemlidir, çünkü Clausius'un ortaya koyduğu şekilde problemin ne olduğunun ötesinde nasıl olduğu ve neden olduğu ile ilgili de düşünebilmeye alan açar.

O halde bu noktada entropinin bir durum olarak neye karşılık geldiğine biraz daha yakından bakılabilir. Boltzmann'ın tanımından hareketle bir sistem uzamsal bir makro-duruma karşılık gelir. Bu anlamda bir kutu, bir oda, bir kent birer makro-durumdur. Bu sistemlerin içerisindeki bileşenlerin (moleküler seviyede) her bir durumu (pozisyonu, hızı) ise bir mikro-durumdur. Bu durumda entropinin artışı ve ikinci kanun, herhangi bir süreçte sistemin mikro-durumlarının sayısının artması eğiliminin kaçınılmaz kesinlikte olmasıdır. Bir – makro durum olarak – kutunun büyüklüğü artırıldığında bileşenleri (hava molekülleri), belirli bir bölgede toplanmak yerine kutunun tamamına yayılma eğiliminde olacaktır. Bu matematiksel olarak böyledir, çünkü böyle olma olasılığı kaçınılmaz kesinlikte olabilecek kadar yüksektir. İstatistiksel matematik ve termodinamik konularında çalışmaları bulunan Arie Ben-Naim, *A Fairwell to Entropy* ve *Entropy Demystified* isimli kitaplarında bu olasılıkların kesinlik denilebilecek seviyede olduğunu matematiksel büyüklük olarak gösterir. Bu anlamda, Clausius'un entropi değişimi ile ortaya koyamadığı nedensellik, entropinin bir hal fonksiyonu olarak tanımlandığı noktada ortaya çıkar.

Boltzmann'ın entropi ile ilgili istatistiksel yaklaşımının bir diğer sonucu entropinin bilgi ile olan ilişkisinin ortaya çıkmasıdır. Yine kutu örneği ele alınacak olursa kutudaki herhangi bir molekülün yerinin ve/veya hızının biliniyor olması, olası hallerin sayısını (mikro-durum sayısını) azaltması bakımından sistemin (makro-durumun) entropisini azaltıcı etkiye sahiptir. Entropi ve bilgi (*information*) ilişkisi üzerine çalışan Claude E. Shannon geliştirdiği bilgi kuramında (*information theory*) bir sürecin sonuçlarına dair süreçteki cevap seçeneklerinin dağılımının (p_1, \dots, p_n) bir fonksiyonu olarak entropiyi (H^4) önerir (Ben-Naim, 2008, s. 111):

$$H(p_1, \dots, p_n) = -K \sum_{i=1}^n p_i \log p_i$$

Buna göre bir yazı-tura oyununun entropisi, bir zar oyununun entropisine göre olası cevap seçeneklerinin dağılımı (yazı-tura: 2 seçenek; zar: 6 seçenek) bakımından daha düşüktür.

Zaman içerisinde entropinin farklı tanımlarının (Clausius'un klasik tanımı, Boltzmann'ın atomik tanımı ve Shannon'ın bilgi kuramı tanımı)

⁴ Shannon bilgi kuramında entropiyi H olarak kullanır. Klasik kullanımdaki S ile aralarında bir nüans bulunmakla birlikte kavramsal olarak denktirler.

matematiksel olarak eşit olduğu gösterilmiştir (Ben-Naim, 2008, s. 216-217). Bu anlamda tüm tanımlar birbirini doğrular niteliktedir. Bununla birlikte Boltzmann ve Shannon'ın, ortaya koydukları çalışmalarla entropinin kavramsal kullanım alanlarını genişlettiklerini söylemek mümkündür. Entropinin atomik tanımı ve bilgi kuramı entropi ile bilgiyi – veya bilgisizliği – yakın şekilde ilişkilendirir. Ben-Naim de bu hattı takip ederek entropiyi Helmholtz serbest enerji denkleminde (kullanılabilir enerji denkleminde) “kayıp bilgi (*missing information*)” içerisinde kavramsallaştırır ve formüle eder (Ben-Naim, 2008, s. 9). Ben-Naim, entropi ile ilgili “objektif” bir parametre (bağımsız değişken) arayışında olmuş; o nedenle entropiyi sistemin dağınıklığının (*disorder*) bir ölçüsü olarak tanımlayan yorumları “sübjektif” oldukları gerekçesi ile yetersiz bulmuştur (Ben-Naim, 2008, s. 9-19). Ona göre entropi için objektif parametre bilgi kuramından hareketle “kayıp bilgi”dir. Sistemi tanımlayabilen bilginin eksikliği sistemin entropisini artıracaktır. Burada bilginin yanıtından öte bu yanıtı götürecek sorunun mertebesi bir ölçüttür. Bu anlamda eksik bilgiyi objektif bir bağımsız değişken yapan da yanıt değil yanıtı götüren sorudur (Sorulara yanıt bulmak için yürütülecek süreçlerin ise evreninin toplam entropisini artıracığı ve bunun termodinamiğin ikinci kanunu gereği kaçınılmaz olduğu akılda tutulmalıdır).

Entropinin yukarıda bahsedilen kavramsal gelişimi sonunda bilgi ile kurduğu kuvvetli ilişki, ilginç bir sonuç doğurur. İster mekanik bir sistem ister siyasal bir sistem olsun her açık sistemin entropisi, sistemin içerisinde fiziksel bir değişiklik yapmadan, yalnızca bilgi ile (veya bilgiye yönelen sorunun mertebesi ile) değiştirilebilir. Bir sistemdeki bilginin artışı sistemin entropisini azaltırken bilginin azalması sistemin entropisini daha da artıracaktır. Bu anlamda bilginin entropiyi azaltıcı (neg-entropik) bağlamı, sistemin doğaya (daha genel ifade ile evrene ve evrenin ikinci kanun gereği entropisinin artışı eğilimine) karşı direnç mekanizmasını da örgütler niteliktedir. İşte bu nitelik entropiyi, termodinamik sınırlarını aşarak – fakat onu da kapsayacak şekilde – disiplinler arası bir zeminde ele almayı olanaklı kılar.

5. Edebiyatın Negentropik Bağlamı

Gerçek anlamda tek kapalı sistem evrendir (Carnot'un teorik makinesi gibi diğer kapalı sistemler teorik hesaplamalarda kullanılmaktadır) ve evren doğası gereği entropiktir. Evrenin içerisindeki herhangi bir sürecin toplam entropiyi azaltması termodinamiğin ikinci kanunu tarafından yasaklanır. Öte yandan onun dışındaki herhangi bir sistem tam anlamı ile izole edilmez (Çengel & Boles, 2006, s. 337). Bu tespitten çıkarılabilecek iki sonuç vardır. Birincisi her gerçek süreç evrenin entropisini artırır. İkincisi ise – ki bu çalışma için önemli olan bir husustur – her sürecin entropisinin – evrenin entropisinin artırılması pahasına – azaltılması mümkündür. Evrene direnç gösteren, sistemin (makro-durumun) olası durumlarında (mikro-durumlarında) azalma oluşturan bir süreç sistemin entropisini de azaltır. Ancak açık bir sistemde

gerçekleşebilecek bu süreç neg-entropiktir⁵. Canlı ve canlı toplulukları termodinamik açık sistemler olarak doğası gereği doğaya direnç göstermesi bakımında, doğası gereği doğanın “düzen”ini – ki bu düzen bir tertip değil düzensizliğin, belirsizliğin, kayıp bilginin düzenidir, emridir – bozması bakımında negentropik eğilimdedir. Negentropi bir direnç mekanizmasıdır. Canlıların beslenmesi, barınması, kendisini ısıtması veya soğutması, topluluk oluşturması evrenin entropisini artırmak pahasına yapılan negentropik termodinamik süreçlerdir. Stiegler (2018) de benzer şekilde her organik oluşumun bir yandan entropiye karşı mücadele ederek (s. 141-142) diğer yandan kozmik düzeyde entropiyi artıran yeni bir negentropik süreç yarattığını belirtir (s. 42). “*Pharmakon* karakterize eden bu iki yönlülüktür” (s. 42). Dahası canlıların bilgi ile kurduğu ilişki (bilgiyi edinme, yaratma, öğrenme, aktarma) bu ilişkinin gereğini eyleme (bilim yapma, yasa yapma) “kayıp bilgi” sayısını azaltması bakımından, dolaylı bir direnç olarak ve yukarıda istatistik ve bilgi kuramı ile gösterildiği şekilde yine negentropiktir. Ünlü fizikçi Murray Gell-Mann entropiyi cehaletin (*ignorance*) bir ölçüsü olarak ele alır. Öte yandan cehalet bu bağlamda etik bir kavram değildir. Mikro-durumları belirlemek için gereken bilginin mertebesi ile ilişkilidir (Ben-Naim, 2007, s. 201-202). Gilbert Lewis de benzer şekilde entropinin artışının bilgi kaybından başka bir şey olmadığını belirtir (Ben-Naim, 2007, s. 205). Lewis’in bu ifadesi entropinin basitliğine değil bilgi ile olan neredeyse denklik seviyesindeki yakınlığına yöneliktir. Canlı ve canlı toplulukları doğaya direncini kaybettiği noktada ise evrenin entropik “düzen”ine uyum sağlarlar. Bu anlamda canlılar için ölüm kaçınılmazdır. Benzer şekilde bilgi ile kurulan ilişkiyi kesintiye uğratan süreçler de kayıp bilgi sayısını artırması bakımından entropik olacaktır.

O halde her açık sisteme etki eden bir süreç o sistemin entropisini artırması veya azaltması bakımından entropik veya negentropik olabilir. Dahası bu süreç bir bağlamı ile entropik bir başka bir bağlamı ile negentropik olabilir. Bu çalışmada bahsi geçen farmakolojik zemin de fayda-zarar, zehir-şifa gibi etik bağlamlar üzerine değil, işte bu entropik ve negentropik bağlamlar üzerine kurulmuştur. Dolayısıyla edebiyatın da toplumsal fayda veya zarar oluşturan – ve etik bir tartışmada kolaylıkla yer değiştirebilecek – bağlamlarının değil; irtibat imkânlarına etki eden bağlamlarının entropinin yönüne (pozitif veya negatif) karar vermesi açısından belirleyici olduğu değerlendirilmektedir. Yukarıda detaylı şekilde ele alındığı üzere entropi, bir makro-durumu oluşturan olası mikro-durumların sayısı ile ilişkilidir. Bu ilişki farklı şekilde yorumlanacak olursa bir makro-durum daha küçük makro-durumlara alan açtığı anda entropisi azalır. Dolayısıyla irtibatın tekilleşmesi

⁵ Bir süreç (entropi değişimi) entropik ($\Delta S > 0$) veya negentropik ($\Delta S < 0$) olabilirken bir makro-durumun yalnızca entropisinden (S) bahsedilebilir (“negentropi”sinden – entropi negatif değer alamayacağı için – bahsedilemez).

makro-durumun daha küçük makro-durumlara alan açmasına; irtibatın tümelleşmesi ise baskın bir makro-durumun (majör olanın) alanını genişletmesine sebebiyet verir. Anadilde yapılan ulusal edebiyatın entropik potansiyelinin kaynağı budur. Öte yandan tersi bir süreç minör edebiyat için tasavvur edilebilir. Bir önceki bölümde ele alındığı gibi minörün tekil irtibatları makro-durumların sayısını artırarak bu genişlemeye direnç gösteren negentropik imkânlar yaratır. Bu durum bilgi kuramı açısından da tutarlıdır. Bilgi kuramı çerçevesinde irtibatın tekilleşmesi yalnızca bilgi üreterek değil aynı zamanda bilginin ağsal olarak yayılmasını sağlayarak sistemin “kayıp bilgi”sini azaltıcı etkiye sahip olması bakımından negentropiktir.

Edebiyatın yukarıda ele alındığı şekilde biçim, üretilen anlamın yönü ve içerik olarak içe dönüklüğü yazının o zamana kadarki tümel değil ama tikel irtibatını kırması ve tekil irtibatlara alan açması açısından negentropik bir imkân yaratır. Negentropik bağlam, irtibatların ve dolayısıyla mikro-durumların sayısının artması ile bir makro-durum olarak siyasal bir toplumu tanımlamaya girişebilecek soru sayısının artması ile kurulur. Ancak edebiyatın yazının tikel irtibatını kırması, modernleşme ve uluslaşma ile birlikte sonsuz tekil irtibatlara değil kendinden önceki yazı türlerini de aşacak şekilde tümel bir irtibata bağlanması ile sonuçlanır. Bu sonuç ise aynı siyasal toplumu tanımlamaya girişebilecek soru sayısının azalması sebebi ile bu kez olası hallerin sayısını artırması bakımından entropiktir. Toplumu tanımlamaya girişen sorular “bu milletten misin?”, “erkek misin?”, “beyaz mısınız?”, “yetişkin misin?” vb. majör olan ile sınırlanır. Soru sayısının azalması kayıp bilgi sayısının artmasına ve cehalete, doğaya karşı dirençsizliğe ve ölüme, evrenin entropik “düzen”ine dönüktür.

6. SONUÇ

Bu çalışmada edebiyatın farmakolojisi bilgi kuramı ile ilişkili şekilde ve bir makro-durum fonksiyonu olan entropi kavramı etrafında tartışılmış; entropi ise edebiyatın – anlamın yönünü değiştiren – devrimsel bir yazı olarak sağladığı tekil ve tümel irtibatlarla ilişkilendirilmiştir. Bir sabite indirgenemeyen bu zemin, süreçleri (entropik/negentropik süreçler) bakımından anlamlıdır. Yukarıda aktarılan “kimliğin imkânsızlığı” ve “kimliğin arızı durumu” bu noktada tekrar hatırlanmalıdır. Makro-durum hiçbir zaman bir mikro-duruma indirgenemez. Ancak daha küçük makro-durumların irtibatına açılabilir. Önemli olan soruya verilen yanıt değil (bir mikro-durumun konumu veya sabit bir kimlik tanımı değil), soruya açılan alan ve bu alanın sağladığı irtibat imkânıdır. Öyle ki özel olan kamusal olana, ev sokağa eşitlenerek politikleşir. Bu eşitlenme atomlaşma veya mikro-laşma değildir. Bilakis entropinin bir makro-durum fonksiyonu olması bakımında negentropik bir kolektif değere bağlanır. İrtibatın çoğalması kayıp bilgiyi ve fluluğu azaltarak optik çözünürlüğün artmasına ve sabitlenemeyen, uzamsal

konumuna karar verilemeyen ama ağsal dinamik bir kolektif organizasyona imkân tanır.

Edebiyat, Derrida'nın Platon okuması ve yapısökümü temel alınarak kavramlaştırılabilecek farmakolojik özelliklere sahiptir. Ancak bu farmakolojik zemin Antik Yunan'dan miras alındığı şekli ile zehir ve şifanın etik bağlamı değil yukarıda ele alındığı şekli ile entropinin ontolojik bağlamı üzerinde konumlanır. Bu zemin bir yönü ile anadil edebiyatı (ulusal edebiyat) tarafından kurulan kanonik bir formasyon ve tümel söylemsel pratiklerle irtibat imkânlarını daraltan (mikro-durum sayısını artıran) entropik potansiyele sahiptir. Öte yandan edebiyatın biçimsel krizi ile, iletinin kendisine çekildiği tarihsel uğrakta anadil edebiyatının içinden çıkan minör edebiyat, negentropik (mikro-durum sayısını azaltan) bir direnç mekanizması kurar. Minör edebiyatın negentropik vasfı dili yersiz-yurtsuzlaştırarak, özeli kamusallaştırarak ve nihayetinde kolektif bir değere bağlanarak kurulan tekil irtibat imkânlarını artırması ile ilişkilidir.

ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarların herhangi bir çıkara dayalı ilişkisi bulunmamaktadır.

ETİK ONAY/KATILIMCI ONAMI

Makale kapsamında katılımcı kullanılmadığı için ilgili onaya yer verilmemiştir.

MADDİ DESTEK

Çalışma için herhangi bir maddi destek alınmamıştır.

YAZAR KATKILARI

Bu araştırma ve araştırma ile ilgili tüm aşamalar tek yazar tarafından yürütülmüştür.

KAYNAKÇA

- Abate, F. R. (Dü.). (1999). *The Oxford American Dictionary of Current English*. Oxford: Oxford University Press.
- Aksoy, N. B. (2010). The Relation Between Translation and Ideology as an Instrument for the Establishment of a National Literature. *Meta*, 55(3), 438-455.
- Archeopark. (2023, Nisan). <https://www.archeopark.net/> adresinden alındı
- Aristoteles. (2006). *Metafizik*. İstanbul : Sosyal Yayınlar .
- Aristoteles. (2009). *Nikomakhos'a Etik*. Ankara : Bilgesu Yayıncılık .
- Aristoteles. (2010). *Politika*. İstanbul: Say Yayınları.
- Aristoteles. (2011). *Ruh Üzerine*. Ankara: Birleşik Yayınevi .
- Aristoteles. (2014). *Nikomakhos'a Etik*. (Z. Özcan, Çev.) Bursa: Sentez.
- Aristoteles. (2020). *Eudemos'a Etik*. Ankara: Bilgesu Yayınevi.
- Arslan, A. (2022). *İlkçağ Felsefesi Tarihi 3: Aristoteles*. İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları .
- Arslan, D. U. (2019). Erken Cumhuriyet Dönemi Edebiyat Dergilerinde Çeviri, Eleştiri ve Polemik: Çeviri Tarihine 'Tercüme Münakaşaları' Işığında Bakmak. *Çeviribilim ve Uygulamaları Dergisi*(27), 16-45.
- Ataç, N. (1941). İkinci yıla girerken. *Tercüme*, 2(7), 1-3.
- Ataç, N. (1941). İkinci Yıla GİRerken. *Tercüme*, 2(7), 1-3.
- Ayav, Ö., Dolanoğlu, S., Gürsoy, M., İktüren, B., & Kurultay, T. (1992). Sayısal Verilerle Türkiye'de Çeviri Dergileri. *Metis Çeviri*(20-21), 135-147.
- Baker, U. (2011, Storytel Sürümü). Oluş-düşünce: Kadın-oluş, Hayvan-oluş, Azınlık-oluş. U. Baker, & E. Berensel (Dü.) içinde, *Yüzybilim - Fragmanlar* (s. 496-723/743). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Baker, U., & Şafak, E. (2011). Bir Azınlık Duyguları Sözlüğü İçin Notlar. U. Baker içinde, *Aşındırma Denemeleri* (s. 201-204). İstanbul: Birikim Yayınları.
- Barut, E. (2020). *Ulus-Devlet İnşasında Çeviri ve İdeolojinin Rolü Çerçevesinde "Tercüme Bürosu" ve "Tercüme" Dergisi*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Başgelen, N. (2006). Müze-i Hümayundan Günümüze İstanbul Arkeoloji Müzesi. *Arkeoloji Sanat*, 114-121.
- Baydar, N. (1943, Ocak 19). Tercümenin ve Tenkidin Zorlukları. *Tercüme*,

3(17), s. 366-373.

- Bayraktaroğlu, H. C., & Özcan, Z. (2020, Haziran). Nikomakhos'a Etik Bağlamında Aristoteles'in Erdem Etiği. 29(1), 277-296.
- Belge, M. (2004). Türkiye'de Kanon. *Kitap-lık*(68), s. 54-59.
- Ben-Naim, A. (2007). *Entropy Demystified: The Second Law Reduced to Plain Common Sense*. Singapore: World Scientific Publishing.
- Ben-Naim, A. (2008). *A Farewell to Entropy: Statistical Thermodynamics Based on Information*. Singapore: World Scientific Publishing.
- Bensmaia, R. (1994). On the Concept of Minor Literature From Kafka to Kateb Yacine. C. Boundas, & D. Olkowski içinde, *Gilles Deleuze and the Theater of Philosophy* (s. 213-229). New York: Routledge.
- Berk, Ö. (1999). *Translation and Westernisation in Turkey (From the 1840s to the 1980s)*. Coventry: University of Warwick.
- Bilgegil, M. K. (2000). Yahya Kemal'in Şiirlerinde Din. e. K. Yetiş içinde, *Yahya Kemal İçin Yazılanlar Cilt 2* (s. 555). İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.
- Birinci Türk Neşriyat Kongresi: Raporlar, Teklifler, Müzakere Zabıtları*. (1939). Ankara: Maarif Vekilliği.
- Bloom, H. (1994). *The Western Canon: The Books and School of the Ages*. Orlando: Harcourt Brace & Company.
- Boguç-Demirel, E., & Yılmaz, H. (1998). Tercüme Dergisinde Çeviri Eleştirisi. *Hacettepe Üniversitesi Çeviribilim ve Uygulamaları Dergisi*(8), 93-103.
- Boguç-Demirel, E., & Yılmaz, H. (2000). Tercüme/Yazko Çeviri/Metis Çeviri Dergilerinde Çeviri Eleştirisinin Türkiye Serüveni. M. Durak (Dü.), *Çeviri Eleştirisi Sempozyumu* içinde (s. 12-22). Bursa: TÖMER.
- Brogan, W. (1989). Plato's Pharmakon: Between Two Reputations. H. J. Silverman (Dü.) içinde, *Derrida and Deconstruction* (s. 7-23). New York: Routledge.
- Coşkun, S. (2008). Şehirde Medeniyeti Okumak -Yahya Kemal'in Şehri / Mekânı Okuma Biçimi Üzerine-. K. Yetiş içinde, *İstanbul Yahya Kemal Enstitüsü Mecmuası V* (s. 744). İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yahya Kemal Enstitüsü Neşriyatı.
- Çengel, Y. A., & Boles, M. A. (2006). *Thermodynamics: An Engineering Approach 5th Edition*. Boston: McGraw-Hill .

- Deleuze, G. (2013). *Müzakereler: 1972-1990*. İstanbul: Norgunk Yayıncılık.
- Deleuze, G., & Guattari, F. (1993). *Kapitalizm ve Şizofreni 2: Bin Yayla Kapma Aygıtı*. (A. Akay, Çev.) Ankara: Bağlam Yayınları.
- Deleuze, G., & Guattari, F. (2000). *Kafka - Minör Bir Edebiyat İçin*. (Ö. Uçkan, & I. Ergüden, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Demirel, T. (2012). 'Çeviri Çağı' nın kuramcısı: Nurullah Ataç (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Okan Üniversitesi.
- Derrida, J. (1981). *Dissemination*. (B. Johnson, Çev.) London: The Athlone Press Ltd.
- Derrida, J. (1997). *Of Grammatology* (Corrected Edition b.). (G. C. Spivak, Çev.) Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Derrida, J. (2014). *Gramatoloji*. (İ. Birkan, Çev.) Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Deutscher, G. (2008). *The Entropy Crisis*. Singapore: World Scientific Publishing.
- Dijk, N. v. (1999). Research into Canon Formation: Nationalism, Literature, and an Institutional Point of View. *Poetics Today*, 20(1), s. 121-132.
- Dikilitaş, G. (2011, Aralık). Arkeolojik Alanlarda Koruma. *Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi* (6), 43-51.
- Dizdaroğlu, H. (2000). Doğumunun 70. Yılında Yahya Kemal Beyatlı. K. Yetiş içinde, *Yahya Kemal İçin Yazılanlar Cilt 2* (s. 61). İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.
- Eagleton, T. (2014). *Edebiyat Kuramı*. (T. Birkan, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Edib, H. (1942). Tenkidi Tenkid. *Tercüme*, 3(14), 138-141.
- Erhat, A. ([2004]2008). Tercüme Bürosu ve Tercüme Dergisi Üstüne. M. Rifat (Dü.) içinde, *Çeviri Seçkisi 1: Çeviriyi Düşünenler* (s. 44-47). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Erhat, A. ([2004]2008). Tercüme Bürosu ve Tercüme Dergisi Üstüne. M. Rifat (Dü.) içinde, *Çeviri Seçkisi 1: Çeviriyi Düşünenler* (s. 44-47). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Erkızan, H. N. (2002, Kasım). Çağdaş Aristotelesçi Düşünce İnanın Bir Değer Varlığı Olarak Kavranımı. *Bilgi ve Değer Sempozyumu Bildirileri*, 235-248.
- Fielding, N. G., & Lee, R. L. (Dü.). (1991). *Using computers in qualitative research*. Londra: Sage.
- Genette, G. (1997 [1987]). *Paratexts: Thresholds of Interpretation*. (J. E.

- Lewin, Çev.) Cambridge: Cambridge University Press.
- Göktaş, N. (2005). *Türk Çeviri Tarihinde Tercüme Dergisi ve Metis Dergisi'nin Yeri*. Adana: Çukurova Üniversitesi.
- Grönstrand, H., Heede, D., Heith, A., & Lönngren, A.-S. (2015). *Rethinking National Literatures and the Literary Canon in Scandinavia*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Heede, D. (2015). A Gay History of Nordic Literature: Reflections on a Future Project. H. Grönstrand, D. Heede, A. Heith, & A.-S. Lönngren içinde, *Rethinking National Literatures and the Literary Canon in Scandinavia* (s. 158-180). Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Hızır, N. (1941). Tercümeyle dair yazılar hakkında. *Tercüme*, 2(9), 265-268.
- Hızır, N. (1941a). Tercüme tenkitlerine dair. *Tercüme*, 2(10), 359-360.
- Hızır, N. (1943). Tercüme Tenkidleri Hakkında. *Tercüme*, 4(20-21), 177-178.
- Hızır, N. (1943a, Ocak 19). Bir Tenkid Münasebetiyle. *Tercüme*, 3(17), s. 374-375.
- Hoad, T. F. (Dü.). (1996). *The Concise Oxford Dictionary of English Etymology*. Oxford : Oxford University Press.
- Hroch, M. (2011). *Avrupa'da Milli Uyanış: Toplumsal Koşulların ve Toplulukların Karşılaştırmalı Analizi*. (A. Özdemir, Çev.) İstanbul: İletişim.
- İlk Kadın Profesörlerdendi. (2001, Ocak 5). *Cumhuriyet*, s. 14.
- Jameson, F. (1986). Third-World Literature in the Era of Multinational Capitalism. *Social Text*(15), s. 65-88.
- Jusdanis, G. (1998). *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür – Milli Edebiyatın İcat Edilişi*. (T. Birkan, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Jusdanis, G. (2012). *Kurgu Hedef Tahtasında: Edebiyatın Savunusu*. (Ç. Öztekin, Çev.) İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Kayaoğlu, T. (1998). *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri*. İstanbul: Kitabevi.
- Keskin, Y., & Tanaç Zeren, M. (2018). Arkeolojik Alanlarda Bir Sunum Yöntemi Olarak “Arkeoparklar”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Mimarlık Bilimleri ve Uygulamaları Dergisi*, 110-124.
- Ketenci, T., & Topuz, M. (2013). Aristoteles ve Augustinus'un İnsan Anlayışları Üzerine. *Kaygı*, 1-18.
- Korucu, B. (2007). *"Türk Hümanizmi"nin Çeviri Boyutu: Tercüme Bürosu ve Tercüme Dergisi (1940-1946)*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi.

- Korucu, B. (2007). "Türk Hümanizmi"nin Çeviri Boyutu: Tercüme Bürosu ve Tercüme Dergisi (1940-1946) (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Kučinskienė, A., Šeina, V., & Speičytė, B. (2021). *Literary Canon Formation as Nation-Building in Central Europe and the Baltics: 19th to Early 20th Century (National Cultivation of Culture, Volume 24)*. Leiden: Brill.
- Kuyurtar, E. (2007). Ötanazinin Ahlaksallığı. *Felsefelogos*, 32, 115-134.
- Küçükalp, K. (2008). *Batı Metafiziğinin Dekonstrüksiyonu: Heidegger ve Derrida*. Bursa: Sentez Yayıncılık.
- Lukacs, G. (2003). *Roman Kuramı*. (C. Soydemir, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Meier, C. (2008). Reviewing and Criticism. M. Baker, & G. Saldanha (Dü) içinde, *Routledge Encyclopedia of Translation Studies* (2 b., s. 236-241). Londra ve New York: Routledge.
- Milton, J., & Bandia, P. (Dü). (2009). *Agents of Translation*. Amsterdam: John Benjamins.
- Okay, O. (2001). Deizm Polemiği ve Yahya Kemal'de Din Duygusu. K. Yetiş içinde, *Yahya Kemal Enstitüsü Mecmuası IV* (s. 70). İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yahya Kemal Enstitüsü Neşriyatı.
- Oral, H., & Özsoy, M. Ş. (2014 [2005]). *Erol Güneş'in Ke(n)disi*. Ankara: Yapı Kredi Yayınları.
- Ortaç, Y. Z. (1960). *Portreler*. İstanbul: Akbaba Yayınevi.
- Özdilek, H. (2013). *Tercüme Dergisi ve Türkiye'deki Çeviri Eleştirisi Serüvenine Katkıları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Özgü, M. (1948, Ocak-Nisan). Eichendorff'tan Yapılan Bazı Tercüme Hakkında. *Tercüme*, 8(43-44), 129-135.
- Özgü, M. (1948a). Theodor Storm Tercüme Dolayısıyla. *Tercüme*, 8(45), 236-240.
- Özgü, M. (1948b, Temmuz-Ağustos). Hermann Sudermann'dan İki Tercüme. *Tercüme*, 8(46), 332-337.
- Özgü, M. (1948c). "Malte Laurids Brigge'nin Notları" Tercümesi Dolayısıyla. *Tercüme*, 8(47), 51-56.
- Özgü, M. (1948d). "Yiğit Kapsperl ile Güzel Annerl'in Hikayesi" Tercümesi Dolayısıyla. *Tercüme*, 8(48), 486-489.
- Özgü, M. (1951). "Ekkehard" Tercümesi Dolayısıyla. *Tercüme*, 9(52), 280-

282.

- Özgül, M. (1960). Yeni Bir "Faust" Tercümesi. *Tercüme*, 14(69-70), 158-168.
- Özgül, M. (1961). Wolfgang Borchert: "Kapıların Dışında" (Behçet Necatigil'in Çevirisi Dolayısıyla). *Tercüme*, 15(75-76), 154-164.
- Özkan, A. (2004). *Tercüme and Individual Thought: Conflict and Consensus over Concepts and Norms of Translation*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.
- Paloposki, O. (2012). Translation Criticism. Y. G. Doorslaer (Dü.) içinde, *Handbook of Translation Studies* (Cilt 3, s. 184-190). Amsterdam ve Philadelphia: John Benjamins.
- Pfaffenberger, B. (1988). *Microcomputer applications in qualitative research*. Beverly Hills: Sage.
- Platon. (1943). *Phaidros*. (H. Akverdi, Çev.) İstanbul: Maarif Vekilliği.
- Prof. Dr. Melahat Özgül'nün Biyografisi. (1976, 07 01). *Tiyatro Araştırmaları Dergisi*, 7(7), 175-216.
- Pym, A. (1998). *Method in Translation History*. Manchester: St. Jerome.
- Reiss, K. (2000 [1971]). *Translation Criticism - The Potentials and Limitations: Categories and Criteria for Translation Quality Assessment*. (E. F. Rhodes, Çev.) Manchester: St. Jerome Publishing.
- Ross, D. (2011). *Aristotle*. İstanbul : Kabalcı Yayınevi .
- Sager, J. C. (1994). *Language Engineering and Translation: Consequences of Automation*. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Sauer, J. (1997). Türkiye'de İlk Çeviri Dergisi: Tercüme. *Kebikeç*(5), 35-49.
- Schreier, M. (2012). *Qualitative content analysis in practice*. Thousand Oaks: Sage.
- Schrödinger, E. (2013). *What is Life?: The Physical Aspect of the Living Cell with Mind and Matter & Autobiographical Sketches (Reprint Edition)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Seyda, M. (1970). *Edebiyat Dostları*. İstanbul: Kitap Yayınları.
- Shaw, D. (2009). Euthanasia and Eudaimonia. *Journal of Medical Ethics*, 35(9), 530-533.
- Stiegler, B. (2013). *What Makes Life Worth Living on Pharmacology*. (D. Ross, Çev.) Cambridge: Polity Press.
- Stiegler, B. (2018). *The Neganthropocene*. (D. Ross, Dü., & D. Ross, Çev.)

London: Open Humanities Press.

- Sungu, İ. (1940). Ziya Paşa'nın "Emile" Tercümesi. *Tercüme*, 1(1), 62-78.
- Sutton, D., & Martin-Jones, D. (2013). *Yeni Bir Bakışla Deleuze*. (M. Özbek, & Y. Başkavak, Çev.) İstanbul: Kolektif Kitap.
- Şenler, Y. (2008). Yahya Kemal ve Paris. K. Yetiş içinde, *İstanbul Yahya Kemal Enstitüsü Mecmuası V* (s. 153-155). İstanbul: İstanbul Yahya Kemal Enstitüsü Neşriyatı.
- Tahir-Gürçağlar, Ş. (2009). A cultural agent against the forces of culture: Hasan Ali Yücel. J. Milton, & P. Bandia (Dü) içinde, *Agents of Translation* (s. 161-188). Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Tesch, R. (1990). *Qualitative research: Analysis types and software tools*. Londra: Falmer Press.
- Todorov, T. (2011). *Edebiyat Kavramı*. (N. Sevil, Çev.) İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Tuckerová, V. (2017). The Archeology of Minor Literature: Towards the Concept of the Ultraminor. *Journal of World Literature*, 2(4), s. 433-453.
- Tuna, A., & Erdoğan, E. (2016). Arkeolojik Sitlerin Sürdürülebilirliği Kapsamında Arkeolojik Parklar. *Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi*, 13(2), 110-122.
- UNESCO. (2009). *Stonehenge World Heritage Site Management Plan*. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
- Varoğlu, H. (1942, Kasım 19). L'Assommoir Tercümesi Üzerine BİR Tenkide Cevap. *Tercüme*, 3(16), s. 290-293.
- Yalçın, R. (2015). Kimlikten Kim'liğe: Rizompolitik. *Mülkiye Dergisi*, 39(3), s. 151-188.
- Yapar, S. (2019). *An Assessment of The Translation Bureau and The Cultural Politics of Turkey (1940-1946)*. Ankara: İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi.
- Zyl, L. (2000). *Death and Compassion: A Virtue-Based Approach to Euthanasia*. Farnham: Ashgate .

Makale Bilgisi: Albanan, I. (2023). Etrüsk Sanatında Yeraltı Dünyasının Yol Göstericileri Ölü Demonları. DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:10, Sayı:2, ss.386-415.	Article Info: Albanan, I. (2023). Dead Demons, Guides of the Underground World in Etruscan Art. DEU Journal of Humanities, Volume:10, Issue:2, pp. 386-415.
Kategori: Araştırma Makalesi	Category: Research Article
Gönderildiği Tarih: 27.06.2023	Date Submitted: 27.06.2023
Kabul Edildiği Tarih: 01.09.2023	Date Accepted: 01.09.2023

ETRÜSK SANATINDA YERALTI DÜNYASININ YOL GÖSTERİCİLERİ ÖLÜ DEMONLARI

Işık Albanan*

ÖZ

İtalya'nın Etruria Bölgesi'nde yaşamış ve bölgeye isimlerini vermiş olan Etrüskler, çok kültürlü bir toplum ve sanat yapısına sahiptirler. Birçok farklı toplumla etkileşim halinde olan Etrüsklerin, sanat eserlerinde özellikle Hellen sanatının etkileri yadsınamaz. Fakat tüm bu çok katmanlı ve çok kültürlü sanatsal yapı içinde özgünlüklerini korumayı başarmışlar ve etkilendikleri konuları bile sanat eserleriyle somut hale getirirken kendilerine has bir şekilde betimlemişlerdir. Bu bağlamda Etrüsk mezar sanatında yer alan eserlerdeki betimlerde karşımıza çıkan yeraltı dünyası ve ölü demonları iyi birer örnektir. Etrüsk yeraltı krallığı veya diğer ismiyle ölüler dünyası ile ilgili ikonografi, antik Hellen yazarlarından Homeros'un ve Hesiodos'un eserlerindeki ifadelerle ve konuyla ilgili Hellen mitleri çerçevesinde şekillenmiştir. Fakat Etrüskler bu konuyu betimlerken açıkça kendine özgü yeniliklerini ve yaratıcı zekalarını incelikte ortaya koymuşlardır. Böylece Etrüsk sanat eserleri üzerindeki yeraltı dünyasıyla ilgili betimlerde kadın ve erkek ölü demonları ortaya çıkmıştır. İsimlerini eserler üzerindeki yazıtlardan, ikonografilerini ise eserlerdeki betimlerinden bildiğimiz bu demonlar; Vanth, Culsu, Charu ve Tuchulca figürleridir. Bu demonlara ek olarak eserlerde görülen ismi, kimliği belirsiz olan demonlar da bulunmaktadır. Kısacası ölü demonlarının betimlendiği örnekler üzerinden Etrüsklerin Hellen etkili yeraltı dünyasıyla ilgili mitleri kendi tarzlarında ustaca yorumladıkları ve kendilerine has demon figürleriyle ortaya nasıl bir ikonografi çıkardıkları görülmektedir.

Anahtar Sözcükler: Charu, Vanth, Culsu, Tuchulcha.

*Işık Albanan, Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, camilla.9035@gmail.com, ORCID: [0000-0002-8977-4613](https://orcid.org/0000-0002-8977-4613).

DEAD DEMONS, GUIDES OF THE UNDERGROUND WORLD IN ETRUSCAN ART

ABSTRACT

Etruscans, who lived in the Etruria Region of Italy and gave their names to the region, have a multicultural society and artistic structure. The influence of the Etruscans, who interacted with many different societies, and especially the Hellenic art in their artworks, is undeniable. However, they have managed to preserve their uniqueness. In this context, the underground world and the dead demons that we encounter in the descriptions in the artworks in the Etruscan tomb art are good examples. The iconography of the Etruscan underground kingdom or the world of the dead, in other words, was shaped by the expressions in the works of the ancient Hellenic writers Homer and Hesiod, and within the framework of the Hellenic myths on the subject. But the Etruscans have clearly demonstrated their uniqueness and creative intelligence in describing this subject. Thus, male and female dead demons emerged in the descriptions of the underground kingdom on Etruscan works of art. These demons, whose names we know from the inscriptions on the artifacts and their iconography from their descriptions in the artifacts, are the figures of Vanth, Culsu, Charu and Tuchulca. In addition to these demons, there are also unidentified demons seen in the works. In short, it is seen how the Etruscans skillfully interpreted the myths of the Hellenic underworld in their own way and what kind of iconography they created with their own demon figures, through the examples in which the dead demons were depicted.

Keywords: Charu, Vanth, Culsu, Tuchulcha.

1. GİRİŞ

Sınırlarını Arno ile Tiber Nehirleri'nin meydana getirdiği ve Toscana, Lazio'nun kuzeyi ve Umbria'nın batısını içine alan Etruria Bölgesi'nde bulunan Etrüsklerin tarihi MÖ 8. yüzyıl sonu ile MÖ 1. yüzyıl aralığını kapsamaktadır. Bu sınırlar zaman içinde Etrüsklerin güçlenmesiyle beraber değişiklik göstermiş, kuzeye ve güneye doğru genişlemiştir (Cristofani, 1985, s. 300).

Kimi araştırmacılara göre Küçük Asya'nın Lydia Bölgesi'nden gelen ya da Alpler'in kuzeyinden gelen bir halk, kimilerine göre bölgenin yerel halkı olan Etrüskler (Naso, 1987, s. 282) coğrafyalarının onlara sundukları fırsatları değerlendirmişlerdir. İklim ve verimli topraklar sebebiyle hayvancılık ve tarımın yanında balıkçılık bununla birlikte Akdeniz'deki stratejik konumları sebebiyle ticari faaliyetler konusunda gelişim göstermişlerdir. Böylece hızla yerel Villanova kültürleriyle ilişki içinde küçük bir halktan, kalkınmış ve güçlü bir topluma evrilmişlerdir. Ekonomik ilişkiler kültürel ve sanatsal etkileri de beraberinde getirmiştir. Özellikle Etrüsk sanatında ve kültürel yapısında Mısır, Fenike, Kıbrıs, Küçük Asya ve Hellen etkileri birçok açıdan

yadsınamaz hale gelmiştir (Cristofani, 1985, ss. 300-304; Naso, 1987, ss. 277-285).

Etrüskler çok kültürlü sanatsal yapıya sahip olsa da tüm alan içinde özgünlüklerini korumayı başarmışlardır ve etkilendikleri konuları bile sanat eserleriyle somut hale getirirken kendilerine has bir şekilde betimlemiştir. Bu bağlamda Etrüsk sanatında yer alan, eserlerdeki betimlerde karşımıza çıkan öte dünya diyebileceğimiz yeraltı dünyasını ve ölü demonlarını ele almak iyi bir örnek olacaktır.

Etrüskler, Antik Mısır toplumu gibi yeraltı kavramına inanıyorlardı. Etrüsk mezar sanatı bu kavramın varlığının en büyük işaretidir. Geniş mezar odaları, bu odalardaki duvar resimleri, buralardan ele geçen lahitler, urneler ve eşyalar bu kavramın izlerini taşımaktadır (Bonfante & Swaddling, 2017, s. 14).

Etrüsklerde öte dünya, diğer ismiyle yeraltı dünyası Antik Hellen yazarlarından Homeros ve Hesiodos'un söylemleriyle şekillenmiştir. Tıpkı Homeros'un (Homeros, 1924, s. 15.184) ve Hesiodos'un (Hesiodos, 1914, s. 850) anlattığı gibi yeraltı dünyası krallığının hâkimi Aita/Eita iken; hâkimesi ise eşi Phersipnai/Phersipnei'dir. Aita, Hellen mitolojisindeki Hades'in karşılığıdır. Genelde betimlerde ileri yaşa sahip, kurt başından yapılmış bir başlığı bulunan bir erkektir. Phersipnei ise Hellen mitolojisindeki Persephone'ye karşılık gelir. Betimlerde daima kocasının yanında gösterilmiştir (Bonfante & Swaddling, 2017, s. 125). Etrüsk öte dünya, yeraltı dünyası inancında ve buradan kaynaklı ikonografide Hellen mitolojisinin etkileri yadsınamaz. Fakat Etrüskler, bununla ilgili Hellen mitlerini betimlerde kendine özgü bir dille adeta yeniden yaratmışlardır.

Etrüsklerin Hellen inancından farklılaşan, belki kendine özgü diyebileceğimiz yanı, Aita ve Phersipnei'nin yönettiği yeraltı dünyası ile yaşayanların dünyası olan yeryüzü arasında yer alan kesin sınırdır. Bu sınır, Etrüsklerde çok önemli bir yere sahiptir. Burada geçitler, giriş çıkış kapıları yer almaktadır. Bu sınırdaki geçitlerde ve kapılarda yer alan ölü demonları Etrüsklere özgü olup ölümlerin son yolculuklarında yol gösterici rolü oynamaktadırlar (Bonfante & Swaddling, 2017, ss. 52-53).

2. Etrüsk Ölü Demonları

Etrüsk inançlarında Hellen etkisi oldukça belirgindir. Fakat Etrüsk sanatındaki birçok sahnede olduğu gibi Etrüskler kendilerine göre bu inançları, mitleri yorumlayıp onlara sanat eserlerinde özgün şekiller vermişlerdir. Ölü demonları da Etrüsklerin yaratıcılıklarının birer örneğidir. Etrüsk yeraltı dünyası ile yaşam arasında birer arabulucu rolü oynayan, bu iki zıt dünyanın yani yaşam ve ölümün sınırındaki kapılarda dururlar ve bu iki sınır arasındaki sıklara da vakıftırlar (Szilagy, 1989, s. 613; MacDonald, 2022, s. 31).

Etrüsk mezar ikonografisinde bu demonlar oldukça yaygındır. Demon kavramı Hellen örneklerinde de karşımıza çıkmaktadır. Mesela Eros, ne tam olarak tanrıdır; ne de ölümlüdür. Bu sebeple ikisinin arasında bir yerde duran demonlar arasında değerlendirilir. Aynı durum bir satyros veya silenos olan Marsyas için de geçerlidir. Fakat çok kültürlü yapıya sahip ve özellikle Hellen toplumlarından etkilere açık bulunan Etrüsk toplumu her şeyi kendilerine özgü bir dille ortaya koymuşlardır. İşte bu noktada ölü demonları Etrüsklerin bir nevi şahsına münhasır toplum olduğunun birer kanıtı gibidirler. Çünkü ölü demonları Etrüsk yaratıcılığının ürünüdür. Her ne kadar betimlerinden yola çıkarak cezalandırıcı gibi gözükseler de aslında fonksiyonları oldukça farklıdır. Ölümlere yaşam ve ölüm arasındaki bu zorlu yolda rehberlik ederler (Briquet, 1986, ss. 92-173; Krauskopf, 2013, ss. 513-518).

Etrüsk ölü demonlarıyla ilgili ilk bilgileri MÖ 7. yüzyıl sonuna tarihlendirilen, Toscana'daki Marsiliana d'Albegna'daki primitif formdaki bir aryballos üzerindeki yazıttan almaktayız (Szilagyi, 1989, s. 613; Bonfante, 2006, ss. 9-26). MÖ 7. yüzyıl sonundan MÖ 5. yüzyıla kadar olan süreçte ölü demonlarını yazıtlar üzerinden takip etmek mümkündür. Ardından MÖ 5. yüzyılın başından itibaren vazo resimlerinde, terracotta (pişmiş toprak) veya taş plastik eserlerde ve duvar resimlerinde Etrüsk ölü demonlarının betimlerini gözlemek mümkündür (Morris, 2016, ss. 1-33).

Gerek yazıtlardan gerekse betimlerden bilinen dört ölü demonunun isimlerine rastlamaktayız. Bunlar: Charu, Vanth, Culsu ve Tuchulcha'dır (Rigdway, 2007, s. 127). Betimleri referans alarak bu ölü demonlarının görüşlerine kısaca bakılacak olursa bu figürlerin yer aldığı örnekleri daha iyi anlamak açısından faydalı olacaktır.

Charu(n): Erkek ölü demonudur. Hellen inanışlarında geçen, kaygıyla ölüleri yeraltına götüren yaşlı mitik figürle sadece isim benzerliği bulunur. Etrüsk sanatında daha farklı bir görünüşü ve daha arabulucu, yol gösterici, rehber rolü bulunmaktadır. Betimlerde mavimsi bir deriye ve ileri bir yaşa sahiptir. Geniş kanca burnu, iri ve derin gözleri, hayvan kulakları, koyu kahverengi saçları ve sarkmış göğüs kısmı vardır. Gerek fizyonomik olarak gerekse yüz hatları itibarıyla çirkindir. Kısa, bol bir khiton ile betimlenmektedir. Ayaklarına kısa botlar giymektedir. Bazı örneklerde kanatlıdır ve deri rengi değişebilmektedir. Genelde elinde bir çekiç taşımaktadır (Krauskopf, 2000, ss. 315-322; Simon, 2006, s. 58; Turfa, 2013, ss. 513-539).

Şekil 10 –Vulci Antik Kenti’ndeki François Mezarı’nda Betimlenen Charu (Yazarın Çektiği Fotoğraf)

Vanth: Kadın ölü demonudur. Betimlerde genellikle Charu ile beraber görülmektedir. Fakat Charu gibi korkunç ve çirkin bir betimi yoktur. Vanth figürü yeraltı geçitlerine ışık saçmak ve aydınlatmak için elinde meşale taşımaktadır. Genelde kanatlı gösterilirken, bazı örneklerde ise kanatsızdır (Spinola, 1987, s. 175; Weber-Lehmann, 1998, ss. 173-183; Grummond, 2006, s. 61; Morris, 2016, ss. 1-33). Genellikle uzun veya kısa khiton ile nadir de olsa çıplak şekilde betimlenmiştir. Göğüslerden biri ya da her ikisi açıkta bırakılmıştır. Tıpkı Charu gibi botlarla gösterilmiştir. Atribüleri çoğunlukla meşale olsa da bazen parşömen tomarı ve yilandır (Weber-Lehmann, 1998, s. 180; MacDonald, 2022, ss. 51-57).

Şekil 2 –Tarquinia Kenti’ndeki Monterozzi Nekropolü’nde Yer Alan Anina Mezarı’nda Betimlenen Vanth Figürü (Yazarın Çektiği Fotoğraf)

Culsu: Kadın kapı bekçisi demonudur. Özellikle Hellenistik döneme ait eserler üzerindeki yazıtlardan varlığı bilinmektedir. Betimiyle ilgili tek örnek Chiusi’deki, Hasti Afunei Lahdi’dir (De Angelis, 2015, ss. 423-426). İkonografisi belirsizdir, netlik yoktur. Çünkü Vanth ile neredeyse aynı betime sahiptir. Lahit üzerindeki betimde yazıttan Culsu olduğu belirlenen figür kısa khiton ve botlar giymiştir. Göğüsler açıkta bırakılmıştır. Figür elinde meşale ve anahtar tutmaktadır (Simon, 2006, s. 58; Krauskopf, 1986, ss. 308-309; Krauskopf, 2013, s. 515).

Şekil 3 –Vulci’de Bulunan, Sicilya’daki Palermo Arkeoloji Müzesi’nde 8464 Envanter Numarasıyla Sergilenen Hasti Afunei Lahdi Üzerindeki Culsu Figürü (Krauskopf, 2006, s. 68)

Tuchulcha: Ölü demonudur. Ölülere yol gösterici ya da rehber olma dışında cezalandırıcı rolü de bulunmaktadır (Krauskopf, 2013, ss. 513-528). Tuchulcha figürü gerek yazıtlarda gerekse betimlerde nadir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Geniş kanatları olan figürün kafası kuş şeklinde gösterilmiştir. Tuchulcha her ne kadar betimlerde fizyonomik olarak bir erkek figürünü andırır da aslında üreme organları betimlenmediği için cinsiyeti net şekilde belli değildir (Szilagyi, 1989, s. 625).

Şekil 4 – Vatikan Etrüsk Gregoryan Müzesi’nde 18200 Envanter Numarasıyla Sergilenen Oinochoe Üzerindeki Tuchulcha Figürü (Krauskopf, 2013, s. 527)

Etrüsk ölü demonlarının betimleri sanat eserlerinden özellikle mezar sanatı ve ikonografisi ile bağlantılı örneklerde karşımıza çıkmaktadır. Ölü demonları Etrüsk mezar sanatıyla bağlantılı üç eser grubu olan vazolar üzerindeki betimlerde, terracotta-taş plastik eserlerde (lahitler, urneler, steller, heykeller) ve mezar odalarının duvarlarını süsleyen resimlerde görülmektedir.

2.1. Etrüsk Ölü Demonlarının Betimlendiği Tespit Edilen Terracotta ve Taş Plastik Eserler

Etrüsk lahitleri, urneleri, stelleri ve heykelleri gibi terracotta (pişmiş toprak) ile taş plastik eserlerde ölü demonları yer almaktadır. Tüm bu eserleri kronolojik olarak örneklendirilmek yerinde olacaktır. MÖ 5. yüzyıl başına tarihlendirilen, bilinmeyen bir Etrüsk antik kentinden ele geçen ve şu an Boston Güzel Sanatlar Müzesi'nde 21.1198 envanter numarasıyla sergilenen küçük sanat eserinin üzerinde kadın ölü demonları Vanth figürleri betimlenmiştir. Sahnede uzun kıyafetler içinde gösterilen kanatlı iki kadın ölü demonu, yeraltı dünyasına giden, çıplak şekilde betimlenmiş genç bir erkek figürüne eşlik etmektedir (Morris, 2016, s. 25).

Şekil 5 – Boston Güzel Sanatlar Müzesi'nde 21.1198 Envanter Numarasıyla Sergilenen Scrabe Üzerindeki Vanth Figürleri (Morris, 2016, s. 10)

MÖ 5. yüzyıl ortalarına tarihlendirilen, Bologna'dan ele geçen ve oradaki Arkeoloji Müzeleri'nde 50186 envanter numarası ile sergilenen üç bölümlü stelin orta bölümünde erkek ölü demonunun yer aldığı bir sahne yer almaktadır. Sahnede yazıt olmadığından ve ölü demonlarının klasik betimlerinden yola çıkarak kimliği belirsiz, kanatlı ve çıplak bir erkek ölü demonu, kanatlı atların çektiği bir bigaya (iki atın çektiği araba) binen giyimli bir erkeğe eşlik etmekte ve ona yol göstermektedir (Ducati, 1927, s. 168; Morris, 2016, s. 11).

Şekil 6- Bologna Müzesi'nde 50186 Envanter Numarasıyla Sergilenen Stel
(<http://www.museibologna.it/archeologico/percorsi/47679/id/48961/oggetto/50186/>)

Siena kentindeki Chianciano Terme beldesinden ele geçmiş, şu an Floransa Arkeoloji Müzesi'nde 84352 envanter numarasıyla sergilenen ve MÖ 400 civarına tarihlendirilen urnenin kapağı üzerinde yastıkların yer aldığı kline, yatak şeklinde tasarlanmıştır. Başına diadem takmış, vücudunun üst kısmı çıplak, alt kısmı himation ile örtülü genç erkek figürü uzanmaktadır. Erkeğin hemen yanında giyimli ve elinde rulo tutan bir kadın figürü oturmaktadır. Kadının, sırtındaki kanatlardan ve yazıtlardan dolayı ölü demonu Vanth olduğu düşünülmektedir. İkonografik olarak bir urnenin kapak kısmında genellikle urne sahibi erkeğin eşi betimlenmektedir. Fakat bu urnenin kapağında Vanth figürü gösterilmiştir. Figürün buradaki varlığı, gösterimi ünik bir örnektir (Szilagyi, 1989, ss. 613-636; Rigdway, 2007, ss. 127-141; MacDonald, 2022, s. 61).

Şekil 7 – Siena Chianciano Terme’de Bulunan, Floransa Arkeoloji Müzesi’nde 84352 Envanter Numarasıyla Sergilenen Urne Kapağı (Yazarın Çektiği Fotoğraf)

MÖ 400 ile 380 aralığına tarihlendirilen Ramtha Vishna ve Arnth Tetnies çiftine ait lahdin teknesinin yan yüzlerinden birinde kadın ölü demonu betimlenmiştir. Vulci’deki Ponte Rotto Nekropolü’nde bulunan ve şu an Boston Güzel Sanatlar Müzesi’nde 1975.799 envanter numarasıyla sergilenen lahdin yan yüzlerinden birinde Vanth figürü tek omzunu açıkta bırakan kısa bir khiton giymiş arabacının sürdüğü ve muhtemelen yeraltı dünyasına doğru giden bigaya eşlik etmektedir. Biganın içinde ise iki giyimli kadın oturmaktadır. Kanatlı kadın ölü demonunun ikonografiden yola çıkılarak Vanth olduğu düşünülmektedir. Vanth figürü kısa bir khiton giymiş, kemeri çaprazdan bağlanmıştır. Sağ elinde bir meşale, sol elinde bir parşömen tomarı taşımaktadır (Moscatelli, 2012, s. 13).

Şekil 8 – Vulci Ponte Rotto Nekropolü’nde Bulunan, Boston Güzel Sanatlar Müzesi’nde 1975.799 Envanter Numarasıyla Sergilenen Ramtha ve Arnth Lahdi (Moscatelli, 2012, s. 13)

MÖ 3. yüzyıl sonu ile MÖ 2. yüzyıl başına tarihlendirilen, Tarquinia’da ele geçen ve oradaki müzede 68790 envanter numarasıyla sergilenen, yazıtlardan Laris Puleas’a ait olduğu tespit edilen lahdi teknesinin ön yüzünde yeraltı dünyasıyla bağlantılı bir sahne betimlenmiştir. Sahnenin en sağında yeraltı dünyası, ölümlerin yaşadığı yer ile yaşayanların dünyası arasındaki sınır Sisyphos’un taşı ile sembolize edilmiştir. Hellen mitolojisinde Sisyphos devamlı düşen kayayı sonsuza dek bir tepeye taşıma cezasına çarptırılmıştır. Bu sahnede de Etrüskler, Sisyphos’u sınır olarak kullanmışlardır. Sahnenin geri kalanına bakılacak olursa; Sisyphos’un ve taşının hemen yanında uzun bir khiton giymiş, kemerini çapraz şekilde bağlamış, kanatlı kadın ölü demonu Vanth betimlenmiştir. Elinde bir rulo tutmaktadır. Vanth’ın yanında karşılıklı duran ve ellerindeki çekiçleri havaya kaldırmış erkek ölü demonları Charu figürleri yer almaktadır. Charu figürleri kısa khiton giymişlerdir, ayaklarında kısa botlar bulunmaktadır. Charu figürlerinin tam ortasında, giyimli, baş kısmı aşınmış erkek figürü yer almaktadır. Sahnenin en soluna doğru ilerlediğimizde sağdaki Vanth betimiyle benzer kanatlı kadın ölü demonu Vanth tekrardan gösterilmiştir. Vanth’ın yanında giyimli genç bir erkek figürü ayakta durmaktadır. Sahnede yeraltı dünyasında da ölümlere yol göstericiliğe devam eden ölü demonları gösterilmişlerdir (Sprenger & Bartoloni, 1977, s. 155; Cristofani, 1985, s. 350; Bonfante & Swaddling, 2017, s. 52).

Şekil 9 – Tarquinia Arkeoloji Müzesi’nde 68790 Envanter Numarasıyla Sergilenen Larth Pulenas Lahdi (Yazarın Çektiği Fotoğraf)

Perugia La Rocca Nekropolü’nde bulunan, Vatikan Müzeleri’nde 13887 envanter numarasıyla sergilenen, adını teknesinin ön yüzündeki Oinomaos mitinden alan urne, MÖ 180-160 aralığına tarihlendirilmektedir. Urnenin teknesinin ön yüzünde Hipodemeia ile evlenmek isteyen Pelops’un Myrtilos’u öldürme anı betimlenmiştir. Sahnenin ortasında atlarıyla beraber yere düşmüş, giyimli şekilde betimlenmiş Oinomaos figürü görülmektedir. Figürün hemen arkasında adeta onun ölmesinin kaderi olduğuna vurgu yapılır şekilde gösterilen kanatlı kadın ölü demonu, Vanth görülmektedir. Vanth her iki göğsünü açıkta bırakan, çapraz kemerli kısa bir khiton ve ayaklarına kısa botlar giymiştir. Her iki elini havaya doğru kaldırmıştır. İkonografisinden yola çıkarak meşale tuttuğu düşünülmektedir. Vanth, adeta bu anı ve yaşanacakların sonunu biliyormuşçasına Oinomaos’u öldürmek üzere hamle yapan, giyimli olarak betimlenen Pelops figürüne bakmaktadır. Pelops’un arkasında olayı izleyen Hipodemeia yer almaktadır. Oinomaos’un sol yanında ise giyimli bir kadın ve iki erkek figürü görülmektedir. Kadın, olaya müdahale edercesine betimlenmişken, erkek figürlerinden birinin de Oinomaos’un kaza yapmasına sebep olan, dizginleri kesen arabacı Myrtilos olduğu düşünülmektedir (Feruglio, 1988, ss. 2-3).

Şekil 10 – Perugia’da Bulunan, Vatikan Müzeleri’nde 13887 Envanter Numarasıyla Sergilenen Oinomaos Urnesi (Yazarın Çektiği Fotoğraf)

MÖ 150 civarına tarihlendirilen, Chiusi'den ele geçen ve satın alma yoluyla Worcester Sanat Müzesi'nin koleksiyonuna 1926.19 envanter numarasıyla dahil olmuş urnenin yan yüzlerinden birinde kemerli, iki yanında sınırların bulunduğu sembolik bir kapı betimlenmiştir. Kapının eşiğinde ise kanatlı kadın ölü demonu Vanth ayakta durmaktadır. Göğüslerini açıkta bırakan çapraz kemerli khiton giymiş ve ayaklarında botları bulunan figürün bir eli kırıkken, diğer elinde ikonografisine uygun olarak bir nesne tuttuğu düşünülebilir (Bonfante, 2006, ss. 20-26; De Angelis, 2015, ss. 423-426).

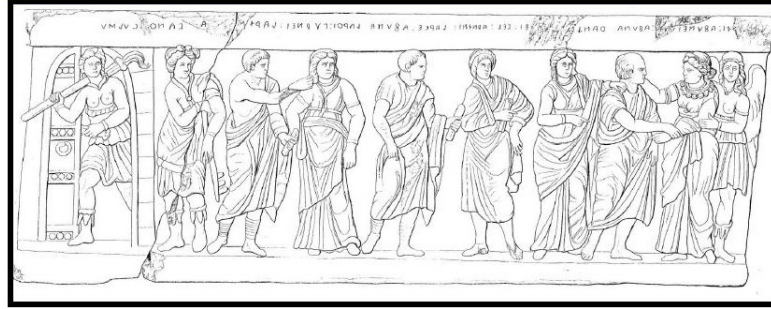
Şekil 11 – Chiusi’de Bulunan, Worcester Müzesi’nde 1926.19 Envanter Numarasıyla Sergilenen Urne (<https://worchester.emuseum.com/>)

Urnenin yan yüzlerinden diğerinde ise sembolik bir kapının girişinde, eşiğinde, kanatlı erkek demonu Charu görülmektedir. Belden yukarısı çıplak olacak şekilde kısa bir khiton ve kısa botlar giymiş figür boynuna bir kurt postu bağlamıştır. Post sol kolundan aşağı doğru sarmaktadır. Kurt postu genelde yeraltı dünyasındaki Tanrı Aita ile bağlantılı olarak kullanılsa da burada Charu figürünün betiminde yer almıştır. Charu figürü, sol eliyle bir yükselti üzerine dayadığı çekicine yaslanmaktadır (Bonfante, 2006, ss. 20-26; De Angelis, 2015, ss. 423-426).

Şekil 12 – Chiusi’de Bulunan, Worcester Müzesi’nde 1926.19 Envanter Numarasıyla Sergilenen Urne (<https://worcester.emuseum.com/>)

Etrüsk ölü demonlarının betimlendiği terracotta (pişmiş toprak) ve taş plastik eserler kapsamında son olarak MÖ 2. yüzyılın son çeyreği ile MÖ 1. yüzyıl başına tarihlendirilen, Vulci’deki nekropolden ele geçen ve şu an Sicilya’daki Palermo Arkeoloji Müzesi’nde 8464 envanter numarasıyla sergilenen Hasti Afunei lahdinin ön yüzündeki sahnede yeraltına, öte dünyaya yolculuk anı betimlenmiştir. Yazıtlı olan lahdin ön yüzünde yer alan figürlerin ismi verildiğinden dolayı figürlerin kimlikleri kesin olarak bilinmektedir (Bonfante, 2006, ss. 9-26).

Şekil 13 – Vulci’de Bulunan, Sicilya’daki Palermo Arkeoloji Müzesi’nde 8464 Envanter Numarasıyla Sergilenen Hasti Afunei Lahdi (Krauskopf, 2006, s. 68)

Sahnenin solunda kemerli ve dekoratif bezemeleri olan yarı açık bir kapı yer almaktadır. Bu kapıdan çıkmakta olan figür yazıtlara göre kanatlı kadın ölü demonu Culsu’dur. Göğüslerini açıkta bırakan kısa bir khiton ve püsküllü çizmeler giyen Culsu, elinde bir meşale taşımaktadır. Culsu ile aynı giyime sahip olan kanatlı kadın ölü demonu Vanth ise kapının yanında yer almakta ve omzundan kolunun altına doğru sıkıştırdığı ucu kıvrık bir sopa tutmaktadır. Vanth’ın yanında lahdin sahibi olan Hasti Afunei’nin yakınları,

akrabaları betimlenmiştir. Sırasıyla Larze Afuna, Larthi Purnei, Larze Afuna, Vel Arntni isimli giyimli kadın ve erkekler kendi aralarında konuşmaktadırlar. Sahnenin sonuna doğru aralarında lahdin sahibi ve yeraltı dünyasına geçecek olan Hasti Afunei'nin de yer aldığı dörtlü figür grubu bulunmaktadır. Yazıtlardan yola çıkarak Thanch-ei isimli giyimli kadın figürü, hemen yanında yer alan Hasti'nin kocası Larth Afuna'nın omzuna dokunmaktadır. Giyimli şekilde betimlenmiş Larth Afuna ve Hasti Afunei figürleri aralarında konuşmakta ve vedalaşmaktadırlar. Hasti Afunei'nin hemen arkasında ise yine sahnedeki demonlarla benzer ikonografide gösterilmiş kanatlı kadın ölü demonu Vanth figürü yer almakta ve ona eşlik etme amaçlı olarak Hasti'nin koluna dokunmaktadır (Cristofani, 1985, s. 305; Krauskopf, 2006, s. 68; De Angelis, 2015, ss. 423-426).

Şekil 14 – Vulci’de Bulunan, Sicilya’daki Palermo Arkeoloji Müzesi’nde 8464 Envanter Numarasıyla Sergilenen Hasti Afunei Lahdi (Krauskopf, 2006, s. 68)

2.2. Etrüsk Ölü Demonlarının Betimlendiği Tespit Edilen Duvar Resimleri

Vanth, Culsu, Charu ve Tuchulcha gibi isimlerini yazıtlardan; ikonografilerini ise betimlerden bildiğimiz demonların yanında isimleri bilinmeyen ve net bir ikonografileri bulunmayan ölü demon betimleri de bulunmaktadır. Ölü demonlarını terracotta ve taş plastik eserlerin yanında mezar odalarının duvarlarını süsleyen duvar resimlerinde de gözlemlemek mümkündür. Örneklerine Tarquinia, Orvieto, Sarteano ve Vulci antik kentlerindeki nekropollerdeki mezarlarda rastlanmaktadır (Krauskopf, 2000, ss. 315-322; Krauskopf, 2013, ss. 513-538; Morris, 2016, ss. 1-33).

Tarquinia Monterozzi Nekropolü’nde bulunan örneklere sırayla bakılacak olursa; ilk olarak MÖ 400 civarına tarihlendirilen Mavi Demonlar

Mezarı örnek verilebilir. Mavi Demonlar Mezar odasının yan duvarlarından birinde Hellen mitolojisinin etkilerini taşıyan bir konunun Etrüsk tarzı bir yorumu görülmektedir. Sahnede asil giyimli bir kadının ölü demonları eşliğinde yeraltı dünyasına gitmek amaçlı bir kayığa götürülme anı betimlenmiştir (Morris, 2016, ss. 3-33).

Şekil 15 – Tarquinia Kenti’ndeki Monterozzi Nekropolü’nde Yer Alan Mavi Demonlar Mezarı (Yazarın Çektiği Fotoğraf)

Sahnedeki demon figürlerine odaklanıldığında mavi, kahverengi ve siyah deriye sahip, kırmızı ve iri gözlü, karga burunlu, çirkin yüzlü ve kanatsız ölü demonları görülmektedir. Detaya bakıldığında solda giyimli bir erkek hizmetli ayakta durmaktadır. Hemen onun yanında mavi ve kahverengi derisi olan biri daha uzun, diğeri kısa iki erkek demon eşliğinde zengin giyimli bir kadın görülmektedir (Morris, 2016, ss. 3-33).

Şekil 16 – Tarquinia Kenti’ndeki Monterozzi Nekropolü’nde Yer Alan Mavi Demonlar Mezarı (Yazarın Çektiği Fotoğraf)

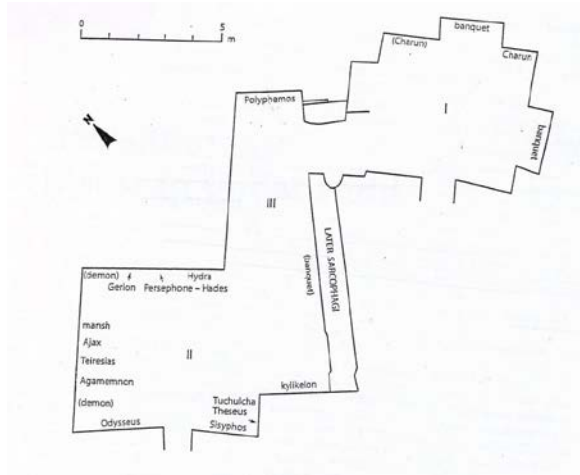
Sahnenin sağına doğru ilerlediğimizde mavi derisi olan, kırmızı giysisi bulunan, kırmızı gözlü ve siyah bıyıklı erkek demon her iki elinde yılan

tutmakta ve karşısında duran kırmızı saçlı ve gözlü; siyah derili, giysili bir başka demona bakmaktadır.

Şekil 17 – Tarquinia Kenti’ndeki Monterozzi Nekropolü’nde Yer Alan Mavi Demonlar Mezarı (Yazarın Çektiği Fotoğraf)

MÖ 4. yüzyılın 2. çeyreğe tarihlendirilen Orco I ile MÖ 4. yüzyılın 3. çeyreğe tarihlendirilen Orco II mezarlarındaki sahnelerde de yeraltı dünyası ve demonlarla ilgili betimler yer almaktadır. Figürlerin kimlikleri ise gerek ikonografiden gerekse yazıtlardan tespit edilebilmektedir (Steingraber, 2006, s. 206).

Şekil 18 – Tarquinia Kenti’ndeki Monterozzi Nekropolü’nde Bulunan Orco Mezarlarının Planı (Ridgway, 2007, s. 1)

Orco I Mezarı'nın duvarlarından birinde erkek ölü demonu Charu betimlenmiştir. Kanatlı ve elinde çekici ile gösterilen figür, mavi derilidir. Figürün kırmızı yılanlardan saçları, karga burnu, siyah kaş ve bıyığı, kırmızıya çalan iri gözleri ve çirkin yüz hatları vardır. Kısa khiton ve tüylü kısa botlar giymiştir (Krauskopf, 2006, ss. 513-58; Steingraber, 2006, s. 206).

Şekil 19 – Tarquinia'daki Monterozzi Nekropolü'nde Bulunan Orco I Mezarı, Charu Figürü (Yazarın Çektiği Fotoğraf)

Orco II Mezarı'nda ise tamamen yeraltı krallığından sahneler görülmektedir. Sahnelerdeki konular Hellen mitolojisinden alınsa da Etrüskler konuları kendi tarzlarına göre yeniden canlandırmışlardır. Sahnelerden birinde yeraltı dünyasının, krallığının hakimleri Aita ve karısı Phersipnei betimlenmiştir. Kurt başlığı takmış, vücudunun üst kısmı çıplak, alt kısmı örtülü Aita figürü tahtında oturmaktadır. Hemen yanında oldukça zengin giyimli şekilde betimlenen karısı Phersipnei ayakta durmaktadır. Figürler, önlerinde ayakta duran ve elinde mızrak tutan zırhlı, üç başlı Gerion ile konuşmaktadırlar (Steingraber, 2006, ss. 207-209).

Şekil 20 – Tarquinia'daki Monterozzi Nekropolü'nde Bulunan Orco II Mezarı (Yazarın Çektiği Fotoğraf)

Orco II Mezarı'ndaki sahnelerden bir diğeri yeraltı dünyasına inen Theseus ve ölü demonu Tuchulcha'nın karşılaşma anıdır. Sahnede yer altı dünyasının sembolik sınırı olan Sisypheos'un taşı ve onun önünde oturan Theseus figürü görülmektedir. Theseus'un karşısında ise kafası kuş başı, vücudu insan olan kanatlı ölü demonu Tuchulcha görülmektedir. Bir elinde yılan tutan figürün, diğeri elinde ve kolunda aşınmalar görülmektedir (Steingraber, 2006, ss. 207-209).

Şekil 21 – Tarquinia'daki Monterozzi Nekropolü'nde Yer Alan Orco II Mezarı (Yazarın Çektiği Fotoğraf)

Mavi Demonlar ve Orco Mezarları dışında MÖ 3. yüzyılın ortasına tarihlendirilen Aninas Mezarı'nın duvar resminde de demonlar karşımıza çıkmaktadır. Mezar odasının kapısının sol yanında erkek ölü demonu Charu durmaktadır. Mavi derili, kızıl saçlı, bıyıklı, sakallı, iri gözlü ve karga burunlu figür kırmızı bir khiton ve püsküllü botlar giymiştir. Kanatlı olarak betimlenen figürün elinde birçok betimde karşımıza çıkan çekiç vardır. Mezar odasının kapısının sağ yanında kadın ölü demonu Vanth yer almaktadır. Saçları arkadan toplu ve göğüslerini açıkta bırakan çapraz kemerli bir khiton ve püsküllü botlar giymiş figür kanatlı şekilde betimlenen figür bir elinde meşale tutmaktadır (Bonfante, 2006, ss. 9-26; Krauskopf, 2006, ss. 66-89).

Şekil 22 – Tarquinia'daki Monterozzi Nekropolü'nde Bulunan Aninas Mezarı (Yazarın Çektiği Fotoğraf)

Aninas Mezarı'ndakine benzer bir örnek ise MÖ 3. yüzyıl ortasına tarihlendirilen Charu(n)'lar Mezarı'dır. Bu mezar odasının her iki kapısının sol ve sağ yanında Charu figürleri betimlenmiştir. Figürlerin hepsi kısa khiton, botlar giymiş ve ellerinde çekiç tutmaktadırlar. Deri renkleri ve yüz hatları genel olarak Charu ikonografisine uygun şekilde gösterilse de detaylarda az da olsa farklar görülmektedir. Kapılardan birinin her iki yanındaki figürler kanatlı şekilde betimlenmiştir. Diğer kapının her iki yanındaki figürlerden biri kanatsız olup saçları ise yılan şeklinde betimlenmiştir. Diğer figürün ise kanatları saçları arasındadır, sırtında değildir (Krauskopf, 2006, ss. 66-70; Steingraber, 2006, s. 258; Morris, 2016, ss. 2-33).

Şekil 23– Tarquinia'daki Monterozzi Nekropolü'nde Bulunan Charu(n)'lar Mezarı (Yazarın Çektiği Fotoğraf)

Tarquinia'dan MÖ 3. yüzyılın yarısına tarihlendirilen 5636 numaralı mezarın duvarlarındaki sahnelerden birinde yeraltı dünyasının kapısında oturan erkek ölü demonu Charu görülmektedir. Sahnenin solunda kısa khiton ve botlar giymiş Charu figürü elindeki çekice yaslanmış, yakınlarıyla vedalaşan ve yeraltına gelen ölüyü karşılamaktadır. Sahnenin ortasına doğru giyimli erkek, kadın ve çocuk figürleri vedalaşırken görülmektedir. Sahnenin sağında bu kişilere eşlik eden, onlara yol gösteren kadın ölü demonu Vanth durmaktadır. Kısa khiton ve botlarla betimlenen figür, elinde bir meşale

tutmaktadır. Hem Charu hem de Vanth'ın başları üzerinde sembolik kanatlar bulunmaktadır (Krauskopf, 2006, s. 66-89; Steingraber, 2006, s. 252).

Şekil 24 – Tarquinia'daki Monterozzi Nekropolü'nde Bulunan 5636 Numaralı Mezar (Yazarın Çektiği Fotoğraf)

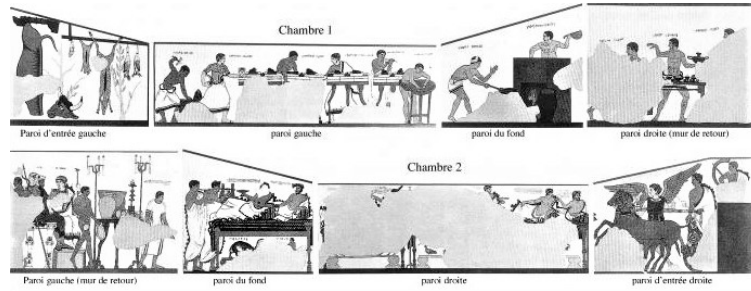
Tarquinia Monterozzi Nekropolü'nden ölü demonlarının betimlendiği son örnek ise MÖ 3. yüzyıl ortalarına tarihlendirilen Querciola Mezarı'ndaki sahnelerden biridir. Mezar odasının duvar resimlerinde aşınmalar olduğundan Carlo Ruspi'nin çizimleri bu alandaki sahnelerin konuları hakkında yardımcı olmaktadır. Mezar odasının duvarlarındaki sahnelerden birinde 5636 numaralı mezardaki sahneye benzer bir konu betimlenmiştir. Sahnede yeraltı dünyasının sembolik giriş kapısı görülmektedir. Kapının hemen önünde iki Charu figürü arasında giyimli iki erkek vedalaşmaktadır. Erkek ölü demonu olan Charu figürlerinin ikisi de kısa birer khiton ve bot giymişlerdir. Kapının önündeki Charu figürü her iki elini beline dayamışken, sağ kolunu yere koyduğu çekice yaslanmıştır. Diğer Charu figürü bir elinde çekicini taşıırken, diğer elinde anahtara benzer bir nesne tutmaktadır (Steingraber, 2006, s. 261).

Şekil 25 – Tarquinia Monterozzi Nekropolü'nden Querciola Mezarı- Çizim (Steingraber, 2006, s. 261)

Tarquinia dışında Orvieto'daki yerleşmelerin yakınındaki mezarlardaki duvar resimlerinde de ölü demonları resmedilmiştir. Orvieto'daki MÖ 4. yüzyıl ortasına tarihlendirilen Golini Mezarı'nda yeraltı

dünyası ile bağlantılı anlar sahnelere yansımıştır (Krauskopf, 2006, ss. 66-89; Steingraber, 2006, ss. 212-213; Morris, 2016, ss. 2-33) Sahnelerde kurban edilmiş hayvanların ölü vücutlarının çengellere asılı olduğu bir betim, mutfakta ocağın yakılışı ve yemek hazırlama anları, cenaze ziyafeti, kanatlı kadın ölü demonu Vanth'ın rehberliğinde yeraltına geliş, yeraltının hâkimi Aita ve hakimesi Phersipnei'nin tahtta oturdukları an betimlenmiştir (Krauskopf, 2006, ss. 66-89; Steingraber, 2006, ss. 212-213; Morris, 2016, ss. 2-33).

Şekil 26 – Orvieto Antik Kenti'nden Golini Mezarı-Çizim (Steingraber, 2006, s. 212)

Orvieto'daki MÖ 4. yüzyılın sonuna tarihlendirilen Hescanas Mezarı'ndaki sahnelerden birinde yeraltına gidiş anı betimlenmiştir. Uzun bir khiton giymiş, kanatlı kadın ölü demonu Vanth'ın önderliğinde giyimli kadın ve erkek figürleri yeraltına doğru ilerlemektedirler (Steingraber, 2006, s. 214).

Şekil 27 – Orvieto Antik Kenti'nden Hescanas Mezarı (Steingraber, 2006, s. 212)

Etrüsk antik kenti Sarteano Nekropolü'nde yer alan Cehennem Quadrigası Mezarı'nda da yeraltı dünyasıyla bağlantılı sahneler yer almaktadır. Bu sahnelerden birinde yeraltı dünyasına doğru quadriga (dört atın çektiği araba) ile seyahat eden uzun kırmızı bir khiton giymiş, kısa kızıl saçlı, patlak gözlü, karga burunlu kadın ölü demonu betimlenmiştir. Mezara

“Cehennem Quadrigası” adını veren de aslında bu sahnedir (Steingraber, 2006, s. 217).

Şekil 28 – Sarteano Kenti’ndeki Nekropolde Bulunan Cehennem Quadrigası Mezarı (Yazarın Çektiği Fotoğraf)

Etrüsk ölü demonlarının betimlendiği duvar resimlerine son örnek ise Vulci’deki Ponte Rotto Nekropolü’nde yer alan ve MÖ 4. yüzyıl sonuna tarihlendirilen François Mezarı’ndaki betimleri verebiliriz (Cristofani, 1985, ss. 310-311). Mezardaki Troialı esirlerin kurban edilmesi konulu sahnede savaşın galibi Akhalıların, Troialı esirleri öldürme anlarında ölümlere rehberlik etmekle yükümlü kadın ölü demonu Vanth ile erkek ölü demonu Charu görülmektedir. Vanth, saçları toplu ve uzun bir khiton içinde kanatlı şekilde betimlenmiştir. Charu ise kısa khiton ile başında bir başlıkla betimlenmiştir. Figür ikonografisine uygun şekilde mavi derili, karga burunlu, çirkin suratlı olarak gösterilmiş olup elinde çekicini tutmaktadır (Cristofani, 1985, ss. 310-311).

Şekil 29 – Vulci Kenti’ndeki Ponte Rotto Nekropolü’nde Bulunan François Mezarı (Yazarın Çektiği Fotoğraf)

2.3. Etrüsk Ölü Demonlarının Betimlendiği Tespit Edilen Vazo Resimleri

Etrüsk ölü demonlarının betimlendiği vazolar birçok farklı Etrüsk antik kentinden ele geçse de özellikle Vulci ve Orvieto'daki nekropollerde bulunan mezarlarda daha yoğun olarak ele geçmiştir. Söz konusu örnekler kronolojik sırayla bakmak yerinde olacaktır. Vulci'deki Ponte Rotto Nekropolü'ndeki bir mezarda ele geçmiş ve şu an Paris Musee du Cabinet des Medailles de la Bibliotheque de France'de 9837 envanter numarasıyla sergilenen MÖ 4. yüzyıl ortasına tarihlendirilen kırmızı figürlü volütlü krater üzerindeki sahnede Etrüsk erkek ölü demonları, bir Hellen miti olan Admetus ve Alcestis'in hikayesinin içine dahil edilerek karışık bir ikonografi yaratılmıştır (Morris, 2016, s. 29).

Sahnenin solunda dizlerine kadar inen beyaz khiton ve kanatlı beyaz botlar giyen Charu figürü, iki eliyle sembolü olan çekici taşımaktadır. Sahnenin ortasında, vedalaşan giyimli Alcestis ve Admetus figürleri betimlenmiştir. Mitolojiye göre karısı Alcestis, kocası Admetus'un hayatına karşılık kendi hayatını feda etmeye ve yeraltına inmeye razı olur. Sahnede vedalaşan karı koca figürleri betimlenmiştir. Sahnenin sağında ise Tuchulca denen erkek ölü demonu ayakta durmaktadır. Dizlerine kadar inen khiton giyen, kanatlı olarak betimlenen Tuchulca bir elinde yılan diğer elinde kuş tutmaktadır. Genelde Tuchulcha, ikonografisinde başı kuş vücudu insan şeklinde betimlenmişken, burada tamamen insan görünümünde olup elindeki kuşla bu ikonografiye atıf yapıldığı söylenebilir. Ayrıca Tuchulcha'nın genelde betimlerde cinsiyeti net şekilde belli değilken, burada erkek olarak gösterilmiştir (Morris, 2016, s. 29).

Şekil 30- Vulci'de Bulunan, Paris'teki Müzede 9837 Envanter Numarasıyla Sergilenen Volütlü Krater (Morris, 2016, s. 17)

Bir başka örnek olarak Orvieto Nekropolü'nde ele geçmiş ve Orvieto Faina Müzesi'nde 2342 envanter numarasıyla sergilenen, MÖ 4. yüzyılın son çeyreğine tarihlendirilen kırmızı figürlü amphora grubu üzerinde, kadın ölü demonu Vanth görülmektedir. Bu betimlerden yola çıkarak bu amphoralara Vanth grubu denilmektedir (Steingraber, 2006, s. 218; MacDonald, 2022, s. 31).

Amphoralar üzerindeki Vanth betimlerinden birinde Vanth figürü belinde kırmızı kemeri bulunan, uzun şeffaf bir khiton ve kırmızı ayakkabı giymiştir. Kanatlı olarak gösterilen figürün elinde yarı açık bir parşömen tomarı varken; sağ elinde bir asa tutmaktadır. Vanth betimlerinden diğerinde ise sadece belinde kemeri ve ayaklarında ayakkabıları olan kanatlı figür sol elinde yarı açık parşömen tomarı taşımaktadır (Steingraber, 2006, s. 218; MacDonald, 2022, s. 31).

Şekil 31 – Orvieto Kenti'nde Bulunan ve 2342 Envanter Numarasıyla Sergilenen Vanth Grubu (MacDonald, 2022, s. 31)

Orvieto'daki örneğe benzer şekilde MÖ 4. yüzyılın son çeyreğine tarihlendirilen ve şu an Vatikan Müzesi'nde 18200 envanter numarasıyla sergilenen kırmızı figürlü oinochoe'de ölü demonu Tuchulcha betimlenmiştir. Tuchulcha figürünün baş kısmı akbaba şeklindeki, vücudunun alt kısmı ise insan şeklinde gösterilmiştir. Kanatlı Tuchulcha'nın cinsiyeti ise belirsizdir (Krauskopf, 2013, s. 527).

Şekil 32 – Vatikan Etrüsk Gregoryan Müzesi’nde 18200 Envanter Numarasıyla Sergilenen Kırmızı Figürlü Oinochoe (Krauskopf, 2013, s. 527)

Vulci Ponte Rotto Nekropolü’ndeki mezarlardan birinin içinden ele geçen, Berlin Altes Müzesi’nde 3608 envanter numarasıyla sergilenen ve MÖ 4. yüzyılın sonuna tarihlendirilen kırmızı figürlü krater üzerinde erkek ölü demonu Charu figürü betimlenmiştir. Charu figürü ileri yaşı sonucu sarkan göğüs kısmını daha belirgin hale getiren bol, uzun bir khiton ve sandaletler giymiştir. Başında beyaz çiçeklerden yapılmış bir çelenk, boynunda çapraz şekilde takılmış beyaz bir kemer vardır. Sakallı ve bıyıklı betimlenen figür eşek kulaklarıyla, karga burnuyla, iri gözleriyle oldukça çirkin ve korkutucu bir yüz fizyonomisine sahiptir. Charu sağ eliyle omzuna dayadığı çekici taşırken, sol elinde beyaz çelenk taşımaktadır (Krauskopf, 2013, ss. 530-538).

Şekil 33 – Vulci’de Bulunan, Berlin Altes Müzesi’nde 3608 Envanter Numarasıyla Sergilenen Krater Üzerindeki Charu Figürü (Yazarın Çektiği Fotoğraf)

Ölü demonlarının betimlendiği vazo resimleriyle ilgili son örnek olarak Vulci Ponte Rotto Nekropolü'ndeki mezarlardan ele geçen ve Paris Musee du Cabinet des Medailles de la Bibliotheque de France'de 2783 envanter numarasıyla sergilenen MÖ 4. yüzyıl sonuna tarihlendirilen krateri verebiliriz. Kraterdeki sahnelerden birinde erkek ölü demonu Charu, üç genç kadına eşlik etmektedir. Kısa khiton giymiş Charu figürünün yüz hatları kendi ikonografisiyle örtüşür şekildedir. Büyük bir kafa, eşek kulaklar, karga burun, kırışık yüz hatları görülmektedir. Figür yere dayadığı, sıklıkla ikonografisinde karşılaşılan sembolü olan çekice yaslanmıştır. Sahnelerden diğesinde Aias, Troialı bir figürü öldürmek üzeredir. Hemen yanlarında ölü demonu Charu elinde çekici ile olayı izlemektedir (Krauskopf, 2013, ss. 530-538).

Şekil 34 – Vulci'de Bulunan ve Paris Musee du Cabinet des Medailles de la Bibliotheque de France'de 2783 Envanter Numarasıyla Sergilenen Krater Üzerindeki Charu Figürü (Yazarın Çektiği Fotoğraf)

3. SONUÇ

Etrüskler buldukları coğrafyanın şartları sonucu birçok ticari faaliyete girmiş ve sadece ekonomik açıdan değil, farklı toplumlarla girilen ilişkiler sonucu çok kültürlü toplumsal ve sanatsal bir yapı meydana getirmişlerdir. Özellikle Hellen etkisi sanat eserleri üzerinde belirgin bir şekilde görülmektedir. Bu etkinin görüldüğü alanlardan biri de Etrüsk mezar sanatıdır. Etrüsk mezar sanatı içinde yer alan sanat eserleri (vazo resimleri, lahitler, urneler, steller, duvar resimleri) üzerindeki betimlerde Hellen mitleri konu edilmiştir. Özellikle Aita (Hades) ve eşi Phersipnei (Persephone) yönetimindeki yeraltı dünyası ile ilgili betimlerde Hellen mitleri (Theseus'un yeraltına inmesi, ölülerin Charu aracılığıyla öte dünyaya gitmesi, vedalaşma anları, Admetus ve Alcestis'in hikayesi, Sisyphos'un cezalandırılması) sıklıkla yer almıştır. Fakat Etrüskler Hellen etkili bu yeraltı dünyası betimlerine ve Hellen mitlerinin üsluplarına ya da sanat eserlerinde vücut

bulmalarına kendine özgü yenilikler katmışlardır. Etrüsk ölü demonları bu kendine özgü yeniliklere verilebilecek en güzel örneklerdendir.

Yazıtlardan ve görsellerden yola çıkarak bilinen ölü demonları Vanth, Culsu, Tuchulcha, Charu figürleri yeraltı dünyasıyla ve bunlarla bağlantılı mitlerin betimlerinde önemli bir rol oynamışlardır. Etrüsk mezar sanatı içinde yer alan bu konu kapsamındaki örneklerde bazen tek bir ölü demonu bazen de iki kişi olarak betimlenmişlerdir. Her ne kadar Tuchulcha ve Charu demonlarının ikonografisi korkutucu gibi gözükse de genel olarak hem kadın hem erkek ölü demonlarının temel fonksiyonu yeraltı dünyasının sınırını, giriş-çıkış kapılarını korumak ve bu yolda ölümlere rehberlik etmek olmuştur. İsmi bilinen bu ölü demonlarının ikonografisi ufak farklar dışında eserler üzerinde bir bütünlük taşımaktadır. Bu ölü demonlarının dışında ismi bilinmeyen demonlar da eserler üzerinde yerini almıştır. Bu sahnelerden görülmektedir ki Etrüskler olayları, mitleri, hikayeleri ve farklı toplumların, konu kapsamında özellikle Hellen toplumunun etkilerini, kendi tarzlarında oldukça ustaca yorumlamışlar, kendilerine özgü yaratıcılıklarıyla harmanlamışlardır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarın herhangi bir çığara dayalı ilişkisi bulunmamaktadır.

ETİK ONAY/KATILIMCI ONAMI

Makale kapsamında katılımcı kullanılmadığı için ilgili onaya yer verilmemiştir.

MADDİ DESTEK

Çalışma için herhangi bir maddi destek alınmamıştır.

YAZAR KATKILARI

Bu araştırma ve araştırma ile ilgili tüm aşamalar tek yazar tarafından yürütülmüştür.

KAYNAKÇA

- Bonfante, L. (2006). *The Religion of the Etruscans*. De Gruyter.
- Bonfante, L., & Swaddling, J. (2017). *Etrüsk Mitleri*. Phoenix.
- Briquet, M.F. (1986). *Etruscan Life and Afterlife*. Wayne University Press.
- Cristofani, M. (1985). *Civiltà degli Etruschi*. Electa.
- De Angelis, F. (2015). *Il Destino di Hasti Afunei. Donne e Famiglia nell'Epigrafia Sepolcrale di Chiusi*. Publications de l'Ecole française de Rome.
- Ducati, P. (1927). *Storia dell'Arte Etrusca*. Societa Editrice d'Arte Illustrata.
- Feruglio, A.E. (1988). Tod, Antichità dell'Umbria. *Archeologia Classica*, 38, 1-20.
- Grummond, N.C. (2006). *The Religion of the Etruscans*. University of Texas Press.
- Hesiodos. (1914). *Theogony* (H.G. Evelyn, Çev.). Harvard University Press.
- Homeros. (1924). *Iliad* (A.T. Murray, Çev.). Harvard University Press.
- Krauskopf, I. (1986). Culsu. *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, III, 308-309.
- Krauskopf, I. (2000). Ikonographische Parallelen im Bereich der Götter und Dämonen Bilder. *Der Orient und Etrurien. Internationales Kolloquium Tübingen*, 12(13), 315-322.
- Krauskopf, I. (2006). *The Grave and Beyond In Etruscan Religion*. Florida University Tallahassee.
- Krauskopf, I. (2013). Gods and Demon In The Etruscan Pantheon. *The Etruscan World*, 513-538.
- MacDonald, B.E. (2022). *Vanth: An Iconographical Study of An Etruscan Psychopomps*, Stellenbosch University Press.
- Morris, M. (2016). First in Flight: Etruscan Winged Demons. *Berkeley Classical Civilizations*, 1-33.
- Moscatelli, G. (2012). Gli Etruschi e L'Amore Coniguale: I Sarcophagi dei Tetnies da Vulci. *ArcheoTuscia*, 2(3), 11-13.
- Naso, A. (1987). *Etruscology*. De Gruyter.
- Rigdway, F.R. (2007). Revisiting the Etruscan Underworld. *Accordia Research Papers*, 127-141.
- Simon, E. (2006). *The Religion of the Etruscans*. University of Texas Press.

- Spinola, G. (1987). Vanth. Osservazioni Iconografiche. *Rivista di Archeologia*, XI, 56-67.
- Szilagyi, J.G. (1989). La Pittura Etrusca Figurata dall'Etrusco-Geometrico all'Etrusco-Corinzio. *Secondo Congresso Internazionale Etrusco*, 613-630.
- Sprenger, M., & Bartoloni, G. (1977). *Die Etrüsker*. Hirmer Verlag.
- Steingraber, S. (2006). *Abundance of Life, Etruscan Wall Painting*. The J. Paul Getty Museum Press.
- Turfa, J. (2013). *The Etruscan World*. Routledge.
- Weber Lehmann, C. (1998). Vanth. *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, VIII, 173-183.

Makale Bilgisi: Kar, E. (2023). Aristoteles'in Erdem Etiği Bağlamında Ötanazinin Değerlendirilmesi, DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:10, Sayı:2, ss.416-432.	Article Info: Kar, E. (2023). Evaluation of Euthanasia in the Context of Aristotle's Ethics of Virtue, DEU Journal of Humanities, Volume:10, Issue:2, pp. 416-432.
Kategori: Araştırma Makalesi	Category: Research Article
Gönderildiği Tarih: 11.07.2023	Date Submitted: 11.07.2023
Kabul Edildiği Tarih: 05.10.2023	Date Accepted: 05.10.2023

ARİSTOTELES'İN ERDEM ETİĞİ BAĞLAMINDA ÖTANAZİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Erman Kar *

ÖZ

Ötanazi Antik Yunanca iyi ölüm ifadesinden türeyen ve günümüzde etik, tıp ve hukuk gibi disiplinlerce ölme veya öldürme izni anlamlarında kullanılan bir problemi kapsamaktadır. Klasik veya güncel etik kuramları tarafından, özellikle de uygulamalı etik ve tıp etiği tarafından tartışılan problem birçok felsefi meseleye ve tartışmaya da sebep olmaktadır.

Bu çalışma uygulamalı etiğin temel problemi olan ötanazi meselesini Aristotelesçi ahlak öğretisi perspektifinden değerlendirmeyi, ötanaziye erdem etiğinin temel ilkeleri ve kavramları üzerinden analiz etmeyi amaçlamaktadır. Dolayısıyla ilk olarak ötanazinin türleri aracılığıyla mahiyeti ve neden güncel bir problem olduğu tartışılacaktır. İkinci olarak ise Aristotelesçi ahlak öğretisinin temel kavramı olan *eudaimonia* üzerinden erdem etiğinin temel ilkeleri ele alınacaktır. Bu değerlendirme tercih ve isteme kavramları üzerinden yapılacaktır. Kısacası bu çalışma temel olarak ötanazi probleminin Aristotelesçi erdem etiğinin temel ilkeleri, mutluluk, eylem ve tercih etme üzerinden değerlendirilmesi bu uygulamalı etik meselesine önemli bir alternatif oluşturmasını amaçlamaktadır. Aristoteles tarafından insanın rasyonel bir varlık olarak tanımlanması, akli başında olması ve kendi eylemlerini tercih ederek karar verebilme ayrıcalığı ötanazi için temel olarak değerlendirilecektir. Bu sebeple istemli ötanazinin erdem etiği üzerinden ahlaki kabul edileceği sonucuna varılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ötanazi, Aristoteles, Erdem Etiği, Eudaimonia, Tercih.

EVALUATION OF EUTHANASIA IN THE CONTEXT OF ARISTOTLE'S ETHICS OF VIRTUE

* Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Çankırı, Türkiye, ermankar@karatekin.edu.tr, ORCID:0000-0002-6013-7805.

ABSTRACT

Euthanasia covers a problem that derives from the Ancient Greek expression of good death and is used today by disciplines such as ethics, medicine, and law to mean permission to die or kill. The problem, which is discussed by classical or contemporary ethical theories, especially applied ethics and medical ethics, also causes many philosophical issues and debates.

This study aims to evaluate the issue of euthanasia, which is the main problem of applied ethics, from the perspective of Aristotelian ethics, and to analyze euthanasia through the basic principles and concepts of virtue ethics. Therefore, first of all, the nature of euthanasia through its types and why it is a current problem will be discussed. Secondly, the basic principles of virtue ethics will be discussed through eudaimonia and arete, which are the basic concepts of Aristotelian Ethics . This evaluation will be made through the concepts of preference and request. In short, the main purpose of the study is to evaluate the euthanasia problem through the basic principles of Aristotelian virtue ethics, happiness, action and preference, to create an important alternative to this basic applied ethics issue. The definition of human as a rational being by Aristotle, his sanity and the privilege of making decisions by choosing his own actions will be considered as the basis for euthanasia. For this reason, it will be concluded that voluntary euthanasia will be considered moral through virtue ethics.

Key Words: Euthanasia, Aristotle, Ethics of Virtue, Eudaimonia, Preference.

1. GİRİŞ

Aristoteles *Eudomos'a Etik* adlı çalışmasını *Leto* tapınağında yazılmış dizeler ile açar. Bu dizelere göre iyi, hoş ve güzel ayrı ayrı şeyler olarak tanımlanır. Aynı zamanda *Nikamakhos'a Etik*'in giriş cümlesinde Aristoteles her şeyin en iyisi, hoşu ve güzeli olarak *eudaimonia*- mutluluk kavramını işaret eder. Bu dizelerde adil olan şey en güzel olan, sağlıklı olmak en iyi olan, arzulanan şeye kavuşmak ise en hoş olan olarak tanımlanır. Dolayısıyla, Aristoteles'e göre en güzel, en iyi ve en hoş ifadelerinin her biri bütün araştırmaların, şeylerin ve nihayetinde insanında yegâne amacı olan *mutluluk* üzerinden tanımlanabilir (Aristoteles, 2009 , s. 9). İnsan yaşamının ereği, ulaşılması gereken amaç mutluluktur.

Ötanazi ise iyi ölüm olarak tanımlanmaktadır ve günümüzde çağdaş etik teorilerinin özellikle uygulamalı etiğin en kritik meselelerinden birisi olarak ele alınmaktadır. Bu çalışmanın temel amacı iyi ölüm olarak ifade edilen ötanazi meselesinin Aristotelesçi erdem etiği öğretisinin söz konusu ifade de tarif ettiği amaçsal-ereksel yaşam öğretilerine uygun olup olmadığını irdelemektir. Aristotelesçi erdem etiği teleolojik etik (amaçsal-ereksel) anlayışı olarak değerlendirilir. Çünkü Aristoteles'e göre insanın temel olarak iki açıdan tanımlanması; ilkin insanın rasyonel, doğası gereği bilmeyi

arzulayan bir varlık olması, ikinci olarak da insanın diğer insanlarla bir arada yaşamayı doğası gereği arzulayan bir varlık olması onun iyi-yaşama erişmesinin belli bir ereksellikle tanımlanmasını da beraberinde getirir. İnsanların mutlu bir yaşamı elde etmeleri ancak ve ancak diğer insanlarla doğaları gereği bir arada yaşamalarına ve aynı zamanda bu eylemselliği **kendinde amaç olan iyi**'nin peşinden gidecek şekilde eylemesini gerektirir.

İlk olarak Aristotelesçi erdem öğretisinin söz konusu temel kavramlar tanımlanacaktır. Ardından insanın doğası gereği rasyonel bir varlık olmasının sonucu olarak eylemlerini akılsal yönü ile belirleyen bir varlık olmasının ilkelerinin irdelenmesi gerekmektedir. İnsan diğer canlılardan farklı olarak eylemlerini tercihleri üzerinden belirleyen ve bu tercihleri kendinde amaç olan iyi yaşama ulaşma yönünde yönlendirme yetisine sahip bir varlıktır. Tüm bu tanımlamalardan hareketle ötanazinin de bir tercih olarak değerlendirilmesi ve insanın akılsal yetisi ile bu karara, tercihe erişmesi erdem etiğinin çizdiği sınırlara ne derece dahil edilebileceği analiz edilmesi gereken temel sorundur.

2. Ötanazinin Tanımı Ve Türleri

Ölme veya öldürme izni anlamına gelen ötanazi kavramı Yunanca iyi anlamına gelen *eu* ve ölüm anlamına gelen *thanasia* kelimelerinden türemiştir. Dolayısıyla ötanazi, kelime anlamı açısından iyi ölüm ya da acısız ölüm anlamına gelmektedir. Günümüzde ötanazi problemi tıp, hukuk ve felsefe alanında ele alınmaktadır. Ötanazinin yasal olup olmaması üzerine yapılan tartışmalar hukuk alanında, ötanazinin uygulanma yöntemi açısından doktor-hasta- hasta yakını gibi ilişkileri üzerinden ele alınması tıp alanında ve nihayetinde uygulamalı etiğin kürtaj meselesi ile birlikte en önemli ahlaki problemlerini kapsaması bakımından da felsefe açısından tartışılmaktadır. Genel itibarıyla felsefenin, özel anlamda ise uygulamalı etiğin önemli bir problemi olması bakımından ötanazi meselesi şu kritik soru üzerinden ele alınır: Artık iyi yaşam tanımına uygun olmayacak, iyi yaşam tanımına aykırı gelecek bir halde katlanılmaz acılar çeken birisinin ölmeyi arzulaması veya o kişinin ölümüne karar vermek etik midir? Bu temel soru bağlamında ötanazi hem etimolojik tanımlaması açısından hem de iyi yaşam yoksunluğu karşısında tercih edilmesi olası bir seçenek olması bakımından nazikçe öldürme anlamına gelir.

Ötanazi meselesinin ahlak felsefesi açısından ele alınmasının ve uygulamalı etiğin kritik bir meselesi olarak tanımlanmasının bir diğer önemli sebebi de onun diğer ölme/öldürme türlerinden ayrı, bambaşka ahlaki ilişkiler dinamiğini barındırıyor olmasıdır. Örneğin ötanazinin, cinayet ve intihardan ayrı ve bağımsız bir ahlaki mesele olarak tanımlanmasının temelinde ölümün, ölmeyi arzulayan veya ölmesine karar verilen kişinin refahı ya da esenliği için gerçekleşme durumudur. Öte yandan intiharı seçen kişinin de kendi esenliği için bunu tercih ettiği ya da arzuladığı söylenebilir. Bu noktada ötanaziyi diğer ölme türlerinden ayıran ikinci etken olarak; acı, önlenemez ve engellenemez

derecede duyulan psikolojik ya da fiziksel acı, ele alınabilir. Kısacası ötanaziyi, hasta veya eylemin öznesi açısından refaha erme ve acıdan kaçma etkenleri açısından diğer ölme ve öldürme durumlarından ayıran etken esasen meseleye ölmeyi arzulayan kişinin perspektifinden bakmayı barındırır (Kuyurtar, 2007, s. 118). Son olarak ötanaziyi diğerlerinden ayrı kılan bir diğer özellik onun farklı türlere göre sınıflandırılmasıdır.

Ötanazi arzu edilme/tercih edilme durumuna göre üç, uygulama metoduna göre ise iki ayrı başlık üzerinden analiz edilir. Arzu edilip edilmemesine bağlı olarak; hastanın talebi üzerine gerçekleşen ötanazi *istemli ötanazi*, hastanın zihinsel veya fiziksel kapasiteye sahip olmamasına rağmen gerçekleşen ötanazi *istem-dışı ötanazi*, hastanın beyanda bulunacak yetisi olmasına ancak ötanaziye dair bir talebi olmamasına rağmen gerçekleşen ötanazi ise *istem dışı ötanazi* olarak adlandırılır. İkinci sınıflandırma ise hastanın ölme sürecine müdahalede bulunma ve müdahalesiz davranma durumuna göre yapılır. Bu bağlamda; hastanın arzu edip etmemesi durumundan bağımsız olarak, hastanın acı çeken haline herhangi bir dış etkene başvurmadan doğal sürece bırakarak son verme durumuna *pasif ötanazi*, hastanın acı çekme sürecini uzatmamak adına bir dış etken ile (iğne, ilaç, zehir gibi) sürece dahil olma durumuna ise *aktif ötanazi* denir. Bu ikili sınıflandırma birbiriyle bağlantılı olacak şekilde altılı bir kategorizasyonla genişletilir ve kısaca ötanazinin üçü aktif (istemli, istemsiz, istem-dışı) ve üçü pasif (istemli, istemsiz, istem-dışı) altı türü vardır.

Söz konusu sınıflandırmanın kısacası yapılmasının temeli Aristotelesçi etik öğretisinin istek-tercih etme üzerine yaptığı önemli vurgudur. Uygulama yöntemi bir tarafa, Aristotelesçi erdem etiğinin ötanazini problemi açısından bir alternatif oluşturup oluşturmayacağı özellikle arzu edilme/tercih etme sınıflandırılması üzerinden tartışılmalıdır. Çünkü bu çalışma söz konusu problemi, Aristotelesçi ahlak öğretisi üzerinden ele almayı ve ötanazinin ahlaki bir problem olarak ifade edilmesini sağlayan temel soruya (katlanılmaz acılar çeken birisinin ölmesi/ölme kararı alması etik midir?) alternatif bir yaklaşım getirmeyi amaçlamaktadır. Bu nedenle ilk olarak Aristotelesçi erdem etiği nedir sorusu yanıtlanmalıdır. İyi yaşam'ı (*eudaimonia*) insan hayatı için zaruri bir erek olarak işaret eden Aristoteles'in bu öğretilerine göre iyi yaşam formlarını kaybeden, acılar içinde yaşayan birisi söz konusu olduğunda iyi-yaşam tanımlamasının ne derece söz konusu olacağı arzu, seçim ve tercih etme kavramları üzerinden değerlendirilecektir.

3. Aristotelesçi Erdem Etiği

Aristoteles *Metafizik* adlı yapıtını *bütün insanlar doğası gereği bilmek ister* tanımlaması ile açar (Aristoteles, 2006, s. 75). Bu ifade bizlere insanın mahiyeti üzerine önemli bir tanımlama vermektedir. Çünkü Aristoteles çalışmanın bu ilk paragrafından itibaren esas amacının insanı diğer canlılardan ayırt eden özellik olarak bilme ediminin üzerinde durmayı sürdürür.

Dolayısıyla insan doğası gereği bilmeyi arzulayan, bilginin peşine düşen ve bunu hiçbir amaç gözetmeksizin yapma arzusuna sahip bir varlık olarak diğer canlılardan ayrılır ve bu insan üzerine Aristoteles tarafından verilen ilk tanımlamadır. Buna karşın bilmek ya da bilgiyi arzulamak, insanın yegâne amacı değildir. İnsanın dünyada bulunma amacı bilgi peşinde koşmakla birlikte *bir arada yaşamaktır* da. Bir arada yaşama isteği insanı yine diğer canlılardan ayıran bir özelliği olarak tanımlanabilir. Aristoteles bu ayırt edici özelliği şöyle özetler: “İnsan arının ya da topluluk içinde yaşayan başka bir hayvanın olmadığı anlamda siyasal bir hayvandır. Çoğu kez dediğimiz gibi doğa hiçbir şeyi boşuna yapmaz insanı siyasal bir hayvan yapmak amacıyla da bütün hayvanlar arasında yalnız ona dili, anlamlı konuşma yetisini vermiştir” (Aristoteles, 2010, s. 9). İnsan *zoon politikon*'dur, sosyal bir canlıdır. Çünkü o diğer canlılardan farklı ve ayrı olarak normlara bağlı kalarak bir arada yaşamayı arzular. Bu iki tanımlama Aristoteles'in ahlak öğretisinin temel iki etkeni olarak değerlendirilir. İnsan bir arada yaşamak isteyen, bu istek doğrultusunda eylemde bulunan, rasyonel bir varlıktır. İnsanlar bilme arzusunun dışında başka bazı arzulara da sahiptir. Bu arzular aracılığıyla sahip oldukları istek ve tutkuların eşliğinde eylemde bulunurlar, bilmeyi, bilginin peşinde olmayı da bu açılardan insani eylemler olarak düşünebiliriz (Arslan A. , 2022, s. 243).

Eylemde bulunan varlık olarak tanımlanan insanın eylemleri doğrultusunda amaçladığı iyinin ne olduğu Aristotelesçi ahlak öğretisinin temel meselesidir. Bununla bağlantılı olarak *Nikomakhos'a Etik* iynin tanımlaması ile başlar. İyi her insanın, disiplin ve eylemin hedeflediği, arzuladığı şey olarak tanımlanır (Aristoteles, 2009 , s. 9). İnsanların mutlu bir yaşam elde etmesi için eylemlerini belirlemesi ve bu eylemlerini kendisinden dolayı istenen, **kendinde amaç olan** iyinin peşinden gidecek şekilde belirlemesi gerekmektedir. Çünkü Aristoteles'e göre “kendisi için aranan, başka bir şey için aranandan hiçbir zaman bir başka şey için tercih edilmeyen de hem kendileri için hem de onun için tercih edilenlerden daha fazla amaçtır. Hiçbir zaman bir başka şey için tercih edilmeyip hep kendisi için tercih edilene ise kendisi amaçtır diyoruz” (Aristoteles, 2009 , s. 17). Söz konusu tanımlama insan için iyi olanın, insanın kendisi için peşinden koştuğu şeyin ne olduğu sorusunu sormak gereklidir. Bu kendinde amaç olarak insan tarafından istenen şey *eudaimonia* olarak işaret edilir. İnsan eylemleri için arzulanan iyinin mutluluk olduğu, en çok mutluluğun böyle bir şey olarak tanımlandığı söylenir. Çünkü sadece mutluluk başka bir şeye ulaşmak için değil ancak kendisi için istenir.²

² Aristotelesçi ahlak öğretisinin teleolojik olduğu da böylece söylenebilir. Çünkü bu ahlak öğretisinde eylem kendinde iyi ya da kötü olarak tanımlanmaz. Eylemin temeli ya da niyeti o eylemi iyi ya da kötü yapan şey değildir. Aristoteles öğretisinde eylem

Eudaimonia kavramı *eu* ve *daimon* kelimelerinin birleşimi ile oluşan ve iyi yaşam anlamına gelen kavramdır. O halde insan eylemleri için iyi olanın amaçladığı, kendisi için istenen yaşam, iyi yaşamdır. Bu noktada ilk olarak iyi yaşamı sağlayan ve iyi yaşama karşılık gelen koşulların neler olduğunu sormamız gerekir. Aristoteles *eudaimonia* kavramını bir etkinlik olarak tanımlar. Bu etkinlik ruhun erdemine uygun etkinliğidir. Daha önce de belirtildiği üzere iyi yaşam insanın ulaşması gereken bir amaç ve temelinde eylemi barındıran bir etkinliktir.³ Peki, insan için bu etkinlik nasıl tanımlanmalıdır? *Zoon politikon* olarak tanımlanan insanın iyi yaşama sahip olduğunu hangi koşullar ekseninde açıklayabiliriz? Ve nihayetinde çalışmanın temel meselesi üzerinden; Aristotelesçi etik öğretisinin tanımladığı iyi yaşam tanımlaması üzerinden bu yaşam koşullarına sahip olmayan bir insanın ötanazi kararı veya ötanazi uygulaması etik midir? Başka bir deyişle Aristotelesçi ahlak öğretisinin temel ilke ve kavramları ötanaziyi ne derece içermekte veya onaylamaktadır sorusu yanıtlanması elzem bir sorudur. Görüldüğü üzere Aristoteles'in, ruhun erdeme uygun etkinliği olarak tanımladığı *eudaimonia* genel anlamda, kişisel memnuniyeti, hayata dair duyulan evrensel bir mutluluğu ifade eder (Aristoteles, 2009 , s. 17). Aristoteles'e göre ise mutluluk, sadece gerçekleştirilen, ortaya konan bir sonuç değildir, çünkü o ulaşılmak istenen amaç, kendinde bir amaç olarak tanımlanır. Bununla birlikte iyi bir hayat tarzı ya da yaşam biçimi olarak tanımlanan mutluluk Aristoteles tarafından salt bir hedef ya da amaç değildir, aynı zamanda nasıl iyi bir yaşam sağlanır, iyi bir yaşamın ilkeleri nelerdir onu da ortaya koymuştur. (Bayraktaroğlu & Özcan, 2020, s. 279).

Aristoteles'e göre insan diğer canlılarla, yaşamak-canlı olmak ilkesini paylaşır, ancak insanı diğer canlılardan ayıran temel onun sadece yaşamayı değil iyi yaşamayı arzuluyor olmasından geçer (Aristoteles, 2011, s. 23). Bu arzu, insanı diğer canlılardan ayrı kılan özelliği, rasyonelliği üzerinden ele alınır. O halde *eudaimonia* tanımı insan eylemleri söz konusu olduğunda ruhun akla uygun etkinliği haline dönüşür. Çünkü insanın en büyük erdemi rasyonel olması ve eylemde bulunurken, bir arada yaşarken rasyonel ilkelerden hareket etmesidir. İnsanın temel misyonu akla uygun eylem ve

yöneldiği şeye, nihai ereğine kısacası mutluluğa erişip erişememesine göre iyi ya da kötü olarak tanımlanır (Arslan A. , 2022, s. 246).

³ Amaçsallık ya da ereksellik ilkesi aslında Aristoteles'in ontolojisinde geçerli olan bir ilkedir. Her varlık belli bir ereğe, kendi *aktüelitesini* gerçekleştirmeye doğru bir harekete sahiptir. Aynı şekilde ereksellik onun erdem etiği için de geçerlidir. Bu noktada etik gereğince belirtilen ve üzerinde durulan temel amaç eylemlerde yer alan iyi olandır. İyi bütün şeylerin ve özellikle eylemlerin ereğidir. Bu ereğe ulaşmak için, iyinin elde edilmesinde doğru eylemlerde bulunma konusu öne çıkmaktadır

faaliyette bulunmaktır ve bu misyonu en mükemmel biçimde gerçekleştirmesi ise onun erdemi olarak tanımlanır (Arslan A. , 2022, s. 248).

O halde, insanın iyi bir yaşama erişmesi kendi ruhuna uygun etkinliğe sahip olması ile mümkün olacaktır. Ancak bu etkinlik veya eylem, herhangi bir fiziksel eylemden farklıdır. (Örneğin: a noktasından b noktasına hareket etmek gibi bir eylem değildir). İnsanın rasyonel doğasına uygun bir yaşam sürmesi onun hayatı boyunca etkin bir şekilde gerçekleştirdiği bir etkinliktir. Ancak bu noktada sormamız gereken önemli bir soru mevcuttur? İnsanı diğer canlılardan ayrı kılan rasyonel yapısı onun iyi yaşama erişmesi için en ayırt edici olarak işaret edilirse, akıl sahibi her bir canlının erdemli olması gerekmez mi? Aristoteles bu problemi insan ruhunu **akıl sahibi** ve **akıl-dışı** olmak üzere ikiye ayırarak çözümler. İnsanın bitkiler ve hayvanlarla paylaştığı beslenme, hareket etme gibi etkinlikleri gerçekleştirdiği yön akıl-dışı ya da akılsal olmayan ruhun işidir (Aristoteles, 2011, s. 43). Bununla birlikte insanın akılsal yönü de akıldan pay alan ve akla sahip olan yön olmak üzere sınıflandırır. Aristoteles tarafından tanımlanan insanın rasyonel doğasının insanın akla sahip yönü üzerinden bu tanımlamaya karşılık geldiğini söyleyebiliriz. Akıldan pay alan yön yine aynı şekilde insanın akılsal ruhuyla bağlantılıdır. Ancak o akılsal olmayan bitkisel ve hayvansal ruhtan da ayrılır. Aristoteles akıldan pay alan tarafın insanın arzulayan-iştah duyan-tercih eden yön olarak ifade eder (Aristoteles, 2011, s. 47).

Söz konusu ayırım şu açıdan önem arz etmektedir: İnsanda var olan arzulama ve iştah duyan yetisi, akıldan tamamen bağımsız olarak ele alınmaz. Çünkü insan arzu ve iştahları doğrultusunda kararlar verir ve tercihlerde bulunur. Bu tercih ve karar verme yetisi hayvansal veya bitkisel ruha ait olmayan özellikleridir. İnsan davranışlarını hayvan davranışlarından ayırt eden ve o davranışlara ahlaki eylemsellik yükleyen akılsal yönün bizzat kendisi olmakla birlikte akılsal yönün akıldan pay alan tarafı olarak da işaret edilebilir. Aristoteles bu durumu kısaca şöyle ifade eder: “Madem insanla ilgili erdemi inceliyoruz, kabulümüz şu olsun: ruhun akıldan pay alan iki yanının ikisi de aynı tarzda akıldan pay almaz: biri buyurmakla, öteki boyun eğmekle, söz dinlemekle akıldan pay alır” (Aristoteles, 2020, s. 24). Bu noktada doğası gereği rasyonel bir varlık olan insanın her eyleminin bu rasyonel ilkeler doğrultusunda gerçekleşmeyeceği aşikârdır. Çünkü kimi eylemler ruhun akıldan pay almayan kısmı tarafından belirlenebilir. Eylemi erdemli kılacak olan şey, onu ortaya çıkaran arzu ve isteğin akli takip etmesidir.

Aristoteles’in aradığı ya da idealize ettiği, mutluluğa ulaşmak üzere kritiklerini belirttiği ruhta hem akli hem de gerektiğinde ona karşı koyabilecek, başka doğrultularda seçimlerde bulunabilecek, tercihin öznesi olarak tanımlanabilecek bir yeti söz konusudur. Aristoteles bu yetiyi arzu veya iştahla tanımlar. Bu arzu iştah veya isteğin akli takip etmesi halinde, yani

onların doğru olarak tanımlanma durumunda ya da bu tarz eylemlerin **akıllı bir arzu** olduğu durumlarda erdemli davranışa karşılık geldiğini, yanlış olduğunda yani esasen akli takip etmemesi durumunda ise akıllı olmayan ve haliyle erdemsiz davranışa karşılık gelecektir (Arslan A. , 2022, s. 250). O halde iyi, her eylem ve tercih söz konusu olduğunda kendinde amaçtır. Çünkü bütün eylemler ve bütün faaliyetler her şey onun uğruna ve ona ulaşmak için yapılmaktadır. Bu mesele üzerine Aristoteles şöyle der: “Bütün yapılanların bir amacı varsa, bu, yapılan iyi olur; amaçları daha çoksa, iyi bunlar olur” (Aristoteles, 2009 , s. 16). Bu noktada üzerinde durulması gereken önemli bir mesele söz konusudur: Bir şeyin iyi olabilmesi ya da bir şeyin iyi olarak tanımlanabilmesi amacıyla yapılan eylemin bir amacından mı söz etmeliyiz yoksa yapılan eylem bizzat kendi başına bir amaç olarak mı işaret edilmeli? Aristoteles’e göre iyi’nin ve hatta iyi yaşamın tanımı aşıkardır: iyi hatta en iyi; *kendisi amaç olan bir şey* olarak tanımlanır. Bu sebeple Aristoteles’in ahlaki yaşam formu üzerinden şekillendireceği iyi, kendisi amaç olan şeydir.

O hâlde, kendisi amaç olan birden fazla şey söz konusuysa iyi olarak işaret edilen şey en çok kendisi amaç olan şeydir. Bir derecelendirme söz konusuysa iyi en çok kendisi amaç olandır. Çünkü iyi aynı zamanda kendisi için istenen, arzulanan ve tercih olunan şeydir. Dolayısıyla kendisi amaç olan şey her zaman kendisi için istenen ve aynı zamanda başka bir şeye tercih edilmeyen şey olarak tanımlanır. “Demek ki yapılanların amacı olarak mutluluk kendisi amaç ve kendine yeter bir şeydir” (Aristoteles, 2009 , s. 17). İnsan için en yüksek iyi araçsal olanda bulunmaz. İnsanın en yüksek iyisinin kendinde amaç olması gerekmektedir. Bu bakımdan en yüksek iyi olarak tanımlanan *eudaimonia*’nın haz ile bağlantılı olan, geçici veya psikolojik bir ruh durumuna karşılık gelmediğini belirtmek gerekir. Erkizan’ın (2002, s. 235) belirttiği üzere insan kendi kendisini ancak ve ancak başka hiçbir şeyin ereği ya da amacı olmayan bir mutluluk alanında yaratır. Bu alan zaten ontik öznenin kendisini en yetkin haliyle duyumsadığı alandır. Bu bakımdan bir kişinin *eudaimonia*’ya ulaşmış olması ya da mutluluk ilkelerine sahip olması bir bütün olarak yaşam boyunca erdemli bir yaşama erişmesi anlamına gelmektedir. Söz konusu mutlu olma durumu yaşamın belli bir kısmına ait olan *hazza* dayalı mutluluklardan ayrılır, erdeme dayalıdır. Platon ve Stoacılar için de *eudaimonia* tanımı gereğince erdem hem gereklidir hem de yeterlidir (Shaw, 2009, s. 530).

4. İsteme ve Tercih (*Proairesis*) Bağlamında Erdem

Aristoteles’e göre ruh, bütün canlıların ortak ilkesi olarak ele alınır, hatta doğrudan canlılık ilkesi olarak tanımlanır. Rasyonel veya akılsal ruh, insana özgü bir özelliktir. Bitkilerde beslenme, hayvanlarda hareket-duyum ve imgeleme yetilerini sağlayan ruh insan söz konusu olduğunda hareket, düşünme, algılama, yargılama ilkesi olarak ele alınır (Aristoteles, 2011, s. 138). O halde, insanın akıl sahibi olması, akli başında olması canlı olarak ayırt

edici özelliğine karşılık gelmektedir. Bununla birlikte, aklını etkin olarak kullanabilmesi, eylemlerini buna göre, akli başında olma yetisi üzerinden sonuçlanacak ereksel ilkeler ile oluşturmasının temelidir. İnsan tercihte bulunan, tercihler arasında seçim yapabilme kapasitesine sahip olan bir varlıktır. Böyle bir varlık olarak tanımlanan insan etik ilkeleri kendi yaşamında uygulayabilen, yani akla uygun yaşayandır. Yalnızca böyle bir yaşama tarzının sonucu olarak mutlu olur. Akla uygun olmayan ya da akılsal olmayan eylemlerde bulunan insan mutlu olamaz ya da iyi bir yaşama sahip olamaz. Dolayısıyla insan tercihte bulunan, yani iki seçenektan birini belirleyebilecek olanağa sahip bir varlık olarak tanımlanır (Ketenci & Topuz, 2013, s. 8).

Tercih, üzerine düşünüp taşınılan eylem olarak tanımlanır, eylemin kaynağı arzu ile birlikte bir amaç peşinde koşan akıldır. Tercih, arzu ve iştah duymaya oranla erdeme daha yakın olan ve erdemle ilişik bulunan şey olarak da tanımlanır. Seçme veya seçim dediğimiz şey gücümüz dahilinde olan şeyleri düşünüp taşınmaya dayanan arzudur veya Aristoteles'in de ifade ettiği gibi arzu eden akıl veya akıllı arzudur ve bu tür bir eylemin ilkesi, insandır (Ross, 2011, s. 312). Bu sebepten dolayı da tercih seçime karşılık gelerek tanımlanır ama her seçim üzerine düşünüp taşınılmadan gerçekleştiğinden dolayı tercih değildir. Tercih edilmiş şey, üzerine uzunca düşünülmüş arzudur. Tercih elimizde olan şeylerin seçeneklerin ya da seçimlerin, enine boyuna düşünülmesiyle arzuya dönüşür. Aristoteles tercih etme ve seçme arasındaki farkı *Eudemos'a Etik*'te şöyle tanımlar: "Tercih (*proairesis*) bir seçimdir (*hairesis*), ama her seçim bir tercih değildir. Tercih biri yerine (*pro*) bir başka şeyi seçmedir. Bu ise incelemeyen ve düşünüp taşınmadan bağımsız olmaz. Bunun için tercih düşünüp taşınılacak bir sanıdan kaynaklanır." (Aristoteles, 2020, s. 44). Yunanca *proairesis* kavramı üzerinden tanımlanan tercih kavramı, bütün başka seçeneklerden önce gelen, önce seçilmesi gereken anlamına karşılık gelir. Bu tanımlama üzerinden; tercih, enine boyuna düşünülerek ele alınan, *düşüncenin sonucu* olan durumlarda söz konusu olacaktır. İnsan sadece birden fazla seçenek karşısında olan durumlar ve eyleyebileceği ihtimali olan şeylerle ilgili böyle bir etkinlikte bulunur.

Dolayısıyla konuyu belli durumlara bağlı olan eylemleri gerçekleştiren birinin sahip olduğu erdemler üzerine çekerek, ele alınan eylemin o eylemi "isteyerek" ya da "istemeyerek" yapmasına yöneltebiliriz. "İmdi isteyerek yapılan nedir, istemeyerek yapılan nedir, tercih nedir, bunları belirlememiz gerekiyor. Madem erdem ile kötülük onlarla belirleniyor, öncelikle isteyerek yapılan ile istemeyerek yapılanı ele almak gerekiyor. Bunlar şu üç şeyden biridir diye düşünülse gerek: ya bir iştaha göre, ya bir tercihe göre, ya da bir çıkarıma göre: isteyerek yapılan bunlardan birine uygun olan; istemeyerek yapılan ise bunlardan birine aykırı olandır." (Aristoteles, 2020, s. 34). Aristoteles'e göre bir eylem, bir kişinin yapan ya da maruz kalan olarak hiç etkisi olmadan gerçekleştiriliyorsa bu tarz eylemlere **zorla yapılan**

eylemlerdir deriz. Aristoteles'in üzerinde durduğu bir başka eylem türü ise **bilgisizlikten dolayı** ortaya çıkan eylemlerdir. Aristoteles'e göre bir eylem bilgisizlikten dolayı ortaya çıktıysa ve sonucunda pişmanlık mevcutsa, istemeyerek yapılmış demektir. Kısacası bilgisizlikten yapılan eylemlerle bilmeden yapılan eylemler aynı değildir.

Erdem ve iyi yaşam eylemleriyle ortaya çıktığından dolayı, eylemlerin isteyerek mi yoksa istemeyerek mi yapıldığını ortaya çıkarmak erdemli bir yaşam tanımı açısından son derece önemlidir. İstemeyerek yapılan eylemler, zorla-maruz kalarak ortaya çıkan eylemler; “yapanın da maruz kalanın da dışında bulunan, böyle olduğundan dolayı da yapanın ya da maruz kalanın hiç payı olmadan yapılan zorla yapılandır” (Aristoteles, 2009 , s. 44). Buna ek olarak Aristoteles erdemlerin nihai ereği mi belirlediği yoksa bu ereğe giden araçları mı belirlediğine dair de bir incelemede bulunur. Aristotelesçi erdem etiğine göre erek temel ilkedir, temel bir belirlenimdir. Bu ereğin mahiyetinin tanımlanması, temel ilke olarak kabul edilmesi söz konusu olduğunda ona yönelik- o amaca erişmeye dair araçlar ortaya çıkmaya başlar. Buna göre erdem ereğe yönelik olanların tercihi demektir (Aristoteles, 2020, s. 42).

Dolayısıyla Aristoteles'e göre *prohairesis* kavramı, tam da erdem etiğinin gerektirdiği anlamda ve halde, üzerine düşünüp taşınarak hareket etme ve seçim yapma anlamlarında kullanılır. Bu bakımdan eylemlerin hem sonucunda hem de o sonuca götüren ilkeler söz konusu olduğunda bu kavram önem arz eder. Bennett (2001) bu kavramı, Aristoteles etiğinin genel çerçevesine de uygun bir karşılığa gelecek şekilde “iradi tercih” olarak tanımlar. Söz konusu tanımlama tercih etmeyi seçme işleminde ayıran şeyin, iradeyi kullanmak, iradi bir etki sonucunda belli bir sonuca varmak anlamlarını karşılaması bakımından yerinde görünmektedir. *Prohairesis*'in seçimden ayrı tutulmasının bir diğer sebebi de şöyle özetlenebilir. Seçim, arzuların hareketle ortaya çıkmaktadır. Hemen her seçimin temelinde ve onun nihai bir karar olarak tanımlanmasında arzular söz sahibidir. Oysa *prohairesis* hem arzunun hem aklın söz sahibi olduğu bir eyleme biçimidir (Hatipoğlu, 2014, s.48). Kişinin arzuları doğrultusunda eylemine yönelmesi onun bir seçim yapmasını gerektirirken, bu amaca ulaşabilmek adına en iyi eyleme sahip olmak uğruna iradesini kullanması o seçimi bir *prohairesis* haline getirmektedir. Bu sebeple her tercih arzuyu da barındırması bakımından bir seçimdir ancak her seçim tercih olarak tanımlanamaz. Tercih iradeyi de barındırması bakımından seçimden ayrılır. Tam da bu sebeple erdem ve erdemli eylemde bulunmak söz konusu olduğunda *prohairesis*'in önemi söz konusu olmaktadır. *Prohairesis*, doğrudan erdemle bağlantılıdır çünkü erdemler bir amacı destekleyen yollarla ilgilidir ve *prohairesis* o amacı destekleyecek yollarla ilgili olarak enine boyuna düşünmeyi barındırır (Hatipoğlu, 2014, 49).

Erdem etiğinin temel ilkeleri bu noktaya kadar kısaca değerlendirilmiş oldu. Öncelikle Aristoteles'in ikili insan tanımı insanın rasyonel bir varlık olması ve eylemlerini bu özelliği üzerine belirlemesi üzerine odaklanmaktadır. Erdem etiğinde bu değerlendirme insanın iyi yaşamı kendine amaç edindiği ve bu amaca, iyi yaşama ya da *eudaimonia*'ya ulaşmak için erdemlerin, tercih ve işlev üzerinden tanımlanmasını gerektirmiştir. Bununla birlikte ötanazi problemi de söz konusu olduğunda, *eudaimonia* yalnızca acı ve kederden arındırılmış bir hayat anlamına da gelmez. Zira öyle olmuş olsaydı çok az kişi mutlu bir yaşama sahip olabilirdi. Ancak şu açıktır ki Aristoteles için erdemli bir insan (iyi yaşama erdemine uygun tercih, seçim ve eylemlerle erişmiş bir insan) acı ve kederle baş etmenin yollarını daha kolay bulabilir (Shaw, 2009, s. 531). Ölüm söz konusu olduğunda her erdemli insan çıkış yolunu kolaylıkla bulamaz. Erdemli bir insan şanssızlık sonucu ortaya çıkan olumsuzluklarla baş edebilse bile ölüm veya hayata onurlu bir veda söz konusu olduğunda yardım isteyebilir, kendi arzusu ile ölmeyi tercih edebilir. Bütün bu tanımlamalar ve belirlenimler üzerinden ötanazinin ahlaksallığı irdelenmelidir.

5. Ötanazi Problemini Aristoteles Etiği ile Değerlendirme

Söz konusu etkenler Aristotelesçi ahlak öğretisinin temellerini ve aynı zamanda bir eylemi ahlaksal kılan şeylerin neler olabileceğini kısaca özetlemektedir. O halde bir eylemin ahlaksal bir eylem olarak tanımlanabilmesi eyleyen ve eylemde bulunan kişinin bu eylemi bilerek yapmasından geçmektedir. Bilerek eyleme ise eylemin seçilmesi ya da tercih edilmesi ile tanımlanmaktadır. Daha önce belirtildiği üzere eylemde bulunan öznenin eylemlerini bu doğrultuda meydana getirmesi ve nihayetinde eylemin sonucuna yani amacına odaklanarak söz konusu eylemselliğini karakteri haline getirmesi genel anlamda ahlaksal eylemde bulunmanın temel tanımı olarak bizlere sunulmaktadır. Söz konusu tanım ötanazi gibi önem arz eden ve seçim, tercih etme ve özgür irade ile karar verme gibi etkenlerle birlikte ele alınan bir problem söz konusu olduğunda nasıl değerlendirilebilir?

Aristotelesçi erdem etiği gereğince bir eylemi doğru bir eylem ya da ahlâki bir eylem kılan şeyin temelinde, o eylemin ortaya çıkmasında herhangi bir zorlamanın olmaması yatmaktadır. O halde, ilk olarak istemli ötanazi söz konusu olduğunda bu ahlak öğretisi gereğince herhangi bir etik ihlalden söz etmek kolay görünmemektedir. Eylemde bulunan kişinin kendi tercihi doğrultusunda (herhangi bir zorlama olmaksızın) ölümü seçmesi söz konusu ahlaksallık ilkesi doğrultusunda değerlendirildiğinde yanlış görünmemektedir. Ötanazinin ahlaki bir problem olarak ele alınmasında diğer önemli kriter olarak değerlendirilen acı çekme hâli ve bu hâl içerisinde bir tercih yapma durumu elbette ki problemi başka bir açıdan ele almayı gerektirir. Nihayetinde karar veren veya ölmeyi tercih eden kişi eğer acı çekiyor olmasaydı ve şartlar gerektirmeseydi ölmeyi istemeyeceğine dair bir

itiraz ile karşılaşabiliriz. Ancak burada erdem etiği doğrultusunda üzerinde durulan şey karar verilen şartlar değil, karar vermenin altında tercih etme ve istemenin ne derece rol oynadığıdır. Zaten acı çekme, iyileşemez veya tedavi edilemez bir hastalığa yakalanmadığı halde, ölmeyi tercih eden birisinin durumunu ötanazi değil, örneğin bir başka ölüm türü olarak intihar üzerinden de tartışmamız gerekecektir.

İkinci olarak, Aristoteles etiği gereğince bir eylemin ahlaki değeri onun ne derece bilinçli veya bilerek yapılıyor olmasından geçmektedir. Hâliyle, istemli ötanazi dışında kalan istemsiz ve istem-dışı ötanazinin ahlaksallığı erdem etiği kriterleri söz konusu olduğunda negatif bir değerlendirmeye tabii tutulmalıdır. Çünkü Aristoteles'e göre bir eylemi istemeden yapmak ve bilmeden yapmak arasında fark vardır. İstemsiz ötanazi tanımı gereği ölme eyleminin arzu edilmeden- istenmeden uygulanması olarak tanımlanmaktadır. Bu yüzden söz konusu eylemin sorumlusu eylemin sonucunun faili değildir. Eylemin sonucunda bireysel otonomisini kaybedecek olan kişi ile eylemi gerçekleştiren ya da eylemin faili olarak eylemin sorumluluğunu alacak kişi farklı kişilerdir.

Eğer, ötanazi problemini bir hak meselesi olarak değerlendirecek olursak, hastanın söz konusu iki seçenekten birini tercih ettiğini söylememizin herhangi bir yanlışlığı yoktur. Bu seçeneklerden ölümü tercih etmesi de en az bu sebepten dolayı etik kabul edilmelidir. O halde, ötanazi erdem etiği gereğince de isteyerek yapılan, her zaman olanaklı olan ve eylemi seçenekler arasından birine yönelerek oluşan bir tercih olarak tanımlanabilir. Bununla birlikte Aristoteles istemeden ortaya çıkan eylemler üzerinde de durmaktadır ve bu tarz eylemler ya bilmeden ortaya çıkar ya da bilgisizlikten dolayı ortaya çıkar. Örneğin, istemsiz ya da istem-dışı ötanazide eylemin failinin hekim ya da hasta yakını olduğunu göz önüne alacak olursak bir hekim hastanın hayatını sonlandıracak ilacı bilmeden veremez. Eğer, söz konusu ilaç doktor tarafından hastaya verilmişse ya sonuçlarının bilgisine bağlı olarak ya da bilgisizlikten verilmiştir. Bilgisizlik sebebiyle hastaya verilmişse bu mesele tıp etiğinin ayrıca tartışılması gereken bir problemi haline gelir. Bilerek vermiş olması ise istemeden ortaya çıkan eylemler olarak ele almamız gerektiğinde hastanın doğrudan sorumlusu olmadığı bir eylemi ortaya çıkaracaktır. Kısacası erdem etiği temelinde karar verme ve rasyonel düşünüp-taşınma ilkeleri doğrultusunda belirlediği kriterler ile istem-dışı ve istemsiz ötanazi söz konusu olduğunda onay veren bir bakış sergilememektedir.

Üçüncü olarak erdem etiğinde ahlâki eylemin temel kriterinin tercih olarak tanımlanması ve Aristoteles tarafından **tercihin kendi elimizde olan şeyler üzerine enine boyuna düşünmek** olarak tanımlandığı göz önüne alınacak olursa istemli ötanazi söz konusu olduğunda herhangi bir ahlaki ihlalden söz etmek mümkün görünmemektedir (Aristoteles, 2009 , s. 45). Ancak yine de söz konusu ahlaksallık kriterinde geçen enine-boyuna düşünme

ilkesinin ötanazi kararı verecek kimse için ne derece mümkün olduğu tartışılabilir. Her ne kadar Aristoteles etiği ahlaki eylemde bulunma ve rasyonalite arasında güçlü bir bağ kurmuş olsa da her eylemin ve bu eylemi doğuran kararın rasyonel bir karar olup olmadığı hakkında yeterince açık olamamıştır. Kısacası Aristoteles'in etiğinde eylemlerin özgür iradeler tarafından belirlenmiş olması ve belli bir ereğe göre oluşmuş olması temel kriterler olarak belirlenmiş olsa da özgür iradenin ne olduğu konusunda yeterli detayı bulamayız. Yine de salt akıl ve rasyonel olana ait olarak tanımlamadığı ve arzuya da yer verdiği eylemde bulunma tanımlaması gereğince Aristoteles'in özgürlük meselesine yer açtığı da söylenebilir.

Son olarak Aristoteles'in mutluluk ve mutlu yaşam sürme tanımlamalarına yeniden bakmalıyız. Aristoteles için sadece yaşamak değil aynı zamanda iyi yaşamak insanın ereğidir. İyi yaşamak mutlu bir yaşama sahip olmak ve mutlu bir yaşam sürmekle tanımlanır. Bununla birlikte mutlu sürülmüş bir yaşamın mutlu bir şekilde sonlanması da gerekmektedir. Nihayetinde ölme biçimi ya da ölüme giden yol da yaşamın bir parçasıdır. Aristoteles acılar içinde ölmüş, acınacak bir şekilde ölmüş birisinin mutlu sayılmayacağını vurgular (Aristoteles, 2009 , s. 23). Acı çekerek veya insan onuruna yakışmadan ölüme gitmek insan yaşamının da mutlu bir yaşam olarak tanımlanmayacağını gösterir. Mutlu bir yaşamı kendi onuru için ve kendinde erek olarak arzuladığı şekilde dizayn eden ve arzulayan insanın ölümü de aynı şekilde 'iyi' olmayı hak eder. Hâliyle ötanazinin tanımı gereği iyi ölüm olması, insanın kendi onuruna yakışacağı için bireysel otonomisi doğrultusunda ölmeyi istemesi erdem etiğine uygun düşmektedir.

Bu noktaya kadar Aristoteles'in özellikle isteme ve tercih kavramları üzerine temellendirdiği etik öğretisinin ötanazi meselesine pozitif bir alan açtığı, dolayısıyla ötanazinin ahlâki bir eylem olarak değerlendirilebileceğinin üzerinde durduk. Bununla birlikte Aristoteles gerek *Politika* adlı yapıtında gerekse de söz konusu ahlak çalışmalarında ölüm meselesi üzerine ileri sürdüğü argümanlarla, acıdan kaçmak için ölmeyi istemenin onaylanabilecek bir davranış olmadığını da vurguladığı görülmektedir. *Nikamakhos'a Etik* adlı yapıtında şunları söyler: "Yoksulluktan, aşktan ya da acıdan kaçmak için ölmek bir yiğidin değil, bir korkağın işidir; çünkü zor şeylerden kaçmak gevşekliliktir ve güzel olduğu için bir katlanma değil, kötü olandan kaçmaktır" (Aristoteles, 2009 , s. 59). Bu görüş Aristotelesçi ahlak öğretisini politikanın bir parçası olarak almak olarak da değerlendirilebilir. Zira insan ancak bir toplum içinde mutlu olabilir, sadece toplum içinde olmak insanın bireysel mutluluğu bulabilmesine zemin hazırlayabilir. Yoksulluk, acı ya da aşk ancak bir toplum içinde var olmanın gerekliliği ya da kaçınılmaz sonlarından bazıları olarak tanımlanabilir. O halde eğer erdem etiğini Aristotelesçi politika düşüncesinin bir uzantısı ya da bir parçası olarak değerlendireceksek toplumsal yaşamın gerekliliklerinden kaçmak insanı mutsuz kılacağından, ölmeyi tercih etmek etik olmayacaktır. Aristoteles öğretisinde etik ve

politikanın aynı temele dayandığı ve politik iyiliğin temelinde bireysel iyiliğin olduğu düşüncesine katılmakla birlikte, bireysel karar verme ve eylemde bulunmanın politik kriterler çerçevesinde ele alınması gerekliliği düşüncesine karşı çıkılabilir. Bununla birlikte yaşamak Aristotelesçe kıymetli iken akla uygun yaşamak daha büyük önem arz eder. Onun ahlak öğretisi politika görüşü ile paralel alındığında ölmek ya da ölmeyi istemenin etik olmadığı dolayısıyla ötanazinin kabul edilebilir olmadığı sonucuna varmak gerekir. Ölmek bir kişi için varılabilecek en hazin sondur, çünkü artık onun hayatı ile ilgili iyi veya kötü denebilecek şey, hayatın bizzat kendisi artık yoktur (Aristoteles, 2009 , s. 57).

Bütün bunlara ek olarak Aristotelesçi etik öğretisi gereğince önem arz eden yaşamın kutsallığı meselesi üzerinden de ötanazi problemi ve erdem etiği arasında bağlantı kurmak mümkün olacaktır. Sözümlü ettiğimiz bağlamlara ek olarak *Eudemos'a Etik* adlı yapıtında Aristoteles yaşamın kutsal sayılmasını vurgularken, sadece yaşamının değil iyi yaşamının da rasyonel insanın kutsalı olarak tanımlanabileceğini ifade etmektedir. Genellikle bu çalışma *Nikomakhos'a Etik* boyunca irdelenen temel kavram ve temel problemlerle bağlantılıdır. Hatta çoğunlukla bu yapıt kısa bir analiz olarak erdem, tercih etme, isteme gibi kavramların yeniden analiz etmesi olarak ifade edilebilir. Ötanazi bağlamında ise yaşamın kutsallığı üzerine Aristoteles'in yaptığı tanımlamalar ele almaya değer görünmelidir.

Acıdan uzak ve adaletli bir yaşamın her insan yaşamı için kutsal sayılması gerektiğini vurgulayan Aristoteles, söz konusu hayat özellikle *theoria* yaşamı olduğunda daha kutlu ve daha tercih edilebilir bir yaşam olduğunu ifade eder.⁴ O halde bir tarafta acılar içinde ve adaletsiz bir yaşam diğer tarafta ise acılar ve ıstıraplar içerisinde bir yaşam söz konusu olduğunda insanın bunlardan uzak olanı seçeceği kaçınılmazdır. Bu durum yeniden erdem etiğinin ötanazi açısından olumlu ifadeler içerebileceğini bizlere gösterebilir. Nihayetinde akıl sahibi bir varlık olarak insanın acılar içinde bir yaşamdansa acıdan uzak bir yaşamı ve eğer bu mümkün değilse, onurlu bir ölümü seçmesinin etik sayılabileceği şeklinde yorumlanabilir. “İnsanların yaşamayı onlara rağmen seçtikleri pek çok şey var: sözgelişi hastalıklar, dayanılmaz acılar, kara günler. Öyle ki biri bize seçme hakkı verse, sırf bunlar yüzünden, doğmamış olmak daha baştan seçilecek bir şey olurdu, bu açık.

⁴ “Theoria Yaşamı'nın *telos*'u (sonu) Aristoteles'e göre mutluluk olarak tanımlanır. Mutluluk zaten çok belirli bir etkinlik (bir ruh etkinliği), bu yaşamdaki etkinliğin kendisi *theoria*, dolayısıyla *theorein* mutluluk, yani etkinliğin kendisi zaten mutluluk oluyor. O halde buna göre mutluluk bir etkinliğin peşi sıra oluşabilecek bir şey ya da bir durum değildir. Fakat *Nikomakhos'a Etik*'in tamamında baktığımızda mutluluk *theorein*'in de zorunlu olarak içinde bulunduğu kimi etkinlikler ile, bu etkinlikler aracılığıyla elde edilecek bir şey gibi gözüküyor.”

Ayrıca bizim çocukken sürdürdüğümüz yaşam; akıl taşıyan hiç kimse o günlere yeniden dönmek istemese gerek” (Aristoteles, 2020, s. 13).

6.SONUÇ

Ötanazinin tanımı ve türleri üzerine yapılan ayırım ile başlayan tartışma, Aristotelesçi erdem etiğinin temel kriterleri ile devam etmiş ve nihayetinde erdem etiğinin ötanazi problemine ne derece alan açacağı irdelenmiştir. Aristoteles etiği doğrultusunda ötanazi kararı veren kişi akılı-başındalık ve rasyonellik sıfatına uygun, rasyonel karar verebilme yetisine sahip ise ve verdiği karar ilkin kendi yaşamını bağlıyorsa ahlaki kabul edileceği sonucuna varılabilir. Kişinin kendisi için neyin daha iyi olacağını, neyin kendi yaşamı için doğru olmadığına karar vermesi gerekmektedir. Dolayısıyla rasyonelliği üzerinden ele alındığında insanın akılı başında olması ve kendi eylemlerini tercih ederek karar verebilme ayrıcalığı ötanazi için temel kriterlerdir. Bu açıdan değerlendirildiğinde istemli ötanazinin erdem etiği üzerinden ahlaki kabul edileceği sonucuna varılabilir.

İnsanın doğası gereği rasyonel karar verme yetisine sahip olması ötanazi açısından iki bakış açısı ile değerlendirilir: İlk olarak insanı doğası gereği diğer canlılardan ayırt eden en temel özellik olmasından, insanın doğasına uygun yaşam sürmesinden geçmesidir. İkincisi ise, ancak akılı başında bir insan kendisi için iyi olanı amaç edilebileceğinden dolayı eylemlerinin de temel kriteri olmasıdır. Ötanazi meselesi üzerinden de temel soru böylelikle şekillenmiş oldu: İnsan için herhangi başka bir iyinin söz konusu olmadığı durumlarda ya da artık daha iyiye ulaşamayacak ölçüde acı ve ıstırap içinde sürülen bir yaşam söz konusu olduğunda ölme kararı vermek insan için bir erek, yaşamının en nihai amacı sayılamaz mı? Tanımı gereği ötanaziyi de mutlu bir hayat sürmenin bir parçası en azından mutlu bir şekilde hayatı sonlandırma olarak ele alamaz mıyız?

Ötanazinin tanımlamasından ve günümüzdeki tartışmalar mahiyetinden hareketle de belirtmeli ki Aristotelesçi ahlak öğretisinde bu problem doğrudan doğruya ele alınmaz. Aristoteles’in etik ve politika çalışmalarında sıklıkla ölüm ve ölmeyi arzulama konuları tartışılır ancak bu tartışma ötanazi kapsamında yapılmaz (Zyl, 2000, s. 183). Bu çalışmada ötanazinin erdem etiği açısından ele alınmasının bir diğer önemli sebebi de erdemli bir yaşamın teleolojik ilkeleri bakımından ele alınması ve dolayısıyla kişinin refahı için ona yardım etmenin de erdemli bir davranış olarak tanımlanmasının mümkün olmasıdır. Her ne kadar çalışmanın ana hatları istemli ötanazinin etik olup olmaması sorusu üzerinden şekillenmiş olsa da teleolojik bir etik öğretisi olarak erdem teorisinin ötanazinin tanımı bakımından ele alınmaya değer olduğu da söylenmelidir. Aristoteles ötanaziye dair doğrudan bir bağlam geliştirmemiş ve akıl-eylem-iyi yaşam arasında verdiği bu tanım birliğine iyi ölümü dahil etmemiş olsa da eylemden sorumlu olma söz konusu olduğunda karar verme ve tercih etmeye alan açması onun

etik görüşünde ötanazinin kabul görmesi olarak yorumlanabilir. Ancak tam aksi bir yorumlama da mümkündür. En nihayetinde Aristoteles için de akıl insanı tanrısal kılan bir özellik ise akılsal yaşam insan yaşamının tanrısallığına karşılık gelir. Dolayısıyla Aristoteles ilkin bizdeki tanrısal olan şeye uygun yaşamayı bize ve onurumuza yaraşır olan özellik olarak işaret etmektedir. Bizde var olan akılsal yana uygun yaşamak için her şeyi yapmalıyız derken de tercih eden ve akli başında yaşama uygun olmak isteyen kişi olarak bundan vazgeçmemeliyiz (Aristoteles, 2009 , s. 208). O halde ötanaziye de kendi rasyonel ve akli başında yanımızın bir sonucu olarak ele almak pek ala mümkün görünmektedir.

ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarların herhangi bir çıkarlı dayalı ilişkisi bulunmamaktadır.

ETİK ONAY/KATILIMCI ONAMI

Makale kapsamında katılımcı kullanılmadığı için ilgili onaya yer verilmemiştir.

MADDİ DESTEK

Çalışma için herhangi bir maddi destek alınmamıştır.

YAZAR KATKILARI

Bu araştırma ve araştırma ile ilgili tüm aşamalar tek yazar tarafından yürütülmüştür.

KAYNAKÇA

- Aristoteles. (2006). Metafizik . İstanbul : Sosyal Yayınlar .
- Aristoteles. (2009). Nikomakhos'a Etik . Ankara : Bilgesu Yayıncılık .
- Aristoteles. (2010). Politika. İstanbul: Say Yayınları.
- Aristoteles. (2011). Ruh Üzerine . Ankara: Birleşik Yayınevi .
- Aristoteles. (2020). Eudemos'a Etik . Ankara: Bilgesu Yayınevi.
- Arslan, A. (2022). İlkçağ Felsefesi Tarihi 3: Aristoteles . İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları .
- Basut, L. L. (2015). Mutluluk Bir Energeia mı Yoksa Entelekheia mı? Kaygı(24), 31-40.
- Bayraktaroğlu, H. C., & Özcan, Z. (2020, Haziran). Nikomakhos'a Etik Bağlamında Aristoteles'in Erdem Etiği. 29(1), 277-296.
- Bennett, Byard. (2001). Review of Emotion and Peace of Mind: From Stoic Agitation to Christian Temptation, by Richard Sorabji” (online: <https://bmcr.brynmawr.edu/2001/2001.10.38>). Bryn Mawr Classical Review, 2001.10.38.
- Copleston, F. (2013). Aristoteles . İstanbul : İdea Yayınevi .
- Erkızan, H. N. (2002, Kasım). Çağdaş Aristotelesçi Düşüncede İnsanın Bir Değer Varlığı Olarak Kavranımı. Bilgi ve Değer Sempozyumu Bildirileri , 235-248.
- Hatipoğlu, Elkatip, Sinem. (2014). Prohairesis in Aristotle and Epictetus: A Comparative Study. Kaygı (22), 45-64.
- Ketenci, T., & Topuz, M. (2013). Aristoteles ve Augustinus'un İnsan Anlayışları Üzerine. Kaygı, 1-18.
- Kuyurtar, E. (2007). Ötanazinin Ahlaksallığı. Felsefelogos, 32, 115-134.
- Ross, D. (2011). Aristotle. İstanbul : Kabalcı Yayınevi .
- Shaw, D. (2009). Euthanasia and Eudaimonia. Journal of Medical Ethics, 35(9), 530-533.
- Zyl, L. (2000). Death and Compassion: A Virtue-Based Approach to Euthanasia. Farnham: Ashgate .

Makale Bilgisi: İşcan, M., Halaç, H.H. (2023). Mimarlığın ve Arkeolojinin Kesişimi: Arkeoparkların Sürdürülebilir Tasarım İlkelerinin Belirlenmesi. DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:10, Sayı:2, ss.433-464.	Article Info: İşcan, M., Halaç, H.H. (2023). The Intersection of Architecture and Archeology: Determining the Sustainable Design Principles of Archaeoparks. DEU Journal of Humanities, Volume:10, Issue:2, pp. 433-464.
Kategori: Araştırma Makalesi	Category: Research Article
Gönderildiği Tarih: 12.07.2023	Date Submitted: 12.07.2023
Kabul Edildiği Tarih: 08.10.2023	Date Accepted: 08.10.2023

MİMARLIĞIN VE ARKEOLOJİNİN KESİŞİMİ: ARKEOPARKLARIN SÜRDÜRÜLEBİLİR TASARIM İLKELERİNİN BELİRLENMESİ

Melisa İşcan*, Hicran Hanım Halaç**

ÖZ

Arkeoparklar, arkeolojik alanlar, eserler içeren parklar veya açık alanlar olarak, kültürel mirasın korunması ve tanıtılmasında güçlü bir unsur olarak ortaya çıkmıştır. Bu makale, bu alanda gelecekteki araştırmalara ve uygulamalara bilgi sağlamayı amaçlayan, arkeopark tasarımı ve yönetimine ilişkin mevcut literatürün kapsamlı bir analizini sunmaktadır. Çalışma, tasarım kriterleri, ziyaretçi yönetimi ve çevresel sürdürülebilirlik konularına odaklanarak arkeoparklar hakkında sistematik bir literatür taraması yapmayı amaçlamaktadır. Stonehenge Arkeoparkı, Küçükyalı Arkeoloji Parkı, ve Boario Arkeoloji Parkı'ndan örnekler tasarım kriterlerini belirlemek için değerlendirilmiştir. Konuyla ilgili mevcut literatürü incelenmiş, ilgili 38 tez analiz edilmiştir. Sistematik literatür taraması sonucunda ise höyük, klasik dönem ve çok katmanlı arkeolojik alanlar olmak üzere toplam 126 arkeolojik park örneğinin karşılaştırılması yoluyla, bu parklar üzerinde yapılmış olan kentsel ve mimari unsurlar değerlendirilmiş ve öneriler getirilmiştir. Bu alanlar için yapılmış veya yapılması için öneri verilmiş arkeopark veya arkeolojik park tasarımları üzerinden kriterler belirlenmiştir. Değerlendirme süreci, arkeolojik alanların veya eserlerin park tasarımına entegrasyonunu, etkili ziyaretçi yönetimi stratejilerini ve çevresel sürdürülebilirlik uygulamalarını vurgulayarak temel tasarım kriterlerinin belirlenmesini kapsamaktadır. Sonuç olarak, zengin kültürel mirasımızı koruma ve sergileme aracı olarak arkeoparkların önemi vurgulanmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Arkeopark, arkeolojik park, açık hava müzesi, arkeoturizm.

* Doktora Öğrencisi, Eskişehir Teknik Üniversitesi, mim.melisaiscan@gmail.com, ORCID: 0009-0001-6600-1247.

**Prof. Dr., Eskişehir Teknik Üniversitesi, hhalac@eskisehir.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8046-9914.

THE INTERSECTION OF ARCHITECTURE AND ARCHEOLOGY: DETERMINING THE SUSTAINABLE DESIGN PRINCIPLES OF ARCHAEO PARKS

ABSTRACT

Archaeoparks, as parks or open spaces containing archaeological sites or artifacts, have emerged as a powerful element in the preservation and promotion of cultural heritage. This article presents a comprehensive analysis of the existing literature on archaeopark design and management, aiming to inform future research and applications in this area. The study aims to conduct a systematic literature review on archaeoparks, focusing on design criteria, visitor management and environmental sustainability. Samples from Stonehenge Archaeological Park, Küçükyaalı Archaeological Park and Boario Archaeological Park were evaluated to determine the design criteria. Existing literature on the subject was examined and 38 theses were analyzed. As a result of the systematic literature review, the urban and architectural elements built on these parks were evaluated and suggestions were made by comparing a total of 126 archaeological park examples, including mounds, classical period and multi-layered archaeological areas. Criteria have been determined based on the archaeopark or archaeological park designs that have been made or proposed for these areas. The evaluation process includes identifying key design criteria, emphasizing the integration of archaeological sites or artifacts into park design, effective visitor management strategies, and environmental sustainability practices. As a result, the importance of archaeoparks as a means of preserving and exhibiting our rich cultural heritage is emphasized.

Keywords: Archaeopark, archaeological park, open air museum, archaeological tourism.

1. GİRİŞ

Arkeolojik parklar veya arkeoparklar arkeolojik buluntuların sergilenmesini sağlayan, antik çağların tarihini, kültürünü ve dönemin yaşayış koşullarını ayrıntılarla birlikte kişilere aktaran müze veya park olarak karşımıza çıkmaktadır (Kwas, 1986, ss. 4-5; Cleere, 1990, s. 158). Arkeolojik parklar, tarihi ve kültürel mirası keşfetmenin bir yolunu temsil etmektedir (Kwas, 1986, s. 3).

Arkeopark ve arkeolojik park kavramları, karmaşık bir şekilde iç içe geçmiştir ve genellikle iki kavram arasında ayırım çizgisi yok denilebilir. Arkeoparklar, arkeolojik keşifleri orijinal bağlamlarında sergilemek ve ziyaretçilerin geçmişi ilk elden deneyimlemelerini sağlamak için tasarlanmıştır. Tipik olarak tarihi yerlerin yakınında bulunan bu mekânlar, ziyaretçileri geçmişi keşfetmeye çeken bir dizi sergi ve etkileşimli etkinlik sunmaktadır (Kwas, 1986, s. 3). Arkeoparklar, her yaşta ziyaretçiyi eğitmenin ve eğlendirmenin bir yolu olarak giderek daha popüler hale gelerek eski uygarlıkların harikalarını eğlenceli ve bilgilendirici bir şekilde deneyimlemek için bir yol sağlamaktadır (Kwas, 1986, s. 3; Cleere, 1990, s.

281). Arkeolojik bölgeler, coğrafyalardaki kültürleri derinlemesine anlamamıza olanak tanımaktadır. ICOMOS'a göre (ICOMOS, 1990, ss. 1-2), arkeolojik mirasın değerli ve yenilenemeyen bir kültürel kaynak olarak korunmasına önem verilmelidir. Mary L. Kwas'a göre (1986, s. 3) saha verilerini yayınlayıp sergileyerek yenilenemeyen kaynakları korumak ve ziyaretçi eğitimini kolaylaştırmak için yeniden inşa edilmiş höyükleri ve toprak işleri korumak amaçlanmalıdır. Bu koruma ve bilinçlendirmenin gerçekleşmesi için arkeopark olgusu ortaya çıkmıştır.

2. Amaç, Kapsam ve Yöntem

Bu çalışmanın birincil odak noktası, arkeolojik alanları veya eserleri önemli unsurlar olarak dahil etmek için tasarlanmış arkeolojik park, arkeopark ve arkeolojik alanlarda yapılan çevre düzenlemelerini araştırmaktır. Bu makale ile arkeolojik parklarda uygulanan yönetim ve koruma stratejileri ile ilgili mevcut literatür kapsamlı bir şekilde araştırılıp değerlendirilecektir. Bu sistematik literatür içerik analizi çalışmasının birincil amacı, arkeopark tasarımı ve yönetimi ile ilgili mevcut literatürün kapsamlı ve sistematik bir incelemesini yapmaktır. Böylelikle çalışma, bu uzmanlık alanında gelecekteki araştırmalara ve pratik uygulamalara zemin hazırlamayı amaçlamaktadır. Analiz yoluyla, dünya çapında bu tür parkların oluşturulması ve geliştirilmesi için değerli bilgiler ve kılavuzlar sağlayarak arkeoparklar için iyi tanımlanmış bir dizi tasarım kriteri oluşturulacaktır. Bu çalışmadan elde edilen bulgular, parklardaki arkeolojik alanların korunmasına ve sürdürülebilir yönetimine katkıda bulunacak, ziyaretçiler için eğlenceli ve eğitici deneyimler sunarken kültürel mirasın nasıl korunacağına ilişkin anlayışımızı zenginleştirecektir. Kriterlerin oluşturulması için yapılan çalışmalar arasında arkeolojik alanların veya eserlerin park tasarımına entegrasyonu, ziyaretçi yönetimi stratejileri ve çevresel sürdürülebilirlik hususları yer alır. Bu makalede müze olgusunun doğuşu ile uluslararası alanlarda tüzükler ve ulusal kanunlar incelenecek, bunun sonucunda arkeoparkların tasarımının kriterleri üzerinde durulacaktır. Arkeopark, arkeolojik park kavramları tanıtılacaktır. Makalede, aşırı örnek incelemesi yapılmadan höyük, klasik dönem ile klasik ve höyük yerleşimlerinin birlikte görüldüğü çok katmanlı arkeolojik alanlardan birer örnek sunulacaktır. Ayrıca her bir arkeolojik alanın arkeopark olgusu etrafında nasıl bir yol izlediği konusunda bilgi verilecektir. Bu şekilde, okuyucuların konu hakkında kafa karışıklığı yaşamadan makaleyi takip etmesi amaçlanmaktadır. Bu makalede "Arkeolojik Sit Alanlarının Korunması Kavramında Arkeopark Kavramının Önemi" üzerinde durulacaktır. Literatür çalışmasında "Arkeopark, Açık Hava Müzesi, Arkeolojik Park, Arkeoturizm" anahtar kelimeleriyle Ulusal Tez Merkezi üzerinden sistematik literatür taraması yapılmıştır. "Arkeolojik Park" anahtar kelimesiyle taramada 15, "Arkeopark" anahtar kelimesiyle taramada 14, "Açık Hava Müzesi" anahtar kelimesiyle taramada 100, "Arkeoturizm" anahtar kelimesiyle taramada 1 adet teze ulaşılmıştır. Ele geçen 130 tezin 7 tanesi aynı tez olduğu için çıkarılmıştır. 123 tezden oluşan çalışma kapsamı

içerisinden konuyla ilgisiz olan tezler çıkarıldığında 18 adet “Açık Hava Müzesi”, 10 tane “Arkeopark”, 10 tane “Arkeolojik Park”, 0 tane “Arkeoturizm” anahtar kelimesiyle olmak üzere toplam 38 adet tez elimizde kalmıştır (Tablo 1).

1. TANIMLAMA				2. AYIRMA	3. SEÇİM YAPMA	
YÖK TEZ	Anahtar Kelime	Tarama (Tümünde içinde geçsin şeklinde tarandı)	Veri	Ayrıştırma (Çakışanların çıkarılmış hali)	Ayrıştırma (İlgisizlerin çıkarılmış hali)	Veri
	1. Arkeolojik Park	15	130	130-7= 123	10	38
	2. Arkeopark	14			10	
	3. Açık Hava Müzesi	100			18	
	4. Arkeoturizm	1			0	

Tablo 11. Elde edilen tezler

38 adet tezin çalışma yöntemi ve araştırmada kullanılan materyaller incelenecek olup bu inceleme sonucunda bu tezlerin içinde örnek uygulamalar tespit edilerek analiz edilecektir. Makale arkeoparkları inceleyecek ve onların önemini, özelliklerini ve kültürel mirasla olan bağlantılarını oluşturacaktır. Sistematik literatür araştırması sonucu elde edilen prehistorya, protohistorya, klasik dönem alanları ile prehistorya, protohistorya ve klasik yapıların birlikte görüldüğü ve ayrıca kent içinde yer alan çok katmanlı kent alanları ile her biri koruma kapsamında değerlendirilmiştir. Tilmen Höyük, Bilecik Hamsu Vadisi, Stonehenge Arkeoparkı, Küçükyalı Arkeolojik Parkı, Boario Arkeoparkı gibi örnekler doğrultusunda 126 arkeopark ve arkeolojik park örnekleri üzerinden bu parkların özellikleri ve sergileri hakkında karşılaştırmalar yapılarak değerlendirme yapılmasını sağlamaktadır. Değerlendirmeler sonucunda arkeopark tasarım kriterleri belirlenmiştir.

3. Müzecilik, Arkeolojik Alanlar ve Arkeoparklar

Modern toplumların kültür ve tarihin korunmasına yüksek değer vermesi, müzelerin tarihin özümsemesine ve korunmasına adanmış bir kurum olarak ortaya çıkmasına neden olmuştur. Müzenin doğuşu; jeoloji, biyoloji, arkeoloji, antropoloji, tarih ve sanat tarihi gibi yeni bir bilgi kümesinin ortaya çıkışıyla aynı zamana rastlar ve bunun için temel bir kurumsal koşul sağlar (Bennett, 1995, s. 96).

"Müze" kelimesi, eski Yunanca "mouseion" kelimesinden gelir ve müzenin en eski örneklerinden biri, MÖ 3. yüzyılda İskenderiye'de Ptolemaioslar tarafından kurulan yapıdır (Genim, 1998, s. 47; Yavuz, 2017, s. 7). O zamandan beri müzeler sanatın, tarihin, doğanın, jeolojinin ve diğer kültürel hazinelerin korunmasında önemli bir rol oynamaya devam etmiştir (Genim, 1994, s. 16; Yavuz, 2017, s. 7). Müze fikri tam olarak eski zamanlarda var olmasa da kavramın izleri gelişmeye başladığı ve bugün

gördüğümüze evrildiği Rönesans dönemine kadar götürülebilir (Bennett, 1995, s. 96; Yavuz, 2017, s. 9). Türk tarihinde ise Selçuklular, çeşitli kabartma ve heykellerin yer aldığı ilk müzeyi açmıştır (Yaraş, 1994, s. 19; Yavuz, 2017, s. 186). Selçuklulardan sonra koleksiyon kavramı, Osmanlı İmparatorluğu'nda Fatih Sultan Mehmet Dönemi'nde görülmüştür. 19. yüzyılda ise müzeler, öncelikle Türkiye'nin zengin kültürel mirasını korumayı amaçlayan bir "çağdaş kurum" olarak ortaya çıkmış ve Batılılaşma çabalarının bir göstergesi olarak görülmüştür (Özkasım & Ögel, 2005, s. 97). Bu doğrultuda 1869 yılında ilk müze olarak Müze-i Hûmayun (İmparatorluk Müzesi) açılmıştır. Müze-i Hûmayun sonraları İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ne dönüştürülmüştür (Başgelen, 2006, s. 115). Son olarak 2000'li yıllarda Türkiye'de kalıcı modern sanatın sergilendiği ilk müze olan İstanbul Modern'in açılışı, ardından Pera Müzesi'nin hizmete girmesi, Sabancı Müzesi'nin kurulması ve Santral İstanbul'un (Şekil 1) hizmete girmesiyle müzecilik alanında önemli gelişmeler yaşanmıştır (Çalikoğlu, 2009, s. 15).

Şekil 3. 19. yüzyıldan 21. yüzyıla doğru müzecilik anlayışı

Koruma kavramı, müzelerin yükselişiyle birlikte kademeli olarak gelişerek kültürel eserlerin korunması ihtiyacına cevap vermiştir. Bilimsel araştırmalardan elde edilen bulgular müzeciliği geliştirmeye devam ederek tarih ve kültürün daha kapsamlı bir şekilde anlaşılmasını sağlamıştır. Teknolojik gelişmelerle birlikte, dünyanın her yerinden insanlara sanat ve tarihe erişim sağlayan sanal müzeler ortaya çıkmıştır. Bu sanal deneyimler, bireylere müzeleri kendi evlerinin rahatlığında keşfetme şansı vererek öğrenmeyi ve keşfetmeyi her zamankinden daha erişilebilir hale getirmiştir (Olsen, 2001, s. 44; Yavuz, 2017, s. 7). Bu gelişmeler, kültürel mirası koruma ve Türkiye'nin zengin sanatsal ve kültürel tarihini hem yerel hem de uluslararası izleyicilere sergileme ihtiyacını vurgulayarak Türk müze manzarasını yeniden şekillendirmiştir. Bugün Türkiye'deki müzeler, kültürel mirasın korunmasında ve Türkiye'nin tarihi ve kültürünün daha iyi anlaşılması ve takdir edilmesinde önemli bir rol oynamaya devam etmektedir.

Müzeler, kültür varlıklarının korunması ve sergilenmesi amacıyla ortaya çıkmış önemli kurumlar arasında yer alır. Ancak, zaman içinde müzelerin işlevi ve koruma stratejileri konusunda önemli değişimler yaşanmıştır. Zaman içinde, eserleri sadece sergilemekten öte, onları koruma

sorumluluğunu üstlenen müzeler, yerinde koruma olgusuna yönelmeye başlamıştır. Arkeolojik eserlerin korunması bağlamında, müzelerin eserleri taşıma geleneğinden vazgeçerek yerinde koruma stratejilerini benimsemesi, önemli bir dönemeçtir. In-situ olarak da geçen yerinde koruma alanları olarak da bilinen korunan alanlarını keşfeden turistler, arkeolojik bölgelerde yerinde korumanın geliştirilmesine katılma fırsatına sahip olmuştur. Günümüzde yaşayan halka; atalarının yaşam tarzları, malzeme kullanımları, aletler, harabelerin arkasındaki amaç ve o dönemde kullanılan mimari teknikler hakkında bilgi edinme imkanı sunulmuştur. Bu unsurlar dikkate alınarak ziyaretçilere bütüncül bir koruma anlayışı sunulmakta, geçmişin daha derin bir şekilde kavranması ve değerlendirilmesi kolaylaştırılmaktadır (Halaç vd., 2021, s. 2228)

ICOMOS'a göre “Arkeolojik miras”, insan varlığının tüm izlerini ve her türlü insan faaliyetini yansıtan yerleri kapsamaktadır (ICOMOS, 1990, s. 1). Türkiye’de Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Yüksek Kurulu’nun ilke kararına göre arkeolojik sit, eski uygarlıkların sosyal, ekonomik ve kültürel özelliklerini yansıtan her türlü kültür varlığının bulunduğu yerleşim veya alan olarak tanımlanmaktadır (Ahunbay, 2010, s. 106). Uluslararası Anıtlar ve Sitler Konseyi (ICOMOS), kültürel mirasın uygun şekilde korunmasının ve yönetiminin, bu mirasın arkeologlar ve bilim adamları tarafından şimdiki ve gelecek nesillerin yararına incelenmesi ve yorumlanması için gerekli olduğunu vurgulamaktadır. Bu olgu, yalnızca arkeolojik teknikler uygulanarak elde edilemez; daha geniş bir profesyonel ve bilimsel beceri yelpazesi gereklidir. Arkeolojik mirasın unsurları, yerel halkın yaşayan geleneklerinin bir parçasıdır ve bu tür yerlerin, anıtların korunması ve yaşatılması için bölgenin kültürel gruplarının katılımı gereklidir (ICOMOS, 1990, s. 1). Ayrıca ülke değerlerinin geniş kitlelere tanıtılması, ülkeler ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki kültürel ilişkilerin sağlanması arkeolojik alanların korunmasında önemli unsurlardır. Turizm, arkeolojik alanların tanıtımında önemli bir faktör olarak ortaya çıkmıştır ve bu alanlarda başarılı çalışmaların yürütülmesi için arkeologlar, mimarlar, yerel yönetimler ve bakanlıklar arasındaki iş birliği esastır (Johnson, 2001, s. 77; Ahunbay, 2010, s. 109).

Arkeolojik alanlar korunması gereken alanlardır. ICOMOS, arkeolojik mirasın değerli ve yenilenemeyen bir kültürel kaynak olarak korunmasının önemini vurgulamaktadır. Bu yıkımı en aza indirmek için arazi kullanımını kontrol etmeyi ve koruma politikalarını her düzeyde planlamaya entegre etmeyi gerektirmektedir (ICOMOS, 1990, ss. 1-2; Johnson, 2001, s. 77). Arkeolojik mirasın korunması, kültürel, çevresel ve eğitim politikalarının yanı sıra arazi kullanımı ve kalkınma planlamasının önemli bir bileşeni olmalıdır (ICOMOS, 1990, ss. 1-2). Arkeolojide miras kavramı birbirinden ayrılmayan kazı öncesi, kazı aşaması ve kazı sonrası (Şekil 2) olmak üzere üç süreçten oluşur (Dikilitaş, 2011, ss. 2-3; Nicosia & Stoops, 2017, s. 4). Bu

süreçler; geçmişin izlerini keşfetme, anlama ve gelecek nesillere aktarma sürecinde kritik öneme sahiptir.

Şekil 4. Arkeolojik kazılarda gerçekleşen süreç diyagramı

Toprağın fiziksel, kimyasal ve biyolojik yapısını anlamak ve mikroçevreyi incelemek ve araştırmak, potansiyel sorunları belirlemek ile kazı öncesi ve sırasında çözümler uygulamak için gereklidir (Dikilitaş, 2011, ss. 2-3; Nicosia & Stoops, 2017, s. 4). Arkeolojik eserlerin toprak altında kalması sonucu, binlerce yıl boyunca doğal süreçlerle korunan hassas bir denge bulunmaktadır. Bu dönemdeki herhangi bir kazı veya müdahale, bu doğal dengeyi bozabilir ve kültür varlıklarının hızla zarar görmesine veya yok olmasına yol açabilir. Araştırmalar, çoğu arkeolojik alanın yeterli koruma almadığını göstermiştir. Çeşitli olumsuz etkenler bir araya geldiğinde uygun çevre koşullarında korunmayan arkeolojik kalıntılar, kazıdan kısa süre sonra yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalabilmektedir. Tuz, su, ışık gibi cansız faktörlerin yanı sıra biyolojik bakteri ve küçük mikroorganizmaların (Tablo 2) da etkisiyle kültürel mirasın her alanına zarar verme olasılığı bulunmaktadır (Caple, 2004, ss. 156-159; Dikilitaş, 2011, ss. 2-3).

Sürekli Tekrarlanan Yosun ve Tuz Oluşumuna Bağlı Tahribat	Tuz Kristallenmesi	Onarımı Yapılan Duvarlardaki Su ve Tuz Hareketine Bağlı Tahribat
		
(Dikilitaş, 2011)	(Dikilitaş, 2011)	(Dikilitaş, 2011)

Tablo 12. Canlı ve cansız faktörlerin arkeolojik kalıntılara etkisine örnekler

Arkeolojik eserlerin toprak altında uzun süre kalmaları, doğal süreçlerle korunan hassas bir denge oluşturur. Ancak bu denge, kazılar veya müdahaleler sonucu bozulabilir, bu da kültür varlıklarının hızla zarar görmesi veya kaybolmasına yol açabilir. Türkiye’de arkeolojik alanların en büyük sorunları kaçak kazılar, doğal veya doğal olmayan tahribatlar, arkeolojik sit alanlarının bilimsel değerlendirmenin dışına çıkılarak yanlış değerlendirilmesiyle birlikte derecelendirilme problemleri, mülkiyet problemleri ve kamulaştırma sorunları, altyapı sorunları, korunan alanlarda ziyaretçi yönetiminin

sağlanmaması sonucunda tahribata yol açılması, yanlış ulaşım çözümlenmeleri olarak sıralanabilmektedir (Ahunbay, 2010, s. 108; Tuna, 2019, s. 725). Arkeolojik alanların tanıtılması açısından turizmin geliştirilmesi için yapılan geniş otoyollar, alanın düzenini bozan satış stantların yer alması, WC, restoran, satış stantları vb. alanların iyi tasarlanamaması veya arkeolojik alanların içine girmesi, arkeoloji alanların yakınına yeni yerleşim yeri kurulması gibi sorunlar da mevcuttur (Ahunbay, 2010, s. 108).

ICOMOS, arkeolojik mirasın korunmasına yönelik politikaların kültürel, çevresel, eğitsel ve arazi kullanım politikaları gibi çeşitli politikalara entegre edilmesinin önemini vurgulamaktadır (ICOMOS, 1990, ss. 1-2). Bu politikalar düzenli olarak gözden geçirilmeli, güncellenmeli ve arkeolojik alanların oluşturulmasını içermelidir (Şekil 3).

Şekil 5. Kazı sonrasındaki süreçte göz önünde bulundurulması gereken faktörler

Koruma ve restorasyon çalışmalarına başlamadan önce jeolojik, topografik, hidrolojik, kimyasal, fiziksel ve biyolojik konuları araştırmak için farklı alanlardan uzmanların yer aldığı sistematik bir araştırma programı oluşturulmalıdır (Caple, 2004, ss. 156-159; Dikilitaş, 2011, ss. 2-3). ICOMOS'a göre acil bir durumda minimum müdahale ilkesine uyulmalı ve karar alma süreçlerine halkın katılımı teşvik edilmelidir. Arkeolojik miras yönetiminin nihai amacı, anıtları ve sit alanlarını yerinde korumak ve ilgili belge ve koleksiyonları muhafaza etmektir. Bu tür mirası yeni yerlere taşımak bu ilkeye aykırıdır. Arkeolojik mirasın sürekli bakımı, korunması ve yönetimi esastır. Kazıdan sonra bu bakım sağlanıyorsa miras kazılmamalıdır (ICOMOS, 1990, s. 3).

Pozitivist bilimsel hareketin ardından arkeoloji, belirgin bir bilimsel metodoloji benimseyerek dönüşüm geçirmiştir. Bu dönüşüm, kazıdan çıkarılan eserlerin ve nesnelerin sistematik bir şekilde sınıflandırılmasını sağlayarak müzeciliğin gidişatını şekillendirmiştir (Uçar, 2019, s. 35). Ayrıca Pompeii ve Herculaneum'un gün yüzüne çıkarılması, arkeolojiye yönelik akademik ilgide bir artışa neden olarak arkeolojide müzeciliğin gelişiminde çok önemli bir rol oynamıştır. Bu artış, özellikle Batı toplumlarında müzeciliğin temellerini sağlamlaştırmanın yanı sıra, eski eserlerin teminine yönelik önemli finansal yatırımları da teşvik etmiştir (Uçar, 2019, s. 36). Müzeciliğin gelişmesi için gözle görülür bir itici güç, müze ürünlerine yönelik artan talebi karşılama zorunluluğundan doğmuştur (Uçar, 2019, s. 36). Elli yılı aşkın bir süredir, arkeolojik eserlerin korunmasına bilimsel ve malzeme merkezli yaklaşım sağlam bir şekilde yerleşmiştir. Bununla birlikte, daha geniş bir kitlenin tarihe olan hayranlığının kabulü, yeni bakış açıları ve

taleplerin önünü açmıştır. Gün ışığına çıkarılan nesnelerin, çağdaş toplum için önem taşıyan kişisel ve politikten estetiğe ve dine uzanan çeşitli soyut yorumları kapsayabileceği artık yaygın olarak kabul edilmektedir (Richmond & Bracker, 2009, s. 135). Ayrıca, arkeoloji parklarının merkezinde yer alan etkinlikler ve yorumlayıcı materyaller, müze bağlamlarında düzenli olarak karşılaşılana çarpıcı biçimde benzerdir (Kwas, 1986, s. 4). Artan bu ihtiyaçların sonucunda, arkeolojik alanların korunması ve arkeolojik parkların ve arkeoparkların kurulması kavramları ortaya çıkmıştır. Arkeolojik parklar ve arkeoparklar, yorumlama yöntemlerini kullanmaları, sergileri yerleştirmeleri ve küratörlüğünü yaptıkları koleksiyonlara sahip olmalarıyla yakından bağlantılı olan müze alanları ile çok yakın bir bağlantı paylaşmaktadır (Kwas, 1986, s. 4).

Arkeoparklar, arkeolojik yöntemlerle keşfedilmiş ve kazılmış kültürel varlıkların, tarihi alanların ve antik kalıntıların, kendi doğal ortamlarında korunması ve sergilenmesi amacıyla oluşturulan yerlerdir (Keskin & Tanaç Zeren, 2018, s. 110). Arkeopark kavramı, arkeolojik yöntemlerle elde edilen kültür varlıklarını doğal ortamlarında sergilemeyi, geçmiş uygarlıkların yaşamını, kültürünü ve mimarisini dinamik sunum teknikleriyle halka aktarmayı amaçlamaktadır. Arkeoparkların öncelikli amacı, kültürel varlıkların korunması ve korunması ile bunlara yönelik farkındalık ve duyarlılığın artırılması, arkeolojik alanların sürdürülebilirliğinin sağlanmasıdır. Arkeoparklar; modern sunum yöntemleri, teknoloji ve deneysel arkeolojiden yararlanarak ziyaretçilerin kültürel varlık algısını geliştirir ve genel deneyime dinamizm katmaktadır. Tarihi kalıntıları ve bölgeyi korumanın önemi konusunda farkındalık yaratarak, okul ziyaretlerini kolaylaştırarak, uzmanların rehberliğinde turlar sağlayarak ve ziyaretçileri arkeolojik araştırmalara dahil ederek eğitimde hayati bir rol oynamaktadır. Arkeolojik parklar ise çeşitli kültürlerin farklı yerleşim tiplerini kapsayan, tarih öncesi çağlardan beri halkın erişimine açık hale getirilmiş, korunan arkeolojik alanlar olarak belirlenmiştir. Bu parkların hem arkeolojik önemi hem de "park" konseptiyle ilişkilendirilen rekreasyonel özellikleri içeren ikili doğaları vardır. Terimin tüm kapsamını ve özünü kapsayan evrensel olarak kabul edilmiş bir tanım bulunmamakla birlikte arkeolojik parklar, farklı medeniyetlerden ve/veya tarihsel dönemlerden gelen kültürel varlıkları barındıracak şekilde özenle hazırlanmış; koruma, bakım ve onarımların yapıldığı rekreasyon alanları olarak düzenlenmiş bölgeler olarak tasavvur edilmektedir (Tuna & Erdoğan, 2016, s. 112). Kısaca arkeopark ve arkeolojik park olgusu iç içe geçmiş, birbirinden ayırt edilemeyen iki kavramdır.

Arkeolojik parklar, daha geniş arkeolojik alanlar kategorisinin ayrılmaz bir parçasıdır. Bu siteler, vandalizm veya aşırı kullanımdan kaynaklanan potansiyel hasara karşı özel koruma gerektiren önemli ve benzersiz alanları bünyesinde barındırdıkları için çok büyük öneme sahiptir (Mbunwe-Samba, 2001, s. 35; Marchetti vd., 2020, s. 73). Bir arkeolojik alanda yapılan her kazının belirli bir derecede hasara yol açtığını kabul etmek

önemlidir. Sonuç olarak, bu siteler ek bir koruma düzeyi talep etmekte olup genellikle kasıtsız zararı önlemek için genel erişimi sınırlamaktadır (Kwas, 1986, s. 3; Marchetti vd., 2020, s. 73).

Arkeolojik parklar, arkeolojik alanlardır (Mbunwe-Samba, 2001, s. 35). Bir arkeolojik alan her kazı esnasında hasar alır. Arkeolojik alanlara yapılan müdahaleler, koruma, restorasyon ve tasarım deneyleri hakkındaki çağdaş tartışmalarda kritik ve hassas bir konudur (Mbunwe-Samba, 2001, s. 35; Smith & Waterton, 2009, s. 75). Yeni eserlerin antik yapılar, doğal ve yapay peyzajlar üzerindeki etkisi, arkeolojik alanların değerlerini derinden değiştirebilir (Smith & Waterton, 2009, s. 75; Marchetti vd., 2020, s. 73). Bu siteler ayrıca, bu türden hasarları önlemek için konumları genellikle halka açılmadığı için ekstra bir koruma önlemi gerektirir. Yetkisiz kazıların önlenmesi veya sınırlandırılması, ziyaret eden halkın erişiminin sağlanması ve uygun araştırma tekniklerinin kullanılması da dâhil olmak üzere alanın bakımı için dikkatli bir yönetim gereklidir. Bu alanlarda araştırma ve kazı yapılması beklenmektedir ancak alanın düzgün bir şekilde korunmasını sağlamak için kalifiye kazıcılar bulunması, arkeolojik kalıntıların temel yapı maddesine göre en uygun yöntemlerle sağlanarak korunması ve sergilenmesi, kalıntıya yapılacak müdahalelerin deneyimli uzmanlar tarafından gerçekleştirilmesinin sağlanması gereklidir (Kwas, 1986, s. 3). Arkeolojik parklar, hassas arkeolojik yapıları korumak ve sergilemek için korumaya öncelik verir. Arkeolojik parkların etrafında kamp, yüzme, tekne gezintisi ve balıkçılık gibi faaliyetler alana zarar verebileceğinden rekreasyondan çok korumaya odaklanarak yönetilmelidir. Bölgenin kültürel mirasını anlamaya ve takdir etmeye yardımcı olacak etkinliklere öncelik verilerek antik kentlere saygı atmosferinin yaratılması ve ziyaretçilere bu saygının aşılması önemlidir. Bu şekilde dinlenme alanları, erozyon kontrolü ve çevre düzenlemesi gibi alanlarda yararlı bilgiler sağlayabilmektedir. Ancak alanın aşırı kullanımı, eserleri açığa çıkarabilecek ve vandalizmi teşvik edebilecektir (Kwas, 1986, s. 4).

Arkeolojik alanların titiz yönetimi, korunmaları için esastır (Kwas, 1986, s. 3; Olsen, 2001, s. 43). Bu; izinsiz kazıların önlenmesi veya sınırlandırılması, ziyaret ve koruma arasında bir denge kurmak için halkın erişiminin yönetilmesi ve hayati verileri toplamak için uygun araştırma tekniklerinin kullanılması gibi alanın bütünlüğünü korumak için dikkatli önlemlerin uygulanmasını gerektirmektedir. Bu alanlar, bilimin ilerlemesine katkı sağladığı için araştırma ve kazı çalışmalarının yapılması beklenmektedir. Ancak, sitenin uygun şekilde korunmasını sağlamak kapsamlı bir yaklaşım gereklidir (Kwas, 1986, s. 3). Koruma çabalarının merkezinde, alan içinde mevcut olan arkeolojik kalıntıların korunması ve sergilenmesi yer almaktadır (Mbunwe-Samba, 2001, s. 38). Bu, sahada bulunan belirli yapı malzemeleri için en uygun yöntemlerin kullanılmasını gerektirmektedir. Ayrıca bu kalıntılara yapılan müdahalelerin sadece deneyimli uzmanlar tarafından yapılması zorunludur. Bu uygulamalara bağlı

kalarak, arkeolojik kalıntıların bütünlüğü korunabilir, uzun süreli korumaları ve uygun teşhirleri sağlanabilmektedir (Kwas, 1986, s. 3). Antik sitelere saygı havası yaratmak için eğitim faaliyetleri ve programları da sunulmaktadır (Kwas, 1986, s. 4; Mbunwe-Samba, 2001, s. 38). Bunları gerçekleştirirken arkeolojik alanı korumak için arazi yönetimi tekniklerini uygulamak önemlidir. Bu tekniklerle açık hava müzeleri ve tarihi alanların tanıtımı için kullanılan tur, zanaat, sergi gibi yöntemlerden yararlanılabilmektedir. Kalıntılar en uygun yöntemlerle güçlendirilir ve müdahaleler deneyimli uzmanlar tarafından gerçekleştirilir (Kwas, 1986, s. 4).

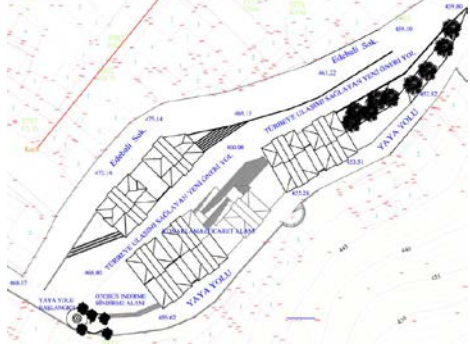
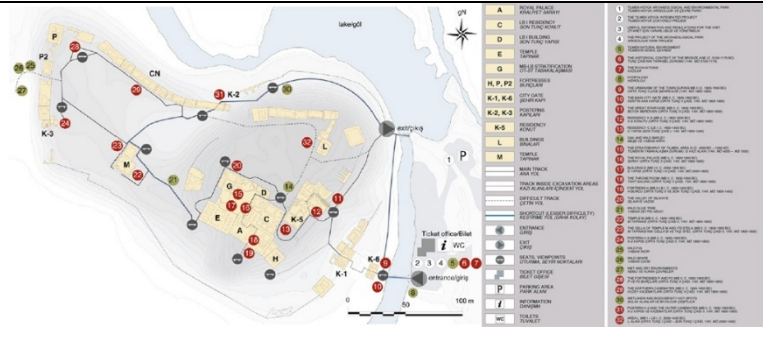
Tarihi ve kültürel alanların korunması ve konservasyonu, çağdaş arkeolojik çalışmalarda giderek daha fazla önem kazanmaya başlamıştır. Bu önemli mesele, özellikle Tilmen Höyük (Marchetti vd., 2020) ve Bilecik Hamsu Vadisi (Fidan vd., 2022) gibi örnek alanlarda yapılan çalışmalar ve önerilen projelerle belirgin hale gelmektedir (Harita 1). Tilmen Höyük için yapılan çalışmalar ve Bilecik Hamsu Vadisi için önerilen proje, sit alanlarının tarihi ve kültürel bütünlüğünü korumaya yönelik birkaç genel kriteri paylaşmaktadır. Bu bağlamda, kullanılan ortak koruma kriterleri ve ilkeleri analiz ederek, koruma stratejilerinin ana hatlarını ortaya koymak mümkündür.

Harita 1. Bilecik Hamsu Vadisi ve Gaziantep Tilmen Höyük lokasyonları

İncelenen her iki projede de tasarım çözümlerine saygı, beğeni, önem ve sadelik ön planda tutulmaktadır. Sitelere zarar vermeyen ve mevcut düzenini koruyan malzeme, teknoloji ve inşaat tekniklerinin kullanımına vurgu yapılmıştır. Özgünlük, bütünlük, öğretim, koruma ve restorasyon, arkeolojik kalıntıların biçimsel ve fiziksel tutarlılığını ve bunların çevreleyen çevre ile ilişkisini sağlayarak malzeme seçimlerine, teknoloji benimsemeye, koruma tekniklerine ve tasarım kararlarına rehberlik eden temel hususlardır. Çağdaş restorasyon tartışmalarında savunulan minimal müdahale ilkesine saygı duyulmaktadır. Uyumluluk, tersine çevrilebilirlik, düşük etki, fizibilite ve sürdürülebilirliği teşvik etmek amaçlanmaktadır. Zeminden çıkan yapılar ve elemanlar, yüksek uyumluluk, tersine çevrilebilirlik ve düşük etki gösterirken

döşeme, yerel malzemeler ve inşaat teknikleri, orijinal tasarım ve işlevsellikten ödün vermeden gelecekteki değişikliklere izin vermektedir. Projeler; ekolojik, çevresel, ekonomik, teknik ve kültürel sürdürülebilirliğe öncelik vererek her bir sitenin kendine özgü özelliklerine dikkatlice uyum sağlar (Tablo 3). İnşaat teknikleri, orijinal tasarım ve işlevsellikten ödün vermeden gelecekteki değişikliklere izin vermektedir (Marchetti vd., 2020, ss. 75-76; Fidan vd., 2022, ss. 34-37).

Bilecik Hamsu Vadisi	 <p>Fidan vd., 2022</p>
Tilmen Höyük	 <p>Marchetti vd., 2020</p>

Tablo 13. Bilecik Hamsu Vadisi ve Tilmen Höyük önerilen projelerin vaziyet planları

Ayrıca arkeoparkların kendine özgü tasarım ilkeleri vardır. Höyük, Klasik ve çok katmanlı arkeolojik alanlar bazı farklılıklardan dolayı bazı tasarım ilkeleri hem ortaklıklara hem de farklılıklara sahiptir (Tablo 4).

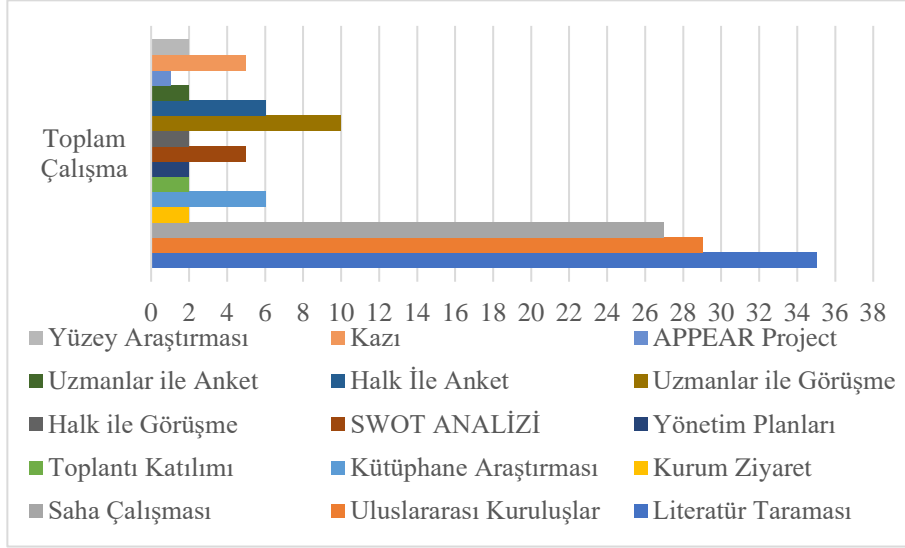
Höyük Arkeopark Örneği	Klasik Arkeopark Örneği	Çok Katmanlı Arkeopark Örneği
Stonehenge Arkeoparkı	Küçükyalı Arkeopark	Boario Arkeoparkı

		
Kaynak: Altuntaş, 2020.	Kaynak: Koca, 2014.	Kaynak: Archeopark, 2023.
<p>Stonehenge, Londra'nın yaklaşık 130 km güneybatısında yer almaktadır.</p> <p>Stonehenge, MÖ 3000 dolaylarında Neolitik döneme, daha sonra Bronz Çağı'nda yapılan eklemeler ve değişikliklere kadar uzanır.</p> <p>Giriş meydanı, ziyaretçi merkezi, müze binası, koruma yapısı, yapı maketi, yürüyüş yolları, ziyaretçi yol güzergahı, peyzaj düzenlemesi, bilet satışı, hediyeli eşya satış birimi, kafe, seyir terası, yol aydınlatması, sergi alanı, tur rehberi, yön levhaları, etkinlik gibi hizmetleri tasarlanmıştır (UNESCO, 2009).</p>	<p>Küçükyağ Arkeopark, İstanbul'da bulunan bir arkeoloji parkıdır.</p> <p>Park, "Byzantion" veya "Byzantium" olarak bilinen eski bir yerleşimin kalıntıları üzerine kurulmuştur.</p> <p>Ziyaretçi merkezi, koruma yapısı, kazı evi, ziyaretçi yol güzergahı, yürüyüş yolları, peyzaj düzenlemesi, bilgilendirme panoları, kafe, çocuk ve yetişkin etkinlik gibi düzenlemeler yapılmıştır (https://kyap.ku.edu.tr/).</p>	<p>Arkeopark'ta Paleolitik, Mezolitik, Neolitik, Kalkolitik, Demir Çağı ve Roma Dönemi gibi çeşitli tarihsel dönemlerin görsel olarak "canlandırılmıştır.</p> <p>Parkta Paleolitik yapay mağaralar, Mezolitik göçebe evleri, Neolitik köy, Kalkolitik gölet ve kazıklı konut, Demir Çağı evleri ile çeşitli etkinliklerin düzenlendiği Roma Dönemi'ni temsil eden bir tiyatro bulunmaktadır. Genel amaç, ziyaretçilere bu tarihi dönemlerin yaşam tarzlarını ve mimarisini öğrenmelerini sağlamaya çalışmaktır (Archeopark, 2023).</p>

Tablo 14. Arkeopark veya arkeolojik park örnekleri

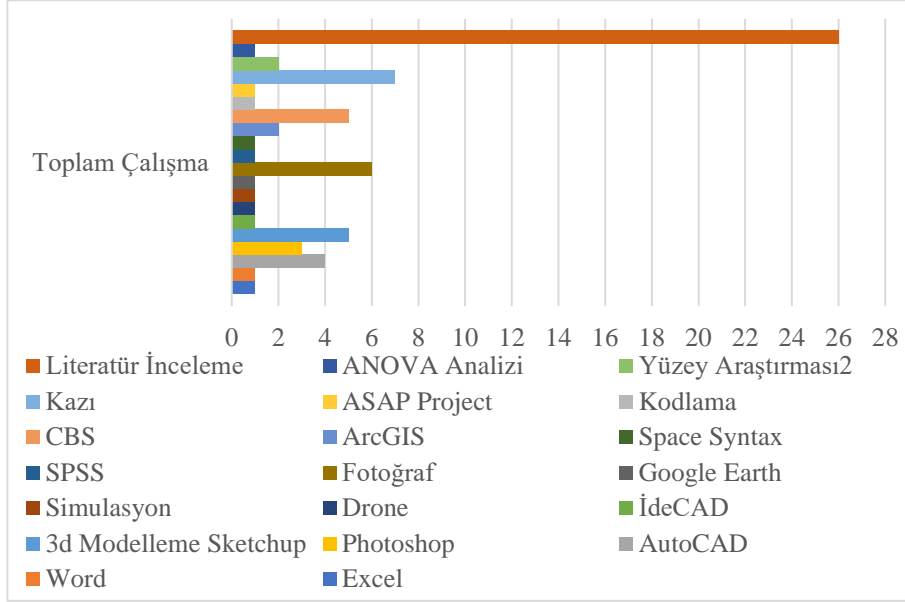
4. Araştırma Bulguları

Ulusal Tez Merkezi'nden alınan 38 tez üzerinden yürütülen araştırma sonucunda; literatür taraması, kütüphane araştırması, SWOT analizi, APPEAR Project kullanımı, saha çalışması, kazı, yüzey araştırması, yüzey araştırması, anket, görüşme ve ziyaret ve ICOMOS, UNESCO gibi uluslararası kuruluşların tüzükleri vb. çok çeşitli veri toplama yöntemlerinin tercih edildiği saptanmıştır. Bu çeşitli yöntemler arasında, çalışmaların 35'inde kullanılan literatür taraması ön plana çıkmıştır. Ayrıca 29 çalışmada, ICOMOS ve UNESCO gibi uluslararası kuruluşların düzenlemelerine kapsamlı bir şekilde atıfta bulunulmuştur. Ayrıca 27 çalışmada veri toplamak için saha çalışması yapılmıştır. 6 çalışmada kapsamlı kütüphane araştırması yapılmıştır. 10 çalışmada uzmanlar ile görüşmeden, 6 çalışmada halk ve 5 çalışmada kazıdan yararlanılmıştır. 5 çalışmada güçlü, zayıf yönleri, fırsatları ve tehditleri vurgulayan kapsamlı bir SWOT analizi yapılmıştır. Ayrıca 2 çalışmada kurum ziyaretleri yapılarak araştırmacıların ilgili kuruluşlardan bilgi alması sağlanmıştır. 2 çalışmada toplantılara katılımdan, yönetim planlarından, halk ile görüşmeden, yüzey araştırmasından ve uzmanlar ile yapılan anketlerden yararlanılmıştır. APPEAR Project veri toplama yöntemi 1 çalışmada kullanılmıştır (Grafik 1).

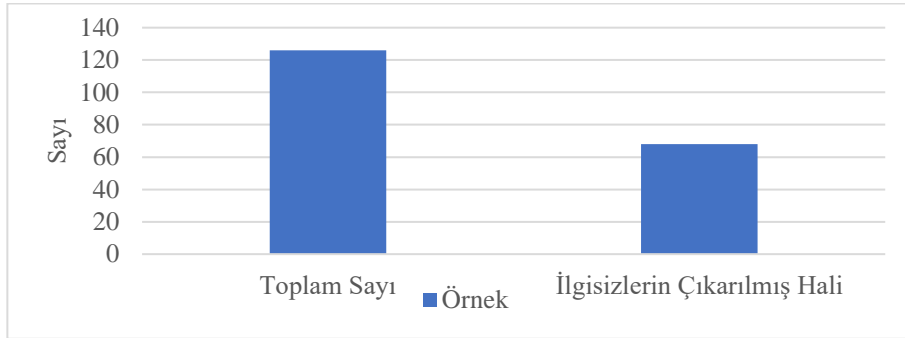
Grafik 1. İncelenen tezlerde veri toplama yöntemleri

38 tezin incelemesi yapıldığında literatür incelemesi, kodlama, kazı ve yüzeysel araştırması, CBS programları, AutoCAD, Photoshop, SkechUp gibi mimari programlar, fotoğraf, drone, simülasyon, ANOVA analizi, Space Syntax, SPSS gibi veri analiz yöntemleriyle çalışıldığı görülmüştür. Literatür taraması, 26 çalışmada saptanan en fazla yararlanılan veri değerlendirme yöntemidir. 7 çalışmada kazı, 6 çalışmada fotoğraf, 5 çalışmada CBS ve 3D modelleme programları, 4 çalışmada AutoCAD, 3 çalışmada Adobe Photoshop ile değerlendirmeler yapılmıştır. 2 çalışmada yüzeysel araştırma yöntemleri kullanılarak literatüre katkı sağlamıştır. IdeCAD, drone analizi, simülasyon, Google Earth, ArcGIS, Excel, Word, SPSS, Space Syntax, kodlama, ASAP Project ve ANOVA Analysis gibi yöntemlerin her biri birer çalışma kapsamında en az veri değerlendirme yöntemi olarak kullanılmıştır (Grafik 2).

Grafik 2. İncelenen tezlerde veri değerlendirme yöntemlerinin dağılımı

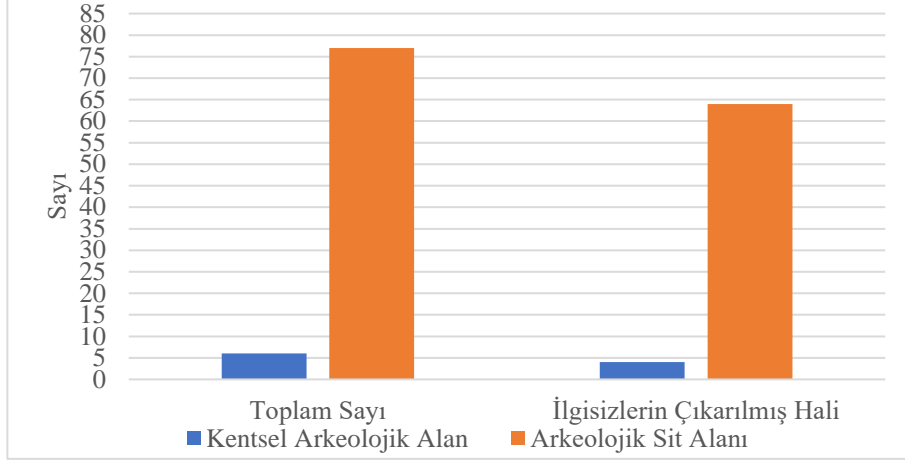
Tezler içerisinde arkeopark, arkeolojik park veya çevre düzenlemesi için ele alınan örnekler incelenerek ilgisi olmayan örnekler inceleme alanından çıkarılmıştır. Tezler içerisinde 126 adet örnek arasında 34 örneğin konuyla ilgisi bulunmamıştır. Geriye kalan 92 örneğin 9'undan sadece isimsel olarak bahsedilmiş ve bahsi geçen örneklerle ilgili tasarıma dair herhangi bir veriye ulaşılamamış, 83 adet örneğe ulaşılmıştır. İlgisizler çıkarıldığında toplam 68 adet örneğe ulaşılmıştır (Grafik 3).

Grafik 3. Tezlerde ele alınan örneklerin sayısal dağılımı

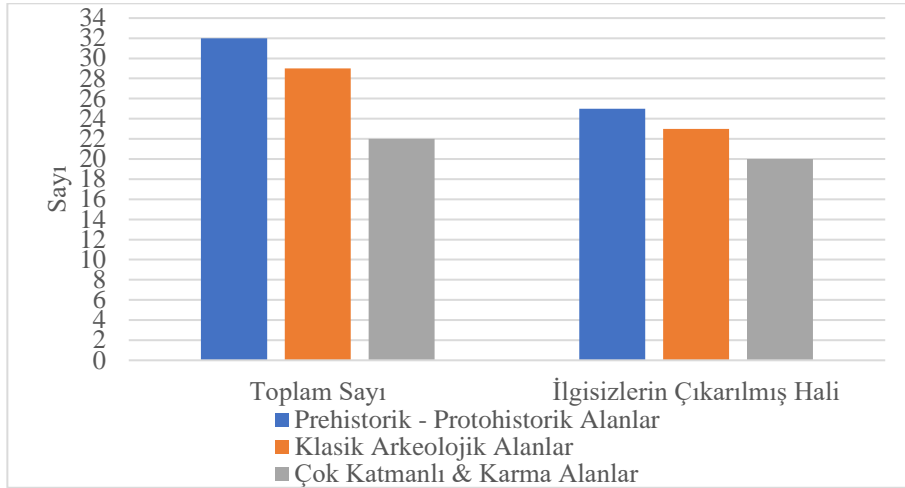
Tezler üzerinden gerçekleştirilen arkeolojik alan analizi kapsamında toplam 83 örnek değerlendirilmiştir. Bu örneklerin 6 tanesi kentsel arkeolojik alanlarda bulunurken, geriye kalan 77 örnek ise arkeolojik sit alanları içinde yer almaktadır. Ancak, belirli alanlar hakkında hiçbir ilgili bilginin elde edilemediği durumların çıkarılması sonucunda elde edilen 68 arkeolojik

alanın 64'ü arkeolojik sit alanı içinde, geri kalan 4'ü ise kentsel arkeolojik sit alanı içinde yer almaktadır (Grafik 4).

Grafik 4. Tezlerde ele alınan örneklerin kentsel arkeolojik sit alanı ve arkeolojik sit alan bakımından sayısal dağılımı

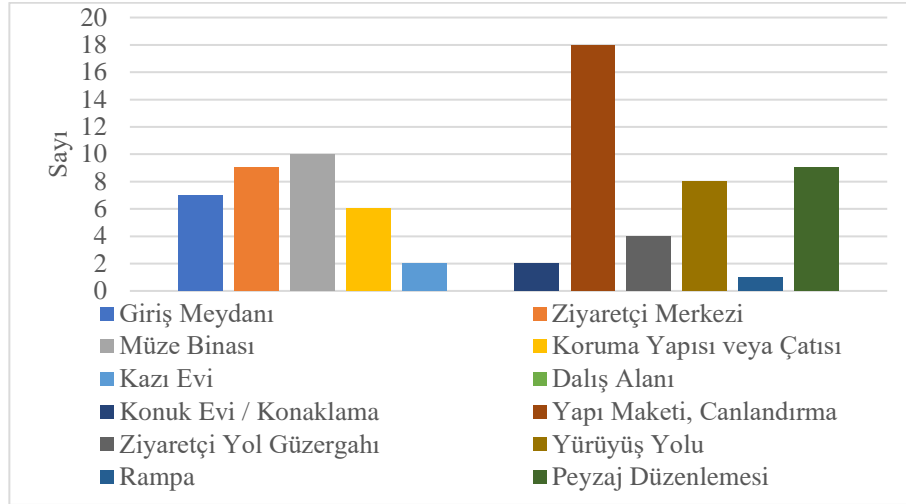
Tezlerde toplam elde edilen 83 örneğin 32 tanesi prehistorya ve protohistorya döneminde yer alan arkeolojik yapıları, 29 tanesi klasik dönem yapıları, geriye kalan 22 alan ise çok katmanlı prehistorya, protohistorya ve klasik dönem yapılarının birlikte görüldüğü alanlar ile kentsel alanların içinde kalan alanları kapsamaktadır. Tezlerin içerik analizi yapıldığında ise arkeopark veya arkeolojik park konusuyla alakasız olanların çıkarılması sonucunda 25 adet prehistorya ve protohistorya, 23 adet klasik ve 20 adet çok katmanlı arkeolojik alanlar yer almış olup toplamda 68 adet örnek incelenmiştir (Grafik 5).

Grafik 5. Tezlerde ele alınan örneklerin dönemlere göre yapıların gruplandırılması

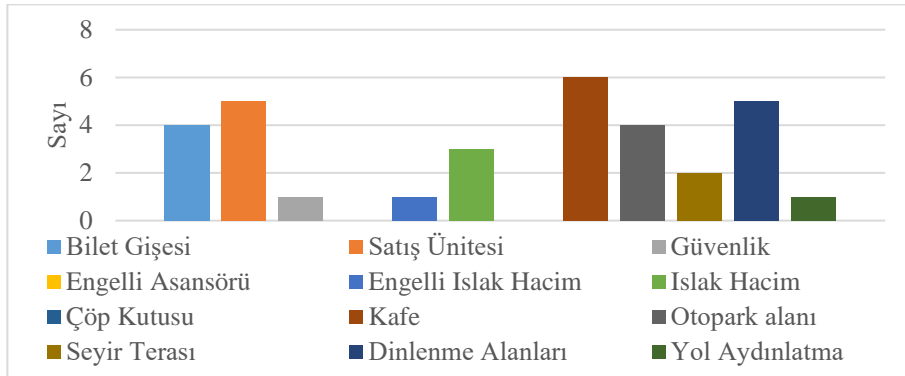
4.1. Arkeolojik Alanları Geliştirmeye Yönelik Mimari Yaklaşımlarda Prehistorya ve Protohistorya Yerleşimlerinin Tasarımlarının İncelenmesi

25 adet prehistorya ve protohistorya arkeolojik alanlarının incelenmesi sonucu, bina modelleri ve canlandırma konusunda araştırmaların yürütüldüğü 18 arkeolojik alan belirlenmiştir. 10 arkeolojik alan, kazılar sırasında keşfedilen eserler için depo görevi gören müze binaları ile donatılmıştır. 9 arkeolojik alanda, çevre düzenlemesi yapılmış ve ziyaretçi merkezleri oluşturulmuştur. 8 adet arkeolojik alanda yürüyüş yolu, 7 alanda giriş meydanı, 6 alanda koruma çatısı veya yapısı saptanmıştır. 4 adet alanda ziyaretçi yol güzergâhı uygulaması, 1 alanda rampa uygulaması yapılmıştır. 2 arkeolojik alanda kazı evleri ve misafirhane ağırlıklı çalışmalara yapıldığı tespit edilmiştir. Dalış alanı prehistorya ve protohistorya alanlarında bulunmamaktadır (Grafik 6).

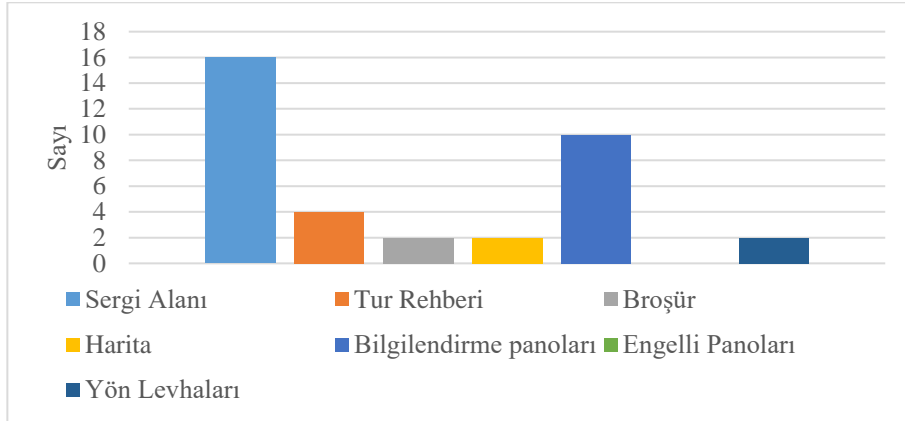
Grafik 6. Örnekler üzerinden höyük yerleşimlerinde mimari uygulamalar

25 farklı prehistorik ve protohistorik yerleşim üzerinde yapılan araştırmalar sırasında, kafelerin ve çeşitli kentsel mimari unsurların varlığıyla ilgili veriler toplanmıştır. 6 arkeolojik yerleşim yerinde ziyaretçiler için uygulanmış olan kafeler tespit edilmiştir. 5 alanda satış ünitesi ve dinlenme alanları uygulamasının varlığı bilinmektedir. 4 alanda ise bilet gişeleri ve otopark alanları hayata geçirilmiştir. 3 alanda ıslak hacim varlığı tespit edilmiş, 2 alanda gözetleme terasları arkeolojik alanlara entegre edilmiştir. 1 alanda güvenlik, yol aydınlatması ve engelliler için ıslak hacim uygulaması yapılmıştır. Engelli asansörü ve çöp kutusu kentsel mimari öğeleri hiçbir alanda kullanılmamıştır (Grafik 7).

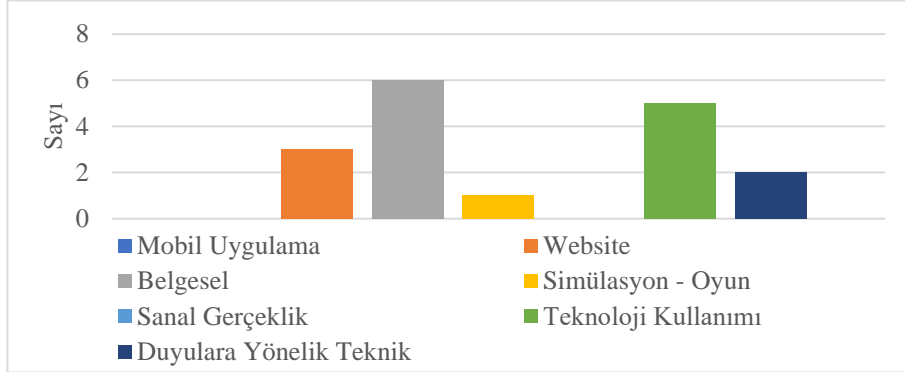
Grafik 7. Örnekler üzerinden prehistorya ve protohistorya yerleşimlerinde hizmete yönelik uygulamalar

Geleneksel sunum teknikleri açısından değerlendirilen 25 prehistorya ve protohistorya yerleşim alanının 16'sında eserler ve arkeolojik buluntuların sergilendiği sergi uygulamalarına, 10'unda ise bilgilendirme panolarına yer verilmiştir. Höyük yerleşmelerinde engelli panoları uygulamalarına rastlanmamıştır. 4 alanda tur rehberi uygulaması; 2 alanda ziyaretçiler için harita, broşür ve yön levhalarının kullanımı gözlemlenmiştir (Grafik 8).

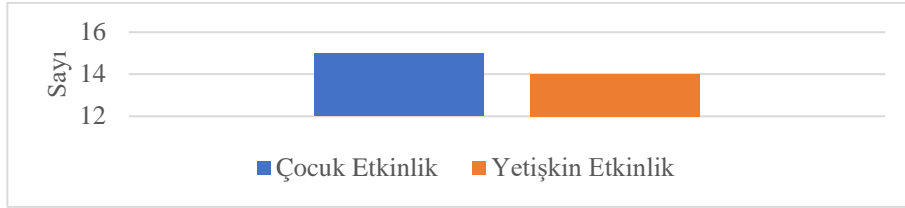
Grafik 8. Örnekler üzerinden prehistorya ve protohistorya uygulanan geleneksel sunum ve anlatım teknikleri

25 farklı örneğin çağdaş sunum ve anlatım teknikleri açısından değerlendirilmesi sonucunda, toplamda 6 alanda belgesel uygulamasına rastlanmıştır. 5 alanda çeşitli teknolojik çözümler, 3 alanda web siteleri, 2 alanda duylara yönelik deneyimler ve 1 alanda simülasyon ve oyun alanları; çağdaş sunum ve anlatım teknikleri olarak kullanılmıştır. İncelenen örneklerde sanal gerçeklik ve mobil uygulamalar kullanılmamıştır (Grafik 9).

Grafik 9. Örnekler üzerinden höyük yerleşimlerinde çağdaş sunum ve anlatım tekniklerine yönelik uygulamalar

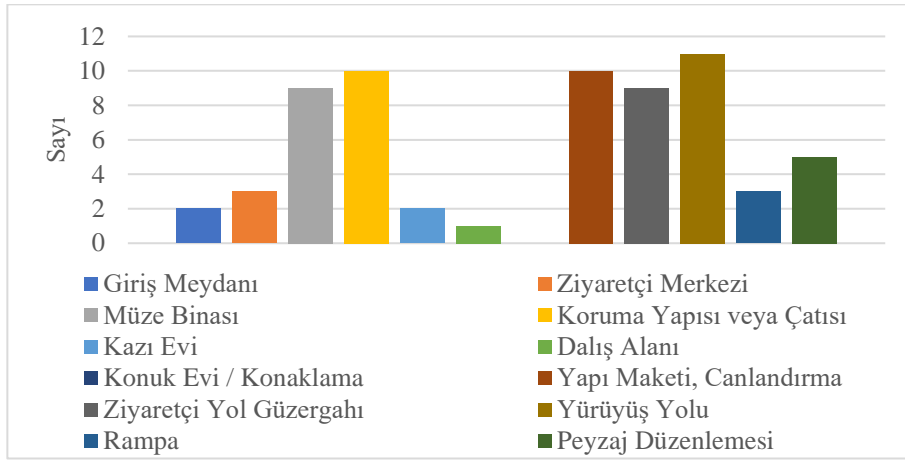
İncelenen 25 prehistorik ve protohistorik yerleşim alanından, çocuklar ve genç ziyaretçiler için toplam 15 aktivite alanı belirlenmiştir. Eşzamanlı olarak, yetişkinler için hazırlanmış 14 aktivite alanı uygulaması ortaya çıkarılmıştır (Grafik 10).

Grafik 10. Örnekler üzerinden höyük yerleşimlerinde uygulanan uygulamalı deneysel tekniklerin kullanımı

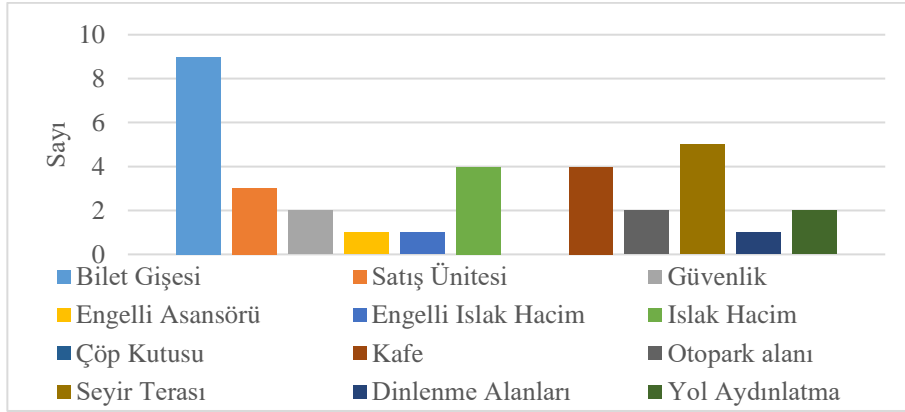
4.2. Arkeolojik Alanları Geliştirmeye Yönelik Mimari Yaklaşımlarda Klasik Alanların Tasarımlarının İncelenmesi

İncelenen 23 klasik arkeolojik alanda, toplamda 11 alanda yürüyüş yolu uygulamasına rastlanmaktadır. Bu alanlardan 10 tanesinde, bina modelleri kullanılarak koruma çatıları veya yapıları uygulanmıştır. Ziyaretçi yol güzergahları ve müze binaları ise 9 farklı alana entegre edilmiştir. 5 alanda peyzaj düzenlemesi saptanmış olup 3 alanda ziyaretçi merkezi ve rampa uygulaması görülmektedir. 2 adet alanda kazı evi ve giriş meydanı hakkında çalışma yapılmıştır. 1 su altı arkeolojik alanında, ziyaretçilere su altındaki kalıntıları keşfetmeleri için bir dalış alanı uygulaması yapılmıştır. Konuk evi bulunmamaktadır (Grafik 11).

Grafik 11. Örnekler üzerinden klasik arkeolojik yerleşimlerde mimari uygulamalar

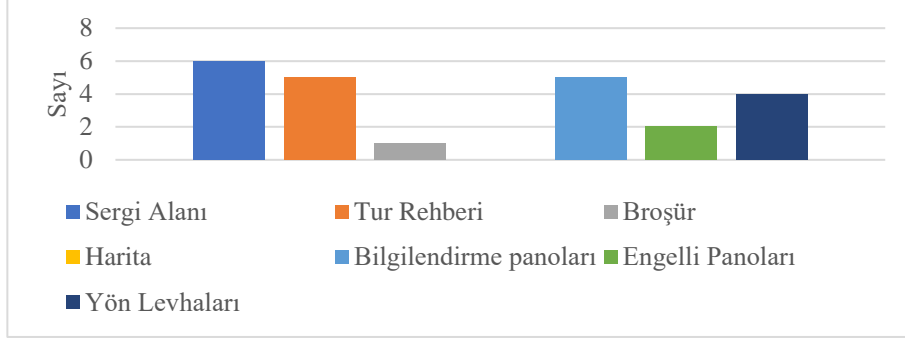
23 adet klasik alan incelendiğinde 9 adet alanda bilet gişesi uygulaması görülürken çöp kutusu uygulamasının alanlarda bulunmadığı saptanmıştır. Seyir terasları, 5 arkeolojik alana dahil edilmiştir. 4 alanda kafe ve ıslak hacim uygulaması görülmüştür. 3 adet alanda satış ünitesi, 2 alanda güvenlik önlemleri sağlanmış, yol aydınlatması ve otopark alanları gözetilerek ziyaretçilerin kullanımına sunulmuştur. 1 adet alanda ise engelli asansörü, engelli ıslak hacim ve dinlenme alanlarının var olduğu belirlenmiştir (Grafik 12).

Grafik 12. Örnekler üzerinden klasik arkeolojik yerleşimlerde hizmete yönelik uygulamalar

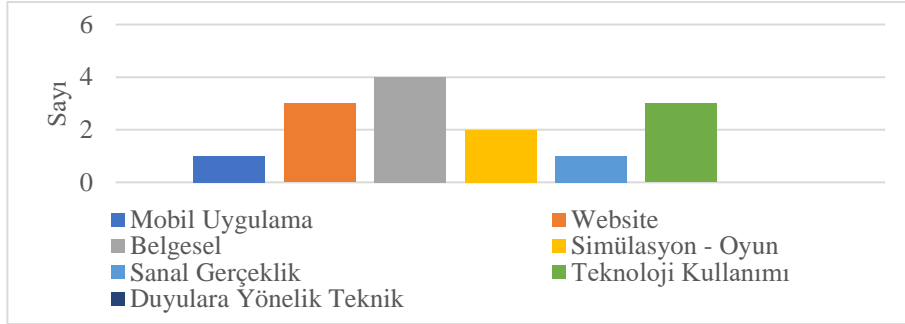
İncelenen 23 klasik arkeolojik yerleşimlerinde; 6 arkeolojik lokasyonda arkeolojik buluntuları ve eserleri sergilenmesini sağlayan sergi alanlarının varlığı saptanmıştır. 5 alanda tur rehberi ve bilgilendirme panoları ve 4 alanda yön levhaları uygulamalarına yer verilmiştir. Engelli panoları 2 alana entegre edilmiştir. 1 alanda broşür gibi tanıtım faaliyetleri bulunmuş, arkeolojik

yerleşimler genelinde haritalarla ilgili faaliyetler gözlemlenmemiştir. (Grafik 13).

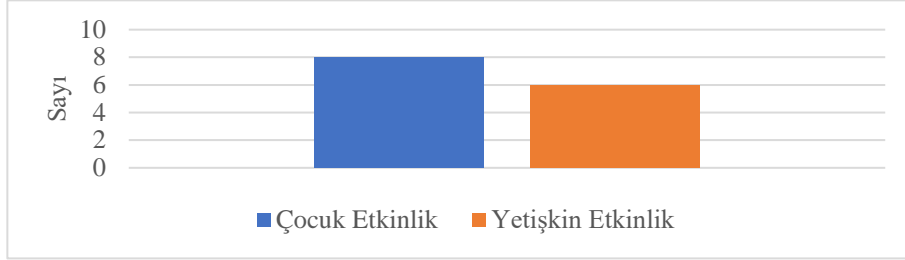
Grafik 13. Örnekler üzerinden klasik arkeolojik yerleşimlerde geleneksel sunum ve anlatım tekniklerine yönelik uygulamalar

23 klasik arkeolojik yerleşimde, belgesel kullanımı çağdaş sunum teknikleri arasında en çok tercih edilen yöntemdir. Klasik yerleşimlerde 4 arkeolojik bölgede belgesellerin etkin bir şekilde kullanıldığı gözlemlenmiştir. Ayrıca, çağdaş sunum teknikleri arasında web siteleri ve teknoloji uygulamalarının 3 farklı alanda kullanıldığı görülmüştür. Simülasyon ve oyun alanları, 2 konuma entegre edilerek ziyaretçilere sunulduğu tespit edilmiştir. Sanal gerçeklik ve mobil uygulamalar ise 1 arkeolojik alanda kullanılan dijital sunum teknikleridir. Duyulara yönelik teknik hiçbir arkeolojik alanda kullanılmamıştır (Grafik 14).

Grafik 14. Örnekler üzerinden klasik arkeolojik yerleşimlerde çağdaş sunum ve anlatım tekniklerine yönelik uygulamalar

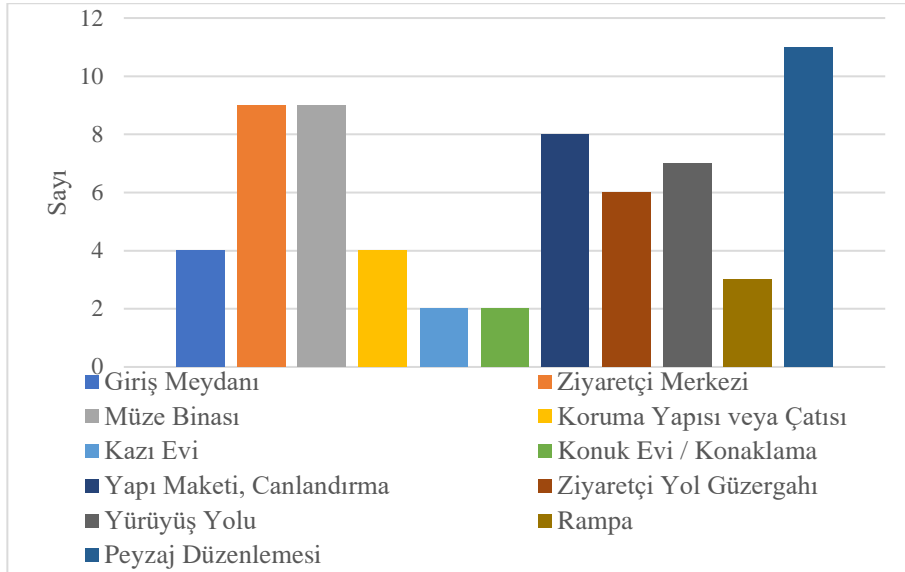
23 klasik arkeolojik alan üzerinde gerçekleştirilen tez incelemeleri neticesinde, çocuk ve genç ziyaretçilere yönelik tasarlanmış 8 aktivite alanı tespit edilmiştir. Yetişkinlere yönelik olarak düzenlenen aktivite alanları, 6 farklı arkeolojik bölgeye entegre edilmiştir (Grafik 15).

Grafik 15. Örnekler üzerinden klasik arkeolojik yerleşimlerde uygulamalı deneysel tekniklerin kullanımı

4.3. Arkeolojik Alanları Geliştirmeye Yönelik Mimari Yaklaşımlarda Çok Katmanlı Alanların Tasarımlarının İncelenmesi

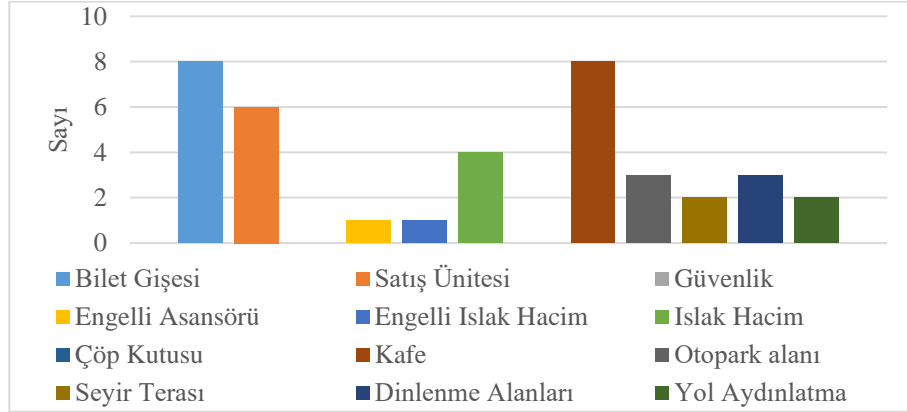
18 adet çok katmanlı alan örneği incelendiğinde, 11 alanda çevre düzenlemesi ağırlıklı bir mimari anlayışın hâkim olduğu görülmüştür. 9 alanda müze binası ve ziyaretçi merkezi mimari yaklaşım dâhilinde kullanılmıştır. 8 adet alanda yapı maketi ve canlandırması, 7 alanda yürüyüş yolu uygulaması vardır. 6 alanda ziyaretçi yol güzergahları oluşturulmuştur. Giriş meydanları ve koruma yapıları veya çatılar 4 alanda uygulanarak giriş noktaları oluşturulmuştur. Ziyaretçiler için rampa uygulamaları 3 alanda gözlemlenmiştir. 2 alanda konuk evi ve kazı evi bulunmaktadır (Grafik 16).

Grafik 16. Örnekler üzerinden çok katmanlı yerleşimlerde mimari uygulamalar

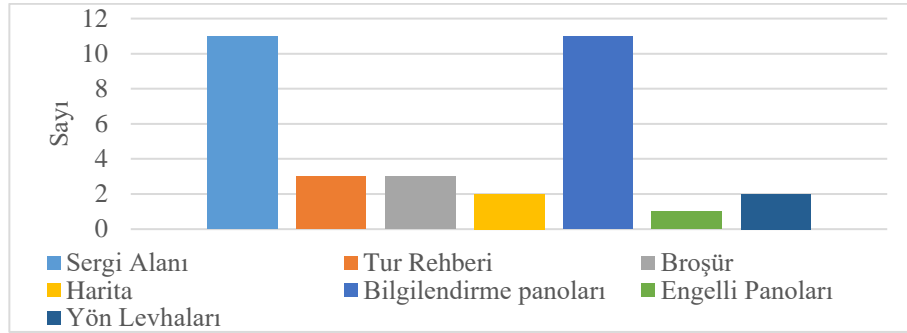
Çok katmanlı 18 alan incelendiğinde 8 alanda kafe ve bilet gişeleri erişiminin sağlandığı gözlemlenmiştir. 6 alana yerleştirilmiş satış birimleri saptanmıştır. Ziyaretçiler için 4 alanda ıslak hacim, 3 alanda otopark ve dinlenme alanları sağlanmıştır. 2 alanda yer alan seyir terasları ve yol aydınlatma uygulamaları

tasarlanmıştır. Engelli asansörü ve engelli ıslak hacim uygulaması birer alana dahil edilmiştir. Güvenlik ve çöp kutusu uygulamaları alanlarda bulunmamaktadır (Grafik 17).

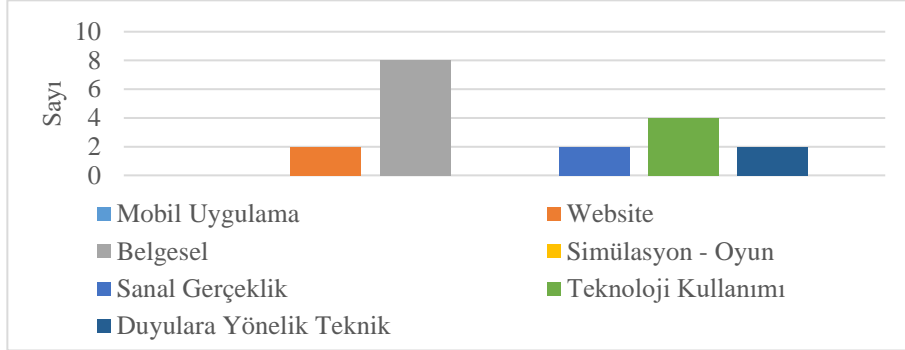
Grafik 17. Örnekler üzerinden çok katmanlı yerleşimlerde hizmete yönelik uygulamalar

18 çok katmanlı alanda geleneksel yöntemler incelendiğinde, bilgilendirme panoları ve sergi alanı hakkında 11 alanda çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Turist rehberi ve broşür uygulamaları 3 alanda hayata geçirilmiştir. 2 arkeolojik alana, harita ve yön işaretleri uygulamaları dahil edilmiştir. Engelli panoları sadece bir arkeolojik alanda saptanmıştır (Grafik 18).

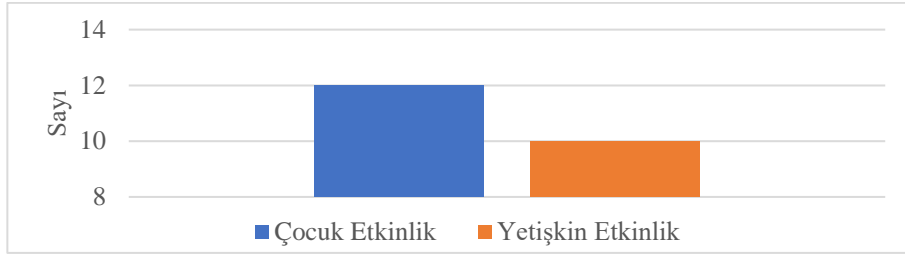
Grafik 18. Örnekler üzerinden çok katmanlı yerleşimlerde geleneksel sunum ve anlatım tekniklerine yönelik uygulamalar

Çok katmanlı 18 alanın incelenmesi sonucunda bu alanların 8'inde belgesel sunum tekniğinin uygulandığı ortaya çıkmıştır. 4 alanda, teknoloji entegre edilmiştir. 2 alanda web siteleri, sanal gerçeklik ve duysal odaklı teknikler kullanılmıştır. Mobil uygulama ve simülasyon tabanlı yaklaşımlar geliştirmek için hiçbir alan için çalışma yapılmamıştır (Grafik 19).

Grafik 19. Örnekler üzerinden çok katmanlı yerleşimlerde çağdaş sunum ve anlatım tekniklerine yönelik uygulamalar

18 adet çok katmanlı alanın incelenmesi sonucunda toplam 12 alanda çocuk ve gençlere yönelik etkinlik uygulamalarının tasarlandığı görülmüştür. İncelenen alanların 10 tanesinde yetişkin ziyaretçiler için aktivite alanları oluşturulmuştur (Grafik 20).

Grafik 20. Örnekler üzerinden çok katmanlı yerleşimlerde uygulamalı deneysel tekniklerin kullanımı

5. SONUÇ

Tarih öncesi yerleşim yerleri için arkeoparklar, yazılı kayıtlardan önce antik dünyayı yeniden yaratmaya odaklanmaktadır. Bu parklar için tasarım kriterleri, özgünlüğü ve tarihsel doğruluğu vurgulamaktadır. Kapsamlı araştırma, uzmanlarla istişare ve arkeolojik kanıtlara dikkat; tarih öncesi yapıların ve manzaraların aslına uygun olarak yeniden inşa edilmesini sağlamaktadır. Tarih öncesi yerleşimler arkeoparklar genellikle devam eden araştırma ve keşifleri sergilerine dahil etmektedir. Prehistorya ve protohistorya yerleşimlerin arkeopark tasarımı çok yönlü bir süreçtir. Bu yerleşimlerde günümüze yapı veya kültür kalıntısı çok az ulaştığı için korumaya çok önem verilmesi gereken alanlardır. Tarih öncesi bir yerleşimde arkeopark tasarımında koruma başta olmak üzere mimari ve kentsel öğelerin tasarımı, özgünlük, eğitim, erişilebilirlik, ziyaretçi katılımı, güvenlik gibi konularda önemli bir çaba sarf edilmesi gereklidir. İncelenen örneklerde bu yerleşimlerde yapı maketi ve canlandırma yapımına önem verildiği, aslında insanların geçmişte yaşayan insanların nasıl bir kültüre ve yaşantı tarzına sahip olduğu, görsellerle tarihsel doğruluk bağlamında anlatılmak istendiği

görülmüştür. Yorumlama ve eğitim, tarih öncesi yerleşimin önemini ve hikâyesini aktarmada hayati bir rol oynamaktadır. İncelenen örnek uygulamalarda sergi alanının daha çok geliştiği geri kalan uygulamalara çok da yer verilmediği sonucuna varılması aslında arkeopark tasarımının tam olarak anlaşılmadığını göstermektedir. Bilgilendirici tabelalar, sesli rehberler ve rehberli turlar, ziyaretçilerin sitede gezinmesine ve tarihi önemini anlamasına yardımcı olmaktadır. Geleneksel ile çağdaş sunum ve anlatım teknikleri incelendiği zaman hala uygulamalarda eksiklikler olduğu görülmektedir. Geleneksel sunum tekniklerinde sergi alanının çok fazla kullanılıp diğer tekniklerin çok az kullanılmış olması arkeolojik alanın tanıtımı bakımından zayıf kaldığını gösterir. Her ne kadar teknoloji gelişse de kişiler geleneksel sunum teknikleri ile okumak, anlamak ve konuyu benimsemek amacıyla bu sunum tekniklerini kullanmak istemektedir. Çağdaş sunum teknikleri ise günümüze çok da kalıntısı kalmamış höyük alanlarının tanıtımı için önemli bir olgudur. Ayrıca simülasyon, sanal gerçeklik gibi olgular artık hayatımızın bir parçası haline gelmeye başlamıştır. Günümüz teknolojisine uyarlayarak belli dönemlerde yaşanan hayatı ve kültürü canlandırmamız belki de o dönemi anlama konusunda insanlara bir deneyim sağlayacaktır. Bizim tarih öncesinde yaşayan insanları anlamamız için çok fazla kültür veya yapı kalıntısı kalmayan bu tip alanlarda bu uygulamaların gelişmesi dönem ve kültür hakkında gerekli bilgilenme ve tarihi bilince sahip olmamızı destekleyecektir. Çağdaş ve geleneksel sunum teknikleri ile uygulamalı etkinlikler, ziyaretçilerin ilgisini çekerek tarih öncesi deneyime aktif olarak katılmalarını sağlayabilecek tekniklerdir. Özellikle engelli bireyler, hamile bireyler veya geçici engelli bireyler gibi kısıtlı kişiler için engelli asansörü, engelli ıslak hacimleri ve rampa gibi çevresel ve mimari tasarım öğeleri konusunda pek çalışma yapılmamış olması da aslında kültürün tüm insanların ulaşmasını engelleyerek alanın tanınması ve korunması bağlamında eksiklik oluşturmuştur. Bu olgunun yanı sıra tüm bireylerin de yararlandığı ıslak hacimlerde, satış ünitesi, seyir terası, dinlenme alanları, yol aydınlatması gibi alanlarda eksiklikler görülmüştür.

Klasik arkeolojik alanlarda arkeoparkların tasarımında büyük bir tarihsel bilgi zenginliğinden yararlanılmaktadır. Klasik arkeolojik yerleşimleri; Yunanlılar, Romalılar veya Mayalar gibi yazılı tarihi kayıtlara sahip eski uygarlıkların merkezinde yer almaktadır. Bu parklar için tasarım kriterlerinde de orijinalliğe öncelik verilmektedir, ancak daha fazla tarihsel bilgi mevcudiyetinden yararlanılmaktadır. Mimari yapıların, kültürel uygulamaların ve peyzajların rekreasyonuna tarihsel araştırma ve belgeler rehberlik etmektedir. Yorum ve eğitim, Klasik Dönem uygarlığının zengin tarihi ve başarılarının aktarılmasında hayati bir rol oynamaktadır. Klasik arkeolojik alanlarda uygulama örnekleri v incelendiğinde; yürüyüş yolları, koruma yapısı veya çatısı yapımına önem verilmesi geri kalan alanlara önem verilmemesi çevre düzenlemesi ve mimari açıdan eksikliği göstermiştir. Özellikle müze binası klasik dönem yapılarında çıkan heykel, seramik gibi buluntuların o arkeolojik alanda korunmasını sağlayarak ziyaretçilerin alanı

daha iyi algılamasını sağlayacaktır. Ziyaretçi yol güzergâhı klasik dönemin karmaşık alanlarında rahat bir gezi sağlanması açısından önemlidir. Bilet gişesinin olması aslında arkeolojik alanlarda sergilenecek alanların bulunduğunu ve turizm açısından gelişmeye katkıda bulunduğunu göstermektedir. Engelli asansörünün yer almaması, ıslak hacim konusunda zayıf kalması erişilebilirlik bakımından arkeolojik alanların yeterli gelişmediğini gösterir. Geleneksel sunum teknikleri ise daha bilinçli olarak geziyi tamamlamamızı sağlayacak önemli araçlardır. Klasik Dönem yapılarında harita eksikliği görülmüştür. Harita üzerinden bir alanın tanıtımı insanların bölgeyi tanıması bakımından önemli olabilir ve o sayede gezi rotasını daha kolay bir şekilde oluşturma şansına sahip olabilir. Gezi rotasını oluşturmak büyük arkeolojik alanlarda insanların daha rahat şekilde gezmesine yardımcı olacaktır. Broşür ise alanda gezecek insanların alan hakkında daha fazla doğru bilgi edinmesini sağlayacaktır. Çağdaş sunum teknikleri ise tamamıyla yok olmuş veya klasik dönem yapılarının yıkılarak malzemelerinin başka bir yapı inşasında kullanıldığı durumlarda, yapının özgün halinin tanıtımı için önemli bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Klasik Dönem arkeolojik alanlarında bir başka olgu olan etkinliklerin sıkça yapılması ise çocuk ve yetişkinlerde bilinci arttırarak dönem insanların yaşam koşulları hakkında çocuk ve ebeveyn açısından sağlıklı bir kültürel birikimin gerçekleşmesini sağlayacaktır.

Çok katmanlı bir arkeolojik yerleşim arkeoparkı tasarlamak, birden çok tarihi dönemin ve kültürel katmanın korunmasını ve sunumunu dengeleyen düşünceli bir yaklaşım gerektirmektedir. Özgünlük ve tarihsel doğruluk çok önemlidir, çünkü her katmanın kapsamlı araştırmalara ve uzmanlarla istişarelere dayanarak aslına uygun bir şekilde yeniden oluşturulması gerekir. Arkeopark, doğru malzemeler, mimari stiller ve kültürel uygulamalar kullanarak, ziyaretçilere her tarihi döneme ait deneyim sunabilmektedir. Çok katmanlı arkeolojik alanların örnekleri incelendiğinde mimari anlamda fazlaca müze binasının yapılması, mimari açıdan arkeolojik buluntuların korunması konusunda ilerlemeyi sağlama açısından olumludur ancak hemen hemen hepsinde uygulanmadığı için yetersiz kalmıştır. Bunun yanında peyzaj alanına önem verilmiş, bölgeye turist çekme açısından bölgenin yaşayan bir alan haline getirilmesi için çaba harcanmıştır. Ziyaretçi yol güzergâhı, yürüyüş yolu, yapı maketi, kazı evi peyzaj düzenlemesi ise daha geride kalmış ve aslında kentsel ölçekte tasarımın eksik kaldığını göstermiştir. Bunun yanında kafe, satış ünitesi gibi sosyal alanlar bulunmaktadır ancak her arkeolojik alanda yer almamıştır bu da insanların o alanlarda sosyalleşme olgusunun gerçekleşmeyeceğini göstermektedir. Hizmet alanları incelendiğinde ise güvenliğin olmaması bölgeyi koruma açısından büyük eksiklik olup geriye kalan engelli asansörü gibi mimari çekirdeğin, engelli ıslak hacim ve rampa olmaması erişilebilirlik açısından zayıf olduğunu göstermiştir. Çok katmanlı yapılarda engelli asansörü olmaması da eksikliktir. Bunu gidermek, kapsayıcılığı sağlamak için rampalar, asansörler ve doküman haritalar gibi erişilebilirlik özellikleri dahil

edilmelidir. Ek olarak, oturma alanlarının, dinlenme alanlarının ve olanakların yerleşimi, ziyaretçi konforunu artırmak önemlidir. Yorumlayıcı materyaller ve sergiler, farklı öğrenme stillerine ve dillerine hitap eden, kullanıcı dostu bir şekilde sunulmalıdır. Geleneksel sunum ve anlatım teknikleri arasında en fazla bilgilendirme panolarının yerleştirildiği görülmektedir; tur rehberi, broşür, harita gibi anlatım tekniklerinin var olmaması alan hakkında bilgi edinmeyi zorlaştıracaktır. Çağdaş sunum teknikleri ise genel olarak yetersiz kalmıştır. Tüm bu olgular etrafında çok katmanlı arkeolojik alanları sergileyen bir arkeopark, eğitici ve yorumlayıcı bir platform olarak hizmet etmelidir. Tasarım, ziyaretçilerin tarih öncesi ve klasik dönemlerin tarihsel önemini ve bağlamını kapsamlı bir şekilde anlamasını kolaylaştırmalıdır. Bilgilendirici ekranlar, etkileşimli sergiler ve anlaşılır tabelalar, ziyaretçilere farklı katmanlar ve dönemler boyunca rehberlik ederek, her dönemin kültürel ve tarihi gelişmelerini kavramalarını sağlamak için dâhil edilmelidir. Artırılmış gerçeklik veya sanal yeniden yapılandırılmalar gibi modern teknolojilerin kullanılması, eğitim deneyimini daha da geliştirebilir.

Üç farklı arkeolojik alan kıyaslandığında genel olarak arkeopark tasarımında belli başlı kriterlere dikkat edilmediği ve edilmesi gerektiği sonucuna varılmıştır. Arkeopark tasarımında koruma birincil amaç olmalıdır. Eserleri, yapıları ve çevredeki ortamı korumak için önlemler alınmalıdır. Koruma çabaları, alanda temsil edilen tüm tarihi dönemleri ve kültürel katmanları kapsayacak şekilde genişletilmelidir. İşbirliği ve toplumsal katılımı sağlayıp tasarım kriterleri, yerel topluluklar, mimarlar, arkeologlar, tarihçiler ve ilgili paydaşlarla işbirliğini teşvik etmelidir. Bu grupların katılımı, yorumlamanın doğruluğunu sağlamaya, topluluk katılımını desteklemeye ve arkeolojik mirasa sahiplik duygusunu geliştirmeye yardımcı olabilmektedir. Mimari açıdan ise uygun malzemelerin kullanımı, koruma teknikleri ve kontrollü ziyaretçi erişimi, arkeolojik alanın bütünlüğünün gelecek nesiller için korunmasına yardımcı olacaktır. Arkeolojik buluntuların korunması için uygun müze binaları, kazı evleri ve koruma yapıları çok önemlidir. Peyzaj tasarımı, uyumlu ve davetkâr bir ortam yaratmalı, ziyaretçi rotaları ve tabelalar ise ziyaretçilere farklı dönemler ve katmanlar boyunca rehberlik etmelidir. Arkeolojik kalıntıları doğal unsurlardan ve insan müdahalesinden korumak için yürüyüş yolları, koruyucu yapılar ve çatıların inşasına özen gösterilmelidir. Alanın planını oluşturmayı sağlamak için ise ziyaretçi akışını yönetmek ve kırılğan arkeolojik alanları korumak amacıyla tasarım bir imar planı içermelidir. Bu, sitenin arkeolojik sitin farklı dönemlerine veya katmanlarına karşılık gelen farklı bölgelere bölünmesini içermelidir. Ziyaretçilerin belirlenen rotalara uymasını sağlamak ve kırılğan kalıntılar üzerindeki zararlı etkilerden kaçınmak için uygun tabelalar, bariyerler ve kontrollü erişim noktaları kullanılmalıdır. Araştırma ve koruma tesisleri ile arkeoparkta araştırma ve koruma faaliyetleri için yer ayırma amaçlanmalıdır. Bu; arkeologların ve konservatörlerin kazılan eserleri inceleyebilecekleri, analiz edebilecekleri ve koruyabilecekleri laboratuvarları, depolama tesislerini ve atölyeleri içermelidir. Bu tesislerin parka

entegrasyonu, devam eden araştırmaları kolaylaştırabilir ve arkeolojik alanın uzun vadeli korunmasına katkıda bulunabilir.

Erişilebilirlik açısından arkeopark, arkeolojik kalıntılara olası zararı en aza indirilerek ziyaretçiler için kolay ve güvenli erişim sağlayacak şekilde tasarlanmalıdır. Arkeoparklar, engelli bireyler, hamile bireyler ve geçici engelli bireyler de dahil olmak üzere tüm bireylerin sahada kolayca gezinebileceği şekilde erişilebilirlik göz önünde bulundurulacak şekilde tasarlanmalıdır. Tüm ziyaretçiler için kapsayıcı bir deneyim sağlamak üzere engelli asansörleri, rampalar, dokunsal haritalar ve kapsayıcı olanaklar gibi hususlar dahil edilmelidir. Açıkça işaretlenmiş yollar, yürüyüş yolları ve görüntüleme platformları, ziyaretçilere rehberlik etmek ve hassas alanlara yetkisiz erişimi önlemek için tasarıma entegre edilmelidir. Ziyaretçi tesisleri olarak ise tasarım, bireylerin ve grupların ihtiyaçlarını karşılamak için iyi planlanmış ziyaretçi tesislerini içermelidir. Bunlar; ziyaretçi merkezlerini, bilgi kiosklarını, tuvaletleri, piknik alanlarını ve park yerlerini içermelidir. Ayrıca, oturma alanları, dinlenme alanları ve olanakların yerleşimi ziyaretçi konforunu artıracak şekilde düşünülmelidir. Ayrıca kafe ve satış üniteleri gibi sosyal alanların bir araya getirilmesi ziyaretçilerin sosyalleşmesini sağlamakta ve ren yerinin gelişimine katkı sağlamaktadır.

Eğitim açısından arkeopark tasarımının önemli bir yönü, kapsamlı yorumlama materyalleri ve gösterimlerinin sağlanmasıdır. Bunlar; ziyaretçileri site içindeki her katman için tarihi önemi, kültürel bağlamı ve arkeolojik buluntuları hakkında eğitmeyi amaçlamalıdır. Arkeolojik alanın tarihini ve kültürünü etkili bir şekilde iletmek için hem geleneksel hem de ağdaş sunum teknikleri kullanılmalıdır. Broşür, harita, sergi alanları, multimedya teknolojileri, bilgilendirici işaretler, sesli rehberler, rehberli turlar ve etkileşimli sergiler gibi teknikler; ziyaretçilerin arkeolojik alanı tanınmasını ve ilgisini sağlamak amacıyla dahil edilmelidir. Bilgilendirici görüntüler, broşürler ve haritalar gibi geleneksel teknikler, çeşitli öğrenme stillerine hitap edip ayrıntılı bilgi sağlamaktadır. Artırılmış gerçeklik, sanal rekonstrüksiyonlar, bina modelleri, animasyonlar, simülasyon gibi ağdaş sunum teknikleri eğitim deneyimini geliştirebilir.

Arkeopark tasarımı peyzajla bütünleşmeli, bulunduğu doğal ve kültürel peyzaj ile uyumlu olmalıdır. Yerel kaynaklı malzemelerin kullanılması, flora ve faunaya verilen zararın en aza indirilmesi ve yeşil alanların bütünleştirilmesi gibi sürdürülebilir ve evre dostu uygulamaların dahil edilmesi, sitenin estetik çekiciliğinin ve ekolojik dengesinin korunmasına yardımcı olabilmektedir.

Son olarak arkeoparkların tasarımı, arkeolojik alanların korunmasını ve sunumunu dengeleyen, düşünceli ve kapsamlı bir yaklaşım gerektirir. Arkeopark tasarımında özgünlük, erişilebilirlik ve eğitim değeri arasında bir denge kurulmalıdır. Arkeoparklarda korumaya öncelik vererek, erişilebilirlik özelliklerini geliştirerek ve hem geleneksel hem de ağdaş sunum tekniklerini

benimseyerek ziyaretçiler için kapsayıcı ve sürükleyici bir deneyim yaratılabilir. Ayrıca, modern teknolojilerin entegrasyonu ve çok katmanlı sitelerin kapsamlı yorumu, ziyaretçilerin antik dünyayı anlamalarını ve takdir etmelerini derinleştirebilir. Arkeoparklar, bu önerileri uygulayarak, ortak tarihi mirasımızı korumak, tanıtmak ve eğitmek için hayati platformlar olarak rollerini yerine getirebilirler.

ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarların herhangi bir çıkarlı dayalı ilişkisi bulunmamaktadır.

ETİK ONAY/KATILIMCI ONAMI

Makale kapsamında katılımcı kullanılmadığı için ilgili onaya yer verilmemiştir.

MADDİ DESTEK

Çalışma için herhangi bir maddi destek alınmamıştır.

YAZAR KATKILARI

Bu araştırma ve araştırma ile ilgili tüm aşamalar iki yazar tarafından yürütülmüştür.

KAYNAKÇA

- AA. (2014, Şubat 4). *Pera Müzesi, 2 Yeni Sergiye Ev Sahipliği Yapacak*. [Fotoğraf]. Haberler. <https://www.haberler.com/kultur-sanat/pera-muzesi-2-yeni-sergiye-ev-sahipligi-yapacak-5624758-haberi/>
- Ahunbay, Z. (2010). Arkeolojik Alanlarda Koruma Sorunları Kuramsal ve Yasal Açılardan Değerlendirme. *TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*(8), 103-118. <https://doi.org/10.22520/tubaked.2010.0007>
- Albayrak, M. (2018). *Arkeolojik Açık Hava Müzeleri "Teos Antik Kenti Örneği"* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Altuntaş, L. (2020, December 18). *21 Aralık Kış Gündönümünde Gündoğumunu Stonehenge'de Canlı İzleyebilirsiniz*. [Fotoğraf]. Arkeonews. <https://arkeonews.com/21-aralik-kis-gundonumunde-gundogumunu-stonehengede-canli-izleyebilirsiniz/>
- Archeopark. (2023, April). <https://www.archeopark.net/>
- Başgelen, N. (2006). Müze-i Hümayundan Günümüze İstanbul Arkeoloji Müzesi. *Arkeoloji Sanat*, 114-121.
- Bennett, T. (1995). *The Birth of the Museum: History, Theory, Politics*. Routledge.
- Caple, C. (2004). Towards a benign reburial context: the chemistry of the burial environment. *Conservation and Management of Archaeological Sites*, 6(3-4), 155-165. <https://doi.org/10.1179/135050304793137801>
- Cleere, H. (1990). *Archaeological Heritage Management in the Modern World*. Routledge.
- Czaplicki, J. S. (1990). A contractor's perspective of two approaches to cultural resource management in Arizona. *Archaeological Heritage Management in the Modern World* içinde (s. 236-255). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003058724-28>
- Çalikoğlu, L. (2009). *Çağdaş sanat konuşmaları 4: Koleksiyon, koleksiyonerlik ve müzecilik*. Yapı Kredi Yayınları.
- Dikilitaş, G. (2011, Aralık). Arkeolojik Alanlarda Koruma. *Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi* (6), 43-51.
- Emden, C. (2023). *İstanbul Modern, yeni müze binasının mimarı Renzo Piano'yu ağırladı*. [Fotoğraf]. İstanbul Modern. https://www.istanbulmodern.org/tr/basin/basin-bultenleri/istanbul-modern-yeni-muze-binasinin-mimari-renzo-piano-yu-agirladi_3304.html
- Eres, Z. (2010). Tarihöncesi Kazı Alanlarında Koruma ve Sergileme Kavramının Gelişimine Kısa Bir Bakış. *TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*(8), 119-130. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tubaked/issue/57432/814186>
- Fidan, M. E., Erdal, M., & Mean, F. D. (2022). Bilecik Hamsu Vadisi Kültür Miras Yönetimi İçin Yeni Bir Proje Önerisi. *Bilecik Şeyh Edebali*

- Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 32-45.
<https://doi.org/10.33905/bseusbed.1040333>
- Genim, S. (1994). Bir Toplum İçin Gelecek Yaratmada Müzelerin Yeri. *II.Müzecilik Semineri Bildiriler*, (ss. 16-18).
- Genim, S. (1998). Müze Esinevi. *4.Müzecilik Semineri Bildirileri*, (s. 47-50).
- Halaç, H. H., Abacı, C. S., & Dağlı, H. (2021). Arkeolojik Kalıntılar Üzerine İnşa Edilen Müzelerin Tasarım Yaklaşımları. *Opus*, 17(35), 2225 - 2253.
- ICCROM. (1995). *Conservation on Archaeological Excavations: with particular reference to the Mediterranean area*.
<https://www.iccrom.org/publication/conservation-archaeological-excavations-particular-reference-mediterranean-area>
- ICOMOS. (1990). *Arkeolojik Mirasın Korunması ve Yönetimi Tüzüğü*.
<http://www.icomos.org.tr/?Sayfa=Icomostuzukleri&dil=tr>
- İstanbulbeautiful (2023, Ocak 19). [Fotoğraf]. İstanbulbeautiful.
<https://istanbeautiful.com/tr/sakip-sabanci-muzesi-emirgan/>
- Johnson, M. (2001). Renovating Hue (Vietnam): authenticating destruction, reconstructing authenticity. R. Layton, P. G. Stone, & J. Thomas (Eds.), *Destruction and Conservation of Cultural Property* içinde (s. 75–92). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203165096-10>
- Keskin, Y., & Tanaç Zeren, M. (2018). Arkeolojik Alanlarda Bir Sunum Yöntemi Olarak “Arkeoparklar”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Mimarlık Bilimleri ve Uygulamaları Dergisi*, 110-124.
- Koca, A. (2014, October 2). *Mahalle Arasında Arkeoloji: Küçükyalı Arkeopark*. [Fotoğraf]. Yapı Dünyası ve İnşaat Sektörü Haberleri | Yapı. https://www.yapi.com.tr/haberler/mahalle-arasinda-arkeoloji-kucukyali-arkeopark_125267.html
- Küçükyalı ArkeoPark*. (2023). Küçükyalı ArkeoPark | Koç University. [Fotoğraf]. <https://kyap.ku.edu.tr/?q=tr>
- Kwas, M. L. (1986). *Archeological parks*. Department of Conservation, Division of Parks and Recreation.
- Marchetti, N., Repellini, G. F., Musso, S. F., & Spadolini, M. B. (2020). *An integrated approach for an archaeological and environmental Park in south-eastern Turkey: Tilmen Höyük*. Springer.
- Mbunwe-Samba, P. (2001). Should developing countries restore and conserve?. R. Layton, P. G. Stone, & J. Thomas (Eds.), *Destruction and Conservation of Cultural Property* içinde (s. 30–41). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203165096-7>
- Nicosia, C., & Stoops, G. (2017). *Archaeological soil and sediment Micromorphology*. John Wiley & Sons.
- Olsen, B. J. (2001). The end of history? Archaeology and the politics of identity in a globalized world. R. Layton, P. G. Stone, & J. Thomas (Eds.), *Destruction and Conservation of Cultural Property* içinde (s. 42–54). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203165096-8>

- Özkasım, H., & Ögel, S. (2005). Türkiye’de müzeciliğin gelişimi. *itüdergisi/b*, 2(1), 96-102.
- Richmond, A., & Bracker, A. (2009). *Conservation: Principles, Dilemmas and Uncomfortable Truths*. Elsevier.
- Santral İstanbul (2023). [Fotoğraf]. Santral İstanbul. <https://www.santralistanbul.org/tr/ziyaret/>
- Smith, L., & Waterton, E. (2009). *Heritage, Communities and Archaeology*. Bloomsbury Publishing Plc.
- Tuna, A. (2019). Arkeolojik Sit Koruma Pratikleri: Türkiye ve ABD Karşılaştırması. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 724–735. <https://doi.org/10.21547/jss.440106>
- Tuna, A., & Erdoğan, E. (2016). Arkeolojik Sitlerin Sürdürülebilirliği Kapsamında Arkeolojik Parklar. *Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi*, 13(2), 110-122.
- Uçar, M. (2019). *Türkiye’de Müzeciliğin Tarihsel Gelişiminin Kurumsal Bakış Açısıyla Analizi*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- UNESCO. (2009). *Stonehenge World Heritage Site Management Plan 2015*. <https://www.stonehengeandaveburywhs.org/management-of-whs/stonehenge-and-avebury-whs-management-plan-2015/>
- Utkuluer, H. (2017, Nisan 15). *Osmanlı Müzeciliği Altın Çağında “ Müze-i Hümayun”*. [Fotoğraf]. Arsız Sanat. <https://arsizsanat.com/osmanli-muzeciligi-altin-caginda-muze-i-humayun/>
- Yaraş, A. (1994). Anadolu’daki İlk Koleksiyonculuk ve Müzecilik Faaliyetleri. *II. Müzecilik Semineri Bildirileri* (s. 19-21). Askeri Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı.
- Yavuz, S. (2017). *Müzecilik: Dünya ve Türkiye Müzeleri*. İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Makale Bilgisi: Kalkan, A. (2023). Partili Cumhurbaşkanlığına Bir Örnek: Celal Bayar. DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 2, ss.465-489.	Article Info: Kalkan, A. (2023). An Example of the Presidency with Party: Celal Bayar. DEU Journal of Humanities, Volume: 10, Issue: 2, pp.465-489.
Kategori: Araştırma Makalesi	Category: Research Article
Gönderildiği Tarih: 15.07.2023	Date Submitted: 15.07.2023
Kabul Edildiği Tarih: 04.09.2023	Date Accepted: 04.09.2023

PARTİLİ CUMHURBAŞKANLIĞINA BİR ÖRNEK: CELAL BAYAR

Asya Kalkan *

ÖZ

Türkiye Cumhuriyeti'nin üçüncü cumhurbaşkanı olan Celal Bayar'ın cumhurbaşkanlığı dönemi Türk demokrasi tarihi içerisinde önemli bir yere sahiptir. Çalışmaya konu olan bu on yıllık periyot süresince iktidar-muhalefet ilişkileri gergin olarak tanımlanabilecek bir boyutta seyretmekteydi. Yer yer ve giderek sertleşen siyasi ortamda orta yolu bulacak bir lider ihtiyacı oluşmaktaydı. Cumhurbaşkanı Bayar ise bu ihtiyacın hasıl olduğu durumlarda, muhalefet ve basın tarafından sık sık partili olmakla eleştirildi. 27 Mayıs 1960 darbesi sonrasında gerçekleşen Yassıada Yargılamaları sırasında da Bayar, yine aynı suçlamalarla karşı karşıya kaldı. 1950-1960 yılları arasındaki dönemde Cumhurbaşkanı olarak Bayar'ın kurucusu olduğu Demokrat Parti ile ilişkisi, karşı karşıya kaldığı partili olma suçlaması nedeniyle incelenmesi gereken bir dönemdir. Bu nedenle söz konusu çalışmada Celal Bayar'ın cumhurbaşkanlığı dönemi "partili cumhurbaşkanlığı" penceresinden ele alınmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Celal Bayar, Partili Cumhurbaşkanlığı, Demokrat Parti, 1924 Anayasası.

AN EXAMPLE OF THE PRESIDENCY WITH PARTY: CELAL BAYAR

ABSTRACT

The presidency of Celal Bayar, the third president of the Republic of Turkey, has an important place in the history of Turkish democracy. During this annual period, which is the subject of the study, the relations between the ruling party and the opposition parties were on a scale that could be described as tense. There was a need for a leader who would find a common way in the political environment that was getting harsher in places and gradually. President Bayar, the other hand, was often on offense by the opposition parties and the press being a party member when this need arose. During the Yassıada Trials, which took place after the May 27, 1960 coup, Bayar faced the

* Arş. Gör., Dokuz Eylül Üniversitesi, asya.kalkan@deu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7953-0685.

same accusations. During the period between 1950-1960, Bayar's relationship with the Democratic Party, of which Bayar was the founder, is a period that needs to be examined due to the accusation of being a party member. For this reason, in this study, Celal Bayar's presidency period is discussed under the window of “presidency with a party”.

Keywords: Celal Bayar, Presidency with Party, Democratic Party, 1924 Constitution.

1. GİRİŞ

Cumhuriyet rejimi ile yönetilen ülkelerde devlet başkanlığı makamı “cumhurbaşkanlığı” olarak isimlendirilir. Türkiye’de bu makam pek tabii cumhuriyet ile yaşıttır. 1923’te tesis edilen cumhuriyetin başına bir “reis” seçilmesi gerekliliği cumhurbaşkanlığı makamını oluşturdu. Söz konusu makama gerçekleşen seçimle ilk olarak Mustafa Kemal Atatürk; Atatürk’ün 1938’deki vefatı sonrasında ise İsmet İnönü seçildi. Böylece, Milli Mücadele’nin önderleri olan iki karizmatik liderin genç cumhuriyetin de önderleri olarak tarih sahnesinde yer aldıkları görülmektedir. Atatürk ve İnönü, cumhurbaşkanlıkları süresince siyasal hayatta da liderliklerini sürdürdü. Bu hususta en önemli etken kuşkusuz “tek partili” bir siyasal hayatın varlığıdır. İlerleyen süreçte, çok partili siyasal hayatın başlaması ile cumhurbaşkanlığı makamı el değiştirdi. Böylece bu makamın, demokratik hayatın gereği olarak daha “partiler üstü” bir konuma yükselmesi gerekliliği doğdu. Yeni dönemin ilk cumhurbaşkanlığı görevini ise Celal Bayar üstlendi. Hem ülke içindeki siyasi hava hem de dünya konjonktüründeki değişim, devletin en üst makamı olan cumhurbaşkanlığı için de bir değişimi beraberinde getirmeliydi. Bayar’dan, çok partili demokratik bir ortamın tesisi sonrasında partiler üstü bir noktada kalması ve hakem rolünü üstlenmesi beklenmekteydi.

2. 1923-1950 Arasında Cumhurbaşkanlığı Makamı

Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucusu ve ilk cumhurbaşkanı olan Atatürk’ün yeri cumhurbaşkanlığı makamı için ayrı bir önem arz etmektedir. Bu önemi hem ilk cumhurbaşkanı olması ile hem de “kurucu baba” sıfatı ile ilişkilendirmek yanlış olmayacaktır. Atatürk önce 1921 Anayasası, daha sonra ise 1924 Anayasası uyarınca cumhurbaşkanlığı görevini sürdürdü. Görevini ifa ederken ise kurucusu olduğu Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) genel başkanlığından ayrılmadı. Çünkü belirtilen anayasalarda devlet başkanının, parti genel başkanlığını yürütmesini engelleyecek bir kanun bulunmamaktaydı. Atatürk mevcut durum hakkında cumhurbaşkanlığı süresince bilfiil parti genel başkanlığını yürütmeyeceğini ancak cumhurbaşkanlığı görevi sonrasında, bizzat parti başkanlığı görevini yerine getireceğini dile getirmekte idi (Gülen, 2018, s. 26). Bu nedenle parti içerisinde “genel başkan vekilliği” makamı oluşturuldu ve Atatürk’ün ilk

başbakanı İnönü, ilk CHP genel başkan vekili oldu.¹ Atatürk'ün bir nevi kendi çocuğu olarak yorumlayabileceğimiz CHP ile bir bütün olduğuna dair işareti CHP'nin 1923 tarihli nizamnamesinde de görmek mümkündür; nizamnamenin 6. maddesinde “*Cumhuriyet Halk Fırkasının umumi reisi, Fırkanın banisi olan Gazi Mustafa Kemal Hazretleridir.*” ifadesi yer almaktadır (Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, 1927, s. 5). 1931 nizamnamesinde ise genel başkanın değişmezliğine vurgu yapılmaktadır; “*Cumhuriyet Halk Fırkasının daimi umumi reisi, firkayı kuran Gazi Mustafa Kemal Hazretleridir*” (CHF Nizamnamesi ve Programı, 1931, s. 3; Uyar, 2000, s. 13).

Cumhurbaşkanlığı makamındaki isim Atatürk olsa da ve ayrıca bilfiil CHP başkanlığını sürdürmeyi bir kenara bırakmış olsa da devletin en üst noktasındaki kişinin yani cumhurbaşkanının “partiler üstü” bir konumda olması gerektiğini savunan görüşler de bulunmaktaydı. Bu görüş özellikle Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TpCF) ve Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) deneyimleri sürecinde daha yüksek sesle dile getirildi. Örneğin TpCF'nin parti programında cumhurbaşkanı seçilen kişinin milletvekilliğinin düşürüleceği ibaresi yer almaktaydı ve bu maddenin amacı partinin Genel Sekreteri Ali Fuat Cebesoy tarafından “cumhurbaşkanının tarafsızlığını korumak” olarak açıklandı (Gülen, 2018, s. 25, 26). Atatürk'ün cumhurbaşkanlığı süresince, cumhurbaşkanlığı makamının bir gereği olarak Atatürk'ün partiler üstü kalması gerektiğini savunanların dışında, Atatürk'ün şahsiyeti itibarıyla siyasi tartışmalara katılmaması, bir üst akıl gibi devletin başında yer alması gerektiğini savunan fikirler de vardı.

Cumhurbaşkanının tarafsızlığını savunan fikirler SCF döneminde de dile getirilmekte idi. Hatta SCF Genel Başkanı Fethi Bey, Atatürk'ten her iki partiye karşı tarafsız kalmasını ve eşit davranmasını istemekte, ancak bunun sözünü alması durumunda parti kurma girişiminde bulunacağını dile getirmekteydi. Atatürk ise Fethi Bey'in bu talepleri karşısında kendisinin pek tabii tarafsız kalacağı teminatını verdi (Okyar & Seyitdanlıoğlu, 2006, s. 111). Görülüyor ki Atatürk, demokratik bir siyasal hayatın cumhurbaşkanı mevkiine yüklediği sorumlulukların farkında ve bilincinde idi. Bu sorumluluklar çerçevesinde davranacağını yeni kurulan partinin siyasal hayata adım

¹ Söz konusu makam sadece tek parti döneminde varlığını sürdürdü, çünkü hem Atatürk hem de İnönü cumhurbaşkanlıkları süresince parti ile bir bütün olarak siyasal hayatta yerlerini aldılar. İki liderin döneminde de başbakanların genel başkan vekili olarak görevlendirildiği görülmektedir. Bu noktada istisnai bir durum olarak Atatürk'ün cumhurbaşkanlığı döneminde Fethi Okyar'ın sürdürdüğü üç buçuk aylık başbakanlık süresini anmak gerekmektedir. Okyar, başbakanlık yaptığı dönemde parti genel başkan vekilliğine getirilmedi. (Uyar, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/cumhuriyet-halk-firkasi-1923-1938.24.08.2023>).

atmasından önce bildirmesi, SCF'nin çekinmeden, olması gereken şekilde murakabe yapabilmesini sağlamak için izlediği bir yol idi.

Fethi Bey'in SCF'nin kuruluşundan kısa bir süre sonra gerçekleştirdiği Ege gezisi, halkın önemli bir bölümünün partiye gösterdiği ilgiyi gözler önüne sermekteydi. Söz konusu gezi CHP ve SCF taraftarlarının arasında çıkan olaylara sahne oldu. SCF lehine sloganların atıldığı, konferansların verildiği İzmir'de, CHP'liler ve SCF'liler arasında çıkan olaylar neticesinde bir kişi hayatını kaybetti ve yaralananlar oldu (Emrence, 2006, ss. 94-98, Yetkin, 2004, ss. 237-243; Cumhuriyet, 06.09.1930, s. 1,4.). Olaylı geçen Ege gezisi sonrasında SCF, Ekim ayında gerçekleşen belediye seçimlerine katıldı. Fethi Bey seçimlerin tatbikinde gördüğü usulsüzlükler neticesinde, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya hakkında bir gensoru önergesi verdi, yapılan oylamada Kaya güven oyu aldı (Gülen, 2018, s. 41; Yetkin, 2004, ss. 269-278.). Henüz yeni kurulmuş bir parti olmasına rağmen SCF ve CHP arasındaki gerilim dikkat çekiciydi. Bu noktada Atatürk'ün Cumhuriyet Gazetesi'ne iletildiği bir mektup¹ onun iki parti karşısında nasıl konumlandığını göstermektedir. Söz konusu mektupta Atatürk'ün açıklamaları şu şekildedir:

(...) Beni Cumhuriyet Halk Fırkasından başka Fırkaların kendilerine maletmeğe çalıştıkları görüldüğünden bahis ve vaziyetin tavzihi namına hakikati halin ifadesi talep olunuyor. (...) Ben Cumhuriyet Halk Fırkasının umumi reisiyim. (...) Bu teşekküle tarihen bağlıyım. Bu bağı çözmek için hiçbir sebep ve icap yoktur ve olamaz. Resmi vazifemin hitamında Cumhuriyet Halk Fırkasının başında fiilen çalışacağım. (Cumhuriyet, 10.09.1930. s. 1, Gülen, 2018, s.38, 39).

Atatürk'ün CHP'ye olan bağlılığını dile getirdiği bu mektubun SCF kanadında şevk kırıcı bir etken olması doğaldır. Bu koşullarda SCF, muhalefet yapabilme yolunda yaşadığı zorluklar üzerine kendini feshetme yolunu seçti.

Atatürk'ün cumhurbaşkanlığı döneminde iki kez çok partili siyasal hayat denemesine girişilmişse de bu girişimler başarısızlıkla sonuçlandı. Çok partili siyasal hayat için genç cumhuriyetin İnönü'nün cumhurbaşkanlığını, 1946 yılını beklemesi gerekti. 11 Kasım 1938'de cumhurbaşkanı olan İnönü de selefi Atatürk gibi CHP genel başkanlığını sürdürdü. Partinin Aralık 1938'de toplanan olağanüstü kurultayında İnönü "yeni değişmez genel başkan" unvanını aldı, Atatürk ise "ebedi başkan" olarak tanımlandı (Uyar, 2000, s. 13). Bu noktada İnönü'nün cumhurbaşkanlığında da cumhurbaşkanı-parti genel başkanı bütünleşmesinin devam ettiğini vurgulamak doğru olacaktır. Bu bütünleşmenin parti tüzüğünden çıkarılması çok partili siyasal

¹ Mektup, Yunus Nadi'nin Atatürk'e hitaben Cumhuriyet Gazetesi'nde yayımladığı açık mektuba cevap olarak yazıldı. Yunus Nadi söz konusu yazısında SCF'nin Atatürk'ü kendine mal etmeye çalıştığına dikkat çekmektedir (Cumhuriyet, 09.09.1930. s. 1).

hayatla birlikte, 1946 yılında gerçekleşti. Aynı yılın ocak ayında kurulan Demokrat Parti (DP), cumhurbaşkanının aynı zamanda parti genel başkanı olmasını hoş karşılamıyor, bunun doğru olmadığını dile getiriyordu.² Bu durumda İnönü hem Atatürk'ün de gayelerinden biri olan çok partili siyasal hayatın sorunsuz bir şekilde tesisini sağlamak için, hem de dünya konjonktüründe esen demokrasi rüzgarının etkisiyle “değişmez genel başkan” ilkesinin parti tüzüğünden kaldırılması yoluna gitti (Uyar, 2000, s. 14). Her ne kadar değişmez genel başkan ilkesi kaldırılrsa da İnönü, parti genel başkanlığına devam etti. Söz konusu durum DP'lilerin eleştirilerine maruz kalmayı sürdürdü. DP 1947 senesinde toplanan Birinci Büyük Kongresi sonunda kabul edilen Hürriyet Misakı'nda “devlet başkanlığı ve fiili parti başkanlığının aynı şahısta toplanmaması ilkesini” kabul etmiştir. Bu karar pek tabii İnönü'nün hem CHP genel başkanı hem de cumhurbaşkanlığını birlikte sürdürmesine bir tepki niteliğindedir. Kongrenin açılış konuşmasını gerçekleştiren Celal Bayar, bu konuşmasında kanunen devletin başının tarafsız olması gerekirken İnönü'nün fiilen CHP başkanlığı yaptığını, parti mücadelelerinin üstünde tarafsız bir duruş sergilemediğini eleştirmektedir (Naskali, 2021, s. 28, 29). Ayrıca DP tüzüğünde de parti genel başkanının, cumhurbaşkanı seçilmesi durumunda genel başkanlıktan çekileceği açıkça belirtilmekte idi (BCA, 10-9-0-0 / 2-5-1).

DP'nin cumhurbaşkanı-parti genel başkanı bütünleşmesi hakkında görüşlerini DP İstanbul il başkanı Kenan Öner'in³ sözlerinde bulmak mümkündür. Öner, 1924 Anayasası'nda cumhurbaşkanının parti genel başkanı olmasına mani olacak bir kanun bulunmadığını fakat anayasanın bu noktada eksik kalmasının kimseye keyfi hareket imkanı tanımayacağını dile getirmekteydi (Gülen, 2018, s. 51). Ayrıca DP'liler, Mükerrer Sarol'un ifadelerine göre yıllardır “Milli Şef” olarak anılan İnönü'nün ve CHP'nin iktidarı kolaylıkla bırakmayacağını da düşünülmekteydi (Sarol, 2014, s. 41). Bu da zihinlerdeki cumhurbaşkanı-parti genel başkanı bütünleşmesinin bir tezahürü olarak yorumlanabilir.

Siyaset sahnesine atıldığı ilk sene içerisinde gerçekleşen 1946 Seçimlerinde DP, cumhurbaşkanı-parti genel başkanı bütünleşmesi konusunu bir propaganda malzemesi olarak kullandı. Yayınlanan seçim

² DP'nin kurucularından Fuad Köprülü partinin kuruluş sürecinde, Türkiye'de demokrasiyi tesis edebilmek için bazı prensipler benimsediklerini ve bunlardan birinin “tamamen tarafsız cumhurbaşkanı” prensibi olduğunu dile getirmektedir (Akis, 06.01.1960, s. 10).

³ Kenan Öner çok da uzun olmayan bir süre sonunda DP'den ayrılarak Millet Partisi'ne katıldı. Millet Partisi, DP'nin içerisinden koparak oluşan bir parti olma özelliği taşımaktadır. Bu noktada oluşum yönleri itibarıyla DP ile benzerlik taşımaktadır (Tunaya, 1952, s. 712, 713; Onak, 1993, ss. 39-41; Teziç, 1976, ss. 274-276).

beyannamesinde yer alan şu ifadeler propagandanın resmileşmiş dışa vurumu idi:

Devlet Başkanının fiilen bir Partinin başkanlığında bulunması ve bütün milletin malı olması icab eden Devlet Başkanlığı yüksek makamının bütün yüksek masuniyet ve yetkiler ile bir partinin tarafında yer alması diğer partileri gayet nazik ve zor bir mevkiide bulundurmakta ve partilerin eşit hak ve şartlar altında çalışabilmeleri prensibine aykırı durumlar yaratmaktadır. (Burgaç, 2013, s. 168)

Seçime dek, yapılacak olan mitinglerde DP'nin bu tarz söylemlere sık sık yer verdiği görülmektedir. Örneğin Bayar'ın 15 Temmuz 1946'da İzmir'de gerçekleştirdiği mitingde bu konuya değindiğini görmek mümkündür: *“Karşımızda devlet reisliği ile parti başkanlığını aynı zatta birleştiren ve böylece devlet nüfuzunu ve bütün hükümet cihazını elinde bulunduran ve kullanan bir iktidar partisi vardır”* (Cumhuriyet, 16.07.1946, s. 4; Şahingiray, 1999a, s. 25).

1946 seçimlerinin tatbik ediliş şekli 1950'deki seçimlere dek iki parti arasındaki tartışma konularından biri oldu. Bu dört yıllık süreçte sadece bu konuda değil, pek çok konuda ayrı düşen iki partinin arasındaki gerginlikte hakem rolünü oynamayı ise İnönü üstlendi. Seçim sonrasında İnönü ve Bayar'ın görüşmeleri arttı; İnönü iki parti arasında tampon görevi görmeyi amaçlıyordu. Çünkü DP'liler, üstlerinde iktidarın baskısını hissettiklerinden şikayet ederken, dönemin başbakanı Recep Peker ise DP'nin sert muhalefetinden şikayetçi idi. Bu şikayetler de iki partinin birbirine karşı sert bir tutum gütmesine neden olmaktaydı. İşte böyle bir konjonktürde İnönü orta yolu sağlamayı amaçlıyordu. Bayar, partisinin Sivas il kongresinde İnönü'nün bu tutumunu kanıtlar nitelikte bazı açıklamalarda bulundu; CHP'nin DP üzerindeki baskılarını İnönü'ye şikayet ettiğini ve İnönü'nün de tüm baskıları kaldırtacağına söz verdiğini dile getirdi (Ahmad, 2010, s. 43). İnönü hakem rolünü resmi olarak, 1947'de yayınladığı “12 Temmuz Beyanname” ile üstlendiğini beyan etti. Beyanname İnönü'nün cumhurbaşkanı olarak, Başbakan Recep Peker ve muhalefet partisi lideri Bayar ile gerçekleştirdiği bir dizi görüşmenin sonucunda ortaya çıktı.⁴ Söz konusu beyanname İnönü, *“(…) ben, devlet reisi olarak kendimi her iki partiye karşı müsavi derecede*

⁴ Özden Toker, iki partinin uzlaşmasını sağlayacak olan beyanat fikrinin cumhurbaşkanının adeti üzerine; aklına, tecrübesine güvendiği bakan arkadaşları ve iş insanları ile yaptığı görüşmeler sonucunda doğduğunu dile getirmektedir. Bu hususta İnönü CHP'li iş insanı olarak Vehbi Koç, DP'li olarak ise Üzeyir Avunduk ile görüşmeler yaptı. Toker'in aktarımına göre, İnönü'nün özel konuşmalarından beyanatın onun için yeterli olmadığı çıkmaktadır. Bu noktada bir sonraki hamlesi ise yanına hem CHP'den hem de DP'den vekiller alarak beyanatın temel görüşlerini halka bizzat takdim etmek oldu (Toker & Alkan, 2023, ss. 143-148, 214).

vazifeli görürüm.” sözleri ile partiler üstü bir konuma yükseleceğini ifade etmektedir (Turan, 2003, ss. 171-173).⁵

Beyannamenin akabinde CHP İzmir Bölgesi Müfettişliği tarafından, İzmir çevresine yönelik yürütülen gözlemler sonucunda hazırlanarak parti genel sekreterliğine gönderilen raporda DP'nin, İnönü'nün üstlendiği hakemlik rolünü benimsediği iddia edilmektedir. Rapora göre, DP'liler İnönü'yü geç de olsa demokrasi yolunda önemli bir görevi başarmak için azimli görmekteler ve onun parti kavgalarının üstünde kalması durumunda daima büyük ve üstün kalacağını düşünmektedirler. Ayrıca söz konusu raporda CHP kitesinin İnönü'nün parti başkanlığından ayrılabilme ihtimaline hazırlanması gerektiğine yer verilmektedir (BCA, 490-1-0-0 / 165 – 658).⁶ 12 Temmuz Beyannamesi ve belirtilen rapor da göz önünde bulundurulduğunda dönemin CHP'si içerisinde cumhurbaşkanı-parti genel başkanı ayırımına gidileceğine dair bir kanının oluştuğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Fakat pek tabii iki parti içerisinde de aşırılar mevcuttu ve bu beyanname iki parti içerisindeki aşırıların ayrılmasını beraberinde getirdi. CHP'de bu ayrılık Recep Peker hükümetinin istifası ile gerçekleşti. Cem Eroğul, beyannamenin bir mütareke olduğunu ve asıl ateşkesin, iktidarın somut kanun tasarıları sunması ile gerçekleşeceğini dile getirmektedir (Eroğul, 2017, s. 48). Bu yolda, aşırılığı ile bilinen Recep Peker'in sihi sebepler öne sürülerek istifa etmesi bir adım olarak yorumlanabilir. Çünkü bakıldığı zaman İnönü, partisi içerisindeki aşırıların önünü kesmeyi amaçlayarak Peker'in istifasını sağlamış ve daha ılımlı bir isim olan Hasan Saka'ya hükümeti kurma görevini vermiştir.

12 Temmuz'un siyasette oluşturduğu ılımlı havanın DP'deki sertlik yanlısı isimleri de rahatsız ettiği ortada olan bir gerçektir. 12 Temmuz Beyannamesi akabinde toplanan Genel İdare Kurulu toplantısında partinin aşırıları ve ılımlılar olarak ikiye bölündüğü görülmektedir. Aşırıları grubunun başını Kenan Öner, Sadık Aldoğan ve Hikmet Bayur çekmekte idi. Bu grup, tek parti idaresine son verilmesi yolunda CHP ile uzlaşma yoluna gidilmemesi gerekliliğini savunuyordu ve bu yolda söz konusu beyannameye destek verilmesini partinin kuruluş felsefesine uygun bulmuyordu. Bayar, Menderes ve Köprülü'nün başı çektiği ılımlılar grubu ise 12 Temmuz Beyannamesi'nden yana idi. Süreç boyunca parti içerisinde aşırıları ve ılımlılar arasındaki gerilim yükseldi. Ve bu gerilim on bir ismin⁷ partiden ihraç

⁵ Beyannameye dair ayrıntılı bilgi için bkz. İnan, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/12-temmuz-beyannamesi/>, 22.03.2023.

⁶ Rapor CHP İzmir Bölge Müfettişi Kamuran Örs tarafından hazırlandı. Örs söz konusu raporunda, 12 Temmuz Beyannamesi'nin yankılarını inceleyip beyannamenin DP'liler, tarafsızlar ve özellikle CHP'liler üzerindeki etkilerine yer verdi. 18 Temmuz 1947'de gönderimi sağlanan raporun CHP Genel Sekreterliği tarafından kaydedilme tarihi 21 Temmuz 1947'dir (BCA, 490-1-0-0 / 165 – 658).

⁷ Afyon Milletvekili Sadık Aldoğan, Afyon Milletvekili Hasan Dinçer, Eskişehir Milletvekili Emin Sazak, Eskişehir Milletvekili Ahmet Oğuz, İstanbul Milletvekili

edilmesini, ilerleyen süreçte ise bu isimlerin Millet Partisi'ni kurmasını beraberinde getirdi (Yücel, 2021, s. 321, 322).

3. Celal Bayar'ın Cumhurbaşkanlığı

14 Mayıs 1950 tarihinde gerçekleşen genel seçimler neticesinde Celal Bayar liderliğindeki DP oyların %55,2'sini alarak birinci parti oldu (Tuncer, 2013, s. 49). İktidar partisinde yaşanan bu değişim Çankaya'nın sahibinde de bir değişimi beraberinde getirdi. Buna göre 22 Mayıs tarihinde yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerinde DP'nin adayı Bayar, 453 milletvekilinin katıldığı seçimde 387 oy alarak 3. cumhurbaşkanı ve Çankaya'nın yeni sahibi seçildi (Tuncer, 2013, s. 51). Fakat Bayar'ın aday gösterilmesi süreci tamamen sorunsuz bir şekilde gerçekleşmedi. Aday belirleme sürecinde DP Meclis grubu ikiye bölündü⁸; kimi partililer Bayar'ın DP'nin başında kalmasını savunurken kimi partililer ise devlet başkanlığı makamına yükselmesini savunuyordu (Milliyet, 21.05.1950, s. 1,7; Zafer, 21.05. 1950, s. 1; Tuncer, 2013, s. 49). Genel seçimlerin kazanılmasından sonra Hürriyet Gazetesi'nde yapılan habere göre Bayar cumhurbaşkanlığına aday olmayı düşünmemekte, siyaset sahnesinde az tanınan fakat halkın saygı gösterebileceği bir ismin aday gösterilmesini istemekteydi (Özdemir, 1989, s. 77). Fakat sürecin getirisi bu yönde olmadı. 20 Mayıs 1950'de toplanan DP Meclis Grubu, yaptıkları seçim ile Bayar'ı DP'nin cumhurbaşkanı adayı olarak belirledi (Milliyet, 21.05.1950, s. 1, 7; Burçak, 1998, s. 50). Prof. Dr. Rıdvan Akın'a göre DP, cumhurbaşkanı adayı olarak Celal Bayar yerine başka bir ismi aday göstermesi halinde "*kuvvetler ayrılığı prensibine uygun, parlamenter rejimin gereklerine uygun*" bir yola girmiş olurdu. Çünkü Bayar parti lideri olarak Çankaya'ya çıkarak İnönü'nün 1950'ye kadar oynadığı rolü üstleniyordu. Ve bu da devletin yönetim mekanizmasında hala tek parti düşüncesinin devam ettiğini gösteriyordu (Akın, 2009, s. 71, 72).

DP, muhalefette olduğu süreç boyunca Cumhurbaşkanı İnönü'nün CHP genel başkanlığını sürdürmesini şiddetle eleştirdi.⁹ Kendisi iktidara geçip Genel Başkan Bayar'ın cumhurbaşkanlığına seçilmesinden sonra ise yanlış gördükleri bu geleneğe son verdiler. Bayar, DP genel başkanlığını Adnan Menderes'e devretti. 10 yıllık cumhurbaşkanlığı sürecinde ise milletvekili seçimlerine DP listelerinden aday olarak DP ile ilişkisini resmi bir şekilde sürdürmeye devam etti. 1924 Anayasası'na göre cumhurbaşkanı

Kemal Silivri, İstanbul Milletvekili Osman Nuri Köni, İstanbul Milletvekili Enis Akaygen, Kütahya Milletvekili Ahmet Tahtakılıç, Muğla Milletvekili Necati Erdem, Muğla Milletvekili Mithat Sakaroğlu, Sinop Milletvekili Yusuf Kemal Tengirşenk (Yücel, 2021, s. 321).

⁸ Milliyet Gazetesi'nde yer alan habere göre bu gruplaşma seçim bölgeleri itibarıyla oluşan bir gruplaşmadır (Milliyet, 21.05.1950, s. 7).

⁹ Bayar 1948 yılında yaptığı bir konuşmada devlet başkanının aynı zamanda parti başkanı olmasının anayasayı ihlal etmenin yanı sıra diktatörlük manasına da geldiğini dile getirmektedir (Şahingiray, 1999b, s. 296).

seçilebilmek için milletvekili olmak gerekmekte idi. Bu nedenle Bayar, cumhurbaşkanı seçilebilmek için önce milletvekili seçilmeliydi. Bu doğrultuda kurucusu olduğu partiden milletvekili seçimlerinde aday olması kadar doğal bir durum yoktur.¹⁰ Cumhurbaşkanının halk tarafından seçildiği durumlarda cumhurbaşkanının meclis karşısındaki bağımsızlığı sağlanmış olur. Fakat cumhurbaşkanı seçiminin meclis tarafından yapılması durumunda bu bağımsızlık da tehlikeye düşer (Kubalı, 1971, s. 376). Nitekim Bayar'ı da 10 yıllık cumhurbaşkanlığı sürecinde DP'den bağımsız olarak düşünebilmek zor olacaktır. Bayar'ın DP ile arasındaki ilişki, muhalefet döneminde itiraz ettiği İnönü-CHP ilişkisine benzemektedir (Akın, 2009, s. 72).

Prof. Dr. Hüseyin Nail Kubalı'ya göre cumhurbaşkanının meclis tarafından seçildiği sistemlerde cumhurbaşkanının bağımsızlığını sağlamanın yolu, onun sorumsuzluğunu da sağlamaktan geçer. Cumhuriyet rejimlerinde cumhurbaşkanının hukuki ve cezai sorumsuzluğu göreceli iken siyasal sorumsuzluğu katidir. Cumhurbaşkanının bu siyasal sorumsuzluğu onun aynı zamanda mutlak siyasi tarafsızlığını da beraberinde getirmektedir. Bu durumda cumhurbaşkanı bu makamda görev aldığı sürece partiler üstü bir mertebede, objektif ve tarafsız hareket etmeli; parti adamı gibi davranmamalıdır (Kubalı, 1971, s. 376). Bayar, 1924 Anayasası uyarınca üç dönem cumhurbaşkanı seçilerek bu görevi on yıl boyunca ifa etti. Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde söz konusu üç dönem için de DP tarafından aday gösterildi. Anayasa uyarınca cumhurbaşkanı meclis tarafından kendi içerisinden seçildiği için bu durum normaldir. Fakat Bayar'dan, cumhurbaşkanı sıfatını üstlenmesi akabinde siyasal arenada partiler arasında tarafsız bir tavır takınması, her partiye eşit olarak yaklaşması beklenmekte idi. Çünkü pek çok partinin eşit bir şekilde yarışması gereken demokratik ortamda devlet başkanının tarafsızlığı esas olmalıdır.

3.1. Veto Yetkisi ve Bayar

Bayar'ın cumhurbaşkanlığı sürecinde yürürlükte olan 1924 Anayasası 35. maddesinde cumhurbaşkanına veto yetkisi tanımaktadır.¹¹ Fakat bu yetki kanunların kabulünü güçleştirecek değil, geciktirecek kuvvette bir yetkidir

¹⁰ Anayasa Hukukçusu Prof. Dr. İlhan Arsel, 1924 Anayasası'nın zamanın ruhunu yakalayabilmek, çok partili sistemin gerekliliklerine cevap verebilmek için gerekli düzenlemelere tabi tutulmaması durumunda cumhurbaşkanı-parti arasındaki ilişkilerin tarafsızlıktan uzak devam edeceğini dile getirmektedir (Arsel, 1954, s. 9, 10).

¹¹ “*Reisicumhur Meclis tarafından kabul olunan kanunları on gün zarfında ilân eder. Teşkilâtı Esasiye Kanunu ile bütçe kanunları müstesna olmak üzere ilânını muvafık görmediği kanunları bir daha müzakere edilmek üzere esbabı mucibesıyla birlikte keza on gün zarfında Meclise iade eder. Meclis mezkûr kanunu bu defa da kabul ederse, onun ilânı Reisicumhur için mecburidir.*” (1924 Anayasası, <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/oncelki-anayasalar/1924-anayasasi/08.04.2023>).

(Özbudun, 2012, s. 40).¹² Anayasa tasarısı sırasında cumhurbaşkanına veto yetkisinin tanınması meselesi şiddetli tartışmaları beraberinde getirdi. Fakat bu anayasanın yürürlükte olduğu müddet boyunca, yoğun tartışmalara konu olan veto yetkisi cumhurbaşkanlarınca kullanılmadı (Bahçeci, 2007, s. 159; Eroğul, 1978, s. 53). Bu durumun nedeni olarak anayasanın çizdiği yasama-yürütme arasındaki ilişki¹³ gösterilebileceği gibi gerek Bayar'ın, gerekse 1946-1950 dönemi arasında İnönü'nün iktidar partileri ile yakın ilişkileri gösterilebilir. 1924 Anayasası gereğince cumhurbaşkanının meclis tarafından kendi içerisinde seçildiğine değinmiştik. Hal böyle iken seçilecek cumhurbaşkanına, mecliste sayıca çoğunluğa sahip olan iktidar partisinin oylarının karar verdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bu durumda 1950-1960 dönemi arasında DP oyları ile devlet başkanlığına seçilen Bayar'ın, iktidar partisi ile iş birliği içinde çalışması sürpriz olmayacaktır. Ezcümle, Bayar iktidar partisi DP ile olan organik bağları hasebiyle veto yetkisini kullanma yoluna gitmemiştir.

3.2. Seçim Kampanyaları ve Bayar

Bayar genel başkan olarak, DP'nin iktidara geldiği ilk seçim olan 14 Mayıs 1950 seçimlerinde aktif bir rol oynadı. Meydanlarda partisi yararına çalıştı. Peki bu durum 1954 ve 1957 seçimleri esnasında nasıl işledi? Bayar fiilen DP genel başkanlığını bırakarak cumhurbaşkanlığı makamına yerleştikten sonra gerçekleşen seçimlerde DP adına yürütülen propagandalara katıldı mı? Bu noktada öncelikle 1954 seçimlerini ele almak gerekmektedir. 1954 seçimlerine dair ilk beyannamenin CHP tarafından yayınlandığı görülmektedir. CHP mitinglere, yurt gezilerine devam ederken Bayar'ın da DP lehine yurt gezilerine çıktığı ve partisi namına oy istediği görülmektedir. Geriye dönük bakacak olursak 1950 seçimleri için dönemin cumhurbaşkanı İnönü'nün de CHP için oy istediği, propaganda çalışmalarına katıldığı ve yapılan teyakuzlara partisi adına cevap verdiği bilinmektedir. Her iki cumhurbaşkanı da 1924 Anayasası hükümlerine göre cumhurbaşkanlığını ifa etseler de İnönü parti genel başkanlığını üzerinde taşıırken Bayar bu kimliğini Menderes'e devretmişti. Muhalefet döneminde cumhurbaşkanının partiler üstü bir duruş sergilemesi gerekliliğini savunurken Bayar'ın kendi

¹² Erdoğan Teziç ise cumhurbaşkanına tanınan yetkiyi teknik manada geciktirici veto yerine, tekrar görüşülmek üzere geri gönderme yetkisi olarak tanımlamaktadır (Teziç, 1987, s. 85).

¹³ Anayasanın yasama ve yürütme erkleri arasında çizdiği ilişkinin cumhurbaşkanının veto yetkisini kullanımına izin verip vermeyeceğine dair farklı görüşler yer almaktadır. Ancak cumhurbaşkanının veto yetkisini kullanabileceğine dair somut bir örnek mevcuttur. 1949 senesinde İnönü, üniversite özerkliğinin kaldırılmasına dair bir yasanın çıkarılmaya teşebbüs edilmesi durumunda kendisinin veto yetkisini kullanacağını ifade ederek bu tür bir girişim için göz dağı vermiştir (Bahçeci, 2007, 160-163).

cumhurbaşkanlığı döneminde DP adına seçim mitinglerinde, propagandalarında yer alması dikkat çekicidir.

3.2.1. 2 Mayıs 1954 Seçimleri

Bayar, 1954 seçimleri arifesinde öncelikle 3 Nisan Kayseri mitinginde karşımıza çıkmaktadır. Buradaki konuşmasına “*Memleket neredeydi? Şimdi nerededir ve nereye vasıl olacaktır?*” sözleri ile başlayan Bayar, DP iktidarının büyük ve başarılı işlere başladığını ve bu başarıların kaynağının milli iradenin kullanımı ile halkta olduğunu dile getirmektedir (Şahingiray, 1999a, s. 77). Bir sonraki gün 4 Nisan’da Samsun’da Samsun Limanı’nın temel atma töreninde yaptığı konuşmada Bayar başarıların, cumhurbaşkanının gayreti ya da iktidarın himmetinden kaynaklanmadığını; milli iradenin tecellisi ile gerçekleştiğini belirtmektedir. Ayrıca Bayar konuşmasında “biz” vurgusu yaparak 4 yıllık DP iktidarının başarılarını dile getirmektedir (Akşam, 05.04.1954, s. 2; Milliyet, 05.04.1954, s. 1,7; Şahingiray, 1999a, s. 78, 79). 18 Nisan’da İstanbul’da Haydarpaşa Limanı’nın temel atma töreninde konuşma yapan Bayar, buradaki konuşmasını cumhurbaşkanı sıfatı ile yaptığını dile getirerek sözlerine başladı. Konuşmasının ilerleyen cümlelerinde ise CHP iktidarı ile DP iktidarının faaliyetlerini rakamsal olarak karşılaştırdı; 1949 yılında ihracatın 997 bin ton olduğunu fakat bunun 1953 yılında 2 milyon 450 bin tona yükseldiğini dile getirdi. Sonraki cümlelerinde ise ileriye dönük bazı vaatleri -köprü gibi- dile getiren Bayar tüm bunları oy istemek için söylemediğini, akademik manada konuştuğunu ve bu vaatleri iktidarda kim bulunursa bulunsun ona yaptırmaya çalışacağını ifade etti (Milliyet, 19.04.1954, s. 1,7; Şahingiray, 1999a, ss. 81-85).

Cumhurbaşkanı Bayar 19 Nisan’da Susurluk’ta şeker fabrikasının temel atma töreninde bir konuşma gerçekleştirdi. Susurluk’a doğru yol alırken öncesinde Kemalpaşa’da yaptığı konuşmasında kendisini dinleyenleri 1950 öncesi durumla 1950 sonrasındaki durumu karşılaştırmaya davet etti: “*Bu memlekette şahsi hürriyet 1950’den sonra zayıflamış mıdır? Kuvvetlenmiş midir? Her vatandaş vicdanına şu suali sormalıdır. 1950’den sonra kendimi daha emniyette hissediyor muyum, hissetmiyor muyum? Kazancım 1950’den evvelki devreye nazaran eksilmiş midir, artmış mıdır?*” Bu sözlerinden sonra ise vatandaşların ellerini vicdanına koyarak vardıkları netice uyarınca kendisine oy vermesini rica etti (Vatan, 20.04.1954, s. 1,6; Şahingiray, 1999a, s. 94, 95). Bayar temel atma töreninde yaptığı konuşmasında ise DP iktidarının demokrasi rejiminin temelini kuvvetlendirdiğini, Atatürk’ün temellerini attığı gerçek demokrasiyi kurma yolunda olduklarını vurguladı. Ayrıca kendisini dinleyen vatandaşlara şu ifadelerde bulundu;

1950 senesinden evvel daha mı rahattınız? 1950 senesinden evvel daha mı kolay para kazanıyordunuz ve 1950 senesinden bu yana daha mı rahatsızsınız ve daha mı çok para kazanıyorsunuz? İttifakla siz söyleyiniz. Elbette 1950’den bu yana daha rahatsızsınız, işleriniz hükümet kapılarında daha kolaylıkla görülüyor. Fakat

bizim için henüz ideal hale gelmemiştir. Onu da daha mükemmel bir hale sokacağımızı ve o yolda olduğumuzu size katiiyetle söyleyebilirim. (Şahingiray, 1999a, s. 90, 91).

Cumhurbaşkanı Bayar, 1954 seçimlerine hızla yaklaşıırken 20 Nisan'da Bursa'da bir konuşma gerçekleştirdi. Burada yaptığı konuşmasına, cumhurbaşkanı olarak halka hesap vermek istediğini dile getirerek başladı. Kendisinin cumhurbaşkanı olarak halkın huzurunda konuşup konuşamayacağını kimi çevrelerce bir problem teşkil ettiğini, fakat konuşmalarının sadece millete hesap verme zamanı geldiğinde gerçekleştiğini ve buna vicdanen mecbur olduğunu belirtti. Bayar konuşmasının devamında da cumhurbaşkanının halkın huzurunda hesap vermek maksadıyla konuşmak zorunda olması fikrini temellendirdi. Bir cumhurbaşkanının partisi ile iktidara geldiğini ve bir dönem sonunda çoğunluğu kaybederse partisinin de onunla birlikte düşeceğini belirtti. Bu nedenle cumhurbaşkanının seçim dönemlerindeki rolü ve vazifesinin düşünölmeye ve açıklanmaya mecbur bir husus olduğunu vurguladı. Çünkü bir kişinin cumhurbaşkanı olarak seçilebilmesi için önce milletvekili olarak seçilmesi gerektiğini ve seçim zamanında susan bir kişinin milletvekili seçilemeyeceğini dolayısıyla süreç içerisinde cumhurbaşkanı da seçilemeyeceğini dile getirdi (Akşam, 21.04.1954, s. 1,2; Milliyet, 21.04.1954, s. 1, 7; Şahingiray, 1999a, s. 97, 98). Bursa'da oldukça uzun bir konuşma yapan Bayar, konuşmasının genelinde 1950 öncesi konjonktür ile 1950-1954 yılları arasındaki gelişmeleri karşılaştırdı.

Bayar, seçimlerden önce son konuşmasını 28 Nisan'da İstanbul'da gerçekleştirdi. Konuşmasına cumhurbaşkanı sıfatını bir kenara bırakarak, milletvekili ve aday olarak İstanbullulara hitap edeceğini belirterek başladı. İstanbul'un demokrasi aşığı bir kent olduğunu ve bunu da DP'nin idealinde bulduğunu belirten Bayar, konuşmasının devamında 4 yıllık DP iktidarının faaliyetlerini anlatarak seçmenden tekrar onlara itimat etmeleri talebinde bulundu. Konuşmasında rakamlarla eski CHP iktidarı ve DP iktidarının faaliyetlerini karşılaştırdı; 1949'da gelirin 571 milyon olduğunu fakat bunun 1953'te 1 milyar 216 milyona çıktığını dile getirdi (Şahingiray, 1999a, ss. 156-162).

1954 seçimleri öncesinde iktidarın 4 yıllık başarılarını konu alan konuşmalar yapan Celal Bayar, 1954 seçimlerinde DP'nin İstanbul listesinden milletvekili seçilerek meclise girdi. Akabinde mecliste yapılan seçimle Bayar'ın ikinci cumhurbaşkanlığı dönemi başladı. Bayar'ın seçim konuşmalarında ortaya koyduğu DP ile bağı, tek taraflı da değildir. Bu durum, Bayar'ın 3 kez DP tarafından cumhurbaşkanlığına aday gösterilmesinden anlaşılacağı gibi Başbakan Menderes'in parti meseleleri ile ilgili Bayar'a gönderdiği bir telgraftan da anlaşılabilir. Söz konusu telgrafta Menderes, "iki muhalif partinin ne derecelere kadar şirretçe bir mücadeleye giriştiği" söyleminde bulunmakta ve gerek hükümet gerekse parti olarak bu

konuda kesin sonuçlara ulaşmaları gerektiğini iletmektedir. Ayrıca yine aynı telgraf metninde Menderes'in, en önemli konunun "parti içinde tam dayanışmanın sağlanması" olduğunu ifade ettiği görülmektedir. Çünkü Menderes'e göre parti içerisindeki farklı hareketlenmeler, ülke içerisindeki genel siyasi hayatı da olumsuz yönde etkileyecektir. Bu nedendir ki her alanda düzenin sağlanması görevi DP iktidarının omuzlarındadır (BCA, 30-1-0-0 / 1-8-17).

3.2.2. 27 Ekim 1957 Seçimleri

Gergin bir ortamda ve erken gidilen 1957 seçimleri öncesinde miting meydanlarında yine Cumhurbaşkanı Bayar'a rastlamak mümkündür. Ayrıca seçimlere giderken belirlenen aday listelerinde Bayar'ın da etkili olduğu görülmektedir.¹⁴ Basında, Üzeyir Avunduk tarafından hazırlanan İstanbul milletvekili adayları listesinin Bayar ve Menderes tarafından beğenilmediği haberi yer almaktadır. Bayar ve Menderes İstanbul listesi için daha çok profesör, iş insanı, gazeteci gibi tanınmış isimlerin eklenmesini istemekteydi (Cumhuriyet, 05.10.1957, s. 1, 5). Bayar da 1957 seçimlerine DP'nin İstanbul listesinden milletvekili adayı olarak katıldı (Cumhuriyet, 08.10.1957, s. 4; Milliyet, 08.10.1957, s. 5).¹⁵

1957 seçimleri için miting alanlarında Bayar ilk kez 11 Ekim'de Afyon'da yer aldı. DP adına vaatlerde bulunan ve 1950 öncesi ile güncel ekonomik konjonktürü sayısal verilerle kıyaslayan Bayar'ın sözleri şu şekilde idi: "*Yalnız sefaleti değil hatta mahrumiyeti bile bu memlekette kaldırıp atacağız. Fakat bu neticeye varmak için sizlerin de sizler için çalışanlara imkan vermeniz lazım gelir. Bu imkan sizin ellerinizdedir. Afyonlular bunu her seçimde göstermişlerdir.*" (Cumhuriyet, 12.10.1957, s. 1, 5; Milliyet, 12.10.1957, s. 1; Zafer, 12.10.1957, s. 4). Bayar, bir sonraki gün ise Isparta'da idi, burada DP iktidarı süresince köylünün durumunun iyileştirildiğini vurgulayan bir konuşma yaptı. Konuşması içerisinde muhalefetten "*ülkenin ilerlemesini engellemeye çalışan ukalalar*" şeklinde bahsetti. "*Bu memleket, 1950'den evvel mi daha iyi, daha müreffeh ve daha emniyette idi? Yoksa yedi sene sonra bugün mü?*" sözleri ile ise eski CHP hükümeti ile 7 yıllık DP iktidarını karşılaştırma yoluna gitti. Ayrıca kendisini dinleyen seçmenlere, eğer mevcut durumları 1950 öncesine göre daha iyi ise bunu göz önünde bulundurarak oylarını kullanmaları tavsiyesini verdi (Cumhuriyet, 13.10.1957, s. 1, 5). Aynı gün Isparta'dan sonra Burdur'da bir konuşma yapan Bayar, buradaki konuşmasında ise cumhurbaşkanının halka hitap edip

¹⁴ Adaylık başvuruları Bayar ve Menderes'e yapılmakta idi. Bayar ve Menderes, listelerin oluşturulması için pek çok kez görüştü ve ikisi de uygun listelerin oluşturulabilmesi için karşılıklı tavizler verdiler (Akis, 12.10.1957, s. 6).

¹⁵ Parti kurucularının 1946'dan beri İstanbul listelerinden aday olmaları bir gelenek haline gelmişti (Akis, 12.10.1957, s. 6).

edemeyeceğine yönelik sorulara cevap vermeyi tercih etti. Cevabı ise şu şekilde idi:

Hitap edebilir, millete yol gösterir. Onu ikaz eder, bu onun hem resmi, hem de vicdani vazifesidir. Ben milletime her zaman hesap vermek ihtiyacını hisseden bir insanım. Esasen demokrasinin de icabı budur. Devlet reisleri maddi olarak gayri mes'ul bulunurlar amma memleket meselelerindeki manevi mes'uliyetlerinin hududu yoktur. Benim de Allah'ıma ve vicdanıma karşı hudutsuz mes'uliyetlerim vardır. (Milliyet, 13.10.1957, s. 1, 3).

Cumhurbaşkanı Bayar 1957 seçimlerine giden süreçte 13 Ekim'de Antalya'da bazı tesislerin açılışına katıldı. Burada yaptığı konuşmalarda ise DP iktidarının başarılarına yer verdi (Cumhuriyet, 14.10.1957, s. 1). 16 Ekim'de Gaziantep'te bir konuşma gerçekleştiren Bayar, konuşmasında seçim için oy istemek amacıyla orada bulunmadığını, ülkenin geleceği için kritik olan bir zamanda halkın arasında yer almak istediği için Gaziantep'te bulunduğunu dile getirdi. Konuşmasının devamında ise CHP iktidarı döneminde Gaziantep köy okullarına ayrılan bütçe ile DP döneminde ayrılan bütçeyi karşılaştırma yoluna gitti (Cumhuriyet, 17.10.1957, s. 1, 5). 17 Ekim'de Şanlıurfa'da bulunan Bayar, burada DP'nin 7 yıllık icraatları üzerinde durdu. Ayrıca "*Bize Demirkıratı çok koşturuyorsunuz, diyorlar. Biz çok koşturmakta devam edeceğiz. Korkmasınlar, bu at çatlamaz. İdmanı yerindedir. Mütemediyen koşacak, menzili maksuduna erişecek, birinci gelecektir.*" (Cumhuriyet, 18.10.1957, s. 1, 5; Milliyet, 18.10.1957, s. 1, 5) ifadelerinde bulundu.

Bayar 18 Ekim'de Diyarbakır'da gerçekleşen DP mitinginde de yer aldı. Buradaki konuşmasında, cumhurbaşkanının böyle bir zamanda konuşmasının ne ölçüde doğru olacağına dair akıllarda soruların olduğuna değindi. Bu sorulara anayasaya dayanarak bir cevap verdi. Cumhurbaşkanı'nın maddi olarak sorumsuz olduğunu fakat manevi ölçekte tüm sorumluluğun onların omuzlarında olduğunu söyledi. Kendisinin manevi sorumluluktan korktuğunu dile getiren Bayar, meclisten çıkan tüm kanunlarda ve kararnamelerde kendisinin de imzasının bulunması nedeniyle gerçekleri tam olarak ifade edebilmek adına millete hesap vermeyi amaçladığını belirtti. Bu noktada tüm gerçekleri yansıtabilmek adına CHP iktidarı dönemindeki rakamlarla DP iktidarı dönemindeki rakamları karşılaştırarak halka sundu. Ayrıca İnönü'nün 1954'te Petrol Kanunu ile ilgili yaptığı konuşmaya cevap verdi (Cumhuriyet, 19.10.1957, s. 1, 5). Bayar, Diyarbakır'da gerçekleştirdiği bir başka konuşmasında ise İnönü'nün hükümetin Kıbrıs politikasına yönelik eleştirilerine cevap verdi. Konuşmasındaki "biz" vurgusu ise yine dikkat çekmektedir; "*Türk milletinin en büyük meselesi üzerinde en büyük azim ve cesaretle durmaktayız.*" sözleri hükümetin izlediği politikayı benimsediğini göstermektedir (Cumhuriyet, 20.10.1957, s. 1, 3). 22 Ekim'de İskenderun'da halkın karşısına çıkan

Cumhurbaşkanı, buradaki halka hitabında yine DP iktidarının başarılarına yer vermektedir. Konuşmasına halk huzuruna hesap vermek maksadıyla çıktığını belirtmekle başlayan Bayar, 1950 öncesi ve sonrasında Türkiye'nin sanayi bakımından katettiği yolları dile getirdi. Bu söylemlerini ise rakamlarla kuvvetlendirme yoluna gitti (Zafer, 23.10.1957, s. 1, 5).

27 Ekim'de gerçekleşen seçimden günler önce İstanbul'da gerçekleştirilen DP mitinginde yer alan Bayar'ın konuşmasında, DP'nin icraatlarını dile getirirken "biz" vurgusu yaptığı görülmektedir. Yol vergisinin kaldırılması hususunu dile getirirken kullandığı "*İktidara gelir gelmez ilk iş olarak bu angarya ve zulüm aleti kaldırdık.*" cümlesinde, eğitim konusuna değinirken dile getirdiği "*Onlar, biz iktidara gelmezden evvel, çocuk velilerini üniversitelerde okuyan münevver gençlerimizin babalarını bu meydana tehdit ediyorlardı.*" sözlerinde, "*Biz her inkişaf vasıtasını meşru surette milletimize vermekteyiz.*" ve "*İşçilerimiz için iktidarımız zamanında neler yapıldığını, onların sosyal hayatlarının, geçimlerinin ve sıhhatlerinin daha iyi olması için ne emekler sarf edildiğini istatistik rakamları ile ifade etmek istemiyorum.*" cümlelerinde "biz" vurgusu dikkat çekicidir (Zafer, 21.10.1957, s. 1, 4). Kullandığı dil kendisinin DP ile olan organik bağına ortaya koymaktadır. Bayar ayrıca bahsi geçen mitingde kendisine ayrılan süreyi aşmak üzere olduğu hatırlatılınca, cumhurbaşkanı olarak belirtilen süre dışında konuşma hakkının bulunduğu fakat bu mitingde milletvekili sıfatı ile yer aldığı için kurallara uyacağını dile getirdi. Görülüyor ki Bayar, DP mitingine cumhurbaşkanı sıfatını bir kenara bırakıp milletvekili olarak katıldığını kabul etmektedir. Fakat kendisinin resmi olarak cumhurbaşkanlığı görevi devam etmektedir. Böyle bir durumda resmi sıfatını kenara bırakabilmesi olası değildir.

Cumhurbaşkanı Bayar'ın her iki seçim dönemi öncesindeki konuşmalarına bakıldığında görülüyor ki 1957 seçimleri sürecinde Bayar'ın dili sertleşmiş ve DP iktidarı ile olan bağına daha net bir biçimde ortaya koymaya başlamıştır. Bu durum 1957 sonrasındaki iktidar-muhalefet ilişkisinin sertliğini ortaya koyan bir ayna görevi görmektedir.

3.3 1957 Seçimleri Sonrası Bayar

1957 seçimlerinin DP tarafından kazanılması akabinde Bayar'ın son cumhurbaşkanlığı dönemi başladı. Aynı zamanda DP iktidarının da son dönemi olan 1957-1960 sürecinde Türkiye'de siyasal arenanın oldukça zorlu ve yıpratıcı bir serüvenden geçtiği görülmektedir. Bu serüven ne yazık ki bir askeri darbe ile noktalanacak kadar çetin idi. Bahse konu üç yıllık süre içerisinde iktidar ve muhalefet ilişkileri 1950-1957 arasındaki dönemden katbekat daha zorlayıcı oldu. Seçimlerin sonrasında kurulan yeni Menderes hükümeti muhalefet partileri tarafından yürütülen güçlü muhalif adımlarla

karşı karşıya kaldı.¹⁶ Bu adımlara karşı Cumhurbaşkanı Bayar ise DP'nin yanında yer almaktaydı. Dönemin DP Erzurum milletvekili Rıfık Salim Burçak'ın anılarını kaleme aldığı kitapta aktardığına göre; 1958 yılı sonbaharında Tarım Bakanı Nedim Ökmen, Devlet Bakanı Haluk Şaman ve kendisinden oluşan üç kişilik bir ekip "1 No'lu Gezi Ekibi" adı ile güney illerini kapsayan bir geziye gönderildi. Bu gezinin haberini veren ise Cumhurbaşkanı Bayar'dı. Üç ismi Çankaya'ya çağırarak Bayar ekibe, "*Sizleri Adana, Mersin, Hatay, Maraş ve Gaziantep'i içine alan bir geziye çıkarıyoruz. İnönü işi çok azıttı; gittiğiniz yerlerde neler konuşulacağını sizler iyi bilirsiniz.*" sözleri ile hem gezinin haberini hem de gezinin amacını içeren bir talimatta bulundu (Burçak, 1998, s. 582). Bu sözlerden anlaşılıyor ki İnönü'nün sert muhalefeti karşısında Bayar'ın tahammülü 1960'a doğru giden süreç içerisinde azalmaktaydı.¹⁷ Yine Burçak'ın aktardıklarına göre Bayar, 1957 seçimleri sonrasında DP içerisindeki, muhalefete karşı sert tedbirler alınması gerektiğini düşünen kanadın içindeydi.¹⁸ Bayar, sıklıkla milletvekillerine CHP'ye karşı sıkı tedbirler ve enerjik icraatlar tavsiye etmekteydi. Muhalefete karşı bu tarz bir yaklaşım sergilenmediği takdirde ise ülkenin idare edilemeyecek hale geleceğini düşünmekteydi (Burçak, 1998, s. 593). 1957-1960 sürecinde halihazırda sert bir hava eserken Cumhurbaşkanı Bayar'ın DP'li vekillere sertlik önerilerinde bulunması değil, bu fikir çatışmalarının üstünde bir birleştirici güç unsuru oluşturması Türk demokrasisine büyük katkılar sağlayabilirdi.

1958 yılında 1 No'lu Gezi Ekibi dışında birçok gezi ekibi daha tertip edildi ve yurt gezilerine gönderildi (Burçak, 1998, s. 582). Aynı sene içerisinde Cumhurbaşkanı Bayar da DP ile bir yurt gezisine çıktı. Gezi sırasında Çorum'da yaptığı konuşmada ülkenin ileriye doğru gidişini çekemeyenlerin olduğunu dile getiren Bayar, "*Bu milleti refah ve emniyet içinde yaşatmak için ne mani vardır? Ne mani olabilir? Eğer bir mani çıkarsa, bu milletin azim ve iradesi o maniyi bir karınca gibi ayağının altında ezmeye muktedirdir.*" sözlerini sarfetmiştir. Bayar'ın bu sözleri muhalefet kanadınca onları karınca gibi ezmek istediği şeklinde yorumlandı ve eleştirildi (Albayrak, 2004, s. 522, 523; Zafer, 29.11.1958, s.1, 4). Yine 1958 yılının kasım ayında Pınarhisar'da çimento fabrikasının açılışında yer alan Bayar, burada da bir konuşma gerçekleştirdi. Konuşmasında yaptığı vurgular 1950

¹⁶ Seçimler akabinde CHP'nin sert bir politika izleyeceğine dair ilk işaret seçim sonuçlarında usulsüzlük yapıldığı iddialarının dile getirilmesi ile başladı (Demirel, 2016, s. 302). Ayrıca 1957 seçimlerinden sonra CHP'nin, Meclis'e pek çok soru ve gensoru önergesi verdiği bilinmektedir. Haziran 1958'e gelindiğinde CHP'nin verdiği soru önergesi sayısı altmışı geçmekte idi (Albayrak, 2004, s. 517).

¹⁷ Bayar, 1950-1960 arasında CHP'nin izlediği muhalefet politikasını "hırçın ve vurucu" bulmakta idi (Bayar, 1986, s. 166, 167).

¹⁸ 27 Mayıs'a giden süreçte Bayar'ın parti içerisindeki sertlik taraftarı kanadın sözcülerinden olduğunu, muhalefete karşı yumuşama hamlelerini reddettiğini Tanıl Bora da ifade etmektedir (Bora, 2016, s. 151, 156).

senesi ve öncesine dair halkı bir karşılaştırma yapmaya sevk etme yolundaydı: “(...) *dün ne idiniz, bugün nesiniz? Bunun mukayesesini yapmağa muktedirsiniz. Biz, sizler için çalışıyoruz.*” (Zafer, 28.11.1958, s. 1, 3).

İktidar ve muhalefet arasındaki tansiyon 27 Mayıs’a yaklaştıkça giderek yükselmeye devam etti. İki taraf arasındaki ayrışma Vatan Cephesi’nin kurulmasını beraberinde getirdi. Ayrıca Uşak olayları, Topkapı olayları, Kayseri olayları gibi ana muhalefet partisine yönelik bazı girişimler yaşandı. 27 Mayıs’a varan yolda 18 Nisan 1960’ta Tahkikat Komisyonu’nun kurulması ve akabinde komisyona geniş yetkiler tanıyan Salahiyet Kanunu’nun kabulü sonrasında ise öğrenci olayları baş gösterdi. Bu durumda Başbakan Adnan Menderes, Anayasa Hukukçusu Ord. Prof. Dr. Ali Fuad Başgil’i 30 Nisan’da Çankaya’da mevcut konjonktürü görüşüp danışmak maksadıyla bir yemeğe davet etti. Bu yemekte Cumhurbaşkanı Bayar, Menderes ve DP ileri gelenleri bulunmaktaydı. Bayar ve Menderes bu yemekte Başgil’den tansiyonun düşürülmesine yönelik tavsiyeler beklemekteydi. Başgil bu noktada Bayar’a bazı tavsiyelerde bulundu:

Sayın cumhurbaşkanım, size asıl tavsiyem, son derece ihtiyatlı hareket etmenizdir. Her şeyden önce de, yetki kanununun¹⁹ hükümlerini tatbik etmenizdir, çünkü onlar Anayasa’ya tam manasıyla uygun değiller. Bu açıdan tekrar gözden geçirilmek üzere, bu kanunun Meclis’e hemen geri gönderilmesi uygun olur. Gençliğe karşı aşırı sert tedbirlere başvurmamaya özellikle çok dikkat edilmesi de gerekir (Başgil, 2017, s. 130).

Başgil’in sözlerinden anlaşılıyor ki Bayar’a anayasada tanınan veto yetkisini kullanması önerilmektedir. Fakat Bayar, Başgil’in bu önerisini yerinde bulmadı. Bunun aksine geri adım atma niyetinde bulunmadığını, isyan edenlere daha sert davranılması ve cezalandırılmaları gerektiğini dile getirdi. Başgil’in diğer önerileri ise Menderes kabinesinin istifa etmesi doğrultusunda idi. İstifanın akabinde ise muhalefete de bazı bakanlıkların verilerek yeni bir kabinenin oluşturulmasını, anayasaya aykırı olduğu iddia edilen kanunların değiştirilmesi ile de muhalefetin iktidarı suçlayacak bir kozu kalmayacağını, böylece siyasi tansiyonun düşeceğini belirtti. Fakat Bayar bu tavsiyelerin yerine getirilmesinin birer zaaf işareti olarak yorumlanacağını ve muhalefeti daha da alevlendireceğini bu nedenle de daha sert önlemlerin alınması gerektiğini dile getirerek Başgil’e itiraz etti. Bayar daha sonra bu görüşmeden, Başgil’in önerilerini hiçbir şekilde desteklemediğini ve bunda kararlı olduğunu belirterek ayrıldı (Başgil, 2017, ss. 124-127; Ağaoğlu, 2016, s. 121, 122). 1950 senesinde İnönü’nün cumhurbaşkanlığını Bayar’a devretmesinin akabinde ikili arasında bir görüşme gerçekleşti. Bu görüşmede İnönü, partisinin tek isteğinin emniyet içerisinde çalışmak olduğunu dile getirdi. Bayar ise buna kesin bir teminat verdi (Akyol, 2021, s. 227, 228).

¹⁹ Tahkikat Komisyonu’na dair çıkarılan Salahiyet Kanunu.

Cumhurbaşkanlığı görevinin en başında bu teminatı veren Bayar, on sene sonra yine bir görüşmede muhalefete karşı sert bir politika izlenmesi gerekliliğini savunuyordu. Görülüyor ki sertleşen siyaset arenasını Bayar'ın da tutumunda değişiklik meydana getirmekteydi. Oysaki bu aşamada Türk demokrasisinin daha fazla sertliğe ihtiyacı bulunmuyordu. CHP-DP ilişkileri her ne kadar gerginleşse de, İnönü ve Menderes tutumlarını giderek sertleştirse de Bayar'ın konumu gereği daha ılımlı yaklaşması ve gerginliği düşürecek önerilerde bulunması gerekirdi.

Başgil'in önerileri 27 Mayıs'a giden süreçte oldukça önem arz etmekte idi. Bayar, Başgil'in önerilerini dikkate alsaydı belki de darbenin gelişini engellenebilirdi.²⁰ Ayrıca görüşmeler sırasında Menderes, kabinesinin istifası önerisine daha ılımlı yaklaşmaktaydı. Ülkenin hem siyasal hem de toplumsal arenada bir kaosun içerisinde olduğu günlerde Cumhurbaşkanı Bayar'ın bir arabulucu, bir hakem rolünü üstlenmesi beklenmekteydi. Nasıl ki İnönü, 1947'de hem Peker hem de Bayar ile görüşerek oluşturduğu 12 Temmuz Beyannamesi ile orta yolu bulma amacıyla hareket ettiyse benzer bir girişim Bayar'dan da beklenirdi. Devletin başını temsilen cumhurbaşkanlığı makamında bulunan ismin böylesine gergin bir ortamda ülkenin ve vatandaşın huzurunu yeniden tesis amaçlı hareket etmesi gerginliğin her iki tarafını da sakinleştirebilirdi. Adnan Menderes'in oğlu Aydın Menderes bu tarihlerdeki Bayar'ın tutumunu şu sözlerle ifade etmektedir: “(...) *Bunu*²¹ *yapması gereken de Celal Bayar. ... Menderes Bayar'a göre bir başbakan değildi artık o tarihlerde. O tarihlerde Bayar bir Recep Peker istiyor.*” Aydın Menderes bu sözlerine kanıt olarak, bahsi geçen Başgil görüşmesini öne sürmektedir. Bu sözlerine bir diğer örnek olarak ise Başbakan Menderes'in 1959'da geçirdiği uçak kazası döneminde yaşadığı anısını dile getirmektedir. Aydın Menderes, kaza sonrasında Bayar'ın Berrin Menderes ve kendisini İsviçre'ye Adnan Menderes'in yanına göndermek istediğini dile getirmektedir. Fakat burada Bayar'ın amacının Başbakan'ı bir süre İsviçre'de tutarak kendisine yeni bir başbakan bulmak olduğunu belirtmektedir. Çünkü Aydın Menderes'e göre Bayar, Başbakan Menderes'i yumuşak buluyordu; İnönü ve CHP'yi etkisiz hale getirmek için yeterli sertlikte olmadığını düşünüyordu (Menderes & Akyol, 2011, ss. 86-88). Aydın Menderes'in bu sözleri Bayar'ın neden hakem rolünü oynamadığına dair ileri sürdüğü fikirleridir. Rıfkı Salim Burçak da Aydın Menderes ile benzer görüşler dile getirmektedir. Burçak'a göre Bayar'ın eleştirilmesi gereken tarafı iktidar-muhalefet ilişkisinin gerginleşmesinde başat rolü oynaması ve Menderes'i de bu yöne doğru çekmiş olması idi. Çünkü Bayar'a göre siyasette her şey cesaret ile halledilirdi

²⁰ Prof. Dr. Rıdvan Akın'a göre de Bayar, 1957 seçimleri sonrasında daha dengeli bir cumhurbaşkanlığı yapsa, 1946 sonrasında İnönü'nün uyguladığı gibi kendi partisini kısıtlayabilseydi 27 Mayıs gerçekleşmeyebilirdi (Akın, 2009, s. 72).

²¹ Aydın Menderes, Bayar'ın 12 Temmuz Beyannamesi gibi bir hareketle ortamı sakinleştirmesini kastetmektedir.

ve bu nedenle parti içerisinde, muhalefetin tazyiklerine aynı şiddetle karşılık verilmesini savunanların başında Bayar gelmekteydi (Burçak, 1998, s. 775). Görülüyor ki Bayar, parti genel başkanlığını yürütmüyor olsa da partinin izleyeceği yol konusunda önemli bir etkiye sahipti.²² Fakat bu yol, siyasi arenadaki gerilimin had safhaya ulaştığı söz konusu dönemde sakinleştirici, uzlaştırıcı bir rota çizmemekte idi.

4. SONUÇ

1924 Anayasası hem tek parti döneminde hem çok partili dönemde yürürlükte olup siyasal hayata yön veren anayasadır. Bu anayasa hazırlandığı dönemde genç cumhuriyetin ihtiyaçlarına cevap verecek nitelikte hazırlanmıştır. Tek bir partinin olduğu siyasal bir sistemde anayasada tanımlanan veya tanımlanmayan unsurlar siyasal akışın devam etmesine müsaade ederken, çok partili bir siyasal yaşamın mevcut olduğu süreçte 1924 Anayasası ihtiyaçları karşılayamamıştır. Çalışmada ana noktayı oluşturan partili cumhurbaşkanlığı meselesi 1924 Anayasasına göre kanunen yasak değildir. Bu nedenle bahsedilen anayasanın yürürlükte olduğu süreçte cumhurbaşkanlarının partileri ile organik bağlarını devam ettirdiği görülmektedir. Bu durum her ne kadar kanunen bir sorun teşkil etmese de demokratik bir çok partili sistemde önemli sorunlara gebe dir.²³

Atatürk'ün cumhurbaşkanlığı, dönemin koşulları göz önünde bulundurularak incelenmelidir. Bu dönem devrim sürecinin yükselen bir ivmeyle devam ettiği ve bu sürecin ilerleyebilmesi için güçlü bir lidere ihtiyaç duyulduğu bir dönemdir. Bu nedendir ki Atatürk, parti genel başkanlığını bırakmayarak meclis üstündeki yaptırım gücünü sürdürmeyi hedefledi. Çünkü cumhurbaşkanının parti genel başkanlığını da elinde bulundurması onu, yasama organı karşısında üstün kılmaktaydı. Bakıldığında gerek Atatürk gerekse İnönü döneminde yürütmenin yasama organına karşı daha etkin bir konumda olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu noktada ise iki liderin karizmasının etkili olduğunu dile getirmek gereklidir (Kahraman, 2012, s. 53,

²² Bayar'ın DP'nin yönetimini fiilen Menderes ile birlikte elinde tuttuğunu söylemek yanlış olamayacaktır (Uyar, 2022, s. 581).

²³ Her ne kadar 1924 Anayasası cumhurbaşkanının partilerle ilişkisini engelleyecek bir hüküm içermese de içeriğinde yer alan maddelerin cumhurbaşkanının bitaraf olması gerekliliğine işaret ettiğini dile getiren isimler bulunmaktadır. Bu isimlerden bir tanesi Prof. Dr. İlhan Arsel'dir. Arsel'in Forum Dergisi'nde yayımlanan yazısında bu duruma ilişkin bir çözümlemesi mevcuttur. Söz konusu yazıda Arsel, anayasanın 32. maddesinde tanımlanan cumhurbaşkanının görevlerinin siyasi mahiyetteki işlerin dışında bırakılması nedeniyle cumhurbaşkanının asli görevinin özellikle kabine ve meclis arasında "tarafsız bir düzenleyici" rolünü oynamak olduğu çıkarımında bulunmaktadır. Yine anayasaya göre cumhurbaşkanının meclis görüşmelerine katılmasının engellenmesi, Arsel'e göre her türlü parti çekişmelerinin veya fikir ayrılıklarının karşısında cumhurbaşkanının devletin birliğini temsil eden bir unsur olduğu içindir (Arsel, 1954, s. 10).

54). 1924 Anayasası'na göre cumhurbaşkanı "meclis tarafından", kendi üyeleri arasından, 4 yıllık bir görev süresi için seçilmekteydi. Atatürk ve İnönü, CHP genel başkanlığı bırakmayarak milletvekili aday listelerinin hazırlanmasında etkili bir rol oynuyordu. Bu durumda iki lider meclise girecek vekilleri seçiyordu, vekiller ise cumhurbaşkanı olarak onları seçiyordu. Böylece Kurtuluş Savaşı'nı kazanmanın verdiği karizma ve önderlik statüsü ile Atatürk ve İnönü, gerçekleştirmek istedikleri devrim sürecini devam ettirebildiler, süreci başarıyla yönettiler.

1946 senesinde çok partili yaşama geçilmesiyle beraber cumhurbaşkanının herhangi bir partiye mensup olması siyasal hayatta önemli güçlükler doğurdu. Çok partili siyasal hayatın yerleşmesi ve demokrasinin tesisi olarak tanımlanabilecek 1946-1950 döneminde muhalefet partisi DP, İnönü'yü parti genel başkanlığı ve cumhurbaşkanlığını birlikte yürüttüğü için sıklıkla eleştirdi. 1950 senesine gelindiğinde muhalefetten iktidar partisi konumuna geçince ise bu uygulamaya son verdi. Fakat bu son partili cumhurbaşkanı geleneğinin sonlanmasını beraberinde getirmedi. Çünkü Bayar genel başkanlığı bıraksa da DP'li bir cumhurbaşkanı olmaktan öteye gitmemeyi tercih etti. Öyle ki 10 senelik cumhurbaşkanlığı süresince elinde D ve P harfleri ile DP'nin simgelediği bir baston taşımaya devam etmesi, onun "partili cumhurbaşkanlığının" sembolik bir görüntüsü olarak yıllarca anılageldi.

Birden fazla partinin eşit koşullar altında çalışmasını gerektiren demokratik bir ortamda devletin başının bir partiye yakın olması, bir partinin üyesi gibi davranması siyasal yaşamı derinden etkilemektedir. 1950-1960 yılları arasında Bayar'ın iktidar ve muhalefet partileri arasında hakem rolünü oynaması, partiler üstü bir duruş sergilemesi beklenirdi. Bu, çok partili demokratik bir siyasal yaşamın doğal getirisiydi. İktidar ve muhalefet ilişkilerini dengeleyecek bir üst aklın bulunmaması nedeniyle bahse konu yıllar süresince partiler arası ilişkiler giderek gerginleşti. Bazen bahar havasının da etkili olduğu iktidar-muhalefet ilişkilerini genellikle sert olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır. Öyle ki bu sert hava, 27 Mayıs 1960 darbesine doğru cepheleşmeye dek vardı. İşte bu tarz durumlarda siyasi sahneyi durgunlaştıran, ilişkilerin olumlu yöne doğru akışını sağlayan bir devlet başkanına ihtiyaç duyuldu. Ancak körpe Türk demokrasisi bahse konu dönemde ılımlı bir devlet başkanına sahip değildi, bu da yıpranmasını beraberinde getirdi. İttihatçı bir kökenden gelen Bayar, kurucusu olduğu DP ile de bağlarını sıkı sıkıya devam ettirdi. Halbuki özellikle 27 Mayıs'ın yaklaştığı, DP'nin üçüncü ve son iktidar dönemi olan 1957-1960 yılları arasında Bayar'ın uzlaştırıcı bir karakter sergilemesi genç Türk demokrasisinin derin yaralar almasını engelleyebilirdi. 27 Mayıs'a giden süreç gösteriyor ki partililik, hizipleşme, orta yolun bulunamaması, hoşgörüsüz eksikliği gibi unsurlar demokrasilerin yara almasını beraberinde getirmektedir. Bu durumlarda devletin başını temsil eden cumhurbaşkanları kilit bir görev üstlenmektedir. Ortada şöyle bir tarihsel gerçeklik vardır ki;

Celal Bayar bulunduğu makam ve yaşı ile sabit tecrübeleri ile kaos ortasındaki Türkiye siyasetini sakinleştirici, yumuşaticı ve orta yolu bulucu adımlar atabilirdi. Fakat Bayar, adımlarını bu yönde atmayı tercih etmedi.

ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

ETİK ONAY/KATILIMCI ONAMI

Metinde, Etik Kurul ya da Katılımcı Onamı ile ilgili bir bölüm bulunmamaktadır.

MADDİ DESTEK

Çalışma için herhangi bir maddi destek alınmamıştır.

YAZAR KATKILARI

Bu araştırma ve araştırma ile ilgili tüm aşamalar tek yazar tarafından yürütölmüştür.

KAYNAKÇA

- Açık Mektup: Reisicumhur Gazi M. Kemal Hz.ne. (1930, 9 Eylül). *Cumhuriyet*, 1.
- Afyon Çimento Fabrikası da Açıldı. (1957, 12 Ekim). *Zafer*, 4.
- Ağaoğlu, S. (2016). *Arkadaşım Menderes, İpin Gölgesindeki Günler* (2. Baskı). Yapı Kredi Yayınları.
- Ahmad, F. (2010). *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)* (4. Baskı). Hil Yayın.
- Akın, R. (2009). *Gazi'den Günümüze Cumhurbaşkanlığı 1923-2007*. İş Bankası Kültür Yayınları.
- Akyol, T. (2021). *Kuvvetler Ayrılığı Olmayınca (Otoriter Demokrasi: 1946-1960)*. Doğan Kitap.
- Albayrak, M. (2004). *Türk Siyasal Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)*. Phoenix Yayınevi.
- Arsel, İ. (1954). Cumhurreisin Partiler Üstü Durumu. *Forum*, 1 (4), 9-10.
- Bahçeci, B. (2007). *Karşılaştırmalı Hukukta ve Türkiye'de Devlet Başkanının Veto Yetkisi* [Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Başgil, A. F. (2017). *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri* (7. Baskı). (C. Aydın, Çev). Yağmur Yayınları.
- Bayar, C. (1986). *Celal Bayar Anlatıyor: Başvekilim Adnan Menderes*. Tercüman Yayınları.
- Bayar Bursada Mühim Bir Hitabede Bulundu. (1954, 21 Nisan). *Milliyet*, 1.
- Bayarla Menderesin Afyon Konuşmaları. (1957, 12 Ekim). *Cumhuriyet*, 1, 5.
- Bayarın Bizi Tehdid Edenlere Cevabı. (1957, 13 Ekim). *Cumhuriyet*, 1, 5.
- Bayar 'Kıbrıs Bizim Malımızdır' Dedi'. (1957, 14 Ekim). *Cumhuriyet*, 1.
- Bayar Dün Urfada Bir Konuşma Yaptı. (1957, 18 Ekim). *Cumhuriyet*, 1, 5.
- Bayar Urfa'da Yağmur Altında Konuştu. (1957, 18 Ekim). *Milliyet*, 1, 5.
- Bayar, Kıbrıs Meselesinde Muhalefete Şiddetle Çattı. (1957, 20 Ekim). *Cumhuriyet*, 1, 3.
- Bora, T. (2016). Celal Bayar. M. K. Kaynar (Haz.). *Türkiye'nin 1950'li Yılları* (2. Baskı) (ss. 151-157) içinde. İletişim Yayınları.
- Burçak, R. S. (1998). *On Yılın Anıları (1950-1960)*. Nurol Matbaacılık.
- Burğaç, M. (2013). 1946 Genel Seçimlerinde Propaganda. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 13 (26), 163-184.
- Celal Bayar Cumhurbaşkanlığı İçin Namzet Olarak Seçildi. (1950, 21 Mayıs). *Milliyet*, 1, 7.

- Celal Bayar Dün Gaziantebde Halka Hitab Etti. (1957, 17 Ekim). *Cumhuriyet*, 1, 5.
- Celal Bayar İzmirde. (1946, 16 Temmuz). *Cumhuriyet*, 1, 4.
- CHF Nizamnamesi ve Programı*. (1931). TBMM Matbaası.
- Cumhurbaşkanı Namzedi: Bayar. (1950, 21 Mayıs). *Zafer*, s. 1, 6.
- Cumhurbaşkanı Neden Seçim Nutku Söylüyor? (1957, 19 Ekim). *Cumhuriyet*, 1, 5.
- Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi*. (1927).
- Çorlu'luların Bayar ve Menderese Tezahüratı. (1958, 29 Kasım). *Zafer*, 1, 4.
- Demirel, T. (2016). *Türkiye'nin Uzun On yılı, Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi* (2. Baskı). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Demokrat Parti Adayları. (1957, 8 Ekim). *Milliyet*, 5.
- Dün Bütün Partilerin Adayları İlan Edildi. (1957, 8 Ekim). *Cumhuriyet*, 4.
- D.P Meclis Grupunda İki Cereyan. (1950, 21 Mayıs). *Milliyet*, 1, 7.
- D.P. Merkezi İstanbul Adaylarını Beğenmedi. (1957, 5 Ekim). *Cumhuriyet*, 1, 5.
- Emrence, C. (2006). *99 Günlük Muhalefet, Serbest Cumhuriyet Fırkası*. İletişim Yayınları.
- Eroğul, C. (2017). *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi* (2. Baskı). Yordam Kitap.
- Eroğul, C. (1978). Cumhurbaşkanının Denetim İşlevi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 33 (1), 35-57.
- Gazi Hz.nin Nadi Beye Cevabı. (1930, 10 Eylül). *Cumhuriyet*, 1.
- Gülen, A. (2018). *Türkiye'de Partili Cumhurbaşkanı Tartışmalarının Kısa Tarihiçesi (1923-1950)*. Tarihçi Kitabevi.
- Haydarpaşa Limanı İlave Tesislerinin Temeli Dün Atıldı. (1954, 19 Nisan). *Milliyet*, 1, 7.
- İnan, S. 12 Temmuz Beyannamesi. *Atatürk Ansiklopedisi*. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/12-temmuz-beyannamesi/> (Erişim Tarihi: 22.03.2023)
- İstanbul ve Bursa Celal Bayar'ı Derin Bir Sevgi ile Bağrına Bastı. (1957, 21 Ekim). *Zafer*, 1, 4.
- İzmirde Kanlı Nümayişler. (1930, 6 Eylül). *Cumhuriyet*, 1, 4.
- Turan, İ. (Haz). (2003). *İsmet İnönü Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri (1944-1950)*. TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları.

- Kahraman, M. (2012). *Türk Anayasa Hukukunda Cumhurbaşkanlığı*. Çizgi Kitabevi.
- Kubalı, H. N. (1971). *Anayasa Hukuku Dersleri*. Kutulmuş Matbaası.
- Menderes, A. & Akyol, T. (2011). *Demokrasiden Darbeye Babam Adnan Menderes*. Doğan Kitap.
- Ne Umdum, Ne Buldum. (1960, 6 Ocak). *Akis*, 17 (284), 10.
- Naskali, E. G. (2021). *Demokrat Parti I. Büyük Kongresi 1947 Tutanakları ve Yorumlar*. Kitabevi Yayınları.
- Nutuk ve Afyon. (1957, 15 Ekim). *Forum*, 8 (86), 3.
- Okyar, F. & Seyitdanlıoğlu, M. (2006). *Fethi Okyar'ın Anıları: Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye* (3. Baskı). İş Bankası Kültür Yayınları.
- Onak, N. (1993). *Millet Partisi (Türk Siyasal Hayatında 1960'a Kadar Doldurduğu Yer)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi.
- Özdemir, H. (1989). *Devlet Krizi, T.C. Cumhurbaşkanlığı Seçimleri*. AFA Yayınları.
- Reisicumhur Celal Bayar'ın İskenderun Nutku. (1957, 23 Ekim). *Zafer*, 1, 5.
- Reisicumhurumuz Celal Bayar'ın Nutku. (1958, 28 Kasım). *Zafer*, 1, 3.
- Samsun Limanının Temeli Dün Atıldı. (1954, 5 Nisan). *Milliyet*, 1, 7.
- Samsunlular Nihayet Bir Limana Kavuşuyorlar. (1954, 5 Nisan). *Akşam*, 2.
- Sarol, M. (2014). *Bilinmeyen Menderes, Cilt I. İnkılap Kitabevi*.
- Söz Düellosu Tatlı Sert Başladı. (1957, 12 Ekim). *Milliyet*, 1.
- Söz Düellosu Dün Sertleşti. (1957, 13 Ekim). *Milliyet*, 1, 3.
- Şahingiray, Ö. (Der.) (1999a). *Celal Bayar'ın Seçim Kampanyalarındaki Söylev ve Demeçleri (1946-1950-1954)*. İş Bankası Kültür Yayınları.
- Şahingiray, Ö. (Der.) (1999b). *Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri, Demokrat Parti'nin Kuruluşundan İktidara Kadar Politik Konuşmalar (1946-1950)*. İş Bankası Kültür Yayınları.
- Teziç, E. (1976). *100 Soruda Siyasi Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye'de Partiler)*. Gerçek Yayınevi.
- Teziç, E. (1987). Cumhurbaşkanının Geri Gönderme Yetkisi. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 52 (1-4), 83-94.
- Toker, Ö. & Alkan, M. Ö. (2023). *Cumhuriyetle Özdeş Bir Yaşam: Özden Toker, İsmet İnönü'nün Kızı Anlatıyor*. Yapı Kredi Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (1952). *Türkiye'de Siyasal Partiler (1859-1952)*. Doğan Kardeş Yayınları.

- Tuncer, E. (2013). *1923'ten Günümüze Cumhurbaşkanlığı Seçimleri*. TESAV Yayınları.
- (BCA) *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi*. 10-9-0-0 / 2-5-1.
- (BCA) *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi*. 30-1-0-0 / 1-8-17.
- (BCA) *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi*. 490-1-0-0 / 165-658.
- Türkiye 30 Yıl Geçmeden Bir Amerika Olacaktır. (1954, 21 Nisan). *Akşam*, 1, 2.
- Uyar, H. (2000). *1923'ten Günümüze CHP Tüzükleri Üzerine Bir Değerlendirme*. TÜSES Yayınları.
- Uyar, H. (2022). Türk Siyasal Yaşamında İsmet İnönü-Celal Bayar Rekabeti. N. Gülmez & N. Bilgi (Ed). *Asırlık Çınar Celal Bayar* (ss. 567-600) içinde. Berikan Yayınevi.
- Uyar, H. Cumhuriyet Halk Fırkası (1923-1938). *Atatürk Ansiklopedisi*. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/cumhuriyet-halk-firkasi-1923-1938/> (Erişim Tarihi: 24.08.2023)
- Yeni Şeker Fabrikasının Temeli Törenle Atıldı. (1954, 20 Nisan). *Vatan*, 1, 6.
- Yetkin, Ç. (2004). *Atatürk'ün Vatana İhanetle Suçlandığı S.C.F Olayı* (Gözden Geçirilmiş 3. Basım), Otopsi Yayınları.
- Yurtta Olup Bitenler. (1957, 12 Ekim). *Akis*, 6 (4), 6.
- Yücel, M. S. (2021). Muhalefette Demokrat Parti. D. İnce Erdoğan & İ. H. Demircioğlu & S. S. Şimşek (Ed.). *Kuruluşundan Darbeye Demokrat Parti (1946-1960)* (ss. 235-364) içinde. Yeditepe Yayınevi.
- 1924 Anayasası. <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1924-anayasasi/> (Erişim Tarihi: 08.04.2023)

Makale Bilgisi: Kangüleç Coşkun, K. (2023). McDonagh'ın Ölüm Perileri ve Bir Erkeklik Eleştirisi Olarak İrlanda İç Savaşı. DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:10, Sayı:2, ss.490-505.	Article Info: Kangüleç Coşkun, K. (2023). McDonagh's Banshees and the Irish Civil War as a Critique of Masculinity. DEU Journal of Humanities, Volume:10, Issue:2, pp. 490-505.
Kategori: Araştırma Makalesi	Category: Research Article
Gönderildiği Tarih: 19.07.2023	Date Submitted: 19.07.2023
Kabul Edildiği Tarih: 12.09.2023	Date Accepted: 12.09.2023

MCDONAGH'IN ÖLÜM PERİLERİ VE BİR ERKEKLİK ELEŞTİRİSİ OLARAK İRLANDA İÇ SAVAŞI

Kübra Kangüleç Coşkun *

ÖZ

Yazar ve yönetmen Martin McDonagh'ın İrlanda taşrasında geçen "The Banshees of Inisherin" filmi orta yaşlı bir adamın varoluşsal krizinden çok daha fazlasını izleyicilere sunuyor ve McDonagh biten bir dostluk üzerinden İrlanda tarihine eleştirel bir bakış açısı getiriyor. Bu bağlamda, 1920'li yıllara damga vuran İrlanda İç Savaşı ve İrlanda'nın İngiliz sömürgeciliğine cevaben geliştirdiği, şiddetle şekillenen milliyetçiliğinin eril karakteri, McDonagh'ın siyasi mesajlarını anlamak için iyi bilinmesi gereken çetrefilli meseleler olarak ön plana çıkıyor. Colm ve Pádraic'in aniden biten arkadaşlığı üzerine kurulu senaryo, tarihi arka planıyla, oldukça kişisel bir hikâyeyi ulusal ve kolektif bir düzleme çekerek, filme alegorik bir anlam katıyor. Filmde banshee rolünü yerine getirerek, ölüm çığırkanlığı yapan Bayan McCormack karakteri ve bu karakterin İrlanda düşün dünyasına damgasını vurmuş İrlanda Ana mitiyle olan ilişkisi, McDonagh'ın İrlanda milliyetçiliğindeki hâkim erkeklik anlatısına eleştirel tavrını ortaya koyuyor ve film, ölüm perilerinin aslında kim olduğunu sorguluyor. Bu makale McDonagh'ın İrlanda İç Savaşını, bir erkeklik eleştirisi olarak ele aldığı iddia ederken, Synge ve Joyce gibi İrlanda tarihine eleştirel yaklaşımın önünü açan 20. yüzyıl İrlandalı yazarlarla, McDonagh eserleri arasındaki bağlantıyı ortaya koymayı amaçlıyor.

Anahtar Kelimeler: Martin McDonagh, İnisherin'in Ölüm Perileri, İrlanda tarihi, Eril şiddet, Erkeklik

MCDONAGH'S BANSHEES AND THE IRISH CIVIL WAR AS A CRITIQUE OF MASCULINITY

Abstract

Writer and director Martin McDonagh's movie "The Banshees of Inisherin" set in rural Ireland tells more than a middle-aged man's existential crisis as the writer-director introduces a critical viewpoint on Irish history. In this context, the Irish Civil War of the 1920s, as well as the violent and masculine character of Irish nationalism evolving in reply to English colonialism, are historical issues that need to be well-

* Dr. Öğr. Üyesi, TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, kubrakangulec@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7079-2486

known in order to understand McDonagh's political messages. The script, which is based on Colm and Pádraic's friendship ending abruptly, draws a very personal story to a national and collective level with its historical background and adds an allegorical meaning to the story. Mrs. McCormack's character, who plays the role of a banshee, and her relationship with the myth of Mother Ireland, which has left its mark on the Irish intellectual world, reveals McDonagh's critical attitude towards the narrative of masculinity that dominates Irish nationalism while the film questions who the real banshees are. This article argues that McDonagh treats the Irish Civil War as a critique of masculinity, and draws connections between McDonagh's work and the works of 20th-century Irish literary figures such as Synge and Joyce who paved the way for this critical approach.

Keywords: Martin McDonagh, The Banshees of Inisherin, Irish history, Male violence, Irish Masculinity

1. GİRİŞ

Batı İrlanda kırsalında yaşayan sıradan insanların fakirlik ve şiddetle iç içe geçmiş hayatlarını anlattığı tiyatro eserleriyle çağdaş İrlanda tiyatrosunda önemli bir yer edinen yazar-yönetmen Martin McDonagh, “The Banshees of Inisherin” (Inisherin’in Ölüm Perileri, Martin McDonagh, 2022) filmi ile ses getiren bir yapıma imza attı. Film aday gösterildiği alanlarda Oscar’ı alamasa da farklı dallarda BAFTA, Venedik Film Festivali, Altın Küre gibi saygın ödülleri almayı başararak, bol ödüllü bir yapım olarak sinema tarihine geçti. Filmin başarısı iyi ve kötü eleştirileri de beraberinde getirdi. Filmin İrlanda tarihini yanlış yansıttığı, ada halkının yaşamını varoluşsal bir kriz içinde romantize ettiği ve İngiliz edebiyatında karşımıza çıkan şiddet eğilimli “İrlandalı” tiplmeleri kullandığı iddia edildi (Porter, 2023). Bu eleştiriler tartışmaya açık olsa da McDonagh’ın tiyatro oyunlarına aşina olan izleyiciler, filmdeki izleklerin ve imgelerin, yazarın *The Aran Islands Trilogy* (“Aran Adaları Trilojisi”) içindeki oyunlarla (“The Cripple of Inishmaan” ile “The Lieutenant of Inishmore”) bağlantısını kolaylıkla görebilir. Tabuları yıkan, şiddeti sahneye taşıyarak seyirciyi sarsmayı amaçlayan “in-her-face” (suratına tiyatro) akımının temsilcilerinden McDonagh’ın triloji oyunları ise romantizmden oldukça uzaktır (Sierz, 2001, s. 4). Aksine, bu eserler İrlanda kırsalının romantik temsillerine ciddi eleştiriler yöneltir ve her iki oyun kırsalda yaşayan İrlandalıların yoksulluk ve çaresizlik sebebiyle şiddetle şekillenen dünyalarını yansıtır. Benzer bir biçimde, *The Banshees of Inisherin* filmi de kırsaldaki şiddeti ekrana taşır. İki erkek karakterin aniden biten dostluğu ve bu bitişle başlayan şiddet olayları, İrlanda İç Savaşı’na paralel verilir. Böylece, McDonagh İngiliz sömürgeciliğine direnişi bir “erkeklik” anlatısına indirgeyen İrlanda milliyetçiliğinin “eril” karakterine ince bir eleştiri getirir. McDonagh’ın İrlanda tarihine kuşkucu yaklaşımının sebeplerini anlamak için İrlanda’nın İngilizlere karşı geliştirdiği erkeklik anlatısı ve bu anlatının yarattığı “İrlanda Ana ve fedakâr oğullar” mitinin iyi bilinmesi gerekir. Ancak, İrlanda’nın sömürge geçmişi, bağımsızlık mücadelesi ve bu mücadelenin önemli imgelerinden İrlanda Ana tiplmesi bilinirse, “The Banshees of Inisherin” filmi siyasi bir çerçevede

yorumlanabilir ve böylece, filmdeki Bayan McCormack karakterinin önemi anlaşılabilir.

2. Liberal Kimlikler İrlanda Ana'ya Karşı

On ikinci yüzyılda İngilizlerin İrlanda'yı işgal etmesiyle başlayan sömürge süreci ve bu süreçte yaşanan acılar, İrlandalı yazarların düşün dünyasını derinden etkiler. İşgal altındaki İrlanda toprakları, İrlanda edebiyatında âdeta bir karakter olarak kullanılır ve "İrlanda Ana" imgesi üzerinden somutlaştırılır. Özellikle 18. ve 19. yüzyılda yükselen milliyetçilikle birlikte, yazarlar İrlanda Ana karakterini doğrudan kullanmasalar bile, eserlerindeki anne karakteri üzerinden İrlanda'ya atıfta bulunurlar ve metinlerine alegorik bir anlam katarlar. Buna örnek; Padraig Pearse'nın "The Mother" ("Anne") şiiri verilebilir. Bu şiirde kendilerini anneleri için feda eden iki oğlan çocuğundan bahsedilir ve anne figürü İrlanda Ana'yı temsil eder. Şiirdeki anne karakteri oğullarının fedakârlığından memnundur, çünkü bu fedakârlık anneyi – yani İrlanda Ana'yı – acılardan kurtaracak ve ona bağımsızlığı getirecektir. Diyebiliriz ki, İrlanda milliyetçiliğinde sömürgeci İngiltere'ye karşı başlatılan isyanlar ve bağımsızlık mücadelesi, İrlanda Ana'yı kurtarmak için savaşan kahraman oğullar miti üzerine kurulur.

Batı sömürgeciliği cinsiyetçi bir anlayışa sahiptir. Örnek vermek gerekirse; İrlanda'yı kadın kimliğiyle ilişkilendiren İngiltere, yüzyıllar boyunca İrlanda topraklarını aciz, ilkel ve barbar görmüş, bu sebeple eril bir kimlik atfettiği İngiliz Anglo-Sakson kültürünü İrlanda'ya üstün tutmuştur (Arnold, 1867, s. 108-109). Bu örnekten anlaşılacağı üzere; ataerkil toplumlardaki erkeğin kadına üstünlüğü varsayımı, Batı sömürgeciliğinin temel anlayışını da şekillendirir. Mitolojik çağlardan beri topraklarını tanrıça figürleriyle eşleştiren İrlanda da bağımsızlık mücadelesini bu cinsiyetçi yaklaşım üzerine inşa eder. 17. yüzyılın sonunda İrlanda milliyetçilerinin başlattığı *aisling* şiiri geleneği, kadın-erkek arasındaki güç ilişkisinin ve İrlanda Ana mitinin edebiyattaki yansımasıdır. Bu gelenekte, *aisling* şairleri İrlanda'yı bir kadın olarak hayal eder. Cathleen ni Houlihan, Dark Rosaleen ya da İrlanda Ana olarak adlandırılan bu alegorik kadın figürü, şaire kimi zaman genç ve güzel, kimi zamansa yaşlı ve çirkin bir kadın olarak görünür (Quinn, 1995, s. 181). Ülkenin içinde yaşadığı zor yılları anlatmak için üretilen eserlerde genç kadın figürü yerini; çoğunlukla yorgun, yaşlı ve çirkin İrlanda Ana karakterine bırakır. Bu yaşlı kadının eski güzelliğini geri kazanması ise İrlandalı oğulların savaşarak, canlarını feda etmelerine bağlıdır. İngiliz psikanalist Ernest Jones, İrlanda-İngiltere ilişkilerini bir aile meselesi olarak okur. Bu alegorik ailede İngilizler sömürgeci babayı temsil ederken, bu baba İrlanda Ana'ya kötü muamele eder ve baba-oğul arasında İrlanda Ana için verilen Ödipal bir erkeklik mücadelesi vardır (Jones, 1922). Yani, İrlandalı oğullar, İngiliz sömürgeci babaya karşı savaşmalı ve annelerini geri kazanmalıdır.

İrlanda Edebiyat Rönesansı, 19. yüzyılın sonlarında sömürgeciliğe karşı kültürel bir uyanış olarak ortaya çıkar. Bu uyanışın temsilcileri olan

Leydi Gregory ve W. B. Yeats, *Kathleen ni Houlihan* (1902/2008) başlıklı alegorik bir oyun kaleme alırlar. Oyunun ana karakteri İrlanda Ana'dır. İrlanda'nın batı kırsalında geçen oyunda Michael isimli genç adam evlilik hazırlıkları yaparken, gizemli ve yaşlı bir kadın evin kapısını çalar. Ev halkına topraklarının kendisinden çalındığını, evini yabancıların bastığını ve bu sebeple, eski güzelliğini kaybettiğini anlatan bu yaşlı kadın, İrlanda topraklarının kadın tasvirlerinden biri olan Kathleen ni Houlihan'dır. Michael yaşlı kadını dinledikten sonra, ailesinin tüm itirazlarına karşı çıkarak, evlenmekten vazgeçer ve Kathleen için savaşmaya gider. Oyunun sonunda Michael'ın kendini feda etmesiyle yaşlı kadın, genç ve güzel bir kadına dönüşür. Oyunun milliyetçi propagandası, İrlandalı seyirciler tarafından takdir görür ve oyun uzun süre kapalı gişe oynanır (Quinn, 2009, s. 431). 19. yüzyılın son dönemi İrlanda bağımsızlık mücadelesinin hazırlık yılları olarak düşünüldüğünde, oyunun dönemin yükselen milliyetçiliğine olan katkısı yadsınamaz; milliyetçi gruplar söylemlerinde İrlanda Ana'yı romantik bir imgeye dönüştürür. Bu romantik ana-oğul imgesi, oyun yazarı John Millington Synge'in İrlanda kırsalında geçen gerçekçi oyunları ile sarsılır. Synge, gerçek İrlanda kültürünü anlamak ve anlatmak için Aran Adaları'nı ziyaret eder (Lonergan, 2012, s. 57-58).

"The Banshees of Inisherin" filminin kurgusal mekânına da ilham olan Aran Adaları (Inishmore, Inishmaan, Inisheer) İrlanda anakarasının batısına konuşlanmış üç küçük adadan oluşur. Sarp uçurumlarla çevrili ada toprakları ve anakaradan adalara ulaşımın zorluğu, aynı zamanda Aran Adaları'nı İngiliz sömürgeciliğinin uzanamadığı bir yer haline getirmiştir. Bu sebeple, adalar Synge'in zamanında ziyaretçilere el değmemiş bir İrlanda kültürü vaat eder. Gerçek İrlanda kültürünü anlamak için Aran Adaları'na giden Synge'in adalarla ilgili izlenimlerini anlattığı 1907 tarihli *The Aran Islands* (Aran Adaları) başlıklı bir gezi kitabı da mevcuttur. Bu eserde ada coğrafyasının zorlu yaşam koşulları ve kırsaldaki insanların günlük rutinleri temel izleklerdendir. Synge aynı zamanda ada insanlarından detaylı portreler de sunar ve bu insanları bir yanda İrlanda folklorunun peri hikâyelerine inanan çocuksu bir saflıkla, diğer yanda ise duygularına ket vuramayan, asi ve zaman zaman şiddete dönük yüzleriyle resmeder. Synge'in oyunlarındaki İrlanda kırsalı temsilleri, yazarın Aran Adalarındaki izlenimlerine paraleldir. Synge, özellikle oyunlarında, İrlanda kırsalı romantizmini reddeder ve kırsaldaki insanların zor yaşam şartlarını yükselen şiddeti ve alkol bağımlılığını ortaya koyar. Örneğin; *The Playboy of the Western World* (1907/2008) ("Babayiğit") eserinde babasını öldürmekle böbürlenmiş bir İrlandalı gencin hikâyesini anlatır. Genç, işlediği bu cinayetle kırsaldaki kızların gözdesi olur, herkes ona hayranlık duyar. Böylece, oyunda İrlanda kırsalındaki şiddetin boyutları ve şiddetle ilişkilendirilen erkeklik algısı eleştirilir. Synge'in *Riders to the Sea* (1904/2008) ("Denize Giden Atlılar") oyunu ise eril milliyetçiliğin kurguladığı romantik ana-oğul ilişkisini sorunsallaştırır. Oyun İrlanda'nın batı kıyısında bir adada, küçük bir köy evinde geçer ve geçimini çoğunlukla denizden kazanan ada halkının zorlu yaşam koşullarını sahneye taşır. Oyunun

odak noktasında eşini ve oğullarını denize kurban veren Maurya isimli yaşlı bir kadın vardır. Maurya, geriye kalan tek oğlu Bartley'in de öleceğini hissetmiştir ve onu denize açılmaması konusunda uyarır. Oğluna, onunla birlikte kendisinin de öleceğini söyler ama oğlu dinlemez (Synge, 2008). Ailesini geçindirmek için denize açılan Bartley'nin ölümüyle Maurya ailesinin tüm erkek üyelerini kaybetmiş olur. Oyun yas havasıyla açılır, yine yasla kapanır. Maurya karakteri ve oğlu Bartley, İrlanda Ana ve kahraman oğulları mitinin günlük hayattaki yansıması gibidir. Anne-çocuk ilişkisi yaşam ve ölüm arasına sıkışmıştır. Annenin hayatını devam ettirebilmesi, oğlunun fedakârlığına bağlıdır; bu sebeple İrlanda Ana, genç adamlar için sadece ölüm anlamına gelmektedir. Synge'in başlattığı eleştirel yaklaşımı, sadece Sean O'Casey, Brian Friel gibi oyun yazarları değil, 20. yüzyılın başlarında kısa hikâyeleri ve romanlarıyla ünlene James Joyce da devam ettirir. Joyce eserlerinde bu milliyetçi mitin ardındaki eril tahakkümü ve erkek-kadın rollerini açığa vurarak, sorgular.

A Portrait of the Artist As a Young Man (1916/2008) (“Sanatçının Bir Genç Adam Olarak Portresi”) ve *Ulysses* (1922/2015) gibi eserlerinde, Joyce sadece İngiliz sömürgeciliğini eleştirmez; buna cevap olarak üretilen ve benzer bir erkeklik miti üzerine kurulu İrlanda milliyetçiliğini de eril, dar görüşlü, ilkel ve şiddete eğilimli olmakla itham eder. Bu eril milliyetçiliğin en somut eleştirisi *Ulysses* romanının on ikinci bölümündeki “Vatandaş” karakteridir. Joyce, bu bölümde “Vatandaş” karakterini dev boyutlarda, kaba saba, kavgacı ve ilkel biri olarak tasvir eder (Joyce, 2015, s. 341). Joyce'un tasviri, bu milliyetçi “Vatandaş” karakterine yabancı bir hava katar; “Bir omzundan bir omzuna birkaç arşın gelmekte, kayalık dağları andıran dizleri, bedeninin görülebilen öbür tarafları gibi, rengi ve peklığı dağlarda yetişen katırtırnaklarına (*Ulex Europæus*) benzeyen dikenimsi sert kumral kıllarla kaplıydı” (s. 341-342). Alıntıdan anlaşılacağı üzere, bu milliyetçi karakter hayvan ve insan arasına konumlandırılır.

Vatandaş sürekli olarak, vatani için ölen İrlandalı kahramanlardan, İrlanda tarihinden, milli İrlanda sporlarından, İrlandacanın öneminden bahsederken, Yahudi bir karakter olan Bloom'a karşı düşmanca bir tavır takınır. Bloom ile olan tartışması esnasında Bloom'un kendisini İrlandalı olarak tanımlaması onu rahatsız eder ve “tam köşeye Red-Bank istirdiyesi gibin nah şöyle bir balgam tükü[rür]...” (Joyce, 2015, s. 377) ve tartışmanın sonunda Bloom'a bir bisküvi kutusu fırlatır. Joyce'un bölüm boyunca Vatandaş'ın tasvirine kattığı alaycı ton, yazarın Katolik İrlanda milliyetçiliğine ve onun eril karakterine yönelttiği eleştiriye örnektir. Bu eril milliyetçi kültürün ürettiği İrlanda Ana ve fedakâr oğulları miti de Joyce'un eleştirisinden nasibini alır. Öyle ki *Ulysses* romanı, İrlanda Ana'nın bir temsili olarak okunabilen sütçü kadın sahnesiyle başlar.

Sütçü kadın, “kırış kırış parmakları,” “sarkık memeleri” ile “zehirli mantarının üzerinde bir cadı”ya benzetilir (Joyce, 2015, s. 42). Eserin onbeşinci “Kirke” bölümünde bu sütçü kadın, bu sefer “yaşlı dişsiz nine”

olarak ortaya çıkar ve genç erkekleri yaşlı İrlanda Ana için savaşmaya çağırır (s. 638). *Ulysses*'de ilk başta sütçü kadın, sonra “yaşlı dişsiz nine” olarak beliren karakterin feryadı şu şekildedir:

(*ileri geri sallanarak*) İrlanda'nın sevgilisi, İspanya Kralı'nın kerimesi, alanna. Kendi evimde bir yabancı, adabımuaşeret nedir bilmezler! (*banşi sızlamasıyla ağıt yakar*) Ochone! Ochone! Büyükbaşlar ipeği! (*yanıkır*) Zavallı yaşlı İrlanda'yı gördün ve onun ne halde olduğunu anladın mı? (Joyce, 2015, s. 638)

Joyce'un eserindeki dişsiz nine karakteri “kendi evimde bir yabancı” derken, kendini İrlanda Ana'yla eş tutar ve yabancı olarak sömürgeci İngilizleri ima eder. Dişsiz nine, bu kaba misafirler karşısında ölümü haber veren bir “banşi” gibi ağıt yakar ve üzülür. Çevresindekilere sömürgecilikle gelen ölümleri hatırlatır. Görüldüğü üzere; Joyce, İrlanda Ana ve ölüm perisi *banshee* karakterlerini tek bir bedende – yaşlı, dişsiz ninede – birleştirerek, İrlanda Ana ve fedakâr oğullar mitinin ölüm getirdiğine dair bir mesaj verir. Böylece, yazarın eril milliyetçilikle yaratılmış İrlanda Ana imgesine olan nefreti, farklı isimler altında yarattığı yaşlı kadın karakterler yoluyla açığa çıkar. Bu kadın karakterler, İrlandalı gençleri ölüme sürükler ve onların bireyselliğini kısıtlar; bu sebeple tasvirleri grotesk bir biçimde verilir.

Aynı roman, İrlanda Ana karakterinin tersine, Molly isimli genç ve özgür ruhlu bir kadın karakterin monoloğuyla biter ve Molly, İrlanda Ana imgesinin pasif ve muhtaç karakterinin tersine; bağımsız, arzularını dile getirebilen, kendine yeten, güçlü bir bireydir. Molly'nin özgür ruhu Joyce'un romanına damga vurur; hatta Joyce eleştirmeni Enda Duffy, Joyce'un oldukça eril bir anlatımı kadın monoloğuyla bitirmesini anlamlı bularak, bunu eril söylemin reddi olarak yorumlar (2004, s. 187). Molly, İrlanda Ana'ya alternatif yaratılmış özgür, renkli, hareketli bir kadın karakterdir. İrlanda Ana tiplemesinin karşısına konulan bu özgür ruhlu kadın, Joyce'un eril milliyetçiliğin tezahürlerine başkaldırışıdır. Joyce ve ondan etkilenen birçok çağdaş İrlandalı yazara göre, İrlanda'nın gerçek anlamda özgürleşmesi ve İngiltere'den bağımsız bir kimlik üretebilmesi, ülkenin “İrlanda Ana ve fedakâr oğulları” mitinden kurtarılmasıyla mümkündür. Edna O'Brien, Patrick McCabe, Colm Tóibín, Martin McDonagh gibi çağdaş yazarlar, Joyce'un eril milliyetçiliğe olan eleştirel tutumunu ve grotesk İrlanda Ana tasvirlerini eserlerinde devam ettiren çağdaş yazarlardan yalnızca bazılarıdır. Bu sebeple, çağdaş İrlanda edebiyatında yaşlı anne figürlerinin bolluğu, çocuk-anne ilişkisindeki sorunlar, anne karakterlerin boğucu ve zaman zaman ürkütücü varlığı, ancak ülkenin siyasi tarihindeki “İrlanda Ana” mitine paralel okununca anlam kazanır. Synge ile sorgulanmaya başlayan eril şiddet, taşranın sıkıcılığı ve romantik fedakârlık miti, Joyce ile tamamen ters yüz edilir. Joyce'un eril ve kısır bir milliyetçi anlayışla yazılmış İrlanda tarihine olan eleştirel yaklaşımı, McDonagh'ı da etkiler.

McDonagh'ın İrlanda'da geçen oyunlarının en can alıcı özelliği, İrlanda milliyetçiliğinin eril söylemini ve “temel mecazlarını” sorgulamaya

açmasıdır (Lonergan, 2012, s. xvi). Bu mecazlardan en önemlisi İrlanda topraklarını simgeleyen İrlanda Ana'dır. Bu sebeple, İrlandalı anne McDonagh'ın sorunsallaştırdığı temel karakterlerdendir. *Beauty Queen of Leenane* (1996) ("Leenane'in Güzellik Kraliçesi") isimli oyununda McDonagh, Synge'in Maurya'sına ve Joyce'un sütçü kadın karakterlerine benzer bir anne karakteri yaratır; Mag Folan. İrlanda Ana'nın yaşlı, çirkin ve baskılayıcı yüzü olarak okunabilecek Mag, yetmiş yaşında, düşkün ve baskıcı bir kadındır; kızı Maureen ise annesine bakmaya mecbur olduğundan bir türlü kendine ait bir hayat kuramaz. Ancak, bu anne karakteri milliyetçi yazarların yarattığı ve romantize ettiği fedakâr İrlanda Ana mitinden biraz farklıdır. Mag milliyetçiliğin getirdiği duygusallığı reddeder ve hayatta kalmak için hayatın gerçeklerine uygun hareket edilmesini savunur. Diğer bir deyişle; Mag oldukça pragmatisttir ve kendi varlığının devamı için kızını kullanmakta bir yanlış görmez. Örneğin; kızı Maureen'in "İrlanda'da İrlandaca konuşulmalı" çıkışına, Mag "İngiltere'ye iş bulmaya giderken İrlandaca sana nerede yardım edecek? Hiçbir yerde!" diye karşılık vererek, İrlanda milliyetçiliği yerine İrlanda'nın yaşadığı ekonomik zorlukları ve kişilerin hayatta kalma mücadelesini önceler (McDonagh, 1996, s. 4-5). Bu bağlamda, McDonagh'ın anne karakteri İrlanda milliyetçiliğinin romantize edilmesine de karşı çıkmaktadır. Bu anne karakteri için olması gereken şey hayatta kalabilmektir. McDonagh'ın anne karakteri her ne kadar İrlanda milliyetçiliği propagandası yapmasa da İrlanda Ana gibi çocuğunun hayatını kısıtlar. Oyunun sonunda annesine öfke duyan Maureen annesine işkence ederek, ölümüne sebep olur. Eser Maureen'in ölen annesinin kıyafetlerini giyip, onun sandalyesine oturmasıyla biter.

Oyundaki Mag karakteri, bir İrlanda Ana temsili olarak ele alındığında; İrlanda Ana mitinin çocukların özgürleşmesini engelleyen, onu kendine mahkûm eden baskılayıcı yanı görünür olur. Maureen ise kendini İrlanda Ana'ya feda etmek istemeyen, isyankâr bir kadın karakterdir. McDonagh'ın oyunu, anne karakterini merkeze alarak ve onu İrlanda Ana'nın yaşlı, baskıcı temsillerine benzeterek, eril milliyetçiliğin kurtarılmayı bekleyen İrlanda Ana mitini eleştirir. Ancak, yazar bir oğlan çocuğu yerine kız çocuğunu koyarak bu propagandanın kadınlar üzerindeki baskısını da açığa çıkarır. Maureen'in annesinin kıyafetlerini giyerek onun yerini alması bu baskıyı somutlaştırır; İrlandalı genç kızlara eril milliyetçiliğin biçtiği tek rol, kurtarılmayı bekleyen İrlanda Ana olmaktır. Bu bağlamda, *Beauty Queen of Leenane*, yazarın milliyetçi tarih okumalarına karşı olan duruşunu ve İrlanda kırsalında daha etkin olan "İrlanda Ana ve fedakâr çocukları" mitinin gençler üzerindeki yıkıcı ve sınırlandırıcı etkisini örnekler.

Anlaşılabacağı üzere, İrlanda Ana ve fedakâr oğulları eril kodlarla, cinsiyetçi İngiliz sömürgesine karşı yazılmış bir milliyetçilik mitidir; ancak, Synge, Joyce, McDonagh gibi kimi yazarlara göre, İrlanda milliyetçiliği kendi gençlerini felakete sürükleyecek ve onlardan sonsuz bir fedakârlık bekleyecek kadar da baskıcıdır. McDonagh'ın yazdığı oyunlara bakarak, İrlanda Ana uğruna ölmeyi ve gerektiğinde öldürmeyi öngören bu eril milliyetçiliğin

İrlanda toplumundaki şiddetin sebeplerinden biri olduğu iddia edilebilir. Örneğin, *The Aran Islands Trilogy* içinde yer alan *The Lieutenant of Inishmore* (“Inishmore’lu Yüzbaşı”) oyunu, 1960’lardan 1990’lara uzanan ve hem İrlanda’da hem de İngiltere’de terör olaylarına sebep olan Kuzey İrlanda sorunu üzerinedir. McDonagh, bu dönemde ortaya çıkan aşırı milliyetçi grupların halk üzerinde yarattığı korkuyu ve bu grupların İrlanda’yı tam bağımsızlığına kavuşturma bahanesiyle işlediği şiddet suçlarını eleştirir. Oyunda yasadışı INLA üyesi Padraic’in İrlanda Ana miti ve İrlanda milliyetçiliği arkasına sığınarak işlediği keyfi cinayetler ve kendine atfettiği sert erkek kimliği hedefe konur. Padraic telefonla kedisi Wee Thomas’ın ölüm haberini alarak, intikam için Inishmore’daki baba evine geri döner ve onun gelişiyile adada korku ve şiddet tırmanır. Padraic’in babası Donny bile oğlundan korkmaktadır.

Padraic, oyunda ilk olarak, James isimli bir adama işkence yaparken görülür. Bu sahnede Padraic, James’i sadece Protestan gençlere değil, Katolik gençlere de uyuşturucu sattığı için suçlar ve yaptığı işkenceyi haklı gösterir. Sorun James’in uyuşturucu satması değil, Katoliklere uyuşturucu satarak, onları İngilizlere karşı olan mücadeleden geri koymasındadır (McDonagh, 2001, s. 12). Farklı terör örgütleri arasındaki çıkar çatışmasını, İrlanda milliyetçiliği üzerinden aklamaya çalışan Padraic ve başka örgütlere mensup diğer arkadaşları, McDonagh’ın eleştirdiği temel meseledir. Padraic oyun boyunca vatansızlığına ve İrlanda’yı İngiltere’den kurtarmaya çalıştığına dair referanslar verir (s. 33); ancak tüm yaptığı şey Inishmore halkını korkutmak ve tehdit etmektir. Oyundaki şiddet, başka bir milliyetçi örgütün üyelerinin Padraic’den intikam almaya gelmesi ile iyice yükselir. Kadın olması sebebiyle Padraic tarafından küçümsenen Mairead, oyunun sonunda Padraic ve diğer örgüt üyelerini öldürür. Bu son, McDonagh’ın eril milliyetçilikten aldığı intikam olarak düşünülebilir.

3. Bayan McCormack’ın Şifreleri

McDonagh’ın İrlanda kırsalında geçen tiyatro oyunları düşünüldüğünde, yazarın şehitler ve kahramanlar üzerinden yazılan İrlanda tarihine eleştirel ve hatta revizyonist bir yaklaşımı olduğu aşikardır. İngiliz sömürgeciliğinin yarattığı eril şiddete karşı savaşmak için İrlanda’nın – yine – eril şiddet üzerine kurguladığı erkeklik miti, yazarın eleştirdiği temel konular arasındadır. Bu bağlamda, “The Banshees of Inisherin” filminin hikâyesi de ortaya çıkan erkek şiddetinin bir eleştirisi olarak okunabilir. Filmin ana hikâyesi; Colm’ün varoluşsal bir bunalıma girerek, en yakın arkadaşı Pádraic’le olan ilişkisini ansızın sonlandırması ve bu iki eski dostun şiddete evirilen düşmanlığı üzerine ilerler. Arka planda verilen İrlanda İç Savaşı ve ana kıtada patlayan top ve tüfeklerin adaya ulaşan sesleri ise iki erkek arasındaki dostluğun bitişine alegorik bir anlam katarak, bu karakterler üzerinden iç savaşın anlamsızlığına dair siyasi bir mesaj verir. Bu siyasi arka planda, varlığıyla ada sakinlerini rahatsız eden ve onlara ölümü çağrıştıran Bayan McCormack karakteri ve

onun İrlanda milliyetçiliğinin simgesi İrlanda Ana ile olan ilişkisi dikkate değerdir.

Tüm film boyunca siyahlar içinde gezen bu yaşlı kadın, görünümü ve iç sıkıcı varlığı itibarıyla geçmiş yüzyıllarda İrlanda edebiyatında sıkça kullanılan İrlanda Ana'nın bir temsili olarak okunabilir, ancak McDonagh İrlanda Ana'yı İrlanda folklorundaki ölüm perileri olarak bilinen *banshee* karakteri ile harmanlar. Yazarın *banshee*'leri çağrıştıran yaşlı kadın karakteri, Joyce'un *Ulysses* eserindeki sütçü kadına paralelidir.

McDonagh'da, tıpkı Joyce gibi, fedakâr oğullar mitine kuşkuyla yaklaşır ve bu mitin gençleri ölüme gönderdiğini düşünür; bu sebeple, McDonagh'ın Bayan McCormack karakteri tıpkı bir ölüm perisi gibi gelecekteki ölümleri Pádraic'e önceden haber verir (McDonagh, 2022, 1:08:13-1:08:15). Pádraic bu yaşlı kadının uğursuzluğunu dile getirip, ondan saklanmaya çalışsa da kadın bir gölge gibi genç adamın peşindedir. Filmin sonunda tahmin edilen olur; adanın genç çocuklarından Dominick'in ölümünü, Pádraic'in çok sevdiği eşiği Jenny'nin ölümü takip eder. Bayan McCormack haklıdır, adaya iki ölüm gelmiştir.

Bayan McCormack filmde ilk olarak Pádraic ve kız kardeşi Siobhán'ın evini ziyaret ederken görülür. Siobhán, yaşlı kadını evine kabul etmek istemediğini ama zorunda kaldığını ima eder ve kardeşine bu durumu "ondan kaçamadım" diyerek açıklar (McDonagh, 2022, 10:20-10:30). Bayan McCormack adada kimsenin sevmediği ama varlığından kaçamadığı bir lanet gibidir. Bu bağlamda, yaşlı kadın İrlanda'nın mikrokozmos düzeyde temsilidir; o bir İrlanda Ana'dır. Hiç kimse küçük bir İrlanda adasında yaşamaktan memnun değildir ama gidecek başka yerleri de yoktur. Bu noktada, Colm'un varoluşsal bunalımını İrlanda tarihine paralel okumak gerekir.

Colm tüm gençliğini küçük bir İrlanda adasında geçirmiş ve yaşamını kendince boşa harcamış bir adamdır. Hayal ettiği gibi ünlü bir besteci olamayan Colm, bu topraklarda süregelen fakirlik, şiddet ve savaşlar yüzünden tüm gençliğini bu ülke için feda etmiştir. Bu noktada, Colm'un asıl öfkesi Pádraic'in kişiliğine değil, İrlanda'nın kendisine ve evlatlarına sunduğu hayatın sınırlarınadır. Ancak, Colm kendine somut bir suçlu aramaktadır. Bu sebeple, Pádraic'i kendisine engel olarak görür. Colm, en iyi arkadaşı Pádraic'i dar kafalı olmakla ve boş konuşmakla suçlar, onunlayken zamanının boşa geçtiğini düşünerek, günün birinde onunla konuşmayı bırakır (McDonagh, 2022, 24:00-25:30). Pádraic ise ısrarla Colm'le konuşmak ister ve onu sohbete zorlar. Bunun üzerine, Colm arkadaşına kalan zamanını düşünerek ve beste yaparak geçirmek istediğini, ölmeden önce bunu başarıp ardına ölümsüz bir eser bırakmak istediğini söyler. Pádraic'in konuşma ısrarı karşısında ise, Colm kendi el parmaklarını teker teker keseceğini söyleyerek onu tehdit eder (21:50-25:00; 33:40-34:40). Colm'un keman çalması hayati bir öneme sahiptir; öyle ki beste yapmak onun en büyük hayalidir. Bu bağlamda, parmaklarını kesmesi onun için bir son anlamına gelir.

Colm ortaya attığı kendine zarar verme tehdidiyle, hayatındaki çaresizlik ve sıkışmışlık hissini tüm sorumluluğunu Pádraic'e atmaktadır. Oysa ki Colm'ün asıl sorunu İrlanda'nın klostrifobik atmosferi, eksik olmayan savaşları ve genç insanlarına gelecek vaat etmeyen topraklarıdır. Yani, Colm'ün varoluşsal krizinin asıl kaynağı Pádraic değil, İrlanda Ana'nın kendisidir. Bu bağlamda, Colm'ün parmaklarını keserek feda etmesi, İrlanda Ana ve fedakâr oğulları miti ışığında yorumlanabilir. Colm'ün parmaklarını kesmesi ve böyle bir durumda çok sevdiği kemanını çalamayacak olması, öncelikle kendine zarar vermektedir ve fedakâr oğullar mitindeki oğulların kendilerini İrlanda için feda etmelerine benzer bir durumdur. Colm gençliğini küçük bir İrlanda adasında geçirerek boşa harcamıştır. Bu sebeple; Colm, Pádraic'i tehdit ettikten sonra Pádraic'in yolda karşılaştığı ilk kişi, bir İrlanda Ana temsili olarak okunabilen Bayan McCormack'tır. Pádraic'in can sıkıntısı ve ikili arasındaki bozulan dostluk Bayan McCormack'ı rahatsız etmemiş, hatta durumu sırtarak izlemesine sebep olmuştur (McDonagh, 2022, 36:45-36:55). Bayan McCormack filmin geri kalanında da ikili arasındaki yok olan dostluğu ve ikilinin karşılaşmalarını uzaktan, belki biraz da zevkle ve dikkatle, izleyen kişidir. Örneğin; polis Pádraic'in suratına yumruk atınca, onu ayağa kaldıran kişi Colm'dür. Colm arkadaşına yardım etse de onunla konuşmamaya devam eder. Kamera bu sahnede birden ikiliyi pencereden izleyen Bayan McCormack'a döner (43:57-44:03). Diğer bir deyişle, McDonagh filmin hem yönetmeni hem de senaristi olarak vermek istediği siyasi mesaja Bayan McCormack'ı dâhil eder; çünkü yaşlı kadın İrlanda topraklarının kasvetli kaderini temsil eder ve ikili arasındaki sorunun başlangıç noktasıdır. İç savaş, İrlanda Ana uğruna farklı milliyetçi grupların çatışmasıdır. Bayan McCormack, ölüm perisi *banshee* ile harmanlanmış bir İrlanda Ana'dır. Ancak, McDonagh'ın tek bir ölüm perisi yoktur. İrlanda Ana mitini yaratan, eril şiddetle iç içe geçmiş bir milliyetçiliğe tutunan İrlandalı erkekler, bu hikâyenin diğer ölüm perileridir. McDonagh'ın yakın tarihe yönelttiği bu eleştirel tutumu anlamak için 1923'deki İrlanda İç Savaşı'nın bilinmesi elzemdir.

Bağımsızlık Savaşı'nı takiben İrlandalı milliyetçiler İngilizler ile anlaşmaya oturur. İngiliz Milletler Topluluğu (Commonwealth) üyesi olan ve "İrlanda Özgür Devleti" ismiyle kurulacak bir ülkenin bağımsızlığını tanımayı kabul eden İngilizlerin teklifini, tam bağımsız bir "İrlanda Cumhuriyeti" kurulmasını isteyen bazı İrlandalı milliyetçiler kabul etmez. Ancak, İngiliz-İrlanda Anlaşması onların itirazına rağmen imzalanır. Bu anlaşma İrlandalı milliyetçiler arasında büyük bir anlaşmazlığa ve Mayıs 1923'e kadar devam edecek bir iç savaşa yol açar (Lynch, 2001, s. 272-273). Diğer bir deyişle, İngilizlere karşı omuz omuza mücadele vermiş İrlanda milliyetçileri, kendi aralarında savaşı başlar. McDonagh, filmde iç savaşa yönelttiği eleştirisini öncelikle Colm ve Pádraic'in biten dostluğu üzerinden verir:

Colm: Artık senden hoşlanmıyorum.

Pádraic: Hoşlanırsın ya benden.

Colm: Hoşlanmıyorum.

Pádraic: İyi de dün hoşlanıyordun.

Colm: Öyle miydi?

Pádraic: Ben öyle sanmıştım.

[Colm suratını ekşiterek, masadan kalkar.] (McDonagh, 2022, 8.04-8.43)

İkili arasındaki bu diyalog filmin arka planındaki iç savaş ekseninde okunabilir; McDonagh'a göre iç savaş da Colm ve Pádraic'in anlamsızca biten dostluğu gibidir. Yazar, iç savaşa yönelttiği bu eleştirisini, biten bir dostluk alegorisinin ötesine taşır ve filmdeki karakterlerin ağzından bu eleştiriye somutlaştırır. Örneğin; anakaradan gelen silah seslerini duyan Pádraic, anakaraya bakarak alaycı bir şekilde "İyi şanslar! Ne için savaşıyorsunuz artık!" der (McDonagh, 2022, 12:23). Başka bir sahnede adadaki polis karakteri idamlar için anakaraya çağrıldığını söyler. Kimin idam edileceği sorulunca, polis memuru şöyle cevap verir: "Özgür İrlandacılar birkaç Cumhuriyet Orduluyu idam ediyor. [duraksar] Tam tersi miydi yoksa? Yetişemiyorum artık. Hepimiz aynı tarafta sadece İngilizleri öldürürken daha basit değil miydi? Bence öyleydi. Daha iyiydi." (47:15-48:00). Bu sahneden de anlaşılacağı üzere, McDonagh'ın 1923'deki iç savaşa yönelttiği eleştirisi nettir; Colm ve Pádraic'in biten dostluğu üzerinden dolaylı olarak verilen mesaj, film boyunca karakterler yoluyla doğrudan da iletilir. Filmdeki mesajlara göre, bu savaş kardeşi kardeşe kırdıran, anlamsız bir savaştır ve sebebi İrlanda'nın tam kendisidir.

McDonagh bunu vurgulamak istercesine, filmin son sahnesini de yine Bayan McCormack ile bitirir. Yaşlı kadın, Colm'ün yanmış evinin önündeki sandalyeye oturur ve sahilde tartışan Colm ve Pádraic'i uzaktan izler:

Colm [evini kundaklayan Pádraic'e dönerek]: Evimle birlikte ödeşmiş olduk sanırım.

Pádraic: Evinden çıkmamış olsaydın ödeşmiş olurduk. Çıktın; yani ödeşemedik.

Colm: Eşegin için üzgünüm Pádraic. Gerçekten üzgünüm.

Pádraic: Umrunda bile değil!

Colm: Anakaradan birkaç gündür ses gelmiyor, savaşın sonuna geldiler sanırım.

Pádraic: Eminim kısa süre sonra tekrar başlarlar; bazı şeyler bitmek bilmez ve bence bu iyi bir şey!

Colm: Köpeğimle ilgilendiğin için teşekkür ederim.

Pádraic: Her zaman! (McDonagh, 2022, 1:45 -1:47:30)

İkili arasındaki diyalogdan anlaşılacağı üzere, aniden biten dostluk şiddetle alevlenen bir kan davasına dönüşür ve Colm'ü öldürmek için evini ateşe veren Pádraic bu kavganın bitmeyeceğini söyleyerek, kırgınlık ve öfkeyle arkasını dönüp gider. Colm sahilde yalnız kalır; kamera Bayan McCormack'ı – yani İrlanda Ana'yı- kadraja alır. Hikâyenin mekânı olan küçük Inisherin adası İrlanda'nın makûs talihini basit bir dostluk hikâyesi üzerinden somutlaştırır ve Bayan McCormack ölümleri haber veren ve ada sakinlerinin yakasını bırakmayan bir lanet gibidir.

McDonagh *The Lieutenant of Inishmore* oyunundaki sözde milliyetçi karakteri eli kanlı bir terörist olarak tasvir ederek ya da *Beauty Queen of Leenane* oyununda romantize edilen İrlanda Ana mitine Mag karakteriyle meydan okuyarak, eril söylemle şekillenen İrlanda milliyetçiliğinin şiddet ve tam bağımsızlık arasında sendeleyeni ikircikli yapısına değinir. *The Banshees of Inishmore* filmi de bu eleştirinin devamıdır. Bu bağlamda, film İrlanda'da hüküm süren siyasi şiddete ve bu şiddetin anlamsızlığına dair tipik bir McDonagh duruşu sergiler. McDonagh'a göre, şiddetin sorumlusu milliyetçilikten ziyade, kaba kuvvet üzerine kurulu eril milliyetçiliktir. Bu sebeple, filmde adayı yaşanmaz kılan şiddet sarmalını erkek karakterler (Colm ve Pádraic) başlatır ve bu sarmaldan sadece Pádraic'in kız kardeşi Siobhán çıkabilir. Siobhán, İrlanda Ana olarak yorumlanabilecek Bayan McCormack karakterinin tam tersi bir kadındır ve başkaldırısıyla, İrlanda ve İrlandalı kadınlar için yeni bir yol açmaktadır.

4. Siobhán: Yeni bir İrlanda Hayali

Bayan McCormack, eril milliyetçiliğin kurguladığı romantik İrlanda Ana mitinin grotesk ve çarpıtılmış bir temsilidir. *Banshee*'ye benzer kurgulanan varlığıyla, adada yüzyıllar boyu eksik olmayan şiddeti ve ölümü temsil eder. Siobhán ise hikâyedeki diğer önemli kadın karakterdir. Bayan McCormack'ın tersine; Siobhán gençtir, mücadelecidir, okumayı sever, adadaki dedikoducu kadınlar gibi değildir ve ayrıca hikâyedeki tek akılcı kişidir. Filmde Siobhán'ı kardeşi Pádraic'i teselli etmeye çalışırken, Colm'e kafa tutarken ve en sonunda kendine daha iyi bir hayat kurmak için adadan ayrılırken görürüz. Siobhan, İrlanda Ana gibi pasif ve kurtarılmayı bekleyen bir karakter değildir; harekete geçer ve sorumluluk alır. Colm, ilk parmağını kesip Pádraic'in kapısına fırlattığında, ikili arasında uzlaşa sağlamak ve şiddeti bitirmek için Colm'ün kapısına giden, onu gerçeklerle yüzleştiren ve adanın erkeklerini eleştiren yine Siobhán'dır.

Siobhán: Tüm bunlara son vermek için ondan [Pádraic'den] ne istiyorsun Colm?

Colm: Sessizlik Siobhan, sadece sessizlik.

Siobhán: Inisherin'de bir sessiz adam daha! Sessizlik olsun o zaman

Colm: Bu Inisherin ile ilgili değil! Sorun sıkıcı bir adamın diğerini rahat bırakması!

Siobhán: Sıkıcı bir adam mı! Siz hepimiz sıkıcısınız, beş para etmez dertlerinle hepimiz sıkıcısınız!

[...]

Siobhán: Bu yaptığının müziğine hiçbir faydası yok Colm!
(McDonagh, 2022, 01:01:55)

Sahne ikili arasında anlamsızca artan şiddete ve adadaki eril kültüre karşı sesini yükselten Siobhán'a odaklanır. Siobhán, Bayan McCormack gibi olanları sessizce izlemez, harekete geçer ve eleştirir. Anlamsızlığın içinde ölümü bekleyen eril kültürün bir nesnesi olmak istemez. Siobhán ada halkına ve kardeşi Padraic'e rağmen, kendi olmak için savaş verir, anakarada yaptığı iş başvurusu kabul edilince adayı terk eder. İrlanda Ana'nın aksine, Siobhán'ın kendini yaratmak için bir erkeğe ihtiyacı yoktur, adadaki tüm kadınlardan farklıdır.

Bir sahnede Siobhán göl kenarında durmuş, karşı kıyıdaki Bayan McCormack'a bakar. Bu sahnede bir yakada genç ve güzel Siobhán'ı, diğer yakada yaşlı ve korkutucu Bayan McCormack'ı görürüz. Siobhán, yaşlı kadını görünce ona el sallar. Kadın ise eliyle onu kendi yanına çağırır, bunun üzerine Siobhán'ın ürktüğünü görürüz. Bu sahne, sembolik olarak okunduğunda Siobhán'ın bir yol ayrımında olduğu görülebilir. O "cadı" olarak tanımladığı yeni bir Bayan McCormack olmaktan ve İrlandalı kadınların trajik kaderini yaşamaktan korkar; kendine ayrı bir yol çizecektir (McDonagh, 2022, 1:12:12 – 1:12:51). Adanın delikanlısı Dominick ona olan aşkından bahsedince, Siobhán çocuğu kesin bir dille reddeder. Bu da İrlanda Ana ve oğulları arasındaki Ödipal aşkın reddi olarak okunabilir. Son olarak, Colm'ün tüm parmaklarını kesmesi ile "Bu deliliğin için daha fazla kalamam" diyerek adayı terk eder (1:24:20). Siobhán'ın hikâyesi alegorik olarak, adanın kaderini değiştirebilir; çünkü o adanın içine düştüğü eril şiddetten kendini kurtaran tek kişidir; kendi varlığı için savaş verir ve bir erkeğe ihtiyaç duymaz. Siobhán kayığa binerek İnisherin adasından ayrılırken, sahnenin griliğinde sarı montuyla parlayan tek kişidir ve kıyıda ona el sallayan kardeşine ilk defa gülümser (1:25:40). Siobhán'ın günler sonra kardeşi Pádraic'e yolladığı mektubun satırlarında umut vardır:

Pádraic, burası muhteşem. Bu satırları yazdığım sırada, pencereimin önünden bir nehir akıyor; insanı ise daha az kasvetli ve daha az deli. Neden bilmiyorum ama çoğu İspanya'dan geldiği için olabilir. [...] İnisherin'de senin için bir şey yok. Sadece daha fazla umutsuzluk, garez, inat, yalnızlık ve ölene kadar yavaşça geçen zaman... Bunları her yerde yapabilirsin. O sebeple, gel Pádraic, orayı terk et! [...] (McDonagh, 2022, 1:37:02-1:37:50).

Pádraic kız kardeşini dinlemez ve Colm'ün evini yakmaya gider. Yani, kendini kendi yarattığı şiddet sarmalından kurtaramaz. Bu sebeple, McDonagh'ın ölüm perileri aslında hikâyedeki şiddeti tırmandıran erkek karakterler Pádraic ve Colm'dür. Sadece onlar da değil, oğlu Dominick'in

ölümüne sebep olan polis memuru ve temsil ettiği eril sistem, iç savaşın tarafları bu şiddetin başlıca sebepleridir ve Bayan McCormack onların yarattığı düzenin bir simgesidir.

Siobhán'ın çağrısına Pádraic şöyle cevap verir: “[...] Ne yazık ki bu teklifini geri çevireceğim. Söylediğim gibi, benim hayatım Inisherin’de” (McDonagh, 2022, 1:41:25). Oysa Inisherin’de Pádraic için hiçbir şey kalmamıştır; çok sevdiği eşi Jenny ölmüş, Dominick gölde ölü bulunmuş, en yakın arkadaşı Colm’e karşı amansız bir savaş başlatmıştır. Adada kalan tek şey anlamsız bir inatla başlayan eril şiddet ve bu şiddetin adaya getirdiği ölümlerdir. Bu anlamda hikâye, kız kardeşin umut verici, olumlu mektubuna karşı, erkek kardeşinin olumsuz ve umutsuz bir reddiyle biter. Siobhán'ın ümitli ve olumlu mektubu, Joyce’un *Ulysses* eserindeki Molly karakterinin monoloğunu hatırlatır. Molly, İrlanda Ana’ya alternatif yaratılmış özgür, renkli, hareketli bir kadın karakterdir. Benzer bir yorum Siobhán’a da getirilebilir. O gelecek için yeni bir olasılık, eril sisteme bir başkaldırıdır ve İrlanda Ana olmayı reddeder.

5. SONUÇ

McDonagh'ın İrlanda taşrasında geçen *The Banshees of Inisherin* filmindeki siyasi eleştiriyi anlayabilmek için İrlanda yazını ve 19. yüzyıldan itibaren İrlandalı yazarların düşün dünyasına damga vurmuş İrlanda milliyetçiliği ve tezahürlerini iyi bilmek gerekiyor. Colm ve Pádraic'in aniden biten arkadaşlığı üzerine kurulu senaryo, çok kişisel bir hikâyeyi tarihsel arka planıyla ulusal ve kolektif bir düzleme çekerek, hikâyeye alegorik bir anlam katıyor. Gençliğini küçük bir adada sıkışıp kalarak heba eden Colm'u merkeze alan film, gelecek vaat etmeyen bir ülkede hayatta kalmak için canlarını feda eden İrlandalı gençlere gönderme yaparken, İrlanda Ana ve fedakâr oğulları mitini üreten milliyetçiliğin hâkim erkeklik anlatısına eleştirel bir bakış açısı sunuyor.

İngiliz sömürgeciliğinin cinsiyetçi söylemine bir tepki olarak ortaya çıkan İrlanda milliyetçiliği, adada siyasi şiddeti ateşleyen İngiliz muadili gibi eril bir karaktere sahip. McDonagh, makalede bahsi geçen İrlanda temalı oyunlarında İrlanda Ana imgesini ve bu mitin ardındaki eril şiddeti ortaya koyarak, Synge, O’Casey ve Joyce gibi üstatların milliyetçiliğinin eril karakterine getirdikleri eleştiriyi sürdürür. *The Banshees of Inisherin* filmi de McDonagh'ın İrlanda milliyetçiliği karşısındaki siyasi duruşunu yansıtır ve İrlanda İç Savaşı'nın nedeni olarak İrlandalı erkekleri ve onların anlamsız rekabetini işaret eder. Bu alegorik öyküde İrlandalı anne de sorunsallaştırılan ana karakterlerden biridir. Bu sebeple, İrlanda Ana imgesinde yaratılan Bayan McCormack filmde bir *banshee*, yani ölüm perisi, olarak karşımıza çıkar. Joyce’un *Ulysses* romanındaki sütçü kadına benzer şekilde, McDonagh'ın Bayan McCormack karakteri de grotesk ve kutsal sınırını bulanıklaştırır. Bir diğer deyişle, *banshee* ile İrlanda Ana arasındaki sınıra konumlandırılan Bayan McCormack, İrlanda milliyetçiliğinin tarihini ve romantize edilmiş İrlanda Ana imgesini tartışmaya açar. Yaşlı kadının filmde yansıtılan uğursuz

varlığı, İrlanda'nın şiddet ve kıyımlarla dolu makûs talihini somutlaştırır. Bayan McCormack'ın varlığı ve karşı kıyıda yükselen iç savaş sesleri, Colm'ün varoluşsal krizini İrlanda tarihine paralel okumayı zorunlu kılıyor. Bu okumada, Colm'un parmaklarını keserek kendini kurban etmesi, İrlanda Ana ve oğulları miti ışığında yorumlanmalıdır. Colm'un parmaklarını kesmesi ve çok sevdiği kemanını çalamaması, öncelikle kendisine zarar veriyor ve İrlandalı oğulların anneleri için kendilerini feda etmesine benzer bir durum yaratıyor. Colm'ün başlattığı şiddet dalgası, adada başka ölümleri de beraberinde getiriyor. Tüm bunlar dikkate alındığında, McDonagh'ın yükselen eril şiddeti işaret ederek, İrlanda İç Savaşı'nı bir erkeklik eleştirisi olarak ele aldığı ileri sürülebilir. Colm'ün anlamsız inadıyla bozulan dostluk, ortaya çıkan vahşet ve filmin sonunda Pádraic'in ettiği intikam yemini ikili arasındaki ilişkiyi çıkmaza sokarken, İrlanda'nın yakın tarihindeki iç savaşa ciddi bir eleştiri yöneltiyor. Bu bağlamda, hikâyenin sonunda adadan ayrılabilen tek karakterin kadın olması da önemli bir detay olarak okunmalıdır. Denebilir ki; McDonagh bu şiddet sarmalından çıkış yolunu genç İrlandalı kadınları temsilen Siobhán karakterinin eline bırakmakta ve adaya hâkim olan eril sistemi eleştirmektedir.

ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarın herhangi bir çıkara dayalı ilişkisi bulunmamaktadır.

ETİK ONAY/KATILIMCI ONAMI

Makale kapsamında katılımcı kullanılmadığı için ilgili onaya yer verilmemiştir.

MADDİ DESTEK

Çalışma için herhangi bir maddi destek alınmamıştır.

YAZAR KATKILARI

Bu araştırma ve araştırma ile ilgili tüm aşamalar tek yazar tarafından yürütülmüştür.

KAYNAKÇA

- Arnold, M. (1867). *On the Study of Celtic Literature*. Online Books Library Upenn.<https://onlinebooks.library.upenn.edu/webbin/book/lookupid?key=olbp10923>
- Duffy, E. (2004). Molly Alone: Questioning Community and Closure in the Nostos. R. Emig (Ed.), *New Casebooks 113: Ulysses* içinde (186-208). Macmillan Education UK.
- Jones, E. (1922). The Island of Ireland: A Psycho-Analytical Contribution to Political Psychology. *Essays in Applied Psycho-analysis* içinde (398-414). The International Psycho-Analytical Press.
- Joyce, J. (2008). *A Portrait of the Artist as a Young Man*. (orijinal eser 1916 yılında basıldı). Oxford UP.
- Joyce, J. (2015). *Ulysses*. (orijinal eser 1922 yılında basıldı). Yapı Kredi Yayınları.
- Lonergan, P. (2012). *The Theatre and Films of Martin McDonagh*. Methuen Drama.
- Lynch, P. (2001). The Irish Free State and the Republic of Ireland: 1921-66. W. Moody and F. X. Martin (Ed.), *The Course of Irish History* içinde (272-287). Mercier.
- McDonagh, M. (1996). Beauty Queen of Leenane. *Plays:1* içinde (1-60). Methuen Drama.
- McDonagh, M. (2001). *The Lieutenat of Inishmore*. Methuen Drama.
- McDonagh, M. (Director). (2022). The Banshees of Inisherin [Film]. Film4, TSG Entertainment, Blueprint Pictures.
- Pearse, P. (2004). The Mother. S. Regan (Ed.), *Irish Writing: An Anthology of Irish Literature in English 1789-1939* içinde (393-394). Oxford UP.
- Porter, J. (2023, Şubat 21) "The Dangerous Myth-Making in the Banshees of Inisherin." *The Spectator*. <https://www.spectator.co.uk/article/the-dangerous-myth-making-in-the-banshees-of-inisherin/>
- Quinn, A. (2009). Cathleen Ni Houlihan Writes Back. Harrington, J. P. (Ed.), *Modern and Contemporary Irish Drama* içinde (431-440). W.W. Norton and Company.
- Quinn, K. (1995). Re-visioning the Goddess: Drama, Women and Empowerment. C. C. Barfoot ve R.V.D. Doel (Ed.), *Ritual Remembering: History, Myth and Politics in Anglo-Irish Drama* içinde (181-189). Rodopi.
- Sierz, A. (2001). *In-Yer-Face Theatre: British Drama Today*. Faber & Faber.
- Synge, J. M. (2008). "Riders to the Sea." (orijinal eser 1904 yılında basıldı). *Project Gutenberg*. <https://www.gutenberg.org/files/994/994-h/994-h.htm>
- Synge, J. M. (2008). *The Aran Islands*. (orijinal eser 1907 yılında basıldı). Serif Books.
- Synge, J. M. (2008). *The Playboy of the Western World*. (orijinal eser 1907 yılında basıldı). Oxford Classics.
- Yeats, W. B. (2008). Cathleen ni Houlihan. *The Major Works* içinde (211-220). (orijinal eser 1902 yılında basıldı). Oxford UP.

Makale Bilgisi: Bilgin, S.K. (2023). Büveyhoğulları Vezirlerinden Mühellebî: Hayatı ve Faaliyetleri. DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:10, Sayı:2, ss.506-532.	Article Info: Bilgin, S.K. (2023). Muhellebi, A Vizier Of Buyids: His Life And Activities. DEU Journal of Humanities, Volume:10, Issue:2, pp. 506-532.
Kategori: Araştırma Makalesi	Category: Research Article
Gönderildiği Tarih: 23.07.2023	Date Submitted: 23.07.2023
Kabul Edildiği Tarih: 11.08.2023	Date Accepted: 11.08.2023

BÜVEYHOĞULLARI VEZİRLERİNDEN MÜHELLEBÎ: HAYATI VE FAALİYETLERİ

Sevgi Kübra BİLGİN *

ÖZ

945 senesinde Bağdat'a girerek Büveyhî Devleti'nin Irak kolunu kuran Muizzüddeve, kâtabi Saymerî'nin 950 yılında vefatı üzerine, isabetli mâli görüşleri ile kendisini etkileyen Mühellebî'yi önce kâtabi ardından da vezîri tayin etmiştir. Mühellebî, Büveyhî Devleti'nin Abbâsî Devleti üzerinde tahakkümünün olduğu bu süreçte halife tarafından da vezir olarak tayin edilmiştir. Böylelikle Büveyhî bürokrasisine dâhil olan Mühellebî, idarî, askerî, malî, dinî ve sosyal alanlardaki faaliyetleri ile devletin kurumsallaşma sürecine önemli katkılarda bulunmuştur. Bunun yanında dönemin önde gelen devlet ricâli, âlim ve edipleriyle düzenlediği dost-eğlence meclisleri ile ilim ve sanat ehlini himaye etmiş, edebî hayatı canlandırmış, teşvik etmiştir. Ancak Mühellebî, kaba ve sert mizacı ile tanınan Muizzüddeve tarafından iftira, işkence ve hakaretlere maruz bırakılmıştır. Yapılan bu çalışmada da Mühellebî'nin Emir Muizzüddeve'nin hizmetine girerek Büveyhî bürokrasisine dâhil oluşu ve vezârete yükselmesi hadisesi ele alınarak bu makama seçilmesinde etkili olan hususlar, faaliyetleri, düzenlediği dost-eğlence meclisi ile halife ve Büveyhî emîriyle ilişkileri incelenecektir.

Anahtar Sözcükler: Büveyhî, Abbâsî, Muizzüddeve, Mühellebî, Vezir.

MUHELLEBI, A VIZIER OF THE BUYIDS: HIS LIFE AND ACTIVITIES

ABSTRACT

Muizzuddeve, who captured Baghdad in 945 and established the Iraqi branch of the Buyid State, appointed Muhellebi as his secretary based on his accurate financial views. By the death of his secretary Saymeri in 950, Muizzuddeve elevated

* Araştırma Görevlisi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi A.B.D., sevgikubraakdemirel@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1248-691X.

Muhellebi to the position of vizier. It is important to note that the Buyids dominated the Abbasid Caliphate during this period, and thus, Muhellebi was also appointed as a vizier by the caliph. Muhellebi, as a part of the Buwayhi bureaucracy, played a significant role in the institutionalization process of the state. His contributions spanned various domains, including administration, military, finance, religion, and society. Notably, he actively protected scholars and artists, fostering a revival of literary life through the organization of friendly-entertainment assemblies, attended by leading state dignitaries, scholars, and writers of the time. Despite his valuable contributions, Muhellebi faced challenges due to the harsh temperament of Emir Muizzuddevle, leading to instances of slander, torture, and insults. This study explores Muhellebi's journey within the Buwayhi bureaucracy, his rise to the vizierate under Emir Muizzuddevle's service, and the factors influencing his appointment to this prestigious position. Additionally, it examines his various activities, particularly his role in organizing friendly-entertainment councils. Furthermore, the study delves into his relationships with the caliph and the Buwayhi emir.

Keywords: Buwayhi, Abbasid, Muizzuddevle, Muhellebi, Vizier.

1. GİRİŞ

19 Aralık 903 tarihinde Basra'da dünyaya gelen Mühellebî'nin babası Kabîse b. el-Mühelleb'dir. Künyesi Ebû Muhammed el-Üstâz el-Hasen b. Muhammed b. Hârûn b. İbrâhîm el-Mühellebî el-Ezdî'dir. Türkistan coğrafyasına seferler düzenleyen ünlü Emevî kumandanı Mühelleb b. Ebû Sufra'nın (Narşahî, 2013; Aycan, 2020a, s. 510-511; Crone, s. 357) soyundan gelmesi sebebiyle Mühellebî adıyla anılmaktadır (Nüveyrî, 1975-1985, 26, s. 111; Zehebî, 1981-1985, s. 197; Zetterstéén, 8, s. 793; Zetterstéén ve Bosworth, 7, 358; Aycan, 2020b, s. 511).¹

941-942 senesinde Müsâfirîlerin yanında görev alan Mühellebî, bunun ardından Büveyhî Devleti kâtibi Ebû Ca'fer es-Saymerî'nin hizmetinde bulunmuştur.² 945 senesinde de Bağdat'a gelen Emir Muizzüddeve'nin (945-967) hizmetine girmiştir. Emirin Bağdat'a girdiği esnada müzakereleri gerçekleştirmek üzere önden gönderilerek, önce saklandığı yerde İbn Şîrzâd ile ardından da Abbâsî Halîfesi Müstekfî Billâh (944-946) ile görüşmek üzere görevlendirilmiştir (İbn Miskeveyh, 2016, s. 436, 485; İbn Hallikân, 1900, 1, s. 174-175; 3, s. 399; İbnü'l-Cevzî, 1992, s. 42-43; Hândmîr, 1317, s. 117-118; Hemedânî, s. 353-354; İbnü't-Tiktaka, 2016, s. 205; Tenûhî, 1975, I, 32;

¹ “İbn Hallikan'a göre ise künyesi şöyledir: Ebû Muhammed el-Üstâz el-Hasen b. Muhammed b. Hârûn b. İbrâhîm b. Abdullah b. Yezid b. Hâtîm b. Kabîse b. el-Mühelleb b. Ebû Sufre el-Ezdî el-Mühellebî” Bkz. İbn Hallikân, 1900, 2, s. 124, 127.

² Yapılan bazı çalışmalarda Mühellebî'nin Saymerî'nin hizmetine girmeden evvel Beridîlerin ve Beckem'in hizmetinde bulunduğu kaydedilmiştir. Ancak bu kimse Mühellebî değil, onun yakın dostu Ebu'l-Kasım et-Tenûhî'dir. Mühellebî'ye dair ilk kayıt, İbn Miskeveyh tarafından nakledilen onun Müsâfirîlerin hizmetinde bulunması hadisesidir. İbn Miskeveyh, 2016, s. 325-326, 363, 436; Tenûhî, 1975, 1, s. 32.

Tenûhî, 1971-1973, 2, s. 393; Kitâbu'l-uyûn ve'l-hadâik fi ahbâri'l-hakâik, 1972, s. 431-432, 434; Nüveyrî, 1975-1985, 23, s. 104; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, 2018, s. 331; Fakîhî, 1378, s. 27-28; Perviz, 1338, s. 551-552; Lane-Poole, 2020, s. 180; Merçil, 1992, 6, s. 497; Aycan, 2020b, s. 511).

Ebû Ca'fer es-Saymerî, İmrân b. Şâhin³ ile savaştık için Batîha üzerine sefere çıktığı 949 tarihinde kendi yerine vekâleten Emir Muizzüddeve'nin yanına Mühellebî'yi bırakmıştı. Saymerî zaman geçtikçe, kendisinin olmadığı esnalarda isabetli mali görüşleriyle emiri etkilediği haberini aldığı Mühellebî'ye karşı kıskançlık duymaya başlamıştır. İbn Miskeveyh'e göre Saymerî, Mühellebî'nin edebiyattaki ustalığını da kıskanmaktaydı. Beraber yemeğe oturduklarında Mühellebî'nin sözlerindeki ustalığını görünce, gözüyle uşaklarına servis yaparken onun üstüne çorba damlatmalarını işaret ederdi. Bu durumun farkında olup oldukça içerleyen Mühellebî, uşağının yanında her vakit yedek bir elbise bulundurmak suretiyle tedbirini alır kâtibin yanına öyle giderdi (İbn Miskeveyh, 2016, s. 520; İbnü'l-Esîr, 1986, s. 416; Yâkût, 1936-1938, 9, s. 120; Hemedânî, s. 369).

Saymerî'nin kendisine karşı iyi düşünceler beslemediğinin farkında olan Mühellebî, icraatlarından haberdar olabilmek için karargâhına kuşlar göndermekteydi. Bu sayede her türlü hadiseden anında haberdar oluyordu. Günün birinde ona mühim bir mektup geldi. Bu mektupta "*Saymerî helâk oldu!*" yazılıydı. 950 senesinde gelen bu haber, Mühellebî'nin ızdırap dolu yükselişinin başlangıcı olmuştur (İbn Miskeveyh, 2016, s. 520).⁴

Yapılan bu çalışmada da Büveyhî Devleti Emiri Muizzüddeve'nin veziri Mühellebî'nin Büveyhî Devleti kâtibi Saymerî'nin hizmetine girmesi ile Büveyhî bürokrasisine dâhil oluşu ve vezârete yükselmesi hadisesi ele alınacaktır. Ardından vezirin bu makama seçilmesinde etkili olan hususlar, idarî, askerî, malî, dinî ve sosyal alanlardaki faaliyetleri, devrinin önde gelen bürokratları, âlim ve edipleri ile düzenlediği eğlence meclisi ile Halîfe ve Büveyhî emiriyle ilişkileri incelenecektir.

2. Vezâret Mesnedine Oturması ve Etkili Olan Hususlar

Saymerî'nin vefat haberini alan Mühellebî, derhal Emir Muizzüddeve'nin yanına giderek taziyede bulundu ve âdet olduğu üzere yas töreni için onunla beraber oturdu. Yapılan yas töreninin ardından birkaç isim hakkında, Emir Muizzüddeve'nin kendisine yeni kâtip tayin edeceğine dair bir şayia ortaya çıktı. Bu şayia ile devlet ricâlinden Ebû Ali Hasan b. Hârûn b. Nasr, Ebû Ali

³ İmrân b. Şâhin hakkında ayrıca bkz. Güner, 2000, s. 233-234; İA, s. 987; EI², s. 1175-1176.

⁴ "Muizzüddeve'nin vezîri Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed es-Saymarî 339 (950-951) yılında Fars bölgesinden dönüp de tekrar İmrân b. Şâhin'i el-Câmide'de muhasara altına aldığı bir sırada şiddetli bir ateşe yakalanarak vefat etmişti." İbnü'l-Esîr, 1986, s. 416; Hemedânî, s. 369; İbn Haldûn, 1979, s. 438.

Hasan b. Muhammed et-Taberî, Ebu'l-Hasan Muhammed b. Ahmed el-Mâferûhî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Humeynî ve Ebû Muhammed el-Mühellebî arasında büyük bir rekabet başladı (İbn Miskeveyh, 2016, s. 520; Hemedânî, s. 370-371; İbnü'l-Esîr, 1986, s. 416; Yâkût, 1936-1938, 9, s. 121).

Adaylar kâtip seçilmeleri karşılığında para vermeyi teklif ediyorlardı. Bunlardan biri, evvelden ümmî ve köle taciri olan Ebû Ali Hasan b. Muhammed et-Taberî idi. Muizzüddeve'nin annesini de kendisi için aracı yapan et-Taberî, bir rivayete göre iki yüz bin, bir diğer rivayete göre ise üç yüz bin dirhem miktarında para vermeyi teklif etti. Hediye adını taşıyan bu paranın yüz seksen bin dirhemini önceden ödedi. Geri kalanını da daha sonra ödeyeceği sözünü verdi. Muizzüddeve'nin paranın kalanını da istemesiyle kandırıldığını anladı ve yaptığından pişman oldu. Adaylar arasından Mühellebî ile Ebû Ali Hasan b. Harun da aralarında anlaşmış ve ikisinden herhangi biri bu göreve seçilirse, birbirlerine karşı dost kalacaklarına ve birlikte hareket edeceklerine dair yemin ettiler. Bu rekabet ortamında Muizzüddeve, adaylar arasından kendisine kâtip olarak Ebû Muhammed el-Mühellebî'yi seçti. Devlet ricâli 13 Kasım 950 tarihinde⁵ Muizzüddeve'nin sarayının bahçesinde kurulan Türk çadırının (el-kubbe-i Türkiyye) önünde toplandı. Huzur için iznin gelmesi üzerine içeri girdiler. Emir Muizzüddeve'nin kulağına bir şeyler fısıldamasının ardından hazinedârı Ebû Ali Hasan b. İbrahim, Mühellebî'nin yanına yürüyerek elini öptü ve ona Ebû Câfer es-Saymerî'ye de söylenildiği gibi *Üstâd* diyerek hitap etti. Böylece Muizzüddeve'nin kendisine seçtiği yeni kâtibin Mühellebî olduğu ilan edildi. Hazineye gidilerek kendisine elbise, kılıç ve kemer giydirilip vezâret alametleri ile hilâtlandırıldı, *Şihri* denilen bir at verildi ve emirin huzuruna geri götürüldü. Burada yapılan törenin ardından beraberinde Muizzüddeve'nin Türk hâcibi Sebüktekin, komutanlar ve diğer devlet ricâli ile birlikte Dâru'l-hilâfe'ye gittiler. Halife Mutî'-Lillâh'ın (946-974) huzuruna Mühellebî'ye siyah kaftan, kılıç ve kemer giydirildi.⁶ Böylece Büveyhî emirlerinin Abbasî Devleti üzerinde tahakkümünün olduğu bu süreçte Mühellebî, aynı zamanda halife tarafından da kâtip tayin edilmiş oldu (İbn Miskeveyh, 2016, s. 520; Yâkût, 1936-1938, 9, s. 121-123; Nüveyrî, 1975-1985, 26, s. 111; Hemedânî, s. 370-371; İbnü'l-Esîr, 1986, s. 416; Zehebî, 1981-1985, s. 197-198).

Büveyhî Devleti'nin ilk devirlerinde görev yapmış olan kâtipler, Saymerî örneğinde de olduğu gibi vezir unvanı taşımaları da vezâret görevi ile aynı sorumlulukları ifa ediyorlardı. Bu süreçte kâtip unvanı ile görevini

⁵ İbn Hallikan 3 Cemaziyelevvel 339 tarihini vermektedir. Bkz. İbn Hallikân, 1900, 2, s. 124.

⁶ "Giydirilen hilât oldukça ağır gelince, Mühellebî halifenin önünde arka üstü yere düştü." Yâkût, 1936-1938, 9, s. 122-123.

sürdüren Mühellebî, 956-957 senesinden itibaren Muizzüddeve'nin emri üzerine hilâtlarıp ıktâı artırılarak vezir unvanını taşımaya başlamıştır. Böylece hem Abbâsî hem de Büveyhî devletinin vezâret görevini ifâ etmiştir (*Zu'l-Vizâreteyn*) (İbn Miskeveyh, 2016, s. 557; İbnü't-Tıktaka, 2016, s. 206; Aycan, 2020b, s. 511; Güner, 1999, s. 50; Hañçabay, 2016, s. 197).

Kendisinden kitâbet bakımından güçlü ve yetenekli merkez ve taşra kâtiplerinin bulunduğu ortamda, Mühellebî'nin Emir Muizzüddeve tarafından vezâret makamına tercih edilmesinde birtakım hususlar etkili idi. Bu hususlardan en önemlisi, Mühellebî'nin kendisinden önceki kâtip Saymerî'nin çeşitli görevlerle merkezden ayrıldığı durumlarda ona nâiblik ederek emîre yardımcı olması sebebiyle Muizzüddeve ile aralarında oluşan yakınlıktı. Emir Muizzüddeve ile parayı artırmanın yöntemi üzerine malî konularda yaptığı uzun sohbetlerde onun güvenini kazanmıştı. Bu vekâlet sürecinde Mühellebî, Büveyhîlerde devlet idaresini deneyimleyerek vezâret görevine, protokol kurallarının inceliklerine ve devlet teşkilâtının kalbi olan idârî dîvanlara son derece vâkıf olmuştu. Dürüstlük ve kabiliyet gibi bir devlet adamında bulunması gereken temel özellikleri de bünyesinde taşıyordu. Devlet idaresinde kazandığı deneyiminin yanında iyi derecede Arapça ve Farsça biliyor, fasîh bir üslupta konuşuyordu. Saygın bir kişiliğe sahipti. Mühellebî'deki bu özellikleri gören Muizzüddeve, güvenilirliği, devlet işlerini anlamadaki gücü ve vezârete yarayıp yaramadığı hususunda onu imtihan etmiş ve ardından vezârete tayin etmişti. Nitekim Emir bu seçiminde yanılmamıştır. Vezir Mühellebî kendisine bağlı idarî dîvanların yönetiminde, yargıda, devletin malî, askerî idaresinde ve bunların yanında ülkenin dinî ve sosyal hayatında önemli rol oynamıştır (İbnü'l-Esîr, 1986, s. 416; İbn Miskeveyh, 2016, s. 521-22; Kitâbu'l-uyûn, s. 468-469; Yâkût, 1936-1938, 2, s. 29-30; İbn Hamdûn, 1996, 8, s. 60; Tenûhî, 1975, 2, s. 120, 266-267; Tenûhî, 1971-1973, 1, s. 69-70; Nüveyrî, 1975-1985, 26, s. 108).

3. İdarî Faaliyetleri

Mühellebî, kâtip Saymerî'nin hizmetinde bulunduğu süre zarfında devlet sırlarına, kurumların işleyişine ve dîvanlara son derece vâkıf olmuştu. Saymerî'nin olmadığı zamanlarda da ona vekâlet ederek Muizzüddeve'nin yanında olup hem kabiliyetini gösterme fırsatı bulmuş hem de devlet idaresinde deneyim kazanmıştı. Göreve tayin edilmesinin ardından sadece malî hususlarda değil, idarede de adından söz ettiren çalışmalar yapmıştı. Vezir unvanını da alması ile birlikte yazıcılık sanatının kaybolmuş âdetlerinden birçoğunu ihya ve imar ederek vezâret müessesesinin gelişmesine katkıda bulunmuş, yetki alanını genişletmişti (İbn Miskeveyh, 2016, s. 521-522).

Mühellebî'ye bağlı dîvanların başında Dîvânü'l-vizâre gelmekteydi. Vezîre vekâleten bu dîvânın işlerini Ebû İshak es-Sâbî⁷ yürütmekteydi. Resmî yazışmaların yürütüldüğü Dîvânü'r-resâil de Mühellebî'ye bağlı olup nâibleri tarafından idare ediliyordu. Bunların yanında Dîvânü's-sevad, Dîvânü'l-basra ve Ahvaz'ın köy ve kasabalarının idaresi de vezir Mühellebî'nin kontrolü altındaydı. Kızı Zînet ile evlendirdiği kâtip Ebu'l-Fazl Abbas b. Hüseyin eş-Şîrâzî de dîvanlarda Mühellebî'ye vekâlet ediyordu. Bu dîvanlara yapılan atamalar ve mültezimlerin tayini bazen Muizzüddeve tarafından, bazen de onu temsilen veziri tarafından yapılmaktaydı (Hacıyev, 2012, s. 246-248; İbn Hamdûn, 8, s. 60; Tenûhî, 1971-1973, 1, s. 69-70; Tenûhî, 1975, 2, s. 120; 4, s. 352; Yâkût, 1936-1938, 2, s. 29-30; İbn Miskeveyh, 2016, s. 518).

4. Askerî Faaliyetleri

Bürokrasi basamaklarını tırmanarak vezâret mesnedine oturan Büveyhî vezirlerinin gerekli zamanlarda kılıç erbâbı olarak ordunun başına geçtiği görülmektedir. Bu bağlamda Mühellebî'nin orduya komuta ederek çıktığı seferlerden örnek vermek yerinde olacaktır.

Mühellebî'nin vezâret mesnedine oturduktan sonra Emir Muizzüddeve'den aldığı ilk görev İmrân b. Şahin meselesi olmuştu. 950 senesinde Saymerî'nin Batiha'dan ayrılmasının ardından İmrân b. Şahin'in buradaki durumu güçlenmiş, bölgeye tekrar hâkim olmuştu. Bunun üzerine Muizzüddeve, kumandanları arasında ileri gelenlerden birisi olan Rûzbihân'ı İmrân üzerine gönderdi. Ancak İmrân, Batiha'nın dar bir geçidine gelerek buradaki stratejik bir noktaya kapandı. Beklemekten sıkılan Büveyhî askerlerinin taarruza geçmesi üzerine Rûzbihân ağır bir yenilgiye uğradı, silah ve kayıklarına el koyuldu. Bölgeden gelen şikâyetlerin artması üzerine Muizzüddeve, veziri Mühellebî'ye bir mektup yazarak İmrân problemini çözüme kavuşturmak üzere Vâsî'te gelmesini istedi (İbnü'l-Esîr, 1986, s. 416, 420; İbn Miskeveyh, 2016, s. 526; Kitâbu'l-uyûn, s. 461; Hemedânî, s. 369;

⁷ Büveyhîler Devleti'nde başkâtiplik yapmış olup döneme dair önemli eserler kaleme alan Ebû İshâk İbrâhîm b. Hilâl b. İbrâhîm b. Zehrûn es-Sâbî el-Harrânî hakkında bkz. Zehebî, 1981-1985, s. 523-524; Er, 2008, s. 339-340; Sedghi ve Tarifci, 2020, s. 241-266. "Sabîî, vezir Mühellebî'nin en samimi dostlarından biriydi. Mühellebî hayatı boyunca Sabîî'nin destekçisi olmuştur. Sabîî, amcası Ebu'l-Hasan Sabit b. İbrahim vesilesi ile Mühellebî ile tanışmıştır. İlmîni henüz tamamlamamış olmasını bahane ederek bu görüşmeden ilk başta imtina etmiştir. Ancak bu esnada ailesinin paraya ihtiyacı olması sebebiyle görüşmüştür. Onu hoş karşılayan Mühellebî işini bırakıp onunla sohbet etmiş, büyük kâtiblerin hazır bulunduğu bir anda bu görüşmeyi resmîyete dökmüştür. Mühellebî çeşitli yerlerden gelen mektuplarını ona cevaplatmış ve bundan memnun kalmıştır. Sabîî'den hemen yazı malzemelerini de getirmesini ve kendisine herkesten daha yakın bir yere oturmasını istemiştir. Sabîî'nin babasının vefatı üzerine başsağlığına gelerek onu çokça övmüş, "Arkasında senin gibi bir insanı bırakan kimse ölmüştür..." demiştir." Bkz. Polat, 1999, s. 21-22.

Nüveyrî, 1975-1985, 26, s. 108; İbn Haldûn, 1979, s. 438; Güner, 2000, s. 233-234; Aycan, 2020b, s. 512; Batır, 2023, s. 285).

Muizzüddeve, o sıralarda Basra'da bulunan vezirine seçkin kumandanlar, asker, para ve silah gönderdi. Mühellebî bu yardımı teslim alarak hızla Batîha'ya geldi ve İmrân'ı geçitte sıkıştırarak bütün geçit yollarını tıkadı. Vezirin tedbirli ilerleyişini gören ve uğradığı yenilgiyi hazmedemeyen Rûzbihân, onun da kendisi gibi başarısız olmasını istiyordu. Mühellebî mağlup olursa ordu kumandanlığı yeniden kendisine verilecekti. Bu nedenle sürekli olarak yanlış taktikler veriyor, veziri İmrân üzerine hücum etmeye teşvik ediyordu. Mühellebî daha temkinli davranmaya çalışıp İmrân'ın kaçışına engel olmak için dar boğazı kapatmayı planlıyordu. Rûzbihân, Mühellebî teklifini kabul etmeyince bunu fırsat bilerek hem askerleri kışkırttı hem de Muizzüddeve'ye şikâyet dolu bir mektup yazarak "*Bizi oyalıyor. Askere para ve mal dağıtmadığı gibi dilediği şekilde tasarrufta bulunuyor.*" dedi. Hiddetlenen Muizzüddeve, yazdığı sitem dolu mektupla yavaş davranan Mühellebî'yi kınadı. Bunun üzerine Mühellebî derhal askerleriyle pusuya yatmış olan İmrân üzerine geçide yürüdü. Rûzbihân ise yalnız kendilerinin kurtulmasını temenni ederek adamlarıyla birlikte geride kalıyordu (İbnü'l-Esîr, 1986, s. 420-421; İbn Miskeveyh, 2016, s. 526-527; Hemedânî, s. 369; Aycan, 2020b, s. 511; Batır, 2023, s. 285-286).

Mühellebî geçidin dar kısımlarına geldiğinde pusuya yatmış olan İmrân'ın saldırısına uğradı. Askerlerinden kimisi suda boğuldu, kimisi de esir alındı. Mühellebî nehre atlayıp yüzerek canını zor kurtardı. Geriden gelen Rûzbihân askerleriyle beraber hızla geri çekildi. Bu ağır yenilgi üzerine Muizzüddeve, İmrân'la barış yapmak zorunda kaldı (İbnü'l-Esîr, 1986, s. 421; İbn Miskeveyh, 2016, s. 527; Kitâbu'l-uyûn, s. 463; Hemedânî, s. 373; Güner, 2000, s. 233-234; Aycan, 2020b, s. 512).

Mühellebî'nin vezâreti esnasında çıktığı, hayatına etki eden seferlerden biri de Yusuf b. Vecih üzerine idi. 951 yılında Uman hâkimi Yusuf b. Vecih'in Bahreyn Karmâtîleri ile anlaşarak Basra'yı Büveyhîlerin elinden aldığı tarihe kadar, Büveyhîler, Fars körfezinin diğer yakasına düşman bir gücün hâkim olmasının doğurabileceği tehlikeye dikkat etmemişlerdi (İbnü'l-Esîr, 1986, s. 427; İbn Miskeveyh, 2016, s. 539-540; Hemedânî, s. 373; Mneymneh, 2021, s. 145).

Muizzüddeve çözü aşarak Basra'ya yöneldi. Bu esnada Karmâtîler ile aralarında birbirlerini sert bir dille kınayan haberler de gidip geliyordu. Uman hâkimi Yusuf b. Vecih bunu haber alınca Karmâtîlere bir mektup yazıp Basra'ya hâkim olma hususunda onları tahrik etti, tamaha düşürdü. Basra'yı ele geçirmeleri için Karmâtîlerden kendisine karadan yardımcı kuvvet göndermelerini istedi. Bunun üzerine Karmâtîler kardeşleri Ebû Yâkub el-Hecerî kumandası altında güçlü bir birliği Yusuf'un emrine gönderdiler. Yusuf da bir donanma ile denizden Basra üzerine hareket etti. Bu esnada

Mühellebî, Ahvâz'daki işlerini yeni bitirmiş ve buradan ayrılmak üzereydi. Durumu haber alınca, yanına yeteri miktarda asker, komutan ve gemi alarak derhal Yusuf b. Vecih'den evvel Basra'ya gitti. Emir Muizzüdevle de Bağdat'dan Mühellebî'ye pek çok gerekli teçhizat ve yardım gönderdi. Mühellebî şehri korumak için kentin surlarına askerler yerleştirdi. Leşkerverz b. Şehlân, Musa Feyyâze, Musa b. Mâkan ve diğer birkaç seçkin komutanı, her sınıftan asker ile gulâmlardan bir bölüğü yanına aldı ve günlerce süren savaş neticesinde Yusuf b. Vecih'i mağlup etti. İçindeki denizcileri ile birlikte beş gemisini, askerini ele geçirdi ve ileri gelen adamlarından bir topluluğu da esir etti (İbnü'l-Esîr, 1986, s. 427; İbn Miskeveyh, 2016, s. 539-540; Hemedânî, s. 373; Kitâbu'l-uyûn, s. 465-466; Mneymneh, 2021, s. 145; İbnü'l-Cevzî, 1992, s. 84; Zehebî, 1987, s. 47; Hacıyev ve Ağaoğlu, 2021, s. 189-190; Aycan, 2020b, s. 511).

5. Mâli Faaliyetleri

Mühellebî'nin vezâret mesnedine oturmasındaki en önemli etken, hiç şüphesiz, kâtip Saymerî'ye vekâlet ettiği zamanlarda Emir Muizzüdevle ile mâli konular üzerine ettikleri sohbetlerdi. Mühellebî göreve geldikten sonra bu sohbetlerindeki isabetli mâlî görüşlerinin hakkını vermiş ve ülkenin giderleri için pek çok kaynak bulmuştur.

Mühellebî 950 yılında henüz görevinin ilk zamanlarında iken gittiği Ahvâz'da çeşitli anlaşmalar yapmış ve âmillerden taahhüd ettiklerinden daha fazla mal elde ederek bunları merkeze göndermişti (İbn Miskeveyh, 2016, s. 521-522). Bu esnada Basra ahâlisi Muizzüdevle'ye Berîdîlerin kötü muamelelerinden yakınıyordu. Bunun üzerine Emir, Ahvâz'da işlerini bitirmekte olan Mühellebî'yi Basra ile ilgilenmesi için görevlendirdi. Basra'da Berîdîlerin ve âmillerinin zulümlerinden tarım arazileri her sene eksilmekteydi. Ancak ahâlden, evvelki mamur araziye göre kararlaştırılan vergi talep ediliyordu. Mamur arazinin eksilmesi, verilmesi gereken verginin önceki senenin vergisinden fazla olmasını gerektiriyordu. Mühellebî bölge halkının şikâyetlerini dinledikten sonra onları memnun edecek vaatlerde bulundu. Berîdîlerin koymuş oldukları ağır vergileri kaldırarak eski usûle döndü. Öşür sahipleri de bu duruma razı olunca aralarındaki bu mesele iki milyon iki yüz bin dirhem üzerine çözüme kavuşturuldu. Ardından yoksul halka kolaylık için bu meblağdan iki yüz bin dirhem tenzil edildi. Mühellebî'nin hem bölgenin refahını artıran hem de peşin para sağlayan bu çözümü Emir Muizzüdevle'nin beğenisini kazandı. Nitekim bu sayede nakliye aracı olan gemilerin gelirleri yaklaşık iki milyon dirheme çıktı (İbn Miskeveyh, 2016, s. 524-525).

Mühellebî'nin gelir elde etmek amacıyla başvurduğu en önemli yollardan bir tanesi de muhtelif kimselerin mallarını müsadere etmekte. Yaptığı bu müsadereler arasında dönemin seçkin komutanlarından Musa b. Katâde'nin malları da yer alıyordu. Mühellebî 955 senesinde Muizzüdevle

tarafından görevlendirilerek Musa Katâde'nin mirasına dair bilgi toplamak üzere Ahvâz'a gitti. Musa Katâde'nin mirasının tümüne ulaşamadı. Yalnızca bir miktar eşyası ve yaptığı anlaşmaların getirisi olan mallarını ele geçirebildi (Hacıyev, 2012, s. 233).

Emir Muizzüddeve 961 senesinde hastalığının iyice şiddetlendiği ve artık ölümünün giderek yaklaştığı süreçte Bağdat'ın sağlığını bozduğu kanaatini taşımaya başlamıştı. Ahvâz'da yaşadığı gençlik günlerini hatırlayarak oranın havasının kendisine daha iyi geleceğini düşünüyordu. Bu nedenle önce Kelevâzâ'ya ardından da Bağdat'ın yukarısındaki suyu ve havası daha temiz olan Kutrabbül'e gitti. Burada kendisine bir saray (köşk) yaptırmayı düşündü. Ancak Mühellebî, bunun hem oldukça külfetli hem de pahalıya mâl olacağı gerekçeleriyle Muizzüddeve'yi oyalayarak kararında vazgeçirdi. Bunun yanında devletin idarî birimlerinin yer değiştirmesi Bağdat'ın harap hale gelmesine, kontrol sağlanamayarak karışıklıkların çıkmasına neden olacaktı. Ayrıca askerin ve yönetime yakın kimselerin de yurtlarından ayrılmak istemeyeceklerini düşünüyordu. Ancak bu sarayın yapılması gerektiğinin de farkındaydı. Bağdat'a bitişik bir mevki olan Bâbü's-Şemmâsiyye semtindeki Ebî Hanife mahallesinde bir bostan ile çevresindeki ev ve işyerleri, bedelleri sahiplerine ödenerek satın alındı⁸ ve inşaat faaliyetlerine başladı. Muizzüddeve'nin adına nispetle Dâru'l-Muizziyye adını alacak olan saray, yaklaşık on üç milyon dirhem gibi oldukça büyük bir meblağ gerektiriyordu. Sarayın yapımında büyük çaba harcayan ve bu vesile ile de malî konulardaki becerisini ispatlayan Mühellebî, bir kısmını kendisi karşılamakla birlikte gerek devlet ricalini gerekse yakınlarını müsadere ederek söz konusu sarayı tamamladı ve bu sayede de Emir Muizzüddeve'nin takdirini kazanarak itibarını arttırdı (İbn Miskeveyh, 2016, s. 576-577; İbnü'l-Esîr, 1986, s. 420-421; Tenûhî, 1971-1973, 1, s. 138-140; Dündar, 2019, s. 75).

Mühellebî, sarayın yapım aşamasında dîvan sahiplerini de müsadere etti. Gerekli olan paranın temini için kendisine ulaşan bir bilgiye de istinaden Muizzüddeve'nin izniyle devlet ricâlinden hazinedar Ebû Ali Hasan b. İbrahim en-Nasrânî, Kâtip Ebû Ali el-Hâris, Ebû Mahled Abdullah b. Yahyâ, Sâhibü'd-Dîvân Ebu'l-Ferec Muhammed b. Abbas, Sâhib-i Dîvânü'n-nafakât Ebu'l-Fazl Abbas b. Hüseyin eş-Şîrâzî ve Sâhib-i Dîvânü'l-Ceyş Ebû Sehl Dîzeveyh'i (Hacıyev, 2012, s. 248) tutuklayarak sorguladı.

Mühellebî sorguya Ebû Mahled Abdullah b. Yahyâ ile başladı. Ebû Mahled'in "*Emir Muizzüddeve'nin hizmetine girdiğimde, bir keçe, bir çanta ve bir hokkadan başka bir şeye sahip değildim. Bugün ise mallar, çiftlikler, ev eşyaları ve göz kamaştırıcı hizmetçiler ile mefruşat bakımından çevredeki*

⁸ Tenûhî'ye göre bu alan 1500 zîrâ genişliğindeydi. Tenûhî, 1971-1973, 1, s. 139; Zîrâ kolun dirsekten orta parmak ucuna kadar olan kısmıdır. 1 zîrâ Suriye'de 68, Mısır'da 58, İstanbul'da ise 66,5 cm olarak kabul edilmekteydi. Mutçalı, 1995, s. 293.

meliklerin en büyükleri gibiyim. Evvelki halime dönsem dahi kazançlıyım.” sözleri üzerine Mühellebî ona beş yüz bin dirhem ödeme görevi yükledi. Bu meblağı ödeyeceğine dair elinden yazı aldıktan sonra onu evine gönderdi. Bu adam konaktan çıktıktan sonra Mühellebî şöyle dedi: “*Bu adam talihlidir. Ben onun inat edeceğini, Emir nezdindeki itibarına güvenerek direnıp kafa tutacağını zannediyordum. Hâlbuki söylediği sözle, kendisini benden korudu. Canını, malını ve ırzını muhafaza etti, işte talih ve ikbal, sahibine böyle yardım eder.”* Bunun ardından hazinedar Ebû Ali ile görüştü. Muizzüddeve’nin hazinedar Ebû Ali’ye karşı büyük bir güveni vardı. Ancak Ebû Ali bunun aksine büyük bir sahtekârdı. Kendisini fakir gösteriyordu. Bu nedenle Muizzüddeve Mühellebî’ye: “*Bizim az bir maaşımıza kanaat eden bu zavallıdan ne istiyorsun?*” dedi. Vezirin ısrarı ve “*Bina için lâzım gelen malı sadece ondan çıkarırım*” sözleri üzerine emir sorgu için izin verdi. Ancak Mühellebî, ondan hiçbir şey veremeyeceği cevabını aldı. Sâhib-i Dîvânü’l-ceyş Ebû Sehl Dîzeveyh ise kendisini hasta gösterdi ve başını bez parçasıyla sardı. Bunun üzerine vezir, bir çeşit su kabı olan kırba getirterek onun başına koydu. Ebû Sehl bu defa da “*Ben garibim*” deyince vezir onu sıkıştırmayı bıraktı. Sâhib-i Dîvânü’n-nafakât Ebu’l-Fazl Abbas b. Hüseyin eş-Şîrâzî ve Ebu’l-Ferec Muhammed b. Abbas üç yüz bin dirhem ödeyeceklerine dair bir senet imzalayarak serbest bırakıldı. Müsadereden kurtulamayacağını gören Dîzeveyh de birkaç gün sonra Mühellebî’ye başvurarak benzer bir belge imzaladı.

İnadında devam ederek ödemeye yanaşmayan hazinedar Ebû Ali, Muizzüddeve’nin kız kardeşine birini göndererek kendisini işkence ile tehdit eden vezirden kurtulmak için borç para istedi. Ebû Ali, bu haberin Emir Muizzüddeve’ye ulaşacağını ve bu sayede kendisinin serbest kalacağını düşünüyordu. Bunun üzerine Muizzüddeve Mühellebî’ye “*Onun yanında hiçbir şey yoktur demedim mi?*” dedi. Fakat vezirin ısrarı üzerine sorgunun devam etmesine razı oldu. Hazinedar Ebû Ali boş durmuyor, tanıdığı herkese haber göndererek onlardan borç istiyordu. Ancak Mühellebî’nin konağındaki koyun ağılında tutuklu bulunduğu esnada, kene cinsinden bir böceğin ısırması sonucu birkaç gün sonra vefat etti. Mühellebî, Muizzüddeve’nin hazinedarın ölümünden kendisini sorumlu tutacağını düşünerek oldukça endişe etti. Pek bir şey elde edemeyen Mühellebî buna karşın Ebû Ali’nin tutuklu bulunduğu sırada etraftan pek çok borç aldığını öğrendi. Bunun üzerine emirden yeniden izin alarak Ebû Ali’nin yakınlarını ve hizmetçilerini hapsedti. Hem tehdit hem de vaatlerle birlikte sorguya çekti ve konağında mal gömülü bir yer olup olmadığını sordu. Bu sorgu neticesinde bir vakitler berberi olan Habeşli gulâmı odasından kovduğunu ve o odada bir müddet yalnız kaldığını öğrendi. Bunun üzerine Ebû Ali’nin konağına gitti. Gulâmın odasının pek çok yerlerini kazdırıp birçok mal elde etti.

Kazıda çıkarılan malların arasında, sac ağacından yapılmış teraziye benzer bir alet vardı. Dört köşesinden havuz gibi oyulmuştu ve üzerinde ona

uydurulmuş bir kapak vardı. Mühellebî aleti çevirip altında baktığında, Ebû Ali'nin kötü el yazısıyla yazılmış bir yazı gördü. Bulunan malları Muizzüddeve'nin hazinesine, bu aleti de kendi evine götürdü. Bu yazıların Ebû Ali'nin hazinesinden emanet bıraktığı kimselerin adları ve yanındaki mal miktarı olabileceğini düşündü. Burada yazılı Ali ismini göstererek ona ulaşırlarsa diğerlerini de bulabileceklerini söyledi. Okuyabildiği bir diğer isim de Ahmed'di. *“Bu, Avn sokağındaki Ebû Ali konağında oturan veznedârın ismidir. Şimdi onu bana getiriniz”* diyerek onu getirtti ve şöyle dedi: *“Senden olan malın miktarı hakkında Ebû Ali el-Hâzinin yazısıyla, senin nâmına yazılmış bir senet bulduk. Şimdi hemen arkadaşını gönder ve bu meblağı getir.”* Ahmed kendisinde herhangi bir şeyin bulunmadığını söyleyip inkâr etse de hapsedilip işkence edilince itiraf etti. Mühellebî'ye elli bin altın ödedi. Bu suretle Ebû Ali'nin berberinin odasında gömülü olan definesinin yanında iki yüz bin altın daha ortaya çıkarmış oldu. Böylece Muizzüddeve'nin yanında itibarı arttı, mevkii yükseldi (İbn Miskeveyh, 2016, s. 578-582).

Mühellebî uyguladığı müsaderelerle adından söz ettiriyordu. Ünlü müsaderelerinden bir diğeri de kâdilkudât Ebu's-Sâib Utbe b. Ubeydullah'a yaptığıydı. Ebu's-Sâib, Mühellebî'nin sarayında düzenlediği meclisine de iştirak etmekteydi. Kadılık müessesenin gitgide bozulmaya başladığı bir dönemde herhangi bir ücret almadan 949 tarihinde görevi üstlenmişti. Ebu's-Sâib'in tayini ile birlikte kadılık müessesesinde işler yoluna girmiş, mahkemelerde adalet tesis edilmişti. Ancak ömrünün son zamanlarında, hâcibi Muhammed yüzünden ağır eleştirilere maruz kaldı. Çünkü Hâcib Muhammed kadınlara karşı yaptığı ahlak dışı davranışları ile tanınıyordu. Bu sebepten dolayı Ebu's-Sâib'e, sağlığında yüz bin dirhem meblağı ödeme cezası verildi. 961 yılındaki vefatı üzerine de tüm mal varlığı müsadere edildi. Hizmetkârı Hâcib Muhammed de Mühellebî tarafından topukları parçalanıncaya kadar ağır bir şekilde dövüldü (İbn Miskeveyh, 2016, s. 577-578; İbnü'l-Esîr, 1986, s. 415, 463; Hemedânî, s. 366, 391; İbnü'l-Cevzî, 1992, s. 153; Zehebî, 1987, s. 26; Dünder, 2019, s. 336).

6. Adlî ve Sosyal Faaliyetleri

İdarî, askerî ve malî işleri olduğu kadar memleketin dinî ve sosyal faaliyetlerini de yakından takip eden vezir Mühellebî, kamu düzenini korumayı görev edinerek aynı zamanda mezalim kurumu görevlisinin veya bir muhtesibin görevini de yerine getiriyordu (Hacıyev, 2012, s. 256-257).

Vezir Mühellebî kadı tayinlerinde etkiliydi. Ahvâz kadısı İbn Seyyar'ın yanında şuhûd olarak görev yapan Ebu Ali Muhassin et-Tenûhî'nin tayini de bunlardan biriydi. Mühellebî 961 senesinde Sûs'ta bulunduğu esnada Tenûhî ziyaretine gitmiş ve hizmetinde bulunmak için ahdini yenilemişti. Orada aralarında yapılan görüşme neticesinde vezir, Tenûhî'ye *“Senin merkeze gelmen ve kâdilkudâtın elini öpüp ondan taklid (atama) alman gerek”* dedi. Böylelikle beraber Bağdat'a geldiler. Mühellebî, düzenlediği dost

meclisine Tenûhî'yi de davet etti. Mühellebî, gecenin ilerleyen vakitlerinde Ebu's-Sâib'in meclise iştirak ettiği haberinin gelmesi ile Tenûhî'yi tembihledi. “*Ebu's-Sâib huzura geldiğinde seni benim önümde bir sırdaş olurmuşçasına, meclisü'l-hâfil (sır meclisi)'deymiş gibi görecek. Seninle bir devlet sırrını paylaşıyor sanıp hiç şüphe etmeyecek. Senden korkacak, çekinecek. Sana bol bol ihsan ve ikramda bulunacak. Onun içinde korkudan başka bir şey olmayacak. O sana babana olan düşmanlığından dolayı oldukça kızgın. Ama bundan böyle öyle bir şey olmayacak.*” dedi. Nitekim dediği gibi de oldu. Bu sayede Ebu's-Sâib, ertesi gün, Mühellebî'nin yakın dostu Ebu'l-Kasım et-Tenûhî'nin⁹ oğlu olan Ebû Ali Muhassin et-Tenûhî ile saygıyla konuştu ve onu Kasr, Babil ve Sûra'ya tayin etti (Tenûhî, 1971-1973, 1, s. 69; 4, s. 79-81; Tenûhî, 1975, 1, s. 34; Zehebî, 1981-1985, s. 524).

951-952 senesinde Bağdat'da ölen el-Karâkiriyye (Ezâkiriyye) fırkası reisi el-Basrî'nin cenazesinin kendisine getirilmesi esnasında yaşanan olaylar, vezirin dinî ve sosyal düzeni etkileyen hadiselerle verdiği önemi bizlere göstermektedir. el-Basrî, firkanın kurucusu Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Ebi'l-Ezâkir'in ruhunun kendisine hulûl ettiğini¹⁰ iddia ediyordu. Kendisine bağlı öyle adamları vardı ki onun ulûhiyyetine inanıyorlardı. Ayrıca bütün peygamberlerin ve bazı sıddıkların ruhlarının kendilerine hulûl ettiğini kabul ediyorlardı. Bu fırka arasında İbn Herseme adlı bir kimse Hz. Ali b. Ebî Tâlib'in ruhunun kendisine hulûl ettiğini, kendisine Fatıma Sugra (küçük Fatıma) denilen bir kadın da Hz. Fatıma'nın ruhunun kendisine geçtiğini ileri sürüyordu. Bunun yanında hâdimlerden biri Mikâil (a.s.) olduğunu, bir başkası da Cebrail olduğunu iddia ediyordu. Vezir Mühellebî'nin fırka mensuplarının dövülmeleri emrini vermesi ondan bir hayli çekinilmesine sebep oldu. Fırka reisi el-Basrî ölümünün ardından büyük miktarda bir miras bıraktı. el-Basrî'nin cenazesi vezir Mühellebî'ye getirilince derhal mirasının bulunduğu yerin mühürlenmesini ve bütün adamlarının tutuklanmasını, onun ardından el-Karâkiriyye fırkasının başına getirilecek olan kimsenin de yakalanmasını emretti. Ancak Mühellebî bu firkanın ve el-Basrî'nin mallarından yalnızca on bin dirhem gibi çok az bir miktarı ve mezhebin

⁹ “Mühellebî ve Ebu'l-Kasım et-Tenûhî yakın arkadaşlardı. Haftada iki gün görüşürlerdi. Birbirlerine çok güvenirlerdi. 342 yılında Tenûhî'nin ölümü üzerine cenaze namazını Mühellebî kıldırdı. Tenûhî'den geri kalan elli bin dinar borcu ödedi.” Tenûhî, 1975, 1, s. 33.

¹⁰ “Kelam âlimlerine göre tevhid fikrine zarar veren sapkın fikirler bağlamında ortaya çıkan anlayışlardan biri hulûl inanışıdır/kavramıdır. Bu düşünce birçok dinî anlayışta kendisine yer edinmiş bâtil bir fikirdir. Tanrının yeryüzündeki herhangi bir nesneye dâhil veya inkarne olması fikri yaygın olan bir inanıştır. Bazı kimselerin değişik zamanlarda kutsal ve ulu bir ruh veya bizzat Tanrı tarafından kontrol altına alındığı ve ele geçirildiği de düşünülür. Bir şahsın durumuna girme veya o şahıs haline gelme durumu olan hulûl, bu şahsın karakterinin niteliğine göre bazen zâtın hulûlü, bazen de zâtın bir cüz'ünün hulûlü şeklinde olur.” Bkz. Okşar, 2021, s. 122.

görüşlerine dair kaleme alınan birtakım defterleri bulabildi. Fırka mensupları Muizzüddeve'ye bir aracı göndererek kendilerinin de Şîî olduklarını söylediler. Bunun üzerine serbest bırakıldılar. Mühellebi ise durumun Muizzüddeve'ye intikal etmesi üzerine kendisinin Şîî olmadığı zannını vermesinden çekindiği ve böyle bir ithamdan korktuğu için onları takip etmekten vazgeçti, kendi hallerine bıraktı (İbnü'l-Cevzî, 1992, s. 87-88; İbnü'l-Esîr, 1986, s. 425-426; İbn Miskeveyh, 2016, s. 542-543).

Bağdat'da artan fitne olayları ve dinî gruplar arasındaki çatışmaları bertaraf eden Mühellebi'nin başkentte yeni bir kargaşaya sebebiyet vermemek için camilerde kıssa söyleyen kıssacıların ve halkalar oluşturan¹¹ sûfî liderlerin faaliyetini sonlandırmak için kâdılkudât Ebu's-Sâib'e müracaat ettiği bilinmektedir. Sûfî liderlerden sayılan Ebû İshâk b. Sâbit'in yargılanması da bunun bir örneğidir. Bu dönemde Bağdat'da meydana gelen fitne olaylarının temelinde dini gruplar arasında meydana gelen çatışmalar yatmakla birlikte, bazen kıssacıların ve sûfîlerin faaliyetleri de sükûnetin bozulmasına yol açmaktaydı. Kıssacıların ve sûfî liderlerin Bağdat camilerinde halkalar oluşturarak bazı konuşmalar ve kıssalar anlatması Mühellebi'yi rahatsız etmekteydi. Mühellebi başkentte yeni bir kargaşaya sebebiyet vermemek için Bağdat'ın batı kapısı Babü's-Şam'a gelmiş olan Rabbânîlerden Sûfî lider Ebû İshak b. Sâbit'i tutuklayarak soruşturma başlattı. Mahkemeye dönemin kâdılkudâtı Ebu's-Sâib Utbe b. Ubeydullah ve kadılardan bir grubu, şuhûd ve fukahâdan bazı kimseleri de davet etti. Ebû İshak b. Sâbit'e "*Yâ vâhidî bi't-tahkîk, yâ cârî el-lasîk*" (*Beni benden aldı. Bende bir şey kalmadı. Artık o ben, ben değilim.*) sözlerinin ne anlama geldiği soruldu. Ebû İshak b. Sâbit'in bu ifadesi ile Allah'ı nitelendirdiğini, bunun günah olduğunu söylediler. Soruşturma neticesinde cahil ve sapkın düşünceler ile halkı vehme sürükleyerek isyan çıkardığı kararına varıldı. Bu gerekçe ile insanlarla konuşmasını, halka kurmasını yasakladılar (Tenûhî, 1971-1973, 3, s. 144-145; Hacıyev, 2012, s. 343-344).

Mühellebi'nin Bağdat'da dinî meseleler yüzünden meydana gelen çatışmaların önlenmesi ve isyan çıkararak asayiş bozan grupların itaat altına alınmasındaki hizmetleri oldukça önem taşımaktadır. 960-961 senesinde

¹¹ "Zikir veya ilim meclisi anlamında bir terimdir. Sözlükte "daire, insanların bir daire biçiminde dizilmesi" mânasına gelen halka (haleka) kelimesi, ilim öğrenmek için öğrencilerin bir hocanın ve zikir yapmak için sûfîlerin bir şeyhin çevresinde toplanmasını ifade etmek üzere "tedris" ve "zikir" kelimeleriyle birlikte "meclis" anlamında kullanılmıştır (halka-i tadrîs, halka-i zikir). Zikir halkalarının etrafında meleklerin halka oluşturup zikredenleri kuşattıkları kabul edilir. Bütün bunlar sûfîlerin zikir halkalarına büyük önem vermelerine, bu halkaları feyiz ve irfan kaynağı saymalarına sebep olmuştur. Bir şeyhin halka-i irâdetine dâhil olmak ona intisap etmek ve müridleri arasına girmek anlamına gelir." Bkz. Uludağ, 1997, s. 358-359.

Bağdat’da Sünnîler ile Şîîler arasında büyük bir çatışma meydana gelmişti.¹² Biri Şîî diğeri Sünnî iki kişi arasında başlayan bu çatışma Şîî olan tarafın ölümü ile sonuçlandı. Vefat eden kimsenin ailesinin Şîî taraftarları da yardıma çağırması üzerine olay oldukça büyüdü, halk ikiye bölündü. Ortaya çıkan kargaşayı fırsat bilen ayyârlar¹³ sokaklara dağıldı, yağmacılık yaptılar. Bu çatışma ortamında Abbasoğulları, şehirde Cuma namazlarının kılındığı en önemli cami olan Câmîü’l-Medine (Mansûr Camii)’nin kapısını kapattı. Bu nedenle Berâsa hariç hiçbir yerde namaz kılınmadı, Alevîler Cuma namazından men edildiler. Vezir Mühellebî olaya müdahale ederek fitneye sebebiyet veren Abbasoğullarının önde gelenleri, kadı, şuhûd ve ayyârları tutukladı. Ayyârların yağmada ele geçirdiklerini onlardan geri aldı. Tutuklananlardan biri Mühellebî’nin fitnenin sorumlusu olarak gördüğü Ebû Bekir Muhammed b. Hüseyin b. Abdülaziz el-Hâşimî idi. Mühellebî karşısına oturarak ona hakaretler etti ve “*Muktedir tahttadır, ben de onun vezîriyim sanma. Tahtın sahibinin Muizzüddeve olduğunu unutmuşsun. Senin değersiz kanın şuan Allah’a yakınlaşma vesilesidir. Değerin onun yanında bir köpek kadardır.*” dedi. Bunun ardından gulâmlar Ebû Bekir b. Abdülaziz’i ayaklarından çekiştirip sürüklediler ve başlığını düşürdüler. Uman’a sürgün edilmek üzere kayığa bindirdiler. Diğer Abbasoğulları vezirin elini öperek ondan Ebû Bekir b. Abdülaziz için af dilediler. Buradan Halife Mutî’-Lillâh’a giderek, veziri bu kararından vazgeçirmesini dilediler. Halîfe ve vezir arasında yapılan mektuplaşmalar neticesinde Mühellebî, Ebû Bekir b. Abdülaziz’i affederek ev hapsi ile cezalandırdı. Onun ehlinde olanlara Ebû Bekir b. Abdülaziz’den uzak duracaklarına dair belge imzalatı. Olaylara karışmış olan diğer kimseleri de kayıklara bindirerek Ahvâz yakınlarındaki Beyruz ve Besnâ’ya sürdü. Bu sayede Bağdat’da uzun bir müddet fitne olayları meydana gelmedi.¹⁴

¹² Tenûhî’nin kaydına göre olay, Medîneti’l-Mansur mntikasında Diclenin batı yakasındaki Tahir Hendeği denilen yerde olmuştur. Bkz. Tenûhî, 1971-1973, 1, s. 86.

¹³ “Arapça bir kelime olan ayyâr, sözlükte “çok gezip dolaşan, zeki, kurnaz, gözü pek ve atılgan kimse” anlamlarına gelmektedir. Ortaçağ İslâm dünyasında daha çok kendi çıkarları için toplum düzenini bozan zümreler hakkında kullanılan bir tabirdir. Bazı İran kaynaklarında civanmert, doğru sözlü, yiğit, iyiliksever, maharetli, sūfiyâne hayat süren bir topluluk gibi belirtilmelerine, emirlere bağlı ve diğer mezheplere karşı Sünnîliğin yanında gösterilmelerine rağmen ayyârlar menfi icraatları yüzünden tarihe daha ziyade yağmacı ve soyguncu bir sınıf olarak geçmişlerdir. Çoğunluğunu şehirlerdeki işsiz güçsüz kimseler, ayak takımı, topraksız köylüler ve ordudan ayrılmış askerler oluşturmaktadır.” Bkz. Özcan, 1991, s. 296; Keleş, 2017; Şahin, 2013.

¹⁴ Bağdad’da çıkan Şîî-Sünnî çatışmaları ve örnekleri için bkz. İbnü’l-Esîr, 1986, s. 460; İbnü’l-Cevzî, 1992, s. 126; Hilâl es-Sâbî, 1990, s. 358-359; Tenûhî, 1971-1973, 1, s. 86-88; Mneymneh, 2021, s. 140; Reşîdü’l-dîn Fazlullâh, 2014, s. 67-68; Râvendî, 1999, s. 104; Mîrhând, 2018, s. 55-56.

Şii-Sünnî halk arasındaki çatışmaları engellemek adına yaptığı faaliyetlerden bir diğeri de sahabelere hakaret hadisesindeki müdahalesi idi. Bağdat'daki Şii halk 962 yılında Muizzüddeve'nin emriyle şehrin mescit duvarlarına sahabeye hakaret içeren “*Muâviye b. Ebî Süfyân'a lânet olsun. Fâtıma (r.a.)'nın Fedek arazisindeki hakkını gasbedenlere lânet olsun. Hz. Abbâs'ı şûrâdan çıkarana lânet olsun. Ebû Zerr el-Gifârî'yi Medine'den sürgün edene lanet olsun. Hz. Hasan'ı dedesinin kabri yanına defnedilmekten men edenlere lânet olsun.*” şeklinde sözler yazmışlardı. Büveyhî tahakkümü altındaki Abbâsî halîfesi Mutî'-Lillâh bu duruma sesini çıkaramıyor, yapılanları engelleyemiyordu. Fakat Sünnî halk gece karanlığı basınca yazılan bu ibareleri kazıyarak silmişti. Muizzüddeve aynı ibarelerin tekrar yazılmasını emretse de Mühellebî bu durumun Şii-Sünnî halk arasında çatışmalara yol açacağını söyleyerek silinen yazı ve ibareler yerine “*Bundan öncekiler ve sonrakilerden Ehl-i Bey'te zulmedenlere Allah lanet etsin.*” yazılmasını tavsiye etti. Muizzüddeve de vezirinin tavsiyelerine uydu ve bu ifadeler tekrar camilerin duvarlarına yazıldı (İbnü'l-Esîr, 1986, s. 468; İbnü'l-Cevzî, 1992, s. 140; Nüveyrî, 1975-1985, s. 109; İbn Haldûn, 1979, s. 442; Ebu'l-Fidâ, 1997, s. 442-443; Güner, 1999, s. 98).

Mühellebî'nin Hristiyanların iç işlerine müdahale ettiği de görülmekteydi. Başpiskopos seçimleri esnasında meydana gelen krizi çözüme kavuşturmak için Hristiyan ileri gelenleri ile bir görüşme yaptı. Anlaşmaya göre Hristiyan ileri gelenler kendi adaylarını tayin edebilmeleri için vezire yüz otuz bin dirhem ödediler (Hacıyev, 2012, s. 350-351).

7. Dost-Eğlence Meclisi

Büveyhî Devleti emirleri ilim ehli, edip ve şairleri destekliyor, onlara geniş imkânlar sunuyorlardı. Bu destek 10. yüzyıl Bağdat'ında edebî hayatı canlandırmış ve burayı devrin önemli isimlerinin toplandığı bir kültür merkezi haline getirmişti. Muizzüddeve'nin veziri Mühellebî de iyi bir devlet adamı olmasının yanında şairler yazıyor, edebiyata ilgi duyuyordu. Arapça ve Farsçaya hâkim olup belâgat sahibiydi. Kitâbet sanatının inceliklerini bilmekteydi. Bu ilgisinin de etkisiyle ilim ve sanat ehlini himaye etmiş, ilmî faaliyetleri canlandırarak teşvik etmiştir (İbnü'l-Esîr, 1986, s. 416; İbn Miskeveyh, 2016, s. 521-522; Zehebî, 1981-1985, s. 197-198; İbn Hallikân, 1900, 2, s. 124).

Mühellebî bazen kendi köşkünde bazen de başka bir mekânda meclis düzenlemekteydi. Tenûhî bu meclisi Abbâsîlerin meşhur vezir hanedanı Bermekîlerin meclislerine benzeterek “*Ben bu meclis gibisini ne duydum ne de işittim*” demektedir. Mühellebî edebî konuşmaların yapıldığı meclisinde konuklarının gönlünü hoş etmeye oldukça önem veriyordu. Bostanlara bakan manzaralı evindeki hücretü'r-reyhan denilen alandan Dicle nehrinin bir kolu geçiyor, çark vasıtası ile devridaim oluyordu. Mühellebî köşkünün havuzundaki fiskiyeye hoş kokulu güller döktürüyordu. Bir kayda göre üç

gece art arda düzenlediği bir meclis için bu güllere bin dinara yakın meblağ ödemişliği vardı. Bu nedenle konağı *Dâru'l-Birke*¹⁵ olarak anılıyordu. Bunun yanında hizmetlilerinden Selâfen, tambur çalarak şarkılar söylüyor, konukları eğlendiriyordu. Cömert bir tabiatı olan Mühellebî konuklarına sık sık hediyeler dağıtırdı. Nedimlerinden Ebî Muhammed'in Tenûhî'ye aktarımına göre şarkıcıların da eşlik ettiği bir meclis gecesinde Mühellebî, para ve kumaş türünden yaklaşık beş bin dinar değerinde hediyeler dağıtmış, Ebu'l-Kasım el-Cehnî ve Ebu'l-Ferec el-İsfahânî'ye de, ilk kez olmamakla birlikte, dört ya da beş bin dirhem hediye etmişti (Seâlibî, 1983, s. 269-274; İbn Hallikân, 1900, 2, s. 125; Tenûhî, 1971-1973, 1, s. 69, 74, 303; Hemedânî, s. 399-400; Yâkût, 1936-1938, 2, s. 60; 9, s. 138, 143; Aycan, 2020b, s. 511).

Mecliste yapılan toplantılar çeşitli vesilelerle atamalarda da etkili oluyordu. Yukarıda Dinî ve Sosyal Faaliyetleri başlığı altında ayrıntıları verilen Kadı Tenûhî'nin tayini de bunlardan biriydi. Mühellebî'nin beraberinde Bağdat'a gelen Tenûhî düzenlenen meclise davet edildi. Kâdılkudât Ebu's-Sâib'in meclise iştirak ettiği esnada Mühellebî Tenûhî'ye "*Ebu's-Sâib huzura geldiğinde seni benim önümde bir sırdaş olurmuşçasına, meclisü'l-hâfil (sır meclisi)'deymiş gibi görecek. Seninle bir devlet sırrını paylaşıyor sanıp hiç şüphe etmeyecek. Senden korkacak, çekinecek. Sana bol bol ihsan ve ikramda bulunacak. Onun içinde korkudan başka bir şey olmayacak. O sana babana olan düşmanlığından dolayı oldukça kızgın. Ama bundan böyle öyle bir şey olmayacak.*" dedi. Bu fısıldaşma sayesinde Ebu's-Sâib, Tenûhî ile saygıyla konuştu ve onu Kasr, Babil ve Sûra'ya tayin etti (Tenûhî, 1971-1973, 1, s. 69; 4, s. 79-81; Tenûhî, 1975, 1, s. 34; Zehebî, 1981-1985, s. 524).

Bir başka hadise de İbn Hâcib el-Nûman olarak bilinen Dîvân-ı sevad kâtibi Ebu'l-Hüseyin Abdulaziz b. İbrahim'in mecliste otururken başına meşale düşmesi sebebiyle vefatı ve bunun üzerine burada yeni bir kâtibin tayin edilmesiydi. Babalarının mecliste vefatı üzerine Ebu'l-Hüseyin'in çocukları çağırıldı. Bu duruma oldukça üzülen Mühellebî çocuklara "*Ben artık sizin babanızım*" dedi. Ebu'l-Hüseyin'in en büyük oğluna "*Seni babanın yerine tayin ettim*" dedi. O sırada henüz on yaşında olan kardeşi Ebu'l-Hüseyin'i de başka bir yere tayin etti ve ağabeyine de küçük yaştaki kardeşine işi öğretmesini söyledi (Tenûhî, 1971-1973, 1, s. 69-70).

Yapılan meclis yemek sofrasında da devam ediyordu. Yemek esnasında edebî sohbetler yapılırdı. Biri büyük diğeri özel iki sofra kurulurdu. Yâkût el-Hamevî'de geçen ilginç bir kayda göre Mühellebî, sofraya sağında

¹⁵ Bazı çalışmalarda Mühellebî'nin meclisi için *Dâru'l-Bereke* denildiği söylenmektedir. Ancak Tenûhî bunun "bereket" anlamına gelen bereke (بَرَكَه) değil, aynı yazılışa sahip olup "havuz, küçük göl" anlamlarına gelen birke (بِرْكَة) olduğunu kaydetmiştir. Buna göre köşk, *Dâru'l-Birke* adını köşkün gül serpilmiş havuzundan almıştır. Tenûhî, 1971-1973, 1, s. 303. Bkz. Yâkût, 1936-1938, 9, s. 138.

ve solunda iki gulâmla otururdu. Önündeki bir kavanozda otuz kaşık bulunurdu. Her kaşığı sadece bir defa kullanır, sonra yanındaki gulâma verirdi (Yâkût, 1936-1938, 13, s. 103).

Mühellebî'nin kaleme aldığı *Kitâbü Resâ'il ve tevkî'ât* adlı bir eseri ve küçük bir dîvânı bulunmaktadır. Günümüze ulaşabilen şiirleri de Câbir Abdülhamîd el-Hâkânî tarafından yayımlanmıştır (İbn Nedîm, s. 149; Aycan, 2020b, s. 511). Vezirin meclisinin müdavimlerinden Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, Zehebî'nin ifadesiyle edebiyat konusunda bir okyanustu ve neseb ilmi konusundaki maharetiyle tanınıyordu. Mühellebî'nin isteği üzerine onun soyunu konu edinen *Neseb-ü Âli'l-Mühelleb*'i kaleme almıştır (Zehebî, 1981-1985, s. 202). Ebu'l-Ferec el-İsfahânî *Kitâbu Menâcîbi'l-Hisyân* isimli kitabını vezirin sarayında hizmet eden iki şarkıcıya tahsis etmiştir. Onun vezir için bazı eserler kaleme almış olması aralarındaki dostluk ilişkilerinin ne kadar güçlü olduğuna delalet etmektedir (Hacıyev, 2012, s. 402, 412).

Mühellebî'nin meclisinin müdavimleri döneme damgasını vuran meşhur devlet ricâli, kadılar, âlimler, şair ve edipler idi. Konuklarından bazıları şunlardı: Ebu'l-Fazl Abbas b. Hüseyin eş-Şîrâzî, Ebû Ahmed Fazl b. Abdîrrahman, Ebû Ali Hüseyin b. Muhammed el-Enbârî,¹⁶ Ebu'l-Ferec b. Ebî Hişâm, Kadı Ebu's-Sâib Utbe b. Ubeydullah, Kadı İbn Karîa, Kadı İbn Ma'rûf, Kadı Ebu'l-Kâsım et-Tenûhî, Sâhib b. Abbâd, Ebû İshak İbrahim b. Hilâl es-Sâbî, İbnü'l-Haccâc, Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, Ebu'n-Necîb ez-Zâhir Şeddâd b. İbrâhim el-Cezerî, Ebu'l-Verd (Hacıyev, 2012).

8. Muizzüddeve ve Halife ile İlişkileri

Muizzüddeve'nin, emir-vezir ilişkileri bağlamında özellikle Mühellebî'ye karşı resmî kuralları sık sık çiğnediği, Mühellebî'yi örneğine nadir rastlanan işkence ve hakaretlere maruz bıraktığı görülmektedir. Hiddetli, çabuk kızan ve ağzı bozuk bir mizaca sahip olduğu söylenen Muizzüddeve vezirlerine ve diğer emri altındakilere hakaret ve iftiralar ederdi. Mühellebî de zaman zaman Muizzüddeve'nin bu rahatsız edici hakaretlerine maruz kalıyordu (Tenûhî, 1971-1973, 1, s. 142; İbn Miskeveyh, 2016, s. 541; Hacıyev, 2012, s. 235).

Mühellebî'nin 950 senesinde İmrân b. Şâhin üzerine düzenlediği seferde uğradığı hezimet, Muizzüddeve'nin kızgınlığına sebep oldu. Döndüğünde Mühellebî'yi hapsedmeye karar verdi. Nitekim Mühellebî'ye huzurunda yüz elli kırbaç vurdurup evine yolladı. Kapısına nöbetçiler dikerek onu gözaltına aldı. Fakat bu esnada Rey, Sâmânî kuvvetleri tarafından istila edildi. Ağabeyi Rüknüddeve elçisini Bağdat'a göndererek ondan yardım istedi. Bunun üzerine Muizzüddeve, vezirinin cezalandırılması kararından vazgeçti. Vâsıt'a dönen Mühellebî'ye bir mektup yazarak Ahvâz'a gitmesini, burada Rüknüddeve'nin elçisi Ebu'l-Abbas el-Hannât'a bir milyon dirhem

¹⁶ Mühellebî'nin kâtiplerinden biri olup kızı ile evlidir. Bkz. Tenûhî, 1975, 2, s. 85, 137.

vermesini, bölgeden topladığı mallar ile de verdiği bu parayı tahsil edip yerine koymasını ve toplanan gelirleri derhal başkente ulaştırmasını emretti. Ayrıca Ahvâz'dan asker toplayarak İsfahan yolu ile Rey'e yollamasını istiyordu. Mühellebî, kendisine oldukça kızgın olan Muizzüddevle'nin emirlerini dikkatle yerine getirdi. Ancak buna rağmen Muizzüddevle'nin ona karşı öfkesi yatışmadı (İbnü'l-Esîr, 1986, s. 429; İbn Miskeveyh, 2016, s. 527-528, 539).

Mühellebî'nin 951 senesinde Basra'ya hücumla geçen Uman emiri Yusuf b. Vecih ve müttetiklerini denizde ve karada yapılan savaşta bozguna uğratarak ele geçirdiği esir ve ganimetlerle Bağdat'a dönmesi Muizzüddevle'nin ona karşı öfkesini önemli ölçüde hafifletmişti. Mühellebî'yi Bağdat'a döndüğünde bizzat Muizzüddevle karşıladı. Ancak emir ile arasındaki bu durum, vaktiyle Saymerî'ye vekâleten Vâsıt ve civarı vergilerini toplama görevini üstlenen Ebu'l-Hasan Tâzâd'ın bu gelirlerden taahhüt ettiği malın eksik olması sebebi ile çok kısa sürdü. Bu taahhüde göre Türkler ve mühimmat için gereken mal ona havale edilmişti. Bu durum Türkler'in ayaklanmasına sebep oldu. Bu duruma oldukça canı sıkılan Muizzüddevle veziri Mühellebî'yi, Mühellebî de Tâzâd'ı sıkıştırarak taahhüd edilen parayı istedi. Tâzâd'dan parayı teslim alamayınca habersizce Muizzüddevle'nin huzuruna giderek durumu anlattı. Vezirin cüretkârlığına kızan Emir, çağrılmadıkça gelmemesini söyleyerek onu huzurundan kovdu. Bunun üzerine Mühellebî, Tâzâd'ı sıkıştırarak ondan bir miktar mal aldı. Hem bunun heyecanı ile hem de Muizzüddevle'nin dikkatini çekmek için davet edilmeksizin huzura gitti. Kızgınlığı hala geçmemiş olan Muizzüddevle, vezirine şiddetle saldırdı. Mühellebî yediği yüz elli kırbacın acısıyla bayılıp düştü. Emir, hizmetine aldığı günden itibaren işlediği kabahatlerini başına kakmak için Mühellebî'yi kamçulamaya ara verdikten sonra, vücudunun her tarafı yarılıp durumu ağırlaşınca kadar tekrar kırbaçlattı. Mühellebî'nin artık ölmek üzere olduğu söylenince onu önce Dicle'ye atmak istedi. Sonra Mühellebî biraz kendine gelerek toparlanınca evine göndererek muhafaza altına aldı. Ertesi gün bu sefer Tâzâd'ı çağırıp onu da döven Muizzüddevle yaşanan bu olaydan sonra Mühellebî'yi vezirlikten azletmeyi dahi düşündü. Fakat o sırada saray mensupları arasında onun yerine geçebilecek uygun kimseyi bulamayınca bu fikrinden vazgeçti (İbnü'l-Esîr, 1986, s. 429; İbn Miskeveyh, 2016, s. 540-541; Aycan, 2020b, s. 511).

Mühellebî uğradığı işkence ve hakaretlere rağmen oldukça zeki ve aynı zamanda da metanetliydi. Emir tarafından cezalandırıldıktan sonra hemen, eyaletler ve nahiyelerden henüz toplanmamış mallar hakkında on üç milyon dirhemlik bir hesap cetveli hazırlayıp Muizzüddevle'ye gönderdi. Bu meblağı tahsil edebileceğini, eğer uzun müddet muhafaza altında kalırsa, bu meblağın kaybolup gideceğini bildirdi. Bunun üzerine Muizzüddevle, aralarında Ebû Muhalled Abdullah b. Yahya'nın da bulunduğu yakınındakilerle müşavere ederek onlara: “*Benden bu kadar büyük kötü*

muamele gören bu adama güvenebilir miyim?” diye sordu. Ebû Muhalled, ona Ziyârî hanedanlığının kurucusu Merdâvic b. Ziyâr’ı örnek göstererek “Merdâvic, veziri Ebû Sehl’i bundan daha fazla dövmüştü ve ondan, sizin Mühellebî’den gördüğünüz gibi fenalık görmüştü. Buna rağmen Merdâvic, onu hilâtlede ve tekrar vazifesine iade etti. Hatta Ebû Sehl’in yediği dayaktan dolayı yürümeye takati bile kalmamıştı. Bundan dolayı arabayla taşınmıştı.” dedi. Bunun üzerine Muizzüddeve, Mühellebî’nin gözaltını kaldırdı. Kendi kendine ata binebilecek durumda ise yanına gelmesini emretti. Mühellebî birkaç gün sonra ata bindi ve hilâtlenerak vazifesine tekrar başladı (İbn Miskeveyh, 2016, s. 540-541).

Mühellebî’nin Muizzüddeve için yapılmakta olan sarayın inşaatı esnasında gelir getiren icraatları, Malî Faaliyetleri başlığı altında ele alınmıştı. Bu faaliyetleri ona emiri Muizzüddeve’nin takdirini kazandırsa da zaman zaman sert bir şekilde cezalandırmasına sebep olmuştu. Nitekim bir gün Emir Muizzüddeve inşaatı teftiş etmeye gitmişti. At üzerinde ilerleyen emirin ardından yaya olarak duvar ustaları da yürüyordu. Bu ustalar duvarın inşâsı için verilen paranın yarısını kendilerine alarak duvarı sağlam yapmıyorlardı. Emir beraberinde veziri ve ustalarla yürüdüğü esnada tuğladan yapılmakta olan bu duvar yıkıldı. Duruma oldukça hiddetlenen Muizzüddeve bundan Mühellebî’yi sorumlu tuttu. Vezirin yüzüstü yatırılmasını emretti ve onu uzunca bir müddet kırbaçladı. Süvarileri boynuna bir ip geçirili halde onu surun üstüne çıkardılar. Mühellebî’nin boğulmaya başladığı haberi onun has komutanlarına ulaştı. Bunun üzerine adamları hızlıca halîfeye giderek elini öptüler ve Mühellebî’nin affını dilediler. Hemen ardından gidip boğulmak üzere olan Mühellebî’yi baygın bir vaziyette oradan indirdiler ve evine taşıdılar. Mühellebî, Muizzüddeve’nin dinginleşeceğini umarak bir süre ortalarda görünmedi (Tenûhî, 1971-1973, 1, s. 140-141).

Muizzüddeve, kimsenin sabredemeyeceği bir şekilde Mühellebî’nin haysiyetine dokunacak sözler eder ve çirkin laflarla ona küfür ederdi. Fakat Mühellebî bunlara tahammül ederdi. Büveyhî Devleti tarihine dair en önemli kaynaklardan biri olan *Tecâribü’l-Ümem*’in müellifi İbn Miskeveyh, o günlerde Mühellebî’nin nedimlerinden biri olması sebebiyle yaşanan bazı hadiselerle yakından şahitlik etmiş ve eserinde ayrıntıları ile yer vermiştir. Onun verdiği bilgiye göre Mühellebî, Muizzüddeve’den ağır sözler işitmesine rağmen üzülmez, aksine canlı ve neşeli bir halde meclisinde sohbet ederdi. O esnada meclisinde bulunan Ebu’l-Ulâ Sâ’id b. Sâbit, Mühellebî’nin bu haline anlam veremeyip onu kınayarak “*Sana hiddetlenmesine ve sana sövmesine ehemmiyet vermezsen, beni hor görüyor, sözüme aldırış etmiyor diye daha çok kızar ve söver. Biraz çekingenlik ve cesaretsizlik gösterirsen ve senin rahatsız olduğunu anlarsa, dilini biraz kısaltır. Pişman olur, sana sövmez ve aşağılama âdetini bırakır.*” dedi. Mühellebî de ona cevaben “*Sözlerin aklımdan çıkmıyor, lâkin bu Emir haşin ve acelecidir. Dilini tutamaz. Eğer onun yaptıklarından dolayı çekingenlik*

gösterirsem, beni kendisine karşı niyeti bozulmuş ve samimiyeti bırakmış diye düşünür ve akla hayâle gelmeyen şeylerle beni itham eder. Bu da müthiş felâketlere sebep olur. Binaenaleyh onun için mümkün ise duymamazlığa gelmek ve yüzüne karşı gülümsemekten; hiddetinden korkulduğu için bu mümkün değilse, o hususta az düşünmekten başka çare yoktur.” demişti (İbn Miskeveyh, 2016, s. 541-542; İbn Hamdûn, 1996, 1, s. 456).

İbn Miskeveyh’in Mühellebî’ye dair verdiği bir başka kayıt ise Muizzüddeve’nin kâtibi Ebû Bekir b. Ebî Saîd’in aktarımıdır. Muizzüddeve, Basra’da bulunduğu esnada, bir konuda Mühellebî’yi suçlamış ve ona çirkin sözler sarfetmişti. Devlet ricâlinden Mâferrûhî de o sırada yanlarında bulunuyordu. Vezirin hakarete maruz kalmasına üzülen Mâferrûhî, Muizzüddeve’nin yanından çıktıklarında, Ebû Bekir b. Ebî Saîd’e şöyle dedi: “*Vezirin böyle çirkin sözlerle aşağılanması, beni son derece üzdü. Acaba nasıl teselli edilebilir?*” Bunun üzerine Ebû Bekir ona “*Bu gibi durumlarda susmak konuşmaktan daha evlâdır.*” dedi. Ebû Bekir ve Mâferrûhî birkaç gün sonra mühim bir iş için vezirin yanına gitti. Mâferrûhî onu düşünceli buldu ve sebebini sordu. Mühellebî “*Emir’in bizi alıştırması olduğu diliyle yaptığı ikrâmı birkaç günden beri kestiğini görüyorum. Başına gelmiş bir işten dolayı kalbi meşgul olmasın diye korkuyor ve düşünüyor?*” dedi. Yanından ayrıldıktan sonra Mâferrûhî, Ebû Bekir b. Ebî Saîd’e “*Bu adamdan daha zeki bir adam gördün mü?*” diyerek Mühellebî’nin zekâsını takdir etti (İbn Miskeveyh, 2016, s. 539-542).

Mühellebî, Büveyhî emirinin yanı sıra Abbâsî halifesine de hizmet etmekteydi. Vezâret görevini üstlenmeden evvel, devrin halifesi Müstekfî Billâh’ın hal edilmesini esnasında orada bulunanlar arasında idi. Mutî’-Lillâh’ın da vezâret görevini ifâ eden Mühellebî’nin hilâfet makamı ile ilişkilerine dair fazla bilgi bulunmamakla birlikte Sâbî tarafından kaleme alınan *Rûsûmu Dâru’l-hilâfe* adlı eserde geçen şu iki hadise dikkate değerdir.

İbrahim b. Hilal Ceddî’nin Sâbî’ye aktardığına göre Mühellebî, Mutî’-Lillâh’ın huzuruna bir şey arzetmek üzere gitmiş ve huzura kabul edilmişti. Kendisine “*Su bile içmeden hemen gel*” denilmesi üzerine içeri giren vezir, huzurdan çıktıktan sonra yanında yakışıklı, iyi giyimli gulâm-ı Türki’yi gördü. Gulâmın elinde kıymetli kumaştan bir mendil ile tuttuğu kadehteki içeceği içti ve kadehi ona geri verdi. Bu esnada yanlarında bulunan hâdim, gulâma “*Sen de vezir ile birlikte git*” dedi. Mühellebî şaşırarak bunun nedenini sorunca, “*Eğer dâru’l-hilâfeden bir şey çıkıyorsa bir daha geri dönmez, sende kalır. Bu değişmez bir kuraldır. Gulâm ve onunla birlikte olan her şey senindir.*” dedi (Hilâl es-Sâbî, 1986, s. 68-69).

Bir diğer hadise de yine İbrahim b. Hilal Ceddî tarafından Sâbî’ye anlatılmıştır. Sâbî, Mühellebî’nin halife ile yaşadığı hadise üzerinden huzurda nasıl davranılması gerektiğine dair usul ve erkân, protokol kuralları anlatmıştır. Hadise şöyledir: Vezir Mühellebî, Büveyhî Emiri

Muizzüddeve'nin beraberinde halife Mutî'-Lillâh'ın huzuruna gitmişti. Mühellebî'nin bu ziyaret esnasında konuşurken sesini yükseltmesi üzerine halife kızdı ve “*Ey Köpek! Sen nasıl olur da sesini yükseltirsin.*” diyerek onu huzurundan kovdu. Mühellebî dışarı çıkınca dehlizin (çadır) önünde oldukça üzgün olarak “*Ben bir hizmetçiyim. Benden edebimi bozacak bir şey beklenmez. Nasıl oldu da sahibimin huzurunda sesimi yükseltip böyle bir şey yaptım, söyleyeceklerimi alçak sesle söyleyemedim?*” dedi. Yaptıklarından dolayı özür dileyerek tekrar huzura girene kadar yalvarıp yakardı (Hilâl es-Sâbî, 1986, s. 33-34).

9. Ölümü

Muizzüddeve, vezirine karşı sergilediği hakaret ve şiddet içeren davranışlarına rağmen 961 senesinde hastalığı şiddetlendiğinde, oğlu İzzüddeve Bahtiyar'a devlet işlerini devredip Mühellebî'yi ve Hâcib Sebüktekin'i ona vasî tayin etti (İbnü'l-Esîr, 1986, s. 461; İbn Miskeveyh, 2016, s. 575-576; İbn Haldûn, 1979, s. 444; Nüveyrî, 1975-1985, 26, s. 194-195). Ancak vezir Mühellebî'nin ömrü bunu görmeye vefa etmedi. Emiri Muizzüddeve'den daha önce, çıktığı Uman Seferi esnasında hayatı son buldu.

Mühellebî, Muizzüddeve'nin ısrarı üzerine Ebû İshak İbrahim b. Hilâl es-Sâbî'yi dîvanda yerine vekâleten bırakarak 2 Temmuz 963 tarihinde Uman seferi için hazırlanan ordunun başına geçti. Bu sefere hazırlık için Basra'ya gitti. Ancak deniz seferi istemeyen askerin itirazı ile karşılaştı. Mühellebî'nin rakipleri de bu durumu fırsat bilerek askerin ayaklanmasından onu sorumlu tutuyor, emiri kışkırtıyorlardı. Bunun yanında onun da tıpkı Berîdiler gibi Basra'yı ele geçirmek istediğinden, yerel aşiretlerin desteğini aldığından bahsederek Muizzüddeve'yi veziri müsadere edip görevden almaya ikna ettiler (İbn Miskeveyh, 2016, s. 588-589; İbnü'l-Esîr, 1986, s. 471; Hemedânî, s. 397-398; Yâkût, 1936-1938, 9, s. 126-130; İbn Hallikân, 1900, 1, s. 52; Zehebî, 1981-1985, s. 523; Nüveyrî, 1975-1985, 26, s. 110; Sedghi ve Tarifci, 2020, s. 247).

Muizzüddeve'nin Mühellebî'ye karşı doldurulduğu süreçte rakipleri onun mal varlığını da araştırdılar. Buna göre Mühellebî'nin ailesi ve maiyyetinin mal varlığı bir rivayete göre beş bin dirhem bir diğerine göre ise otuz bin dinar değerindeydi. Bunu öğrenen Muizzüddeve'nin emri üzerine Mühellebî Bağdat'a dönmek üzere yola çıktı. Ancak Basra'nın nahiyesi Helsâ mevkiine geldikleri esnada hastalandı (Yâkût, 1936-1938, 9, s. 129-130; Hemedânî, s. 398-399; Nüveyrî, 1975-1985, 26, s. 110; Khanoghlan ve Ağaoğlu, 2021, s. 191).

Mühellebî'nin hastalanmasının sebebi sefere çıkmak istemeyen askerlerinin bir süre evvel kendisini zehirlemesiydi. Vezirin tabibi Firûz'un İbn Miskeveyh'e aktardığına göre, Mühellebî sefere yanında evinin kâhyası ve hususi işlerinin mütevellisi olan Hâdim Ferec ve onun emri altındaki bir cemaat ile birlikte çıkmıştı. Hâdim Ferec içinde bulunduğu lüks hayattan ve

buzlu sofralardan ayrılıp aşırı sıcaklar altında büyük sıkıntılara katlanmak istemiyordu. Bu nedenle Übüllü'ye geldiklerinde diğer hizmetlilerle anlaşıp veziri zehirlemeyi planladılar. Böylece Bağdat'a geri dönebileceklerini düşündüler. Bu suikastın farkına varan Firûz Bağdat'a dönmek için müsaade istedi. Mühellebî'nin mal teklif etmek de dâhil tüm ısrarlarına ve hapisle korkutmasına rağmen deniz yolculuğunun onu zorlayacağını bahane ederek razı olmadı. Durumu ağırlaşan vezir akli başından gitmiş baygın bir vaziyette Übüllü'ye getirildi. Mühellebî için tahtirevan benzeri bir araç yapıldı. Yaklaşık kırk asker nöbetleşe onu taşıyorlardı. Mühellebî bu vaziyette iken 20 Eylül 963 Cumartesi günü ikindi vakti Zâvatâ'da vefat etti. Vezirlik müddeti on üç sene üç ay olan Mühellebî'nin cenazesi Bağdat'a getirilerek (Mekâbir-u Kureyş) Kureyş mezarlığına defnedildi (İbn Miskeveyh, 2016, s. 588-589; İbnü'l-Esîr, 1986, s. 471-472; Hândmîr, 1317, s. 117-118; Hemedânî, s. 398-400; Nüveyrî, 1975-1985, 26, s. 110; Zehebî, 1981-1985, s. 197-198; İbn Hallikân, 1900, 2, s. 127; Yâkût, 1936-1938, 9, s. 128, 130; Aycan, 2020b, s. 513).

Öte yandan yıllarca kâtipliğini yaptığı ve vezâret görevini üstlendiği Emir Muizzüddevele, Mühellebî'nin hasta olduğu haberini alınca Ebû Ali Hamûlî'yi durumu hakkında bilgi edinmeye göndermişti. Yanına ulaştığında eğer vezir ölmüş olursa geride bıraktıklarını zapt etmesini ve yakınlarını da tevkif etmesini emretti. Devletin giderlerini karşılayabilmek için görevi esnasında pek çok devlet ricâlinin malını müsadere eden Mühellebî'nin akıbeti de aynı olmuştu. Geldiğinde vezirin vefat ettiğini gören Ebû Ali aldığı emri yerine getirdi. Vezirin kâtiplerini ve yakınlarını beraberinde Bağdat'a götürdü. Mühellebî'nin tabutu henüz başkente ulaşmadan ölüm haberinin gelmesi ile Bağdat'daki yakınları da derhal gözaltına alındı. Bu süreçte sadece vezirin aile efradı ve maiyyetindekiler değil, huzuruna yalnızca bir kez girmiş olanlara ve hatta adamlarına hizmet etmiş olan arabacı ve gemicilere kadar herkesin malı müsadere edildi. Mühellebî'nin kızı Zînet ile nikâhlı olan Ebu'l-Fazl Abbas b. Hüseyin eş-Şîrâzî ve Ebu'l-Ferec Muhammed b. Abbas b. Fesânces, vezirin köşküne giderek evini ve mallarını mühürleyip cariyesi Tecennî'yi, oğlu Ebu'l-Ganâim'i ve vezirin Hristiyan sır kâtibi Ebu'l-A'lâ İsa b. Hasan b. Eyzûnâ en-Nasrânî'yi sorgulamak üzere tevkif ettiler. Mühellebî Hristiyan sır kâtibi Ebu'l-A'lâ'ya oldukça güvenmekteydi. Bu nedenle sakladığı malları ve zahirelerinin yerleri sadece ona söylemişti. Ebu'l-A'lâ sorgusunda ağır bir şekilde işkence görmesine ve cezalandırılmasına rağmen vezirin oğlu için ayırdığı hazinenin saklandığı yeri söylemedi. Bunun üzerine Ebu'l-Fazl ve Ebu'l-Ferec, Ebu'l-Ganâim'in annesinin önünde kırbaçlanmasını istediler. Ancak annesi bunu yapmamalarını, kendisinin Ebu'l-A'lâ'yı konuşturacağını söyledi. Tecennî, dört ferrâşın¹⁷ taşıdığı bir

¹⁷ Halife ve sultanların yatak ve halılarını seren, çadırlarını kuran kişi; cami, medrese gibi vakıf eserlerinin temizlik işleriyle uğraşan görevlidir. Sözlükte "bir şeyi yaymak, döşemek" anlamına gelen Arapça ferş (firâş) masdarından türetilmiş bir kelimedir.

sedye üzerinde gelen Ebu'l-A'lâ'dan Mühellebî'nin mallarının yerini söylemesini istedi. Onu tanyanlar, başına geleceklerden dolayı ağlamaya başladılar. Tecennî kendisine teker teker her şeyin yerini sordu. O da bunların yerini söyledi. Bu malların toplamı otuz bin dinardı. Orada bulunanlar Ebu'l-A'lâ'ya: “*Yazıklar olsun sana. İnsan değil misin? Bunca dayak yiyorsun, neredeyse ölecek duruma geliyorsun, hâlâ itiraf etmiyorsun*” dediler. Ebu'l-A'lâ: “*Sübhanallah! Ben, yol üzerinde durup bir buçuk dânik karşılığında kan alan tabib el-fussad Ebrûnâ'nın oğlum. Vezir Ebû Muhammed beni alıp has adamlarına dâhil etti. Kendisine sır kâtibi yaptı. Ona hizmetle tanındım. Sonra da kalkıp çocukları için ayırdığı zahiresinin yerini insanlara mı bildireyim! Allah'a yemin olsun ki, ölümüm pahasına da olsa, bunu yapmayacağım!*” dedi. Hristiyan kâtibin bu cesareti orada bulunanlar tarafından takdirle karşılandı ve ardından serbest bırakıldı. Yaşanan bu durum halka ağır geldi, Muizzüddeve'yi bu tavrından dolayı kınayıp ayıpladılar (İbn Miskeveyh, 2016, s. 589-590; İbnü'l-Esîr, 1986, s. 471-472; Hemedânî, s. 398-399; Tenûhî, 1971-1973, 4, s. 123-124; Nüveyrî, 1975-1985, 26, s. 110; Yâkût, 1936-1938, 2, s. 29; 9, s. 128-130; Fakîhî, 1378, s. 32).

Vezerin ölümünden sonra onun işlerini Ebu'l-Fazl ve Ebu'l-Ferec yerine getirdi. Ancak Bağdat'da Mühellebbî'den başka kimsenin adı vezir olarak geçmedi (Nüveyrî, 1975-1985, 26, s. 110).

10. SONUÇ

Bir asırdan uzun bir müddet İran-Irak coğrafyasında hüküm sürmüş olan Büveyhîler, Abbasî Devleti üzerinde kurmuş oldukları tahakkümün yanında gerek civar devletlerle münasebetleri gerekse askeri faaliyetleri ile buldukları coğrafyada derin izler bırakmışlardır. Devletin kazanmış olduğu bu başarısında hiç şüphesiz vezirlerin payı da oldukça büyüktür. İstisnaları da olmakla birlikte Büveyhîler genel itibarıyla, bilhassa mali alanda, işbilir vezirleri vezâret mesnedine oturtmuşlardır. Bu vezirlerden biri de çalışmaya konu olan Mühellebî'dir.

Daha önce Berîdîler, Beckem ve Müsâfirîler'in hizmetinde bulunmuş olan Mühellebî, Emir Muizzüddeve'nin kâtibi Saymerî'nin hizmetine girmesi ile Büveyhî bürokrasisine dâhil olmuştur. Saymerî'nin ölümü üzerine de Muizzüddeve tarafından önce kâtiplik ardından da vezirlik vazifesine getirilmiştir. Akabinde Büveyhîlerin tahakkümü altında bulunan Abbâsî Halîfesi tarafından da vezir tayin edilerek her iki devletin vezâret makamında görev almıştır.

Henüz kurumsallaşma sürecinde bulunan Büveyhî Devleti'ne, bilhassa mâlî alandaki icraatları ile adından söz ettirecek hizmetlerde bulunmuştur.

Abbâsîler, Gazneliler, Selçuklular ve Memlükler gibi İslâm devletlerinde bu görevi yapanlar ferrâşûn (ferrâşân) şeklinde anılmaktaydı. Ferrâşlar Büveyhîlerde de saray görevlileri arasında yer almaktaydı. Bkz. Yazıcı ve İpşirli, 1995, s. 408.

Kendisine bağı idarî dıvanların yönetiminde, yargıda, devletin askerî idaresinde ve bunların yanında ülkenin asayışı ve kamu güvenliğinin sağlanmasında, dinî ve sosyal hayatının gelişim sürecinde önemli rol oynamıştır. Mühellebî devlet idaresindeki başarısına ve itibarlı bir vazifede bulunmasına rağmen zaman zaman Büveyhî Emiri Muizzüddeve tarafından cezalandırılmış, iftira ve şiddete maruz bırakılmıştır. Ancak itibarı zedelenmesine rağmen emîre olan sadakatini korumuştur. Mühellebî, bu disiplin ve işbirliği ile devrinin ünlü vezirleri arasına girmeyi başarmıştır. Öyle ki, Bağdat merkezli kurulan Irak Büveyhîlerinde kendisinden sonra kimseye bir daha vezir unvanı verilmemiştir. Mühellebî devlet idaresine hâkim bir konumda olmasının yanında edebî hayatın da merkezinde yer almıştır. Devrin meşhur ilim irfan sahiplerini, devlet ricâlini, şair ve ediplerini ağırladığı dost-eğlence meclisleri ile onları teşvik etmiş, edebî hayatı canlandırmıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarın herhangi bir çıkara dayalı ilişkisi bulunmamaktadır.

ETİK ONAY/KATILIMCI ONAMI

Makale kapsamında katılımcı kullanılmadığı için ilgili onaya yer verilmemiştir.

MADDİ DESTEK

Çalışma için herhangi bir maddi destek alınmamıştır.

YAZAR KATKILARI

Bu araştırma ve araştırma ile ilgili tüm aşamalar tek yazar tarafından yürütülmüştür.

KAYNAKÇA

- Aycan, İ. (2020a). Mühelleb b. Ebû Sufre. *DİA*, 31, 510-511.
- Aycan, İ. (2020b). Mühellebî. *DİA*, 31, 511-512.
- Batır, İ.B. (2023). 10. Yüzyılda Batıha'da Hüküm Süren Bir Arap Emîrliği: Şâhînîler. *History Studies*, 15/2, 279-296.
- Crone, P. Muhallab b. Abî Şufra. *EL² (İng)*, 7, 357.
- Dündar, A. (2019), 4/10. *Yüzyılda Bağdat (Topografya, Toplumsal Yapı, Gündelik Hayat)*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ebu'l-Fidâ (el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmail b. Ali). (1417/1997). *Târîhu Ebi'l-Fidâ el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, Mahmûd Deyyûb (Neşr.), 1, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.
- Er, R. (2008). Sâbî, Ebû İshak. *DİA*, 35, 339-340.
- Fakîhî, A.A. (1378). *Târîh-i Âl-i Büveyh*, Tahran.
- Güner, A. (2000). İmrân b. Şâhin. *DİA*, 22, 233-234.
- Güner, A. (1999). *Büveyhîler'in Şîi-Sünnî Siyaseti*, Tıbyan Yayıncılık.
- Hacıyev, K. ve Ağaoğlu, R.A. (2021). Büveyhîlerle Bahreyn Karmatîleri Arasındaki Siyasi İlişkiler ve Bunun Irak İle Yakın Çevresindeki Yansımaları. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/2, 184-208.
- Hacıyev, K. (2012). *Irak Büveyhîleri'nin Kuruluşu ve Muizzüddeve Dönemi (334-356/945-967)*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî. (2018). *Târîh-i Güzide*, Mürsel Öztürk (Çev.), TTK Yayınları.
- Hançabay, H.İ. (2016). *Abbâsîler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hândmîr (Gıyâsüddîn b. Hâce Hümâmiddîn Muhammed). (1317). *Düstûru'l-Vüzerâ, Saîd-i Nefsî* (Neşr.).
- Hemedânî (Ebu'l-Hasan Muhammed b. Abdülmelik). (Trhsz). *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Neşr.), 11, Beyrut.
- Hilâl es-Sâbî (Ebû Hasan (Hüseyin) Hilâl b. Muhassin b. İbrahim Hilâl es-Sâbî el-Harrânî). (1990). *el-Vüzerâ ev Tuhfetü'l-Ümerâ fî Târîhi'l-Vüzerâ*, Beyrut.
- Hilâl es-Sâbî (Ebû Hasan (Hüseyin) Hilâl b. Muhassin b. İbrahim Hilâl es-Sâbî el-Harrânî). (1406/1986). *Rüsûmu Dâru'l-hilâfe, Mîhâil Avvâd* (Neşr.), Beyrut.
- İbn Haldûn (Ebû Zeyd Veliyyuddin Abdurrahman b. Muhammed). (1399/1979). *Kitâbü'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtede' ve'l-Haber*, 4, Beyrut.
- İbn Hallikân. (1900). *Vefayâtü'l-A'yân ve Enbâi Ebnâi'z-Zamân*, İhsan Abbâs (Thk.), 1-3, Dâru Sâdır, Beyrut.

- İbn Hamdûn (Ebu'l-Meâlî Bahâüddîn Muhammed b. Hasan). (1996). *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, İhsân Abbas-Bekir Abbas (Neşr.), 1-8, Beyrut.
- İbn Miskeveyh (Ebû Ali Ahmed b. Muhammed). (2016). *Tecâribü'l-Ümem*, Kıvameddin Burslan vd. (Çev.), TTK Yayınları.
- İbn Nedîm (Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak). (Trhsz). *el-Fihrist*, Rıza Teceddüd (Neşr.), Tahran.
- İbnü'l-Cevzî (Ebu'l-Ferec Cemâleddin Abdurrahman b. Ali). (1412/1992). *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Muhammed-Mustafa Abdülkâdir Atâ (Neşr.), 14, Beyrut.
- İbnü'l-Esîr. (1986). *el Kâmil fi't-Tarih*, Ahmet Ağrakça (Çev.), 8, Bahar Yayınları.
- İbnü't-Tıktaka. (2016). *el-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi, 632-1258)*, Ramazan Şeşen (Çev.), Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Keleş, B. (2017). Büveyhîler Devrinde Bağdad'da Asayiş: Ayyârlar, Şâtırlar, Dâ'irler ve Hırsızlar. *Turkish Studies*, 12/9, 55-88.
- Kitâbu'l-uyûn ve'l-hadâik fî ahbâri'l-hakâik*. (1972). Ömer es-Saîdî, (Neşr.), 4/2, Dimaşk.
- Lane-Poole, S. (2020). *İslam Devletleri Tarihi Başlangıçtan 1927 Yılına Kadar*, Samet Alıç (Ed.), Halil Edhem Eldem (Çev.), Selenge Yayınları.
- Merçil, E. (1992). Büveyhîler. *DİA*, 6, 496-500.
- Mîrhând (Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd). (2018). *Târîh-i Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, Erkan Göksu (Çev.), TTK Yayınları.
- Mneymneh, H. (2021). *Büveyhîler Devleti Tarihi*, Tarık Akarsu (Çev.), Selenge Yayınları.
- Mutçalı, S. (1995). *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları.
- Narşahî (Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer). (2013). *Târîh-i Buhârâ*, Erkan Göksu (Çev.), TTK Yayınları.
- Nüveyrî (Ebu'l-Abbas Şihâbüddin Ahmed b. Abdilvehhab b. Muhammed). (1395-1405/1975-1985). *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, Ali M. el-Bicâvî ve Hüseyin Nassar (Neşr.), 23-26, Kahire.
- Okşar, Y. (2021). Bir Hurafe Olarak Hulûl Kavramı. *Marifetname*, 8/1, 115-140.
- Özcan, A. (1991). Ayyâr. *DİA*, 4, 296.
- Perviz, A. (1338). *ez Arab ta Deyâlîme*, Tahran.
- Polat, M. (1999). *Ebû İshak İbrahim b. Hilâl es-Sabî'nin (ö. 384/994) Hayatı ve Şiirleri*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Râvendî (Muhammed b. Ali b. Süleymân er-Râvendî). (1999). *Râhatu's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, Ahmet Ateş (Çev.), TTK Yayınları.

- Reşîdü'd-dîn Fazlullâh. (2014). *Câmi'ü't-Tevârih (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk)*, Erkan Göksu ve Hasan Hüseyin Güneş (Çev.), Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Seâlibî (Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed en-Nîsâbü'rî). (1403/1983). *Yetîmetü'd-Dehr fî Mehâsini Ehli'l-Asr*, Müfid Muhammed Kumeyhâ (Neşr.), 2, Beyrut.
- Sedghi, N. ve Tarifci, S. (2020). Selçuklular ve Büveyhîler Arasındaki Rekabetin Tarih Yazıcılığı Sahasındaki Aktörleri: İbn Hassûl ve Ebû İshâk es-Sâbî. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 93, 241-266.
- Şahin, M. (2013). Ortaçağ İslâm Dünyasında Ayyârlar. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 8/2, 303-311.
- Tenûhî (Kâdî Ebû Alî Muhassin b. Ali b. Muhammed). (1975). *el-Ferec Bade'ş-Şidde*, Abbûd eş-Şâlecî (Neşr.), 1-2, Beyrut.
- Tenûhî (Kâdî Ebû Alî Muhassin b. Ali b. Muhammed). (1391-1393/1971-1973). *Nişvâru'l-Muhâdara ve Ahbâru'l-Müzâkere*, Abbûd eş-Şâlecî (Neşr.), 1-4, Beyrut.
- TH. İmran b. Şahin. *EF² (İng.)*, 3, 1175-1176.
- TH. (1993). İmrân b. Şâhin. *İA*, 5/2, 987.
- Uludağ, S. (1997). Halka. *DİA*, 15, 358-359.
- Yâkût (Ebû Abdullah el-Hamevî). (1936-1938). *Mu'cemü'l-üdebâ': İrsâdü'l-erîb*, Rufâî Ahmed Ferîd (Neşr.), 2-9-13, Matbaatu Daru'l-Memun, Mısır.
- Yazıcı, T. ve İpşirli, M. (1995). Ferrâş. *DİA*, 12, 408-409.
- Zehebî (Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman). (1401-1405/1981-1985). *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ'*, Şuayb el-Arnaût vd. (Neşr.), 16, Beyrut.
- Zehebî (Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman). (1407/1987). *Târîhu'l-İslâm*, Ömer Abdusselâm Tedmurî vd. (Neşr.), 25, Beyrut.
- Zetterstéen, K.V. ve Bosworth, C.F. al-Muhallabî. *EF² (İng.)*, 7, 358.
- Zetterstéen, K.V. (1993). Mühellebî. *İA*, 8, 793-794.

Makale Bilgisi: Ordu, F. (2023). Yahya Kemal'in Huzursuzluğu. DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:10, Sayı:2, ss.533-553.	Article Info: Ordu, F. (2023). Uneasiness of Yahya Kemal. DEU Journal of Humanities, Volume:10, Issue:2, pp. 533-553.
Kategori: Araştırma Makalesi	Category: Research Article
Gönderildiği Tarih: 03.08.2023	Date Submitted: 03.08.2023
Kabul Edildiği Tarih: 19.09.2023	Date Accepted: 19.09.2023

YAHYA KEMAL'İN HUZURSUZLUĞU

Fatih Ordu**

ÖZ

Yahya Kemal; Türk edebiyatında karmaşanın hâkim olduğu, imparatorluğun yıkılıp yerine cumhuriyetin kurulduğu yıllarda ilk eserlerini vermiştir. O gerek düşüncesi gerekse de sanatıyla bu kaos günlerinde gelenek ile moderni sentezleyebilmiş ve bu yönüyle Türk edebiyatında haklı bir yer edinmiştir. Şairin gelenek ile moderni sentezleyebilmesindeki başarısına karşın gerek onun kendi naklettiklerine gerekse de etrafındaki insanların hatıralarına göz atınca düşünme ile yaşam biçimi arasında yer yer çok derinleşen farklılıklar göze çarpar. Annesinin ölümü ve Üsküp'ün kaybıyla gelenekten kopan şairin yine anne ve Üsküp etkisiyle geleneğe tutunmayı başardığını söylemek mümkündür. Yahya Kemal'in düşüncesi geleneğe yakinken yaşam biçimi ve tercihleri Batılı / modern olarak görünür. İkiye ayrılmış gibi duran zihninin bir yanında anne, Üsküp ve bütün bir tarih yaşarken diğer ucunda baba, Paris ve "Ezansız Semtler" in durduğu söylenebilir. İki farklı âlemi birden yaşama, derin bir çelişki doğurduğu gibi onları daha yakından tanıma imkânı verdiği muhakkaktır.

Bu çalışmada hatırat kitaplarına, şairin şiir ve nesirlerine bakılarak onun düşünce ve hayatı arasındaki farklılık ve arada kalmışlık "huzursuzluk" bağlamında ele alınmış, bu huzursuzluğun göstergeleri mühim yönleriyle tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Ev, gelenek, modern, Yahya Kemal.

UNEASINESS OF YAHYA KEMAL

ABSTRACT

Yahya Kemal produced his first works during the years of chaos in Turkish literature, when the empire collapsed and the republic was established. He was able to synthesize tradition and modernity in these days of chaos with both his thought and his art, and in this respect he earned a deserved place in Turkish literature. Despite the poet's success in synthesizing tradition and modernity, when we look at his own narratives and the recollections of the people around him, the differences between his way of thinking and his way of life, which are sometimes very deep, come to the fore. It is

** Dr., Serbest Araştırmacı, ordufatih7@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8091-8855

possible to say that the poet, who broke away from tradition with the death of his mother and the loss of Skopje, managed to hold on to tradition with the influence of his mother and Skopje. While Yahya Kemal's thought is close to tradition, his lifestyle and preferences appear to be Western/ modern. It can be said that his mind seems to be divided into two, with his mother, Skopje and a whole history on one side, and his father, Paris and the "Neighborhoods without Azan" on the other. Living in two different worlds at the same time creates a profound contradiction and certainly gives us the opportunity to get to know them more closely.

In this study, the difference and in-betweenness between his thought and life is discussed in the context of "uneasiness" by looking at the memoirs, poetry, and prose of the poet, and the indicators of this uneasiness are tried to be determined in important aspects.

Keywords: Home, modern, tradition, Yahya Kemal.

1. GİRİŞ

Gelenek en güzel şekilde sanat eserlerinde kendini gösterip yaşarken en güzel sanat eserlerinin de geleneğin imkânlarından beslenmiş olduğu görülmektedir. Türk edebiyatında "gelenekle modern arasında bir köprü" olarak değerlendirilen Yahya Kemal'in şiiri, gelenek ve sanat eseri ilişkisine dair en güzel örneklerdendir. Bilindiği gibi Yahya Kemal'in ilk eserlerini verdiği yıllar imparatorluğun çöküş ve yıkım dönemidir. Osmanlı'da bu değişim ve dönüşüm yıllarında gelenek, yeni hayatı tartışan insanların ana sorunu olarak göze çarpar. Bu sebeple geleneği Batılılaşma yolundaki Türk edebiyatının temel sorunlarından biri olarak görmek mümkündür.

Yahya Kemal'in Batı'yı reddetmeyen ama geleneğe de yüzünü çevirmeyen tavrı bu tartışmaya yeni bir boyut kazandırmıştır. Eserlerinde ses ve ahenk unsuru olarak gelenekten beslenirken bu yönelişini Batılı bir duyuşla harmanlamasını bilmiştir. Bu doğrultuda da özgün ve yetkin eserler ortaya koymuştur. Özellikle dilin kullanımındaki öncülüğü, modern Türk edebiyatına en büyük katkısı olarak görülebilir.

Yahya Kemal'in "yol açıcı" sanatında; Üsküp'te köklü bir aile içinde büyümesinin, daha sonra gittiği Paris'te devrin sanat anlayışını önde gelen edebiyatçılardan yakın biçimde öğrenmesinin payı büyüktür. Bu ortamlarda gelişen düşünce dünyası ve sanatçı duyarlılığıyla ortaya çıkan sanat ürünlerinin gelenek ile modern birleştirmede bir "köprü" vazifesi gördüğü muhakkaktır. Ama asıl pay, bu yoldaki çabası ve düşüncelerindedir. Çünkü o birbirinden çok farklı yerlerde duran iki duyuş tarzını, hayat biçimini "bütünleyen" sanat eserlerini bu düşünceler içinde tamamlayabilmiştir. Türk edebiyatındaki konumunu da geçmişi reddetmeden bugüne bir kapı aralayabilmesiyle kazanmıştır.

Dün ile bugünü birleştirme yolundaki düşünce ve sanat eserleri ile Türk edebiyatında haklı bir yer edinen Yahya Kemal acaba kendi hayatında da böyle bir “bütünlüğe” sahip miydi? Tarihe yeni bir bakış açısı getirmiş, şiire yeni bir yol çizmiş, yaşadığı şehre ve insanlara yeni bir üslup kazandırabilmiş bu sanatkârın hayatı; zannedildiği gibi kendine sağlam bir yer edinebilmiş, iç çatışmalarına çareler üretebilmiş, ne istediğini net olarak görebilmiş bir yerde miydi?

Berna Moran, Huzur romanını değerlendirirken “Bir Huzursuzluğun Romani” (Moran, 2002, s. 269) başlığını uygun bulmuştur. Çünkü Moran’a göre, geleneksel ve modern olanı kendisinde birleştirebilen Nuran karakterini çıkaran en büyük sebep Tanpınar’ın huzursuzluğudur. Bu çalışmada bütünü arayan, geleneği devam ettiren ve bugün için yeni yollar açabilen Yahya Kemal’in yaşam ve zihniyetinde ömrü boyunca hissettiği birbirini bulamamalar, çatışmalar ve ikiliklerin altında yatan huzursuzluğu değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda birinci bölümde sorunları daha iyi ortaya koyabilmek amacıyla Yahya Kemal’in hayat hikâyesine, ikinci bölümde hayat hikâyesinde beliren çatışmaların genel hatlarla adlandırılmasına ve ortaya konmasına, üçüncü bölümde ise bu çatışmalar karşısında arayışlarına yer verilmiştir.

2. Hayat: Huzur Çevresinde

2.1. Yekpare Ayna

Yahya Kemal’i tek bir kelime veya kavramın etrafında tanımlayabilmek, huzur ya da huzursuzluğunu bu kavram etrafında çözümlenmeye çalışmak oldukça zordur. Bunun sebebi birbiriyle çok uzak görünen hatta çelişen hayat biçimlerinin, görünüşlerinin Yahya Kemal’in zihninde yan yana işleyişidir. Onda hiçbir şey tek başına ilerlemez. Onun çocukluk günlerinde de bu iç içeliği görmek mümkündür: ev (ortamı), anne ve Üsküp. Bu üç unsur onun çocukluk aynasının üçe bölünmüş hâli gibidir. Bu üç parçayı birbirinden ayırmanın imkânı yoktur. Her bir parçanın anlamı birinin diğerine karışmasıyla oluşur.

Hatıralarındaki dille anlatacak olursak (Kemal, 2022a): Çocukluk günleri, millî havanın en kesif yaşandığı Balkan şehirlerinde hatta o şehirlerin en köklüsü sayılabilecek Üsküp’te geçmiştir. Yahya Kemal, Üsküp’ü “ilk asırlardaki çeşnisini tamamıyla muhafaza etmiş bir vatan şehri” olarak anlatır. Ona göre Üsküp, “İstanbul’dan Selanik’ten gelen yeni kelimeleri, yeni eşyayı hatta yeni şarkıları alafranga telakki” edecek kadar eski ve o kadar Türk’tür. İşte şair de bu “Müslüman toprağının en hararetli çerçevesinde” doğmuş ve büyümüştür: Evleri İshâkiye Camii’nin hemen bitişiğindedir. Bu caminin geniş mezarlığında “Fatih devrinin çetin Müslümanlığı” (Kemal, 2022a, s. 40) yaşamaktadır. Duyup dinlediği, görüp karşılaştığı bugünden çok dünün mirası gibidir.

Üsküp'te doğup büyüdüğü evdeki lalalar, dadılar, kahramanlık destanı anlatan uşaklar Müslümanlık ruhunu kendilerinde gördüğü ilk insanlardır. Bu insanlar, Balkanlarda asırlardır tutunup boy vermiş İslâm geleneğinin canlı birer timsali gibidir. Annesinden Yunus ilahilerini, hemen yanı başındaki odada evin uşağı Hüseyin'den Battal Gazi destanlarını; Budin, Belgrat, Leskofça türkülerini dinler. Onun çocuk ruhunu, fetih rüyaları içindeki Macar ufuklarına bu destan ve türküler kanatlandırır.

Aile fertleri onun üzerinde çok etkili olsalar da hakiki terbiyecisi annesidir. Nakıye Hanım kökü çok eskilere giden Şehsuvar Paşa ailesindedir (Banarlı, 1960, s. 16). Hatıralarında bahsettiğine göre orta boylu, kumral, semizliğe meyyal bir bünyededir. Çok hisli ve asabidir. Okuma yazma bilmez. Beş vakit namazını kılar. Vakar ve haysiyet bahsinde müfrit derecede hassastır (Kemal, 2022a, s. 5). Oğluna ilk din terbiyesi olarak Kur'an'ı öğretir (Banarlı, 1960, s. 24). Oğlunu inanç ve geleneklerine bu kadar dikkatle yetiştiren Nakıye Hanım, ondan vasiyet olarak Peygamberini ve Sultan Murat Efendi'sini sevmesini ister. "Bu Murad adında, Balkanların büyük fatihlerinden Birinci Murat ile İkinci Murad adı birleşmektedir." (Banarlı, 1960, s. 25).

Yahya Kemal'in ailesi Üsküp'e Niş'ten göç etmiş bir ailedir. Ailenin Niş'te bıraktığı toprakların çoğu zamanla Sırbistan sınırlarında kalır. Elleri sadece Rakofça çiftliği kalmıştır. Yahya Kemal bazı yazları bu çiftlikte geçirir. Rakofça kırları ona eski fetihlerin ruhu kadar ilk defa kaybetmenin sancısını da vermiş olmalıdır (Dizdaroğlu, 2000, s. 61). Bu kayıplar zaman içinde çoğalacaktır.

2.2. Büyü Bozumu

Evde ve Üsküp'te her şey bu düzen içinde yürürken Babası İbrahim Bey Selanik'e taşınmak ister. Nakıye Hanım bu talebe şiddetle karşı çıkar. Gerek İbrahim Bey'in ısrarı gerekse de Nakıye Hanım'ın verem hastalığına bir tedavi bulunur umuduyla Selanik'e taşınılır. Üsküp'ten Selanik'e taşınınca Nakıye Hanım'ın huzuru ve sıhhati tamamen bozulur. Son bir çare olarak Üsküp'e geri dönse de şifa bulmasında oldukça geç kalınmıştır. Bu sıkıntılı günlerde Yahya Kemal bir gece rüyasında annesinin öldüğünü, çenesinin bağlandığını görür. Korkuyla yatağından fırlar. Yan odaya geçtiğinde tıpkı rüyasındaki gibi bir manzarayla karşılaşır. Bu faciyanın tek tesellisi annesinin çok sevdiği Üsküp'te ölmesi ve vasiyeti üzere aile kabristanlığına defnedilmesi olur. Nakıye Hanım, hastalığının en şiddetli günlerinde bile Selanik'te tedavi olmak yerine bir Müslüman şehri olan "Üsküp'te ölmek, orada İsa Bey mezarlığında babası Dilaver Bey'in yanında gömülmek istemiş" (Kemal, 2022a, s. 8) ve de kader öyle tecelli etmiştir.

Yahya Kemal, annesinden aldığı terbiyeyi bir müddet devam ettirmek ister: "İlk sofuluğum, on üç yaşında, annemin ölümüyle başladı. Hemen her gece annemin ruhuna Yasîn okurdum. Müslümanlık âlemine o kapıdan girdim

diyebilirim.” (Kemal, 2022a, s. 42). Şair her ne kadar sofuluğundan dem vursa da onu bir atmosferin içinde yaşatan esaslı ses geriye tek bir resim bile bırakmadan susmuştur. Bu talihsizliğe bütün ömrünce, “bir resmi hayatımın en büyük bir yadigârı olurdu,” diyerek hayıflanmıştır. Gidenlerin geride bir şey bırakmadan kaybolması onu dünden kalan, devam eden, hâlâ yaşayan bir şeylerin arayışına yönlendiren esas sebeplerden olmalıdır.

Annesini kaybetmesi Yahya Kemal’in içindeki yekpare aynanın ilk kırılmasıdır. Düştüğü boşluktan babasına tutunarak kurtulmaya çalışsa da başarılı olamaz. İbrahim Bey, Nakıye Hanım’ın ölümünden bir yıl sonra evlenir ve Üsküp’te Vardar’ın kenarında eskisi gibi geleneksel olmayan muhacir mahallesinde bir ev tutar. Değişen aileye ve mahalleye ayak uyduramayan Yahya Kemal aile yuvasının sıcaklığını tümünden yitirir. Bir süre sonra yatılı olarak Selanik İdadisi’ne gönderilir. Hastalıklar, okul derken hayatı hiçbir zaman eski nizamını bulmaz. Üsküp ile Selanik arasında kalmış gibidir. Bir yandan camileri ve şadırvanlarıyla Köhne Üsküp’e özlem duyarken (Kemal, 2022a, s. 118) diğer taraftan daha “medeni şehir” Selanik’te yetiştiğinden çok başka bir yaşama doğru atılır.

Üsküp ve Selanik’te aradığını bulamayan Yahya Kemal’e yeni bir okula kaydolmak amacıyla İstanbul’un ufku görünür. 1902 Nisan’ında yani 18 yaşında İstanbul’a gelince Fazlıpaşa’da akrabası Besim Ömer Paşa’nın evinde kalmaya başlar. Kayıt dönemini kaçırdığı için Galatasaray’dan kabul alamaz. Dönem başında bir daha başvurması istenir. Fakat lisan şartını yerine getiremediği için Galatasaray’dan ve daha sonra başvurduğu Robert Kolejinden kabul alamaz. İbrahim Bey’in köşkünde iken “Sarıyer âlemlerini” keşfeden şair, kalan zamanlarında şiirle meşgul olmaya başlar. Servet-i Fünun mecmuaları baş tacıdır. Bir yandan da Batılı romana hevesi başlar ve önceleri belli belirsiz duyduğu Paris’e ilk bağlanması bu yolla olur.

Paris o yıllarda hemen hemen bütün memleket gençliğinin hayalidir. Memleketteki hafiyе havasının da etkisiyle romanlardaki Batı hayatına, oralardaki şehirlere, tiyatrolara, hür insanlara özlem duymaya başlar. “Memleketi zindan, Avrupa’yı nurlu bir âlem gibi” (Kemal, 2022a, s. 89) görür. Bu özlemde sanat ve hürriyet aşkı kadar Jöntürklerin de etkisi vardır. Yahya Kemal daha önce Selanik’ten bildiği ve Üsküp’te Ragıp Efendi’den dinlediği Jöntürk hikâyelerini (Kemal, 2022a, s. 73) “Sarıyer âlemlerinde” Paris’ten gelen Şekip Bey’den yeniden dinler. Bu vesileyle de Jöntürk sevgisi ve Paris özlemi iyice artar.

2.3. Kaçış

Yahya Kemal’in uzaklara gitme duygusu annesinin ölümüyle birlikte ortaya çıkmıştır (Kaplan, 1999, s. 259). Bu duyguyu gerçekleştirme şansını İstanbul’da bulur ve bir Fransız acenta memurunun yardımıyla Paris’e kaçar. Ahmet Ağâh olan adını Yahya Kemal’e çevirir (Baydar, 2015, s. 79). Paris’te 1903 ve 1912 yılları arasında kalır. İlk günlerinde, heyecan duyduğu

Jöntürklerin arasına katılsa da beklediği ortamı bulamaz. Bu erken vazgeçişte ortamın zayıflığı kadar babasından gelen uyarılar ve gönderilen paranın kesilmesi korkusu da vardır. Quartier Latin’de dar bir oda kiralayıp Jöntürklerle ilişkisini azaltır. Gözü sanat âlemlerindedir. Fakat Fransızca bilmeden bu ortamlara girebilme şansının olmadığını anlamıştır. Kırsalda kalan Meaux Kolejine yazılarak büyük bir çaba ile bir yılda eksikliğini tamamlar ve Quartier Latin’e geri döner.

Dönüşünde iki yıllık Sciences Poitique’e kaydolsa da gözü Quartier Latin’dedir. Paris üniversitelerinden çıkan öğrencilerin bu mekânda Latince konuşmaya devam etmesi sebebiyle Quartier Latin (Latin mahallesi) adı verilen ve “asıl canlılığını Sen Mişel Bulvarı’nın teraslı kahvelerinde görmek mümkün olan bu mahalleden” (Ayda, 1984, s. 32) ayrılmaz ve dokuz yıl boyunca Paris’e bu pencereden bakar (Ayvazoğlu, 2008, s. 387). Abdülhak Şinasi’nin “Açık bir üniversiteye” (Hisar, 1959, s. 10) benzettiği bu semt onun hakiki eğitim yeri olur.

Talih onu “La belle époque (güzel devir)” denen yani yirminci yüzyılın başı ile Birinci Dünya Savaşı’na kadar geçen sürede Paris’e taşımıştır. Yahya Kemal’in de içinde bulunduğu dönem Fransız şiir tarihinde çok önemli senelerdir. Aşırı cereyanlar bu senelerde durulmuş, elde edilen kazançların bilançosu bu senelerde yapılmıştır (Ayda, 1998, s. 24). Yahya Kemal’in “Eski Paris” diye övdüğü şehir bu Paris’tir.

Yahya Kemal Paris’te iken Jöntürlük gibi siyasi meselelerle neredeyse hiç ilgilenmez. 1904’ü Paris’te kilise ve din düşmanlığının azdığı, sosyalist cereyanın sert bir rüzgâr gibi estiği bir yıl olarak anlatır. “İstanbul’dan çıkarken zaten dine karşı kafamda şedid bir aksülamel vardı. Paris’te dinsizliğim arttı.” (Kemal, 2022a, s. 121) diye de ilave eder. Sokaklarda kalbi genişleyerek ve gözyaşları içinde dinlediğini söylediği Enternasional rüzgârının etkisi uzun sürmez. O Fransız edebiyatıyla bilhassa Baudelaire, Valery, Verlaine ve Heredia gibi şairlerle ilgilenir. Yahya Kemal’den evvel Paris’e gidenler “Paris’in fizikî yapısı, binalar bahçeler, çarşı, eğitim, ticaret askeriye gibi somut varlıkların, maddî yapının ve günlük hayatı ve medeniyeti oluşturan fikir sisteminin üzerinde durmuşlardı. Yahya Kemal ise hepsinin evvelinde olan ideyi ve ruhu tanımakla kalmamış, onu yaşamayı başarabilmiştir.” (Şenler, 2008, s. 153 - 155).

Yahya Kemal, Paris’in o muhteşem çağının bittiği günlerde (1912) memlekete döner. “Hazin Musahabe” adlı yazısında Paris’in en güzel dönemini gördüğünü peşinden gelen yıllarda şehrin o büyüsunün kalmadığını anlatır (Kemal, 2017, s. 138). Kendisi pek bahsetmese de dönüş kararının en önemli sebebi, mali durumu bozulan babasının artık para göndermemesi olmalıdır. Paris’te düzenli bir tahsil almamıştır. Babasının nazarında “bir baltaya sap olamamıştır.” (Uysal, 2006, s. 139). Trenin hareketiyle birlikte adeta damarları kopmuş gibi (Kemal, 2022a, s. 107) geriye döner.

2.4. Yeniden İstanbul

Yahya Kemal, Paris'ten İstanbul'a döndüğünde Balkan savaşları patlak vermiş "Firuze kubbeleriyle vatanın şehri" olan Üsküp yitirilmiştir. Bütün bu kayıp zamanlarında şair daha çok bir hayalin içindedir. Tıpkı Albert Sorel'den ve Hippolite Taine'den dinlediği, HJ Heredia'dan öğrendiği gibi "geçmişe kendi tarihinin içinden bakmayı" (Uysal, 2006, s. 117) deneyen "yeni bir ses ve bakış"ın sahibidir. Bu yeni ses ve bakış sahibi genç, kısa zaman içinde İstanbul'da iyi bir muhit edinmekte zorluk çekmez. İşsiz ve gelirsiz olmasına rağmen dost davetlerinde, misafirliklerde el üstünde tutulur.

İlk misafir edilmelerin ardından Yakup Kadri ile önce Erenköyü'ne sonra Büyükada'ya yerleşir. Peşinden gelen yıllarda (1913-1918) "daimî ikametgâhı Büyükada'da olmakla beraber kışları Şişli'de" (Banarlı, 1960, s. 138) kalır. 1919 yılına kadar Yahya Kemal'in özellikle yazlarını geçirdiği Büyükada günleri oldukça rahat ve neşelidir. Aşk hikâyeleri, Ada gezintileri, dost meclislerinde şair; tıpkı Paris'te geçirdiği yıllar gibi ömrünün yeni bir kısmetini daha yaşar. Bunun yanında tarih ve edebiyat dersleri olmak üzere önce Darüşşafaka'da daha sonra Medresetü'l-Vâîzîn'de ve Darülfünun'da hocalık yapar. Çok kazanmasa bile seçkin insanlar arasındadır ve özellikle sanat ortamlarında itibarı büyüktür.

Şişli, Kadıköyü ve Erenköyü'nde geçen kışlar gibi, Büyükada'nın sefa günleri derin bir acı ile son bulur. Birinci Harb'in ardından İstanbul işgal edilir. Sokaklarda Fransız ve İngiliz askerleri dolaşmaktadır. Azınlıklarda özellikle de Rum ahalide Yunan bayraklarını evlerine, işyerlerine asanlar; dükkân pencerelerine "Zito! [Zafer]" yazanlar görülmektedir. Anadolu'da kurtuluş savaşı başlamıştır. Yahya Kemal bu yıllarda "Dergâh Mecmuası etrafı"nda (Kaplan, 1999, s. 251) zaman geçirir. Dergâh ve diğer dergilerde milli mücadeleyi destekleyen mühim yazılar yazar. Gerek savaş yıllarında gerekse de sonrasında İstanbul'dan ayrılmayan şair için hayatında kırılmalara sebebiyet verecek olaylar yaşanmamıştır.

Cumhuriyet'in ilanının ardından Urfa, Yozgat gibi vilayet mebuslukları dolayısıyla Ankara'ya gidip gelme; Polonya, İspanya, Pakistan gibi ülkelerdeki çeşitli elçilik görevleri sebebiyle yurt dışına çıkıp dönmesiyle devam eden bir İstanbul hayatı vardır. Yahya Kemal İstanbul'a geliş gidiş meşgaleleri arasında bir eve ve aileye sahip olamaz. Onun ömrü misafirliklerde ve daha sonra da otellerde geçer. Tıpkı Paris'teki yaşantısına benzer bir bohemlikle İstanbul'da ömrünü tamamladığını söylemek mümkündür.

3. Huzursuzluğun Ardında Duran Çatışmalar

Tanpınar, İsmail Dede Efendi için "iki ayrı rüzgârda çırpınmak" (Tanpınar, 2019, s. 285) ifadesini kullanır. Bu tanımlamayı Yahya Kemal için de yapmak mümkündür. O Doğu ile Batı'nın eşliğinde yaşamış, sanatının nizamını o

eşikten belirlemiştir. Kendini hep annesinin tarafında hissetmesine rağmen babasının çevresinde vakit geçirir. Üsküp'ü sever ve özlerken Selanik'te olmaktan memnundur. Her şeyi “Yeni Usul” mekteplerden öğrenmişken kalbi, diline şeker yalıtılıp gönderildiği “Eski Mektep”te atar. Frenk şapkalı ve elbiseli gezerken gözü, ruhu sarıklı ve fesli insanlar arasındadır. Taksim’de, Kadıköyü’nde, Büyükkada’da yaşarken Üsküdar’a bakar ve Kocamustapaşa’yı özler. İlhamını bulduğu yer Paris iken İstanbul’u yazar. Paris’ten gelmiştir ama bir yandan da taşra kökenlidir.

Tarihe ve edebiyata yeni bir sentezle bakabilen Yahya Kemal annesinin ölümüyle birlikte kaybettiği bütünlüğü bir daha yaşayamaz. Bunda birbirine zıt görünen kendi duyuş ve yaşayış biçimi etkili olmalıdır. Şairin arada kalmışlıkları başlangıçta kendi iradesi dışında gerçekleşirken kararlarını kendisinin aldığı sonraki yıllarda da bu çatışmalar devam eder. İnsanın ne anne babasını ne de doğup büyüyeceği memleketi seçme gibi bir şans vardır. Yahya Kemal anne ve baba çatışmalarının, Üsküp ve Selanik tartışmalarının yapıldığı dönemlerde çocukluk yaşlarını sürdüğü için onun tercihlerini keskin bir tanım içinde sunmak zordur. Şairin daha sonra ruhî ve kültürel sorunlarının devam etmesi bir maruz kalma değil bir karar verme evresi olarak görülebilir. Bu sebeple Yahya Kemal’in iradesi dışındaki çatışmaları dış sebepler, iradesiyle devam eden çatışmaları ise iç sebepler başlıklarıyla incelemek mümkündür. Karşılaşılan örnekler bir huzursuzluğa yol açan ailevi, ruhî ve kültürel sorunları daha net görmemize imkân verdiği gibi çocukluğundan bu yana sürdürdüğü sorunların da neler olduğunu gösterebilir.

3.1. Dış Etkiler Etrafında

3.1.1. Anne – Baba

Yahya Kemal’in anne ve babasının hayat anlayışlarının birbirine uyumlu olduğunu söylemek zor. Nakıye Hanım evine ve âdetlerine düşkün iken Baba İbrahim Bey dışarıdaki hayata ilgili; eğlenceye, işrete bigâne kalmayan biridir. Bu iki farklı anlayış sahibi karı koca, bazen evde de tartışırlar. Hatta bir keresinde Nakıye Hanım, İbrahim Bey’in içkisini dışarıda içmek yerine hiç değilse evde içmesini talep ederek (Kemal, 2022a, s. 6) orta bir yol bulmaya çalışır. Bu teklif geçici bir çözüm getirirse de bir zaman sonra İbrahim Bey’in Selanik’e taşınmaya karar vermesiyle tartışmalar yeniden büyür.

Yahya Kemal, anne ve babasının zıtlaşmasında daima annesinin tarafını tutmasına rağmen istek ve yaşantısı babasından farklı değildir. Babasının arkadaşlarının muhabbetlerine ilgi duyar. Annesi hastalık günlerinde onu yanında görmek istemesine rağmen Yahya Kemal dışarıda oyun peşindedir (Kemal, 2022a, s. 10). Yahya Kemal’in bu tavırlarına bakınca onu sevdiği ve inandığı şeylerden ayrı tutan engel olamadığı bohem bir his taşıdığı düşünülebilir. Şairin erken yaşı ve kaynakların sınırlılığında dolayı kesin bir hüküm verebilmek güç görünüyor. Ama çocukluğundaki bu tavırlar

ile onu sevdiklerinden ayrı tutan tercihlerinin bir ilişkisi olabileceği göz ardı edilmemelidir.

Nakiye Hanım'ın ölümü ve babasının yeniden evlenmesi ile Yahya Kemal'in İbrahim Bey ile arası iyice bozulacak ve sığınağı olan annesini yitirşinin boşluğunu en derin hâliyle o zaman idrak edecektir. Bu boşluk, ömrü boyunca kapanmadan devam eden bir mazi rüyasına dönüştüğü gibi sanatının da mühim bir ilhamı olacaktır.

3.1.2. Üsküp – Selanik

Anne ve babanın kültürel ayrışmasında Nakiye Hanım'ın zihniyetini Üsküp kültürüyle, İbrahim Bey'in zihniyetini ise Selanik kültürüyle değerlendirmek mümkündür. Üsküp daha muhafazakâr, geleneklerini yaşatan bir şehir iken Selanik daha kozmopolit ve Batılıdır.

Üsküp'ün hikâyesi Yıldırım Bayezid'in vatanın bir müdafaa kalesi olarak şehri şimale karşı kurmasıyla başlar. Üsküp zamanla Rumeli'de Türk İslam inancının tekâsüf ettiği bir Yıldırım Bayezid Han diyarı olur. Evlâd-ı fatihân onun yadigârıdır. Şehir, bütün fetih hikâyelerinin canlı bir şahidi gibidir ve her taşında milliyetin ruhu şekillenmiştir. Karşılaşılan manzara Fatih devrinin ruhani bir mezarlığını andırır.

Her köşesinde bir evliya yatar. Bu sebeple Halk Üsküp'te en az Bağdat'ta olduğu kadar evliya yattığına inanır. Şehrin mirası o kadar sağlam o kadar kendisidir ki, İstanbul'un fethinde kanını döktükten sonra Haliç kenarında Üsküplü mahallesini kurmakla İstanbul'a ilk Türk mayası bu şehirden çalınmıştır. Şehrin Yıldırım Bayezid devrinden beri değişmemiş bir zihniyeti vardır. İnsanları karakterli, dinine bağlı ve efendi bir millettir. Her biri Murad-ı Sâni devrinin canlı birer resmi gibidir. Seciyeleri ve sıhhatleri demir gibi olan bu ihtiyarları gören bir İstanbullu, Naima Tarihi'nden fırlamış zanneder (Kemal, 2022a, s. 53-55).

Yahya Kemal'in Selanik'te hürriyet hissi güçlenir. Unutmamalı ki Selanik bu yıllarda saray muhalifî insanların yaşadığı, Jöntürklük rüzgârının estiği bir şehirdir. Yahya Kemal, annesinden çok babasının anlayış dünyasına denk gelen bu şehirde ilk defa “asi” ruhlu insanlar görür ve onlara bir yakınlık hisseder. Hatta bir keresinde babasının arkadaşlarıyla konuşurken söze karışarak Abdülhamit'e ağır hakaret içeren sözler sarf eder. Buna şahit olanlar onu bir kenara çekerek yaptığının yanlış olduğu tembih ederler. Yahya Kemal Paris'e kaçarken görevlilere, Avrupa'ya kaçma amacının Abdülhamit aleyhine yazı yazmak olduğunu söyler (Kemal, 2022a, s. 98).

Yahya Kemal, anne ve baba arasında kaldığı gibi Üsküp ve Selanik arasında da ikileme düşer. Gerçi şair bu ayrışmada da Üsküp'e yakın duruşunu her fırsatta anlatır. “Kaybolan Şehir” şiirinde bahsettiği şehir Üsküp'tür ve Üsküp “Balkanlarda dökülen kanın lale bahçesidir.” (Tanpınar, 2005, s. 162).

Ama o çocukluk yıllarında kimsenin onu zorlamadığı zamanlarda da Selanik'te yaşamaya devam etmiştir. Hatta annesi onun bu tercihini yadırgamış ve rahatsız olmuştur (Kemal, 2022a, s. 10). Yahya Kemal her ne kadar gelenek, Üsküp, anne metaforu etrafında birleşse de ruh dünyasının muhalif rüzgârlar arasında bocalamaya başladığı açıktır.

3.1.3. Yeni Mektep – Mektep-i Edep

Yahya Kemal beş yaşında iken geleneksel usulle “Şekere bulaşmış bir parça mürekkep yalatılarak” öğrenci alayına dâhil edilir. Mektep “Yeni” adını nereden almış pek belli değil. Adı “Yeni” olsa da terbiye şekli eskidir. Bu mektebe dair hatırladıkları, ilahiler, sopa yemeler ve haylazlıklardır. Üç senede elifbayı çözemez. Buna rağmen yeni usullerle eğitim veren Mekteb-i Edeb'e geçmeyi hiç istemez. Lakin babasına karşı gelemediği için Mekteb-i Edeb'e yazılır. Bu mektepte üç senede sökemediği elifbayı kısa zamanda söker. Değişen sadece kısa zamanda elifbayı çözmesi değil zihnindeki pek çok fikirdir. Bu durum için “Yeni Mektep'ten Mekteb-i Edeb'e geçişim Şark'tan Avrupa'ya geçişim oldu.” (Kemal, 2022a, s. 35) der. Etkisi düşünüldüğünde buradaki değişim de annesinin ölümü, Üsküp'ün yitirilişi gibi büyük kırılmalardan biri gibi görünür: Şark'tan Avrupa'ya geçmek... Eski usul mektebi sever ama ne öğrendiyse yeni usullü olan mektepten öğrenir. Dediği gibi ne tam anlamıyla Şark'tan Garb'a geçmiştir ne de Garb'tan Şark'a tam bir dönüşü olmuştur.

3.2. Kendi İsteği Etrafında

3.2.1. İstanbul – Paris

Yahya Kemal'in içinde yer eden şehirler sıralanacak olursa Üsküp, Paris ve İstanbul başta sayılmalıdır. Nice başka şehirler görüp oralarda yaşasa da gönlünde ve dilinde hep bu üç şehir kalmıştır. Üsküp doğduğu ve ruh mayasını aldığı yer iken İstanbul ve Paris zihniyetinin olduğu şehirlerdir. Batı ve Doğu'nun iki sembol şehri sayılabilecek İstanbul ve Paris, Yahya Kemal'in ruh dünyasının iki yakası gibidir.

“Memleketi zindan Avrupa'yı nurlu bir âlem” (Kemal, 2022a, s. 89) gibi görmektedir. Genç yaşta Paris'e kaçarken geride inancını, milliyetini, bütün aidiyetini bıraktığını söyler. Ama hayat hikâyesine bakınca bıraktığını söylediği şeylerin pek de gerilerde kalmadığı görülür. Paris'te kaldığı dokuz yıl, tam anlamıyla “arayış” yılları gibi durmaktadır. Bu “arayış” terk ettiğini, koptuğunu düşündüğü bütün değerlerle yeniden bir yüzleşme ve onları yeni bir gözle okuma imkânı sağlar.

Yahya Kemal her ne kadar değerlerini geride bıraktığını itiraf etse de zihnen uzun süre boşlukta yaşamadığı görülür. Özellikle Albert Sorel'in tarih derslerine ilgi duyar ve bu dersleri hiç kaçırmaz. Bir yandan Fransız şiirini öğrenir ve incelerken bir yandan da divan şiirinin yeni sesini arar. Yetmezmiş gibi Londra'da kaldığı yıllarda bir de Türk destanı yazmaya koyulduğunu

söyler. Ama destanını yazdığı memleketine dönmeyi düşünmez. Bazı geceler rüyasında İstanbul'da olduğunu görür. Uyanıp da Paris'te olduğu fark edince çocuk gibi sevinir. Vatan en büyük arzudur ama ömrünü Paris'te geçirmek ister (Kemal, 2022b, s. 227). Paris'ten İstanbul'a geri dönerken damarlarının koparıldığını (Kemal, 2022a, s. 107) düşünecek kadar Paris'e bağlıdır.

Dokuz yılın ardından memlekete dönerken “Müslümanlaşmış, kendi vatandaşları için fazla mütehassis bir ruha rücu” (Kemal, 2022a, s. 145) etmiş olduğundan bahseder. Bir zaman sonra Paris'e özlemi İstanbul'da yavaşça kaybolur. İstanbul, “sade bir semtini sevmenin bile bir ömre değ”eceği Aziz İstanbul'a dönüşür. Bütün dünya şehirlerinin güzelliklerini yaratan İstanbul'dur ve en mutlu kişi İstanbul'da “çok yıl yaşayan, ölen ve yatan”lardır.

Kendi deyişi ile özetleyelim: Paris'e alafanga olarak firar etmiş, memlekete alaturka olarak dönmüştür (Uysal, 2006, s. 143). Ama içindeki karşıt esintiler hiç dinmemiştir. Yahya Kemal “İstanbul'a dönerken sanki içimden bir şeyler kopuyordu” derken arkadaşı Yakup Kadri, “Sanki memleket dışına hiç çıkmamıştır.” (Karaosmanoğlu, 1990, s. 110) der. Acaba Yahya Kemal hangisidir? Paris'ten kopamayan mı, İstanbul'dan hiç ayrılmamış gibi olan mı? Bütün bir gece “Türk Destanı” yazmak için dönüp duran mı, uyandıığında İstanbul'da değil de Paris'te olduğuna dua eden mi?

3.2.2. Üsküdar – Şişli

Yukarıda belirttiğimiz gibi İstanbul Yahya Kemal'in gözüyle Doğu'nun sembolü olarak görülse de İstanbul yekpare bir şehir değildir. İstanbul semtleri, o semtlerde türlü insanları ve hayatlarıyla birbirinden farklı kültürleri barındırır. Fatih'te geleneksel bir hayat tarzı sürdürülürken Harbiye daha Batıdır. Yahya Kemal Şişli, Taksim, Kadıköyü, Büyükdada gibi alafanga semtlerde kalır. Ama bu semtler onun “Ezansız Semtler” olarak tanımladığı ve çocukların Müslümanlık rüyasını göremeyeceğini söylediği semtlerdir.

Yahya Kemal'i “Ezansız Semtler”de yaşatan elbette ki tercih ettiği yeni hayattır. O, bu semtlerde yaşanan alafangalığa kayıtsız kalmayı hiç istemez lakin onunla da hiçbir zaman huzurlu olmaz. Çünkü kendi ifadesiyle bu semtlerde dünden taşınan, süregelen bir hayat yoktur: Bu “semtlerde minareler görülmez, ezanlar işitilmez, Ramazan ve kandil günleri hissedilmez.” Buralarda büyüyen çocuklar “Müslümanlığın çocukluk rüyası” içinde büyümeyizler. Kendi “Ezansız Semtler”de yaşasa da ruhu, gönlü daima kenar semtlerdeki bir geçmiş yadigarı gibi yaşayan insanlar arasında kalır.

Taksim'de Park Otel'in pencerelerinden “Üsküdar'ın Dost Işıklarına” bakarak avunur. Şişli ve Kadıköyü'nün alafanga insanları arasında “Kocamustapaşa'nın ‘hüznü bir zevk edinmiş’ mü'min, mütevekkil, yoksul insanlarını hayal ederek teselli bulur.” İçinde gizli bir his ona “Gitme! Kal! Sen bu taraf halkındansın.” dese de kalamaz ve “Ezansız Semtler”e döner.

Onlardan ayrıldığına üzülse de içinde “böyle duygularının kal”masına sevinir, şükreder. Oruçsuzdur ama oruç tutan insanların ikliminde huzur bulur. Aralarında yaşamaz ama o insanlardan biri olmakla gururludur.

Yahya Kemal’in şiirlerinde Üsküdar yaşanacak bir yer olmaktan ziyade maneviyatı ve medeniyeti aksettirmesi yönüyle ele alınmıştır. Üsküdar, bir mekândan çok ruhaniyetiyle öne çıkar (Coşkun, 2008, s. 744). Yahya Kemal orada yaşamaktan ziyade o maneviyatı duymayı yahut görmeyi tercih etmiş gibidir.

3.2.3. Taşra – Şehir (İstanbul)

Yahya Kemal İstanbul’a geldiğinde Galatasaray Lisesi ve ardından Robert Kolejine kabul edilmeyişinin temel sebebi bu okullarda okuyabilmesi için gerekli yabancı dil bilme şartından mahrum oluşudur. Sermet Sami Uysal, “Üsküplü delikanlı” ve daha sonra bizzat tırnak içinde “taşralı genç” ifadesini kullanır (Uysal, 2006, s. 90). Bu cümlelerde Yahya Kemal’in kaydının yapılmamasında üstü örtülü bir şekilde onun “taşralı” oluşu yansıtılmaktadır. Uysal, Yahya Kemal’in taşralılığın küçümsenen etkisini İstanbul’a daha ilk gelişinde hissettiğini ve Paris’e kaçma sebeplerinden birinin de bu olabileceğini söyler (Uysal, 2006, s. 96).

Uysal bu kanaatlerini Münevver Ayaşlı’nın hatıralarını örnek vererek güçlendirmek ister. Münevver Ayaşlı, Yahya Kemal’in “taşralı olmak gibi yenilmez büyük bir kompleksi olduğunu” (Ayaşlı, 2009, s. 67) söyler. Ayaşlı’ya göre Yahya Kemal İstanbul’a gelir gelmez komplekse kapılıp görüştüğü kimseler gibi en ünlü terzilerden kıyafetler alır, onlar gibi davranmaya çalışır ama kâr etmez. İstanbul’a Niş’ten değil de Paris’ten gelmesi lazım geleceğini hemen o zaman fark eder. Ayaşlı; Yahya Kemal’in çok sevdiği Celile Hanım’dan ayrılışını, Celile Hanım’ın bir aralık vapur biletçisine Balkan şivesiyle çıkışmasına bağlar. Yahya Kemal’in çok sevip bağlandığı birinde bile taşralılığı hiç hazmedemediği görülüyor.

Yine Ayaşlı’nın görüşünden hareket edersek: “Nedim’den sonra İstanbul’u en çok seven” (Ayaşlı, 2009, s. 66) edebiyata İstanbul şairi olarak geçen bu büyük sanatçı, aslında hiçbir zaman tam manasıyla İstanbullu olamaz. Onun yaşantısı hep bu ikisi arasında gidip gelir.

Yahya Kemal yemek yemesi (Ortaç, 1960, s. 140) ve kılık kıyafetine özen göstermeyişi (Seyda, 1970, s. 123) gibi bazı özellikleri sebebiyle de pek çok hatıradan eleştirilmesine rağmen aynı sert eleştiriyi yapanlar bile onun medeniyeti duyusu ve ruhî zenginliği konusunda düşüncelerini söylemekten kendilerini alamamışlardır. Bu sebeple Ayaşlı’nın tespiti oldukça ağır kaçmaktadır. Yahya Kemal’in taşra kökenli oluşunun ezikliğini taşıdığı aşıkârdır ama bunu zihni anlamda bir taşralılık olarak görmek oldukça sorunludur.

3.2.4. Kıyafet (Fes – Şapka)

Geçen yüzyılın başında Doğu ve Batı halklarını ayıran en önemli göstergelerden biri de kıyafetlerdi. Fes, Müslüman Doğunun; şapka, Hristiyan Batının en belirgin göstergesi sayılabilir. “Şapka giymeye çok heveskâr” (Kemal, 2022a, s. 101) olan Yahya Kemal, Paris’e kaçarken vapurda ilk iş olarak fesinden kurtulmak ister. Karaya ayak basar basmaz bir dükkândan şapka alıp giyer. Bu onun Batı macerasının ilk alışverişi olması bakımından ilgi çekicidir.

Yahya Kemal şapka ve fes meselesinden birkaç yerde özellikle bahseder. Bunlardan biri Filibe ziyaretini anlattığı yazıdır. Şehri “şapkalı” gezdikleri için Müslüman Türk ahaliye bigâne gibi dolaşmalarını anlatır. Ama bigâne değillerdir. Hatta rast geldikleri bir Türk “şapkalı oldukları halde Türk ve Müslüman” (Kemal, 2022a, s. 47) olduklarını sezmiştir. Bir başka yazısında Üsküp ziyaretini konu edinir. Otuz sene sonra Üsküp’e “şapkalı” olarak dönmüştür. Pek çok yeri ziyaret eder ama okula ilk başladığı Yeni Mektep’i ziyaret edemez. “Zira başı şapkalı” (Kemal, 2022a, s. 35) dır.

Yahya Kemal “eski kıyafetli” insanlara yakınlık duyar ama kendi öyle giyinmez. Başına yeniden fes giymeyi hiç düşünmez ama nazarı hep fesliler arasındadır. Yani kendi tercihi ile sevdikleri yine başka yerededir. Beşir Ayvazoğlu bu çelişkiyi şairin kendince bir “tip” çizmesiyle izah ediyor: “Başka bir deyişle, hem frenk hayatını yaşama alışkanlığından kurtulamayan, hem de öz hayatımızı fevkalâde güzel bulan Yahya Kemal, zamanla iki hayatın da çizgilerini taşıyan –gönlüne göre- bir müslüman tipi çizecektir.” (Ayvazoğlu, 1995, s. 39).

3.2.5. Ben ve Öte

Yahya Kemal’in şiirlerinde bulunduğu zaman, mekân ve bedeninin dışına çıkma isteği görülür. Mehmet Kaplan onun için “Yahya Kemal ‘gerçek’ten hoşlanmaz, hayali sever.” (Kaplan, 1999, s. 261) tespitinde bulunur. Kaplan’a göre Yahya Kemal din duygusunu yitirmesine rağmen sonsuzluk duygusunu yitirmemiştir. Bu sebeple sık sık hayatın darlığından şikâyet eden şair; eski ve yeni, hayal ve gerçek, dün ve bugün, genişlik ve darlık arasında sıkıştığını hissedip ufuklara ve sonsuzluğa özlem duyar.

Yahya Kemal’in özellikle şiirlerinde ele aldığı dinî kavramlar bireysel bir bakış açısıyla değil milletin bir inancı olarak konu edilmiştir. Diğer yandan örneğin “Allah kelimesini Allah’tan değil onun masivasından bahsederken kullanır. Bu kelimeyi ihtiva eden mısralar hüküm değil fiil bildirirler.” (Bilgegil, 2000, s. 550). Kaya Bilgegil Yahya Kemal’in bu yönünün inanç ile ilişkilendirilebilecek diğer kelime ve kavramlar için de geçerli olduğunu söyler. Örneğin ruh kelimesini her zaman dinî manada kullanmadığını ‘varlık bahsinde, cesedin mukabili, bazı semtlerdeki ruhanî havanın âmili,

latifelerden meydana gelen heyet, benlik, iç âlem, asıl ve künh ifade edilirken' şiirlere girdiğini ifade ediyor (Bilgegil, 2000, s. 570).

Fakat Yahya Kemal din duygusunu tamamen yitirmiş ve kavramlarıyla da masivayı ele almış bir şair midir? Özellikle Kaya Bilgegil'in yukarıda alıntılıadığımız çalışması edebiyat âleminde epey tartışılmıştır. Bu tartışmadan hareketle onun deistliğine dair yazılar da kaleme alınmıştır. Ama hakikatte yöntemi ve muhakemesi oldukça su götürür üstelik tamamlanmamış bir çalışma biçimiyle Yahya Kemal hakkında kesin hükümler vermek haksızlık olur. Üstelik Orhan Okay, *Deizm Polemiği ve Yahya Kemal'de Din Duygusu* adlı bildirisinde Yahya Kemal'de inanç mevzusunda kesin kararlar vermenin oldukça güç olduğunu söyler. Okay'ın şu söyledikleri bu makalenin araştırma konusuyla da örtüşür: "Hâlbuki Yahya Kemal'in şiirlerine dikkat edildiğinde inancının, şüphelerinin, tereddütlerinin azabını duyan bir insanı, hiç olmazsa zaman zaman hissetmemek mümkün değildir." (Okay, 2001, s. 70).

Yahya Kemal'in inanç üzerine düşünceleri bütün hayatı boyunca değiştiği gibi inancın ötesinde bir sosyal ve estetik mesele olarak algılanabilecek zenginliktedir. Bu zenginliğin altında dile getirmeye çalıştığımız "arada" duyuş ve hissedişlerin hatta ruh dünyasındaki kırılmaların çok erken başladığını ve ömrü boyunca da devam ettiğini gösterir. Hayatı ile hayalleri arasındaki yaklaşım uzaklaşmalar onun sanatının hakiki yönü gibi durmaktadır.

4. Huzuru Arayış

4.1. Dönülen Ev

Turgut Uyar, Yahya Kemal'in tarih anlayışı için, "bir oluşum, bir süreç değil, bir anılar toplamıdır" (Uyar, 2021, s. 609) der. Yahya Kemal'in sadece tarih anlayışı değil; onun hayatı, duyuşu, yaşayışı ne varsa anılar toplamıdır. Camille Jullian'ın "Fransız milletini bin yılda Fransız toprağı yarattı." (Kaplan, 1999, s. 271) sözünü kendine düstur eden şair, "devam [imtidad]" kavramını fikrî bir hareket noktası hâline getirir.

Paris'ten döndüğü günlerde devam düşüncesini "Akdeniz medeniyeti" üzerine inşa etmeye koyulur. "Türklüğü tarih ortasında ve coğrafyada aramaya giriş[ir]; onun Anadolu Rumeli ve İstanbul'daki yerleşme ve gelişmesini belgelere dayanarak araştır[ır]; böylece, Türklerin Anadolu'ya giriş tarihi olan 1071 Malazgirt zaferini bir başlangıç olarak al[ır]." (Kudret, 1997, s. 605). Özellikle Heredia'nın soneleri etkisinde "Nev Yunani" tarzda "Sicilya Kızları" ve "Biblos Kadınları" şiirlerini yazar. Yakup Kadri şairin o günlerini şöyle anlatır:

Yahya Kemal aynı yerin şarkılarını büsbütün başka bir sesle söylemeye başladıktan sonra bu romantik hava 'neohellenique' diyebileceğim bir rüzgârla dağılıp gitmişti. O andan itibaren

Büyükada, bizim nazarımızda, artık Nenfe'lerle, yarım tanrıçaların konutu ve ölümsüz erlerle ölümlü dişilerin kavuşma yeri olan ve kıyılarında sesleri büyülü sirenler dolaşan, fakat, şimdi hiçbir harita üstünde izleri bile görünmeyen efsane adalardan biri haline gelmişti. (Karaosmanoğlu, 1990, s. 135).

Önce Dünya Savaşı ardından da işgal günleri dolayısıyla Yahya Kemal'in Yunan düşüncesinden koptuğunu ve daha da yerli fikirlere doğru yöneldiğini söylemek mümkündür. Beşir Ayvazoğlu, Yahya Kemal'de "Nev Yunanî"likten sonra yerli ideallere doğru yöneldiği "1912'den 1922'ye kadar geçen yıllarının onun hayatının hakiki şekillenme dönemi olduğunu" (Ayvazoğlu, 2002, s. 47) söyler ve şairin bu yıllarını Eve Dönen Adam metaforuyla adlandırır. Ayvazoğlu'nun bu adlandırmasında Yahya Kemal "evden kaçan", sonra "eve dönen" ve en son "evdeki yangın"la ilgilenmeye çalışan aydın bir Türk genci hüviyetindedir.

Oysa ömrü boyunca evsiz yaşamış ve birbirine zıt yığınla düşünceyi birleştirmeye çalışmış Yahya Kemal için bir "ev" metaforu oluşturabilmek sorunlu bir meseledir. "Kaçmak" veya "dönmek" fikrini Yahya Kemal'de bir yere bağlı olarak düşünmek zordur. Niyeti ve düşünceleri ne olursa olsun gerçek olan şey; kaçtığı Paris'te "sığınmacı", döndüğü İstanbul'da terk ettiği "ev" in fertlerinden biri olduğudur. Paris'i sevmesi, oradan kopmaması bu gerçeği değiştirmez. Yahya Kemal de her sığınmacı gibi daima tedirgindir. O dönem Paris'inde yaşadığı masalsi hayatı belli bir maddi destekle sürdürebilmektedir ve süresi kısıtlıdır.

Daryush Shayegan da sığınmacıyı tedirgin bir insan olarak görür. Bu yüzden de her şeyden korktuğunu "Emniyet Müdürlüğü'nden, sığınmacılar bürosundan, yolunu şaşırılmışlar sığınağından. Kendi gölgesinden korkar. Gururu ve özsevgisi de dâhil her şeyi kaybetmekten korkar (...) Öldükten sonra cesedinin başkalarının başına kalmasından çekinir." (Shayegan, 2012, s. 100). Yahya Kemal Paris'te sanat ortamlarında yer bulmuş bile olsa sonuçta ülkesindeki istibdattan kaçmış bir sığınmacıdır. Onun genç yaşında Paris her ne kadar sıcak görünse bile o aileden biri olmadığını farkındadır. Belki tam da Shayegan'ın düşündüğünü hissettiği için oralarda bir Türk destanı yazmaya koyulmuş ve gerçekten "sığınabileceği" bir tarih inşa etmeye başlamıştır.

Sığınmacının yabancı olduğu yüzlerde duyduğu bu endişeye karşın "konuşmayı, anlamayı sevmeyi, özlemeyi, sıcaklığı, şefkati, özeni, bağlılığı, fedakârlığı erkek ya da kadın olmayı evde, evdekilerden öğreniriz." (Birkan, 2021, s. 19). Yaban diyarın korku ve endişesine karşın evin güven ve sevgisi vardır. Yahya Kemal'in yurda döndüğünde karşısında böyle aşına yüzler bulduğundan şüphe yoktur. Ama bu aşinalıklar "ev" in onu beklediği anlamına gelmez. Zaman hiçbir şeyi aynı bırakmadığı gibi evi, sakinlerini hatta terk edip gidenlerini aynı bırakmaz. "Eve dönmek için her zaman çoktan geç kalındığını, ne dönülen yerin bırakılan yer, ne dönen kişinin vaktiyle giden

olduğunu hepimiz kendi hayatımızdan biliriz.” (Gürbilek, 2020, s. 31). Yahya Kemal yurda döndüğünde neleri yitirdiğini “Kaybolan Şehir” şiirinde derin bir yoksunluk içinde anlatır. Dün ile bugünü, hayal ile hakikati fikir ve estetik duyusunun boy verdiği bu kaynaklar ile bağının kesilmesi Mehmet Kaplan’ın ifadesiyle onu inançsızlığa kadar götürür (Kaplan, 1999, s. 261).

4.2. Kaybedileni Aramak

Ağaç yuva dışında da kuş için bir barnaktır, diyen Bachelard “yuvayı barındırma onuruna sahip olan ağaç, yuvanın gizine de katılır,” (Bachelard, 1996, s. 117) düşüncesindedir. Yahya Kemal’in Üsküp’teki yuvası dağılmıştı ama o yuvayı barındıran ağaç ayakta idi. Üsküp kaybedilse de İstanbul, Üsküp’ün gizine sahipti. Yahya Kemal’in İstanbul’da böylesi bir gizlin peşine düştüğünü söylemek mümkündür. “Açık Deniz”, “Ses”, “Nazar”, “Erenköyü’nde Bahar”, “Deniz Türküsü”, “İtri” gibi şiirler bu gizi arayan şiirler olarak okunabilir. Bu şiirlerden sonra İstanbul “bir roman kişisi” (Süreya, 2006, s. 404) gibi belirmeye başlar.

Arayış günleri onu yer yer nihilizmin büyük boşluklarına taşısa da bir parçalanmaya götürmez. Yahya Kemal, olumsuzlukları bir terkip etrafında birleştirmeyi başarır. Tanpınar’ın ifadesiyle: “Bir taraftan yeniyi ve eskiyi tıpkı bu bölünen aile kolları gibi devam ettirir, öbür yandan da batılı şiirimizde eskiyle bir birleşme haddi arar.” (Tanpınar, 2005, s. 155). Ömrünün son yıllarına doğru yitirdiklerini ve o yitiklerinin nerelerde uç verdiğini görme ve anlatma peşine düşmüş gibidir. “Ziyaret”, “Atık Valdeden İnen Sokakta”, “Kocamustapaşa”, “Süleymaniye’de Bayram Sabahı” gibi şiirleri bu his ve arayışların daha açık bir delili olarak okunabilir. Süheyl Ünver, “Atık Valde’den İnen Sokakta” ve “Kocamustapaşa” şiirlerinin Üsküp’ten ilham alınarak yazıldığını daha evvel İstanbulluların umurunda bile olmayan iki semtin Yahya Kemal’in dile getirişyle öne çıktığını söyler:

O İstanbul’da Niş ve Üsküb’ü arıyordu. Zira oraları ufak ve kubbeli camiler, Roma kaldırım sokaklar, birer katlı dükkânlar, bir buçuk iki katlı evler, bunları güzelleştiren ufak mahalle mektepleri, suyu ‘Ve sekahüm Rabbühüm şeraben tahirâ’, ‘Ve Cealnâ minel mai külle şey’in hây’ ayetlerini okuyarak akan çeşmeler, sebircikler, medreseliklerle doluydu. Müslüman- Türk kültürüne has bir incelikle o şehir ve bucaklarımızı bizim dekorlarımız süslüyordu. (Ünver, 1980, s. 141).

Çocukluk günlerinde şehre tepelerden bakmayı seven şair bu alışkanlığını İstanbul’da hiç vazgeçmeden devam ettirir (Karakuş, 2018, s. 38). Üsküp’ün Vardar’a bakması gibi tepelerden denize bakan Üsküdar’ı çok sever. Tıpkı Üsküp gibi merkezde iki büyük camisi olan Üsküdar onu çocukluk günlerine çağırır bir sihir yeri gibidir. Bu yakınlıklar vesilesiyle Üsküdar’ı İstanbul’un fethini gören talihli bir semte, Kocamustafaşa’yı İstanbul’u fetheden ruhu

taşıyan insanların mahallesine, bir rüyada gördüğü Eyüp'ü de "İslam cennetinin bir bahçesine" (Kemal, 2017, s. 106) benzetir.

Mehmet Kaplan'a göre "Yahya Kemal'in İstanbul'un eski semtlerinde aradığı şey, tarih ile beraber kaybetmiş olduğu ve kaybettiğine çok üzüldüğü 'manevi' havadır." (Kaplan, 1999, s. 264). Bu semtlerin halkını da tıpkı Malazgirt ovalarından Konya'ya, Bursa'ya, Filibe'ye ve dahi Üsküp'e ulaşmış halkla aynı bulur. Bu sebeple Yahya Kemal kendisinin "onların meşrebi, iklimi ve ırkından" olduğunu söyler. "Kuru ekmekle bayat peyniri lezzetle yiyen, çeşmeden her su içerken 'Şükür Allah'a!' diyen", "sade maişetlerin en safında" ve "ruh esen kuytu mezarlıkların etrafında, biraz ahşapla, biraz kerpiç"ten mütevazı dünyalarında yaşayan insanların fetihten bugüne süregelen bir hayatı sürdürdüklerine inanır. Sade yaşamışlardır ama büyük eserler çıkarmayı bilmişlerdir. Sadece Süleymaniye bile kendi kubbesi altında her şeyi tutup saklayabilecek bir kudrete sahiptir. Bu sebeple de şair, asırlardır ufuklarla yarışan akıncı cetlerinin ihtirasını onun ruh ikizlerinde aramış ve bulmuş gibidir: "Öyle sinmiş ki bu vatan semtine milliyetimiz / Ki biziz hem görülen, hem duyulan, yalnız biz." (Kemal, 2021, s. 26). Ama esas pay millet olabilmekte ve onu devam ettirebilmektir:

Kopmuşuz bizler o öz varlık olan manzaradan
Bahseder gerçi duyanlar bir onulmaz yaradan;
Derler: İnsanda derin bir yaradır köksüzlük;
Budur âlemde hudutsuz ve hazin öksüzlük.
Sızlatır bazı saatler dayanılmaz bir acı
Kökü toprakta kalıp kendi kesilmiş ağacı.
Ne yazık! Doğmuyoruz şimdi o topraklarda! (Kemal, 2021, s. 29).

Oysa Yahya Kemal, Rakofça kırlarının hür havasında yüreğinde akıncı cetlerinin ihtirasını duyarak büyümüştü. Yıkımın büyüklüğünün farkındaydı. Ama yine biliyordu ki "Süleymaniye'de Bayram Sabahı" beliriveren, "nefer esvaplı biri"lerinde devam eden ve hiç sönmeyecek olan bir ruh vardı: "Görünür halka bugünlerde teselli gibi o / Hem bu toprakta bugün, bizde kalan her yerde / Hem de çoktan beri kaybettiğimiz yerlerde." (Kemal, 2021, s.5).

Yahya Kemal'in ömrünün sonuna doğru sığındığı kenar semtlerde insanlar gerçekten "aziz ve mütevekkil" insanlar mıydı, bu tartışılabilir ama Yahya Kemal'in onları tarihin dünden bugüne devam eden insanları olarak gördüğü bir gerçek. Onu sur diplerinde fetih günlerinin hülyası içinde, vatan semtlerinin kaldırımsız, daracık sokaklarında ve beş yüz yılın bakiyesi gibi dolaştıran da böyle bir his olmalıdır. Ama Yahya Kemal bu semtlerde uzunca kalamaz. Dönüp geldiği yer "Ezansız Semtler"dir. Bir tarafı Fatih'teyse öte

tarafı hep Harbiye'dedir. Adımının birini Kocamustapaşa'ya atmışsa ötekini Cadde-i Kebir'e uzatır. Huzuru da huzursuzluğu da bu ayrılığın içinden doğar. Bu yüzden ömrünün sonuna kadar "İstanbul'da bir göçebe olarak yaşaması" (Süreya, 2006, s. 400) bir "ev"e sahip olamadan ölmesi onun huzursuzluğunun en net göstergesidir.

5. SONUÇ

Yahya Kemal Türk edebiyatında gelenek ile moderni sentezleyebilen bir şair olarak haklı bir yer edinmiştir. Düşünce ve sanattaki esas yeri sentezleme kabiliyetinden gelmesine rağmen onun sevip özledikleri ile yaşantısı birbirinden kopuk, birbiriyle çelişen bir görünüme sahiptir. Yahya Kemal üzerine yapılan çalışmalarda onun sentez kabiliyetine ağırlık verilirken bu birbiriyle uyuşmayan eylem ve söylemi üzerinde pek durulmamıştır.

Yahya Kemal'in geleneksel duyuş ve düşüncesinde annesi ve Üsküp'ün önemi büyüktür. Yahya Kemal'in önce annesini peşinden de Üsküp'ü yitirmesi onun hayatında ve ruh dünyasında büyük yıkımlara yol açar. Bu sarsıntı ile şair, aidiyetlerinden kopuşun içine düşse de onu tutan yine anne ve Üsküp olur. Yahya Kemal geleneği savunurken "yeni"yi reddetmez. Yeni elbette vardır ve olacaktır. Ama o mazinin kökleri üstünde yeşermelidir. Bu metaforu "imtidat" olarak tanımlar.

Yahya Kemal'in yitirdiklerini arayışı Paris'le başlar. Gerek Albert Sorel'in tarih dersleri gerekse HJ Heredia'nın mitolojiden beslenen soneleri onda yitirdiğini aramak ve bulmak adına ümit verir. Bu bakımdan o kaçıp uzaklaştığı yerde gelenekle nerede ve nasıl temas kurabileceğinin yolunu öğrenmiş olarak geri döner. Gelenek darbe almıştır ama besleyiciliğini yitirmemiştir. Şair İstanbul'da bu besleyen damarı bulmaya ve genişletmeye çalışır.

Yahya Kemal'in arayışları İstanbul'da da devam eder. İlk zamanlarda Nev Yunanî bir düşünüşle geleneğe bağlanmaya çalışan şair zaman içinde daha milli kalıplar içinde düşünmeye başlar. İstanbul'un o Üsküdar, Eyüp, Kocamustafapaşa gibi kenar semtlerin insanlarında ve mimarisinde aradığı "devam" düşüncesinin izlerini bulur. Buralardaki hayat ile doğup büyüdüğü Üsküp arasında yakınlıklar kurar. Ömrünün sonuna doğru bu semtlerde daha çok zaman geçiren şairin son dönem şiirinde de bir geriye çekiliş olduğu gözlemlenir. Ayrıca İstanbul'un bu kenar semtleri edebiyata onun tarafından kazandırılmıştır.

Yahya Kemal Üsküdar, Eyüp gibi semtleri sevmesine karşın Şişli Beyoğlu gibi kendisinin "Ezansız Semtler" adını verdiği alafanga semtlerde yaşar. Giyinişi, düşünüşü, zevkleri bu alafanga semtlerle uygundur. Bu yüzden onun yaşantısı ile özlemleri/sevdikleri arasında derin bir uçurum göze çarpar. Ondaki sentez kuvvetinin altında böyle derin bir yarılma olması üzerinde daha çok düşünülmelidir.

Yahya Kemal'in düşüncesi ile yaşantısındaki çelişki bir "Doğu-Batı" karşıtlığı içinde ele alınabilir. Aile içinde annesi geleneksel bir dünyayı temsil ederken babası daha çok modern bir âlemi karşılar. Üsküp, Doğulu iken Selanik modern ve Batılıdır. Kocamustafapaşa, Üsküdar, Eyüp gibi semtlerde fetihten beri devam edip gelen insanların çehrelerini bulurken Şişli, Moda gibi "Ezansız Semtler"de dünden kopmuş, kökensiz insanları görür. Bütün ömrü boyunca Doğulu diyebileceğimiz geleneksel değerleri savunur ve onları anlatırken yaşamı, zevkleri Batılıdır ve "Ezansız Semtler"den tarafa durur. Onlar gibi giyinir, hayata onlar gibi bakar, onlar gibi yaşar. Ayrıca bu yaşantısını değiştirmeye çalışmamıştır.

Yahya Kemal ne eve dönmüş ne de evden ayrılmıştır. Asıl sorun şairin kaçışı veya dönüşü değil "ev" imgesini annesinin ölümüyle çok erken yitirmesidir. Gelenek onun eserlerinde koruyan ve besleyen bu sebeple de "sığınılan" bir eve dönüşmüş gibidir. İnsan zamanının havasını teneffüs etmelidir ama ona karşı ayakta kalabilmesi ancak dünün sağlam köklerine tutunmasıyla mümkündür.

ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarın herhangi bir çıkarlı dayalı ilişkisi bulunmamaktadır.

ETİK ONAY/KATILIMCI ONAMI

Makale kapsamında katılımcı kullanılmadığı için ilgili onaya yer verilmemiştir.

MADDİ DESTEK

Çalışma için herhangi bir maddi destek alınmamıştır.

YAZAR KATKILARI

Bu araştırma ve araştırma ile ilgili tüm aşamalar tek yazar tarafından yürütülmüştür.

KAYNAKÇA

- Ayaşlı, M. (2009). *Haminne'nin suret aynası*. Timaş.
- Ayda, A. (1984). *Böyle idiler yaşarken*. Ayyıldız Matbaası.
- Ayda, A. (1998). *Bir demet edebiyat*. İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ayvazoğlu, B. (1995). *Yahya Kemal eve dönen adam*. Ötüken Yayınları.
- Ayvazoğlu, B. (2002). Beşir Ayvazoğlu İle Konuşma. *Kaşgar*, (26), 47.
- Ayvazoğlu, B. (2008). *Yahya Kemal "eve dönen adam" ansiklopedik biyografi*. Kapı Yayınları.
- Bachelard, G. (1996). *Mekânın poetikası*. (A. Derman, Çev.) Kesit Yayıncılık.
- Banarlı, N. S. (1960). *Yahya Kemal'in hatıraları*. İstanbul Fetih Cemiyeti.
- Baydar, M. (2015). *Edebiyatçılarımız ne diyor*. İletişim Yayınları.
- Bilgegil, M. K. (2000). Yahya Kemal'in şiirlerinde din. K. Yetiş (ed.), *Yahya Kemal İçin Yazılanlar Cilt 2* (s. 555) içinde. İstanbul Fetih Cemiyeti.
- Birkan, T. (2021). *Sol: evin reddi*. Metis Yayınları.
- Coşkun, S. (2008). Şehirde medeniyeti okumak -Yahya Kemal'in şehri / Mekânı okuma biçimi üzerine-. K. Yetiş (ed.), *İstanbul Yahya Kemal Enstitüsü Mecmuası V* (s. 744) içinde. İstanbul Fetih Cemiyeti Yahya Kemal Enstitüsü Neşriyatı.
- Dizdaroğlu, H. (2000). Doğumunun 70. yılında Yahya Kemal Beyatlı. K. Yetiş (ed.), *Yahya Kemal İçin Yazılanlar Cilt 2* (s. 61) içinde. İstanbul Fetih Cemiyeti.
- Gürbilek, N. (2020). *İkinci hayat*. Metis Yayınları.
- Hisar, A. Ş. (1959). *Yahya Kemâl'e veda*. YKY.
- Kaplan, M. (1999). *Türk edebiyatı üzerine araştırmalar 2*. Dergâh Yayınları.
- Karakuş, E. (2018). *Yahya Kemal ve Üsküp*. İstanbul Fetih Cemiyeti.
- Karaosmanoğlu, Y. K. (1990). *Gençlik ve edebiyat hatıraları*. İletişim Yayınları.
- Kemal, Y. (2017). *Aziz İstanbul*. İstanbul Fetih Cemiyeti.
- Kemal, Y. (2021). *Kendi gök kubbemiz*. İstanbul Fetih Cemiyeti.
- Kemal, Y. (2022a). *Çocukluğum gençliğim siyasî ve edebî hatıralarım*. İstanbul Fetih Cemiyeti.
- Kemal, Y. (2022b). *Eğil dağlar*. İstanbul Fetih Cemiyeti.

- Kudret, C. (1997). *Edebiyat kapısı*. YKY.
- Moran, B. (2002). *Türk romanına eleştirel bir bakış 1*. İletişim Yayınları.
- Okay, O. (2001). Deizm polemiki ve Yahya Kemal'de din duygusu. K. Yetiş (ed.), *Yahya Kemal Enstitüsü Mecmuası IV* (s. 70) içinde. İstanbul Fetih Cemiyeti Yahya Kemal Enstitüsü Neşriyatı.
- Ortaç, Y. Z. (1960). *Portreler*. Akbaba Yayınevi.
- Seyda, M. (1970). *Edebiyat Dostları*. Kitap Yayınları.
- Shayegan, D. (2012). *Yaralı bilinç*. (H. Bayrı, Çev.) Metis Yayınları.
- Süreya, C. (2006). *Şapkam dolu çiçekle*. YKY.
- Şenler, Y. (2008). Yahya Kemal ve Paris. K. Yetiş (ed.), *İstanbul Yahya Kemal Enstitüsü Mecmuası V* (s. 153-155) içinde. İstanbul Yahya Kemal Enstitüsü Neşriyatı.
- Tanpınar, A. H. (2005). *Yahya Kemal*. Dergâh Yayınları.
- Tanpınar, A. H. (2019). *Huzur*. Dergâh Yayınları.
- Uyar, T. (2021). *Korkulu ustalık*. YKY.
- Uysal, S. S. (2006). *Şiire adanmış bir yaşam Yahya Kemal Beyatlı*. Bilge Kültür Sanat.
- Ünver, S. (1980). *Yahya Kemal'in dünyası*. Tercüman Tarih ve Kültür Yayınları.

Makale Bilgisi: Adıtatar, F. (2023). İzmir’de Cezayir Hanı’na Dair Yeni Bir Değerlendirme. DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:10, Sayı:2, ss.553-573.	Article Info: Adıtatar, F. (2023). A Re-Evaluation of the Algerian Khan’ in Izmir. DEU Journal of Humanities, Volume:10, Issue:2, pp. 553-573.
Kategori: Araştırma Makalesi	Category: Research Article
Gönderildiği Tarih: 14.08.2023	Date Submitted: 14.08.2023
Kabul Edildiği Tarih: 08.09.2023	Date Accepted: 08.09.2023

İZMİR’DEKİ CEZAYİR HANI’NA DAİR YENİ BİR DEĞERLENDİRME

Funda Adıtatar*

ÖZ

İzmir’de Kemeraltı Çarşısı’nda var olduğu bilinen, ancak günümüze erişemeyen tarihi hanlardan biri de Cezayir Hanı’dır. 19. yüzyılda bir süre cezaevi olarak kullanılmış, 1960’ta tamamen yıkılmıştır. Cezayir Hanı’nın ilk kez ne zaman ve hangi amaçla inşa edildiği şimdiye kadar tespit edilememiştir. Ayrıca Kemeraltı Çarşısı’nda başka bir Cezayir Hanı’nın (Eski Cezayir Hanı) varlığının, karışıklıklara yol açtığı görülmüştür. Ortaya çıkan bilgi boşluğu, hanın isminden yola çıkarak tarihi bilgilere uygun hale getirilen, ancak hanın inşa tarihini ve işlevini açıklamada yetersiz kalan değerlendirmelerle doldurulduğu anlaşılmıştır. Bu makalede, Cezayir Hanı’nın, inşa tarihi, maliyeti, bu maliyetin nasıl karşılandığı ve fiziki özellikleri, Osmanlı arşiv belgelerinde tespit edilmiştir. Bu tespit, aynı zamanda İzmir ile ilgili bazı görsel kaynakların doğru tarihlendirilmesine imkân sağlayacaktır. Yeri, işlevi ve değişmiş adı ile zamanımıza erişmiş Eski Cezayir Hanı hakkındaki bilgiler, Kemeraltı Çarşısı ile Cezayir yoldaşları arasındaki bağ, bu iki Cezayir Hanı üzerinden yeniden değerlendirilmiştir. İzmir’in mimari, sosyal ve kültürel tarihinde Osmanlı Dönemi Cezayir ile İzmir arasındaki ilişkinin anlaşılmasının önemi vurgulanmıştır.

Anahtar Sözcükler: İzmir, İzmir Hanları, Cezayir Hanı, Eski Cezayir Hanı, Cezayir yoldaşları.

A RE-EVALUATION OF THE ALGERIAN KHAN’ IN İZMİR

ABSTARCT

One of the historical khans in Kemeraltı Bazaar in İzmir, which has not reached our time, is the Algerian Khan. It was used as a prison in the 19th century and demolished in 1960. Until now, when and for what purpose-built for the first time is not been determined. Also, another Algerian Khan (Old Algerian Khan) in Kemeraltı Bazaar was confused. The information gap is complete with evaluations that make it suitable for historical information based on the name of the khan and insufficient to explain the construction date and function of the khan. This article reviewed the Algerian Khan construction date, cost, and physical features determined in the Ottoman archive documents. This determination will also enable the correct dating of historical visual

* Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Demokrasi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İzmir-Türkiye. fundaatatar@gmail.com, 0000-0002-9718-5237

sources related to İzmir. The information about the Old Algerian Khan which has reached our time with its location, function, and changed name, has been revised. The importance of İzmir emphasized in the architectural, social, and cultural history by drawing attention to the relationship between Ottoman Period Algeria and İzmir.

Keywords: İzmir, İzmir Khans, Algiers Khan, Old Algerian Khan, Algerian Janissaries.

1. GİRİŞ

Cezayir Hanı, İzmir'in tarihi, iktisadi, mimari ve kültürel kimliğini, hafızasını temsil eden, şehirdeki hanların büyük bir kısmının bulunduğu Kemeraltı Çarşısı'nda idi. Kemeraltı, bugünkü İzmir'in kurulduğu,¹ Kadifekale (Pagus) (186 m) eteklerine yayılan yerleşim ile liman arasında kalan, tarihi süreçte sürekli denizin dolmasıyla kuzey yönünde genişleyen, ticaret, mal ve hizmet üretiminin yapıldığı büyük bir çarşıdır. Çarşının fiziki gelişiminde topografik ve beşerî koşullar belirleyici olmuştur. Kadifekale'nin kuzeybatı yamacının denizle birleştiği yerde bulunan tabii iç liman, şehrin kurulduğu Helenistik dönemde (MÖ 4. yüzyıl) işlev kazanmaya başlamış, takip eden Roma İmparatorluğu döneminde, ana yol sistemi üzerinde bir kavşak noktası, Anadolu'dan Roma'ya akan ürünlerin çıkış kapılarından biri olarak gelişmiş ve en parlak dönemlerinden ilkinin yaşamıştır. Gerektiğinde zincirle kapatılan bu iç limanda (Aktüre, 2020, s. 498) yapılan kavisli rıhtımın zamanla dolmasıyla Kemeraltı ortaya çıkmıştır (Baykara, 1992, s. 26). Bu zamanla ifadesi, tamamen kendi kendine devam eden bir süreç olarak anlaşılmalıdır. Çarşının fiziki gelişimi, İzmir'in yeniden ticari canlılığa kavuştuğu geç Bizans ve özellikle 17. yüzyılda başlayıp 19. yüzyılda devam eden Osmanlı döneminde meydana gelmiştir.

1.1. Geç Bizans ve Osmanlı Dönemindeki Gelişim

¹ İzmir (Smyrna) ilk önce İzmir Körfezi'nin kuzeydoğusunda, bugün Bayraklı Höyüğü olarak bilinen yerde kurulmuştur. Eskiden küçük bir yarımada iken körfezin dolmasıyla içeride kalan bir tepede yer alan bu höyükte MÖ 3000'e kadar tarihlenen üç Bronz Çağı yerleşim katı tespit edilmiştir. Aiol-İon göçleri sonucunda MÖ 1050'lerde bir erken Demir Çağı yerleşmesi ortaya çıkmıştır ve MÖ 3000-MÖ 300'lere kadar kesintisiz bir yerleşim sürmüştür. Şehrin kurulduğu yerin, Gediz vadisinin denize kavuştuğu alanda olması, ulaşım ve ticaret açısından önemini artırmıştır (Aktüre, 2003, s. 156-157). Körfezin dolmasıyla liman özelliğini kaybeden bu yerleşim terk edilerek, MÖ 4. yüzyılda körfezin güney kıyısında yükselen Kadifekale'de (Pagus) Yeni İzmir kurulmuştur. Strabon (MÖ. 98-MS. 24) Büyük İskender'in komutanlarından önce Antigos, daha sonra Lysimachos'un 400 yıldır dağınık halde kalmış halkı toplayarak Yeni İzmir'de yerleştirdiğini ifade etmiştir. Ayrıca Kadifekale eteklerinden düzlükteki doğal limana doğru uzanan, bir plana göre kurulup genişleyen, birbirini dik açıyla kesen, kemerle süslenmiş düzgün yolları, tiyatroları, stadyumu, *gymnasiumu*, meydanları ve agoraları olan, surlarla çevrili güzel bir şehir olarak tarif eder (Strabon, 2005, s. 209-210; Aktüre, 2020, s. 498; Canpolat, E. 1992, s. 11-32).

IV. Haçlı Seferi sonucunda Konstantinopolis (İstanbul) Latinler tarafından işgal (1204) edilince Bizans İmparatorluğu toprakları Venedik ve Haçlı çıkarları doğrultusunda paylaşılmıştır. Bizans hanedanlığını temsilen merkezi İznik'te ortaya çıkan geçici Bizans yönetiminin (1204-1261) payında Batı Anadolu yer almıştır. Merkezi İznik'te olan bu yönetim, en yakın deniz bağlantısı sağlayacak kuzeybatı Anadolu bölgesinden mahrum bırakılınca bu bağlantı İzmir üzerinden sağlanmıştır. İzmir'in stratejik önemi artmış, İznik İmparatorluğu döneminde şehir onarımlar geçirmiş, ekonomik, sosyal gelişme içinde büyük bir ticaret limanına dönüşmüştür (Hasluck, 1918-1919, s. 146; Ahrweiler, 1965, s. 36; Oikonomides, 2005, s. 263). İmparator Jean Vatatzès, limanın güvenliği için yeni bir kale, Liman Kalesini ve halka açık anıtlar inşa etmiştir (Ahrweiler, 1965, s. 36-37). Bugün yerine Kestane Pazarı Camisi bulunduğu söylenen Jesus Christe adlı kiliseyi yaptırmış olması (Atay, 1978, s. 16), liman etrafında yapılaşmaya işaret eder. Cenevizlilerin İzmir'e yerleşmelerine izin veren Nymphoeum Antlaşmasında, (13 Mart 1261) “şehrin zenginliği ve limanın güzelliği ...” ifadesi,² İzmir'in 13. yüzyıldaki gelişimine dair önemli ipuçları sunar. İznik'teki Bizans hanedanlığı İstanbul'a çekilince İzmir'in hukuki ve iktisadi hâkimiyeti, Cenevizlilerin eline geçmiştir. Cenevizliler, adı geçen anlaşma gereğince İzmir'de kilise, fırın, hamam gibi binalar inşa etme haklarını (Heyd, 2000, s. 481), iç liman çevresinde gerçekleştirmiştir. İzmir, Foça ve Sakız'da Ceneviz'in ticari etkinliğinin arttığı bu dönemde Batı Anadolu'da, Akdeniz sahillerinde Türklerin ilerleyişi ve hâkimiyeti de hızla yayılmaya başlamıştır. İzmir'deki Yukarı Kale'nin Aydınöğlü Mehmet Bey tarafından 1317'de ele geçirilmesi, Latinlerle Türkler arasında şiddetlenen mücadele, iç liman çevresinde başlayan yapılaşmanın gelişimini durdurmuştur. İbn Battuta da 1333'te şehrin terk edilmiş, harap halinden bahseder (Gibb, 2017, s. 445). İzmir'in Liman Kalesi 1344-1402 yılları arasında kaldığı Haçlı hâkimiyetinde, sadece askeri bir üs işlevi görmüştür (Hasluck, 1918-1919, s. 140). Emir Timur 1402'de İzmir'de (Liman Kale'de) Latin hâkimiyetine son vererek Liman Kalesini yıkmış, yıkılan kalenin taşları ile iç limanın bir kısmı doldurulmuştur. Bu dolan alanda, Ali Paşa Meydanı ortaya çıkmıştır (Atay, 2003, s. 17). Ancak Sakız ve Foça'nın gölgesinde kalan şehrin ticari hayatında herhangi bir canlanma meydana gelmemiştir. 1472'de Ok Kalesi de denilen yeni bir Liman Kalesi, Venedikli Pietro Mocnigo'nun saldırısı sonrasında Osmanlı döneminde yapılmıştır (Hasluck, 1918-1919, s. 140; Baykara, 2000, s. 40). 1500'lerde İzmir, bir kasaba görünümündedir. Şehirdeki ticari ve sosyal hayatın gelişimini yansıtan vakıflar, han, hamam gibi yapılaşmalar neredeyse

² İstanbul'un Latin egemenliğinden kurtarılması meselesinde Ceneviz'in siyasi ve askeri desteğini elde etmek için Batı Anadolu kıyı yerleşimlerinde ve adalarda ticaret üsleri kurmalarına izin verilmiştir. Ceneviz, Smyrna (İzmir), Anea (Kadıkalesi), Adramyttium (Edremit), Cassandria'da (Kassandra) koloni kurma ve Chios (Sakız), Mytilene (Midilli), Create (Girit), Negrepont (Eğriburun) adalarında konsolosluklarla birlikte ticaret istasyonları elde etmiştir (Heyd, 2000, s. 481).

yoktur.³ Bu süreçte iç limanda meydana gelen doğal değişim önemlidir. 16. yüzyılda Piri Reis iç limanın dolduğunu haber verir, etrafı bir mil olan limana daha evvel büyük gemilerle girmişken artık dolduğundan giremediklerinden bahseder (Baykara, 1992, s. 26).

Osmanlı dönemi İzmir'in gelişimine temel hazırlayacak gelişmeler 13. yüzyılın ikinci yarısında başlamış, ancak 14., 15. ve 16. yüzyılların siyasi koşullarında gelişme devam edememiştir. İzmir, 17. yüzyılda başta İran ipeği olmak üzere Avrupa'ya ulaşan kervan ticaretinin geçiş merkezi olarak önem kazanmaya başlayınca sürgündeki İznik İmparatorluğu'nun kısa dönemini saymazsak, Roma döneminden sonra ikinci altın çağına girmiştir. Bu konumunu, 18. yüzyılın ikinci yarısında başlayıp 19. yüzyılda devam eden süreçte başta İngiltere olmak üzere sanayileşen Avrupa'nın ihtiyaç duyduğu Anadolu'nun zirai ve sınai hammaddesinin ihracatının eklenmesiyle daha da güçlendirmiştir. İzmir, doğu-batı ticaretinin bağlantı yeri, Anadolu'nun ihraç kapısı ise Kemeraltı da bu bağlantının ve kapının son buluşma noktasıdır. Anadolu'dan İzmir'e yönelen yolların şehre giriş noktası olan Kervan Köprüsü'nü limana bağlayan hat üzerindeki Kemeraltı, artık Anadolu'dan Akdeniz'e, Akdeniz'den Anadolu'ya mal ve insan akışının merkezi konumundadır. Dolayısıyla Kemeraltı'nın fiziki gelişimi de 17. yüzyılda iç limanın erken dolan kısmında başlayan büyük imar faaliyetleriyle şekillenmiştir.

16. ve 17. yüzyıllarda Kemeraltı yarım daire şeklinde, şimdiki Konak civarından, Hisar Camii veya Ok Kalesi'ne kadar bir rıhtım vazifesi görüyordu. Kapalı bir liman görünümü veren bu koya Türk hâkimiyetinden sonra yabancı gemilerin girmesi yasaklanmıştı. 18. yüzyıl başlarına kadar eski çağlardan beri bir zincir ile kapatılan bu liman etrafında yapılaşma gerçekleşmiştir. Evliya Çelebi de doldurulan iç limandaki bu yapılaşmaya dair bilgiler vermiştir:

“İzmir'de Küçük limanın karşı tarafında ve Ahmet Ağa Camii (Kestane Pazarı Camisi) önünden itibaren, Kaptan Kaplan Paşa, limanın yarısını doldurmuş ve üzerine yeni bir çarşı yaptırmıştı. Bu çarşının uzunluğu 300 adım olup, iki tarafı kırlangıç kanadı gibi süslenmiş, kâgir 150 dükkân ile çevrili bulunuyordu...” (Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 1935, s. 97-98 aktaran Aktepe, 1971, s. 109)

³ “İzmir'in XVI. yüzyılda küçük ve henüz gelişmemiş bir şehir olması buradaki vakıf eserlerde de kendini göstermektedir. ...İzmir'deki vakıflar ise bunların (Manisa vakıfları) yanında küçük ve sönük kalmışlardır. ...İzmir'deki vakıflar sayıca da fazla değildiler, büyük külliye hiç yoktur. Küçük manzumelerle birkaç küçük cami ve zaviye bulunmaktadır. Bazı yazarlarca Kanuni Sultan Süleyman'a mal edilen Nifli-zade, diğer adıyla Şadırvan Cami'i ise en erken XVI. asrın sonu -ve daha büyük bir ihtimalle-XVIII. asrın başında yapılmış olmalıdır.” (Kütükoğlu, 2000, s. 213).

Hatta bir zamanlar artık dolmuş ve bazı kısımları bataklık halini almış olan limanın doğu kenarına doğru arpa ekildiği de görülmüştür (1750 yılları). Bundan yüz sene sonra Ch. Gouffier'in yaptığı bir İzmir planında (1854-1856), buranın tamamen dolduğu anlaşılır. Dolayısıyla 19. yüzyıl başlarında artık Kemeraltı rıhtım hüviyetini kaybetmiş, ticari mekânlar bu alanı kaplamıştır (Atay, 1978, s. 32).

Osmanlı dönemi şehirlerinin iktisadi hayatının ayrılmaz bir parçası olan, yapım ve işlevleri bakımından şehir içi hanları adlandırılan hanlar da Kemeraltı'nın gelişimine paralel olarak bu yapılaşmada yerini almıştır.⁴

2. Kemeraltı Hanları

17. yüzyıldan itibaren han sayılarında sürekli bir artış meydana gelmiştir. Kâtip Çelebi, 17. yüzyıl ortalarında kaleme aldığı Cihannüma adlı eserinde İzmir'de 60 kadar hanın varlığını bildirmiştir. 1671'de şehri ziyaret eden Evliya Çelebi, sadece 19 tanesinin isimlerini verdiği 82 han olduğunu yazmıştır (Aktepe, 1971, s. 108). Ayrıca Batılı seyyahlar da mutlaka gidip gördükleri Kemeraltı çarşısına ve hanlarına dair bilgilere yer vermişlerdir. Hatta bu bilgilerden yola çıkan Fransız coğrafyacı Jean Denis Barbié de Bocage, görmediği İzmir'in bir planını hazırlamıştır (Yılmaz, 1997). Münir Aktepe, İzmir'deki hanların sayısına ilişkin şu bilgilere yer vermiştir: "İzmir'de 1890 senesinde, han adı verilen 143 bina vardı. Raif Nezih Bey'e nazaran, Birinci Cihan savaşından önce İzmir şehri içinde 147 han bulunuyordu. Arap-zade Cevdet Bey ise, XX. yüzyılın başlarında, İzmir'de elli kadar hanın mevcut olduğunu kaydetmektedir." (Aktepe, 1971, s. 112). Bozkurt Ersoy, döneme ait kaynaklardan ve de İzmir hanları üzerine yapılan çalışmalardan yola çıkarak İzmir'de 103 hanın olduğunu, bunlardan sadece 18 hanın zamanımıza eriştiğini saptamıştır (Ersoy, 1988, s. 97).

İzmir'de yer alan tarihi çarşı ve hanlara ilişkin öncü çalışmalardan biri, Münir Aktepe'nin "İzmir Çarşıları ve Hanları Hakkında Ön Bilgi" (Aktepe, 1971) adlı makalesidir.⁵ Bu makalede tespit edilen hanlar alfabetik olarak listelenerek tanıtılmıştır. Araştırmaya, hanlar hakkında birincil kaynak oluşturan Vakıf kayıtları, Kâtip Çelebi'nin Cihannüma adlı eseri, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Raif Nezih'in 19. yüzyıl İzmir'i hakkında kıymetli bilgiler veren İzmir Tarihi adlı kitabı ile Arap-zade Cevdet Bey'in notlar ekleyerek tercüme ettiği F. Salaars'ın İzmir tarihi ile ilgili kitabı,⁶ H. 1308 (M.

⁴ 16. yüzyıl tapu tahrir defterlerinde, İzmir'de herhangi bir han kaydı yoktur (bkz. Kütükoğlu, 2000).

⁵ Ayrıca Ph. K. Phalbos. (1961). Bezestenia kai Chania sti Smyrni, *Mikrasiatika Chronika*. 9, 131-192; W. Müller-Wiener. (1980-1981). Der Bazar von İzmir, *Mitteilungen der Frankischen Geographischen Gessellschaft*, 27/28, 420- 454. (aktaran Ersoy, 1988, 97 ve 95).

⁶ Bovaventure Salaars, 1817'de Konstantinos Oikonomos'un Rumca yayınladığı *İzmir Üzerine İnceleme* adlı eseri geniş eklemelerle geliştirerek 1868'de Fransızca

1899/1897) Aydın Vilayet Salnamesi ve 1934 tarihli Fransızca İzmir Rehberi gibi eserler kaynaklık etmiştir (Aktepe, 1971). Ancak yangın, deprem gibi doğal afetlerin eksik olmadığı İzmir’de ayrıca Birinci Dünya Savaşı ve Yunan işgali sonrasında iktisadi sosyal hayatta yaşanan büyük tahribatlar, doğal olarak hanları da etkilemiştir. Kimisi yıkılmış, kimisi yıkılmaya yüz tutmuş hanların tarihi geçmişi hakkında, hatta isimlerini ve yerlerini doğru bir şekilde tespit etmekte sadece yazılı bilgiler yetersiz kalmıştır. Bu zorluk, ancak 18. ve 19. yüzyıllarda hazırlanmış plan ve krokilerden faydalanılan araştırmalar ile aşılabılmıştır. Bu plan ve krokiler; 1796-1806 yılları arasına tarihlenen,⁷ Thomas Graves (1836-1837)⁸, Luigi Storari (1854-1856)⁹, Dr. Lamec Saad (1876)¹⁰ ve 20. yüzyılın başında Charles Edward Goad (1905) (Goad, 1905)¹¹ tarafından hazırlanmış şehir planlarıdır. Bozkurt Ersoy, bu planların önemini şu şekilde açıklamıştır:

olarak yayımlamıştır. Bu eseri de Arap-zade Cevdet Bey, Türkçeye, geniş notlar ekleyerek yayımlamıştır (Oikonomos- Slaars, 2001).

⁷ “Livio Amadeo Mısır Şehir Planı”, İzmir’in Levanten ailelerinden gelen ve İzmir Katolik dünyası üzerine araştırmaları olan Livio Amadeo Mısır, Santa Maria Kilisesi’nde, üzerinde “Kısım I” ibaresi olan, büyük ölçüde Frenk Mahallesi ile Kemeraltı’nın kuzey kesimini içeren bir kroki tespit etmiştir. Bu krokiyi 1796-1806 yılları arasına tarihlemiştir. (Pınar, 2020, s. 16) Bu makalede Mısır’ın yaptığı tarihlemeye yeni bir öneri getirilecektir.

⁸ İngiliz Donanma Subayı ve doğa gözlemcisi (natüralist) olan Thomas Graves (1802-1856), Akdeniz’in çeşitli bölgelerinde gözlem ve incelemelerde bulunmuştur. 1836-1837’de İzmir şehir merkezi ile Urla kıyılarını kapsayan bir plan çizmiştir. Planın şehir merkezini gösteren kısmında 1876’da tamamlanan rıhtım, gümrük binası ve daha sonraki tarihlere ait dalgakıranların yer alması, planın söz konusu yapıların inşasından sonra yenilediğinin göstergesidir (Alpaslan, 2022, s. 94).

⁹ Luigi Storari (1821-1894), 1848 İhtilalleri dolayısıyla İzmir’e yerleşmiş bir İtalyan mühendistir. 1851-1854 yılları arasında İzmir’in arazi ve emlak reformu için İstanbul’dan görevlendirilmiş Ali Nihat Efendi ile çalışmıştır. 1852 yılında, 1845 İzmir yangını sonucunda harap olan Kemeraltı Çarşısı’nın planını çizmiştir. Luigi Storari, 1854-1856 yıllarında Sultan Abdülmecid’e (1839-1861) ithaf ettiği 1/5000 ölçekli, o zamana kadar en ayrıntılı ve parselli İzmir planını hazırlamıştır. Bu plan, 1836-1837’de Thomas Graves tarafından yapılmış İzmir planından daha ayrıntılıdır (Berkant, 2017, s. 3-6).

¹⁰ Dr. Lamec Saad (1852-1931), Lübnan’da doğmuş, 10 yaşında bir Alman aile tarafından evlatlık edinildikten sonra Almanya’da mühendislik ve tıp eğitimi almıştır. 1873-1875 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu’na geri dönerek mühendis olarak çalıştığı sırada 1:500 ölçekli bir İzmir Planı yapmıştır. Bu plan, bir Alman coğrafya dergisinde yayımlanmıştır (L. Saad, J.C. Hinrichs, Wagner&Debes, (1876). *Plan de Smyrne*, J.C. Hinrichs, Leipzig). Saad Planı (1876), Storari (1854-1856) Planı ile Rıhtım öncesi ve sonrasının karşılaştırılması bakımından önem taşır. (Pınar, 2020, s. 17).

¹¹ C. E. Goad, Londralı bir inşaat mühendisidir. 1905’te hazırladığı yangın sigortası planıdır.

“Çoğu günümüze kadar gelememiş kroki şeklinde de olsa planlarının yer aldığı hanların avlulu, avlusuz, revaklı, revaksız hatta kaç katlı oldukları ile XX. yüzyıl başında içlerinde hangi tür ticaretin yapıldığı anlaşılabilir. Bu planların diğer önemli bir niteliği de bugün yapılacak restitüsyon çalışmalarına ışık tutmasıdır” (Ersoy, 1988, s. 97).

Bu planlardan istifade edilerek yapılmış eserlerin başında Çınar Atay’ın (Atay, 1978, 2003), Bozkurt Ersoy (Ersoy, 1988, 1991) ve Rauf Beyru’nun çalışmaları gelir (Beyru, 2011). Çınar Atay, Tarih İçinde İzmir (1978), adlı eserinde Goad (1905) planına başvurarak ve de kitabında bir kopyasında yer vererek özellikle zamanımıza erişemeyen İzmir hanlarının isimlerinin, yerlerinin tespit edilmesine öncü olmuştur. Kapanan Kapılar İzmir Hanları adlı kitabında ise bu hanları çarşı içinde buldukları bölgelere göre tasnif etmekle hanların tarihi süreç içinde takip edilmesine imkân sağlamıştır. Bozkurt Ersoy, İzmir hanlarını; makalesinde ve kitabında önce tamamı veya bir kısmı zamanımıza erişen hanlar ile ancak tarihi kaynaklardan tespit edilen hanlar olarak ayırdıktan sonra bunları avlulu ve arasta benzeri plana sahip hanlar şeklinde iki kümede toplayarak yapısal özelliklerini esas alan bir tasnifte incelemiştir. Rauf Beyru, 19. Yüzyılda İzmir Kenti adlı eserinde söz konusu plan ve krokilere dayalı olarak şehirdeki hanların tüm işlevlerine yönelik bilgilere yer vermiştir.

İzmir hanları üzerine yapılmış araştırmalar, 19. yüzyılda Kemeraltı’nda iki Cezayir Hanı olduğunu ortaya çıkarmıştır. Biri Eski Cezayir Hanı, diğeri ise Cezayir Hanı’dır. Bu makalede, özellikle Cezayir Hanı’nın ne zaman ve hangi amaçla inşa edildiği, Başbakanlık Osmanlı Arşivinde (BOA) yapılan araştırma ile tespit etmek amaçlanmıştır. Bu süreçte iki hanın birbirine karıştırıldığı anlaşılmıştır. Dolayısıyla İzmir’de Cezayir adında iki hanın hangi amaçla yapıldığı sorusuna cevap bulunmak ve bu iki hanın işlevini tespit etmek, bu makalenin problemini oluşturdu. Cezayir Hanlarına dair yapılacak bu tespitler, İzmir’in iktisadi, mimari, kültürel tarihine katkı sağlayacağı gibi 300 yıl kadar Osmanlı hâkimiyetinde kalan Cezayir ve Garp Ocakları ile olan ilişkisinin anlaşılmasına da katkı sağlayacaktır.

3.Cezayir Hanları

3.1.Eski Cezayir Hanı

Thomas Graves’in (1836-1837), Storari (1850) ve Saad (1876) planlarında her iki han da açıkça görülmektedir. Bu planlarda Eski Cezayir Han’ın solunda Abacıoğlu Hanı, sağında Küçük Karaosmanoğlu Hanı bulunur. Goad (1905) planında aynı yerdeki hanın adı Arap Hanı olmuştur. Bu durumu fark eden Rauf Beyru, Goad (1905) planı üzerinde yaptığı yerleştirmede, 42 numarada gösterdiği hanın adını, “Arap (Eski Cezayir) Hanı” (Beyru, 2011, s. 178) şeklinde kaydetmiştir. Ancak bu isim değişikliği söz konusu diğer araştırmalarda fark edilmemiştir. Münir Aktepe, artık adı değişmiş olan bu hanı, doğal olarak Eski Cezayir Hanı yerine Arap Hanı diye tanıtmıştır. Fakat

burada diğer Cezayir Hanı'nın 1960'tan sonra yıkılıp aynı yerde yeniden inşa edilmesini referans olarak yeni yapıya, Yeni Cezayir Hanı adını vermekle başka bir karışıklığı başlatmıştır (Aktepe, 1971, s. 134). Çınar Atay, Eski Cezayir Hanı'nı, "Arasta Hanları" olarak kümelendirdiği Çulluoğlu, Küçük Karaosmanoğlu, Arap, Piyale, Hurmalı, Abacıoğlu Hanlarını, hanlar içinde "Arap" adıyla yer vermiştir (Atay, 2003, s. 173-175). Bozkurt Ersoy da günümüze erişen ve avlulu hanlar arasında Eski Cezayir Hanı'nı, Arap Hanı olarak tanıtmıştır (Ersoy, 1988, s. 97; 1991, s. 50). Fakat bir Eski Cezayir Hanı'nın varlığını da görmezden gelmeyecek, yerini Thomas Graves'in (1836-37) ve Storari'nin (1854-1856) planlarına dayanarak yaklaşık olarak tespit etmiştir; "bugünkü Kemeraltı caddesinin Hacı Hüseyin Camii ile Kestane Pazarı Camii arasındaki bölümünün doğusunda kalan alan içinde yer alıyordu" (Ersoy, 1991, s.81).

Eski Cezayir (Arap) Hanı, bugün Kemeraltı Caddesi denilen yol üzerinde (Atay, 2003, s. 173), Başdurak'tan Arastaya giden yolda eskiden Balcılar-ıçî olarak anılan semttedir (Aktepe, 2011, s. 115). Geniş bir avlusu olan han, şehrin konut bölgesi ile çarşı arasında kalan bir konumdadır (Atay, 2003, s. 173). Bu alandaki yapıların, özellikle de camilerin inşa tarihi esas alındığında, bölgedeki yapılaşma büyük oranda 17. yüzyıla tarihlenir. Hacı Hüseyin Camii (Başoturak/Başdurak Camii) 1652'de (Aktepe, 1972, s.188), Ahmet Ağa veya Kızıl İbrahim Camisi yani Kestane Pazarı Camisi ise 1667-1668'de inşa edilmiştir (Aktepe, 1972, s. 203) Evliya Çelebi Eski Cezayir Hanı'nın bulunduğu bölgeyi şu şekilde tanımlamıştır: "İzmir'de Küçük limanın karşı tarafında ve Ahmet Ağa Camii (Kestane Pazarı Camisi) önünden itibaren, Kaptan Kaplan Paşa, limanın yarısını doldurmuş ve üzerine yeni bir çarşı yaptırmıştı. Bu çarşının uzunluğu 300 adım olup, iki tarafı kırlangıç kanadı gibi süslenmiş, kâgir 150 dükkân ile çevrili bulunuyordu..." (Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 1935, s. 97-98 aktaran Aktepe, 1971, s. 109).

3.2.Cezayir Hanı

İzmir'de bu yerde ve bu isimde bir hanın varlığı, Livio Amadeo Mıssır (1796-1806), Thomas Graves (1836-1837), Storari (1854-1856) ve Goad'ın (1905) (*Goad, 1905, 7. Pafta 114. Ada*) İzmir şehir planlarında sabittir. Cezayir Hanı, Eski gümrük binasına yakın bir mahalde, Yemişçiler çarşısında bulunuyordu. Halim Ağa çarşısına yakın, bir cephesi Ali Paşa caddesine, (863 sokak) diğer cephesi de kendi adını verdiği sokağa (855 sokak) açılıyordu. Güneyinde Sabri Bey ve Cambaz Hanlara bitişikti. 1850-1890 yılları arasında hapisane¹²

¹² Şehirde ilk kez hapisane işlevine uygun İzmir Hapishanesi, 1883'te inşa edilmiştir (Adak, 2006, s. 42). Osmanlı Devleti'nin modernleşme ve merkezileşme programının bir uzantısı olarak, 19. yüzyılda süreli hapis cezası uygulaması için hapisane ihtiyacı öncelikle buna uygun görülen yapıların kullanımıyla giderilmiştir. Osmanlı modern hapisanelerinin ortaya çıkışı hakkında bkz. G. Yıldız (2002). *Osmanlı Devleti'nde Hapishane Islahatı (1839-1908)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi; H. Şen (2005). *The Transformation of The Politics of Punishment and*

olarak kullanılmış olmasından dolayı çeşitli vesilelerle dönemin basınında,¹³ rapor ve hatıratlarda yer almış, bu bilgiler de büyük oranda İzmir hapishaneleri ile ilgili çalışmalarda toplanmıştır (Nezihi, 2001; Adak, 2006; 2015).

Şekil 6-C.E. Goad'ın Sigorta Planında Cezayir Hanı

Bozkurt Ersoy, özellikle Goad'ın 1905 tarihli sigorta planını esas alarak Cezayir Hanı'nın bir planını çıkarmış ve yapının muhtemel özelliklerini tarif etmiştir:

The Birth of Prison in the Ottoman Empire (1845-1910). (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Boğaziçi Üniversitesi.

¹³ Hapishane olduğu dönemde çıkan bir isyanın 26 Mart 1870 tarihinde Fransız basınına yansması dolayısıyla yapılan haberde; İzmir'deki *Le Monde Illustré* muhabiri A. Dartiguenave, hanın tarihine, mimari özelliklerine ait kısa bir bilgiye ilaveten isyanı, dolayısıyla hanın iç avlusunu resmeden M. Dartiguenave'nin çizimine yer vermiştir. Bu görsel, Cezayir Hanı'na ait şimdiye kadar bilinen tek resimdir (E. Yelbuğa. <https://www.35punto.com/1870-cezayir-hani-cezaevi-isyani-le-monde-illustre>, (Erişim Tarihi: 29.05.2023) Bu paylaşımda haberin, söz konusu gazetenin 26 Mart 1870 tarihli sayısında yer aldığı ifade edilmiştir. Aynı gazetede yaptığımız araştırmada, haberin 16 Nisan 1870 tarihli sayısında yer aldığı tespit edildi. *Le Monde Illustré*, 16 Nisan 1870, n. 239, s. 246, <https://argonnaute.parisnantes.fr/ark:/14707/a011461226780mPJVZE/a05f83adb6> (Erişim Tarihi: 03.06.2023).

“1905 yılı sigorta planına göre kesin olmamakla beraber ortada bir avlu ve bu avlunun etrafında sıralanan mekânların yer aldığı yapının, güneybatı kanadı iki katlı ve ikinci katın avluya bakan cephesi revaklı idi. Yine plandan anladığımız kadarıyla güneydoğu ucunda bir kapı; avlusunda ise bir mescit veya şadırvan bulunuyordu” (Ersoy, 1991, s. 82).

Çınar Atay da Cezayir Hanı'nın bir planını ve oldukça ayrıntılı bir tarifini yapmıştır:

“Tam kare plan üzerine inşa edilmiş hanın iç avlusu da aynı formdaydı. Avlunun ortasındaysa, geleneksel Osmanlı hanlarında görüldüğü üzere, bir mescit yer alıyordu. Avlunun etrafıysa, daha sonradan geniş ahşap saçaklarla örülmüştü. Yapının ana girişi de Cezayir Han Sokak tarafındaydı ve arka cephesini verdiği sokağa belirgin bir açılımı yoktu. Cephede volta döşemeli zemin kat üzerinde iki kat daha bulunmaktaydı. Diğer yönlerdeyse tek kat olarak inşa edilmişti. Sadece ön kısmındaki zemin kat volta döşemeyle geçilmiş, diğer bölümler kemerli bina edilmişti. Kendini dışa karşı oldukça güvenli ve güçlü koruyan bir mimari tarza sahip olduğu da planlarının incelenmesinden anlaşılmaktaydı. İç kesimde, zemin ve birinci katlardaki bölünmeler aynı plan tarzında ve ebatlarında olup, sadece ön cephede yer alan üçüncü kat odaları iç koridora açıldıkları için diğerlerine nazaran daha küçüktürler. Tüm kullanımlar içe dönük planlanmış ve arka cephesinden Ali Paşa Caddesi'ne, hanın güney yönünden dar bir açıklıkla çıkılmaktaydı. Buranın bir cümle kapısından ziyade, servis kapısı olduğu açıktır. Zira ana giriş koridoru, dar bir kapıdan girildikten sonra oldukça görkemli olup, yaklaşık beş metre genişlikteydi. Buna karşın servis girişinin kapısı ve avluya erişim koridorunun genişliği bir buçuk metreydi. Yine bu kapı doğrudan yola açılmamakta, hana bitleştirilmiş tek katlı küçük bir yapıya bağlantı vermekteydi. Hana giriş için önce bu ahşap mekâna girilmesi gerekmekteydi. Bu kısım 'sanki' bir kontrol ünitesi olarak yapılmıştı” (Atay, 2003, s. 275).¹⁴

¹⁴ Atay'ın verdiği bilgiler, sözü edilen planların yanı sıra 19. yüzyıla ait başka bir görsel veya betimlemeden faydalanılmış olduğu fikrini verir. Ancak herhangi bir kaynak gösterilmemiştir. Dip notunda referans verdiği Joseph L. Nalpas, (1893). *Annuaire des commerçants de Smyrne et de l'Anatolie* adlı eserden Cezayir Hanı'nın cezaevi kullanımını sona erdikten sonra handa ticari faaliyetleri olan şirket veya kişilerin bilgisine yer verilmiştir.

Şekil 7-Cezayir Hanı'ndaki İsyan, Le Monde Illustré, 16 Nisan 1870

1870'te Cezayir Hanı'nı görmüş olan Le Monde Illustré muhabiri, yukarıdaki tahmini planları destekler. Çınar Atay'ın avlunun ortasında mescit, Bozkurt Ersoy'un daha temkinli olarak mescit veya şadırvan olabilir dediği belirsizliğe açıklık getirir. Buna göre hanın bir avlusu ve ortasında şadırvanı vardır. Avlunun ortasındaki şadırvanda, "ince oyulmuş" yazıların, oldukça uzak bir tarihe işaret ettiği, ayrıca dış cephe duvarlarının daha geç bir döneme ait, uzak olmayan bir tahkimat kalıntısından alınmış olabileceğini ifade eder. Mermer bir sıra sütunla desteklenen avlunun revaklarının korunduğunu, duvar ve sütun başlıklarının çevresini süsleyen zarif arabesk tarzdaki motiflerin izlerinin hâlâ var olduğunu ifade eder (*Le Monde Illustré*, 16 Nisan 1870 n. 239, s. 246).

3.3.Cezayir Hanı'nın İnşa Tarihine ve İşlevine İlişkin Mevcut Tespitler

Cezayir Hanı'nın inşa edildiği dönemin tahmini tespitinde, bulunduğu bölgenin tarihi coğrafyası belirleyici olmuştur. Şehrin iç limanı zamanla dolmaya başlayarak küçülmüş ve nihayet 18. yüzyılın son çeyreğinde tamamen dolmuştur. Eski Liman olarak da anılan iç limanın dolduğu alanda yapılaşma 19. yüzyıl başlarında başlamış, Cezayir Hanı da burada inşa edilmiştir (Ersoy, 1988, s. 99). Cezayir Hanı, 18. yüzyılın sonlarında yapılaşmaya açılmış bir alanda inşa edildiğinden, 19. yüzyılın başlarında veya en geç ortalarına doğru inşa edilmiş olabileceği kabul edilmiştir (Atay, 2003, 273; Ersoy, 1991, s. 82).

Cezayir Hanı'nın, hapisane olmadan önce hangi amaçla inşa edildiğine dair bilgi ve görüşlerin kaynağı ise isimdir. Yapının 1960'ta yıkılmış olması (Müller-Wiener, 1980-1981 s. 449 aktaran Ersoy, 1991, s. 82) 1850'lerde hapisane olarak kullanılması ve daha önemlisi bir de Eski Cezayir Hanı'nın varlığı, hanın hangi amaçla ve ne zaman yapıldığı konusunda karışıklıklara sebep olmuştur. Münir Aktepe Raif Nezihi'ye dayanarak; hanın cezaevi olarak kullanılmasından dolayı, halk arasında önce Ceza Yeri Han dendiğini, ondan da Cezayir Han'a dönüştüğü bilgisini verir (Aktepe, 1971, s. 135). Hanın adına dair bu açıklama, adı geçen İzmir hanları ve hapisaneleri üzerinde yapılmış araştırmalarda tekrar edilmiştir. Umutcan Yapıcı, Pelin Böke'nin (Böke, 2009, s. 150) Orhan Koloğlu'nun (Koloğlu, 1986) verdiği bilgilere dayanarak işaret ettiği, başka bir ihtimali daha gerçekçi bulmuştur (Yapıcı, 2021, s. 42). Buna göre bu han, Osmanlı hâkimiyetinde iken Cezayir'e giden askerlerin ikameti için inşa edilmiştir. Bu tespiti; başta

Cezayir olmak üzere Kuzey Afrika sahillerinin Osmanlı hâkimiyetine girmesi¹⁵ ile Garp Ocaklarının insan kaynağının büyük oranda Anadolu'dan giden gönüllü askerlerle sağlandığı, askerlerin de İzmir ve çevre iskelelerden sevk edildiği bilgisi kaynaklık etmiştir.¹⁶ Benzer bir değerlendirme de Garp Ocakları hakkında yapılan çalışmalarda yer almıştır; Kuzey Afrika'ya gidecek gönüllüler, İzmir'deki Cezayir Hanı'nda toplanıyor ve gemilerle sevk ediliyordu (Koloğlu, 1986; Çetin, 1996). 1870'te *Le Monde Illustré* muhabiri A. Dartiguenave bu hanın, Cezayirli hacılar ve tüccarlar için yapıldığını yazar. Osmanlıların Cezayir'i kaybetmesinden sonra ticari faaliyetlerin durmasının ardından bir süre sonra terk edildiğini, eskiden Cezayir ve Fas'tan getirilen ürünlerin açıldığı geniş tezgâhların sonradan mahkûmlar için hücrelere dönüştürüldüğü bilgisini verir (*Le Monde Illustré*, 16 Nisan 1870, I, n. 239, s. 246).

Bulunduğu konumdan dolayı inşa tarihi 1800'lerin başından daha öncesine tarihlenmesi mümkün olmayan bu handan, 1830 yılında Fransa tarafından işgal edilmesi ile Osmanlı hakimiyetinin sona erdiği Cezayir'e asker sevk edilmesi veya Cezayir'den getirilen malların satışa sunulduğunu düşünmek, hatalı olacaktır. Bu işlevleri olan bir hanın 16. veya 17. yüzyıllarda var olması beklenir. Çünkü Cezayir'de yeniçerilerin sayısı 16. yüzyıldan 18. yüzyılın ortalarına kadar en az 6.000 en fazla 22.000 arasında seyretmişti. Yeniçeri sayısının 22.000'e ulaşıldığı 1634 yılı, Cezayir'de korsanlık ve ticaretle yaşanan en parlak döneme denk geliyordu İlter, I, 1937, s. 169-170). Aslında bu tarihi gelişmelere uygun düşen, Eski Cezayir Hanı'dır.

Eski Cezayir Hanı'nın işlevine dair atfedilen bilgilerde dikkatten kaçan bazı hususlara da değinmek gerekir. Zira bir ticaret şehrinde güvenlik gibi son derece önemli husus göz ardı edilemez. Özellikle de Cezayir'e veya

¹⁵ 1516'da Oruç Reis ve Hızır Reis (Barbaros Hayreddin Paşa) kardeşlerin gayretleriyle Cezayir'de hâkimiyet sağlayan Osmanlılar, 1551'de Trablusgarp'ı ve 1574'te Tunus'u kesin olarak ele geçirdiler. Oruç Reis ve Hızır Reis Cezayir'i, Koca Sinan Paşa ile Kılıç Ali (Uluç) Paşa Tunus'u, Turgut Reis ise Trablusgarp'ı fethetmiştir. Cezayir 1516-1830, Tunus 1574-1881, Trablusgarp 1551-1912 yılları arasında Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır. 1525'te Cezayir'in kesin zaptından sonra *Cezâyir-i Garb*, Osmanlı toprağı olarak ilân edilmiş, Cezayir hâkimi Hızır Reis, 1534'te Cezâyir-i Bahr-i Sefid Beylerbeyi ve Kaptanpaşa olarak tayin edilerek doğrudan Osmanlı idaresi gerçekleşmiştir (Çetin, 1996, s. 382-386).

¹⁶ 16. yüzyıl başlarında Anadolu sahillerinden denizcilerin başlattıkları Kuzey Afrika fethine Osmanlı Devleti, Oruç Reis'e destek olmak üzere Cezayir'e 2000 asker ve topçu kuvveti göndermiş, bundan sonra da asker ihtiyacı için özellikle Anadolu'dan gönüllü asker toplama müsaadesi vermiştir. Kuzey Afrika'daki Osmanlı idari yapılanmasını temsil eden Garp Ocaklarının ilk askerî nüvesini oluşturan yeniçeriler devşirme olmayıp, Anadolu ve diğer Osmanlı coğrafyasından toplanan gönüllü gençlerden seçiliyordu. Aziz Samih İlter, Cezayir yeniçerisi olmak için Türk olmak şartı arandığını, Endülüs muhacirlerinin, Türklerin yerli kadınlarla evliliklerinden doğan Kuloğullarının ve Berberilerin asker olabildiğini, fakat yeniçeri olamadıklarını ifade etmiştir (İlter, I, 1937, s. 107).

diğer Kuzey Afrika beldelerine giden gönüllü gençlerin şöhreti düşünüldüğünde, bu gençlerin şehrin merkezindeki bir handa toplanıp sevk edilmeleri, şehrin güvenliği açısından sorun teşkil eder. Aziz Samih İlder, Cezayir'e giden gençlerin maceraperest yönlerine dikkat çeker: “Anadolu'nun en iyi, gözü pek serdengeçti Türklerinden alınıyordu. Ana vatanda bir kabahat işleyerek kaçanlar, anasına babasına gücenenler, kavgacı ve sergüzeşti tabiatlarının sevkiyle talih denemek isteyenler hep Mağrib'e koşardı. İstanbul, İzmir ve Antalya'da Garp Ocaklarının birer vekili bulunup bunlar mezkûr sahil sancaklarında “terlemeden para kazanmak ve solumadan can vermek isteyenler bayrağımız altına gelsin” diyerek tellal çağırırtır, icabet edenleri toplar ve bir gemi dolduracak kadar çoğalınca hemen Cezayir'e yollalardı” (İlder, 1937, I, s. 111).

Garp Ocağı vekilleri İstanbul, İzmir, Antalya limanlarına gelir, şehirdeki hanlarda kalırlardı. Ancak gönüllü askerler, çevre iskelelerden gemilere doldurulurdu. İzmir'de toplanan gönüllüler, genellikle İzmir Körfezi'nin en doğu ucunda, Bayraklı'da toplanırdı. Bugünkü Bayraklı ilçesinin adı da her sene güz mevsiminde Cezayir'den gelen reislerin bayrak açıp gönüllü askerlere çağırıda bulunduğu bir yer olmasından gelir (Baykara, 2002, s. 82-83). İzmir Körfezi'nin bu doğu kısmında yapılaşmanın, 19. yüzyılın ikinci yarısında başlamış olması (Alpaslan, 2022, s. 100), askerlerin şehir merkezinden uzak bir yerde toplanıp sevk edildiğini gösterir. Ayrıca askerler İzmir dışında Karaburun, Çeşme, Kuşadası, Datça, Marmaris, Köyceğiz, Dalyan, Meğri (Fethiye) ve daha başka iskelelerden asker sevk edilirdi (Güler, 2008, 399 dipnot 4). Böylece şehirdeki ticari faaliyetlerin zarar görmesi engellenirdi. Buna rağmen tedbirlerin ihlal edildiği vakalar da olmuştur. Mesela Cezayir-i Garp kalyonlarından bazı leventlerin şehirde huzursuzluk çıkardıkları ve uygunsuz hareketlerde buldukları için İzmir'den uzaklaştırılmaları emri İzmir Kadısına (*BOA. A.DVNSMHH.d. 116/306. H. 20.12.1120/M. 02.04.1709*); İzmir'de değil ama körfezin kuzey ucundaki Foça limanında demir atıp çarşı ve pazarda halka zulmeden Cezayir kalyonlarının leventlerine engel olunması emri ise Aydın ve Saruhan sancakları muhassılına gönderilmiştir (*BOA. A.DVNSMHH.d. 111/1724. (H. 29.08.1112/M. 08.02.1701). 17. ve 18. yüzyıllarda Cezayirli Türk korsanlarının İzmir ve çevresinde Fransız, İngiliz ve diğer ülkelerin ticaret gemilerine yaptığı tacizlerin diplomatik sorunlara yol açması (Ülker, 1974, s. 284-286; Kütükoğlu, 1968, s. 57-71), güvenlik meselesinin önemini gösterir. Keza 1830'da Fransız işgaline uğrayan Cezayir Kalesi'nden 2000 civarındaki askerin değil İzmir'e, Foça ve Urla'ya getirilmesi söz konusu olduğunda, başta İngiliz Konsolosu olmak diğer Avrupa ülke temsilcileri buna engel olmak üzere harekete geçmişlerdi (*BOA. HAT. 457/22530. H. 28.02.1246/M. 18.08.1830*). Bu bakımdan Cezayir ve Kuzey Afrika beldelerine giden askerlerin İzmir merkezinde, kışla işlevi görececek bir handa toplanıp sevk edildiği iddiası, şehrin ticari hayatı açısından risk içerdiğinden, makul bir açıklama değildir.*

Cezayir ve Garp Ocakları ile bağlantısı yadsınamayacak söz konusu hanın gönüllü askerlerin toplandığı bir mekân olmaktan ziyade asker toplamaya gelen Ocak temsilcilerinin, yolu çeşitli sebeplerle tekrar İzmir'e düşen yoldaşların ikamet ettiği veya *Le Monde Illustré* muhabirinin belirttiği gibi muhtemelen Cezayir ve diğer Garp Ocaklarından getirilen malların satışa sunulduğu bir han olarak düşünmek daha makuldür. Garp Ocağı yöneticileri, sık sık Anadolu'dan gönüllü toplamak için İstanbul'dan müsaade istiyor, her defasında İzmir ve çevre iskelelerden 200 kadar gönüllüyü topluyordu (Güler, 2019, s. 674-675). Buna ilaveten ne zaman Garp Ocaklarında asker sıkıntısı çekilse, İstanbul'dan buralara asker sevk etme emirleri ilk önce İzmir ve çevre kazaların kadılarına ulaştırılıyordu.¹⁷ Garp Ocaklarından reisler bazen de zahire almak veya eldeki malını nakde çevirmek amacıyla İzmir ve çevre limanlara yanaşıyordu (BOA. A.DVNSMHH.d.135/1539. H. 29.01.1142/M. 24.08.1729). Anadolu'nun çeşitli yörelerinden Kars, Diyarbakır, Urfa, Maraş, Uşak, Ankara ve daha birçok Anadolu vilayetlerinden Kuzey Afrika beldelerine giden yoldaşların bazıları sıra ziyareti için (BOA. CML.49/2291. H. 06.12.1207/M. 15.07.1793; BOA. A.DVNSMHH.d. 139/346. H. 29.08.1145/M. 14 Şubat 1733; Koloğlu, 1986, s. 35), bazıları hac vazifesi için, bazen de mudabere ticareti için mutlaka İzmir'e geliyordu. Mesela, Cezayir Mutasarrıfı Ali Paşa'nın kölesi Hasan (BOA. AE.SMST.III 51/3745. H. 29.12.1171/M. 3.09.1758) ve Cezayirli İngiliz Hacı Mustafa (BOA. AE.SMST.III 51/3745. H. 29.12.1171/M. 3.09.1758) İzmir'de buldukları bir sırada vefat etmişlerdi. 1845 yılı İzmir kaza merkezine ait nüfus defterinde, "Eski Cezayir Hanı'nda Bulunan Misafiran" başlığı altında kaydedilmiş ve sadece ikisinin geldiği yerler belirtilmiş 4 kişiden, 25 yaşındaki Ebubekir bin Ali Tunus'tan, El-Hac Mehmet bin Ali ise Fas'tan gelmiştir. Bu da Eski Cezayir Hanı'nın işlevine dair açıklamayı destekler (BOA. NFS.d. 2943, v. 93 H. 29.12.1260/M. 09.01.1845). İzmir, Garp Ocağı yoldaşlarının sıklıkla uğradıkları bir limandı ve yaklaşık 300 yıllık Osmanlı hâkimiyeti süresince başta Cezayir olmak üzere Kuzey Afrika beldeleri ile Anadolu arasında bir köprü vazifesi görmüştü.

Cezayir Hanı, 1830 yazında Fransa tarafından işgali sonucunda Cezayir Kalesi'nden tasfiye edilip İzmir'e sevk olunan askerlerin ikamet için 1831 yılında inşa edilmiştir. İzmir İhtisap Nazırı Ömer Lütfi Efendi'nin 1831 tarihli yazısı hem askerlerin nerelere sevk edildiği hem de Cezayir Hanı'nın inşasına giden gelişmelerin anlaşılması açısından önemlidir (BOA. HAT. 457/22530. H. 28.02.1246/M. 18.08.1830). Buna göre askerler üç gemiye yerleştirilmiş, biri Selanik'e diğer ikisi İzmir yakınlarındaki Foçalara (Eski ve

¹⁷ İlgili belgeden bazıları için bkz. BOA. AE.SOSM.III. 58/4210 (H. 29.12.1171/M. 03.10.1758); BOA. HAT. 1403/56719 (H. 29.12.1208/M. 28.07.1794); BOA. HAT. 457/22517 (H. 29.12.1234/M. 19.10.1819); BOA. HAT. 287/17216 (H.03.06.1228/M. 06.03.1813); BOA. HAT. 457/22550 (H. 29.12.1242/M. 24.07.1827).

Yeni Foça) ve Urla'ya doğru yola çıkarılmıştır.¹⁸ Fakat bu askerler daha İzmir'e gelmeden önce pek de hoş bilinmeyen şöhretlerinden dolayı endişeye yol açmıştır. Başta İngiliz Konsolosu olmak üzere diğer devletlerin konsoloslarının ısrarlı talepleri üzerine, askerlerin Urla ve Foça yerine İzmir'den daha uzakta kalan Edremit ile Bodrum iskelelerine yönlendirilmesi kararı alınmıştır. Hatta Fransız Konsolosluğu bunun için bir yük gemisi temin etmiş, ayrıca Edremit ve Bodrum'da askerlerin nakilleriyle ilgilenmek üzere memurlar görevlendirilmiştir. Fakat Cezayir'den çıkmış asker dolu iki geminin, içinde buldukları bazı müşkülattan dolayı Urla limanına yanaşması gerekmiştir. Bu gelişme karşısında konsolosların tepkilerinden çekinilse de mesele, Ömer Lütfi Efendi'nin, "...ne varmış Urla iskelesine çıkarsınlar denilerek defolundu" ifadesiyle atlatılmıştır. İlaveten Urla Voyvodası Vekiline ve Urla halkına yazılı olarak; çoğunluğu yaralı ve hasta, perişan bir halde, savaştan çıkıp gelmiş askerlerin birkaç gün misafir edilmesi ve de İzmir tarafına geçirilmemesi tembih edilmiştir. Tedbirlere rağmen İzmir'e ulaşan az sayıdaki asker de bir müddet sonra teskereleri verilerek, asıl memleketlerine gönderilmek üzere misafirhanelere yerleştirilmiştir. Nihayetinde konsoloslar teskin edilmiş, yaralı ve hasta askerler evlerine dönene kadar geçici suretle misafir edilerek mesele çözüme kavuşmuştur. Ne kadar asker kendi vilayetine, evine döndü bilinmiyor. Ancak bütün askerlerin dönmediği, belki de ağır yaralı olanların bir müddet daha İzmir'de kalması gerektiği ve bunları barındıracak bir yer bulunamadığı anlaşılıyor.

Cezayir yoldaşlarına kalacak bir yer bulunamaması, 1830'larda İzmir'de konut ve barınma sorunu yaşanmasından da kaynaklanıyordu. 1821 Mora isyanı ile başlayıp, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı ile devam eden süreçte Mora'dan ve çevre adalardan çokça muhacir İzmir'e gelmişti (Menekşe, 2020). Mora ve çevre adalardan gelen muhacirler, İzmir ve Çeşme, Seferihisar, Kuşadası gibi çevre kazalarda iskân edilmişti (*BOA. NFS.d. 2908. H. 1246/M.1830; BOA. NFS.d. 2909. H. 1259/M. 1843*). 1830'da Cezayir'in işgali ile askerlerin haricinde 50 hanelik Cezayir muhaciri de gelmişti (Adıtatar, 2023). Toplamda İzmir şehrinde 109 hane, 213 nefer muhacir iskân edilmişti ki bu yaklaşık 400-500 kişiye tekabül ediyordu. 1821 isyanının başlattığı göç sonucunda muhacirlerin İzmir'e gelmesiyle yaşanan iskân meselesi, şehirde ciddi bir mesken sorununa yol açmıştı. İzmir'de iskân edilen Moralı ve Cezayirli muhacir aileler, kiracı olarak geçici konutlara yerleştirilip çözüm sağlanmış, ancak çoğu yaralı, hasta ve de bekâr olan Cezayir yoldaşlarının kalabilecekleri bir yer bulunamadığından Cezayir Hanı'nın inşası gerekmiştir.

Cezayir Hanı'nın inşaa tarihi ve ilk işlevine dair yeni bir tespit ve açıklama İzmir İhtisap Nazırı Ömer Lütfi Efendi'nin Sadaret makamına arz ettiği başka bir yazısı kaynaklık etmiştir (*BOA. AKMT. 20/46. tarihsiz*). Bu

¹⁸ A. Samih İlter, bekâr askerlerin gemilere bindirilip İzmir'e ve Girit'e gönderildiğini belirtmiştir (İlter, 1937, I, s. 111).

yazı, Cezayir Hanı'nın inşa edildiği tarih, inşa edilme amacını, yani ilk işlevini açıklığa kavuşturur. Ayrıca bazı mimari özellikleri, inşa maliyeti ve bu maliyetin nasıl karşılandığı sorularını cevaplar. Buna göre Cezayir Hanı, İzmir'de Eski Gümrük Binası yakınlarında 1831 yılda müceddeden, yani yeni baştan, kagir, iki katlı, dahiliyeli ve hariciyeli, altta 18 mahzeni, 1 kahvehanesi, üst katında 7 odası, avlusunda şadırvanı olan bir kıta han olarak inşa edilmiştir. 1830 yılında Fransız işgali sonucunda Cezayir Kalesi'nden nakledilen askerlerin iskânı için inşa edilmiştir. Cezayir-i Garp Ocağı yoldaşlarına mesken sağlama sorununu çözmek üzere Cezayir-i Garp Ocağının vekili olmak hasebiyle İzmir Voyvodası Buldanî El Hac Osman Ağa görevlendirilmiş, ancak vefatı üzerine bu görevi, dönemin İzmir İhtisap Nazırı ve de Voyvodası olan Ömer Lütfi Efendi tamamlamıştır. Hanın inşası için gerekli para, Ocak tarafından karşılanmıştır. Para kaynağından biri, Cezayir yoldaşlarının yanlarında İzmir'e getirdikleri 2 tahıl yükünün satışından elde edilmiştir. Bir yükü 29.266 kuruşa ulaşan satıştan elde edilen paranın bir kısmı gemideki yoldaşlara verildikten sonra geriye kalan 39.266 kuruş inşaat masrafına ayrılmıştır. 125.000 kuruşa yakın bir miktar para da hayatını kaybeden ocak mensuplarından mirasçısı olmayanların muhalledâtından elde edilmiştir. 164.266 kuruş ile han inşa edilmiş, geriye kalan 9.266 kuruş ise Ocak-ı Amire vekili Hacı Ahmet Ağa'ya teslim edilmiştir.

Cezayir Hanı'nın üst katının hapisane olarak kullanıldığı 1850'lerde 252 mahkûmun kaldığı, ancak dar ve havasız koşullarının yetersiz gelmesinden dolayı alt katlara 5 oda eklendiği, 1870 yılında çıkan isyan sırasında handa 200 mahkûm olması (Adak, 2006, s. 45), hanın ikamet açısından kapasitesi hakkında bir fikir verebilir. Ancak elverişsiz koşulları bilenen hapishanenin (BOA., İ.DH. 336/22029. H. 14 R 1272/M. 24.12.1855 aktaran Adak, 2015, s. 105) yoldaşlar için layık görülmeceğini düşünebiliriz. Zira 1856'da hanı gören İzmir'deki İngiliz Hastanesi doktoru Rolleston, burada 100 kişinin barınabileceğini ifade etmiştir (Adak, 2015, s. 105) Buna göre handa kalan Cezayir yoldaşları, 100-150 kişi kadar olabilir. Yine hanın hapisane olarak kullanıldığı bu dönemlerden edilen bilgiler, Cezayir yoldaşlarının hanın üst katında ikamet edip, alt katını kiraya vermek suretiyle geçimlerini sağlamış veya bazı masraflarını karşılanmış olabileceği fikrini verir. Bu dönemde şehirlere çalışmak için başka vilayetlerden gelen bekâr erkekler veya geçici işçiler genellikle han, iş yerleri, kahvehane gibi yerlerde kalabiliyordu. 1830 yılında oluşturulan nüfus kayıtlarında İzmir kazası merkezindeki bekârların çeşitli hanlarda ikamet ettiği görülür. Dolayısıyla Cezayir Hanı da dönemin diğer hanları gibi ikamet, ticaret, işlek veya atölye olarak hizmet veren bir mekân şeklinde tasarlanmıştır diyebiliriz.

4. SONUÇ

Yazılı ve görsel kaynaklarda İzmir'de, tarihi Kemeraltı Çarşısı'nda, 19. yüzyılda Cezayir adını taşıyan iki han olduğu kesin olarak anlaşılmıştır. Yapımı, 17. yüzyıla tarihlenebilecek Eski Cezayir Hanı'nın, Arap Hanı olarak zamanımıza ulaştığı, bu isim değişikliğinden dolayı aynı adı taşıyan iki hanın

karıştırılmasına yol açtığı görülmüştür. Osmanlı arşiv belgelerini esas alan bu araştırmada söz konusu karışıklık aşılmıştır. Cezayir Hanı'nın 1831 yılında Fransa'nın Cezayir Kalesi'ni ele geçirmesiyle kaleden sevk edilen çoğu yaralı ve hasta askerlerin ikameti için Cezayir-i Garp Ocağı mensupları tarafından yapım masraflarının karşılanarak inşa edildiği tespit edilmiştir. Buradan yola çıkarak her iki hanın da Cezayir-i Garp Ocağı mensuplarına, yoldaşlarına ait olduğundan dolayı bu ismi aldığı, Eski Cezayir Hanı'nı da Ocak mensuplarının inşa etmiş olabilecekleri tartışılmıştır. Ayrıca, İzmir'e ait tarihi görsel kaynaklardan "Livio Amadeo Mıssır Şehir Planı" olarak anılan krokide Cezayir Hanı'nın net bir şekilde görülmesi, bu krokinin tarihlenmesi ile ilgili bilgiyi yeniden değerlendirmek ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Zira, Livio Amadeo Mıssır bu krokiyi, 1796-1806 yılları arasına tarihlemiştir. Hanın yapım tarihi 1831 olduğundan, bu kroki de 1831 sonrasına aittir diyebiliriz. Tarihi Kemeraltı Çarşısı'nda yer alan ve Cezayir adını taşıyan iki han üzerinden İzmir'in mimari, sosyal ve kültürel tarihinde Osmanlı Dönemi Cezayir ile İzmir arasındaki ilişkinin anlaşılmasının önemi vurgulanmıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarın herhangi bir çıkarlı dayalı ilişkisi bulunmamaktadır.

ETİK ONAY/KATILIMCI ONAMI

Metinde, Etik Kurul veya Katılımcı Onamı ile ilgili bir bölüm bulunmamaktadır.

MADDİ DESTEK

Çalışmada herhangi bir maddi destek alınmamıştır.

YAZAR KATKILARI

Bu araştırma ve araştırma ile ilgili tüm aşamalar tek yazar tarafından yürütülmüştür.

KAYNAKÇA

- Adak, U. (2006). *XIX. yüzyılın sonları XX. yüzyılın başlarında Aydın Vilayeti'ndeki hapishaneler*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi.
- Adak, U. (2015). *The Politics of Punishment, Urbanization, and Izmir Prison in the Late Ottoman Empire*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi) University of Cincinnati.
- Adıtatar, F. (2023).1830 Fransız işgali sonrası İzmir'de Cezayir muhacirleri. *Tarih ve Günce*, 13, 3-19.
- Ahrweiler, H. (1965). L'histoire et la géographie de la région de Smyrne Entre les Deux Occupations Turques (1081-1317) Particulièrement au XIII Siècle. *Traaux et Mémoires 1*. 1-204.
- Aktepe, M. (1971). İzmir hanları ve çarşıları hakkında ön bilgi. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 25, 105-154.
- Aktepe, M. (1972). Osmanlı devri İzmir Cami'leri hakkında ön bilgi. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 3, 177-212.
- Aktepe, M. (1973). İzmir'in Hisar veya Yakub Bey Camii. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 27, 85-98.
- Aktüre, S. (2003). *Anadolu'da demir çağı kentleri*. Tarih Vakfı Yurt.
- Aktüre, S. (2020). İÖ 6. yüzyıldan 14. yüzyıl sonuna kadar büyük imparatorluklar döneminde Anadolu kentleri. Tarih Vakfı Yurt.
- Alpaslan, H. İ. (2022). 19. yüzyılın 40 yılında İzmir: 1836-7 Thomas Graves, 1856 Luigi Storari ve 1876 Lamec Saad planlarının karşılaştırılması. *Mimarlık, Planlama ve Tasarımda Güncel Araştırmalar*, 1, (G. S. Erzurumlu, Ed.) Gece Kitaplığı, 92-112.
- Atay, Ç. (1978). *Tarih içinde İzmir*. Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı.
- Atay, Ç. (2003). *Kapanan kapılar İzmir hanları*. İzmir Büyükşehir Belediyesi.
- Baykara, T. (1992). Kemeraltı binlerce yılın hatırası. *Ege Mimarlık*, 92/1.
- Baykara, T. (2000). *İzmir şehri ve tarihi*. Akademi Kitabevi.
- Baykara, T. (2002). Cezayir ve Türkler (bir yaşayan kültür denemesi). *Kafalı Armağanı* (S. Gömeç, Haz.). Akçağ, 81-83.
- Berkant, C. (2017). İtalyan mühendis Luigi Storari (1821-1894) ve "tarihsel notlarla İzmir rehberi". *Bartın Üniversitesi Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, 4/2, 2-13.
- Beyru, R. (2011). *19. yüzyılda İzmir kenti*. Literatür.
- BOA. A.DVNSMHH.d. 111/1724. (H. 29.08.1112/M. 08.02.1701).
- BOA. A.DVNSMHH.d. 116/306. (H. 20.12.1120/M. 02.04.1709).
- BOA. A.DVNSMHH.d. 139/346. (H. 29.08.1145/M. 14.02.1733).
- BOA. AKMT. 20/46. tarihsiz
- BOA. CML.49/2291. (H. 06.12.1207/M. 15.07.1793).
- BOA. HAT. 457/22530. (H. 28.02.1246/M. 18.08.1830).
- BOA. NFS.d. 2908. (H. 1246/M.1830).
- BOA. NFS.d. 2909. (H. 1259/M. 1843).

- Böke, P. (2009). İzmir karantina teşkilatının kuruluşu ve faaliyetleri (1840-1900). *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 8/18-19, 137-159.
- Çetin, A. (1996). Garb Ocakları. *DİA*, 13, 382-386.
- Ersoy, B. (1991). *İzmir hanları*. Atatürk Kültür Merkezi.
- Ersoy, B. (1988). İzmir hanları üzerine bazı tespit ve incelemeler. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 32/1-2, s. 95-103.
- Goad, C. E. *Plan d'assurance de Smyrne (Smyrna): Turquie: plan, index. Londres: C. E. Goad, 1905, 7. Pafta 114. Ada, Harvard Map Collection.* <https://nrs.harvard.edu/urn3:FHCL:3746611> (Erişim Tarihi: 29.05.2023).
- Gökmen, E. ve Özdemir, Ö. Y. (2018). *Ayniyat defterleri ışığında Aydın Vilayeti'nin idari, iktisadi ve sosyal durumu (1866-1880)*. Libra Kitap.
- Güler, İ. (2019). Yoldaş. *DİA*, 3-Ek 2, 674-675.
- Güler, İ. (2008). Bodrum'un Garb Ocakları ile İlişkileri ve İşlevleri: Garb Ocaklarında Bodrumlular", *Osmanlılardan Günümüze Her Yönüyle Uluslararası Bodrum Sempozyumu (24-25 Ekim 2007)*, (A. Özgiray ve M. A. Erdoğan, Ed.), Müskebi Ofset, 397-414.
- Hasluck, F. W. (1918-1919). The rise of modern Smyrna. *The Annual of the British School at Athens*. 23, 139-147.
- Heyd, W. (2000). *Yakın-Doğu ticaret tarihi*, (E. Z. Karal, Çev.), Türk Tarih Kurumu.
- Koloğlu, O. (1986). Garp Ocaklarında Anadolu delikanlıları. *Tarih ve Toplum*, 33, 35-39.
- Kütükoğlu, M. (1968). XVIII. yüzyılda İngiliz ve Fransız korsanlık hareketlerinin Akdeniz ticareti üzerindeki etkileri. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 12, 57-71.
- Kütükoğlu, M. S. (2000). *XV ve XVI. asırlarda İzmir kazasının sosyal ve iktisadi yapısı*. İzmir Büyükşehir Belediyesi.
- Le Monde Illustré*, 16 Nisan 1870 Element n. 239, s. 246 <https://argonnaute.parisnante.fr/ark:/14707/a011461226780mPJVZE/a05f83adb6> (Erişim tarihi 03.06.2023)
- Menekşe, M. (2020). Mora Müslümanlarının hazin hikayesi: İsyan, zorunlu göç ve iskân (1821-1832) sürecine genel bakış. *Tarih Okulu Dergisi*, 55, 784-832.
- Nezihi, R. (2001). *İzmir'in Tarihi*, (E. Üyepazarcı, Haz.), İzmir Büyükşehir.
- Oikonomides, N. (2005). Literacy in the thirteenth-century Byzantium; an example from Western Asia Minor. *Society, Culture and Politics in Byzantium*, (E. Zachariadou, Ed.), Ashgate.
- Pınar, İ. (2020). *Osmanlı dönemi İzmir planları ve haritaları*. İzmir Kalkınma Ajansı.
- Samih, A. (1937). *Şimali Afrikada Türkler*. I-II. Vakit.

- Strabon. (2005). *Geographika Antik Anadolu coğrafyası XII-XIII-XIV*. (A. Pekman, Çev.), Arkeoloji ve Sanat.
- The Travels of Ibn Battuta, A.D. 1325-1354*, II, (19962). (H.A.R. Gibb, Ed.). Cambridge University.
- Ülker, N. (1974). *The rise of Izmir, 1688-1740*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi) The University of Michigan.
- Yapıcı, U. (2021). *Osmanlı İzmir’inde ticari mekanlar ve ticaret*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ege Üniversitesi.
- Yelbuğa E. (08.01.2023). <https://www.35punto.com/1870-cezayir-hani-cezaevi-isyani-le-monde-illustre>, (Erişim Tarihi: 29.05.2023)
- Yılmaz, S. (1996). XVI. Lui’nin coğrafyacısından Kemeraltı”, *Kebikeç*, 4, 65-72.

Makale Bilgisi: Tekin, A. (2023). Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye Verdiği Ahidnâmlere Dair Bazı Yeni Tespitler (1580-1675). DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:10, Sayı:2, ss.574-586.	Article Info: Tekin, A. (2023). Some New Remarks on the Ahdnames Granted by the Ottoman State to England (1580-1675). DEU Journal of Humanities, Volume:10, Issue:2, pp.574-586.
Kategori: Araştırma Makalesi	Category: Research Article
Gönderildiği Tarih: 14.08.2023	Date Submitted: 14.08.2023
Kabul Edildiği Tarih: 30.09.2023	Date Accepted: 30.09.2023

OSMANLI DEVLETİ'NİN İNGİLTERE'YE VERDİĞİ AHİDNÂMELERE DAİR BAZI YENİ TESPİTLER (1580-1675)

Ahmet Tekin*

ÖZ

1580 yılında Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki resmi ilişkileri tesis eden ilk ahidnâmeden sonra eklemelerle tecdid edilen ahidnâmelerle İngilizlerin memâlik-i mahrûsedeki imtiyazları korunarak genişletilmiştir. Bu ahidnâmelerin kapsamı her yenilenen ahidnâme ile farklılaşır. Ancak bu farklılıkları tespit edebilmenin yolu ilk olarak ahidnâmelerin sayılarını ve veriliş tarihlerini tespit etmekten geçer.

Osmanlı İngiliz diplomatik ilişkileri literatüründe ahidnâmelerin veriliş ve tecdid tarihleri ve bununla ilintili olarak sayıları hakkında birbiriyle çelişen muhtelif bilgiler mevcuttur. Bu çalışmada, Osmanlı ve İngiliz arşivlerinin sunduğu imkanlarla, Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye verdiği ahidnâmelerin veriliş tarihleri ve sayısı tespit edilmiştir. Bu sayede, Osmanlı diplomasi tarihi çalışmalarına bir katkı sunulması amaçlanmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Ahidnâme, Osmanlı Devleti, İngiltere, Diplomasi

SOME NEW REMARKS ON THE AHDNAMES GRANTED BY THE OTTOMAN STATE TO ENGLAND (1580-1675)

ABSTRACT

The first ahdname establishing the relations between the Ottoman State and England was granted by Sultan Murad III (r. 1574-1595) to England in 1580. The privileges of the English in well-protected domains were maintained and expanded utilizing ahdnames that were renewed with additions. The scope of these accords varied with each renewal. However, determining these discrepancies requires initially identifying the dates and numbers of the ahdnames, followed by a comparison of the actual texts.

There is conflicting evidence within scholarship on Ottoman-English diplomatic ties regarding the dates of the issuing and renewal of the ahdnames as well as

* Araş. Gör. Dr., İstanbul Üniversitesi, ahmet.tekin@istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8394-8280

their numbers. This study determines the dates of the granting of ahdnames by the Ottoman State to England and the number of these documents. In this way, this article hopes to contribute to the research of Ottoman diplomatic history.

Keywords: Ahdname, Ottoman State, England, Diplomacy

1. GİRİŞ

Ahidnâmeler, Osmanlı Devleti'nin diğer devletlerle kurduğu ilişkilerin çerçevesini belirleyen metinlerdir. İslam hukukuna uygun olarak sultanın vermiş olduğu sözler ile yabancı devletlerle olan ilişkilerinde belirleyici olan bu metinler verildiği devletin temsilcilerine (elçiler ve konsoloslar gibi) ve bu devletin tebaasına memâlik-i mahrûsede birtakım haklar ve güvenceler sağlıyordu (İnalçık, 1986).

Ahidnâmeler muhtevalarına göre siyasi, ticari-siyasi ve ticari olarak nitelendirilebilir. Sulh söz konusu olan durumlarda yapılan antlaşmaları daha çok siyasi olarak nitelendirmek uygundur. Osmanlı Devleti ile zaman zaman Akdeniz'de egemenlik mücadelesi içerisinde olan Venedik Cumhuriyeti ile yapılan antlaşmalar ise siyasi olduğu kadar içerdiği ticari imtiyazlar nedeniyle ticari-siyasi olarak da değerlendirilebilir (Theunissen, 1998, s. 234). Temel odağı ticari hükümler olan ve Osmanlı Devleti'nin Fransa ve Hollanda gibi ülkelere bahşettiği ahidnâmeler ise ticari içeriklidir (Kolodziejczyk, 2000, s. 6). İngiltere Devleti'ne verilen ahidnâmeler de bu kapsamdadır.

Osmanlı Devleti, İngiltere ile resmi ilişkilerini tesis eden ilk ahidnâmeyi 1580 yılında Sultan III. Murad zamanında verdi.¹ 1583-1675 yılları arasındaki dönemde ise bazen küçük eklemelerle yenilenen ahidnâmeler ile İngilizlerin imtiyazları korundu ve genişletildi. Bu ahidnâmelerin kapsamı her yenilenen ahidnâme ile farklılaşır.

1580 yılında verilen ilk ahidnâme farklı araştırmacılar tarafından yayımlandı.² Esad Efendi Koleksiyonu'nda bulunan bir mecmuadaki nüshayı veya Mühimme Defteri'ndeki bir kaydı kullanan yazarların metinlerinde küçük de olsa bazı okuma farklılıkları göze çarpar ancak bunlar muhtevayı etkileyecek büyüklükte değildir. Yalnızca Halil İnalçık, Akdes Nimet Kurat tarafından yayınlanan metinde bazı hatalar olduğu için İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın yayımına bakılmasını tavsiye eder (İnalçık, 1986, s. 1184).

¹ 1580 ahidnâmesi için bkz. BOA, *ADVNSMHM.* d.43, s.246-247; *Münşe'ât Mecmûası*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Koleksiyonu, 3345, s.170-172; (Hakluyt, 1962, ss. 55-61).

² Eserlerinde neşir yapan yazarlar kronolojik olarak şöyle sıralanabilir: (Refik, 1932, ss. 19-21) (Uzunçarşılı, 1949, ss. 617-619) (Dereli, 1951, ss. 123-125) (Kurat, 1953, ss. 182-186) (Skilliter, 1977, ss. 86-89) (Aktaş, 2022, ss. 608-611).

William Harborne'un girişimleri neticesinde elde edilen ilk ahidnâmeden sonra İngiltere'ye verilen ahidnâmelerin tarihlerine dair literatürdeki tutarsızlıklar dikkat çekicidir. Ahidnâmelerin her bir sultanın cülusunu takiben yenilenmesi söz konusu olduğu gibi konjonktüre göre ahidnâmeli devletlerin imtiyazlarının genişletildiği de oluyordu. (İnalçık, 1997, s. 190). Ahidnâmeler zaman zaman yalnızca var olan haliyle yenilenir, yeni eklemeler yapılmazdı. Bu tecdid (yenileme) var olan ahidnâmenin geçerlilik süresinin uzatıldığı dolayısıyla da tesis edilmiş olan ilişkilerin devam edeceği anlamına gelirdi. Aynı şekilde İngiltere tarafından tayin edilmiş yeni bir elçi sultanın huzuruna çıktığında İngiltere'ye verilen sözler teyit edilirdi. Bu durum elçiler tarafından kendi dışişlerine yazdıkları mektuplarda İngilizlerin sahip olduğu imtiyazların yeniden garanti altına alındığı şeklinde yansıtılmıştır. Osmanlı Devleti'nden imtiyaz alma süreçlerinde yaşanan bu farklılıklar dolayısıyla araştırmacılar ahidnâmelere dair birbirinden farklı sayı ve tarihler vermişlerdir. Bu durum da İngiltere'ye verilen ahidnâme sayısını tespit etmeyi güçleştirmektedir.

Mesela Reşad Ekrem Koçu'nun 1934 yılında yayınlanan çalışmasında İngiltere'ye dair tespit edilen ahidnâme sayısı dokuzdur. Bu ahidnâmelerin tarihleri 1580, 1593, 1603, 1606, 1622, 1624, 1641, 1662 ve 1675 şeklinde verilmiştir (Koçu, 1934, ss. 50, 52-53, 57, 62-63, 66-67, 72). Günümüze nispeten daha yakın tarihlerde yayınlanan, Mübahat Kütükoğlu'nun bu alanda başvuru eseri haline gelmiş çalışmasındaki ahidnâme tarihleri ise 1580, 1593, 1601, 1604, 1614, 1643, 1651 ve 1675'tir. İlaveten, II. Osman zamanında iki tane, IV. Murad ve IV. Mehmed zamanlarında da birer tane ahidnâme verildiğini ifade etmiştir. Böylece İngiltere ahidnâmeleri toplamda on iki adete ulaşmıştır (Kütükoğlu, 2013, ss. 27-40).

Michael Talbot'ın tespitlerine göre de 1580 yılında verilen ilk ahidnâmenin ardından imtiyazlar düzenli bir şekilde yenilenmiş, onaylanmış ve bunlara eklemeler yapılmıştır. Zikrettiği ahidnâmelerin tarihleri 1601, 1607, 1612, 1618, 1621, 1641, 1647 ve 1662'dir. Talbot'a göre, Sir John Finch'in elçiliği zamanında (1672-1681) verilen 1675 yılı ahidnâmesi İngiltere'ye verilen ahidnâmelerin sonuncusudur. Böylelikle İngiltere'ye toplamda on ahidnâme verildiğini tespit eder (Talbot, 2017, ss. 28-29). Talbot'ın, Kütükoğlu'nun çalışmasından yararlanmasına rağmen neden daha az sayıda ahidnâmeye atıfta bulunduğu sorusu ise yanıtızsızdır.

Bir diğer araştırmacı Fariba Zarinebaf'a göre ise ahidnâme sayısı sekizdir. 1580 yılında verilen ilk ahidnâme sonrasında İngiliz ahidnâmeleri 1583, 1601, 1616, 1624, 1643, 1666 ve 1675 yıllarında yenilenmiştir. Zarinebaf'ın eserinin, şu ana kadar zikredilen dört araştırmacı arasında en güncel çalışma olmasına rağmen en çok hatayı barındırıyor olması da şaşırtıcıdır. Halbuki onun İngiltere söz konusu olduğunda eldeki literatür sayesinde daha doğru tarihlendirilmiş ve daha fazla sayıda ahidnâme

yenilendiğine dair bilgi sahibi olması beklenirdi. Çalışmasında net bir şekilde belirtmediğinden toplam ahidnâme sayısını ve bazı ahidnâme tarihlerini nasıl tespit ettiği de tam bir muammadır (Zarinebaf, 2018, s. 118).

R. Ekrem Koçu	M.S. Kütükoğlu	Michael Talbot	Fariba Zarinebaf
1580	1580	1580	1580
			1583
1593	1593		
	1601	1601	1601
1603			
	1604		
1606			
		1607	
		1612	
	1614		
			1616
	II. Osman (1618-1622)	1618	
	II. Osman (1618-1622)	1621	
1622			
1624	IV. Murad (1623-1640)		1624
1641	1641	1641	
			1643
		1647	
	IV. Mehmed (1648-1687)		
1662	IV. Mehmed (1648-1687)	1662	
			1666
1675	1675	1675	1675

Tablo 15. İngiltere Ahidnâmelerine Dair Literatürdeki Tarihler

Ahidnâmeler yeni bir sultan tahta geçtiğinde yenilediğine göre III. Murad'dan IV. Mehmed'e kadar en az sekiz kez yenilenmiş olması gerekir.³ İngiltere'den gelen elçilerin talebiyle vuku bulan yenilemeler nedeniyle aynı padişah döneminde tecdid edilen ahidnâmeler de mevcuttur. Bu tip ara dönem revizeleri de hesaba katıldığında 1580-1675 yılları arasında en az bir deste ahidnâme olması gerektiği iddia edilebilir.

Kütükoğlu'nun tarih vermeden Sultan IV. Murad (1623-1640) ve IV. Mehmed (1648-1687) devirlerine atfettiği ahidnâmelerin tarihleri Koçu'nun listesindeki iki ahidnâmenin tarihiyle eşleşmektedir. Benzer şekilde, tarihlendirme yapmadığı II. Osman devri ahidnâmeleri de Koçu'nun ve Talbot'ın verdiği listedeki ahidnâme tarihleriyle uyumludur. Dolayısıyla şu ana kadar yapılan ahidnâme çalışmaları arasında en muteber çalışmanın, Kütükoğlu'nun çalışması olduğu söylenebilir.

Mevcut çalışmalarla ahidnâme tarihlerine veya tarihlendirmelerindeki farklılıkların sebebine dair net bir yargıda bulunmak mümkün değildir. Buna rağmen çeşitli arşivler, kütüphaneler ve ilgili literatür sayesinde dağınık bilgileri tespit ederek İngiltere ahidnâmelerinin hangi elçi döneminde, hangi sultan tarafından, ne zaman verildiğine-yenilediğine dair bir tablo oluşturmak yine de mümkündür. Bu çalışmada, ahidnâme sayıları ve tarihleri ile ilgili karışıklığı gidermek amacıyla mevcut veriler yeniden değerlendirilmek suretiyle yeni bir kronoloji sunulacaktır. Her ne kadar bu, nihâi bir tablo olmasa da ileride yeni bulgular ile revize edilmesi olasıdır.

2. İngiltere'ye Verilen Ahidnâmeler

Osmanlı Devleti, İngilizler ile ilişkilerini belirleyen ilk ahidnâmeyi yukarıda da ifade olunduğu gibi Sultan III. Murad (1574-1595) zamanında, 1580 yılında verdi. Bu ahidnâme İngiltere tebaasının ve o bayrak altında ticaret yapanların Osmanlı egemenlik sınırlarında dolaşması, ikamet etmesi ve ticari faaliyetler yürütmesi ile ilgili hakları ve bu hakların çerçevesini belirliyordu. Verilen bu ilk ahidnâme sonrasında ahidnâmelerin içeriği, zamanla yeni maddelerin eklenmesiyle daha da kapsamlı bir hale geldi. Örneğin, Esad Efendi nüshasından da anlaşıldığı üzere, 1580 ahidnâmesinden sonra 1588 yılı yazında çıkarılan bir ferman ile İngiliz ayrıcalıkları yeni maddeler ile genişletildi (*Münşe'ât Mecmûası*, s. 173 (11)).

İngilizlere verilen ve zamanla yeni maddeler eklenerek genişletilen ahidnâmelerin sonuncusu ve en kapsamlısı ise 1675 yılında verilen ahidnâmedir. 1580 tarihli ilk ahidnâme ile 1675 tarihli son ahidnâme arasında İngiltere'ye verilen birkaç ahidnâmenin tarihine dair ortak bir kanaat olsa da ahidnâmelerin sayısı ve veriliş tarihleri ile ilgili bir karışıklık söz konusudur.

³ Sultan III. Murad'dan Sultan İbrahim'e kadar olan dönemde tahta çıkan sultanlar için bkz. (Emecen, 2021) IV. Mehmed için bkz. (Özcan, 2017).

Araştırmacıların ahidnâmelerin tarihlerini nereden aldıklarına dair genellikle bilgi vermemiş olması, zikredilen tarihler arasındaki farklılıkların sebebine dair bir şüphe doğurur, bu da kesin bir anlatı kurmayı zorlaştırır. Ahidnâmelerin verilmiş yıllarına ilişkin tutarsızlığın geçerli sebepleri olabilir. Evvela tüm ahidnâmelere erişim mümkün olmadığı için araştırmacılar çalışmalarında ancak tespit edebildikleri ahidnâmelere yer vermiş olmalıdır. Sonrasında ise kütüphane koleksiyonlarında veya bir mecmua içerisinde ahidnâmelere rastlandıkça literatürdeki bilgiler, tutarsız da olsa, bu şekilde çeşitlenmiştir. Fakat asıl sorun, İngiltere ahidnâmelerine dair üretilmiş olan mevcut çalışmalarda -Kütükoğlu haricindekiler- ne yazık ki derinlemesine bilgi paylaşılmamış olmasıdır.

Bu noktada, ahidnâmelerin sayıları ve tarihleri konusunda problem, esasen tarihçiliğin kümülatif doğasının ne kadar elzem olduğunu tekrar hatırlatır. Zira bu sayede, günümüzde elde edilen bilgilerin önceki çalışmalardan da beslenerek ortaya bir bütün koymaya imkan vermesi, bu alandaki karışıklık ve bilgi eksikliğini gidermeye yardımcı olacaktır.

Ahidnâmeler, onu bahşeden sultanın hükümdarlığı dönemi boyunca yürürlükte olurdu. Ahidnâme verilirken veya yenilenirken Osmanlı Devleti'nin iktisadi ve siyasi beklentileri göz önünde bulundurulurdu. Tam da bu iktisadi ve siyasi nedenlerle bazen istisnai durumlar söz konusu olmuş, hatta aynı sultan döneminde yeni bir ahidnâme verildiği de görülmüştür. Mesela I. Ahmed döneminde İngiltere'ye birden fazla ahidnâme (1604, 1607, 1612 ve 1614 yıllarında) verildiğini tespit etmekteyiz.⁴

	Tarih	İngiltere Temsilcisi	Osmanlı Sultanı
1	1580 ⁵	William Harborne	III. Murad
2	1593 ⁶	Edward Barton	

⁴ Rabia Demir, 1612 tarihli ahidnâmeyi yüksek lisans tezinde ele almıştır. (Demir, 2021). Demir de tezinde yeri geldikçe İngiltere ahidnâmelerine değinir. Fakat Tablo 1'de yer alan isimler İngiltere ahidnâmelerine toplu şekilde yer verdikleri için ele alınmıştır. Demir'in tezi ahidnâmeleri bir arada değerlendirmese de literatürdekilerden farklı ahidnâmeleri bu çalışmada da faydalanılan Leipzig Üniversitesi'nde bulunan Düvel-i Ecnebiye defterinden faydalanarak değerlendirmiştir.

⁵ Bkz. Dipnot 1 ve 2.

⁶ 1593 yılında İngiltere Kraliçesi Elizabeth'e yazılan nâme-i hümayûnda Kraliçe'nin tebaasına dair yeni taleplerinin kabul edildiği bildirilir. 1588'de Harborne İstanbul'dan ayrıldıktan sonra İngiltere uzun bir süre İstanbul'da elçi düzeyinde temsil edilmedi. Sabık elçinin sekreteri Edward Barton İstanbul'da tüccarın işleri ile ilgilendi. Kraliçe, Barton'ı ancak 1593'te elçi olarak atadı. Beş yıl sonra kraliçenin hediye ve mektuplarını getiren elçinin huzura kabulü sonrasında gönderilen nâme bir önceki ahidnamede yer almayan yeni imtiyazları içermesi açısından bir ahidnâme tecdidi olarak değerlendirilebilir. bkz. BOA, *ADVNSMHHM. d.71*, no:141. Bu nâmenin

3	1601 ⁷	Henry Lello	III. Mehmed
4			
5	1604 ⁸	Thomas Glover	I. Ahmed
6	1607 ⁹		
7	1612 ¹⁰	Paul Pindar	I. Ahmed
8	1614 ¹¹		
9	1620/1 ¹²	John Eyre	II. Osman
10	1622 ¹³	Thomas Roe	

transkripsiyonu için ayrıca bkz. (Ökke, 2020, ss. 208-210) (H. F. Brown, 1897, ss. 107-111) No:227. Ayrıca bkz. (Skilliter, 1965, ss. 79-80)

⁷ (Sanderson, 1931, ss. 282-287) Oxford Bodl. Libr. Ms. Laud. Or. 67. 92b-97b'den aktaran (Kurat, 1953, ss. 204-208). Ayrıca bkz. (Feridun Bey, 1285, ss. 473-477)

⁸ Sultan I. Ahmed'in tahta geçmesi sonrası bir önceki ahidnâmenin olduğu gibi yenilenmiş versiyonudur. İngiltere ahidnâmesi, British Lib. Oriental Mss. Cotton Roll. XIV,10'da mevcuttur, aktaran (Kütükoğlu, 2013, s. 34)

⁹ Dönemin Venedik elçisi Ottaviano Bon, İngiltere'nin yeni elçisi Thomas Glover'in İstanbul'da temsilcisi bulunmayan tüm memleketlerin İngiltere bayrağı altında seyrüsefer etmesine dair talebini onaylattığını yazar. (H. F. Brown, 1900, ss. 475-486) No: 712. 1612 tarihli ahidnâmeden de Thomas Glover'ın daha önce hediyelerle gelip kabul aldığını takip etmek mümkündür.

¹⁰ Uppsala Üniversitesi Kütüphanesi, *Uppsala Ottoman Heritage, Various Ottoman Turkish documents: 1- Treaty of capitulation between Sultan Ahmed I and King James I of England* <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:alvin:portal:record-55603>

¹¹ British Lib. Turkish Mss. Or. 3338'de mevcuttur, aktaran (Kütükoğlu, 2013, s. 34)

¹² Çok kısa süre elçilik yapmış olan John Eyre, Levant Kumpanyası ile sorunlar yaşadığı için geri çağırılmıştır. Eyre'in göreve atanması ve geri çağırılması ile ilgili bkz. (Hinds, 1910 No:419) (Hinds, 1911 No:102) Ayrıca bkz. (Wood, 2013, ss. 121-122) 1641 tarihli İngiltere Ahidnâmesinde II. Osman döneminde iki elçi geldiğinden ve ahidnâmenin yenilediğinden bahsedilir. John Eyre'in görev tarihlerinin belli olması sebebiyle ahidnâme bu tarih aralığında yenilenmiş olmalıdır. Diğer elçi Thomas Roe'dur. (*Treaties, &c. between Turkey and Foreign Powers: 1535-1855*, 1855, s. 257) Wood'a göre Eyre Nisan 1620'de İstanbul'a varmıştır. Bkz. (Wood, 2013, s. 316) Osmanlı arşivinde Kamil Kepeci (KK) tasnifinde bulunan 666 numaralı defterin 395. sayfasında Luteran İngiltere Kralı'ndan gelen pişkeş kaydı mevcuttur ve tarihi 8 C. 1029 [11 Mayıs 1620] olarak yazılmıştır. (BOA, KK.d .666) Wood'un tespit ettiği üzere Roe'nun 28 Aralık 1621'de İstanbul'a geldiğini hesaba katarak bir yorumda bulunmak mümkündür. Rabia Demir, tarihlendirme tartışmaları yaptıktan sonra teccid tarihinin "1618 yılı ile bir sonraki ahidnâmenin tarihi olan 1622 yılı arasında" olması gerektiğini önerir (Demir, 2021, s. 91). II. Osman'ın Lehistan Seferi için 29 Nisan 1621'de otağının kurulduğunu (Emecen, 2007, s. 454) ve ancak 14 Rebiyülevvel 1031'de [27 Ocak 1622] İstanbul'a geldiğini (Abdülkadir Efendi, 2003, s. 757) göz önünde bulundurursak tarihi bilinmeyen bu ahidnâme için 11 Mayıs 1620 ila 29 Nisan 1621 aralığında yenilenmiştir demek makul görünür.

¹³ İstanbul'daki Venedik elçisi Zorzi Giustinian'ın raporuna göre yeni İngiliz elçisi, Thomas Roe, 22 Şubat 1622 tarihinde huzura kabul edilmiş ve hediyelerini takdim

11	1628 ¹⁴	Peter Wyche	IV. Murad
12	1641 ¹⁵	Sackville Crow	İbrahim
13	1647 ¹⁶	Thomas Bendish	
14	1651 ¹⁷	Thomas Bendish	

etmişti. (Hinds, 1911, ss. 251-265 No: 357) Şubat 1622’de huzura kabul aldığı ve Kralın isteklerini Sultana ilettiğini bildirdiğini *State Papers Foreign Turkey, 8/117*’den aktaran (M. J. Brown, 1970, ss. 124-125) Richard Knolles’in eserinde yer alan yazışmalardan biri; Osmanlı Sultan’ından İngiltere Kralı’na gönderilen nâmedir. Bu nâmede İngiltere’ye verilen imtiyazların yenilenip, çeşitli maddelerin düzenlenip bazı maddelerin ekleneceği bildirir. Bu belgenin tarihi 13 Nisan 1622’dir (Knolles, 1638, ss. 1404-1405). Wood da Roe’nun bazı eklemelerle ahidnâmeyi yenilemeyi başardığını vurgular ama tarih vermez (Wood, 1964, s. 86). 1641 tarihli ahidnâmede II. Osman dönemindeki bu ahidnâmeden bahsedilir. Demir de çalışmasında bu ahidnâme tarihini Talbot’ın aksine 1622 kabul etmiştir (Demir, 2021, ss. 92-93).

¹⁴ Yeni İngiliz elçisi Peter Wyche Nisan 1628’de İstanbul’a “görmekli” bir giriş yapmıştı. (Hinds, 1916 No:73) Venedik elçisinin Haziran 1628 tarihli mektubuna göre Thomas Roe, Sultan’ı halefiyle yeterince çabuk görüştüremeyeceğinden ve iyi bir gemiyle İstanbul’dan ayrılma şansını kaybetmemek için, Sultan ile Üsküdar’da yalnız başına özel bir görüşme yaptı ve vedalaştı. (Hinds, 1916 No:195) Oysa Osmanlı arşivlerindeki bir kayıta Thomas Roe ve halefinin 8 Şevval 1037/ 11 Haziran 1628’de kabul edildiği bilgisi yer alır. BOA, D.BRZ.d 20683’den aktaran (Cevrioğlu, 2021, s. 140 dn. 535) Venedik elçisi Sebastiano Veniero’ya göre yeni İngiliz elçisinin huzura kabulü ve hediyelerini takdimi Ağustos 1628 tarihinde gerçekleşti. (Hinds, 1916, No: 269) Peter Wyche’in Thomas Roe’ya göndermiş olduğu mektuptan anlaşıldığı kadarıyla Peter Wyche Temmuz 1628’de huzura kabul edilmişti. (Richardson, 1740, s. 823) Evâsıt-ı Rebiyülevvel 1038 [8-17 Kasım 1628] tarihinde Sultan IV. Murad’dan Kral I. Charles’a gönderilen nâmede, kralın gönderdiği mektup ve hediyelerin kabul edildiği bildirilir. Nâme içerisindeki ifadeden ahidnâmenin tecdid edildiği anlaşılır. “..... hereafter the conditions and articles of peace and friendship between us contracted and established, may be observed and kept inviolable; as on our part the aforesaid articles and agreements of peace and friendship have been, and shall ever be continued: whereupon peace and good correspondence shall not only increase and flourish every day, but produce more good and profitable effects.” Bu alıntıdan anlaşılacağı üzere nâmede sözü edilen ahidnâme maddeleri şimdiye kadar olduğu gibi bundan sonra da devam edecektir. (Nabbes, 1638, ss. 4-5)

¹⁵ Sultan İbrahim döneminde yenilenmiştir. Elçi Sackville Crow, Ekim 1638’de İstanbul’a vardığında Sultan IV. Murad Bağdat Seferi’nde olduğundan nâme ve hediyeler kabul olunmasına rağmen ahidnâme yenilenememişti. Dolayısıyla ahidnâmenin eklemelerle yenilenmesi Sultan İbrahim tahta çıktıktan sonra gerçekleşmişti. Bu ahidnâme için bkz. (*Leipzig, B. or. 290-1, t.y., ss. 1-8, Satır no: 258-262*) *SP 108/540* aktaran (Talbot, 2016, s. 368). Ayrıca British Museum Turkish MSS. Sloane 3255’te ahidnâme mevcuttur, aktaran (Kütükoğlu, 2013, s. 28)

¹⁶ Elçilik görevinden geri çağrılan Sackville Crow’un yerine Thomas Bendish İngiltere’nin İstanbul’daki elçisi olarak görevlendirilmişti. (Wood, 2013, s. 129) Bazı eklemelerle yenilenen ahidnâme için bkz. (*Leipzig, B. or. 290-1, t.y., ss. 9-16*)

¹⁷ (*Leipzig, B. or. 290-1, t.y., ss. 207-214*)

15	1662 ¹⁸	Heneage Finch	IV. Mehmed
16	1675 ¹⁹	John Finch	

Tablo 2. İngiltere Ahidnâmeleri

Literatürde şu ana kadar derli toplu şekilde sunulmamış olan İngiltere ahidnâmelerine dair eksikliği gidermeye çalıştığım bu tabloda görüldüğü üzere İngiltere'ye toplamda 16 kez ahidnâme verilmiştir. Bunların yedi padişah döneminde verildiği ve bu süreçte İngiltere tarafından on iki ismin elçi görevlendirildiği görülür.

Ahidnâmeler yenilendiğinde kendinden önceki maddeleri de ihtiva ettiğinden ahidnâme içeriğinin gelişimini takip etmek mümkündür. Tüm ahidnâme metinleri elde olmasa bile mevcut ahidnâmeler önceki ahidnâme maddelerini içerdiğinden (veya artık içermediğinden) İngilizlerin veya İngiltere bayrağı altında bulunanların Osmanlı topraklarındaki haklarına ve dolayısıyla tecrübelerine dair süreci değerlendirebilmek büyük ölçüde mümkün olur. Bununla birlikte, bu kısa çalışmanın amacı, ahidnâme içeriklerinin analizi değil ahidnâme sayısını ve veriliş tarihlerini tespit etmek olduğundan içerik hususuna girilmemiştir.

3. SONUÇ

Ahidnâmeler üzerine literatürdeki çalışma sayısı çok olmasına rağmen, İngiltere özelinde, ahidnâmelerin sayıları veya veriliş tarihleri üzerine ayrıntılı bir çalışma yoktur. Osmanlı Devleti tarafından İngiltere'ye verilen ahidnâmeler tespit edilip ilgili literatürde yerli yerine oturtulunca ahidnâmelerin gelişim ve uygulama süreçlerini tespit etmek bu metinleri karşılaştırarak mümkün olacaktır. Bu imtiyaz belgelerinin verildiği yıllar tespit edildiğinde ise dönemin siyasi, askeri ve hatta ekonomik süreçlerine dair bağlantılar kurmak daha kolay bir hale gelir. Böylece Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin serencamını daha iyi kavramak ve iki ülke arasında vuku bulan gelişmelerin sebep-sonuçlarını daha isabetli bir şekilde okuma imkanı doğar. Elbette bu ahidnâmelerin incelenmesiyle, onların Osmanlı diplomatikası açısından nasıl bir önemi haiz olduğu da araştırılabilir. Bu çalışmada ahidnâmelerin tarihleri ve sayısı belirlenerek böylesi çalışmalar için bir zemin sağlanmış ve literatürde görmezden gelinen veyahut tespit edilemeyen bazı ahidnâmeler ile bunların tarihlendirmeleri araştırmacıların istifadesine sunulmuştur.

¹⁸ (Leipzig, B. or. 290-1, t.y., ss. 119-128) Ayrıca bkz. (Rycaut, 1663)

¹⁹ (Leipzig, B. or. 290-1, t.y., ss. 167-176) BOA, A.DVN.DVE.d 35/1, 2-28 ve 42-55. (Mecmua-yı Muâhedat, 1294, ss. 240-262) (Treaties, &c. between Turkey and Foreign Powers: 1535-1855, 1855, ss. 247-266) TS.MA.d. 7018/1, 4-11 ve TS.MA.d. 7018/2, 7-18. Oxford Bodleian Library MS. OR. 197.

ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarın herhangi bir çıkara dayalı ilişkisi bulunmamaktadır.

ETİK ONAY/KATILIMCI ONAMI

Makale kapsamında katılımcı kullanılmadığı için ilgili onaya yer verilmemiştir.

MADDİ DESTEK

Çalışma için herhangi bir maddi destek alınmamıştır.

YAZAR KATKILARI

Bu çalışma yazarın doktora tezinden üretilmiştir.

KAYNAKÇA

- Abdülkadir Efendi. (2003). *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi* (Z. Yılmaz, Ed.). TTK.
- Aktaş, B. K. (2022). *Osmanlı Diplomatiğinde Ahidname Formunun Doğuşu ve Gelişimi (XIV-XVI. Yüzyıllar)* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- BOA (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), ADVNS.MHM. d. (Bâb-1 Âsâfi Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Mühimme Defterleri) 43.
- BOA, ADVNS.MHM. d.71.
- BOA, A.DVN.DVE.d. (Bâb-1 Âsâfi Defterleri-Düvel-i Ecnebiye Defterleri) 35/1.
- BOA, KK.d. (Kamil Kepeci) 666.
- Brown, H. F. (Ed.). (1897). *Calendar of State Papers Relating to English Affairs in the Archives of Venice, 1592-1603* (C. 9). Her Majesty's Stationery Office.
- Brown, H. F. (Ed.). (1900). *Calendar of State Papers Relating to English Affairs in the Archives of Venice, 1603-1607* (C. 10). Her Majesty's Stationery Office.
- Brown, M. J. (1970). *Itinerant Ambassador: The Life of Sir Thomas Roe*. The University Press of Kentucky.
- Cevrioğlu, M. H. (2021). *XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-Habsburg Diplomatik İlişkileri ve Osmanlı Diplomasisi* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi.
- Demir, R. (2021). *Osmanlı-İngiliz Diplomatik Münasebetleri (1580-1699)* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi.
- Dereli, H. (1951). *Kırılıç Elizabeth Devrinde Türkler ve İngilizler*. Anıl Matbaası.
- Emecen, F. M. (2007). Osman II. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 33, ss. 453-456). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Emecen, F. M. (2021). *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-II*. İslam Araştırmaları Merkezi.
- Feridun Bey. (1285). *Mecmûa-i Münşeâtü's-Selâtin* (C. 2).
- Hakluyt, R. (1962). *Voyages in Eight Volumes* (C. 3). Dent ; Dutton.
- Hinds, A. B. (1910). *Calendar of State Papers Relating To English Affairs in the Archives of Venice, 1619-1621* (C. 16). His Majesty's Stationery Office.
- Hinds, A. B. (Ed.). (1911). *Calendar of State Papers Relating To English Affairs in the Archives of Venice, 1621-1623* (C. 17). His Majesty's Stationery Office.

- Hinds, A. B. (Ed.). (1916). *Calendar of State Papers Relating to English Affairs in the Archives of Venice, 1628-1629* (C. 21). His Majesty's Stationery Office.
- İnalçık, H. (1986). İmtiyâzât. İçinde *Encyclopaedia of Islam, New Edition* (C. 3, ss. 1179-1189). Brill.
- Knolles, R. (1638). *The Generall Historie of the Turkes, from the first beginning of that Nation to the rising of the Othoman Familie with all the notable expeditions of the Christian Princes against them. Together with the Lives and Conquests of the Othoman Kings and Emperours* (5. bs). Adam Islip.
- Koçu, R. E. (1934). *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülâsiyonlar: 1300- 1920 ve Lozan Muahedesi 24 Temmuz 1923*. Türkiye Matbaası.
- Kolodziejczyk, D. (2000). *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th-18th Century): An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents*. Brill.
- Kurat, A. N. (1953). *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)*. Türk Tarih Kurumu.
- Kütükoğlu, M. S. (2013). *Balta Limanı'na Giden Yol: Osmanlı-İngiliz İktisadî Münâsebetleri (1580-1850)*. TTK.
- Mecmua-yı Muâhedat* (C. 1). (1294). Hakikat Matbaası.
- Nabbes, T. (1638). A Continuation of the Turkish Historie From the Yeare of our Lord 1628 to the end of the Yeare 1637. İçinde *The Generall Historie of the Turkes, from the first beginning of that Nation to the rising of the Othoman Familie with all the notable expeditions of the Christian Princes against them. Together with the Lives and Conquests of the Othoman Kings and Emperours* (5. bs, ss. 1-31). Adam Islip.
- Ökke, A. D. (2020). *Mühimme Defterlerinde Kayıtlı Avrupalı Hükümdarlara Gönderilmiş Nâme-i Hümayûnlar (1545-1696)* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Özcan, A. (2017). *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-III*. İslam Araştırmaları Merkezi.
- Refik, A. (1932). *Türkler ve Kraliçe Elizabet (1200-1255)*. İstanbul Matbaacılık ve Neşriyat.
- Richardson, S. (Ed.). (1740). *The Negotiations of Sir Thomas Roe, in His Embassy to the Ottoman Porte From the Year 1621 to 1628*.
- Rycaut, P. (1663). *The Capitulations [1662]*.
- Sanderson, J. (1931). *The Travels of John Sanderson in the Levant, 1584-1602* (W. Foster, Ed.). The Hakluyt Society.
- Skilliter, S. A. (1965). *The Turkish Documents Relating to Edward Barton's Embassy to the Porte (1588-1598)* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. University of Manchester.

- Skilliter, S. A. (1977). *William Harborne and the Trade with Turkey, 1578-1582: A Documentary Study of the First Anglo-Ottoman Relations*. Oxford University Press.
- Talbot, M. (2016). A Treaty of Narratives: Friendship, Gifts, and Diplomatic History in the British Capitulations of 1641. *Osmanlı Araştırmaları*, 48(48), 357-398.
- Talbot, M. (2017). *British-Ottoman Relations, 1661-1807: Commerce and Diplomatic Practice in Eighteenth-Century Istanbul*. The Boydell Press.
- Theunissen, H. (1998). Ottoman-Venetian Diplomats: The 'Ahd-names The Historical Background and the Development of a Category of Political-Commercial Instruments together with an Annotated Edition of a Corpus of Relevant Documents. *Electronic Journal of Oriental Studies*, I, 1-698.
- Treaties, &c. Between Turkey and Foreign Powers: 1535-1855*. (1855). Foreign Office.
- TS.MA.d. (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Defter) 7018/1.
- TS.MA.d. 7018/2.
- Universitätsbibliothek Leipzig, B. or. 290-1.* (t.y.)
https://www.galamos.net/receive/DE15Book_manuscript_00010791
- Uppsala Ottoman Heritage, Various Ottoman Turkish documents: 1- Treaty of capitulation between Sultan Ahmed I and King James I of England*
<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:alvin:portal:record-55603>
- Uzunçarşılı, İ. H. (1949). On Dokuzuncu Asrın Başlarına Kadar Türk-İngiliz Münasebâtına Dair Vesikalar. *Bellekten*, 13(51), 573-648.
- Wood, A. C. (1964). *A History of the Levant Company*. Frank Cass And Co. Ltd.
- Wood, A. C. (2013). *Levant Kumpanyası Tarihi* (Ç. E. İpek, Çev.). Doğu Batı.
- Zarinebaf, F. (2018). *Mediterranean Encounters: Trade and Pluralism in Early Modern Galata*. University of California Press.

Makale Bilgisi: Çoban Döşkaya, F., Öztürk, Y. (2023). Amerikalı Misyoner Theresa Huntington Ziegler'in Mektupları. DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:10, Sayı:2, ss.587-613.	Article Info: Çoban Döşkaya, F., Öztürk, Y. (2023). American Missionary Theresa Huntington Ziegler's Letters. DEU Journal of Humanities, Volume:10, Issue:2, pp. 587-613.
Kategori: Araştırma Makalesi	Category: Research Article
Gönderildiği Tarih: 15.08.2023	Date Submitted: 15.08.2023
Kabul Edildiği Tarih: 14.09.2023	Date Accepted: 14.09.2023

AMERİKALI MİSYONER THERESA HUNTINGTON ZIEGLER'İN MEKTUPLARI

Füsun Çoban Döşkaya*, Yakup Öztürk**

ÖZ

Amerikan Board misyoneri Theresa Lyman Huntington Ziegler (1875- 1945), Doğu Türkiye Misyonunun merkezi Harput istasyonunda Kasım 1898 ile Eylül 1905 yılları arasında görev yapmıştır. Harput'tan yazdığı mektupları Stina Katchadourian tarafından *Great Need Over the Water: The Letters of Theresa Huntington Ziegler, Missionary to Turkey, 1898-1905* (Su'yun Ötesindeki Büyük İhtiyaç: Theresa Huntington Ziegler'in Mektupları, Türkiye Misyoneri, 1898-1905) ismiyle derlenmiş ve 1999 yılında Gomidas Enstitüsü tarafından yayımlanmıştır. Bu çalışmada Huntington'ın mektuplarının analizi yapılmıştır. Stratejik bir dönemde Osmanlı Devleti'nde bulunan Huntington'ın Ermeniler, Türkler ve Ermeni Meselesine ilişkin görüşleri değerlendirilmiştir. Çalışmada, Theresa L. Huntington Ziegler'in mektuplarının analiziyle Amerikan Board misyonerlerinin Ermeni toplumu üzerindeki faaliyetlerinin ve onlar hakkındaki algılarının değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Theresa L. Huntington Ziegler, Amerikan Board, Ermeni Meselesi, Harput, Fırat Koleji.

AMERICAN MISSIONARY THERESA HUNTINGTON ZIEGLER'S LETTERS

ABSTRACT

Theresa Lyman Huntington Ziegler (1875-1945), an American Board missionary, served at the Harput station, headquarters of the Eastern Turkey Mission, from

* Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Amerikan Kültürü ve Edebiyatı Bölümü, fusun.doskaya@deu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8121-4139

** Dr. Öğr. Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi Tarih Bölümü, yakup.ozturk@deu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6221-0845

November 1898 to September 1905. Stina Katchadourian edited her letters from Harput in *Great Need Over the Water: The Letters of Theresa Huntington Ziegler, Missionary to Turkey, 1898-1905*, and the book was published by the Gomidas Institute in 1999. In this study, Huntington's letters are analyzed. The views of Huntington, who was in the Ottoman Empire during a strategic period, on Armenians, Turks, and the Armenian Question were evaluated. The study aims to understand the activities of the American Board missionaries on the Armenian community and their perceptions about them through the analysis of Theresa L. Huntington Ziegler's letters.

Keywords: Theresa L. Huntington Ziegler, American Board, Armenian Question, Harput, Euphrates College.

1. GİRİŞ

Misyonerlik çalışmaları kültür emperyalizminin yollarından biridir. Kültür öğelerinden dil ve dinin hâkim kılınması için yapılması gereken faaliyetlerin başında eğitim gelmektedir (Kılıç, 2007, s. 476). Osmanlı Devleti'nde eğitim faaliyetlerini yardım çalışmaları adı altında en fazla Amerikan Board misyonerlik teşkilatı kullanmıştır. Bu çalışma, ABD'deki Protestan misyoner örgütlerin en güçlüsü olan Amerikan Board'un (American Board of Commissioners for Foreign Missions) (ABCFM) "Doğu Türkiye Misyonu" elemanı olarak Harput'ta yedi yıl görev yapan Theresa L. Huntington Ziegler'in (1875- 1945) mektupları hakkındadır.

Theresa Huntington'ın Harput'ta geçirdiği yıllar içerisinde ailesine yazmış olduğu mektuplar, editörlüğünü Stina Katchadourian'ın yaptığı *Great Need Over the Water: The Letters of Theresa Huntington Ziegler, Missionary to Turkey, 1898-1905* (Su'yun Ötesindeki Büyük İhtiyaç: Theresa Huntington Ziegler'in Mektupları, Türkiye Misyoneri, 1898-1905) isimli kitapta bir araya getirilmiş ve Michigan şehri Ann Arbor'daki Gomidas Enstitüsünün¹ düzenlemesiyle İngiltere'nin Reading şehrindeki Taderon yayınevi tarafından 1999 yılında basılmıştır.²

¹ Özellikle Ermeni çalışmaları üzerine yapılmış araştırmalar yürüten ve bu konular üzerine kitaplar yayınlayan Londra merkezli Gomidas Enstitüsünün eserleri dünya kamuoyunda Ermeni meselesiyle ilgili iddialarda Ermeni tezlerini güçlendirici eserler olarak ön plana çıkarılmaktadır.

² Kitap, teşekkür, giriş, yirmi dört bölüm, kapanış yazısı, sonsöz, kaynakça ve dizinden oluşmakta olup 375 sayfadır. Kitapta ayrıca yirmi sekiz adet resim ve Gomidas Enstitüsünden temin edildiği söylenen iki harita bulunmaktadır. Bunlardan birincisi 1900'lü yıllarda "Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu'daki Kısımları"nı, ikincisi ise yine "1900'lü yıllarda Harput Ovası ve Köyleri"ni göstermektedir. Kitapta yer alan resimler iki ana grup altında toplanabilir. İlk grup Theresa ve ailesinin ikinci grup ise bölgede görev yapmış diğer Board misyonerlerinin resimleridir.

Kitabın aynı zamanda giriş ve kapanış bölümlerinin yazarı Stina Katchadourian, Finlandiya'nın başkenti Helsinki'de büyümüş bir yazar, edebiyat çevirmeni ve gazetecidir. Katchadourian, Osmanlı Devleti'nde yaşamış Hristiyan Ermenisi kayınvalidesi Efronia hakkında bir kitap (*Efronia: An Armenian Love Story*, 1995) yazma amacıyla Amerikan Board kayıtları arasında araştırma yaparken, tesadüfi bir şekilde Theresa Huntington'ın bir kısım mektuplarına ulaşmış ve onun yazdıklarından etkilenmiştir. Sonrasında Theresa'nın seksenli yaşlarındaki kızına ulaşması, diğer kızı ile yengelerinin yazlık evlerinin tavan arasında kutular dolusu mektup bulmaları ve onları kronolojik sırada editöre vermeleri kitabın yazılma sürecini başlatmıştır.³

Su'yun Ötesindeki Büyük İhtiyaç başlığı ile Türkçeye çevirebileceğimiz bu kitap on dokuzuncu yüzyılın sonları ve yirminci yüzyılın başlarında misyonerlerin mücadele sahası haline getirdikleri Osmanlı topraklarında çalışan Doğu Türkiye misyonunun Harput istasyonunda görevli Amerikan Board misyonerleri hakkındadır. Kitabın başlığında yer alan “su'yun ötesinde” ifadesi okyanus ötesini, “büyük ihtiyaç” ifadesi ise misyonerlere olan ihtiyacı tanımlamak için kullanılmıştır. Misyoner metinlerinde “kâfir topraklar” (heathen lands) olarak geçen ve Protestan olmayanların yaşadıkları bölgeleri tanımlayan yerlere misyonerlerin gönderilme amacını göstermektedir. Kitabın ikinci başlığında her ne kadar “Theresa L. Huntington Ziegler'in Mektupları” ifadesi yer alsa da kitapta, bölgede görev yapan diğer misyonerlerin rapor ve yazılarına da yer verilmiştir. Huntington'ın Osmanlı Devleti'nde geçirdiği dönemin tarihi arka planını güçlendirmek ve mektupları belirli bir bağlama oturtabilmek amacıyla editör diğer misyonerlerin raporlarını kullanılmış olabilir. Ancak bu durum

³ Kitabın 10 Mayıs 1998 tarihli Teşekkür bölümünde Katchadourian, söz konusu projenin başlangıcından tamamlanmasına kadar pek çok kişinin yardımcı olduğundan bahseder. Bu kişiler arasında misyoner Theresa L. Huntington Ziegler'in kızları Caroline Ziegler Peck, Miriam Ziegler Wilson ve yengeleri Frances Lewis Ziegler en başta yer almaktadır. Onların yanı sıra diğer aile üyeleri Mary Fletcher Hunt ve Alice Huntington Allen'a da anılarını kendisi ile paylaştıkları için teşekkürlerini iletir. Fırat Koleji'nin son müdürü Henry Riggs'in kızı Helen Rice'a özel aile arşivlerine göz atmasına izin verdiği için ve mali destek sağlayan Helen Bing, Joyce Stein, Philibosian Vakfı ve “Amerika Ermeni Misyonerler Birliği'ne (AMAA) müteşekkir olduğunu, onların bağışlarıyla Doğu Yakası'ndaki arşivlere girdiğini belirtir. Ayrıca, Harvard'da Houghton kütüphanesindeki arşivcilere ve Yale kütüphanesinde Theresa'nın erkek kardeşi Profesör Ellsworth Huntington'ın dosyalarına bakmasına izin verdikleri için orada çalışan arşivcilere teşekkür eder. Theresa Huntington'ın Wellesley Kolejinde öğrenci olduğu dönemle ilgili bilgiler paylaştıkları için Wellesley Koleji Mezunlar Derneğine minnettar olduğunu belirtir. Son olarak ise UCLA'den Profesör Richard Hovannisian'a, yayıncı olarak Gomidas Enstitüsü'nü önerdiği için ve editöryal uzmanlığıyla kitaba son halini verdiği için Ara Sarafian'a teşekkürlerini sunar. Kitabın ilk versiyonlarını okuyup önerilerde bulunduğu için kocası Herant Katchadourian'a da teşekkür eder.

aynı zamanda kitabın editörünün Ermeni Meselesi konusunda Türk tezlerini haksız çıkarma çabası olarak da okunabilir.

Bu kitap, Ermeniler tarafından günümüzde Ermeni tezlerinin doğruluğunu kanıtlamak için kullanılan birincil kaynaklar içinde gösterilmektedir. Katchadourian'a göre misyoner Huntington'ın Osmanlı Devleti'nde bulunduğu dönem, Sultan II. Abdülhamid döneminde 1894-1896 yılları arasında yaşanan Ermeni olaylarının sonrasına ve Birinci Dünya Savaşı sırasındaki Ermeni Tehciri öncesine denk geldiğinden önemlidir. Kitabın giriş bölümündeki iddiasına göre, Ermenilerle ilgili kitaplar çoğunlukla bu iki döneme yoğunlaşmakta, iki olay arasında kalan dönem (yani Huntington'ın Osmanlı'da bulunduğu yıllar), yeteri kadar bilinmemektedir (Katchadourian, 1999, s. xv). Çalışmada, Theresa L. Huntington Ziegler'in mektuplarının analiziyle Amerikan Board misyonerlerinin Ermeni toplumu üzerindeki faaliyetlerinin ve onlar hakkındaki algılarının değerlendirilmesi amaçlanmaktadır.

2. Theresa L. Huntington Ziegler

Püriten atalara sahip Theresa L. Huntington, Harput'a gelmeden önceki yaşamıyla ilgili olarak kendi mektuplarında şu ifadelere yer verir:

Annem ve babam New England kökenlidir ve hayatımın neredeyse tamamı New England'da geçmiştir. Ben 21 Mayıs 1875'te Galesburg, Illinois'de doğdum ve hepsi de hayatta olan altı çocuğum üçüncüsüydim. 1877 yılında Gorham, Maine'e geldik ve babam burada 1881 yılına kadar Cemaat Kilisesi'nin papazlığını yaptı. Gorham, Maine ve Milton, Massachusetts'teki devlet okullarında okudum ve son kasabamın lisesinde üniversiteye hazırlandım. 1892 yılında Wellesley Koleji'ne girdim ve burada dört yıllık düzenli bir eğitim gördüm. Ayrıca jimnastik konusunda bazı özel dersler aldım ve 97 yazında Harvard Yaz Okulunda jimnastik kursuna katıldım. Şu anda evde [ABD'de] beni gitmekten alıkoyan hiçbir görev yok ve Tanrı, şu anda Harput'ta bulunan kardeşim ve misyonerler aracılığıyla benimle o kadar açık konuştu ki, O'na itaatsizlik etmeye cesaret edemiyorum. İsa Mesih'ten yoksun olanların ihtiyacı ve üzüntüsü son zamanlarda göğsümde bir yük olmaya başladı (Katchadourian, 1999, ss. 9-10).⁴

⁴ Bu kitaba atıf yaparken buradan itibaren sadece sayfa sayısı verilecektir.

Huntington'ın papaz olan babasının adı Henry Strong Huntington ve ev hanımı olan annesinin adı Mary Huntington'dı.⁵ Üç kız ve üç erkek çocuklarını dini bir eğitim ile büyütmüşlerdi:

Rahip Henry Huntington ve karısı Mary, Theresa misyoner olarak yurtdışına gideceğini açıkladığında pek şaşırmamışlardı. Onu, hatırlayabileceği yaşa geldiği andan itibaren her zaman kadın misyoner derneklerinin toplantılarıyla ve “kafir topraklarda” yapılması gereken işlerin konuşulduğu bir evde büyütmüşlerdi. Altı çocukları büyürken, Bayan Huntington'ın kendisi de denizaşırı misyonerlik çalışmalarına aktif olarak destek veriyordu ve Rahip Huntington onlara sık sık *Missionary Herald*, *The Congregationalist* ve *Light and Life for Women* dergilerinde yer alan ve uzak misyon istasyonlarındaki misyonerlerin yaşamlarını anlatan makaleleri gösteriyordu (s. 3).

Misyon bölgesi Harput'tan yazdığı mektuplarında Huntington, anne ve babasına onu yetiştirme tarzları için minnetini şu şekilde ifade eder:

Çocukken hiç hoşlanmadığım şeyler için bugünlerde sana ve anneme sık sık minnettarlık duyuyorum. Bana saygılı olmayı, odamı toplamayı, yatağımı ve penceremi dikkatle açmayı, çatal ve bıçağımı doğru kullanmayı, sevmediğim güzel şeyleri yemeyi öğrettiğiniz, iyi kitaplardan zevk almamı ve doğru bir müzik kulağına sahip olmamı sağladığınız için çok mutluyum. Adını saymadığım daha pek çok şey için minnettarım. Ellsworth ve ben hepinizden o kadar çok bahsediyoruz ki, buradaki çevre, özellikle de bizim evdekiler, hepinizi tanıdıklarımı hissediyorlar (ss. 166-167).

Sevgili babacığım, çocukluğumda ve şimdi benim için yaptıklarını sık sık düşünüyorum. Ellsworth ve ben bu konular hakkında çok konuşuruz. Kahvaltı saatinde odama gelip yatağımı ve penceremi düzgün bir şekilde açtırdığın ve giysilerimin asılı olup olmadığını kontrol ettiğin için şimdi kendimi çok minnettar hissediyorum. Bana tempolu bir yürüyüşten, yıldızlara ve

⁵ Theresa ailenin ikinci kızıydı. Mektuplarda adı “Kindie” olarak geçen kendisi gibi Wellesley Koleji mezunu ablası Cornelia, Robert Kolej'de öğretmenlik yapmış ve kocası ile 1941 yılına kadar Türkiye'de yaşamıştı. Theresa'dan bir yaş küçük olan erkek kardeşi Ellsworth, Harput'tan sonra ABD'ye döndüğünde Yale Üniversitesi'nde coğrafya profesörü oldu. Theresa'nın diğer erkek kardeşi George, İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu ve o da İstanbul'da Robert Kolej'de çalıştı. Elizabeth Dodge ile evlendi. İlerleyen yıllarda çocuk felcine yakalandı ve hayatının geri kalanını tekerlekli sandalyede geçirdi. Theresa'nın en küçük kız kardeşinin adı Ruth da Wellesley mezunuydu, diğer erkek kardeş Harry de ilahiyat fakültesini bitirmişti.

ağaçlara bakmaktan keyif almayı öğrettiğin için minnettarım. Sonra bize iyi kitaplardan zevk almayı öğrettiğin ve bize yüksek sesle okuduğun pek çok kitap için minnettarım. Sana minnettar olduğum pek çok şey var. Hepsini saymam mümkün değil. Bir tanesi de bana konuşurken parmaklarımla oynamamayı öğretmiş olman. Sana ve anneme borçlu olduklarımızın listesi saymakla bitmez ve ikinizi de içtenlikle sevmekten kendimizi nasıl alıkoyabiliriz? (s. 258).

Anne ve babası, dini inançları güçlü olan ve enerjik bir yapıya sahip Theresa'nın misyonerliğe uygun olduğunu düşünüyorlardı. Wellesley Kolejine⁶ devam ettiği 1894 ile 1896 yılları arasında, okulun en iyi sporcuları arasında yer aldı. “Hiç yürümüyor, hep koşuyor gibiydi” diye anlatılan Theresa, mezuniyetinden sonraki iki yılını Milton’da lise öğretmenliği yaparak geçirdi (s. 4).

Theresa Huntington, Harput’ta Fırat Koleji’nde müdür yardımcısı olarak çalışan kardeşi Ellsworth’ün yönlendirmesiyle misyoner olmaya karar verdiğinde ailesi, erkek kardeşi için olduğu gibi onun için endişelendi. Ancak, Board’un Boston’daki Kadın Board’una (Woman’s Board of Missions) üye olması ve bu kurum tarafından Osmanlı Devleti’nin “iç kesimlerinde, doğru dürüst yolu olmayan” Fırat Koleji’ne gönderilmesi uzun sürmedi (s. 3). Board tarafından kendisine misyonerliğe kabul mektubu 7 Eylül 1898 tarihinde gönderildi. Kabul mektubunda yer alan “babanıza, annenize ve ailenize sevgilerimizi iletin” ifadesi, ailenin Board’la olan yakın ilişkisini göstermekteydi (s. 58).

Theresa 10 Eylül 1898’de New York’tan Osmanlı Devleti’ne doğru yola çıktı ve 17 Kasım 1898’de Harput’a vardı (Personnel records for Theresa L. Huntington, Item #13084). Kendisinden bir yıl önce 1897 yılının Kasım ayında Fırat Koleji’ne müdür yardımcısı olarak gelen kardeşi Ellsworth, Harput’a geldiğinde yirmi bir yaşındaydı. Abla Cornelia ve Theresa, Ellsworth’ün gidişini desteklemişlerdi. Sağlık sorunları yüzünden misyoner olamayan Cornelia’nın aksine Theresa atletik ve güçlü bir fiziki yapıya sahipti ve misyoner olarak kardeşinin arkasından Osmanlı Devleti’ne geldi.

⁶ Huntington’un mezun olduğu Wellesley Koleji 1875 yılında Henry Fowle Durant ve eşi Pauline Fowle Durant tarafından kurulmuştur ve Hillary Clinton ve Madeline Albright gibi politikacıların mezun olduğu prestijli bir kadın okulu olarak bilinmektedir. Theresa Huntington, bir bakıma mezun olduğu okulun da etkisiyle Osmanlı Devleti’ndeki felsefe ve öğretim yöntemlerini şekillendiren öğretmenlerden biri olarak hareket etmiştir.

Huntington'ın Harput'a gittiği 1898 yılı bir misyonerin Osmanlı Devleti'ne doğru yola çıkması için sıradan bir yıl değildi. Harput'taki misyonerlik çalışmalarının çoğu, nüfus bakımından azınlıktaki Ermeniler arasında yapılıyordu. Kısa bir süre önce bölgede yaşanan Ermeni ayaklanmaları, misyonerlerin Osmanlı Devleti'ndeki varlığının devamı hakkında kuşku oluşturmuş, misyonerlerin burada çalışmalarına izin verilmesi ve güvenliklerinin sağlanması konuları tartışılmaya başlanmıştı. Huntington'ın böyle bir atmosfer içerisinde Osmanlı'ya gelmesi onun kendini ne denli görevine adanmış olduğunu göstermekteydi.

Huntington Harput'a İngilizce öğretmeni olarak gelmiş ve 1898-1905 yılları arasında burada görev yapmıştır. Bu sırada Ermeniceyi de öğrenen Huntington her misyonerin yaptığı gibi civar bölgelere keşif ziyaretlerinde bulunmuş, Harput'un coğrafi özellikleri, bitki örtüsü, gelenek ve görenekler ve içinde bulunulan siyasi durumlar hakkında bilgileri derlemiş ve bunlara mektuplarında detaylı bir şekilde yer vermiştir.

Huntington bölgeye yeni gelen valinin misyonerlik çalışmalarında zorluklar yaratması ve bir takım kişisel problemler sonrasında Harput'tan ayrılmış ve 1905 yılının Eylül ayında Boston'a geri dönmüştür. ABD'ye döndükten sonra Amerikan Board'dan istifa etmiş, 18 Ekim 1906 tarihinde Charles Ziegler ile yaşamını birleştirmiş, bu evliliklerinden Constance, Carol ve Miriam isimlerinde üç kızları ve Lyman isiminde bir erkek çocukları olmuştur. Bir daha misyonerlik yapmamış, ancak ebeveynleri yurt dışında misyonerlik yapan ABD'deki çocuklara yardım etmeyi ve emekli misyonerlerin kaldıkları huzurevinde gönüllü olarak çalışmayı sürdürmüştür. Waban, Massachusetts'te 22 Mart 1945 tarihinde yetmiş yaşında kanserden vefat etmiştir (Bilgi, 2019, s. 11; Katchadourian, 1999, ss. 3-11).

3. Harput Misyonu ve Fırat Koleji

3.1. Harput Misyonu

Yıllar içinde Amerikan Board misyonerlerinin Osmanlı Devleti'ndeki faaliyet alanı genişledikçe Doğu ve Güneydoğu Anadolu, misyonerlerin en çok faaliyet yürüttükleri bölgeler haline gelmiştir (Açıkses, 2003, s. 57):

19. yüzyıla gelindiğinde yüksek bir mevkide kurulmuş bir şehir olan Harput'tan aşağı ovaya (Mezre)⁷ göçler başlamış, 1850 yılından sonra bu göçler ciddi bir oranda artmıştır. 1867 yılına gelindiğinde Eyaletin isminin değiştirilmesi konusu gündeme gelmiş bunun sonucunda Harput ismi Mamuratü'l- Aziz olarak değiştirilmiştir (Aksın, 2014, s. 12).

⁷ Mezre (Mezra'a), bugün Elazığ şehrinin bulunduğu bölgeye o dönemde verilen isimdir.

Amerikan Board'un 1850'deki yıllık toplantısında alınan karar doğrultusunda Harput, 1855 yılında bölgeye gönderilen ilk Board misyonerleri George W. Dunmore ve eşinin intikali ile bir istasyon haline gelmiştir. Misyoner Dunmore'un Harput Ovası'nı misyoner çalışmaları için "en uygun yer" olarak adlandırması sonrasında bölgeye birçok Board misyoneri gönderilmiştir. O. P. Allen, Crosby H. Wheeler ve Dr. Herman N. Barnum 1857 yılında Harput'a gelmiş ve Harput misyonunun temellerini, Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları Şehroz⁸ Mahallesinde atmışlardır. Bu mahalleden birer ikişer bina alarak işe koyulmuş ve zamanla bu semtte tüm kontrolü ele geçirmişlerdir (Ulutürk, 2013, s. 35).

1860 yılında Board'un yıllık toplantısında alınan karar sonucunda Türkiye misyonu üç ana bölgeye ayrılmış ve Harput eski adı "Kuzey Ermenistan Misyonu" olan Doğu Türkiye Misyonunun merkezi olmuştur (Alan, 2015, s. 214). Kapsadığı alanın büyüklüğü, çevresindeki köylerin sayıca fazlalığı ve buradaki faaliyetlerin yoğunluğu bu karar da etkili olmuştur. "Harput misyonu sadece Türkiye'de değil, dünyada da ünlü bir istasyon olma özelliğini kazanmıştır" ve bölgenin stratejik bir merkezi haline gelmiştir (Kocabaşoğlu, 1989, s. 151). Ayrıca misyonerlerin, İncil'de Cennet (Eden) diye geçen yerin Harput olduğuna inanmaları ve burayı "Cennet Bahçesi" ve uygarlığın doğduğu yer olarak görmeleri bölgenin önemini artırmıştır (Merguerian'dan aktaran Kılıç, 2007, s. 479).

ABD'nin Sivas ve Erzurum'dan sonra Anadolu'daki üçüncü konsoloslugu 1901 yılında Harput'ta açılmış ve "konsolosluk, özellikle Harput'ta, tam yerleştikten sonra bölgeden Amerika'ya göç eden Ermenilerin sayısında büyük bir artış olmuştur" (Sofu, 2023, s. 92):

Yarım yüzyıldan beri misyonerlerin yoğun çalışma merkezlerinden biri olan Harput Ermenileri yarı yarıya Amerikanlaşmışlardı. Harput'un içinde, Amerikan vatandaşlığına geçmiş 260 Ermeni yaşıyordu. Harput ve çevresi Ermenilerinin yarısı Amerika'ya göç etmişti. Geri kalanların da hemen hepsi göç etmek niyetindeydi (Şimşir, 1985, ss. 91-92).

⁸ Şehroz mahallesi halk tarafından Protestanlara referansta bulunarak "Protlar" olarak adlandırılmıştır.

Resim 1:Harput'ta Amerikan Misyonu, Fırat Koleji Yerleşkesi, (Taşçıyan, 2012)

Theresa Huntington mektuplarında manzarasını çok sevdiği, “iklimi neredeyse mükemmel” dediği, Türkiye’de “çeşit ve miktar bakımından en fazla meyvenin olduğuna” inandığı Harput’u şöyle anlatır:

Harput’un bir dağın üzerinde olduğunu anlıyorsunuz, ama o kadar büyük bir dağ ki, üzerinde daha küçük tepeler ve birçok vadi ve çukur var. Bir tarafı dik, diğer tarafı ise başka bir dağla buluşana kadar iniş çıkışlarla yavaş yavaş alçalıyor. Neredeyse hiç ağaç olmadığından, önümüzde her zaman aşağıdaki uçsuz bucaksız ovanın ve her yanımızdaki sıra sıra dağların harika bir manzarası var. Sayfalarca yazsam, bulutlar ve dağlardaki değişken manzaralar hakkında size tam anlamıyla bir fikir veremem. Bugün bir yönde mavinin her tonu vardı, bir başka yönde ise güneş ışığında altın sarısı. İnsanın atını böyle bir yükseklikte diğer birkaç atla birlikte uçurması çok heyecan verici bir şey (s.97).

Dutu ilk bir ya da iki haftasından beri bir tanesini bile tatmaya dayanamıyorum; o kadar tatlılar ki... Bugün çok fazla mish-mish (kayısı) yedim. Büyük ve lezzetliler. Ama nektarinler daha da güzel. Tatlı kirazlar bitti ama ekşi kiraz ya da vişne hâlâ pazarda. Şimdiye kadar yediğim eriklerin çoğu oldukça ekşiydi ama en iyileri henüz gelmedi. Burası meyve için harika bir yer. Sürekli olarak bana gelen güzel şeylere, özellikle de manzaraya, iklime ve meyvelere sizin de sahip olmanızı diliyorum (s. 135).

3.2. Fırat Koleji

Harput’taki Amerikan Board okullarının tarihsel yapısına bakıldığında, bunun doğal bir eğitim hareketi ya da Osmanlı Devleti’ne medeniyet götürme girişimi olmadığı açıktır. Uzun bir dönem Harput misyonunun başkanlığını yürüten Crosby H. Wheeler, Fırat Kolejinin kurucusudur ve “okul onun bakış açısını yansıtmaktadır” (Stone, 2011, s. 282). Okul 1878 yılında kurulduğunda

adı Ermeni Koleji ve kolejin eğitim dili Ermenicedir. Daha sonra bu isim 1888'de Fırat Koleji olarak değiştirilmiştir. Diğer Hristiyan mezhepleri dinsiz olarak adlandıran Protestanların, bu okulu kurma amacı ABD'ye "sempati duyan Ermeni toplumu yetiştirmek ve ileride kuracakları bir Ermeni devletinin kendilerine bağlı olmasını" sağlayarak "Gregoryen olan Ermenileri Protestan cemaatine kaydırmaktı" (Törel, 2013, s. 20). "Kolej; yetimhane, ilkokul, ortaokul ve lise düzeyinde eğitim veriyor ve bunların üzerinde de bir yüksekokulu (Teoloji) bünyesinde barındırıyordu" (Aksın, 2014, s. 14). Kolejin açıldığı ilk yıllarda öğrencilerin okula gelmelerini teşvik etmek için çocuğunu gönderen ailelere para yardımı yapılmışsa da daha sonraki yıllarda tüm Board eğitim kurumlarında olduğu gibi burada da her öğrenciden ücret alınmıştır. Her ne kadar Board misyoneri öğretmenler her daim okulun eğitim kadrosunda yer almış olsa da, okulun öğretmenleri çoğunlukla misyonerlerin yetiştirdikleri Ermenilerdi.

Harput Amerikan Kolejinde çalışanlar halkı devlet aleyhine kışkırtmaktan çekinmemişlerdir. Okul müdürü Ernest Riggs 1915 Ermeni ayaklanmasına etkisinden dolayı "Osmanlı Devletince sınır dışı edilmiş" ve okul da kapatılmıştır (Açıkses, 2003, s.162).

Huntington mektuplarında Fırat Kolejinin öğrenci kabul sistemi ve öğrencilerden ücret alırken velilerle yaşadıkları sorunlar hakkında şunları anlatır:

Burada dönem ücretleri peşin ödeniyor ve ücreti ödenen her çocuğa bir giriş bileti veriliyor. Bayan [Mary] Daniels önümüzdeki yarıyıl için kızların biletlerini satamadığından, dün ve bugün Dr. Gates onun yerine bakıyor ve Ellsworth de erkeklerle ilgileniyor. İki buçuk gün bu işe ayrılmak zorunda. Bu hiç de hoş bir görev değil. Çocuklarının masraflarını karşılayabilecek durumda olan bazı insanlar yalan söylüyor ve kendilerini tamamen yoksul gösteriyorlar. Ağlayanlar, feryat edenler ve yalvaranlar var... Dün bir sürü yoksul insan Bayan Seymour'u (Bayan S'more diyorlar) görmek ve çocuklarını okula gönderebilmek için ondan bir şeyler dilenmek umuduyla kapımızı çaldı (s. 97).

Kendisinin de ders verdiği okulun kızlar bölümü hakkında şunları aktarır:

Yatılı bölümde altmış kız var. Üç küçük odada ders çalışıyor, ezber yapıyor, dini toplantılar düzenliyor, yemek yiyor ve uyuyorlar. Gün boyunca, üzerinde uyudukları şilteler odanın bir ucuna, bir perdenin arkasına yığılıyor (s.109).

Huntington ayrıca okuldaki Protestan kızların dış görünüş olarak Hristiyan olmayan diğer kızlardan çok az farklı olduklarını hissettiklerinde misyonerlerin canlarının sıkıldığını ve bu konu hakkında hemen kendi

aralarında toplantı yaptıklarını söyler. Okuldaki “sessiz saat” yemini (“quiet hour” pledge) gibi uygulamalardan ve kalabalık yatılı bölümündeki Ermeni kızların veya çoğu iki ya da üç odada yaşayan büyük ailelerden gelen gündüzlü kızların, bu yemini tutmalarının onlar için ne kadar zor olduğunu aktarır (s. 110).

Harput’taki kız okullarında o görev yaptığı sırada tüm kız okulları ve erkek ilkokulunun onların gözetimi altında olduğunu yazar. Daha büyük erkek çocukların okullarının, durum ve yönetim açısından onlarınkiyle yakından bağlantılı ancak binalarının ayrı olduğunu belirtir. Birlikte katıldıkları haftalık bir ders ve ara sıra yapılan Hristiyan Çabası Toplantısı (Christian Endeavor Meeting) dışında kız ve erkek çocukların çalışmalarının da ayrı olduğunu yazar. Böyle zamanlarda erkeklerin odanın bir tarafında, kızların ise diğer tarafında başlarını önlerine eğmiş ve şallarını yüzlerine sımsıkı çekmiş olarak oturduklarını anlatır. Ancak tüm bu Doğu adabının, birbirlerine ilgi duymalarını engellemediğini söyler (s. 229).

“Kolejden ilkokula kadar kızların sayısının 466” olduğunu “altı farklı binada eğitim gördüklerini” ve bunlardan sadece ikisinin gerçek okul binası olup diğer üçünün kiraladıkları konutlar ve birinin de büyük bir oda olduğunu belirtir. Kolejli kızların, yatılı öğrencilerin yemek yedikleri, uydukları ve okul saatleri dışında yaşadıkları odalarda ders çalıştıklarını belirtir. Toplamda “on iki Ermeni öğretmen ve sekiz ya da dokuz yardımcılarının var olduğundan” bahseder. Bu asistanların çoğunlukla okullarını bitirmemiş kızlar olduğunu ve masraflarını karşılamaya yardımcı olmak için hem ders alıp hem de öğretmenlik yaptıklarını anlatır (s. 229).

Fırat Kolejinin bir liseden daha yüksek bir seviyede olduğunu, ancak bir Amerikan koleji kadar olmadığını yazar. Kolej kızlarının “İncil, Eski Ermenice, Türkçe, İngilizce, Tarih, Ermenice Kompozisyon, Kimya, Fizik, Astronomi” ve diğer pek çok konuda eğitim gördüklerini belirtir (s. 231). Okulda bu derslere ek olarak “şarkı söyleme, jimnastik, yemek pişirme, güncel olaylar üzerine haftalık bir konuşma, misyoner kadınlar tarafından ev ekonomisi ve hijyen üzerine bir dizi konuşma ve Ermeni öğretmenler tarafından genel ve pratik konular üzerine bir dizi konferans” verildiğini aktarır (s. 231).

4. Theresa L. Huntington Ziegler’in Mektupları

Theresa Huntington’ın mektupları, Osmanlı Ermenilerinin günlük yaşamları, ne yedikleri, nasıl giyindikleri, boş zamanlarında neler yaptıkları, bayram ve kutlamaları, gelenek ve görenekleri hakkında bilgi vermekte, ayrıca Board misyonerlerinin Türkler ve Ermenilerle ilişkileri hakkında bilgiler sunmaktadır. Kendisinden önce ve kendisiyle aynı dönemde Harput misyonunda ve diğer misyon bölgelerinde görev yapan Board misyonerlerini anlatmaktadır. Gün içinde yaptıklarını, misyonerlerin birbiriyle ilişkilerini, görev bölgelerindeki iş dağılımını, yeme, içme, giyinme alışkanlıklarını, boş

zamanlarında yaptıklarını aktarır. Kendi kültürleri ile Ermeni, Türk ve Kürtleri kıyaslar. Düğünleri, cenazeleri, yaşadıkları sorunları, karşı karşıya kaldıkları salgın hastalıkları, endişelerini ve duygularını anlatır. Öte yandan Türkiye'nin yerüstü ve yeraltı zenginlikleri hakkında bilgilere yer verir. Erkek kardeşi Ellsworth zaten bu işin eğitimini almıştır. Örneğin Hazar Gölü'nün etrafında kamp yapmaya gittiklerinde “suyun çamaşır yıkamak için mükemmel olduğunu çünkü içinde bol miktarda boraks” olduğunu, bu durumda onu “içmek için uygunsuz” kıldığını yazar (ss. 198-199). Bu dönemde Amerikan misyonerlerinin Anadolu'daki faaliyetlerini Bilal Şimşir bir yazısında eleştirel bir biçimde şöyle nitelendirmiştir:

Amerikan misyoneri, Tanrı, İsa, Meryem filân derken, Ermeni filan diye gürültü koparıırken, meğer Anadolu'nun zenginliğini incelemiş. Harput'a oturup akıp giden Fırat'ı seyretmiş. “Dicle, Fırat akıyor, Türk, aval aval bakıyor” demiş (Şimşir, 1985, s. 83).

Theresa Huntington mektuplarını ABD'deki anne ve babasına, kız ve erkek kardeşlerine, teyzesine, Kadın Bordu görevlilerine ve ABD'deki eski öğrencilerine yazmıştır. Mektuplarında sıklıkla misyonerlerin dünyasındaki özel etkinliklerden ve eğlencelerden bahseder ve rutin işleri hakkında çok fazla detay vermez. Bu yüzden çoğu zaman mektuplarının sıklıkla yemeğe ya da gezmeye çıktığı izlenimini verdiği öz eleştirisinde bulunur (s. 114). Dinlenme zamanları hakkında çok, işi hakkında ise az yazdığı için hep özür dilemek istediğini belirtir (s. 129).

Huntington'ın mektupları en genel hatları ile Harput'a varana kadar yazdıkları ve Harput'tan yazdıkları olarak ikiye bölünebilir. İlk bölüme dahil edilebilecek olan mektupların ilk kısmı ABD'den ayrılışı ile başlar ve Avrupa üzerinden İstanbul'a varması ile sonuçlanır. Mektuplarda Avrupa'daki yaşantı anlatıldıktan sonra, “Sırbistan ve Bulgaristan'da evlerin küçüldüğünü ve kirlendiğini görmek ilginç bir deneyimdi” der ve bu durumu “medeniyetten yarı medeniyete geçmek” olarak anlatır (s. 23). Mektuplara genel olarak bakıldığında Huntington'ın şu güzergahı izleyerek gemi ve tren yolculuklarıyla İstanbul'a vardığı görülür: New York, Londra, Köln, Frankfurt, Viyana, Bulgaristan, Romanya, Belgrad, İstanbul.

Bir okyanus vapurunda on gün geçirdim, altı gün Londra'da kaldım, bir gece Manş Denizi'ni geçtim, sonra beş gün Avrupa'yı geçtim ve Konstantinopolis'teydik. Burada pasaport için üç haftadan fazla bekledik (s. 86-87).

Bu bölümde ve mektupların geri kalanında sıklıkla tekrarlanan bir başka konu Huntington'ın ailesine mektupların kime okunacağı konusunda yaptığı uyarılardır. Bu uyarılardan mektupların yüksek sesle başka kişilere okunduğu bilgisi edinilmektedir. Örneğin İstanbul'a giderken Londra'da harcanan vakit süresince alışveriş yaptığı bilgisinin başkaları tarafından yanlış anlaşılabileceğini Huntington şu sözlerle ifade eder:

Sevgili Babacığım,

Bu mektubu kime okuduğunuz ya da hangi bölümlerini okuduğunuz konusunda gerçekten dikkatli olmanız gerektiğini hissediyorum, çünkü birçok insanın Türkiye'ye misyoner olarak giden benim Londra'da gezip tozمامı anlayamayacağını düşünüyorum. Elbette, bu keyfi yaşamamdan memnun olacaklarını söyleyeceğinizi biliyorum, ama yine de buna doğru bakmayacaklardır. Bu konuyu ciddi bir şekilde düşünmenizi dilerim. Daha sonra okuyabileceğiniz pek çok mektup olacak (s. 19).

Bu bölümün ikinci kısmı İstanbul'da gerekli izinleri almayı beklerken yazdığı mektupları içermektedir. Huntington İstanbul'a 15 Ekim 1898 Cumartesi günü varır ve 26 Ekim 1898 tarihinde bir Fransız gemisiyle Samsun'a doğru yola çıkar. İstanbul'da kaldığı süre zarfında yazdıklarında vurguladığı en önemli konu İstanbul'daki Amerikalıların sayısının çok artmış olmasıdır. Bu durumu şöyle anlatır:

Son zamanlarda İstanbul'da o kadar çok Amerikalı var ki hükümet şüphelenmeye başladı. Bebek ve Hisar'da yetkililer son zamanlarda birkaç eve giderek ev sakinlerinin Amerikalı mı yoksa İngiliz mi olduğunu sordular ve eğer İngilizlerse bunun önemli olmadığını söylediler. Dwight'lara gitmediler çünkü Amerikalı olduklarını biliyorlardı. Ayrıca İncil Evi'nden son zamanlarda gelen tüm Amerikalıların bir listesini istediler. Bu son istek daha önce de yapılmıştı (s. 26).

İstanbul sokaklarından ve insanlardan ise şöyle bahseder:

Sokaklar dar ve engebeli, çok kirli ve şalvarlı, fesli ve rengârenk etekli ya da cüppeli adamlarla dolu. Sokaklarda çok sayıda köpek yatıyor ya da yolun ortasında biriken çöp yığınlarında yiyecek arıyor. Köpekler, siz onlara bakmazsanız havlıyor, erkekler bağırıyor ve küçük tezgâhlarında bağdaş kurup oturan dükkân sahipleri, siz geçerken içeri girip alışveriş yapmanız için sizi çağırıyor, bu yüzden çok gürültü oluyor. Sokaklarda çok az kadın görüyorsunuz ve görünenler de gözleri hariç, başlarına ve omuzlarına attıkları büyük bir bezle örtülü (s. 87).

İstanbul'dan Anadolu'ya geçiş iznini beklediği vakitte Burgazada'ya pikniğe gitmiş ve Alman İmparatoru II. Wilhelm'in ikinci İstanbul ziyaretine denk gelmiştir. İmparatora yapılan kutlamalar hakkında şunları söyler:

Bugün Alman İmparatoru geldi. Güney rüzgârı daha kuvvetli olsaydı, Bebek'e inmek zorunda kalacaktı ve biz de onu görecektik, ama bu haliyle sadece Alman barutuyla Alman hükümdarını selamlayan topların gürültüsünü duyduk, ki bu

barutun parası henüz ödenmedi ve muhtemelen hiçbir zaman da ödenmeyecek (s. 26).

İlk bölümün üçüncü kısmına ise Samsun üzerinden Board'un misyon bölgelerinde konaklayarak Harput'a 15 Kasım 1898'de varışına kadar olan olayların anlatıldığı mektuplar girmektedir. Samsun'a doğru vapura binilmesinden önce seyahat belgelerinin gecikmesine İstanbul konsolosu Oscar S. Straus'un verdiği tehdit dolu tepkiyi anlatır. Bay Straus Sultan'a bir mektup göndererek misyonerlerin isimlerini ve gidecekleri yerleri bildirmiş ve saat dörtte tezkere almadan yola çıkacaklarını, Sultan'ın misyonerlerin güvenliğinden ve tezkere almamalarının yol açabileceği gecikme ve masraflardan sorumlu olacağını belirtmiştir. Ayrıca Sultan'ın yine kendi memurları aracılığıyla misyonerlerin çeşitli durak yerlerine masrafları kendisine ait olmak üzere telgraf çekerek sorunsuz bir şekilde geçmelerini sağlaması gerektiğini bildirmiştir. Ayrıca iki hükümetin ilişkilerinin şu anda gergin olduğunu ve tezkerelerin o gün verilmediği veya misyonerlerin başına hoş olmayan bir şey gelmesi halinde durumu ABD hükümetine telgrafla bildireceğini ve onların talimatlarını bekleyeceğini belirtmiştir (s. 35).

Mektuplardan çıkarıldığına göre Huntington misyoner grubuyla birlikte Karadeniz'de iki gece ve bir gün geçirdikten sonra Samsun'a varır. Merzifon, Amasya, Tokat, Sivas ve Malatya'daki Board istasyonlarına uğrayarak on sekiz günde Harput'a ulaşır.

Harput öncesi yazılan mektuplarda Huntington'ın iki üç dil bildiği (Almanca, Fransızca ve sonra Ermenice), entelektüel bilgiye sahip, iyi eğitim almış biri olduğu izlenimi ortaya çıkmaktadır. Ayrıca yine bu bölümdeki mektuplarda Board misyonerleri arasındaki ilişkiler ağı hakkında bilgiler yer almakta, misyonerlerin birbirlerine koordineli bir şekilde nasıl yardım ettikleri, her bir misyon bölgesinde ve istasyonda çalışan misyonerlerin isimleri de verilerek aktarılmaktadır.

Bu çalışmada Harput'tan yazılan mektuplar Ermeniler, Türkler, Misyon ve Ermeni Meselesi hakkında yazdıkları olmak üzere dört alt başlık altında ele alınmıştır.

4.1. Ermeniler

Huntington'ın Harput'tan yazdığı 16 Mart 1899 tarihli mektup Pazar Okulundaki Ermeni kızları hakkındadır. "Utangaç, hevesli, çalışkan ve dikkatli" olarak anlatılan Ermeni kızlarının "büyük, parlak gözlerine, kaba, şekilsiz düz ayakkabılarına" vurgu yapar. Okulun çevresinin "kaygan ve kirli" olduğu, "pis ve alçak tavanlı odada sadece birkaç sandalye olduğunu ve öğrencilerin yerde oturduklarını" aktarır. "Zeminde köy halısı şeritlerinin" olduğunu, "duvarlarda iğrenç bir haç ve Gregoryen Kilisesi'nin bazı gereçlerinin" bulunduğunu ve bu odayı "Gregoryenlerden kiraladıklarını" yazar. Amerika'dan misyonerlere gönderilen bazı "büyük, parlak Pazar Okulu

ders resimlerinin” de duvarlarda yer aldığını anlatır. Kızların çoğunun her Pazar üç ile yirmi ya da daha fazla ayet öğrendiklerini aktarır ve büyük Ermeni kızların “Kutsal Kitap hakkında sahip oldukları bilginin çoğu zaman onu korkuttuğunu” yazar (s. xii-xiii).

Huntington, mektuplarında ayrıca “Gregoryen Ermenilerin yetimhanelerdeki çocukların Protestan olarak eğitilmesindenense yeniden sokaklara dökülmesini” tercih ettiklerini yazar. Kendi yetimhanelerinde sadece gerekli olan bu tavizi verdiklerini ve bu çocukların yortu günlerinde Gregoryen Kilisesine gitmelerine ve haftada bir kez bu kilisenin öğretileri konusunda eğitim almalarına izin verdiklerini söyler. Her pazar günü şehirdeki altı yetimhaneden birinden çocukların Gregoryen Kilisesine götürüleceğini geri kalan tüm zamanlarda Protestan eğitiminin verilerek bu durumun dengelenmesi gerektiğini yazar. Çocukların kendi ulusal kiliselerinin nasıl olduğunu bilmelerinin adil olacağını ve bu uygulamayı “başlarına büyük dertler açan” Gregoryenleri “yatıştırmak için” yaptıklarını aktarır (s. 113).

Huntington, “Ermeni ırkı bazı açılardan harika bir ırktır” diye yazar (s. 146). İran’daki İngiliz misyoner W. St. Clair Tisdall’ın “Ermenistan’ın Hristiyanlığa Geçışı” [*Conversion of Armenia to the Christian Faith*] adlı kitabından bir Rus yazarın birkaç sözünü aktarır. Bu alıntıda “Ermenilerin yüzyıllar boyunca diğer büyük halkların arasına sokulmuş bir kama gibi kaldıkları, çok büyük ulusların yok olup yeryüzünden silindiği ancak Ermeni ulusun varlığını sürdürdüğü” söylenmektedir. Alıntıda ayrıca “bireyselliğini, geleneklerini, dilini ve dinini muhafaza etmiş Ermenilerin tarihte asla unutulmamaları gerektiğini ve İbraniler dışında hiçbir ulusun böylesine acılara katlanmak zorunda kalmadığı” ifade edilmektedir (s. 146). Misyoner Huntington ve kardeşi Ellsworth’ün yağmurlu bir gecede yüksek sesle okudukları bu kitap elbette üzerinde çalıştıkları topluluk hakkında bilgilerini artırma çabaları olarak görülebileceği gibi, misyonerlerin Ermenileri manipüle etme yollarından biri olarak da okunabilir.

Huntington’ın mektupları Ermeniler hakkında çeşitli tutarsızlıklar ile doludur. Bir yerde onları “paraları olsa bile iyi kıyafetler giymeye ya da iyi bir eve sahip olmaya cesaret edemeyen” ve “Türklerden gördükleri muameleye itiraz edemeyen” kişiler olarak resmederken (s. 172), diğer yandan onları misyonerleri giyimlerine kadar her açıdan taklit edip onlar gibi görünmeye çalışan kişiler olarak göstermektedir (s. 204).

Huntington’ın Ermenilere karşı beslediği duygularında samimi olmadığını Harput’ta iken başına gelen üç olaya verdiği tepkide çok net bir şekilde görebiliriz. Bu olaylardan ilki Huntington’ın yakışıklı, iyi eğitilmiş bir Ermeni doktordan evlilik teklifi alması ve bu duruma çok sinirlenmesidir:

Çok önemli bir konu olmasa da aklımda olan bir şeyle başlayacağım. Yine de ailemiz dışında hiç kimseye bundan

bahsetmemenizi dilerim. Bugün bir Ermeni'den evlilik teklifi aldım. Bu, bu ülkedeki misyonerler için yeni bir deneyim değil. Tabii ki teklif bana değil, gencin babası tarafından Bay Browne'a yapıldı. Buna kızmaya meyilliyim ama yine de Ermeni aile açısından bunda garip bir şey yok. Aksine, bu bir onurdur. Genç adam kolejimizden mezun olduktan sonra Beyrut'ta tıp okudu. Mezre'de iyi bir doktor olarak çalışıyor. Onu bir ya da iki kez uzaktan gördüm. Yakışıklı bir genç. Ailesi buralardan hiçbir Ermeni kızının ona uygun olmadığını düşünüyor. Bu sizi kızdırıyor mu? Aşağılanmış hissetmenin bir faydası yok. Asıl aşağılanan bizim gururumuz çünkü onlar kendilerini bizimle eşit görmeliler ama biz her zaman Ermenilere eşit davranmaya çalışıyoruz. Aşk için evlilik fikri bu insanlara tamamen yabancı. Genç adamı neredeyse hiç görmemiş olmam onların gözünde oldukça arzu edilen bir şey. Yine de bir Ermeni evinde nasıl olacağını hayal bile edemezsiniz. Kayınvalidenin hükmü en küçük yük olurdu. Böyle talihsiz küçük bir olayı unutmaktan başka yapacak bir şey yok. Bunda benim için gerçekten hoş olmayan bir şey yok çünkü bu konuda Bay Browne ile konuşmam gerekiyor (s. 208).

İkinci olay ise misyoner Huntington kardeşlerin sabah içmek üzere ayırdıkları ancak kapının açık kalması sonucunda gece kedilerin yarısını içtiği ve diğer yarısının içine bastıklarını düşündükleri sütü kendilerinin içmeyiip bir şey söylemeden çamaşırlarını yıkayan Ermeni kadınlara içirmeleridir.

Dün gece Ellsworth benden daha geç yattı ve evimizin çevresinde yaşayan kedilerin alışkanlıklarını bilmediği için birkaç kapıyı açık bırakmış. Sonuç olarak, bu sabah sütümüzün yarısı gitmişti ve kedinin diğer yarısından geçmiş olabileceğini düşünerek, iki çamaşırcı kadınınımızın kahvaltısı için sütü aşağı indirdim. Çok sevindiler. Onlara kahvaltımız için aldığımızı ve çok fazla kaldığını söyledim. Onlara kediden bahsetmek niyetindeydim ama E. [Ellsworth], "Hayır, kendin içmediğin için senin büyük bir kaz olduğunu düşünecekler" dedi. Ben de tüm Ermenilerin sevdiği gibi sütün tatlı olması için onlara biraz şeker verdim (s. 260).

Üçüncü olay ise Huntington'ın Board misyonerleri Laura, Mary ve Dr. Ussher arasındaki aşk dedikodularına çevrenin getirebileceğini düşündüğü tepkilerini yorumlayışında göze çarpar.

Bunlar Amerika'daki yabancılar için neredeyse fark edilmeden geçebilir, ama ne yazık ki buradaki insanlar alçak, aşağılık ve dedikoducudur, bu yüzden Dr.'un akşamları Mary ile eve

yürüdüğünü ve onunla ata bindiğini fark ederler ve sefil, kaba konuşmalarına başlarlar (s. 149).

4.2. Türkler

Huntington mektuplarında Anadolu'yu “tozlu, çorak bir ova ya da orada burada küçük verimli bir vadi ile dağlardan başka bir şey değil” diye anlatır. Evlerin çoğunun samanla karıştırılmış çamurdan yapıldığını, dağların çoğunda neredeyse hiç bitki olmadığını, sadece toprak ve kaya kütlelerinin var olduğunu aktarır (s. 46).

Mektuplarda Türkler “pis olmakla, misyonerlerin işlerine karışmakla ve onları küçümsemekle, rüşvet almakla, hediye vermeden iş halletmemekle, hırsız olmakla, değerli şeylere el koymakla” suçlanırlar. Örneğin bir mektubunda “değerli şeyleri posta yoluyla ülke dışına göndermek pek güvenli değil, çünkü genellikle Türkiye’den ayrılmadan önce el konuluyor” diye yazar (s. 120). Türklerin nerede nasıl davranacaklarını bilmemeleri hakkında ise şunları söyler:

Bir hana geldiğimizde genellikle bir Türk kalabalığının toplandığını ve tüm operasyonlarımızı büyük bir merakla izlediğini söylemeyi unuttum. Henüz odalarımıza girmeye cesaret edemediler, ancak kapıdan içeri bakmaktan da çekinmiyorlar (s. 42).

Türk çocuklarının misyonerlere taş atması hakkında ise şunları yazar:

Cumartesi günü ana yollardan Mezre’ye, dağın eteklerine saptık ve kuru bir su yolundan aşağı indik. Ana yol üzerindeki büyük Türk okulunun önünden geçerken bazı çocuklar bize taş attılar. Sanırım atlarımızı korkutmak istemişlerdi, bize vurmak için değil (s. 115).

Ayrıca bir başka mektubunda Türklerin misyonerler için son zamanlarda “daha can sıkıcı ve sorunlu” olduklarını yazar (s. 241). Amerikan misyonerlerinin iki yetimhanelerini taşıdıklarını, gün ortasında binalarının yakınındaki sokakta kız öğrencilerini takip edip, rahatsız ettiklerini, okul çocuklarıyla kavga ettiklerini belirtir. Bu durumun her iki taraftan da çok sayıda taş atılmasına neden olduğunu aktarır. “Zavallı Ermenilere” çok acıdığını “çünkü bir Türk’e karşı koymaya cesaret ederlerse başlarını belaya sokmaktan başka bir şey yapamadıklarını” söyler (s. 241).

Osmanlı Devleti ile yaşadıkları sorunları ise okulun yeniden inşası için tazminat beklediklerini anlattığı bir mektubunda şöyle aktarır:

Okulun bir an önce yeniden inşa edilmesini umuyor ve bunun için dua ediyoruz. Tazminatın bir ara geleceğine inanıyoruz, ancak yeniden inşa etmek için hükümetten izin almak da

gerekiyor ve uzun zaman önce gönderilen talepten henüz bir haber alınmadı. Hükümet misyonerlik çalışmalarına sürekli muhalefet ediyor. Dış bölgelerdeki yetimhanelerimizden ikisi yakın zamanda yetkililer tarafından kapatıldı ve çocuklar dağıldı (s.110).

Huntington Osmanlı Devleti hükümet yetkililerinden de olumsuz olarak bahseder. Şehir yönetiminin onlara karşı olduğunu kaymakamın düşmanca davrandığını yazar. “Kudurmuş bir başka yetkilinin” daha olduğunu bu kişinin elinden geldiğince onları engelleyeceğini ve mümkünse okullarını kapatacağını söylediğini aktarır. Sokaklara tellallar göndererek, misyonerler için herhangi bir inşaatta çalışan herkesin para cezasına çarptırılacağını ve hapse atılacağını duyurmakla tehdit ettiğini yazar. Bunların, hükümetin misyonerlere karşı ilk düşmanca tavrı olmadığını da vurgular (s. 191).

4.3. Misyon

Huntington’ın mektuplarından Amerikan Board’un Harput yerleşkesindeki misyoner ağı⁹ kolaylıkla çıkarılabilmektedir. Huntington Harput’taki Amerikan misyonunu şöyle anlatır:

Misyonerlerin evleri şehrin kenarında ve bir dağın yamacında. Salonumun penceresinden bazı evlerin düz damlarına ve onların çok aşağısında, dağın eteğindeki büyük ovaya bakabiliyorum. Bu düzlükteki köyleri sabahın erken saatlerinde yükselen dumanlardan seçebiliyorum. Ovanın ötesinde bir dizi büyük dağ var. Gerçekten de görebildiğim her yerde ufuk boyunca uzanan güzel, karla kaplı dağlar var. Bazen bulutlar dağların üzerinde asılı kalıyor ve onları gizliyor; yine bulutları altımızda, ovayla aramızda görebiliyoruz ve bazen Harpoot şehrinin kendisi bulutların içinde kalıyor. Bir sisin içinde olmak gibi bir şey (s. 88).

Bazen misyoner olduklarını unuttuklarını çünkü içinde yaşadıkları evlerin çok rahat ve güzel olduğunu ve misyonerlerin kendi aralarında çok hoş ve sosyal zamanlar geçirdiklerini, etrafta keşif gezisine çıkan misyonerlerin pek çok zorluğa katlandıklarını ancak hepsinin bu durumdan memnun olduklarını

⁹ Rahip Orson P. Allen; Rahip Crosby Wheeler ve eşi (Susan Anna Brookings); Dr. Herman N. Barnum ve eşi; Emma Barnum Riggs; Emily Wheeler (Crosby Wheeler’ın kızı); Laura Ellsworth; Dr. Caleb Gates ve eşi; Henry Harrison Riggs ve Annie Tracy Riggs; Mary Daniels; Dr. Clarence Ussher; Caroline Bush (Caro Teyze); Harriet Seymour (Hattı Teyze); Rahip Egbert S. Ellis; Bayan Lora G. Carey; Harriet Seymour; George P. Knapp ve Mrs. Anna Knapp, Theresa’nın erkek kardeşi Ellsworth Huntington ve Misyoner Browne ailesidir. Kitap içinde bu isimlerin çoğunun resimlerine editör tarafından yer verilmiştir.

söyler (s. 89). Misyonerlerin bir evde toplanıp geziden dönen misyonerlerin hikayelerini dinlediklerini ve anlatılanlarla çok eğlendiklerini üstten bakan bir tavırla anlatır (s. 103).

Bir yerde kadınların okumayı öğrenmek istemediklerini ve misyonerlerin kadınların İncil okumayı öğrenmeleri gerektiğini söyledikleri için erkeklerin onları döverek harfleri öğrenmelerini sağladıklarını vb. komik şeyler anlattılar. Başka bir köyde, bir öğleden sonra, kapıda durup ötmekte ısrar eden bir horoz yüzünden ayın epeyce sekteye uğramış. Kapıyı kapatmışlar ama havalandırmak için tekrar açmak zorunda kalmışlar ve her fırsatta horoz yeniden ortaya çıkıp ötmeye başlamış (s. 103).

Theresa Huntington mektuplarında bazı zamanlarda misyonerlerin yaptıkları işleri konusunda cesaretlerinin kırıldığını, çalışmalarında geriye gidiyorlar gibi hissettiklerini yazar. Hristiyan yaşamının standardının çok düşük olduğunu, kilise üyeleri arasında sürekli tartışmalar yaşandığını belirtir. Genç erkekleri eğitip yetiştirdiklerini ve onların kolejini yarısını ya da tamamını bitirdikten sonra öğretmen ve vaiz olarak misyonerleri yarı yolda bıraktıklarını, kendilerini güvende hissettikleri ve para kazanabilecekleri Amerika'ya gittiklerini söyler. Ayrıca papazlar arasında çok fazla çıkarıcılık ve çok az özveri olduğunu belirtir. Ermeni karakterinin buna pek dayanmadığını aktarır (s. 138). Dolayısıyla Huntington yerli yardımcılarla (native helpers) ilgili olarak “eğitilmiş, adanmış ve özverili” olanlarının çok az olduğunu, bu durumun sorumluluğunun Fırat Kolejinde olduğunu ve “en iyi gençlerin birçoğunun Amerika'ya gittiğinin doğru olduğunu” belirtir (s. 103).

Cesaretinin kırılmadığını ancak bu konuların üzerinde düşünülmesi gerektiğini kaydeder. Ayrıca bir başka öz eleştiride bulunarak *The Missionary Herald* dergisinin “misyonerlerin mektuplarının sadece parlak yarısını bastığını” çünkü “insanların diğer yarısını duymak istemediklerini” aktarır (s. 138).

Ancak genel olarak mektupların içeriğine bakıldığında Huntington'ın Board misyonerlerinin Harput'taki elli yılı aşkın çalışmalarını başarılı bulduğu söylenebilir. Harput'taki Ermenilerin bir kısmı Protestanlaştırılmış, devlete karşı muhalif bir tavır takınmaları sağlanmıştır.

Mektuplarda misyon bölgesinden ve burada faaliyet yürüten misyonerlerden övgü ile bahsedilmekte, kendi aralarında yaptıkları toplantılarda nelerden konuştukları ve Osmanlı Devleti ve diğer ülkeler hakkında nasıl planlamalarda buldukları aktarılmaktadır:

Önümüzdeki hafta Çin'le ilgili bir misyoner toplantısı yapmayı planlıyoruz (s. 101).

Son zamanlarda Türkiye üzerine çok iyi bir misyonerlik toplantısı yaptık ve yine son zamanlarda Çin üzerine bir toplantı yaptık (s. 110).

Evvvelsi gün... iyi bir misyonerlik toplantısı yaptık. Konumuz çok genişti, çünkü genel olarak tüm Protestanlar tarafından tüm topraklarda yapılan misyonerlik çalışmalarını ele aldık. İngiltere'nin, Almanya'nın vs. neler yaptığını ve diğer mezheplerin neler başardığını bilmek çok ilgimi çekti. Kitaplardan kopyaladığımız, çeşitli şekillerde ilerlemeyi ve Hristiyan olmayan farklı dinlerin göreceli gücünü gösteren büyük tablolar yaptık (s.121).

Huntington mektuplarında misyoner çevresinden bahsederken yabancı oldukları için gittikleri “her yerde dikkat çektiklerini” söyler (s. 116). “Pazar yerinde bize nasıl da baktılar! Her zaman yabancı ve garip olmaktan ve her zaman bakılmaktan çok yoruldum” (s.177) diyerek kendilerini üstün gören bir tavırla serzenişte bulunur. Kendilerine iki farklı şekilde davranıldığını şöyle anlatır:

Bize iki şekilde davranılıyor. Protestan Ermeniler bize saygı duyuyor. Türklerin bizi küçümsemelerini ifade edecek kelimeleri yok. Gregoryen Ermeniler farklıdır. Mary geçen çarşamba şehrin diğer tarafına gittiğinde, küçük bir Gregoryen çocuk “Cüzzamlı, cüzzamlı” diye bağırdı. Bu alışılmadık bir şey değil. Ermenice’de Protestan için kullanılan kelime Prod, cüzzamlı için kullanılan kelime ise Prot’dur, dolayısıyla bu lakabın nasıl önerildiğini anlamak kolaydır. Öte yandan, okullarımızdaki Gregoryenlerin ve bizi tanıyanların tutumu Protestanlarınkıyla hemen hemen aynıdır (s. 118-119).

Tüm bunlara ek olarak Huntington misyon bölgesiyle ilgili olarak yeni okul binalarının inşası hakkında ve karşılaştıkları zorluklar hakkında yazar. Anaokulu çocuklarıyla birlikte tüm kızları barındıracak kadar büyük iki okul binasının ve aralarında yer alacak Amerikalı öğretmenler için yapılan evin inşaatından; erkekler için yapılan bir yatakhane ve bir fırından inşaatından bahseder (s. 253).

Huntington mektuplarında Harput’taki Board okullarında hiçbir öğrencinin okula bedava kabul edilmemesinin sebebi olarak ise şunları söyler:

Hiçbir çocuğu ücretsiz kabul etmiyoruz. Her durumda para ya da onun karşılığı bir iş verilmesi gerekiyor ya da ücreti biz ya da başka arkadaşlar ödüyor. Şehrin bu tarafındaki kilisenin topladığı paranın bir kısmı fakir çocukları okutmak için kilise tarafından veriliyor. Yardım topluluğundaki kızlarımız da paralarının bir kısmını aynı amaç için veriyorlar. Yoksul anneler ve çocuklar

okullar açılmadan hemen önce her taraftan etrafımızı sarıyor, çocuklarına ya da kendilerine para vermemiz ya da bu amaçla para kazanmak için yaptıkları çorapları ya da dantelleri satın almamız için bize yalvarıyorlar. Elbette çoğu zaman değersizdirler ve yardım edemeyeceğimizi söylemekten üzüntü duymayız, ancak çoğu zaman söylemek zorunda olduğumuz gibi, “Kardeşim, bir şey yok. Veremeyiz.” Daha önce okula gitmiş olan ve iyi tanıdığım bir çocuk, okula girebilmek için para yardımı istemek üzere bana geldi. Çok yoksul olduklarını biliyordum ama “Kendiniz ne yapacaksınız?” diye sordum. “Kız kardeşimle birlikte bu tatilde bir buçuk ay boyunca sabahtan akşama kadar ipek böceklerinin koza hazırlamak için tutulduğu bir yerde çalıştık” dedi. “Ne kadar kazandınız?” diye sordum. “Birlikte bir mecredi” dedi, gözleri yaşlarla dolmuştu. Bir mecredi yaklaşık doksan sent eder. Bu, sonbaharda okula gidebilmek için altı hafta boyunca bütün gün çalışarak günde bir sent kazandığı ve sonra geri kalanı için dilenmek zorunda kaldığı anlamına geliyor. Belki de en yoksul çocukları neden ücretsiz olarak kabul etmediğimizi merak ediyorsunuzdur. Sadece bunun denendiğini ve bu ülkede en iyi politika olmadığını kanıtlandığını söyleyebilirim. İnsanlar burada sadece parasını ödedikleri şeye değer veriyor (s. 267-268).

4.4. Ermeni Meselesi

Huntington Ermeniler, Türkler ve Kürtler arasında yaşandığını söylediği olayları aktarırken başka misyonerlerin anlattıkları üzerinden konuşur:

Yine 70 evin kararmış kalıntılarının bulunduğu başka bir küçük köyden bahsettiler. Sanırım bu köyden 67 erkek Türkler tarafından bir tarlaya götürülmüş ve sırayla öldürülmüş (s. 104).

Huntington, misyoner literatüründe “katliam” olarak nitelendirdikleri Ermeni ayaklanmalarından bahsederken çalışmalarının sayısal artış açısından değil ama insanların ahlaki ve ruhsal durumu açısından oldukça cesaret kırıcı bir durumda olduğunu yazar. Ermenilerin “her şeylerini kaybettikleri ve bir süre için tam bir yoksulluk içinde kaldıkları katliamdan” sonra “onur ve ahlaki duygularını kaybetmiş” göründüklerini aktarır. Gregoryen komşuları gibi yaşadıklarını ve Gregoryen rahiplerin halkının yozlaştığını söylediklerini belirtir. “Dini samimiyetsizlik” ve Protestanların meslekleri ile yaşamları arasında bir uyum eksikliği olduğu tespitinde bulunur. Her zaman para meseleleri yüzünden çıkan birçok kilise kavgasından ve misyonerlere ve yöntemlerine yönelik birçok eleştiriden bahseder. Yine de her şeyin karanlık olmadığını ve umutları olduğunu söyler. Bu durumun sadece Harput’a özgü olmadığını ve tüm Doğu Türkiye Misyonu’na yayılmış durumda olduğunu belirtir (s. 142).

Harput misyonundan ayrılmadan önce 1905 yılında kardeşi Ellsworth'a yazdığı mektubunda Harput'taki işi hakkında ne yazacağını bilmediğini, bölgede göçün, kıskançlık ve kavgalarında arttığını söyler. Bazen tüm bu çalışmalar yüzünden cesaretinin kırıldığını, görmeleri gereken sonuçları göremediklerini ve insanların da zaten bu çalışmalarını hiç takdir etmediklerini belirtir. "Bir korkak gibi kaçıp gitmek istiyorum" diyerek bulunduğu yere uyum sağlayamadığını belirtir.

5. Stina Katchadourian Anlatısı

Theresa Huntington'ın Osmanlı Devleti'nde bulunduğu dönem, kitabın editörü Stina Katchadourian için 1894-1896 yılları arasında yaşanan Ermeni olaylarının sonrasına denk geldiğinden önemlidir. Editörün ilgisi kitap içerisinde sadece Huntington'a odaklanmamakta, bölgedeki diğer misyonerleri de içermektedir. Katchadourian, kitaba kendi bilgilendirme notlarını ve yorumlarını da dahil etmiş, ayrıca diğer Board misyonerlerinin yayınladıkları kitaplar, yayımlanmamış raporlar ve *The Missionary Herald*'ta yer alan yazılara da yer vermiştir.

Katchadourian tarafından derlenen mektuplar, misyonerlik çalışmalarının kişisel boyutuna ve on dokuzuncu yüzyılın sonlarındaki Ermeni olaylarına Batılı bakış açısıyla ilgili eleştirel soruları da gündeme getirmektedir. Katchadourian'ın anlatısı, Huntington'ın aile geçmişini inceleyerek başlamakta ve yetiştirilme tarzı, eğitim deneyimleri ve ailevi etkileri hakkında bilgiler sunmaktadır. Bu bağlamsallaştırma, Huntington'ın karakterini ve onu Osmanlı Devleti'nde misyonerlik yapmaya iten faktörleri anlamak için temel oluşturmaktadır. Katchadourian özellikle Huntington'ın üzerinde 1897'de Harput'a gelen erkek kardeşi Ellsworth'ün etkisinin altını çizmekte; Ellsworth'ün bölge hakkındaki detaylı tasvirlerinin Huntington'ın kararını şekillendirmede önemli bir rol oynamış olabileceğini işaret etmektedir. Ellsworth onu, gelmesi durumunda karşılaşılabileceği koşullar ve yapacağı işler konusunda da bilgilendirmiş, sağlık koşulları, istasyonun yapısı ve bölge hakkında bilgiler aktarmıştır (s. 6-9).

Kitabın ikinci bölümünde Katchadourian Huntington'ın görevine başlarken hissetmiş olduğu heyecanı, korkuyu ve merakı yansıtmaktadır. Devam eden bölümde onun deneyimlerini Osmanlı Devleti'nin yönetimi bağlamında incelemektedir. Katchadourian, Huntington'ın izlenimlerini Amerikan Board'un bölgedeki misyonerlik faaliyetlerinin daha geniş tarihsel arka planına bağlamaktadır. Böylece, Huntington'ın duygu yüklü, betimleyici mektuplarını daha büyük, daha "yüce" bir amacın içine yerleştirme çabasında olduğu görülmektedir. Harput istasyonunun başkanlığını yapmış Henry Riggs'in, bölgeye ilişkin raporları gibi yazılara kitap içerisinde yer vererek Huntington'ın acemi tarzına derinlik katma çabası içerisine girmiştir.

Katchadourian'ın yorumlarında öne çıkan hususlardan en önemlisi onun, Huntington'ın mektuplarında ve daha geniş misyonerlik çalışmalarında

yaygın olan Batılı varsayımları peşinen kabullenmesidir. Katchadourian, misyoner raporlarına ve mektuplarına nüfuz eden, otoriter dil kullanımını olumlayarak aktarmakta, misyoner girişim ve sonuçlarını eleştirel bir şekilde incelememekte ve çoklu bakış açılarını dikkate almamaktadır:

Gidecekleri Küçük Asya'nın iç kesimleri mutlu bir yer değildi. Despot bir hükümet tarafından, yoksul bir nüfustan vergi alma amacı dışında unutulmuş bir bölgeydi. Hükümet temsilcileri pek çok insanın zihninde baskı ve şüpheyle özdeşleştiriliyordu. Adalet sistemi yozlaşmıştı, casuslar boldu ve büyük rüşvetler olmadan hiçbir şey yapılamıyordu. Yollar çoğu zaman patika olmaktan öteye gidemiyordu, nehirlerin geçilmesi gerekiyordu, haydutlar ve soyguncular her fırsatta tehdit ediyordu. Postanın iç bölgelere ulaşması haftalar alıyor ve şiddetli kışlarda kar yüzünden bazen daha da uzun süre gecikiyordu. Theresa çok yakında bunların bazılarını ilk elden tadacaktı. Sonunda yola çıkmışlardı (s. 38).

Bunun yanı sıra Katchadourian'ın yorumları neredeyse tamamen misyonerlik kaynaklarından beslenmektedir; bu da şüphesiz tek taraflı ve öznel bir anlatıya neden olmaktadır. Kitap, Huntington'ın deneyimlerini doğrudan aktarsa da Katchadourian'ın yorumlarında yerel bakış açıları ve farklı sesleri duymak mümkün değildir. Bu dengesizlik, editörün nesnellığı konusunda soru işaretleri yaratmaktadır.

Katchadourian kitabın yedinci bölümünden itibaren Huntington'ın mektuplarını küçük yorumlarla aktarmaktadır. Ancak altıncı bölümde 1894-1896 Ermeni olaylarının karmaşık ve tartışmalı alanına girmektedir. Burada, Osmanlı eylemlerine atıfta bulunurken “katliam” ve “soykırım” terimlerini gelişigüzel kullanmakta, farklı hiçbir görüşe yer vermemektedir:

Sasun'daki katliam, reformlar yapılması için baskı yapan Avrupalı güçlerin dikkatini çekti. Sultan geçiştirdi. Ermeni milliyetçi örgütlerinden biri olan Ermeni Hınçak Partisi, İstanbul'da bir protesto yürüyüşü düzenledi. Yürüyüşçülere saldırıldı ve Konstantinopolis'te bir Ermeni katliamı gerçekleşti. Bu, fırtınanın başlangıcıydı (s. 68).

6. SONUÇ

Amerikan Board'un kadın misyonerlerinden Theresa Huntington Wellesley Kolejinde eğitim almış Harput İstasyonu'ndaki Fırat Koleji'nde yedi yıl öğretmenlik yapmıştır. Bu süre boyunca ailesine ve arkadaşlarına evden ayrılışından itibaren grip ve kızamık olduğu günler hariç her hafta mektup yazmıştır. Bu çalışmada Huntington'ın görevi boyunca yazdığı mektuplarında yansıttığı iç dünyası, misyoner çevresiyle olan ilişkileri, üzerinde faaliyet

yürüttükleri Ermeni toplumuna bakışı ve genel olarak Türkler hakkındaki görüşleri incelenmiştir.

Misyonerlik faaliyetlerine asla sadece din yayma olarak bakılmamalıdır. Amerikan misyonerlik faaliyetlerinin hasat mevsimi olarak adlandırıldığı bir dönemde Osmanlı Devleti'nde görev yapan Huntington'ın, stratejik bir mevkide faaliyet yürütmüş olması ve mektuplarında Ermenilere karşı takındığı tavır önemlidir. Yirmili yaşlarında bekar bir kadının Harput'taki dünyasını yansıttığı mektuplarda aileye bağlılık ve düşkünlük gözlemlenmekte, misyonerlerin çalışmalarının yüceltildiği görülmektedir. Amerikan Board'un Harput'ta yürüttüğü dini propaganda, sağlık, endüstriyel ve yardım faaliyetleri mektupların merkezinde yer almaktadır.

Huntington'ın yedi yılını beraber geçirdiği Ermeni öğrencileri ve bölgedeki Ermeni topluluğu ile aslında gerçek bir ilişki kurmadığı, misyoner çevresini ve kendi gündemlerini ön planda tuttuğu söylenebilir. Mektuplarında Ermenilerden bahsettiği bölümlerde onları Türklerle kıyaslamıştır. Huntington'ın Ermenilere karşı bu tavrını fark eden kitabın editörü, kitaba yazdığı kapanış yazısında stratejik bir zamanda Osmanlı Devleti'nden ayrılan Huntington'ın "1915'te olanlardan sonra, kendisine misyonerler buraya hiç gelmeseydi daha mı iyi olurdu" diye sorup sormadığını ve yaptıkları faaliyetlerden pişmanlık duyup duymadığını merak etmiştir. "Sizce o zaman tüm o Batı etkisinin kışkırtması olmasaydı, Ermeniler burada kalabilir miydi?" diye sormaktadır (s. 364).

Sonuç olarak bu çalışma göstermektedir ki misyonerlik faaliyetlerinin ve misyonerlerin ürettiği yazıların veya Ermeni Meselesi gibi tartışmalı konularda birincil kaynaklar olarak gösterilen anlatıların titizlikle incelenmesi gerekmektedir.

ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarların herhangi bir çikara dayalı ilişkisi bulunmamaktadır.

ETİK ONAY/ KATILIMCI ONAMI

Makale kapsamında katılımcı kullanılmadığı için ilgili onaya yer verilmemiştir.

MADDİ DESTEK

Çalışma için herhangi bir maddi destek alınmamıştır.

YAZAR KATKILARI / AUTHOR CONTRIBUTIONS

Bu çalışmanın bazı bölümleri Füsun Çoban Döşkaya tarafından 1-3 Nisan 2016 tarihleri arasında Samsun Canik Kültür merkezinde gerçekleştirilen Canik Belediyesi ve *History Studies* dergisi iş birliği ile düzenlenen “Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın” konulu *V. Uluslararası Canik Sempozyumunda* “Harput’ta Bir Amerikalı Kadın Misyoner: Theresa Huntington Ziegler’in Mektupları (1898-1905)” başlığıyla sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

KAYNAKÇA

- Açıkses, E. (2003). *Amerikalıların Harput'taki misyonerlik faaliyetleri*. Türk Tarih Kurumu.
- Aksın, A. (2014). *Harput'ta bir Amerikan koleji*. *Aralık*, 11-15.
- Alan, G. (2015). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Protestan okulları*. Türk Tarih Kurumu.
- Bilgi, M. (2019). *20. Yüzyıl Başlarında Anadolu'da Faaliyet Gösteren Amerikalı Protestan Misyoner Kadınlar: Dorothea Chambers Blaisdell ve Theresa Huntington Ziegler* [Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. <https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12575/71400>
- Katchadourian, S. (1993). *Efronia: An Armenian love story*. Northeastern.
- Katchadourian, S. (Ed.). (1999). *Great Need over the Water: The letters of Theresa Huntington Ziegler, missionary to Turkey, 1898-1905*. Gomidas Institute.
- Kılıç, O. (2007). Kendi yazdıkları ışığın da Amerikan misyonerlerinin Harput'taki faaliyetleri. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 20(4), 476-491.
- Kocabaşoğlu, U. (1989). *Kendi belgeleriyle Anadolu'daki Amerika: 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki misyoner okulları*. Arba.
- Personnel records for Theresa L. Huntington. Amerikan Bord Heyeti (American Board), Istanbul, American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, Digital Library for International Research Archive, Item #13084, <http://www.dlir.org/archive/items/show/13084>.
- Sofu, S. Ö. (2023). Harput'ta Amerikan konsolosluğunun açılışı ve Konsolos Thomas Herbert Norton'un faaliyetleri (konsolosluk raporlarına göre). *Tarihin Peşinde*, 29, 85-94.
- Stone, F. A. (2011). *Sömürgeciliğin hasat mevsimi: Anadolu'da Amerikan misyoner okulları* (A. Aksu, Çev.). Dergâh.
- Şimşir, B. (1985). Ermeni propagandasının Amerika boyutu üzerine. *Tarih Boyunca Türkler'in Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu, (8-12 Ekim 1984 Erzurum)*, 45-98.
- Taşçıyan, V. (2012). *Harput (Kaza)- Okullar (1. Bölüm)* (A. İncidüzen, Çev.) Houshamadyan. <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/mamuret-uel-aziz-vilayeti/harput-ovasi/egitim-ve-spor/okullar1bolum.html>
- Törel, T. (2013). Crosby H. Wheeler'in Fırat'ta On yıl adlı kitabının tanıtımı. İçinde E. Çakar (Ed.), *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve*

Araştırma Merkezi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu, Elazığ 23-25 Mayıs 2013, Bildiriler Kitabı (C. 1, ss. 19-32). İlhan Ofset.

Ulutürk, M. (2013). *Harput'ta bir misyoner: Crosby Howard Wheeler (1823-1896) ve "A Bouquet from our Missionary Garden" (Misyoner Bahçemizden bir Demet) adlı eseri üzerine.* 33-64. <http://web.firat.edu.tr/harput/sempozyum/1/13.%20Muammer%20Ulut%C3%BCrk.pdf>

Makale Bilgisi: Yertutan, S., Ercan, G. S. (2023). Toplumsal Cinsiyet Rollerinin Türk Yeraltı Edebiyatında Kabalık Bağlamında Temsili. DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:10, Sayı:2, ss.614-626.	Article Info: Yertutan, S.,Ercan, G. S. (2023). The Representation of Gender Roles in Turkish Underground Literature within the Context of Impoliteness. DEU Journal of Humanities, Volume:10, Issue:2, pp. 614-626.
Kategori: Araştırma Makalesi	Category: Research Article
Gönderildiği Tarih: 17.08.2023	Date Submitted: 17.08.2023
Kabul Edildiği Tarih: 11.09.2023	Date Accepted: 11.09.2023

TOPLUMSAL CİNSİYET ROLLERİNİN TÜRK YERALTI EDEBİYATINDA KABALIK BAĞLAMINDA TEMSİLİ¹

Suna Yertutan*, Gülsüm Songül Ercan**

ÖZ

Dil, ait olduğu toplumun değerlerini yansıtmamın yanı sıra toplumu oluşturan kişilere toplumsal cinsiyet rollerini oluşturma ve sürdürme konusunda kültürel etki eden bir iletişim aracıdır. Bu bakış açısı, toplumsal uygulamalardan türeyen ve toplumsal cinsiyetle ilgili konuları içeren söylem ile kendini göstermektedir. Araştırmalar kadın ve erkeklerin farklı cinsiyet rollerine gönderme yapan kültürel normlara dayalı olarak dili farklı şekilde kullandıklarını göstermektedir. Söz konusu belirlemenin örneklerinden biri, genellikle kadınların ve bu bağlamda kadın dilinin daha kibar olduğu biçimindedir (Lakoff, 1975; Brown, 1980; Holmes, 1995; Mills, 2005). Yeraltı edebiyatı egemen düşünceye ve ana akım edebiyata meydan okuyan bir metin türüdür. Bu tür, toplumsal normların dışında kalan karakterlerin yaşam tarzlarını ve dolayısıyla argo, küfür ve kaba dil kullanımı gibi özellikleri içermektedir. Bu nedenle, yeraltı edebiyatının incelenmesi, yazarların toplumsal cinsiyet rollerini yarattıkları karakterlerin dil kullanımları aracılığıyla yansıtma biçimini anlamak açısından önemlidir. Bu doğrultuda, çalışmamızın amacı, veri tabanı olarak belirlenen Türk yeraltı edebiyatı romanlarında dilsel kabalık kullanımını inceleyerek kadın ve erkek yazarlar tarafından yaratılan kadın ve erkek karakterlerin kabalık tetikleyicisi kullanımı arasında toplumsal cinsiyet rolleri doğrultusunda bir fark bulunup bulunmadığını ortaya çıkarmaktır. Bu amaçla 2 kadın ve 2 erkek Türk yeraltı edebiyatı yazarının 2'şer romanı olmak üzere toplam 8 yeraltı edebiyatı romanı Culpeper'in (2016) Kabalık Tetikleyicileri Modeli çerçevesinde incelenmiştir. Çalışmanın sonucunda kadın yazarların kaba dil kullanımını kadın karakterler üzerinde

¹ Bu çalışma 06.11.2018 tarihinde tamamladığımız "Türk Yeraltı Edebiyatında Kabalık: Kabalık Tetikleyicileri Kullanımı ve Toplumsal Cinsiyet İlişkisi" başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

* Öğr. Gör. Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, syertutan@atu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5569-4455

** Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, songul.ercan@deu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5392-7008

sağlamasına karşın erkek yazarların romanlarında hem kadın karakter sayısını sınırlı tutma eğiliminde olduğu hem de bu karakterlere kaba dil kullandırmaktan kaçındığı ortaya konmuştur. Bu durum erkek yazarların geleneksel toplumsal cinsiyet rollerinin sürdürülmesine, kadın yazarların ise söz konusu rollerin toplumsal cinsiyet eşitliğine katkıda bulunacak biçimde roman karakterlerini kurguladığını göstermektedir.

Anahtar Sözcükler: Toplumsal cinsiyet, dilsel kabalık, kabalık tetikleyicileri, yeraltı edebiyatı, Eleştirel Söylem Çözümlemesi

THE REPRESENTATION OF GENDER ROLES IN TURKISH UNDERGROUND LITERATURE WITHIN THE CONTEXT OF IMPOLITENESS

ABSTRACT

Language is not only a reflection of the values of the society it belongs to, but also a cultural instrument that influences the construction and perpetuation of gender roles among the individuals who constitute that society. This perspective manifests itself through discourse derived from social practices and encompassing issues related to gender. Research indicates that language use varies between women and men due to cultural conventions that relate to distinct gender roles. An example of this determination is the perception that women, and women's language in this sense, tends to be more polite (Lakoff, 1975; Brown, 1980; Holmes, 1995; Mills, 2005). Underground literature is a genre that challenges mainstream thought and literature. This genre encompasses the lifestyle of characters who deviate from societal norms, and thus it includes features like slang, swearing, and impoliteness. Consequently, the study of underground literature is important for understanding how authors' use of language reflects on the gender roles they create for their characters. In this respect, our study aims to examine the use of impoliteness in selected Turkish underground literature novels to determine whether there is a gender-based difference in the use of impoliteness triggers by male and female authors for creating male and female characters. To achieve this goal, a total of 8 Turkish underground literature novels, including 2 novels each from 2 female and 2 male authors, were analysed within the framework of Culpeper's (2016) Model of Impoliteness Triggers. The results of the study reveal that female authors employ impoliteness through female characters, male authors tend to limit the number of female characters and also refrain from using impolite language for these characters. This shows that male writers construct their novel characters in a way that contributes to the perpetuation of traditional gender roles while female authors construct the characters so as to contribute to gender equality.

Keywords: Gender, impoliteness, impoliteness triggers, underground literature, Critical Discourse Analysis

1. GİRİŞ

Dil, toplumun ortaya koyduğu bir olgu olarak varlığını sürdürmekte ve bu nedenle, toplumsal değerleri, normları ve düşünce kalıplarını iletmek için güçlü bir araç olarak hizmet etmektedir. Bu nedenle toplumdilbilim çalışmalarında önemli yer tutan konulardan biri, aynı dili konuşan kadın ve

erkekler arasındaki dilsel farklılıkların kadın ve erkeklerin farklı toplumsal rolleri benimsemelerinden kaynaklanıp kaynaklanmadığıdır. Toplumsal cinsiyet rollerine bağlı söz konusu farklılıklar söylem aracılığıyla belirgin hale gelmektedir. Cinsiyet kavramını toplumsal bakış açısıyla ele alan çalışmalar bireylerin dil kullanımının toplumun cinsiyetlerden beklentileriyle ilişkili olduğunu gösteren sonuçlara ulaşmıştır (Lakoff, 1975; Coates, 1986, Holmes, 1995, Tannen, 1995). Öte yandan, dil kullanımının toplumsal cinsiyet rollerinden farklı unsurlarla etkileşim içerisinde bulunduğunu gösteren çalışmalar da bulunmaktadır. Söz gelimi, Türkçe alanyazında Ercan (2003) ve Ercan ve Yağcıoğlu (2007) metin türünün dilsel seçimler üzerinde toplumsal cinsiyet rollerinden daha etkili olduğunu gazete köşe yazarlarının dil kullanımını inceledikleri çalışmalarında saptamıştır.

Toplum, bireylere cinsiyete bağlı roller ve kültürel normlar atayarak onları toplumsal kimliklere dönüştürmektedir. Bu dönüşüm sonucunda, bireyler toplumun diğer üyeleriyle farklı biçimde iletişim kurmaktadır (Bonvillain, 1997, s. 166). Toplumu oluşturan bireyler toplumsallaşma süreçleri boyunca, diğer toplum üyeleri ve iletişim araçları gibi araçlar aracılığıyla kendi toplumsal cinsiyet kimlikleri hakkında bilgi edinirler. Bu süreç sonucunda kadın dili ve erkek dili ayrımının ortaya çıktığı görülmektedir Lakoff (1975) tarafından ifade edildiği üzere, toplumsallaşma sürecindeki kız çocukları, toplumdaki rollerine uygun dilsel seçimler yapmak zorunda hissedebilirler. Bu kabullere uymadıklarında ise “erkek gibi” davranmakla suçlanabilir ve toplumdan dışlanma tehdidiyle karşılaşabilirler. Bu nedenle, iletişimlerinde kullandıkları dil zaman içinde farklılaşarak kadın dili görünür hale gelmektedir. Söz konusu kadın dilinin görüldüğü alanlardan biri de yazındır. Toplumsal cinsiyet, toplumsal yaşamın her boyutunun içine işlediği için yaratıcılığı yönlendiren bilinçaltını ve hayal gücünü de etkilemektedir. Bu etki, kadın yazarların ana akım edebiyatın büyük çoğunluğunu oluşturan erkeklere ait dünyaya girebilmek amacıyla özgürce düşüncelerini ifade etmekten kaçınmalarına ve bilinçli ya da bilinçsiz biçimde kendilerini sınırlamalarına yol açmaktadır. Böylelikle kadın yazarlar genellikle toplum tarafından onaylanacaklarını düşündükleri dile yönelmekte ve toplumsal cinsiyet rollerine uygun olmayan eserleri ortaya çıkarmaktan kaçınılmaktadırlar (Parla, 2009).

Dilsel kabalık kavramının farklı tanımları olsa da en genel bakış açısıyla inceliğin karşıtı olarak görülmektedir. İmaj zedeleyici bir eylem olduğu ve aynı zamanda toplumsal normları bozarak çatışmaya neden olduğu görüşü dile getirilmektedir (Lakoff, 1989; Beebe, 1995; Culpeper, Bousfield ve Wichman, 2003). Yeraltı edebiyatı ana akım edebiyata karşıt olarak topluma aykırı konuları ele almaktadır. Bu nedenle yeraltı edebiyatı kahramanlarını toplumsal düzene aykırı olan yaşam biçimleri nedeniyle toplum dışına itilen kişiler oluşturmakta ve söz konusu karakterler alt kültürün üretmiş olduğu dilin metne yansımayla birlikte dilsel kabalığa sıkça

başvurmaktadır. Ercan (2008), metin türünün betimlenmesinin o metin türüne özgü gelenek ve dilsel araçların bilinmesiyle mümkün olduğunu; bu nedenle metinlerde kullanılan dilsel kaynakların metin türünün özelliklerini taşıdığı söylemin çözümlenmesini sağladığını belirtmektedir. Yeraltı edebiyatı türünü de diğer edebiyat türlerinden ayıran dilsel özelliklerin argo, küfür ve dilsel kabalık olduğu görülmektedir (Gökalp Alparslan, 2009; Öktem, 2011; Türkmenoğlu, 2013; Demir ve Kuş, 2016). Bu nedenle araştırmamız kapsamında toplumsal cinsiyet ile dilsel kabalık arasındaki ilişki, toplumsal düzenle çatışma halinde oldukları için toplum tarafından dışlanan ve alternatif yaşamları betimleyen yeraltı edebiyatı romanlarında kadın ve erkek yazarlar tarafından yaratılan kadın ve erkek karakterlerin kabalık tetikleyicisi kullanımı arasında toplumsal cinsiyet rolleri doğrultusunda bir fark bulunup bulunmadığını ortaya koymayı hedeflemektedir.

2. Toplumsal Cinsiyet ve Dilsel Kabalık İlişkisi

Türkçede ‘cinsiyet’ kavramı, İngilizcede ‘sex’ ve ‘gender’ terimlerine karşılık gelmektedir. ‘Cinsiyet’ kadın ve erkek arasındaki biyolojik ve fiziksel farklılıkları kapsarken ‘gender’ terimi ise kadın ve erkek arasındaki toplumsal ve kültürel farklılıkları ifade etmek için kullanılmaktadır (Wardhaugh, 1998, s. 309). Türkçede bu iki kavram arasındaki fark sırasıyla cinsiyet ve toplumsal cinsiyet terimleriyle ifade edilmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi, toplumun üyeleri olan kadın ve erkekler, kendilerinden davranışlar konusunda ortak bir toplumsal bilgiye sahiptirler. Bu bilginin aktarılmasında toplumu oluşturan diğer kişiler ve iletişim araçları etkin rol oynamaktadır. Örneğin, bir bebek doğduğu andan itibaren giydirilme biçimi ve kendisine verilen oyuncak türü ile toplum tarafından kabul edilen kural ve davranışları öğrenmeye başlamaktadır. Bu şekilde toplumsal cinsiyet, bireylere dayatılan duygu, düşünce, inanç, değer ve davranış kalıplarıyla etkileşim içinde olmakta ve kültürel ve toplumsal değerlerle iç içe geçmiş olan dil aracılığıyla tekrar üretilmekte ve güçlendirilmektedir.

Toplumsal cinsiyetin yapılandırılması ve cinsiyet rollerine uygun davranış normlarının ve değer yargılarının oluşturulmasında, dil işlevsel bir araç olarak kendisini göstermektedir. Bununla birlikte, toplumdaki roller ekonomik ve ideolojik değişimlere bağlı olarak evrilebilen toplumsal süreçlerin parçası olduğu için söz konusu değişimin topluma ve dile yansımaları ise kaçınılmazdır (Goddard ve Patterson, 2000, s. 38-67). Bu bağlamda, toplumun parçası olan kadın ve erkeklerin dil kullanımının toplumsal cinsiyet etkisiyle farklılaşmasının bütün toplumlarda gözlenebileceği düşünülmektedir. Bir toplumda kadın ve erkeklerin rollerinin ne kadar katı bir şekilde tanımlandığı, dilsel farkların boyutunu belirlemektedir (Holmes, 1998; Trudgill, 2000). Örneğin, kadınlardan beklenen ölçünlü dil kullanımı, kibarlık ve argo kullanmaktan kaçınma gibi dilsel davranışları, toplumsal cinsiyet rolleri tarafından getirilen sınırlamaları yansıtan toplumsallaşma kalıplarını

sergilemektedir (Holmes, 2008, s. 157-158). Toplumsal cinsiyet ve dil arasında ilişkiyi araştıran çalışmalar, kadınların toplumsal rolleriyle uyumlu bir biçimde dilsel tercihlerinde kabalıktan kaçınarak kibar bir dil kullanmayı tercih ettiklerini göstermektedir (Lakoff, 1975; Brown, 1980; Holmes, 1995; Mills, 2003 ve 2005).

Dilsel kabalık, kibarlık kavramının tersi olarak betimlenmekte ve farklı şekillerde tanımlanmaktadır. Lakoff (1989, s. 103), kabalığın kibarlık stratejilerinin kullanılmasının beklendiği durumlarda kullanılmaması” durumunda ortaya çıktığını belirtmektedir. Kabalığı tanımlayan bir diğer dilbilimci olan Beebe (1995, s. 159) ise “imaj zedeleyici eylem” olarak tanımlamakta ve bu eylemlerin toplumsal normları yıkıcı etkisi olduğunu ifade etmektedir. Kabalık Kuramı’nı geliştiren Culpeper (1996), Brown ve Levinson (1987) tarafından belirlenen kibarlık stratejilerinin karşıtı olarak bir kabalık stratejisi belirlemiş ve 2016’da Kabalık Tetikleyicileri Modeli’ni oluşturmuştur.

2.1. Kabalık Tetikleyicileri

Culpeper (2016, s. 437-440) 1996’da öne sürdüğü kabalık stratejilerinin birçok araştırmancının odak noktası haline geldiğini ve toplanan verileri açıklamada etkili olması nedeniyle kabalık stratejilerinin geçerliğini kanıtladığını öne sürerek alternatif bir yaklaşım önermiştir. Bu yaklaşımda “strateji” yerine “tetikleyici” terimini tercih ettiğini ifade ederek Kabalık Tetikleyicileri Modeli’ni geliştirmiştir (Culpeper, 2016, s. 426-436). Söz konusu model ve ilgili örnekler Tablo 1 ve Tablo 2’de gösterilmektedir.

Tür	Umlar	Örnek
Hakaretler	Kişiselleştirilmiş olumsuz seslenme durumları	seni şişman salak/ lan manyak/ ökün/ hödük/ beyinsiz vs.
	Kişiselleştirilmiş olumsuz yargılar	öyle aptalsın ki/ sen hiçbir şeyi doğru yapamazsın/ beni eğlendiriyorsun vs.
	Kişiselleştirilmiş olumsuz gönderimler	senin o kokmuş ağzın vs.
	Kişiselleştirilmiş üçüncü kişi olumsuz gönderimleri (hedef duyarken)	bu kaçık sürtük
Sert Eleştiriler / Şikâyetler Tatsız Sorular ve/ya Önsayıtlar		bu tamamen iğrenç vs. neden hayatımı cehenneme çeviriyorsun? / bana yine yalan mı söylüyorsun? / yine ne oldu? vs.
Küçümsemeler İleti Güçlendiricileri		bu çok çocukça vs. beni dinle / anladın mı? / anladın değil mi? vs.
Kovma Susturucular Tehditler		defol / kaybol / siktir git vs. çeneni kapat / kes sesini vs. eğer ... yapmazsan tokadı patlatırım hazır olsan iyi olur yoksa suratını dağıtmadan önce vs. cehenneme git / siktir vs.
Olumsuz İfadeler (küfürler, beddualar vs.)		

Tablo 16. Kalıplaşmış İfadeler

Tür	Ulamlar	Alt Ulamlar	Örnek Davranış
Durum Odaklı	İç uyumsuzluk	Eşzamanlı	Birinin yaptığı işin iyi olduğunu tam tersini ima eden bir tonla söylemek. Bir başçavuşun eğitimdeki bir kadın askere “gerçekten insanları bu küçük hareketinle etkiledin kızım” demesi. (“Gerçekten etkiledin” geleneksel olarak kibarlık ifade ederken sonrasında kadın meslektaşına yönelik olarak kullanılan” küçük” ve “kız” küçümseme ve hakaret içeren bir kabalıktır.)
		Artzamanlı	Şikâyet mektubunda “ÇOK ÇOK ÇOK ÇOK teşekkürler” kalıplaşmış kibarlık ifadesinin kullanılması (Dilsel davranış ve bağlamın örtüşmediği durumlar).
Şekil Odaklı	Dış uyumsuzluk		Karşıdaki kişinin bir konuyu bilememesi üzerine “Herkes bilir bunu!” denmesi (Anlamsal içerik belirtilidir ve kabalık olarak yorumlanır).
Bağlam Odaklı	Belirtisiz davranış		Annenin üniversite öğrencisi kızına “Para konusunda başın derde girecek. Yarın öğrenci kredisine başvur.” demesi ve kızının “Anne yeter artık biliyorum demesi (Açık, doğrudan söyleme kabalığı).
	Davranışta bulunmama		Birine verdiği hediyeden ötürü teşekkür edilmemesi.

Tablo 2. Sezdirimsel İfadeler

Tablo 2’de gösterilen sezdirimsel kabalık ifadelerinin ilk türünü oluşturan durum odaklı sezdirimsel ifadeler kibarlık ve kabalık ifadelerinin birlikte kullanılmasıyla ortaya çıkmaktadır. Bu türün ulamlarından birini oluşturan iç uyumsuzlukta öngörülen bir davranışın bağlamı diğeriyle uyuşmamaktadır. Dış uyumsuzluk ise davranışın kullanım bağlamıyla uyuşmadığı durumlarda ortaya çıkmaktadır. Şekil odaklı sezdirimsel ifadelerde bir davranışın anlamsal içeriği veya yüzey formu belirtili olduğu için kabalık çıkarımı tetiklenmektedir. Bağlam odaklı sezdirimsel ifadelerin ilk ulamını oluşturan belirtisiz davranış, belirtisiz ve kalıplaşmamış davranış bağlamla uyuşmadığında ortaya çıkarken davranışta bulunmama ise bir davranışın yapılmaması kabalık olarak yorumlanmaktadır.

2.2. Yeraltı Edebiyatı

Yeraltı kavramı *Edebi Terimler ve Edebi Kuramlar Sözlüğü*’nde (A Dictionary of Literary Terms and Literary Theories) ‘yasadışı, yıkıcı, gizli

saklı' olarak tanımlanmaktadır (Cuddon, 2013, s. 747). Aynı kavram *Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük*'te ise birincil anlam olarak 'gizli ve yasa dışı', ikincil anlam olarak ise 'alışılmışın dışında olan, aykırı' şeklinde tanımlanmaktadır. Yeraltı edebiyatı kahramanları sokaktan ve alt kültürden gelmekte ve genel geçer ahlak kurallarının dışına çıkmayı ve sorgulamayı hedeflemektedir. Dolayısıyla yeraltı edebiyatı çıkışı ve doğası gereği keskin hatlarla tanımlanabilen bir akım değildir. Ancak sınırlarını belirlemeye yönelik görüşlerin, (i) eserin yayımlanma biçimi, (ii) içeriği ve biçim özelliği ile (iii) yazarının duruşu yani yaşamıyla yazdıklarının örtüşmesi olmak üzere üç grupta toplandığı görülmektedir. Bu doğrultuda, (i) dağıtımı gizli bir şekilde yapılan ya da bağımsız bir yayıncı ya da dağıtımçı aracılığıyla yayınlanan (Erdoğan, 2011; Marakoğlu, 2011); (ii) ana akım edebiyatın görmezden geldiği, topluma aykırı olan konuları ele alan ve dolayısıyla belirleyici unsurları arasında argo, küfür ve kaba üslup bulunan (Kahraman, 2011; Öktem, 2011; Türkmenoğlu, 2013); (iii) yeraltı edebiyatı eseri üreten yazarın yaşamının da bir "yeraltılık durum" içerdiği durumlarda yeraltı edebiyatından söz edilebilmektedir. Ancak bu üç özellikten en önemlisinin, toplumu karşısına alarak yer altında olmak bir duruş meselesi olduğu için, eserin içeriği ve onu anlatma biçiminin olduğu vurgulanmaktadır (Sarıdoğan, 2011). Bu nedenle, Türk yeraltı edebiyatı eserlerinde kabalık kullanımının Culpeper'in Kabalık Tetikleyicileri Modeli aracılığıyla çözümlenmesiyle kadın ve erkek yazarların ürettikleri metinlerde toplumsal cinsiyet rollerinin dilsel kabalık kullanımı ve kabalık türü seçimi üzerinde etkili olup olmadığının ortaya konabileceği öne sürülebilir.

2.3. Yöntem

Çalışmanın veri tabanının belirlenmesi amacıyla Türk yeraltı edebiyatıyla ilgili çeşitli basılı edebiyat dergileri, fanzinler, internet üzerinden yayın yapan edebiyat siteleri, yayınevi katalogları ile yeraltı edebiyatı üzerine yazılan tez ve makaleler taranmış ve Türk yeraltı edebiyatında 17 erkek 2 kadın olmak üzere toplam 19 Türk yeraltı edebiyatı yazarı olduğu saptanmıştır. Çalışmamızda cinsiyet değişkeninin dil kullanımına etkisi araştırıldığı ve Türk yeraltı edebiyatı yazarı olarak kabul edilen sadece 2 kadın yazar bulunduğu ve romanlarını 2000 yılı sonrasında yazdıkları için istatistikçi bir uzmanın önerisi doğrultusunda karşılaştırma yapılacak 2 erkek yazar, kadın yazarların romanlarının yayım tarihine ve romanlarının toplam sayfa sayılarına yakın olanlar arasından seçkili örneklem yöntemiyle belirlenmiştir. Dolayısıyla 2'si kadın 2'si erkek olmak üzere 4 yazar tarafından yazılan 8 adet Türk yeraltı edebiyatı romanı çalışmanın örneklemini oluşturmaktadır. İncelenmek üzere seçilen yazar ve romanları şu şekildedir: Ayça Seren Ural – *Pogo* ve *Lirik Soğan*; Sibel Torunoğlu – *Travesti Pinokyo* ve *Dejavu*; Hakan Günday – *Piç* ve *Zargana*; Fatih Kaynak – *İlk Yarı 10-0* ve *Hiçliğin Aynasıydım Ben*. Veri tabanının incelenmesinde hem nitel hem nicel araştırma yöntemini kapsayan karma yöntem kullanılmıştır. Nitel araştırma yöntemi

kapsamında veri tabanını oluşturan romanların tümü baştan sona Söylem Çözümlemesi yöntemiyle incelenmiş ve kabalık ifade eden dilsel kaynaklar saptanarak Culpeper'in (2016) *Kabalık Tetikleyicileri Modeli*'nde belirlenen ulamlar altında sınıflandırılmıştır. Nicel araştırma bağlamında ise kabalık tetikleyicileri kullanım sıklıkları ve oranları saptanmıştır. Bu amaçla, istatistiksel çözümleme ve hesaplamalar için 'Minitab (Statistical Software for Windows, Ver.17) İstatistik Paket Programı' kullanılmıştır. Kadın ve erkek yeraltı edebiyatı yazarlarının toplumsal cinsiyetlerine bağlı olarak romanlarında kabalık tetikleyicisi kullandıkları karakter cinsiyeti seçimlerinin farklılık gösterip göstermediği incelenmesi için öncelikle kabalık tetikleyicisi kullanan karakter cinsiyet ve kabalık tetikleyicisi kullanım sıklığı toplumsal cinsiyet değişkeni bağlamında belirlenmiş ve istatistik ilişkisini saptamak amacıyla Z-oran testi kullanılarak veriler karşılaştırılmıştır. Toplumsal cinsiyet üzerindeki dil, kültür ve ideoloji etkisi ise Eleştirel Söylem Çözümlemesi aracılığıyla incelenmiş, yorumlanmış ve açıklanmıştır.

2.4. Bulgular ve Tartışma

Çalışmanın sonucunda elde edilen bulgularda çalışmanın veri tabanını oluşturan Türk yeraltı edebiyatı romanlarında Culpeper'in (2016) *Kabalık Tetikleyicileri Modeli* bağlamında *kalıplaşmış ifadeler* ve *sezdirimsel ifadeler* olmak üzere iki temel ulama ve *kalıplaşmış ifadeler* ulamı altında *hakaretler*, *sert eleştiriler/şikâyetler*, *tatsız sorular* ve/ya *önsayıltılar*, *küçümsemeler*, *ileti güçlendiricileri*, *kovma*, *susturucular*, *tehditler*, *olumsuz ifadeler* ile *sezdirimsel ifadeler* ulamı altında *durum odaklı*, *şekil odaklı*, *bağlam odaklı* şeklinde alt ulamlara ayrılan kabalık tetikleyicisi türlerinden *küçümsemeler* haricinde hepsinin kullanıldığı saptanmıştır. Bulgularımıza göre, *küçümsemeler* kabalık tetikleyicisi alt ulamı erkek yazarların romanlarında hiç kullanılmamış, *sezdirimsel ifadeler* alt ulamı ise sadece bir kez kullanılmıştır. Ayrıca söz konusu kabalık tetikleyicilerinin metinlerin anlatı bölümünde değil sadece karşılıklı konuşmalarda kullanıldığı saptanmıştır. Aşağıda kabalık tetikleyicisi türlerine ait veri tabanından elde edilen örnekler sunulmaktadır.

Kalıplaşmış İfade Örnekleri:

- Hakaretler: “Yanında oturan *gerizekalı...*” (Hakan Günday, Piç)
- Sert eleştiriler/şikâyetler: “*Deli saçması* bu.” (Sibel Torunoğlu, Dejavu)
- Tatsız sorular “*Ne diyosun be sen?*” (Ayça Seren Ural, Lirik Soğan)
- Tatsız önsayıltılar: “*Salla salla.*” (Fatih Kaynak, Hiçliğin Aynasıydım Ben)
- Küçümsemeler: “*Çocuk çocuk* konuşma.” (Ayça Seren Ural, Pogo)
- İleti Güçlendiricileri: “*Şimdi beni iyi dinle.*” (Fatih Kaynak, İlk Yarı 10-0)
- Kovma: “*Git buradan!*” (Sibel Torunoğlu, Travesti Pinokyo)

- Susturucular: “Kes!” (Hakan Günday, Zargana)
- Tehditler: “Dökerim bağırsaklarımı.” (Ayça Seren Ural, Lirik Soğan)
- Olumsuz ifadeler: “Allah belanı versin!” (Fatih Kaynak, Hiçliğin Aynasıydım Ben)
- Sezdirimsel İfade Örnekleri:
- Durum odaklı: “Ha ha ha çok komik!” (Ayça Seren Ural, Pogo)
- Şekil odaklı: “En azından bir işim var. Sizin gibi asalak değilim.” (Hakan Günday, Piç)
- Bağlam odaklı: “Çıkar çabuk ayakkabılarını.” (Fatih Kaynak, İlk Yarı 10-0)
- Evden atılmaları üzerine Nilay kendi evinde kalmalarını teklif ettiğinde Barbaros’un teşekkür etmemesi. Hakan Günday, Piç

Giriş bölümünde de belirtildiği gibi, çalışmamızın amacı Türk yeraltı edebiyatında kadın yazarlar ve erkek yazarlar tarafından yaratılan kadın ve erkek karakterlerin kabalık tetikleyicisi kullanımı geleneksel toplumsal cinsiyet rollerinden etkilenip etkilenmediğinin ortaya konmasıdır. Bu doğrultuda, kabalık tetikleyicisi kullanan kadın ve erkek karakterlerin kabalık tetikleyicisi kullanım sıklığı belirlenmiştir.

	Kadın Yazarlar		Oran (%)		Erkek Yazarlar		Oran (%)	
	K	E	K	E	K	E	K	E
Kabalık Tetikleyicisi Kullanım Sıklığı	266	145	%64.7	%35.3	31	243	%11.4	%88.6
Toplam	411		%100		274		%100	

Tablo 3. Kadın ve Erkek Yazarların ve Yarattıkları Roman Karakterlerinin Toplumsal Cinsiyetine Göre Kabalık Tetikleyicisi Kullanım Sıklığı ve Oranı

Tablo 3’te görüldüğü gibi, kadın yazarların ve erkek yazarların yarattıkları karakterler toplumsal cinsiyet rolleri açısından irdelendiğinde, erkek yazarların baskın bir biçimde erkek karakterlerin kabalık tetikleyicilerini daha yoğun bir biçimde kullanan karakterler olarak kurgulamıştır. Elde edilen bu bulgulardaki farkın istatistiksel olarak anlamlı olup olmadığını belirlemek amacıyla istatistiksel olarak Z-oran testi kullanılmış ve elde edilen veriler değerlendirilmiştir. Z-oran testine ilişkin formülde:

‘X’ kadın ve erkek karakterlerin kabalık tetikleyicisi kullanım sayısını;

‘N’ yeraltı edebiyatı romanlarındaki toplam kabalık tetikleyicisi sayısını;

‘GA’ güven aralığını temsil etmektedir.

Kadın Yazarlar	Erkek Yazarlar
X/N: 266/411 – 145/411	X/N: 31/274 – 243/274
p(1) - p(2) için tahmin: -1,28937	p(1) - p(2) için tahmin: 7,71114
95% Güven Aralığı: (-1,60147, -0,977269)	95% Güven Aralığı: (6,65610, 8,76617)
p(1) - p(2) için = 0 (ve \neq 0): Z = -8,10 P-değeri = 0,001	p(1) - p(2) için = 0 (ve \neq 0): Z = 14,33 P-değeri=0,001

Tablo 4. Kadın ve Erkek Karakterlerin Kabalık Tetikleyicisi Kullanım Sıklıklarının Z-Oran Testi ile Anlamlılığının Belirlenmesi

Kadın ve erkek karakterlerin kabalık tetikleyicisi kullanım sıklıklarının Z-oran testi ile karşılaştırılması, roman karakterlerinin kabalık tetikleyicisi kullanım sıklıkları ile toplumsal cinsiyeti rolleri arasında istatistik olarak anlamlı bir ilişki bulunduğu ($p < 0,05$) belirlenmiştir. Tablo 3’te görüldüğü gibi, kadın yazarların romanlarındaki kadın karakterler (%64.7) kabalık tetikleyicilerini erkek karakterlere oranla daha yoğun kullanırken, erkek yazarların romanlarında kabalık tetikleyicileri yoğunlukla (%88.6) erkek karakterler tarafından kullanılmıştır. Diğer bir ifadeyle, erkek yazarlar geleneksel toplumsal cinsiyet rollerini yarattıkları karakterler aracılığıyla yeniden yaratmakta ve bu rollerin sürdürülmesine katkıda bulunmaktadır.

3. SONUÇ

Türk yeraltı edebiyatında kadın ve erkek yazarların yarattıkları kadın ve erkek karakterleri kabalık tetikleyicisi kullanımını açısından geleneksel toplumsal cinsiyet rolleri doğrultusunda kurgulayıp kurgulamadıklarının belirlenmesinin amaçlandığı bu çalışmada, yazarın toplumsal cinsiyet rolünün kabalık tetikleyicisini kullandığı karakterin toplumsal cinsiyeti arasında anlamlı bir ilişki bulunduğu saptanmıştır. Bu sonuç, kadın yazarların kadın karakterlerin dil kullanımını yeraltı metin türünün gerektirdiği doğrultuda olduğu iddia edilecek biçimde, erkek yazarların ise kadın karakterleri geleneksel roller çerçevesinde kurguladığını göstermektedir. Bunun bir nedeni olarak veri tabanındaki erkek yazarların romanlarında kadın karakterleri ana karakterlerin “sevgilisi”, “annesi” veya “öğretmeni” olarak hep ikincil ve edilgen rollerde konumlandırması olduğu savunulabilir. Bu durumda, erkek yazarların kaba dil kullanımıyla ilişkilendirilen grupların yaşantılarına odaklanan yeraltı edebiyatına metin türünde olsa da kadın karakterleri geleneksel toplumsal cinsiyet rolleriyle ilişkili olarak, bu rollere uygun biçimde davranmaları gerektiği algısıyla söz konusu karakterleri kurguladığı da iddia edilebilir. Ayrıca, Hakan Günday’ın *Zargana* adlı romanında olduğu gibi, kadın karakterler “fahişe” olarak sunulsa dahi yazar söz konusu karakterleri sınırlı sayıda kabalık tetikleyici kullanacak biçimde kurgulamıştır. Bu saptama, veri tabanında eserleri incelenen erkek yazarların zihninde kadın karakterlerin, yeraltı dünyasına ait olsalar bile, geleneksel olarak kadınların daha kibar olmaları gerektiği önsayıltısı ile hareket

ettiklerini düşündürmektedir. Tüm bu bulgular, erkek yazarların metinlerinde toplumsal cinsiyet rollerinin yeniden üretildiğini göstermektedir.

Çalışmamızda elde edilen sonuçların veri tabanında yer alan eserlerle sınırlı olduğu unutulmamalıdır. Elde edilen sonuçların genellenebilmesi için daha fazla Türk yeraltı edebiyatı eserinin incelenmesi gerekmektedir.

ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarların herhangi bir çikara dayalı ilişkisi bulunmamaktadır.

ETİK ONAY/KATILIMCI ONAMI

Makale kapsamında katılımcı kullanılmadığı için ilgili onaya yer verilmemiştir.

MADDİ DESTEK

Çalışma için herhangi bir maddi destek alınmamıştır.

YAZAR KATKILARI

Bu araştırma ve araştırma ile ilgili tüm aşamalar iki yazar tarafından yürütülmüştür.

KAYNAKÇA

- Beebe, L. M. (1995). Polite Fictions: Instrumental Rudeness as Pragmatic Competence. *Linguistics and the Education of Language Teachers: Ethnolinguistic, Psycholinguistics and Sociolinguistic Aspects. Georgetown University Round Table on Languages and Linguistics*, ss. 154-168. Georgetown University Press.
- Bonvillain, N. (1997). *Language, Culture, and Communication*. Prentice-Hall Inc.
- Brown, P. (1980). How and why are women more polite: Some evidence from a Mayan community. *Women and language in literature and society*, ss. 111-136. Praeger.
- Coates, J. (1986). *Women, Men and Language: A Sociolinguistic Account of Gender Differences in Language*. Longman.
- Cuddon, J. A. (2013). *A Dictionary of Literary Terms and Literary Theories*. Wiley-Blackwell.
- Culpeper, J, Bousfield, D. ve Wichmann, A. (2003). Impoliteness re-visited: with special reference to dynamic and prosodic aspects. *Journal of Pragmatics*. 35: 1545-1579.
- Culpeper, J. (2016). Impoliteness Strategies. (İçinde) Alessandro Capone ve Jacob L. Mey (eds.) *Interdisciplinary Studies in Pragmatics, Culture and Society*, ss. 421-445. Springer.
- Demir, F. ve Kuş, Y. (2017). Yeraltı Romanlarında Anlatı Unsurlarının İşlenişi. *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 12(15): 277-296.
- Ercan, G. S. (2003). *Gazete Köşe Yazılarında Dil Kullanımı: Kaçınmalar ve Cinsiyet Değişkeni*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ercan, G. S. ve Yağcıoğlu, S. (2007). Gazete Köşe Yazılarında Kaçınma Kullanımı ve Cinsiyet İlişkisi. *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, ss. 1-16. Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Ercan, G. S. (2008). *Türkçe Tarih Ders Kitaplarında Nedenselliğin Kurgulanması*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Erdoğan, Ş. (2011). Yerin Dibi. *Notos, Dosya: Yeraltı Edebiyatı*, (29) 28-30.
- Goddard, A. ve Patterson, L. M. (2000). *Language and Gender*. Routledge.
- Gökalp Alparslan, G. G. (2009). 1980 Sonrası Türk Romanında Yeraltından Yükselen Sesler. *1980 Sonrası Türk Romanı Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (ss 17-27), Düzenleyen Erciyes Üniversitesi. Kayseri. 27-28 Mart 2008.
- Holmes, J. (1995). *Women, Men and Politeness*. Longman.
- Kahraman, H. B. (2011). Yerüstünden Yeraltı Edebiyatına Bakmak. *Notos, Dosya: Yeraltı Edebiyatı*, (29) 22-26.
- Lakoff, R. (1975). *Language and Women's Place*. Harper & Row.

- Marakoğlu, O. (2011). Edebiyatın Edepsizliği Ya Da Tutucu Olmayan Bütün Metinler Üstüne. *Notos, Dosya: Yeraltı Edebiyatı*, (29) 47-49.
- Mills, S. (2005). Gender and Impoliteness. *Journal of Politeness Research*, (1) 263-280.
- Öktem, A. (2011). Yeraltı Edebiyatının Temel Özellikleri ve Edebiyatımızda Yeraltı. *Notos, Dosya: Yeraltı Edebiyatı*, (29) 16-21.
- Parla, J. (2009). Kadın Eleştirisi Neyi Gerçekleştirdi? *Kadınlar Dile Düşünce*, ss. 15-34. İletişim Yayınları.
- Sarıdoğan, K. (9 Kasım 2011). *Yeraltı Edebiyatı'na Giriş*. <http://kalemkahveklavye.com/2011/11/yeralt-edebiyatna-giris.html>, (Erişim: 04.10.2017).
- Tannen, D. (1995). *You Just Don't Understand*. Ballantine Books.
- Trudgill, P. (2000). *Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society*. Penguin Books.
- Türkmenoğlu, S. (2013). Yeraltı Edebiyatı Bağlamında Bir Karşılaştırma: Dövüş Kulübü – Kinyas ve Kayra. *Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 8(9): 2453-2463.
- Wardhaugh, R. (1998). *An Introduction to Sociolinguistics*. Blackwell.

Makale Bilgisi: Develi, T. O. (2023). Rus Tarihyazımında Malazgirt Savaşı ve Selçuklular. DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 2, ss.627-648.	Article Info: Develi, T. O. (2023). The Battle of Manzikert and The Seljuks in Russian Historiography. DEU Journal of Humanities, Volume: 10, Issue: 2, pp. 627-648.
Kategori: Araştırma Makalesi	Category: Research Article
Gönderildiği Tarih: 11.08.2023	Date Submitted: 11.08.2023
Kabul Edildiği Tarih: 04.09.2023	Date Accepted: 04.09.2023

RUS TARİHYAZIMINDA MALAZGİRT SAVAŞI VE SELÇUKLULAR¹

Tevfik Orkun Develi*

ÖZ

1071 yılında, Malazgirt'in güneydoğusu boyunca uzanan platoda Bizans ordusuyla karşı karşıya gelen Selçuklular, Türk ve dünya tarihini derinden etkileyen bir zafer kazanmışlardır. Anadolu'nun Türk yurdu hale gelmesinde bir mihenk taşı olan Malazgirt Savaşı, günümüze kadar farklı dillerde yapılan çok sayıda akademik çalışmaya konu olmuştur. Buna rağmen, Rusça literatürde savaşa yönelik yapılan araştırmaların Türkiye'de yeterince tanındığını söylemek zordur. Bu bağlamda hem Bizans'ın siyasi ve kültürel mirasına Rus tarihçiliğinin duyduğu yakınlık, hem de Sovyet tarihçiliğinin aynı birikimle arasına koyduğu mesafe, Rusça literatürde Malazgirt Savaşı ve Selçuklu Türkleri ile ilgili çalışmaların seyrini doğrudan etkilemiştir. Benzer şekilde gerek imparatorluk gerekse Sovyetler çatısı altında bir arada yaşayan farklı milletlere mensup tarihçiler, Malazgirt Savaşı'na farklı bakış açıları ve derinlikli analizler sunmuş ancak bu durum aynı zamanda arkasında siyasal kaygılar barındıran bazı gerilimler ve anlaşmazlıklar da yaratmıştır. Rus (ve Sovyet) tarihyazımından örneklerle Malazgirt Savaşı'nı ve Selçuklu Türklerini mercek altına alan bu çalışmada, ayrıca savaşın tarihlendirmesiyle ilgili tartışmalar irdelenmiş, takvim kullanımıyla ilgili bir sorunsaldan yola çıkılarak nihai çatışmanın yaşandığı gün tespit edilmeye çalışılmıştır. Bunun için de ilk kez 2020 yılında başlayan "Malazgirt Savaş Alanının Tespiti, Tarihi ve Arkeolojik Yüzey Araştırması" bünyesinde yapılan çalışmalar kapsamında oluşturulan bir metot kullanılmıştır. Böylece savaşın lokalizasyonu ve tarihlendirilmesiyle ilgili bilinenlere özgün bir katkı sunulması amaçlanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Malazgirt Savaşı, Selçuklu, Türk, Rus, Sovyet, tarihyazımı

¹ Bu çalışma, 23-24 Ağustos 2021 tarihleri arasında Malazgirt'te düzenlenen 950. Yılında Malazgirt Zaferi Uluslararası Sempozyumu'nda yalnızca sözlü olarak sunulan "Rusça Literatürde Malazgirt Savaşı ve Selçuklular" adlı tebliğin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

* Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, orkundeveli@mu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2768-111X

THE BATTLE OF MANZIKERT AND THE SELJUKS IN RUSSIAN HISTORIOGRAPHY

ABSTRACT

In the year 1071, the Seljuks, facing the Byzantine army along the plateau stretching to the southeast of Malazgirt (Manzikert), achieved a victory that deeply impacted both Turkish and world history. The Battle of Malazgirt, a cornerstone in the transformation of Anatolia into Turkish homeland, has been the subject of numerous academic studies in various languages up to this day. Nevertheless, it is difficult to say that the studies on this battle in the Russian literature are well known in Turkey. In this context, both the proximity of Russian historiography to the political and cultural legacy of Byzantium and the distance imposed by Soviet historiography on the same heritage have directly influenced the course of studies related to the Battle of Malazgirt and the Seljuk Turks in Russian literature. Similarly, historians from diverse nationalities coexisting under both the imperial and Soviet umbrellas have offered varied perspectives and in-depth analyses on the Battle of Malazgirt, but this situation also created certain tensions and disagreements that had political concerns behind them. This study examines the Battle of Malazgirt and the Seljuk Turks in the light of samples from Russian (and Soviet) historiography, and additionally delves into the debates surrounding the dating of the battle. Starting from an issue related to calendar format, an attempt has been made to pinpoint the exact day of the ultimate conflict. For this purpose, a methodology derived from the studies conducted within the framework of the *Locating the Manzikert Battlefield: History and Archaeological Survey Project* initiated for the first time in 2020, has been employed. Thus, it is aimed to make an original contribution to what is known about the localization and dating of the battle.

Keywords: Battle of Manzikert, Seljuk, Turkish, Russian, Soviet, historiography

1. GİRİŞ

Anadolu'ya açılan kapı metaforuyla özdeşleşen Malazgirt Savaşı, Müslüman ve Hıristiyan dünyalar arasındaki 'olağanlaşmış' çarpışmalardan farklı olarak, kısa ve uzun vadeli sonuçları itibarıyla tarihte yaşanan büyük kırılmalardan biri olarak değerlendirilebilir. Türklerin, İslâm dünyasının siyasi lideri olarak başat güç haline geldiği ve sembolik olarak Viyana'daki ikinci başarısız kuşatmanın ardından psikolojik gerilemenin başladığı 1683 yılına kadar yaklaşık 600 yıllık otoritesine zemin hazırladığı söylenebilecek bu savaşa, kendinden önce yaşanmış ve sonra yaşanacak tarihsel hadiselerden farklı olarak Türk tarihyazımında ulusal kurucu mitler arasında yer verilmektedir.

Bizans Küçük Asya'sını tedricen Müslüman Türk Anadolu'su haline getiren bu savaşın önemine ve detaylarına ilişkin bir dizi dilde ve çok sayıda bilimsel çalışma mevcuttur. O kadar ki gerçekten de savaşa ve savaşın yol açtığı değişim ve dönüşümler sonucunda biçimlenen tarihsel evrene yeni bir ışık tutabilmek, belki de Carole Hillenbrand tarafından dile getirildiği gibi artık yalnızca "arazinin en ince ayrıntısına kadar incelenmesi ve topografik faktörlerin değerlendirilmesini içeren arkeolojik çalışmalar" sonucunda elde edilebilecek verilerle mümkündür (Hillenbrand, 2007, s. 4). Bilhassa "hem

kendisi hem de neden olduğu hadiseler” bakımından yalnızca Türk tarihiyle sınırlandırılmayıp dünya tarihinde de “insanlığa geniş manada biçim veren az sayıdaki büyük olaylardan biri” olarak kabul edilen Malazgirt Savaşı’nın (Alican, 2020, ss. 54-55) noktasal konumu hakkındaki belirsizlik göz önüne alındığında, bu görüşe katılmamak mümkün değildir. Aslında, Hillenbrand’dan çok önce Akdes Nimet Kurat tarafından savaşın yeriyle ilgili münakaşalara nokta koymak amacıyla, tüm dikkatini “cazip Yunan veya Hitit heykelciklerini bulmaya” veren arkeologların sağlayabileceği potansiyel katkılara dikkat çekilmiştir (Kurat, 1971, s. 71). Tarihi yalnızca zamanı ve mekânı tasnif eden “betimsel bir disiplin” olmaktan çıkararak “yeni arkeolojik” yaklaşımlar aracılığıyla geçmişte vuku bulan olay ve olguların “hesabını veren” bir disiplin haline getirmeye yönelik çalışmaların fikrî temelleri 1970’li yıllara kadar uzansa da (Çevik, 2023: 22) Malazgirt Savaşı’na ilişkin şimdiye kadar bu anlayışla atılan ilk ve tek büyük somut adım, Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından desteklenen, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ahlat Müze Müdürlüğü, Muş Alparslan Üniversitesi’nin iş birliğiyle, 2020 yılında hayata geçirilen “Malazgirt Savaş Alanının Tespiti, Tarihi ve Arkeolojik Yüzey Araştırması” adlı projedir. Proje kapsamında, bu büyük muharebe ile ilgili sis perdesinde kalmış noktaların aydınlatılması için Türkiye’nin çeşitli üniversitelerinden 40’tan fazla akademisyen, savaş alanı arkeolojisinde kullanılan modern metot ve teknolojileri yaklaşık 150 km²’lik geniş bir coğrafyada multidisipliner bir anlayışla test etmekte ve aynı zamanda Malazgirt’in tarihsel kimliğini ortaya koymaya çalışmaktadır.

Esasında Selçuklular, Alp Arslan ve dolayısıyla Malazgirt’in Türk tarihyazıcılığında müstakil birer konu başlığı haline gelmesi, Türk tarihinin kadim geçmişini öğrenmeye yönelik Erken Cumhuriyet yıllarına damgasını vuran bütüncül anlayışın bir neticesi olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda, Fuad Köprülü, Mükrimin Halil Yinanç, İbrahim Kafesoğlu, Osman Turan, Mehmet Altay Köymen, Faruk Sümer, Ali Sevim, Nejat Kaymaz ve Erdoğan Merçil gibi isimler, çalışmalarıyla gelecek nesillere yol göstermeye devam etse de her şeye rağmen araziden gelecek yeni veriler olmaksızın bu devasa literatürün artık tamamen doğal sınırlarına ulaştığı da söylenemez. Bu bağlamda özellikle yurtdışında yapılan araştırmalar yeniden mercek altına alındığında, Selçuklular ve Malazgirt Savaşı hakkında Türkçe literatürde kendisine neredeyse hiç atıf yapılmayan Rusça kaynak gruplarının varlığından söz etmek halen mümkündür. Günümüzde teknolojik imkanların artması ve uluslararası iş birliklerinin daha da yaygınlaşmasıyla tarihsel bilgiye erişim giderek kolaylaşmaktadır. Bilginin dolaşımında sağlanan serbesti, Türk tarihçiliği açısından Osmanlı öncesi devirlere yönelik ilgiyi de gözle görülür biçimde artırmıştır. Tüm bu olumlu gelişmelere rağmen Selçuklular ve Malazgirt Savaşı hakkında bildiklerimize katkı sunabilecek Rusça kaynaklar -muhtemelen dil bariyerinden ötürü- şimdiye dek Türkçe literatürde kendisinden neredeyse hiç söz ettirememiştir.

2. Rusça Kaynakların Önemi

Malazgirt Savaşı ve Selçuklular hakkında Rus kaynaklarında tesadüf edilen bilgileri, Rusların Bizans tarihine yönelik duydukları derin ilginin dolaylı bir çıktısı olarak nitelendirmek mümkündür. Bu ilginin mazisi, 8. yüzyılda Norman paralı askerlere katılan “yerli Slav ahalinin Bizans ticaretine karışmasıyla” başlayan ikili ilişkilere kadar uzanmaktadır. Ruslar, 9. ve 10. yüzyıllarda kitleler halinde Hristiyanlığı kabul etmeye başlamış ve Rus Kilisesi, Bizans Patrikliğine bağlı bir metropolitlik haline gelmiştir. Ortodoksluğun kabulüyle, Rusya'nın hem Doğu'nun hem de Batı'nın kültürel bağımsızlığını kendi bünyesinde sentezlemek istediği söylenebilir. Dahası, Kiev Büyük Knezi Vladimir'in 988 yılındaki vaftizinden 120 yıl önce, Balkan Slavları için hazırlanan ve Selânikli rahip Konstantin (Kirill) tarafından tanzim edilen alfabenin benimsenmesi, Rusların “Yakın-Şark, Helenistik ve Hristiyan kültürüne” Bizans aracılığıyla intisap etmesini sağlayarak onlara “medeni milletler zümresine” katılma imkânı tanımıştır (Vernadsky, 1944, ss. 37-38; Ataöv, 1968, s. 232; Kurat, 1987, ss. 29-33).

Kolayca fark edilebileceği gibi Rusların Bizans tarihine yönelik merakı ilk etapta akademik değil siyasi kaygılar barındırmaktadır. Bu türden bir önceliğin bilhassa “Üçüncü Roma Nazariyesi” ile doruk noktasına çıktığı ifade edilebilir. Bu düşünceye göre Konstantiniyye'nin Türkler tarafından fethedilerek her iki Roma İmparatorluğu'nun da düşmesiyle Ortodoks dünyanın merkezi Moskova'nın himayesine girmiştir. Dolayısıyla Üçüncü Roma iddiası, Bizans'ın mirasını devralan Rusya için bir dizi ruhani ve jeopolitik -aslen uygarlık- görevini ima etmektedir (Klimenko & Yurtaev, 2018, s. 239).

Bununla birlikte, Rusların Bizans tarihine yönelik ilgisinin siyasi fakat aynı zamanda doğası gereği akademik sac ayaklarından biri de hiç kuşkusuz, 1894'te İstanbul'da kurulan Rus Arkeoloji Enstitüsü (Russkiy Arheologičeskiy Institut v Konstantinopole)'dür. Şark Meselesi'nin Avrupa kamuoyunu meşgul ettiği bir dönemde kurulan bu enstitü, Rus İmparatorluğu'nun “siyasi çıkarlarıyla uyumlu” Bizans araştırmaları yapmak, “Rusya'nın Bizans'la olan tarihî ve kültürel bağlarını” vurgularken kendilerini de “Bizans mirasını korumak ve kurtarmakla yükümlü” gören bilim insanları yetiştirmek, ayrıca bu alanda Avrupa'yla rekabet edebilecek bir ekol yaratmak gibi amaçlara sahiptir. Çalışmaları, Büyük Savaş'ın patlak vermesiyle 1914 yılında akamete uğrasa da 1916-17 yıllarında enstitüye bağlı Rus arkeologlar, işgal altındaki Trabzon'da “şehrin Bizans mirasına ışık tutan bir dizi kapsamlı arkeolojik çalışmalarda” bulunmuştur. Bu durum, Bizans mirasıyla daha ziyade “mekânsal” bir ilişki kuran Osmanlı İmparatorluğu'nun aksine, Rusya açısından 19. yüzyılın sonlarında imparatorluğun Bizans'ın “en meşru mirasçısı” olduğuna yönelik muhafazakâr bir fikir birliğinin bulunduğunu göstermektedir (Üre, 2015, ss. 16-21).

Bu hususta bahsedilmesi gereken ikinci bir örnek, yine 1894 yılında Rus Bizantolog Vasily G. Vasilyevskiy tarafından kurulan ve St.

Petersburg'da yayın hayatına başlayan *Vizantiskiy Vremennik* adlı yayın organıdır (bkz. Ek 1). Büyük Savaş yıllarında ergin formuna kavuşan bu derginin yalnızca 1916 yılında her biri ortalama 800 sayfalık 22 cildi yayımlanmıştır. Bu dönemde aktüel tarihin yanı sıra dinî konularda ve özellikle Bizans ile Rusya arasındaki tarihi ve manevi bağa ilişkin çeşitli metinlere yer veren dergi, Ekim Devrimi'nin ardından Bolşevik otoritelerin eleştirilerine hedef olmaya başlamıştır. İstanbul'daki Rus Arkeoloji Enstitüsü'nün kuruculuğunu üstlenen Fyodor I. Uspenskiy'nin editörlüğünde bir süre daha yayın hayatına devam etmeyi başarabilen dergi, Uspenskiy'nin 1928'deki ölümünün ardından içerik bakımından Sovyet tarihçiliğiyle ters düştüğü gerekçesiyle kapatılmıştır. Derginin tekrar yayımlanmaya başlaması ancak İkinci Dünya Savaşı'nın ardından, rejimle Rus Ortodoks Kilisesi arasındaki ilişkilerin yumuşamasıyla mümkün olabilmıştır. Buna karşın Sovyetler Birliği'nde "Bizansçılığın bir dereceye kadar gericiliği temsil ettiğine yönelik itirazlar", *Vizantiskiy Vremennik*'in 1947'den itibaren dinî konulardan uzaklaşmasına ve bu yeni seriye ait ilk sayının ön sözünde belirtildiği gibi, "Bizans'ın iç tarihinin ekonomik, sosyal, idari sorunlarına odaklanmasına" yol açmıştır. Yine de derginin bu ikinci yayın hayatı, ülkede hızla büyüyen Bizans kadrolarının etrafında toplandığı bir merkez oluşturmayı başarmıştır (Sokolov, 1959, s. 5; Üre, 2015, s. 21; Şaşanov, 2016, s. 845). Uspenskiy ve Vasilyevskiy dışında Rus Bizantologlar arasında Alexandr A. Vasilyev, Vasiliy E. Regel, Georgiy A. Ostrogorskiy, Viktor N. Lazarev, Aleksandr O. Kajdan, Sergey S. Averintsev gibi isimler zikredilebilir.

Bununla birlikte Bizans çalışmalarına ilişkin belki de Batı literatürünün gölgesinde hak ettiği değeri görmeyen geleneğin, Rus tarihyazıcılığının övünç kaynaklarından biri olduğu söylenebilir. Söz gelimi, 19. yüzyıldan bu yana bir dizi araştırmacı, Süryani kaynak grubunun göreceli tarafsızlığına ve bunların "sosyoekonomik, politik, etnogenetik, mezhepsel ve ideolojik meseleleri" ayrıca "halk hareketlerini, askerî sanatı, feodal isyanları ve devletler arası ilişkileri aydınlatmayı" mümkün kıldığına değinirken, Rus tarihçileri bu imkânın bir avuç Rus bilim insanının gayretleri sayesinde sağlandığını öne sürmektedir. Bunun bir parçası olarak Süryaniyat'ın uluslararası düzeyde ana akım haline gelmesinden çok önce, Sovyetler Birliği'nde Nina V. Pigulevskaya tarafından yapılan çalışmalarla gün yüzüne çıkarıldığı vurgulanmaktadır. Pigulevskaya'nın 1939-1980 arasında doğrudan Bizans ve Doğu (Arap, Hindistan, İran) üzerine yazılan en az dokuz eseri mevcuttur. Bu bağlamda, Orta Çağ'ın başlarında Bizans İmparatorluğu da dahil olmak üzere, Süryani kaynakları özelinde Batı Asya çalışmalarındaki öncelik Rusya'ya aittir. Bu hususta, Rus Bilimler Akademisi'nin Şarkiyat Çalışmaları Enstitüsüne bağlı Sovyet Süryologlar Okulu tarafından Soğuk Savaş yıllarında sayısız eser ortaya konmuştur (Guseynov, 1972, ss. 120-121).

3. Rusça Metinlerde Malazgirt Savaşı ve Selçuklular

Bizans tarihini ilgilendiren olay ve olguların Rus tarih yazıcılığındaki öneminden, dolaylı olarak Malazgirt Savaşı ve Selçuklular hakkında yazılanlara bakılacak olursa, Ruslar açısından savaşın Bizans tarihindeki önemi hakkında bilimsel literatürde fikir birliği bulunmamaktadır. Dahası, tarihçiler tarafından bu konulara ilişkin taban tabana zıt değerlendirmeler yapılmaktadır. Bir görüşe göre Malazgirt'teki yenilgi imparatorluk açısından gerçek bir askerî felaket olarak değerlendirilebilir çünkü Selçuklu ordusu, Bizans tarihinde eşi görülmemiş bir olay olarak rakibini mağlup etmekle kalmayıp imparatoru da ele geçirmiştir. Diğerleri ise savaşın Bizans askerî gücünün çöküşü olarak nitelendirilemeyeceği kanısındadır. Dahası, askerî açıdan bile bu olayla ilgili olağanüstü bir durumdan söz edilemez zira Bizans ordusunun çoğu savaştan izinsiz olarak çekilerek imparatoru, maiyetini ve muhafızlarını savaş alanında yalnız bırakmıştır. Saatlerce savaşmaktan yorgun düşen Selçuklular böyle bir gidişatı öngöremediklerinden, sebepsiz yere savaş alanından kaçan Bizans birliklerini takip edecek güçleri de kalmamıştır. Yine de düşmana ait ilk savaş hattının orta kısmını kuşatıp yok etmeyi başarmışlardır. Bu beklenmedik zafer üzerine Sultan Alp Arslan'ın "çok şaşırıldığı" ve "bir ay boyunca Malazgirt yakınlarında ne yapacağını bilmeden durduğu" anlatılmaktadır. Bu görüşü daha makul bulan Anton S. Mohov'a göre kaynaklara göz atıldığında "savaşta rol alan Bizanslı komutanlardan hiçbiri (!) Malazgirt'te ölmemiş yalnızca Romanos" yakalanmıştır. O halde "Malazgirt, Bizans ordusunun çöküşünün bir simgesi değil, Bizans soyluları arasındaki çözülmez ilişkilerin canlı bir örneği" olarak görülebilir (Mohov, 2003, ss. 291-293)

Karşıt görüşü savunan Rauf A. Hüseyinzâde² ise Malazgirt Savaşı'nı yalnızca Selçukluların Orta ve Batı Asya'daki varlığı açısından değil Orta Çağ tarihinin mihenk taşlarından biri olarak değerlendirmektedir. Ona göre 26 Ağustos 1071'deki savaşın sonucu hem Doğu'nun hem de Batı'nın kaderinde belirleyici rol oynamıştır. Selçuklular için bu zafer Dandanakan'dan daha az önemli değildir. Malazgirt Zaferi ile alınan ilk sonuçlardan biri Batı Asya'nın siyasi haritasının Selçuklular tarafından yeniden çizilmesidir. Bundan sonra Selçukluların daha fazla genişlemeleri için önlerinde artık ciddi bir engel kalmamıştır (Guseyn-zade, 2010, s. 80). Ne var ki Vladimir A. Gordlevskiy'e göre Selçukluların siyasi gücü her ne kadar inatçı bir mücadele sayesinde elde edilmiş olsa da "Bizans ile aralarındaki sınır zaten iyi kurulmamış ve toponimik olarak" belirlenmiştir. 1071 felaketinden sonra Anadolu'da ortaya çıkan "Türkmen feodal beylikleri" Selçuklular tarafından yutulmuştur. Öte yandan zaferi perçinleyen asıl etmen, karşılıklı olarak şahsi menfaatler

² Sovyet tarihçiliğinin önde gelen simalarından biri Rauf Alişir oğlu Hüseyinzâde'nin "Guseynov, Guseynzade, Guseyn-zade" gibi farklı imzalar kullanarak neşrettiği çok sayıda çalışması bulunmaktadır. Bu metinde, bütünlüğü sağlamak adına müellife Hüseyinzâde olarak yer verilmiş, kendisine yapılan atıflarda ise künyelerin özgün haline sadık kalınmıştır.

peşinde koşan Bizans ve Haçlıların bilinçsizce yürüttükleri dar görüşlü politikalar olmuştur (Gordlevskiy, 1941, s. 26). Doğu ile Batı arasında zamanla yoğunlaşan askerî-politik ve ekonomik temasların 1071 savaşının sonuçlarıyla doğrudan ilişkili olduğu konusunda Hüseyinzâde de hemfikirdir. Ona göre Malazgirt Zaferi'nin ardından Avrasya'daki "hâkim jeopolitik güç ve sistem sorunu birkaç on yıl için" çözülmüştür (Guseyn-zade, 2010, s. 80).

Rusça metinlerde Malazgirt'te alınan mağlubiyetin Bizans'ı yıkan ana etmen olup olmadığına yönelik tartışmaların bir parçası olarak 'ihanet' temasının da sıklıkla dillendirildiği söylenebilir. Gordlevskiy'e göre Türkler, boyları aralarındaki bağları daima koruduklarından Malazgirt Savaşı'nda da akrabalarının tarafına geçerek Romanos IV Diogenes'i arkadan vurmuşlardır (Gordlevskiy, 1941, s. 23). Bu görüşe biraz daha dışarıdan bakmaya çalışan Şain Mecidoğlu Mustafayev de o dönemde etnik tercihlerin önemli rol oynayabildiğine dikkati çekmektedir. 1135 yılında Abbasi Halifesi ile Selçuklu Sultan'ının orduları arasındaki savaşta da benzer bir olayın yaşandığına işaret ederek, Prof. Dr. Osman Turan'a atıfla "boyların boylara, Türklerin Türklere eğiliminin" bulunduğu ve bazı kaynaklarda Tamiş liderliğindeki Oğuzların, Türkmen soydaşlarının saflarına geçmesinin yenilginin nedeni olarak verildiğinden söz etmektedir (Mustafayev, 2017, ss. 48-49).

3.1. Selçuklular ve Askerî Nitelikleri

Burada yeri gelmişken Selçuklular ile ilgili kayıtlara da yer verilebilir. Bu bağlamda Gordlevskiy, "tehlike zamanlarında korkusuzca boylarını kurtarmaya koşan alpler ve bahadırlardan oluşan seçkin, ayrıcalıklı birliklere" vurgu yapmaktadır. Bunlar arasında Kınık boyuna mensup Selçuklular, "özveri ve cesaretleriyle" dikkat çekmektedirler. Böylece, "alp" yani "kahraman" sanı, Sultan Arslan'ın adına çoktan bağlanmış ve belki de "cesaret, Selçukluları Oğuz boyları içinden yükselterek önemsiz bir aileye" taht hakkını vermiştir (Gordlevskiy, 1941, s. 51).

Rus tarihyazımında Selçukluların kökenleri, görünüşleri, yaşam tarzları ve buna benzer özellikleri hakkında pek çok bilgi olmasının yanı sıra özellikle savaşçılıkları ve at binmedeki yeteneklerinden söz edilmektedir. Bu hususta İslamiyet öncesi devirler de dahil olmak üzere Batı Asya'da bulunan Türk savaşçılar ve Türk askerî sanatı hakkında bilgi veren Arap kaynaklarından yararlanıldığı görülmektedir. Bu bağlamda hem İslamiyet öncesi dönemde Arap şairler tarafından kaleme alınan dizelere hem de Müslüman Arapların daha ilk fetihler döneminde Türklerin askerî yönlerini vurgulayan ve onları "korku nedir bilmeyen cesur savaşçılar" olarak tanımlayan kayıtlara yapılan atıflar dikkati çekmektedir. Orta Çağ hadis yazarları Buhârî, Müslim bin Haccac ve diğerlerinin naklettiklerinden hareketle, Türklerin Doğu'da yükselen hakimiyeti öngörülmüş ve Türkler "çarık giyen, yüzü devrilmiş çekiç gibi, çekik gözlü, küçük ve basık burunlu" insanlar olarak betimlenmiştir (Ahundova, 2004, s. 42). Türk savaşçıların "askeri niteliklerini, şeref ve haysiyetini karakterize eden" satırlarda,

Selçukluların savaş oyunları için aralarında Azerbaycan, Dağıstan ve Gürcistan'ın da bulunduğu bir dizi Yakın Doğu ve Orta Asya ülkesinde at rezervleri bulundukları, ciddi bir meslek olan avcılık sayesinde cirit, kılıç ve topuz egzersizi yapan savaşçıların bir taraftan da savaşta kullanacakları atları denedikleri, bunu da 40 kulaç yüksekliğindeki direklere yerleştirilen tavuk motiflerini dört nala koşarken vurmaya çalışarak yaptıkları aktarılmaktadır (Guseyn-zade, 2013, s. 149). Hüseyinzâde'nin anlatısıyla Selçuklular asimetrik savaş taktiklerine yoğun olarak başvurmuşlardır. Onlar için askerî operasyonların temel yöntemi, düşmana küçük müfrezeler halinde saldırmaktır. Düşman kamplarının savunma açıklarını fırsata çevirmeyi iyi bilen Selçuklu askerleri, düşmanlarına *falanks* düzeni³ içinde bir bütün halinde saldırmayı tercih etmemişlerdir. Bunun yerine aralarında belirli mesafe bulunan gruplar düşmana ok yağdırmıştır (Guseyn-zade, 2010, s. 189). Bir okçunun sadağında kamış ve huş ağacından yapılan yaklaşık 90 adet demir uçlu ok bulunmaktadır. Bunlar arasında üç veya iki tüylü, çift boynuzlular olabileceği gibi kabuk ve zırh delici özel oklar da yer almaktadır. Yayların yapımında da tozağacı ve keçi boyunuzu kullanılmıştır. Kirişte ise germe için kullanılan özel bir halka bulunduğu belirtilmektedir (Guseyn-zade, 2013, s. 143).⁴

Buna ek olarak Selçukluların savaş alanının değişken şartlarına kolaylıkla adapte olabildikleri de kaydedilmektedir. Örneğin Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan, 1063'teki Gürcistan seferi sırasında, kuşatma altındaki kalenin kulelerinden birinin odunlarla ateşe verilmesini emretmiştir. Bu sayede Selçukluların saldırı merdivenlerini dayadıkları kale duvarlarındaki "dayanılmaz sıcaklık ve boğucu duman" düşmanlarını oradan uzaklaştırmıştır. Ayrıca Hüseyinzâde, Selçukluların nehirler üzerinde kayık ve yelkenlilerle ilerleyebildiklerini, duba ve köprüler yapmayı bildiklerini ilave etmektedir. Selçuklular, su engellerini havayla dolu tekneler ve tulumlar yardımıyla veya yüzerek aşabilmektedir. Nehirlerin atlarla geçilmesi esnasında, binicinin genellikle kuyruğunu tuttuğu atın arkasında yüzdüğü ifade edilmektedir. Bir savaşçının, kalkanının üzerinde dümen olarak kullandığı yalın kılıcıyla tıpkı bir teknede olduğu gibi nehri geçtiği ve atının da yakınlarda yüzdüğü kaydedilmektedir. 1067 (veya 68)'te Alp Arslan'ın ordusuyla birlikte Aras'ı yüzerek geçtiği, 1071'de ise diğer askerler gibi at sırtında Fırat'ı aştığı belirtilmektedir (Guseyn-zade, 2013, ss. 148-149).

³ Bu savaş düzeni, omuz omuz duran ve sık saflar halinde bir koruma duvarı oluşturan askerleri içermektedir. Kökenleri Antik Yunan'a dayanan bu taktik, ileriye doğru düşman hatlarını yarıp geçebilen güçlü bir savunma hattına izin vermektedir.

⁴ Orta Çağ kaynaklarında, İslam öncesi ve sonrası Arap kaynaklarına dayanan bu tarz bilgilere -özellikle de İslâm peygamberinin bizzat Türklerle olan münasebetiyle ilgili hikayelere- kolay rastlanmıyor oluşu, Rus oryantalizminin gelişim sürecinde örneğin Taberî gibi isimlerin aktardıklarına yönelik yoğun ilgi doğurmuşsa da Vasily V. Bartold gibi bazı önemli doğubilimciler bu kayıtlara şüpheyile yaklaşmışlardır. Bkz. (Bartold, 1968, s. 244).

Selçukluların savaş becerisinin önemli göstergelerinden bir diğeri de zapt edilemez olarak nitelendirilen Ani'nin fethidir. Vladimir M. Zaporjets'in verdiği bilgilere göre Alp Arslan, şehrin doğal surları olan sarp kayalıkların etrafına yüksek platformlar inşa ettirmiş ve ardından bu platformların üzerine yerleştirilen mancınıklar, fırlattıkları yanıcı mühimmatla şehri bombardıman etmiştir. Selçuklular bundan önce ürettikleri mayınlar yardımıyla kaya surlarını patlatmayı da denemiş fakat muvaffak olamamışlardır (Zaporjets, 2011, s. 118). Benzer bilgileri Hüseyinzâde de doğrulamaktadır. Ona göre Selçuklu ordusunda düşmana yanıcı madde fırlatan “ateş ustası” birlikler bulunmaktadır. Kuşatma altındaki şehirlere ve kalelere de mancınıklar yardımıyla yanıcı bileşime sahip çömlükler atılmıştır. Bu ustalardan 1067/68'de Azerbaycan ve Gürcistan'a yapılan seferlerde yararlanmışlardır. Hüseyinzâde, yanıcıların Bakü'deki petrol kuyularından elde edildiğini ifade etmektedir. Petrolün Bakü'deki üretim ve ihracatı, Selçuklulardan önceki dönemlerde başlamıştır. Başta Bakü, Gence, Derbent ve Tiflis olmak üzere Kafkas şehirleri Selçuklulara silah tedariginde önemli roller üstlenmiştir. (Guseyn-zade, 2010, ss. 190-191).

Selçuklular yalnız savaşçılıklarıyla değil diplomatik becerileriyle de Rusça eserlere konu olmuşlardır. Buna göre, Malazgirt'teki kesin zaferin arifesinde Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın Bizans İmparatoru Romanos IV. Diogenes'e elçiler göndermesi, Türk-İslam savaş hukukunun bir parçası olarak doğal karşılansa da söz konusu heyetin aslında Bizans ordusunun durumunu öğrenmek ve kamp hakkında bilgi edinmek amacıyla görevlendirildikleri kaydedilmektedir (Guseyn-zade, 2013, s. 146). Dolayısıyla aşına olunan savaşkan özelliklerinin yanı sıra Selçukluların gerçekçi, rasyonel ve dünyevi bir diplomatik gelenek ve kabiliyete sahip oldukları da ifade edilebilir.

3.2. Savaşın Yeri ve Tarihlendirilmesi

Rus tarih yazımının çağdaş örneklerinde Selçuklular hakkında rastlanabilen tüm bu detaylı bilgilere rağmen Malazgirt Savaşı'nın noktasal olarak yeri ve zamanı hakkındaki belirsizliğin sürdüğü söylenebilir. Mustafayev, iki ordunun günümüzde “Ahlat ile Malazgirt arasında” bulunduğu ifade edilen “az-Zuhra ya da Rahva” adlı bölgede gerçekleştiği hususunda Hillenbrand ile aynı görüşü paylaşmaktadır (Mustafayev, 2017, s. 48; Hillenbrand, 2007, s. 60). Bu hususta *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye* gibi kaynaklara yapılan atıflar da dikkati çekmektedir. Savaşın tarihiyle ilgili olarak ise müellifler arasında farklı kabuller bulunmaktadır. Buna göre, genel kanıyı oluşturan ve Uspenskiy⁵ tarafından da kabul edilen 26 Ağustos 1071'in aksine Georgiy A. Ostrogorskiy, *Bizans Devleti Tarihi* adlı eserinde nihai çatışmaların 19 Ağustos 1071'de yaşandığını kaydetmektedir (Ostrogorskiy, 2011, s. 425). Bizans ve Süryani kaynaklarına dayanarak zaferin 19 Ağustos'ta alındığını

⁵ Uspenskiy, savaşın tarihini “25 veya 26 Ağustos” 1071 olarak göstermektedir. Bkz. (Uspenskiy, 2018, s. 66).

ileri süren Hüseyinzâde, Tamara Talbot Rice ve Aleksey V. Oleynikov gibi pek çok isim de Ostrogorskiy'e katılmaktadır (Guseynov, 1972, s. 125; Rice, 2004, s. 32; Oleynikov, 2015, s. 159). Sovyet tarihyazımında da kendine sıklıkla yer bulan bu görüşe, *Vizantiskiy Vremennik*'in 1947 tarihli 26. cildinde de yer verilmiştir (Skrjinskaya, 1947, s. 216). Valeriy P. Stepanenko ise “Van Gölü yakınlarındaki Malazgirt Savaşı’nda Bizans ordusunun ezici bir yenilgiye uğradığı” şeklindeki olayın “17 Temmuz 1071’de” gerçekleştiğini⁶ iddia etmektedir (Stepanenko, 1988, s. 29).

Rus tarihyazımı açısından savaşın asıl tarihine yönelik ortaya atılan farklı görüşlerin ardında bazı özel sebepler bulunuyor olabilir. Bilindiği üzere, Ruslar 1918’e kadar şu an kullanılan Gregoryen takvim yerine Jülyen takvimini kullanmışlardır. Bununla birlikte Jülyen takvimi Doğu Hıristiyan Kilisesi ve bazı muhafazakâr çevreler tarafından bugün bile kullanılmaya devam etmektedir. Bu takvim her 128 yılda 1 günlük kayma yarattığından 1071 yılı itibarıyla Gregoryen takvimle arasında ‘yaklaşık’ 6 günlük fark bulunmaktadır. O halde Malazgirt Savaşı’nın kesin tarihine yönelik tartışmalarda, atıf yapılan eserler kadar müelliflerin bu tarihleri verirken hangi takvimi esas aldıkları üzerinden bir hesaplama gidilebilir.⁷

Jülyen Takvimi	Gün	Gregoryen Takvimi	Gün
26 Ağustos 1071	Cuma	1 Eylül 1071	Perşembe-Cuma
19 Ağustos 1071	Cuma	25 Ağustos 1071	Perşembe-Cuma
17 Temmuz 1071	Pazar	23 Temmuz 1071	Cumartesi-Pazar

Tablo XVII. Jülyen Takvim Esaslı Hesaplama

Gregoryen Takvimi	Gün	Jülyen Takvimi	Gün
26 Ağustos 1071	Cuma	20 Ağustos 1071	Cuma-Cumartesi
19 Ağustos 1071	Cuma	13 Ağustos 1071	Cuma-Cumartesi
17 Temmuz 1071	Pazar	11 Temmuz 1071	Pazar-Pazartesi

Tablo XVIII. Gregoryen Takvim Esaslı Hesaplama

Öncelikle, Ramazan Şeşen’in Alp Arslan hayatıyla ilgili Arapça kaynakları mukayese ederken değindiği üzere “bütün kaynaklar”

⁶ Stepanenko’nun bu tarihi verirken atıfta bulunduğu iki isimden biri olan Jean-Claude Cheynet, savaşın tarihini açıkça 26 Ağustos 1071 olarak göstermektedir. Diğer isim olan Claude Cahen ise Sultan’ın 17 Ağustos günü Bizanslılara bir elçi heyeti gönderdiğini, çarşamba veya perşembe günü Bizans ordusunda bulunan küçük bir ücretli Türk kıtasının saf değiştirerek Selçuklu ordusuna katıldığını ve savaşın cuma günü öğle namazının ardından başladığını aktarmaktadır. Bkz. (Cahen, 1934, ss. 632-634; Cheynet, 1980, ss. 412, 436).

⁷ Tablolar hazırlanırken, Ulusal Havacılık ve Uzay Dairesi (NASA)’ya bağlı Kaliforniya Teknoloji Enstitüsünün tarih çevirme kılavuzu kullanılmıştır. Jülyen gün sayılarına ait küsurat, saat gibi değişkenlere bağlı olarak belirlendiğinden, dönüştürme işlemi sonucunda elde edilen tarihlerin tekabül ettiği günler de farklılık gösterebilmektedir. İlgili kılavuz için bkz. (JD date/time converter, 2023).

muharebenin “Zilkade (Ağustos) ayında” ve “cuma günü cereyan ettiği hususunda” hemfikirdir (Şeşen, 1972, s. 109). Buna ek olarak savaşın tek görgü tanığı durumundaki Attaleiates’in ifade ettiği kadarıyla nihai çatışmanın iki gün evvelinde Türkler tarafından Bizans birliklerine yapılan gece saldırısı “aysız bir gecede” gerçekleşmiş ve “kimin kaçtığı, kimin kovaladığı ya da kimin hangi tarafa ait olduğu” anlaşılamamıştır (Attaleiates, 2012, s. 285).⁸ Bu bağlamda, Jülyen ve Gregoryen takvimleri arasında yapılan hesaplama sonucu edilen tarihlerin iki ordu arasında gerçekleşen nihai çatışmayı verdiği düşünülecek olursa ve bu hadiseden iki gün önce “aysız bir gecede” Selçuklular tarafından Bizans birliklerine bir baskın gerçekleştirilmişse, o halde ilgili tarihlerde Ay’ın görünümüne⁹ bakarak farklı iddialar arasında bir tür sağlama yapmak mümkün hale gelmektedir:

Gregoryen Takvimi ¹⁰	Ay’ın Görünümü
15 Temmuz 1071	
21 Temmuz 1071 (*)	
17 Ağustos 1071	

⁸ Türkçe literatüre ait bazı örneklerde, gece baskının 25 Ağustos 1071’de yani nihai çatışmadan bir gece önce gerçekleştiği bilgisi de yer almaktadır. İlgili kaynaklardan örnekler için bkz. (Dirimtekin, 1972, s. 244; Ökse, 1977, s. 25). Buna karşın gerek Attaleiates gerekse İmâdüddin el-İsfahânî’ye ait kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla söz konusu hadise ile meydan savaşı arasında iki günlük ara vardır (Attaleiates, 2012, ss. 285-291; el-İsfahânî, 2019, s. 217). Adnan Çevik de buna paralel biçimde Bizans birliklerinin “24 Ağustos Çarşamba gün ve gecesi boyunca” Selçuklular tarafından taciz edildiğini hatta saldırıların “25 Ağustos Perşembe sabahında da devam ettiğini” kaydetmektedir (Çevik, 2021, s. 27).

⁹ İlgili tarihlerde Ay’ın görünümüne ait bilgiler internet üzerinde hizmet veren en eski interaktif ansiklopedilerden biri olan “The Nine Planets” (1994) üzerinden alınmıştır. Bkz. (Moon phase for today, 2023).

¹⁰ Yıldız işaretleri (*) bulunan hücrelerde bir üstteki tabloya göre Jülyen takvimden Gregoryen takvime dönüştürülen ve nihai çatışmanın iki gece öncesine tekabül eden tarihler yer almaktadır.

23 Ağustos 1071 (*)	
24 Ağustos 1071	
30 Ağustos 1071 (*)	

Tablo XIX. Gregoryen Takvimine Göre Ay'ın Evreleri

Elde edilen veriler değerlendirilecek olduğunda ise savaşın tarihlendirilmesi ile iddiaların tutarlılığı, “tüm kaynakların müttefik oldukları” hususlara uygunluk ve bu hadisenin iki gece öncesindeki gece baskımında Ay'ın görünümüne ilişkin verilen bilgiler göz önüne alınarak şu şekildedir:

Tarih (Gregoryen)	Kaynaklara Uygun (Zilkade / Ağustos Ayı)	Kaynaklara Uygun (Cuma Günü)	Gece Baskımında Ay'ın Görünümü Uygun
17 Temmuz 1071	X	X	X
23 Temmuz 1071	X	X	X
19 Ağustos 1071	√	√	X
25 Ağustos 1071	√	?	√
26 Ağustos 1071	√	√	√
1 Eylül 1071	X	?	√

Tablo XX. Nihai Çatışmanın Olası Tarihi

Burada üzerinde durulması gereken birkaç önemli husus daha bulunmaktadır. Öncelikle, Hüseyinzâde, Rice, Oleynikov ve diğerleri tarafından, Malazgirt Savaşı'nın yapıldığı tarih olarak öne sürülen 19 Ağustos 1071 şayet Jülyen takvimi esas alınarak verilmişse o halde Gregoryen takviminde ilgili tarihe tekabül eden 25 Ağustos 1071'in, 'dönüştürme işlemi sırasındaki sapma da hesaba katılarak' cuma gününe yani 26 Ağustos 1071'e tekabül edebileceği unutulmamalıdır. Bir başka deyişle, 19 Ağustos ve 26 Ağustos 1071 tarihlerinden hangisinin doğru olduğuna yönelik tartışmada, teknik olarak Rus tarihyazımının Batılı önermelerle her zaman paralel bir

seyir izlemek zorunda olmadığı söylenebilir. Bunun aksine, 19 Ağustos 1071 tarihi doğrudan Gregoryen takvime sadık kalınarak verilmişse bu kez Attaleiates tarafından gece baskını hakkında verilen “aysız gece” ayrıntısıyla Batılı önermeleri de ilgilendiren bir uyuşmazlık ortaya çıkmaktadır. Benzer şekilde, temmuz ayına ait her iki önerme de hangi takvim esas alınır alınmasın ne kaynaklarla ne de baskın gecesindeki Ay’ın görünümüyle uyumludur. 26 Ağustos 1071 tarihinin Jülyen takvim esas alınarak verildiği daha düşük ihtimalli önermede ise “Zilkade ayı” dışındaki şartlar, cuma gününe tekabül ettiği hususu şerhli olmakla birlikte uygun görünmektedir. Öte yandan, bu tarihin genel kabul gören haliyle Gregoryen takvimi esas alınarak verilen biçimi hem kaynaklarla olan tutarlılığı hem de gece baskını esnasındaki Ay’ın görünümü açısından en tutarlı veriyi sunmaktadır.

1071 yılının ağustos ayı içerisinde çarşambaya tekabül eden diğer tarihlere bakıldığında ise 3 Ağustos için olmasa bile 10 Ağustos gecesini Attaleiates tarafından ifade edilen biçimiyle “aysız” olarak nitelendirmek (Attaleiates, 2012, s. 285) güçtür:

Gregoryen Takvim	Ay’ın Görünümü
3 Ağustos 1071	
10 Temmuz 1071	

Tablo XXI. Diğer Olasılıklar

Rusça literatüre bakıldığında, Malazgirt Savaşı hakkındaki bilgilerin son derece eksik ve bazen de çelişkili olduğuna dikkat çeken az sayıdaki isimlerden biri olan Zaporjets, 26 Ağustos 1071 olarak tarihlendirdiği muharebe hakkında şimdiye dek bilinenlerle ancak yaklaşık tahminler yapılabileceği kanaatindedir (Zaporjets, 2015, s. 125). Savaşın tarihi hakkında bilgi vermekten kaçınan Lidiya A. Semenova gibi yazarlar ise Van Gölü yakınlarındaki Selçuklu karakollarına saldıran Bizans imparatorunun esir alınmasından ibaret olarak ele aldığı Malazgirt Savaşı’nı birkaç cümle ile geçiştirmektedir (Semenova, 1990, s. 6).

4. Savaşın Sonucuna İlişkin Değerlendirmeler

Malazgirt Savaşı'nı Rusça anlatan çoğu yazara göre Selçuklu zaferi, askerî açıdan Bizans'ın düşüşünün başlangıcı olarak kabul edilir. Stepanenko'ya göre yenilgi ile imparatorluk, sınırları boyunca tabi devletler sistemi üzerindeki kontrolünü kaybetmekle kalmamış, Bizans'ın Ortadoğu'daki aktif politikasında sonun başlangıcına gelinmiştir. Buna rağmen Stepanenko, Diogenes'in Selçuklularla imzaladığı barışın oldukça yumuşak olduğunu düşünen az sayıdaki yazarlardan biridir (Stepanenko, 1988, ss. 6, 29). Hüseyinzâde ise tam aksine Malazgirt yakınlarında “Bizans askerî makinesine” kesin bir darbe indirildiğini, Alp Arslan'ın, “esir imparatorun iki kulağına da birer halka takarak” onu “gulamı” haline getirdiğini vurgulamaktadır (Guseynov, 1968, s. 151). Sergey G. Agacanov meseleyi daha geniş bir çerçeveden ele alarak Sultan Alp Arslan'ın on yıllık saltanatını tarımın, zanaatın ve şehirdeki misafirperverliğin canlanması ve yeniliklerle yan yana okumaktadır. Bu büyük ölçüde Kazakistan, Orta Asya, İran ve Afganistan'ı Uzak Doğu, Hindistan ve Anadolu ile bağlayan yollar üzerindeki ticaret ve değiş tokuşun ivme kazanmasıyla mümkün olabilmiştir. Bu güzergahlar üzerinde bulunan büyük şehirlerde yeni tüccar kolonileri ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, yazara göre Selçukluların Malazgirt yakınlarındaki zaferi, Oğuz ve Türkmen boylarının Küçük Asya'nın derinliklerine giden yolunu açmıştır. Alp Arslan, Malazgirt Meydan Muharebesi'nden sonra Küçük Asya'nın Erzurum, Mardin, Kayseri, Maraş ve diğer şehirlerini Oğuz-Türkmen liderlerine miras olarak vermiştir (Agacanov, 1991, ss. 83-86).

Dikkati çeken ilginç bir husus, 1970'li yıllara kadar tüm dünya halklarının tarihine ilişkin istatistiksel tablolar, siyasi, etnografik haritalar, diyagramlar ve resimlerle zenginleştirilen metinlerin yer aldığı *Sovyet Tarih Ansiklopedisi*'nin “Selçuklu Devleti” maddesinde, Malazgirt Savaşı'ndan yalnızca birkaç kelimeyle bahsediliyor oluşudur. Öyle ki 11. ve 12. yüzyıllarda Selçuklu Devleti'ni tanıtan siyasi haritanın açıklama kısmında bile bu hadiseye yer verilmemiştir (Seldjukskoye Gosudarstvo, 1969, ss. 721-722; Ek 2). Benzer şekilde Ostrogorskiy de Romanos IV. Diogenes'in askerî ve siyasi kariyerinin bir parçası olarak ele aldığı bu savaşı “ağır bir yenilgi” olarak nitelendirmiş fakat savaşın detaylarına neredeyse hiç değinmemiştir. Ona göre bozgunu gerçek bir faciaya dönüştüren olaylar dizisi, Türkler tarafından salıverilen imparatorun başkentteki siyasi rakipleri tarafından saf dışı bırakılmasıyla başlamıştır (Ostrogorskiy, 2011, ss. 425-426). Bizans tarihine olan özel ilgisi göz önüne alındığında Rus tarihçiliğinin Malazgirt Savaşı'na adeta kayıtsız kalması Akdes Nimet Kurat'ın da dikkatini çekmiş ve kendisi, Rus Bizantinistlerin Malazgirt Savaşı hakkında yazmaktan imtina ettiklerini dile getirmiştir. Kurat, Rusların “böyle bir Türk zaferinden bahsetmekten pek de hoşlanmadıkları” kanaatindedir (Kurat, 1971, s. 70). Bu bağlamda, Kurat'ın eleştirilerine konu olan Rus tarihçilerden Aleksandr A. Vasilyev, Malazgirt Savaşı'nın “Küçük Asya'daki Bizans hakimiyetine ölümcül bir darbe” vurduğu kanaatindedir. Vasilyev, bazı Alman

kaynaklarına atıfla savaşın ardından -bunu her ne kadar abartılı bulsa da- “Bizans İmparatorluğu’nun Türklerin eline düştüğünü” not etmektedir. Bu bağlamda, “birçok ünlü imparator ve savaşçıya ev sahipliği yapan” ve imparatorluğun ana gücünü oluşturan illerin sonsuza dek kaybedildiğini, “antik Roma ihtişamının kalıntıları üzerinde göçebe Türk çadırlarının” kurulduğunu ve “medeniyetin beşiği” olarak nitelendirilen imparatorluğun “kaba kuvvetin ve İslami barbarlığın avı” olduğuna ilişkin değerlendirmeleri aktarmaktadır (Vasilyev, 2017, ss. 464-468). Uspenskiy ise Orta Çağ tarihindeki ünlü savaş olarak nitelendirdiği Malazgirt Savaşı’nın “Küçük Asya’yi acımasız ve yıkıcı akınlara açtığı ve Bizans’a onarılamaz zararlar verdiği” kanısındadır. Tarihçi, Alp Arslan ile Romanos IV Diogenes arasındaki anlaşmanın “ancak ima ve tahminlerle değerlendirebileceği” kanaatinde olmasına rağmen bu kısımlar hakkında detaylı bilgi vermeye gayret etmiştir (Uspenskiy, 2018, s. 66).

Son olarak, 1680 yılında kaleme alındığı öne sürülen fakat özgün el yazmaları günümüze ulaşmadığı için kendisinden ancak Rusça tercümesi sayesinde haberdar olabildiğimiz *Cafer Tarihi* adlı gerçekliği oldukça kuşku¹¹ bir Türk-Bulgar kroniğinde, Malazgirt Savaşı hakkında ilginç bir anekdot yer almaktadır (Bahşi İman, 1997, s. 107):

1071’de Men-Çokır (Malazgirt) savaşında Emir Adem’in (Volga Bulgaristan’ının gelecekteki hükümdarı) Volga-Bulgar müfrezesi Bizanslıları oklarla vurdu ve Selçuklu Sultanı Alp Arslan’a zafer getirdi. Savaştan sonra Alp Arslan, Adem’in yanına geldi ve ona şöyle dedi: “...Yüce Allah’ın izniyle bana zaferi getiren ve cesareti hatırlatan yaylarınızın, gazilerimin (inançları uğrunda savaşanlar) bayrak direklerini süslemesini istiyorum. Bulgarların yayı nasıl olur bana gösterin.” Adem, gösterdi ve Selçuklu sancaklarında Bulgar yayının görüntüsü ‘ Y ’ belirdi. Daha sonra bu şekil ayın (yarım) görüntüsü olarak algılanmaya, ayrıca Selçuklu camilerini süslemeye başladı (...).¹²

¹¹ Bu kaynağın, Ferhad A. Nureddinov adlı bir tarih öğretmeni tarafından 1990 yılında tedavüle sokulduğu ifade edilmektedir. Özgün biçiminin Bulgar-Arap alfabesinde kaleme alındığı öne sürülen eserin düzmece olduğu konusunda Yulay Şamiloğlu, Omelyan İ. Pritsak, Viktor İ Şnirelman gibi pek çok bilim insanı hemfikirdir. Yine de Rusya’da Mirkasım A. Usmanov, İskender A. Gilyazov ve Yuriy K. Begunov gibi bazı isimler eserin sahil olduğu konusunda ısrarcıdır. Her ne kadar Türkiye’de yapılan halkbilimi çalışmalarında *Cafer Tarihi*’nin özgünlüğü meselesi üzerine pek fazla kafa yorulmasa da Osman Karatay, bu eserin bilim camiasında itibar edilebilecek güvenilir bir kaynak olmadığı kanaatinde (Karatay, 2004, ss. 17-18). *Cafer Tarihi* hakkında doğrudan bilgi veren bir çalışma için bkz. (Bayram, 2009, ss. 82-83, 90-91).

¹² Parantez içinde gösterilen ifadeler eserin özgün halinde bulunmaktadır.

Cafer Tarihi'nin tarihsel değeri haiz bilimsel bir eser olup olmadığı konusunda uzunca süredir devam eden akademik tartışmalardan ve bu hususta dile getirilen çekincelerden haberdar -hatta aynı çekincelere sahip- olarak, bu pasajın Malazgirt Savaşı hakkındaki çalışmalar bağlamında belki de ilk kez burada zikrediliyor olması yine de önemlidir. Malazgirt Savaşı, kaynakların sıklıkla mukayese edildiği ve muhteviyatındaki bilgilerin farklı yönlerden defalarca sağlamlasının yapılageldiği bir hadisedir. Bu sebeple, *Cafer Tarihi*'nde bulunan pasajın -ama gerçek ama sahte- bir biçimde savaşa dair literatür kapsamında değerlendirilmesi gerektiği söylenebilir. Söz konusu pasajın kurgu olsa bile belirli bir merak potansiyelini harekete geçirebileceğini ve böylece ciddi akademik çalışmaları teşvik edebileceğini söylemek mümkündür. Söz gelimi, İdil Bulgarlarını Malazgirt Savaşı özelinde ele alacak bir çalışma bu bağlamda değerlendirilebilir.¹³

5. SONUÇ

Malazgirt Savaşı, Rus tarihyazımında her şeyden önce Bizans İmparatorluğu'nun gerilemesinin ve Selçuklu Türklerinin yükselişinin başlangıcı olduğu için Doğu Avrupa ve Orta Doğu tarihinin önemli olaylarından biri olarak görülmektedir. Ayrıca, Selçuklu İmparatorluğu'nun genişlemesine ve Bizans İmparatorluğu'nun zayıflamasına yol açtığı için savaşın bölgenin jeopolitik manzarası üzerindeki etkileri de tartışılmaktadır. Bunun yanı sıra Rusça literatürde Malazgirt Savaşı'nın dinî ve kültürel sonuçları da ele alınmaktadır. Örneğin birçok kaynak, Bizans İmparatorluğu'nun Hıristiyan iken Selçuklu Türklerinin Müslüman olduğunu ve savaşın bu iki inanç dünyası arasındaki bir medeniyetler çatışmasını temsil ettiği fikrindedir. Bu bakış açısı, özellikle Bizans İmparatorluğu'nu Müslüman dünyasına karşı Hıristiyan medeniyetinin savunucusu olarak tasvir eden Rus Ortodoks kaynaklarında belirgindir.

Buradan hareketle, Malazgirt Savaşı üzerine kaleme alınan Rusça metinlerdeki yorum farkları, temel fikir ayrılıkları kadar bu ayrılıkları pekiştiren ulusal aidiyet duygularının da ürünü gibidir. Bu anlamda *Vizantiskiy Vremennik*'teki erken dönem örneklerden günümüze kadarki metinler incelediğinde, Hüzeyinzade gibi Türk soylu bilim insanlarının Malazgirt Savaşı üzerine daha fazla yazı kaleme aldıklarını, savaşın detaylarına daha fazla kafa yorduklarını ve hatta Sovyet tarihyazımının ideolojik sınırlarına rağmen bunu görece gururlu bir üslupla yaptıkları söylenebilir. Öte yandan, Bizans üzerine çalışan Rus, Gürcü veya Ermeni asıllı tarihçiler tarafından savaşa eşit derecede önem atfedildiğini söylemek zordur. Bununla birlikte, Rus ve Sovyet tarihyazımının Malazgirt Savaşı'na ilişkin özellikle Soğuk Savaş yıllarında Kurat'ın da dikkatini çeken 'görmezden gelme eğilimi' halen devam ediyor görünmemektedir. Bu bağlamda özellikle, teknolojik imkanların artması ve kitle iletişiminin

¹³ Bu konuyu da içine alan daha genel kapsamlı bir çalışma için bkz. (Ayönü, 2009, ss. 53- 69).

kolaylaşması, şimdiye kadar gözden kaçan pek çok çalışmanın gün yüzüne çıkarılarak bunlar üzerinden yeni değerlendirmelerin yapılmasına fırsat tanımaktadır. Savaşın yeri ve tarihiyle ilgili halen devam eden tartışmalar kapsamında bu çalışmada uygulanan metot, bu bahsin küçük bir örneğidir. Bu hususta, Malazgirt Savaşı'nın tarihine yönelik tartışmalara alan açmak üzere burada yapılan çalışmanın çok daha geniş bir örneklem üzerinde ve güvenilir gökbilimsel verilerin yardımıyla tekrarlanması, meseleye yeni ve çok daha özgün bilimsel çözümler üretebilir.

Bunlar dışında Rusça literatürde Selçuklular hakkında yapılan çalışmaların diğer örneklerini de sikke, çanak-çömlek gibi arkeolojik buluntulara ait katalogların oluşturduğu söylenebilir. Bunlarda, örneğin farklı dönemlerde kesilmiş Selçuklu sikkelerini en-boy-ağırlık, çap ve üzerlerinde yer alan semboller gibi bilgilerle birlikte bulabilmek mümkündür. Tüm bunlar hesaba katıldığında, burada farklı dönemlere ait otuza yakın Rusça araştırma eser kullanılarak yapılan çalışmanın daha çok kaynakla, daha derinlikli okumalarla ve çok taraflı kıyaslamalarla artırılması gerektiği açıktır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarların çıkara dayalı herhangi bir ilişkisi bulunmamaktadır.

ETİK ONAY/KATILIMCI ONAMI

Makale kapsamında katılımcı kullanılmadığı için ilgili onaya yer verilmemiştir.

MADDİ DESTEK

Çalışma için herhangi bir maddi destek alınmamıştır.

YAZAR KATKILARI

Bu araştırma ve araştırma ile ilgili tüm aşamalar tek yazar tarafından yürütülmüştür.

KAYNAKÇA

- Attaleiates, M. (2012). *The history*. (A. Kaldellis, D. Krallis, Trans.). Harvard University Press.
- Bahşi İman. (1997). İzvestiye Gazi-Babı o nekotorih Bulgarskih geraldıçeskih znakah (konspektivnaya zapis). İçinde S. A. Murtazin, F. G. Nurutdinov & R. H. Timerhanov (Red.), *Djagfar tarihi*. (T. 3, s. 107). Bolgar İle.
- Seldjukskoye Gosudarstvo. (1992). İçinde *Sovetskaya istoriçeskaya entsiklopediya* (T. 12, ss. 720-723). Sovetskaya Entsiklopediya.
- Agacanova, S. G. (1991). *Gosudarstvo Seldjukidov i Srednyaya Aziya v XI-XII vv*. Nauka.
- Ahundova, N. (2004). *Tyurki v sisteme gosudarstvennogo upravleniya Arabskogo Halifata (VIII – ser. X. vv.)*. Elm.
- Alican, M. (2020). Malazgirt Savaşı. İçinde M. Alican (Haz.), *Malazgirt zaferi: Bin yıllık miras* (ss. 54-55). Kronik.
- Ataöv, T. (1968). Rus devletinin kuruluşu. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 23(4), 215-243. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000001042
- Ayönü, Y. (2009). Bizans ordusunda ücretli Türk askerler (XI-XII. yüzyıllar). *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 25, 53-69. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sutad/issue/26265/276689>
- Bartold, V. V. (1968). Léon Cahun, Introduction à l'histoire de l'Asie. Turcs et Mongols des origines à 1405: Paris, 1896. İçinde A. M. Belenitskiy, A. N. Boldırev, Yu. E. Bregel, vd. (Red.), *Akademik V. V. Bartold Soçineniya* (T.5, ss. 238-252) Nauka.
- Bayram, B. (2009). Tatar-Bulgar meselesi temelinde bir destan: Şan kızı. *Karadeniz Araştırmaları*, 6(21), 75-94. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/karadearas/issue/10075/124228>
- Cahen, C. (1934). La campagne de Mantzikert d'après les sources musulmanes. *Byzantion*, 9(2), 613-642. <https://www.jstor.org/stable/44168143>
- Cheyne, J. C. (1980). Mantzikert: Un désastre militaire?. *Byzantion*, 50(2), 410-438. <http://www.jstor.org/stable/44171375>
- Çevik, A. (2021, Kasım-Aralık). Türklere Anadolu'nun kapılarını açan savaş: Malazgirt. *Aktüel Arkeoloji*, 83, 11-33.
- Çevik, A. D. (2023). Anglosakson Arkeoloji Geleneği Bağlamında Bilimsel Açıklamaların Doğası ve Statüsü. *Kilikya Felsefe Dergisi*, 1, 17-37. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kilikya/issue/76993/1289315>

- Dirimtekin, F. (1972). Selçukluların Anadolu'da Yerleşmeleri. İçinde *Malazgirt Armağanı* (ss. 231-258). Türk Tarih Kurumu.
- Gordlevskiy, V. (1941). *Gosudarstvo Seldjukov Maloy Azii*. Akademii Nauk SSSR.
- Guseynov, R. A. (1968). Posledstviya srajeniya pri Mantsikerte (1071 g.) dlya Zakavkazya. *Vizantiyskiy Vremennik*, 29, 148-152. <http://www.vremennik.biz/opus/BB/29/52010>
- Guseynov, R. A. (1972). Siriyskiye istočniki po istorii Vizantii XI–XII vv. *Vizantiyskiy Vremennik*, 33, 120-121. <http://www.vremennik.biz/opus/BB/33/52157>
- Guseyn-zade [Guseynov], R. A. (2010). *Kavkaz i Seldjuki*. Kavkaz.
- Guseyn-zade [Guseynov], R. A. (2013). *Seldjukskaya epoha istorii Kavkaza*, Kremlin Multimedia.
- Hillenbrand, C. (2007). *Turkish myth and Muslim symbol: The battle of Manzikert*. Edinburgh University Press.
- İmâdüddin el-İsfahânî. (2019). *Nusretü'l-fetre ve usretü'l-fitra*. (İ. M. Ukle, Tah.). Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî.
- JD date/time converter. (2023, March). *Solar System Dynamics*. NASA. <https://ssd.jpl.nasa.gov/tools/jdc/#/cd>
- Karatay, O. (2004). Doğu Avrupa Türk tarihinin ana hatları: Altın Orda öncesi dönem. *Karadeniz Araştırmaları*, 3, 1-70. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/karadearas/issue/10093/124483>
- Klimenko, A. N. & Yurtaev, V. I. (2018). The Moscow as the Third Rome concept: Its nature and interpretations since the 19th to early 21st centuries. *Geopolítica(s)*, 9(2), 231-251. <https://doi.org/10.5209/GEOP.58910>
- Kurat, A. N. (1971, Ağustos). Malazgirt savaşına ait yazı ve tetkikler. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi: Bugün ve Yarın*, 47, 68-72.
- Kurat, A. N. (1987). *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye kadar*. Türk Tarih Kurumu.
- Mohov, A. S. (2003). Vizantiskaya armiya v prableniye Romana IV Diogena (1068-1071 gg.). İçinde V. P. Stapanenko (Red), *Materiali XI Mejdunarodnih Naučnih Syuzyumovskih Çteniy*, (Vp. 34, ss. 275-296). Izdatelstvo Uralskogo Universiteta. <https://elar.urfu.ru/handle/10995/2895>
- Moon phase for today. (2023, March). *The Nine Planets*. <https://nineplanets.org/>

- Mustafayev, Ş. M. (2017). *Ot Seldjukov k Osmanam* İV RAN.
- Oleynikov, A. V. (2015). *Varyajskaya gvardiya Vizantii*. Veçe.
- Ostrogorskiy, G. (2011). *İstoriya, Vizantiyskogo Gosudarstva*. Sibirskaya Blagozvonitsa.
- Ökse, N. (1977). Malazgirt Meydan Muharebesi. İçinde Harp Tarihi Başkanlığı (Tah.), *Konferanslar Serisi* (No. 3, ss. 9-33). Genelkurmay Basımevi.
- Saşanov, V. V. (2016). Stanovleniye sovetского vizantinovedeniya v 40-50-ye godı XX veka: İnstitutsionalny aspekt. *Uçeniye Zapiski Kazanskogo Universiteta Seriya Gumanitarniye Nauki*, 158(4), 840-850.
- Semenova, L. A. (1990). *İz istorii srednevekovoy Sirii*. Nauka.
- Skrjinskaya, E. Ç. (1947). Genueztı v Konstantinople v XIV v. *Vizantiyskiy Vremennik*, 1, 216-234.
<http://www.vremennik.biz/opus/BB/01/51577>
- Sokolov, N. P. (1959). *Sorok let sovetского vizantinovedeniya*. Gorkovskiy Gosudarstvennyy Universitet im. N. I. Lobachevskogo.
- Stepanenko, V. P. (1988). *Vizantiya v mejdunarodnih otnoşeniyah na blijem vostokey 1071-1176*. İzdatelstvo Uralskogo Universiteta.
- Şeşen, R. (1972). Alp Arslan'ın hayatı ile ilgili Arapça kaynaklar. *Türkiyat Mecmuası*, 17, 101-112.
- Tamara T. R. (2004). *Seldjuki: Koçevniki – zavoyevateli Maloy Azii*. ZAO Tsentrpoligraf.
- Uspenskiy, F. İ. (2018). *İstoriya Vizantiyskoy İmperii* (T. 7). Yurayt.
- Üre, P. (2015, Şubat). İstanbul'da Rus Arkeoloji Enstitüsü (1894-1914). *Toplumsal Tarih*, 254, 16-21.
- Vasilyev, A. A. (2017). *İstoriya Vizantiyskoy İmperii: Vremya do kretovih pohodov (do 1081 g.)*. Aleteyya.
- Vernadsky, G. (1944). *A history of Russia*. Yale University Press.
- Zaporojets, V. M. (2015). Nabegi Turok-Seldjukov na territoriyu Vizantii v kontse 1040-h-naçale 1070-h gg. srajeniyeye pri Malazgirde. *Kilo — Voyennaya İstoriya*, 9, 122-128.
- Zaporojets, V. M. (2011). *Seldjuki*. Voennoye İzdatelstvo.

EKLER

Ek I - Vizantiskiy Vremennik dergisinin 1894 tarihli ilk sayısının kapağı

Ek II- Rusça literatürde Selçukluları konu alan bazı araştırma eserler

Makale Bilgisi: Uzun, K. (2023). Dosttan Kaçıp Düşmana Sığınmak: Memlûk Emîri Karasungur'un Siyasi Faaliyetleri. DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 2, ss.649-674.	Article Info: Uzun, K. (2023). Running from a Friend and to Take Refuge with an Enemy: Political Activities of the Mamluk Amîr Qara Sungur. DEU Journal of Humanities, Volume:10, Issue: 2, pp. ss.649-674.
Kategori: Araştırma Makalesi	Category: Research Article
Gönderildiği Tarih: 15.08.2023	Date Submitted: 15.08.2023
Kabul Edildiği Tarih: 04.09.2023	Date Accepted: 04.09.2023

DOSTTAN KAÇIP DÜŞMANA SIĞINMAK: MEMLÛK EMÎRİ KARASUNGUR'UN SİYASİ FAALİYETLERİ

Kâzım Uzun*

ÖZ

Memlûk siyasal sisteminin kendine özgü yapısı iktidar mücadelelerini teşvik eden bir görüntü arz eder. Dolayısıyla da taht için verilen mücadeleler Memlûk Devleti tarihinin baskın karakteristiği haline gelmiştir. Yine aynı yapının bir özelliği iktidar mücadelelerinin yalnızca taht adaylarını değil, onların da birer mensubu olduğu belli grupları ilgilendiren ve onlar dolayımında gerçekleşen hadiseler oluşudur. Bu bağlamda, 13. yüzyılın sonu ve 14. yüzyılın başındaki gelişmeler tüm Memlûk Devleti tarihi açısından önemli bir dönüm noktasını teşkil eder. Bu dönüm noktasındaki dikkat çekici siyasi figürlerden birisi de Emîr Şemseddin Karasungur'dur. O, Memlûk askerî sistemi içerisinde yetişmiş, yükselmiş ve önemli kademelerde görev yapmış bir devlet adamıdır. Bununla birlikte, siyasi gelişmeler kariyerini şekillendirmiştir ve özellikle Sultan en-Nâsır Muhammed'in üçüncü saltanat dönemi diğer pek çok emirinkine benzer şekilde onun da hayatını etkilemiş ve değiştirmiştir. Ancak Karasungur, bu çoğunluktan farklı olarak Memlûklerin ezeli düşmanı İlhanlılar tarafına geçerek onlara sığınmıştır. Sıradan bir kaçış hikâyesinin öznesi olmanın ötesinde Karasungur Memlûk sultanı aleyhinde girişimlerde bulunmaya çalışarak eylemlerini sürdürmüş, hatta onun durumu zamanın bu iki büyük siyasi unsuru arasında devletlerarası bir mesele haline dönüşmüş ve ilgili bazı hadiselerde etkili unsurlardan biri olmuştur. Bu çalışma Emîr Şemseddin Karasungur'un dikkat çekici siyasi hayatının ortaya konulmasına odaklanmıştır. Bununla birlikte, bu odağın söz konusu dönemde Memlûk Devleti'ndeki iç gelişmeler, iktidar mücadeleleri, Sultan en-Nâsır Muhammed'in özellikle üçüncü saltanat sürecindeki politikaları ve Memlûklerin İlhanlılarla münasebetlerine dair mevcut bilgi birikime katkı sağlaması hedeflenmektedir.

Anahtar Sözcükler: Karasungur, Muhammed b. Kalavun, Memlûkler, İlhanlılar, Emîr

* Dr. Öğr. Üyesi. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
kazim.uzun@ege.edu.tr Orcid: 0000-0003-0302-5863.

RUNNING FROM A FRIEND AND TO TAKE REFUGE WITH AN ENEMY: POLITICAL ACTIVITIES OF THE MAMLUK AMÎR QARASUNGUR

ABSTRACT

The unique structure of the Mamluk political system presents an image that encourages power struggles. Therefore, the struggles for the throne have become the dominant characteristic of the history of the Mamluk State. An another feature of the same structure is that the power struggles are not only about the candidates for the throne, but also about certain groups of which they are members, and that they occur through them. In this context, the developments at the end of the 13th century and the beginning of the 14th century constitute an important turning point in the history of the entire Mamluk State. One of the remarkable political figures at this turning point is Amîr Shams al-Dîn Qarasungur. He is a statesman who grew up in the Mamlûk military system, rose and served at important levels. However, political developments have shaped his career, and especially the third reign of Sultan al-Nasir Muhammad influenced and changed his life, similar to that of many other emirs. Unlike this majority, Qara Sungur took the side of the Ilkhanids, who were the eternal enemies of the Mamluks, and took refuge in them. Beyond being the subject of an ordinary escape story, Qarasungur continued his actions by trying to take initiatives against the Mamluk sultan, and even his situation turned into an interstate issue between these two great political elements of the time and became one of the influential elements in some related events. This study focuses on revealing the remarkable political life of Amîr Shams al-Dîn Qarasungur. However, it is aimed that this focus will contribute to the existing knowledge about the internal developments in the Mamluk State, the power struggles, the policies of Sultan al-Nâsir Muhammad especially during the third reign, and the relations of the Mamluks with the Ilkhanids.

Keywords: Qarasungur, Muhammad b. Qalawun, The Mamluks, The Ilkhanids, Amîr

1. GİRİŞ

1250 yılında Kahire merkezli olarak kurulan Memlûk Devleti kendine has bir siyasal yapılanmaya sahipti. Malum olduğu üzere, hanedan usulünün geçerli olmayışı ve iktidarın memlûk grupları arasındaki ulaşılabilirliği bu sistemin temel niteliklerinin başında geliyordu. Hal böyle olunca Memlûk tahtının sahipliği bir memlûk grubunun kendi içerisindeki dinamikler ve aynı zamanda bu grubun diğer gruplarla ilişkileri ve onlara üstün gelme potansiyeliyle doğrudan ilgiliydi.

Memlûk Devleti'nin ilk on yılındaki üç (Şecerü'd-Dûr de dâhil edilirse dört) sultanın kısa sayılabilecek saltanat sürelerinin ardından I. Baybars 1260 yılında Memlûk Devleti sultanı oldu ve tesis edebildiği güçlü yönetim sayesinde 1277 yılına kadar tahtta kalmayı başardı (bkz. Özbek, 2018a, s.7-162). Onun saltanat sürecinde büyük ve nüfuzlu emîrlerden biri olan Kalâvûn'un, huşdâşlarının ve kendi memlûklerinin istikrarlı desteği,

Sultan Baybars'ın ölümünden kısa süre sonra, iktidarını ve daha da önemlisi güçlü bir idare tesisini mümkün kılan en önemli faktör oldu (Holt, 1975, s. 249). Oğlu el-Eşref Halil'in ise kendi memlûk grubunu yeterince güçlendiremeden babasının memlûklerini tasfiye etmeye başlaması ümeranın muhalefetine sebep oldu ve Sultan Halil bir süre sonra öldürüldü.

el-Melikü'l-Eşref Halil'in katli taht için yeni bir mücadele sürecinin yaşanacağı anlamına geliyordu. Memlûk grupları arasındaki çekişmeler ve bunların temsilcileri pozisyonundaki emîrlerin kendi güçlerini henüz hem kendi memlûk grupları içinde hem de diğer gruplar üzerine dikte ederek kabul ettirecek pozisyonda olmayışı saltanat için yeni bir aday gündeme getirecekti. Bu aday henüz sekiz yaşındaki Muhammed b. Kalâvûn'du ve Memlûk tarihinde pek çok örneği görüldüğü üzere, geçici bir formül olarak tahta çıkarıldı (1293). Ne var ki, ümera arasındaki güç mücadelesi bir yıl sonra yeniden bir değişikliği icbar etti ve evvela Zeyneddin Ketboğa (1294-1296), ardından da Hüsameddin Laçin (1296-1299) Memlûk sultanı oldular.

Aralarındaki iktidar mücadeleleri devam eden memlûk grupları çareyi yeniden Muhammed b. Kalâvûn'u tahta çıkarmakta buldular. Bu sırada Kerek'te sürgünde bulunan Muhammed Kahire'ye geldi ve 1299 yılında ikinci kez Memlûk tahtına çıktı. el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalâvûn'un 1309 yılına kadar devam edecek olan bu ikinci saltanatının büyük bölümü, ilk saltanat yıllarına benzer şekilde, emîrlerin tahakkümü altında geçecekti. Özellikle Baybars el-Çaşnigîr ve Sellâr'ın en-Nâsır Muhammed üzerindeki tahakkümü onun günlük rutinlerini sınırlayacak kadar ileri gitmiş ve tahammül edilmez boyutlara ulaşmıştı. Nihayet iki baskıcı emîrin yaptıkları karşısında sabrı tükenen ve artık çocukluk çağından çıkmış bir genç olarak¹ en-Nâsır Muhammed 1307 yılında harekete geçmeye karar verdi. Amacı düzenlenecek bir komplo sayesinde adı geçen iki emirden kurtulmak ve onların saf dışı bırakılması sayesinde iktidarı gerçek anlamda eline geçirmektir. Güvendiği memlûklerinden Bektumur el-Çevkendâr'ı çağırdı ve onun yardım ve ayarlamalarıyla iki emîre karşı bir tertip hazırladılar. Ne var ki, Baybars el-Çaşnigîr ve Sellâr tedbiri elden bırakmayan iki kurnaz ve tecrübeli siyasetçiydi. Kendilerine bağlı memlûkler sayesinde en-Nâsır Muhammed'in planlarından haberdar oldular. Taraflar arasında kısa süreli bir kargaşa çıktıysa da olaylar daha fazla büyümeden engellendi (İbnü'd-Devâdârî, 1960, s. 147-8; Makrîzî, 1941, s. 33-5). Kahire halkının, çok sevdiği Sultan en-Nâsır için kale önlerinde toplanması ve yaptıkları sevgi gösterileri (Baybars el-Mansûrî, 1998, s. 392; Nuveyrî, XXXII, s. 94) Sultan'ın muhaliflerinin baskılanması noktasında muhtemelen etkili olmuştu, ancak en-Nâsır Muhammed istediğini alabilmiş değildi.

¹ 1285 yılında doğan en-Nâsır Muhammed bu sırada yirmi bir yaşındadır.

Sultan en-Nâsır Muhammed artık bir çocuk olmadığından, gelinen noktada, o ve baskıcı iki emîr arasında iktidar sahipliği noktasındaki gerilimin nihayet bulmayacağı açıktı. Bir süre sükûnetini koruduktan ve öyle anlaşılıyor ki, bir takım planlar yaptıktan sonra 1309 yılında Sultan en-Nâsır Muhammed yeniden harekete geçmeye karar verdi. Ancak, bu meselenin iki emîrin güçlü olduğu Kahire’de halledilemeyeceğinin farkındaydı. Hacca gitme bahanesiyle Kahire’den ayrıldı ve gittiği Kerek’te yerleşerek tahttan çekildiğini merkeze bildirdi (Nuveyrî, XXXII, s. 103; Makrîzî, 1941, s. 44). Ümeranın geri dönmesi noktasındaki istek ve ısrarına rağmen, en-Nâsır Muhammed kararından vazgeçmedi. Nihayet ümera mecburen yeni bir isim üzerinde anlaşarak tahta çıkarttı. Bu isim, Sultan Kalâvûn zamanından beri devlet içerisindeki sayıları gittikçe artan ve makamları yükselen Çerkez ümeranın önemli bir kısmının desteğini alan ve zaten uzunca süredir Sellâr ile birlikte devleti yöneten Baybars el-Çaşnigîr’den başkası değildi (hakkında bkz. Kanat, 1998, s. 97-119).

en-Nâsır Muhammed’in Kerek’e çekilmesi ve müteakip gelişmeler gerek onun kendi hayatı gerekse Memlûk Devleti tarihi açısından yeni bir sürecin ve köklü bir değişimin başlangıcı olacaktı. Kerek’e giderek saltanattan çekildiğini ilan etmesinin ardından Kahire’deki ümeraya kendisini rahat bırakmalarından başka bir şey istemediğini ve saltanatta gözü olmadığını defaten söylemişse de (İbn Tagriberdî, VIII, s. 143-4, 184; Baybars el-Mansûrî, 1998, s. 405-6; Makrîzî, 1941, s. 46) bunların en-Nâsır Muhammed’in samimi düşünceleri olmadığını tahmin etmek zor değildir. Buna mukabil, Baybars el-Çaşnigîr’in Kahire’de tahta çıkışı ve biat alışının ardından Suriye’deki naib ve emîrlerin durumu kritik bir önem arz etmekteydi. Zira yeni sultanın Suriye’den de biat alması iktidarının sorunsuz şekilde tesis edilmesi için elzemdi. Memlûklerin erken tarihlerinden beri muhalif hareketlerin birçoğunun Suriye’de başladığı veya daha çok burada güç kazandığı göz önüne alındığında Baybars el-Çaşnigîr’in endişelenmek için haklı sebeplerinin olduğu açıktı.

Suriye’deki naiblerin büyük çoğunluğunun Bahrî, yani Türk memlûk grubundan oluşu Baybars el-Çaşnigîr’dense en-Nâsır Muhammed’i destekleme ihtimallerini arttırıyordu ki, nitekim öyle de oldu. Taht değişikliği haberi Suriye’ye ulaştığında buna sevinen tek emîr, kendisi de bir Çerkez ve Baybars’ın *huşdâş*ı olan Dımaşk naibi Akkûş el-Efrem’di. Haberden o derece mutlu olmuştu ki, şehrin süslenmesini emretti (İbnü’l-Devâdârî, 1960, s. 159; İbn Tagriberdî, VIII, s. 186). Ancak Dımaşk’taki bazı emîrler Baybars’a biat hususunda acele edilmemesi gerektiğini, zira Suriye’de kendilerinden başka, örneğin “*Halep naibi Karasungur, Hama naibi Kıpçak, Trablus naibi Esendemir ve diğer emîrlerin*” de bulunduğunu söyleyerek biati ertelemişlerdi (İbn Tagriberdî, VIII, s. 187; Koprman, 1987, s. 485-6; Kanat, 1998, s. 107-8). Biati reddeden Suriye’deki bu emîrler henüz en-Nâsır Muhammed’den kendilerine bir haber ulaşmamasına rağmen, bir araya gelerek muhalif bir

cephe oluşturmaya başlamışlardı bile. Bu cephenin önemli üyelerinden birisi, talihin ileride kendisine oldukça farklı bir yön çizeceği Halep naibi Karasungur idi.

Suriye'deki muhalif cephenin faaliyetlerine yeniden dönülecek olmakla beraber, bu noktada, önemli bir figür olarak sıyrılmaya başlayan Karasungur'un erken tarihine bir göz atmak bu çalışmanın odak noktası bakımından yararlı olacaktır. Şemseddin Karasungur el-Çevgendâr el-Mansûrî, Seyfeddîn Kalâvûn'un henüz sultan olmadan önce edindiği Çerkez memlûklerinden² biri olup diğer büyük memlûklerden Toruntay, Laçin, Ketboğa ve Şücaî ile akran idi (Safedî, 2000, s. 159). Sultan Kalâvûn'un hizmetinde bulunduğu ve nisbesinden de belli olduğu üzere, onun çevgendârlığını yaptığı malumdur. Kalâvûn'un Memlûk sultanı oluşundan kısa süre sonra, emîr Karasungur 681 (1282-1283) yılında Halep naibi olarak atandı (Bektaş el-Fâhirî, 2010, s. 125; Makrîzî, 1998, s. 240). Sultan Kalâvûn'un saltanatı süresince devam ettirdiği bu görevini, oğlu el-Eşref Halil zamanında da bir süre sürdürdü. Ne var ki, görevinde yaklaşık on yılını tamamlamıştı ki, bu sırada vezirlik makamında bulunan İbnü's-Sel'ûs (bkz. Ayaz, 2005, s. 91-119) bir takım iftiralarla onu Sultan Halil'in gözünden düşürmeye çalışmıştı. Hemen değilse de öyle anlaşılıyor ki, bir süre sonra Sultan'ı belirli ölçüde etkilemişti. Nihayet Sultan Halil, Kal'âtü'r-Rûm seferinden dönüşü sırasında, beraberinde bulunmasını istediği gerekçesiyle onu Halep naipliğinden azletti ve Karasungur, 1292 yılında Sultan'la birlikte Kahire'ye geldi (Ebû'l-Fidâ, 1997, s. 363; el-Ömerî, 2010, s. 314; Safedî, 1998, s. 89-90; İbn Hacer, 1997, s. 148; İbn Tagriberdi, VIII, s. 47-8; Makrîzî, 1998, s. 240).

Karasungur'un Kahire'ye gelişinin ardından Sultan el-Eşref Halil ile ilişkileri düzeldi, hatta Sultan onu azlettiğine pişman olmuştu. Nihayet burada, kısa süreliğine de olsa Candâr emîri³ olmayı başardı ve Vezir İbnü's-Sel'ûs ile mücadele etti. Bununla birlikte, Sultan ile ümera arasındaki düşmanlık artmış ve bu yüzden o, büyük emirlerden Toruntay'ı öldürmüş ve Sencer eş-Şucâî'yi de azletmişti. Hatta Makrîzî, Sultan'ın, katledilmesini istediği emirlerden birinin de Laçin olduğunu, onun katlinin infazını Karasungur'a emrettiğini, Karasungur bu işe kalkıştığında ise Laçin'in boynuna geçirilen ipe koptuğunu, böylece Karasungur'un da bu günahı üstlenmek istemeyerek bunu yapmayı reddettiğini ifade eder. Devamında müellifin “*öyle ki, Allah Laçin'in el-Eşref'i öldürmesini ve onun yerini almasını istiyordu*” şeklinde yorumladığı olayın ardından, diğer bazı emirlerin de araya girmesiyle Laçin

² Safedî, bazılarının Karasungur'un en-Nebek'in kuzey taraflarındaki Kârâ adlı yerden olduğunu düşünse de bunun doğru olmadığına ve onun Çerkez olduğuna dikkat çekiyor. Bkz. Safedî, 1998, s. 89. en-Nebek ise Hıms ve Dımaşk arasında bir köydür. Bkz. Yâkut el-Hamevî, 1990, s. 300.

³ Saray muhafız komutanı. Hakkında bkz. Uzunçarşılı, 1988, s. 359-60.

infazdan kurtuldu (Makrîzî, 1939, s. 782; bkz. Wiet, 1963, s. 391). Laçın'ın kurtulmasına rağmen, ümera ile Sultan arasındaki gerilim giderek tırmanıyordu. Vezir İbnü's-Sel'ûs ise ümeraya karşı elinden geleni yapıyor, hatta Sultan'ı Naibü's-Saltana Baydara'ya karşı kışkırtıyordu. Başta Baydara olmak üzere ümera, Sultan kendilerine bir şey yapmadan önce harekete geçmeye karar verdi. Aralık 1293 başlarında Sultan, vezir ve emîrler av için İskenderiye taraflarına gitmişti. Kaynağın ifadesine göre, bu sırada Sultan yemeleri için onlara lavaş ile zehirli peynir göndermiş, dolayısıyla da onları öldürmeye kastetmişti (Safedî, 1998, s. 90; Safedî, 2000, s. 160). Tuzağın farkına vararak bundan kurtulan emîrler birkaç gün sonra, av devam ederken bir fırsatını bulup Sultan'ı katlettiler. Baydara, Hüsameddin Laçın, Karasungur, Bahadır ve başka emîrler onun katilleri arasındaydı (Baybars el-Mansûrî, 1998, s. 295-6; el-Hasan es-Safedî, 2003, s. 169; Ebû'l-Fidâ, 1997, s. 366; Karatay el-İzzî, 2005, s. 218; İbn Tagrıberdi, VIII, s. 15-6; Kanat, 2000a, s. 35-8).

el-Eşref Halil'in öldürülmesinin ardından emîrler Baydara'ya biat ettiyse de maktul Sultan'ın memlûkleri buna razı olmadı ve intikam için Ketboğa liderliğinde harekete geçtiler. Kısa süre içinde Baydara yakalanarak öldürüldü, Sultan'ı katleden diğer emîrlerden kaçabilenler ise bir süre saklandı. Yaklaşık bir yıl sonra ortaya çıkan ve "*çok kurnaz birisi olan*" Laçın türlü oyunlarla Ketboğa'nın aklını çeldi ve onu taht için ikna etmeye çalıştı. el-Eşref Halil'in memlûkleri yeniden ayaklandıysa da çocuk yaştaki en-Nâsır Muhammed tahttan indirildi ve Aralık 1294'te Ketboğa sultan oldu. Böylece Laçın ve diğer kaçak emîrler de takipten kurtulmayı başardı. Üstelik Laçın yeni Sultan'ın Naibü's-Saltana'sı olarak atanmaya muvaffak olmuştu (Kopruman, 1987, s. 477-8; Kanat, 2019, s. 47-8).

Laçın'ın yaver giden talihi öyle anlaşılıyor ki, Karasungur açısından da geçerliydi. Yeniden emîr rütbesinde karşımıza çıkan Karasungur, Ketboğa'nın saltanat sürecindeki önemli gelişmelerden olan Uyratların doğu sınırından Memlûk ülkesine girişi üzerine onları karşılamak ve ilgilenmek için evvela Dımaşk'tan, ardından da Suriye'den gönderilen görevliler arasındaydı (Makrîzî, 1939, s. 812; Nuveyrî, XXXI, s. 188; Kanat, 2000b, s. 112). Ancak kısa süre sonra, Hüsameddin Laçın'ın 1296 yılında Memlûk tahtına geçişinin ardından, Karasungur bu kez Naibü's-Saltana makamına getirildi. Ne var ki, bulunduğu bu makam aynı zamanda pek çok siyasi entrikanın ve hırsın odağındaydı. Siyasi rakibi emîr Mengü Temür'ün çabaları kısa süre içinde netice verdi ve 1297 sonbaharında Karasungur evvela azil ve ardından da hapsedilirken, ondan boşalan makama Mengü Temür atandı (el-Cezerî, I, s. 339; Ebû'l-Fedâil, 1983, s. 435-6; Safedî, 1998, s. 91; İbn Kesîr, XV, s. 601-3; Makrîzî, 1939, s. 823).

Sultan Laçın'ın 1299'daki hâl ve katline kadar, onun iktidarında tutuklanan diğer bazı emîrler gibi Karasungur'un durumunda da bir değişiklik

olmadı. Ancak onun ve Mengü Temür'ün öldürülmesinin ve en-Nâsır Muhammed'in 1299 yılında ikinci kez tahta çıkışının ardından, diğer pek çok mahpus emîr gibi Karasungur da serbest kaldı. Bu tarihten sonra, görev süreleri tam olarak kaynaklara yansımamışsa da Karasungur'un Baniyas (Banyas) ve es-Subeybe'de görevlendirildiği malumdur. Hama meliki el-Melikü'l-Muzaffer'in 1299'daki ölümünün ardından ise Karasungur aynı yılın Eylül ayında Hama naibi olarak tayin edildi ve şehre gelerek idareyi üstlendi (el-Cezerî, 1998, s. 439; Ebû'l-Fidâ, 1997, s. 379-80; İbn Kesîr, XV, s. 613; Makrîzî, 1998, s. 241).

1299 yılında İlhanlıların Suriye'ye bir sefer düzenlemeleri ve uzun yılların ardından Memlûkleri Vâdî el-Hazindâr Savaşı'nda yenmelerinden sonra Suriye'de bir takım yeni düzenleme ve atamalar yapıldı (savaş hakkında bkz. Uyar, 2012, s. 1-8). Bu sırada, 1300 yılı ortalarında Karasungur da yeniden Halep naipliği görevine getirildi (Ebû'l-Fidâ, 1997, s. 382; Baybars el-Mansûrî, 1998, s. 396). Bu tarihten sonra Karasungur'un Halep naipliği görevi, en-Nâsır Muhammed Kerek'ten yeniden Kahire'ye dönene ve üçüncü kez tahta çıktıktan sonra onu Dimaşk naipliğine atayana kadar devam edecekti (Safedî, 2000, s. 161; İbn Hacer, 1997, s. 148; İbn Tagriberdi, 2002, s. 47-8). Yaklaşık on yıl sürecek bu görevi zarfında Karasungur Moğollarla ilişkilerde, Memlûklerin Moğollara yeniden üstün geldikleri Şakhab Savaşı sürecinde ve ayrıca Ermenilerle münasebetlerde Memlûk Devleti'nin bölgedeki önemli temsilcilerinden biri olmuş ve devletin çıkarlarına hizmet etmişti (bkz. Sağlam, 2017, s. 85-152; Çetin, 2014, s. 51-65; Yiğit, 2015, s. 190-5; Stewart, 2001, s. 136-64; Ayaz, 2007, s. 13).

Karasungur'un erken biyografisiyle ilgili malumatın ardından yeniden 1309 yılındaki gelişmelere, yani Sultan Baybars el-Çaşnigîr ile onun saltanatına karşı Suriye'de oluşan muhalif cephe arasındaki ilişkilere dönebiliriz. Daha önce işaret edildiği üzere, yeni Sultan Kahire'de biat almıştı, ancak Suriye'deki naibler henüz kendisine biat etmemişti ve bunlardan biri de Halep naibi Karasungur'du. Hatta kaynakların verdiği malumat incelendiğinde muhalefetin başını Karasungur'un çektiğini düşünmek mümkün görünüyor. Öyle ki, muhalif emîrlere Sultan Baybars el-Çaşnigîr'in biat talebini çeşitli bahanelerle öteledikten sonra, Halep naibi Karasungur Hama naibi Kıpçak ve Trablus naibi Esendemir'e haber göndererek bu meseleyi görüşmek üzere onların Halep'e gelmesini önerdi. Emîrlere bu teklifi kabul etti ve yanlarına güvendikleri memlûklerinden bazılarını aldılar ve kılık değiştirerek gizlice Halep'e geldiler. Burada yapılan görüşmede mevcut Sultan'a biat etmeyip en-Nâsır Muhammed'e sadık kalacakları hususunda anlaşılabilir ve sonra kendi şehirlerine geri döndüler. Bununla birlikte, Ebû'l-Fidâ, bu aşamada Karasungur'un en-Nâsır Muhammed adına biat almaya başladığını ifade etmektedir (Ebû'l-Fidâ, 1997, s. 397). Bu gelişmelerin hemen ardından Karasungur kendi oğlu Muhammed'i teçhiz edip gizlice Kerek'e gönderdi. Kılık değiştiren Muhammed şehrin girişinde nerden geldiği

sorulduğunda Kahire'den geldiğini söyleyerek şehre girmeyi başardı. Ancak en-Nâsır ile görüşüp konuştuğunda o, hemen “Muhammed” dedi ve onu sesinden tanıdı. Muhammed, en-Nâsır'a bir sultan gibi hürmet ederken en-Nâsır da ona teveccüh gösterip ihsanlarda bulundu. Suriye naiblerine cevaben gönderdiği haberinde ise en-Nâsır, onlara aceleci davranmamalarını ve sabırlı olmalarını tavsiye ediyordu (İbn Tagriberdî, VIII, s. 188, 190-1).

Suriye'deki muhalefet, aleyhinde güçlenirken Sultan Baybars el-Çaşnigîr mevcut naiblere yeniden naib olarak atandıklarına ilişkin taklidler göndererek onları kendine tabii kılmaya çalışıyor (İbn Tagriberdî, VIII, s. 192), bir yandan da Halife el-Müstekfî Billah'tan yeniden biat almak suretiyle iktidarını güçlendireceğini umuyordu (Baybars el-Mansûrî, 1997, s. 199-200; Nuveyrî, XXXII, s. 108-9; İbn Habîb, 1982, s. 17). Muhalif emîrler Sultan'ın taklidlerini şimdilik kabul etmiş gibi göründüler, ancak bu, en-Nâsır Muhammed'in tavsiyesi üzerine zaman kazanmak için uygulanan bir taktikten başka bir şey değildi. Nihayet tüm girişimlerine rağmen, istediği neticeyi alamayan Sultan bu kez en-Nâsır üzerindeki baskıyı arttırmaya ve onun imkânlarını kısıtlamaya yönelik girişimlerde bulundu (Sağlam, 2021, s. 108-10). Ne var ki, bu baskılar da istediği sonucu vermeyecek, bilakis muhalefetin ve muhalif cepheye katılanların artmasına neden olacaktı. Gerilen ilişkiler merkezin en-Nâsır'a karşı asker göndermesine neden olurken, Suriye'deki naiblerden gelen davet mektuplarının da ardından en-Nâsır artık harekete geçmeye karar verdi. Bu sırada Karasungur da bir yandan en-Nâsır yanlısı emîr ve naibleri organize etmeye çalışırken bir yandan da Baybars yanlılarını en-Nâsır'a itaate ve kendisiyle beraber hareket etmeye çağırıyordu (Makrîzî, 1941, s. 61-2). Sonunda, Kasım/Aralık 1309 en-Nâsır Muhammed Kerek'ten yola çıkarak Dımaşk'a doğru harekete geçti. Cemaleddin Akkuş, Karasungur'un Karaboğa adlı bir memlûkunu kandırarak sözde Karasungur'dan gelen ve en-Nâsır'ın geri dönmesi gerektiğini bildiren bir mektupla tuzak kurmaya çalıştı. en-Nâsır Muhammed bu mektubu alınca tereddüde düşüyse de beraberindekiler onu vazgeçirdi ve yola devam etmesi hususunda ısrar ettiler. en-Nâsır Muhammed askerlerin samimi bağlılığı ve sevgisine kani olduktan sonra yoluna devam etti (Ebû'l-Fidâ, 1997, s. 397).

en-Nâsır Muhammed Dımaşk'a doğru ilerlerken bir yandan da onun hareketinden haberdar olan destekçileri Suriye'nin muhtelif yerlerinden Dımaşk'a doğru ilerliyordu. Hatta artık Baybars el-Çaşnigîr'in iktidarından ümitlerini kesen büyük emîrler dahi onu terk edip Dımaşk'a gitmeye başlamışlardı. Nihayet en-Nâsır Muhammed 16 Ocak 1310 tarihinde Dımaşk'a girdi. Şehir onun için çoktan hazırды. Bu sırada Sultan Baybars'ın en büyük destekçilerinden olan Akkûş el-Efrem şehirden kaçmıştı. en-Nâsır Dımaşk'a girdikten sonra el-Efrem kendisine haber göndererek eman diledi. en-Nâsır Muhammed bu talebi kabul etti ve el-Efrem de şehre gelerek ona bağlılığını sundu (Ebû'l-Fidâ, 1997, s. 397-8; İbn Kesîr, XV, s. 73; Makrîzî, 1941, s. 67-8; İbn Tagriberdî, VIII, s. 212-3). Bu bağlılık arzı Baybars el-

Çaşnigîr'in saltanatının artık nihayete erdiğinin erken ama belki de en dramatik ifadelerinden biriydi. Diğer naib ve emîrlere de şehre ulaştıkça en-Nâsır'a biat edip bağlılıklarını bildiriyorlardı. Karasungur'un ise Dımaşk'a gelmek üzere Halep'ten çıktığı haberi ulaştı. Bu sırada Dımaşk'ta hutbe artık en-Nâsır Muhammed adına okunmaya başlamıştı.

Ebû'l-Fidâ, Hama naibi Kıpçak ve Trablus naibi Esendemir Gürcü'nün Ocak ayının 27'sinde ve Halep naibi Karasungur'un da 31'inde askerleriyle birlikte Dımaşk'a ulaştığını haber verirken (Ebû'l-Fidâ, 1997, s. 398), Makrîzî Hıms naibi Temür es-Sâkî'yi de onlarla birlikte zikreder. Hatta kaynaklar Karasungur (Makrîzî'de, *naibler*) geldiği sırada en-Nâsır Muhammed'in atına binerek onu karşılamaya çıktığını, bir araya geldiklerinde atından indiğini ve yürüyüp Karasungur'la uzun uzun birbirlerine sarıldıklarını ifade ederler (Ebû'l-Fedâil, 1985, s. 661-2; Makrîzî, 1941, s. 68). İlaveten en-Nâsır Muhammed'in emîrlere teşekkür ederek onları methettiğini de eklerler (Makrîzî, 1941, s. 68; ayrıca, İbn Kesîr, XVI, s. 73).

en-Nâsır Muhammed için tahtı ele geçirmek meselesi artık yalnızca Dımaşk'tan Kahire'ye gitmesine bağlıydı. Kısa sürede hazırlıklar tamamlandı ve en-Nâsır Muhammed 10 Şubat 1310 tarihinde yola çıktı. Hem ordunun hem de halkın büyük desteğini arakasına almış olan en-Nâsır Muhammed kısa süre içinde Kahire'ye ulaştı, ardından Kal'âtü'l-Cebel'e girdi. Tarihler Mart'ın 5'ini gösterdiğinde o, yeni sultan olarak tekrar tahtına oturmuş ve otuz bir yıl sürecek saltanatı başlamıştı bile.

Sultan en-Nâsır Muhammed'in yeni saltanat dönemi, tabir caize, tüm hızıyla başlayacaktı. Suriye başta olmak üzere derhal yeni atamalar yapıldı. Bu bağlamda Karasungur da Dımaşk naipliğine getirilerek bir anlamda terfi ettirilmiş oldu (Ebû'l-Fidâ, 1997, s. 399; İbn Kesîr, XVI, s. 74; İbn Habîb, 1982, s. 20). Sultan bir yandan bu idari düzenlemeleri yaparken bir yandan da Baybars el-Çaşnigîr ve Sellâr başta olmak üzere vaktiyle kendisini tahakkümleri altında ezen emîrlere ve onların tarafında yer alanların takip ve tutuklanma işine koyulacaktı. Tabii Karasungur'un Dımaşk naipliğine getirilmesi bir takım seslerin yükselmesine de sebep oldu. Özellikle Eşrefiyye memlûkleri "*üstadımız el-Melikü'l-Eşref'i katleden ve kanının izi hâlâ kılıcından çıkmamış bu adam bugün memleketin hâkimi haline geldi*" diyerek, muhtemelen Karasungur'un da bu yeni iktidar ortamında hatırlanmasını istemediği günlere gönderme yapıyorlardı (Makrîzî, 1941, s. 79; Kortantamer, 1993, s. 96).

Zikredilen söylentilerin kendisine haber verilmesinden sonra Karasungur endişelenerek Mısır'dan ayrılma noktasında acele etti. Bu sırada, belki de kaderin bir cilvesi olarak Baybars el-Çaşnigîr'in yakalanması da Karasungur aracılığıyla gerçekleşti. Öyle ki, en-Nâsır Muhammed Kahire'ye yaklaşırken Baybars hazineden alabileceklerini ve ayrıca pek çok atı da beraberine alarak kaçmıştı. Sultan'ın onun peşinden gönderdiği emîrlere

Baybars el-Mansûrî ile Bahadır el-As kısa süre sonra Baybars'ın aldığı hazine ve atlarla geri döndüler. Bu sırada Baybars el-Çaşnigîr eman talep etmiş ve bu talebi de kabul görmüştü. Ancak o yönünü değiştirerek Sahyûn'a gitmeye karar verdi. Ne var ki, Gazze civarında, Dârûm yakınlarındaki el-Ansur denilen yerde bulunduğu sırada tutuklanma kararı Karasungur'a ve Trablus naibi el-Hac Bahadır'a bildirildi. Bu sırada, Dımaşk'ın yeni naibi olarak atanmış olan Karasungur şehre gitmek üzere dönüş yolundaydı. Haber gelir gelmez atına atladı ve emri yerine getirmek üzere harekete geçti. Bahsedilen yerde Baybars'ı yakalayıp tutukladı. Onu geri götürmek üzere yola koyuldu ve Baybars'ı teslim alma göreviyle Kahire'den yola çıkan Esendimir Gürcü ile karşılaşmış tutukluyu ona teslim etti. Baybars el-Çaşnigîr'in bu sıradaki perişan hali Karasungur'u dahi etkilemişti. Karasungur, başlığını yere atıp "*Allah bu dünyaya lanet etsin! şu günü göreceğimize keşke ölseydik*" dedi. Baybars ve beraberindeki tutuklular Kahire'ye götürülürken Karasungur da tekrar Dımaşk'a doğru yola koyuldu (Ebû'l-Fidâ, 1997, s. 400; Baybars el-Mansûrî, 1997, s. 212; Makrîzî, 1941, s. 79-80; İbn Tagriberdî, VIII, s. 218; İbnü'd-Devâdârî, 1960, s. 197 vd)⁴. Nihayet evvela Baybars el-Çaşnigîr ve ardından da Sellâr'ın yakalanıp tutuklanmaları, kısa süre sonra katledilmeleriyle neticelenecekti ki, onların ölümleri, bu süreçtekilerin kesinlikle sonuncuları değildi (bkz. Kanat, 1998, s. 117-8; Sağlam, 2021, s. 125 vd).

Sultan en-Nâsır Muhammed'in üçüncü saltanat döneminin pek çok açıdan yeni bir süreç olduğuna işaret edilmişti. Öyle ki, tahta çıkışının hemen ardından Sultan en-Nâsır Muhammed tam bir intikam ve tasfiye politikası uygulamaya başlamıştı. Daha önceki saltanat dönemlerinde yaşadıkları ve Sultan'ın bunlardan çıkardığı dersler, öyle anlaşılıyor ki, onun üçüncü saltanat dönemini şekillendiriyordu. İlk iki saltanat zamanında kendisiyle ters düşen veya onu bir şekilde baskı altına alan emîrlerin katli veya tasfiyesi anlaşılabilir bir durumken Sultan en-Nâsır, üçüncü kez tahta çıkışına yardımcı olan ve bu süreçte onu destekleyen emîrlerin dahi pek çoğunu saf dışı bırakma noktasında bir tereddüt göstermemişti. Hatta bu dönemde yaşananların ayrıntıları incelendiğinde bazı emîrlerin tasfiyesinin adeta bir bahane üretilerek gerçekleştirildiği ve dolayısıyla da komplo ihtimalleri akla oldukça yakın gelmektedir. Bu tasfiyelerin ayrıntıları çalışmamızın kapsamının ötesinde olmakla birlikte, en-Nâsır Muhammed'in yeniden iktidarını destekleyen, üçüncü saltanatının başında Halep naibi olarak atadığı ve kısa süre sonra da tutuklatacağı Esendimir ile arasında geçen konuşmada söyledikleri, onun düşüncesini ortaya koymasına bakımından iyi bir örnektir. Esendimir tutuklanıp kale zindanına atılınca suçunun ne olduğunun Sultan'a sorulmasını ister. Sultan en-Nâsır ise ona, "*suçun yok, ancak yolculuğun için seni uğurlarken, bana 'Ya Hond! devletinde büyük koç bırakma, kendi*

⁴ Zikredilen kaynakların olaya ilişkin anlatılarında bazı farklılıklar mevcuttur.

memlûklerini yetiştir' diyerek tavsiye vermiştin. Yanımda senden başka büyük koç kalmamıştı" cevabını gönderir (Makrîzî, 1941, s. 94; İbn Tagriberdî, IX, s. 24; Sümer, 1969, s. 79). Bu sözler üçüncü saltanat döneminde Sultan'ın uygulayacağı politikanın da bir beyanı olması bakımında manalıdır ki, eski idarî kadroyu tasfiye ederken kendi memlûklerini yönetici kademedeki istihdamı bu politikanın fiilî karşılığıdır (bu değişim sürecindeki gelişmelerin ayrıntıları için bkz. Amitai, 1990, s. 145-163; Sağlam, 2021, s. 130 vd).

Yukarıda ortaya konulanlar ışığında, Karasungur ile en-Nâsır Muhammed arasında bir yakınlık ve belli ölçüde bir dostluk olduğunu ifade etmek mümkün görünüyor. Hatırlanacak olursa, Karasungur kendi oğlunu riske atma pahasına en-Nâsır Muhammed'in yeniden iktidarı için çaba sarf etmişti. Ancak, öyle görünüyor ki, bu çaba dahi Karasungur için bir imtiyaz sağlanmasını mümkün kılmayacaktı. Gerek kişisel gerekse siyasi anlamda bilinen tüm hayatı ve faaliyetleri göz önüne alındığında, Sultan en-Nâsır Muhammed'in, kendisine herhangi bir şekilde zarar veren veya onun, böyle bir ihtimalden şüphelenmesine dahi sebep olacak faaliyetlerde bulunan birinin eylemlerinin karşılıksız kalmayacağını tahmin etmek güç değildir. Bu ifadeler Sultan'ın tamamıyla intikamcı bir düşünceyle hareket ettiği anlamına gelmiyor. Ancak mevcut kaynaklar ve onun dönemine ilişkin yapılan çalışmalar dolayısıyla malumdur ki, zaman zaman –belki de çoğu insan gibi– intikamcı bir dürtüyle de hareket edebilmekle beraber, Sultan en-Nâsır son derece pragmatist, oldukça şüpheli ve planlı bir yapıya sahipti. Dolayısıyla, geçmişe dönük bir intikam dürtüsü üçüncü saltanatının ilk yıllarındaki radikal kararlarında belli ölçüde tesirli olmuşsa da öyle anlaşılıyor ki, bunların esas amacı iktidarını yeni risklerden, hatta risk ihtimallerinden dahi uzak tutmak ve korumaktı. Dolayısıyla önceki dönemlerin etkili isimlerinden biri olmasının yanında Karasungur, Sultan'ın ağabeyi el-Eşref Halil'in de katilleri arasındaydı. Bu, Sultan en-Nâsır gibi biri için çok fazla risk demektir. Meseleyle alakalı olarak İbn Battûta açıkça şöyle der, "...saltanatı güçlenince, en-Nâsır kardeşinin katillerinin peşine düştü, hem kardeşinin intikamını aldığını göstermek hem de kardeşine yapmaya cesaret ettiklerini kendisine de yapmaya cesaret etmelerinden korktuğu için onları birer birer öldürüyordu" (İbn Battûta, 1987, s. 93).

Karasungur devrik sultanı yakalama görevini yerine getirdikten sonra Dımaşk'a dönmüştü. Ancak bu sırada Sultan en-Nâsır Muhammed Baybars el-Çaşnigîr'i teslim almaya gelen Esendemir'le, Karasungur için de bir emir göndermiş ve *onu da tutuklamaya azmettiğinden* kaleye gelmesini istemişti. Ne var ki, Karasungur bunu fark etmiş ve daha önce görevlendirildiği Suriye'deki bazı Arap kabilelerini tedip işinin aciliyetini bahane ederek Kahire'ye gitmemişti (Makrîzî, 1941, s. 80, 82; İbn Tagriberdî, VIII, s. 219, 222). Bu sırada yapılan tutuklamalar Suriye'deki emîrlerin sıranın kendilerine geleceği korkusuyla iyice huzursuz olmalarına sebep oldu, hatta bunlardan bazıları aralarında, şayet Sultan çağırırsa gitmeme hususunda anlaşmışlardı.

Nihayet bu süreçte yeni atamalar veya görev değişiklikleri de yapılıyordu. Bu kapsamda Esendemir Halep naipliğine atanmıştı. Ne var ki, Sultan en-Nâsır daha fazla beklemeye tahammül edemeden 1311 Mayıs'ının başında Esendemir'i tutuklattı (Ebû'l-Fidâ, 1997, s. 404-5; Makrîzî, 1941, s. 93). Bu tutuklama sıranın kendisine geldiği hususunda artık Karasungur'da şüpheye yer bırakmadı. Karasungur daha önce Halep'te uzun süre görev yaptığı ve orada yaşamayı sevdiği gerekçeleriyle, ancak muhtemelen merkezden olabildiğince uzaklaşmak için yeniden Halep naipliğine atanmayı talep etti. Bu isteği kabul gördü ve atanma taklidi Mayıs'ın sonlarına doğru emîr Seyfeddin Argun aracılığıyla kendisine ulaştırıldı (Ebû'l-Fidâ, 1997, s. 405-6; Ebü'l-Fedâil, 1985, s. 702; İbn Kesîr, XVI, s. 86-7). Karasungur, Seyfeddin Argun refakatinde Halep'e gitmek üzere yola çıktı. Ne var ki, tutuklanma endişesi artık o boyutlara ulaşmıştı ki, Halep'teki birliklerin kendisini derdest edeceği vehmine kapıldı. Ancak Seyfeddin Argun onu teskin ettikten sonra yola devam ettiler ve Haziran'ın başında Halep'e ulaştılar (Ebû'l-Fidâ, 1997, s. 406; Makrîzî, 1941, s. 100).

Görev yerini değiştirerek Halep'e geçmesine rağmen, Karasungur kapıldığı tutuklanma endişesinden kurtulamıyordu. Tabii Sultan en-Nâsır'ın diğer emîrleri tutuklamaya devam edişi bu endişelerin yersiz olmadığını gösteriyordu. Karasungur yeni bir çözüm bulmak amacıyla, Halep'teki daha önceki uzun süreli görevi dolayısıyla zaten tanıdığı Bedevî liderlerden Süleyman b. Muhenna ve kardeşi Musa ile yakınlaştı. Hediyeleşmelerin ardından taraflar iyice dost oldu. Sonunda İbn Muhenna Halep'e geldi ve bir süre Karasungur'un yanında kaldı. Bu sırada Sultan haber göndererek Muhenna'nın onu tutuklamasını istediye de o, bunu kabul etmedi. Muhenna'nın kızgınlığına bakılırsa bu gelişmeden Karasungur'u da haberdar etti ve sonrasında Karasungur hacca gitmek için Sultan'dan izin istedi. Sultan izin verdiği gibi, yolculuğu için Karasungur'a para ve ayrıca hediyeler gönderdi. Onun yokluğunda yerine vekâlet etmesi için de emîr Karatay görevlendirildi. Karasungur memlûklerinden bazılarını şehirde bırakarak ve yaklaşık dört yüz tanesini de beraberine alarak Şubat ayının 20'lerinde Halep'ten ayrıldı (Ebû'l-Fidâ, 1997, s. 406; Makrîzî, 1941, s. 108; İbn Tagriberdî, IX, s. 27). Bu noktada bazı kaynaklarda, Sultan'ın Karasungur'un yolunu kesmeleri için Gazze, Dımaşk ve Kerek naipleri ve bedevîlerden Benû Ukbe'ye haber gönderdiğine, ayrıca beş yüz kişilik bir memlûk birliğini de onu yakalamak üzere Hicaz'a sevk ettiğine ilişkin haberlerin Karasungur'a ulaştırıldığı kayıtlıdır. Bu haberlerle birlikte Karasungur için bir de uyarı vardı, "*Kabe'nin örtüsüne yapışsan bile, seni alacaklar. Canını kurtarmaya bak!*" (İbnü'd-Devâdârî, 1960, s. 219; Kortantamer, 1993, s. 96-7). Ancak diğer bazı kaynaklar ise bu haberlerin asılsız olmasına rağmen, Karasungur'u endişeye sevk ettiğini ve beraberindekilerin de bu haberlere itimat ederek Karasungur'u uyarması üzerine onun Hicaz'a gitmekten vazgeçtiğini bildirir (Baybars el-Mansûrî, 1997, s. 235; Ebû'l-Fidâ, 1997, s. 406-7). Bu sırada,

menzile doğru belli bir mesafe katetmiş olan Karasungur hacca gitmekten vazgeçerek ez-Zizâ'dan geri döndü. Hızlı şekilde Halep'e yönelen Karasungur şehrin önlerine kadar geldi. Ancak bu sırada Kahire'den, şehrin idaresine vekâlet eden emîr Karatay'a haber gelmiş ve Karasungur geri döndüğünde onu şehre almaması bildirilmişti (Makrîzî, 1941, s. 108). Baybars el-Mansûrî'ye göre ise o izinle gittiği, ancak izinsiz şekilde geri döndüğü için şehre girişine müsaade edilmemişti (Baybars el-Mansûrî, 1997, s. 236). Aynı zamanda Karasungur'un şehirdeki memlûklerinin de dışarı çıkışına izin verilmedi. Bunun üzerine Karasungur durumu Muhenna'ya bildirdi. Muhenna ise emîr Karatay'a haber göndererek şayet Karasungur'a ait olanları vermezse şehre saldıracağını haber verdi (Makrîzî, 1941, s. 108). Bu sayede Karasungur mallarını aldı⁵. Bununla birlikte, tehditten korkan emîr Karatay durumu Kahire'ye bildirdi ve Karasungur'un mallarından birazını Halep'te bulunan [Karasungur'un] oğlu emîr İzzeddin Ferec ile Mısır'a gönderdi. Sultan en-Nâsır onu ve kardeşi emîr Ali'yi oldukça iyi karşıladı ve onlar Kahire'de kaldı. Karasungur ise bu sırada Halep'ten ayrılarak Muhenna'nın yanına gitmişti (Makrîzî, 1941, s. 108-9; İbn Tagriberdi, IX, s. 27-8; ayrıca bkz. İbnü'd-Devâdârî, 1960, s. 221-2).

Muhenna, Karasungur'u son derece iyi karşıladı ve ağırladı. Ayrıca Sultan'a bir mektup yazarak durum hakkında bilgi verdi ve Karasungur'un Hicaz'a takatsizliği dolayısıyla gidemediğini ilettili. Muhenna ve (Sultan nezdinde muhterem bir kişi olan) annesinin aracılığı dolayısıyla Sultan en-Nâsır, Karasungur'un affedildiğini ve istediği yerde naib olarak görevlendirileceğini bildirdi (Makrîzî, 1941, s. 109). Bir başka habere göreyse Sultan en-Nâsır Muhammed Karasungur'a bir mektup göndererek kendisinin büyük emirlerden olduğunu, nasıl olur da cahillerin ve düşmanların sözlerine kandığını, bu safatalara aldırış etmeyerek Halep'e dönmesini tavsiye ediyordu (İbnü'd-Devâdârî, 1960, s. 223; Baybars el-Mansûrî, 1997, s. 236; Ebû'l-Fidâ, 1997, s. 406-7). Ancak bu sırada Sultan evvela Hüsameddin Kara Laçın komutasındaki bir birliği, onların ardından ise bir ikincisini teçhiz ederek Suriye'ye gönderdi (Ebû'l-Fidâ, 1997, s. 406; Makrîzî, 1941, s. 109).

Sultan en-Nâsır Muhammed ve Karasungur arasındaki bu güvensiz ilişki ve haberleşmeler devam ederken Karasungur'un casuslarından güvercinler aracılığıyla bir istihbarat ulaştırıldı⁶. Buna göre, Halep'e döndüğü anda Kara Laçın ve aynı vazifeyle görevlendirilen Toktay'ın, askerlerle birlikte Karasungur'a hücumunun emredildiği ve Esendermir'den feci bir şekilde alıkonulacağı bildiriliyordu (İbnü'd-Devâdârî, 1960, s. 223). Durumun

⁵ İbn Battûta'ya göre, Muhenna yaklaşık yirmi beş bin adamıyla gelmiş, şehrin kapısını kırarak Halep'e zorla girmiş ve malları bu şekilde almıştı (bkz. İbn Battûta, 1987, s. 94).

⁶ Ortaçağ Türk-İslâm devletlerinde güvercinlerin haberleşme aracı kullanımı hakkındaki bir çalışma için bkz. (Özbek, 2018b, s. 18-42).

farkında olan Karasungur ve Muhenna muhtemelen zaman kazanmak adına Sultan'a hem teşekkür etme hem de Serhad'da naiplik talebi bahanesiyle yeni bir haber gönderdi. Ayrıca Karasungur Halep'te kalan diğer mallarını da talep ediyordu. Sultan en-Nâsır bu talebi de kabul edip yeni bir taklîd gönderdi (Makrîzî, 1941, s. 109-10; İbn Tagriberdî, IX, s. 28). Kuvvetle muhtemel artık Memlûk ülkesinden tamamen kaçış için hazırlık yapan Karasungur bu sayede Halep'te kalan diğer mallarını da almayı başararak durumunu biraz daha kuvvetlendirdi.

Aynı süreçte Trablus naibi⁷ olan (Makrîzî, 1941, s. 109; İbn Tagriberdî, IX, s. 28) Cemaleddin Akkuş el-Efrem kuvvetle muhtemel Karasungur gibi tutuklanacaklar listesinde olduğunun farkındaydı. Karasungur ona haber göndererek kendisine katılmaya davet etti. el-Efrem buna olumlu yanıt verdiği gibi, Dımaşk'ta bulunan damadı İzzeddin Aydemir ez-Zeredkâş'a haber göndererek kendilerine ve Karasungur'a katılacak kimseler varsa bulmasını söyledi (Makrîzî, 1941, s. 109-10). Ebû'l-Fidâ'ya göreyse el-Efrem ve İzzeddin zaten bir isyan niyetindeydi ve harekete geçmişlerdi, ancak istedikleri düzeyde destek bulamıyorlardı (Ebû'l-Fidâ, 1997, s. 408). İşaret edilen haberleşmenin ardından taraflar bir araya geldiler ve içinde buldukları çıkmaz üzerine münakaşa ettiler. el-Efrem, Sultan'ın yakaladığı huşdaşlarına yapılan işkencelere dair habercilerden duyduklarına inanmadığını söylüyordu. Ayrıca Suriye'ye gönderilen askerlerin de tek amacının kendilerini yakalamak olduğundan emindi (İbnü'd-Devâdârî, 1960, s. 226). Tüm bunlar, şayet bu askerlerin ellerine düşerlerse duymaya dahi tahammül edemedikleri işkencelerin kendilerine uygulanacağı anlamına geliyordu. Dolayısıyla da geriye tek bir çare kalmıştı, kaçmak.

Akkuş el-Efrem, Karasungur ile buluşmaya giderken beraberinde beş tablâne emîri, altı tane onlar emîri ve bir grup da Türkmen vardı. Ardından ez-Zeredkâş da Dımaşk valisi emîr Balabân ed-Dımaşkî ve Baybars el-Hüsâmî ile onlara katıldı (Makrîzî, 1941, s. 110-1; İbn Tagriberdî, IX, s. 28). Bu katılımların ardından Muhenna'dan ayrılan grup yola koyuldu. 1312 yılının Nisan sonu ve Mayıs başı civarında grup yoldaydı. Memlûk emîr ve askerlerinden mürekkep bir birlik ise onları takip etmek üzere peşlerine düştü. Birlik Selemiye üzerinden er-Rahbe'ye kadar takibe devam etti, ancak yetişemediler. Grubun beraberindeki Türkmenler ve memlûklerden bazıları er-Rahbe'de gruptan ayrıldı. Bu sırada hem Karasungur hem de el-Efrem oğulları ve haremelerini Kahire'ye gönderdiler. Sultan en-Nâsır'a layıkıyla hürmet etmeleri ve yer öpmelerini tavsiye ederken, onun meselesinin kendileriyle olduğunu ve onlara bir şey yapmayacağından emin olduklarını söylemişlerdi ki, gerçekten Kahire'ye vardıklarında Sultan onları son derece iyi karşılayacaktı (Makrîzî, 1941, s. 115; Baybars el-Mansûrî, 1997, s. 236-7).

⁷ Ebû'l-Fidâ'da "*naibü's-saltana bi'l-fütuhât*" olarak geçiyor (Ebû'l-Fidâ, 1997, s. 408).

Karasungur ve beraberindekiler ise er-Rahbe'yi geçip Mardin yönünde ilerlerken artık Fırat geride kalmıştı. Bu aynı zamanda takipteki birliğin, peşlerini bırakmak durumunda kalacağı anlamına geliyordu ki, nitekim öyle de oldu (Ebû'l-Fidâ, 1997, s. 408-9).

Yoluna devam eden grup Mardin'e vardığında gelişleri Hudâbende'ye⁸ (Olcaytu Han) bildirildi. Olcaytu Han onları karşılamak üzere bazı Moğol ileri gelenlerini ve hizmetlerinde bulunmak üzere de görevliler tayin etti. Ayrıca bir eman göndererek can ve mal güvenliklerini teminat altına aldığı gibi, günlük tahsisatlarına kadar her ihtiyaçlarını düşünmüş ve teminini emretmişti (Safedî, 1998, s. 95). Refakatçileriyle birlikte grup önce Bağdat'a gitti, burada üç gün kaldıktan sonra ordugâha yöneldiler. Özellikle Bağdat'a gelişleri ve burada ağırınma süreçleri tam bir şölen havasında geçti (İbnü'd-Devâdârî, 1960, s. 230). Daha sonra İlhan'ın yanına varmak üzere yola koyuldular. Memlûk kaynakları Karasungur ve beraberindeki heyetin Ordu'ya (*ordugâh*) yaklaştıklarında Olcaytu Han'ın onları karşılamaya çıktığını söylüyorsa da (İbnü'd-Devâdârî, 1960, s. 231; Makrîzî, 1941, s. 115; İbn Tagriberdî, IX, s. 29), Kâşânî 1312 yılının 3 Temmuz'unda Sultâniye'ye vardıklarını, üç gün sonra Olcaytu Han'ın huzuruna çıktıklarını ve hediyeler takdim ettiklerini bildirmektedir (Kâşânî, 1391, s. 141). Olcaytu Han son derece iyi karşıladığı ve ağırladığı emirler için otağ kurdurdu ve onlara ikramlarda bulundu. Karasungur ve el-Efrem ise uğradıkları zulmü anlatmakla beraber İlhan'ı Suriye üzerine yürümeye teşvik ediyor hatta, burayı savaşız dahi ele geçirme vaatlerinde bulunuyorlardı. İlhan onların hallerine *acıdığı* için Karasungur'a Merâga'yı, Akkuş el-Efrem'e Hemedân'ı ve ez-Zeredkâş'a da Nihavend'i iktâ etti ve onlar buralarda kaldı (Kâşânî, 1391, s. 142; Makrîzî, 1941, s. 115; İbn Hacer, 1997, s. 148; İbn Tagriberdî, IX, s. 29). Bununla birlikte, Olcaytu Han siyahtan nefret ettiği için Karasungur'un adını değiştirerek ona Aksungur adını verdi (Kâşânî, 1391, s. 141; İbn Hacer, 1997, s. 148).

Memlûk emîrlerinin İlhanlı ülkesine sığınmasının üzerinden çok geçmemişti ki, Memlûklerin müttefiki Altın Orda tarafından onlar hakkında bir şikâyet geldi. İbnü'd-Devâdârî, Ekim 1313'te Tokta Han⁹ ve Olcaytu Han'ın kuvvetleri arasında, neredeyse sürekli hareketli Altın Orda – İlhanlı sınırında yeni bir savaşın daha yapıldığını ve İlhanlıların galip geldiğini bildirmektedir. Altın Orda tarafına göre, bu mağlubiyetin asıl sebeplerinden birisi de Memlûk emîrleriydi. Bu durum Tokta Han'a haber verildiğinde son derece canı sıkıldı. Ardından bir elçilik heyeti hazırlandı ve Kahire'ye gönderildi. Heyettekiler gelip huzura çıktıklarında Karasungur ve beraberindekilerin yaptıklarından şikâyet etti ve hatta onlar olmasaydı

⁸ Bu isimlendirmeye alakalı olarak bkz. (Uyar, 2016, s. 595-604).

⁹ Tokta Han'ın ölümüyle alakalı 1312 ve 1313 tarihleri zikredilmekte olup bu hususta tam bir mutabakat yoktur. İlgili olarak bkz. Uzun, 2001, s. 754, dipnot 119.

İlhanlıları helak edeceklerini söylediler. Elçiler diğer bir takım meselelerin görüşülmesinden sonra ülkelerine geri döndüler (bkz. İbnü'd-Devâdârî, 1960, s. 279, 280-81).

Karasungur ve beraberindekilerin İlhanlı ülkesine kaçışlarından sonra kaynakların onlar hakkında verdiği malumat tabii olarak azalır. Ancak bu kaçış aynı zamanda onların devletlerarası bir mesele haline geliş sürecinin ve özellikle Karasungur'u hedefleyen bir fedâi akınının başlangıcı olacaktı. Sultan en-Nâsır Muhammed ise Karasungur ile ilişkileri veya ona meylettikleri bahanesiyle bazı yeni tutuklamalar yaptı (bkz. Sağlam, 2021, s. 144-5). Daha sonraki bitip tükenmeyen girişimlerinden de anlaşıldığı kadarıyla Sultan'ın, Karasungur'u elinden kaçırmamasının öfkesi dinmiyordu.

İşaret edildiği üzere, bu yeni aşamada Sultan en-Nâsır amacına fedailer aracılığıyla ulaşmaya çalışacaktı. Onun İsmâîlî fedailerle ilişkisinin son derece yakın ve güçlü olduğunu düşünmek için yeterli veri mevcut gibi görünüyor. Özellikle İbn Battûta'nın, 1326 yılı civarında Masyaf başta olmak üzere civardaki İsmâîlî kalelerini ziyareti bağlamında şu ifadeleri dikkat çekicidir: *"fedâiler el-Melikü'n-Nâsır'ın oklarıdır. Irak ve başka yerlerdeki hasımlarından kim ona düşmanlık ederse Sultan onu fedâilerle vurur..."* (İbn Battûta, 1987, s. 93). Bu fedailerin tüm girişimleri kaynaklara yansımış değildir veya var olan ilgili malumat bir takım boşluklar içermektedir ki, işin doğası gereği bu son derece anlaşılırdır. Yine de mevcut veri Sultan en-Nâsır'ın bir an bile Karasungur'un peşini bırakma niyetinde olmadığını ifade etmek için kâfi düzeydedir.

Tam tarihi net değilse de Karasungur ve yanındakilerin İlhanlı ülkesine kaçışının üzerinden biraz vakit geçtikten sonra, onların kalışlarının uzaması Sultan'ın oldukça canını sıktı. O, Yûnus adlı bir taciri çağırarak ona altın verdi ve Tebriz'e gitmesini, orada bir süre kalarak çevre edinmesini, ardından da fedâiler geldiğinde onlara güvenli bir yer temin etmesini söyledi. Vakit geldiğinde fedâilerden biri Akkuş el-Efrem'i diğeri ise Karasungur'u öldürmek üzere harekete geçti. Akkuş el-Efrem için gönderilen fedâi onu yaralamayı başardıysa da öldüremedi. Ancak kendisi yakalanarak hemen orada katledildi. Karasungur için gönderilen ise korktu ve planı uygulamaya koyamadı. Bu girişimin yarattığı tedirginlik yüzünden Karasungur ve hatta İlhanlı Emîr Çoban ve vezir Ali Şah tedbir amaçlı olarak sürekli yer değiştirmeye başladı ve güvenlik önlemlerini arttırdılar (Ebü'l-Fedâil, 1973, s. 108-9; Makrîzî, 1958, s. 554; Kortantamer, 1993, s. 99-100).

Doğrudan Karasungur'la alakalı olmasa da Bağdat'ta ve İlhanlı ülkesinin farklı yerlerindeki suikastlara dair haberler (bkz. Melville, 1996, s. 249-51) zaten bu konuda artan tedirginliği daha da tırmandırıyordu. Gelen haberlerin ardından arttırılan tedbirlere rağmen, Suriye'den gelerek ülkeye

giren fedâîler 1 Temmuz 1314 günü Sultâniye’de Karasungur’u¹⁰ bıçakladı ve onu bacağından yaraladılar. Çok yaklaşımlarına rağmen, yine amaçlarına ulaşamamışlardı. Karasungur tedavisinin ardından iyileşti ve yeniden at binebildi. Fedâîlerden biri öldürülürken diğeri kaçmayı başardı. Bu gelişmenin üzerine, Tebriz’deki Araplardan bir grup katledildi (Kâşânî, 1391, s. 166; Ebû’l-Fedâîl, 1985, s. 747-8).

1315 yılına gelindiğinde, kaynaklar Karasungur’un adını bu kez başka bir vesileyle zikreder. Öyle ki, yine Karasungur’a suikast için Masyaf’tan gönderilen fedailerden bir grup, Mendûh adındaki bir Kürt reisi tarafından açığa çıkarılmış ve bunların bazıları yakalanmıştı. Bu şahıs zikredilen yılda Emîr Çoban adına vergi toplamak üzere Malatya’ya gönderilmişti. Bununla birlikte, şehrin bu sıradaki naibi Mizâmîr, Menduh’un Malatya naibliğini kendisinden almasından endişe ediyordu. O, Sultan en-Nâsır’la yazışmış, hatta şehrin memlûk askerine teslimini görüşmüşlerdi. Nihayet Memlûk ordusu sefere çıktı ve şehri kuşattı. Bu sırada Menduh yakalandı, ancak kısa süre sonra kaçmayı başardı. (Makrîzî, 1941, s. 143; Ebû’l-Fidâ, 1997, s. 418-22; Çetin, 2009, s. 53). Malatya üzerine düzenlenen bu seferin arkasında yatan sebebi bütünüyle Karasungur’la ilişkilendirmek çok makul değilse de bunun Sultan’ı teşvik eden hususlardan biri olduğunu ifade etmek mümkün görünüyor.

1315 yılının son günlerinde, Bağdat’ta bulunduğu sırada Karasungur’a yeni bir fedâî saldırısı oldu. Bu kez o, yara almadan kurtuldu, ancak fedâî yine katledildi (Ebû’l-Fidâ, 1997, s. 421-2; İbn Kesîr, XVI, s. 112). 1316 yılının ilk aylarında, Kâşânî’ye göre, Sultan en-Nâsır Muhammed’den yeni bir hamle geldi. Buna göre, Sultan en-Nâsır, Mısır sultanının (yani kendisinin) öldüğü ve onun yerine Karasungur’un oğlunun geçtiğine dair dedikodular yayarak İlhanlı ülkesinde işini bitiremediği Karasungur’u tuzağa çekemeye, yani ülkeye geri dönmesini sağlamaya çalışmıştı (Kâşânî, 1391, s. 200; Melville, 1996, s. 252, 261). Ancak bu girişim de başarısız oldu.

Olcaytu Han’ın ölümünün ardından Ebû Said Bahadır 1317 yılında İlhanlı tahtına geçti. Malum olduğu üzere, onun İlhan oluşundan kısa süre sonra, Memlûk – İlhanlı ilişkileri köklü bir değişime uğrayacaktı. Neredeyse atmış yıllık düşmanlığın ardından taraflar arasında bir barış ihtimali gündeme geldi ve buna yönelik müzakereler başladı. Ancak Sultan en-Nâsır barışın konuşulduğu bir zamanda dahi İlhanlı ülkesine ardı ardına fedâîler göndermekten vazgeçmedi. Söz konusu barış görüşmelerinin evveliyatı olmakla beraber, bunların daha ciddi bir zemin kazanması 1320 yılını bulmuş, barışın her iki tarafça akdi ise ancak 1323 yılında gerçekleşmişti. Bu süreçte, Sultan ile son derece yakın olan ve onun memlûk tacirliğini yapan Mecdüddin

¹⁰ Kâşânî’de *Aksungur* (Kâşânî, 1391, s. 166).

es-Sellâmî aynı zamanda taraflar arasındaki barış müzakerelerini yürüten kişiydi. Ne var ki, Sultan en-Nâsır bunu da bir fırsata çevirmeye çalıştı. es-Sellâmî'yi çağırarak onun aynı zamanda İlhanlı ülkesindeki gözü olmasını ve fedâîlerin durumunu takip etmesini istedi. es-Sellâmî'yi görevlendirip İlhanlı ülkesine gönderdikten kısa süre sonra Masyaf kalesinden istediği dört fedâîyi de onun ardından gönderdi. 1320'nin ilk aylarında, bu dört fedaiden üçü Tebriz'e girdiği sırada yakalandı, fakat Sultan'ın es-Sellâmî'ye yazdığı mektubu üzerinde taşıyan fedâî kaçmayı başarmıştı. Bu grubu takip eden ikinci bir fedai grubu daha, kısa süre içinde geldi. Bunlardan bir tanesi, at üstünde bir nehri geçtiği sırada Karasungur'a saldırdı. Atın ürkmesi sayesinde fedainin dengesi kayboldu ve düşerken atı yaraladı. Karasungur bir kez daha yara almadan kurtulmayı başardı (Ebû'l-Fedâil, 1973, s. 109-10; Makrîzî, 1958, s. 556; Kortantamer, 1993, s. 100-1).

Ardı ardına gelen fedâî saldırılarının yalnızca Karasungur'u değil, aslında Ebû Said Han, Emîr Çoban ve Ali Şah'ı hedeflediğine ilişkin söylentiler çok geçmeden etrafa yayılmıştı. Bir habere göre Ebû Said Han yaklaşık on gün çadırından çıkamamıştı. Artan huzursuzluk yüzünden Emîr Çoban, es-Sellâmî'yi çağırdı ve şöyle dedi: “*Sen! Kalkıp buraya hediyelerle geliyorsun ve Mısır hâkimiyle müttefik olmamızı istiyorsun, herhalde fedâîler ve İsmâîliler katledene kadar bizi kandırmaya devam edeceksin*” (Makrîzî, 1941, s. 207). Ardından İlhanlı tarafı bir heyet tertip etti ve yine es-Sellâmî'nin liderliğinde Kahire'ye gönderdi. İlhanlılar eğer barış yapılacaksa bu fedâî meselesinin artık bir son bulmasını istiyordu.

Sultan en-Nâsır'ın Karasungur'u öldürtmeye yönelik çabaları devam ederken 720 (1320/1321) yılında karşı hamle geldi. Kahire'de, halktan bazıları garip görümlü birileri hakkında şikâyette bulundu. Kahire valisi yaptığı tetkikat neticesinde bunların ikisini yakaladı, ancak diğer ikisi kaçtı. Karasungur'un Sultan'ı öldürmek üzere gönderdiği fedâîler oldukları anlaşılınca katledildiler. Sultan meydana indiğinde insanların sokaklarda oturması yasaklandı ve Sultan atıyla geçerken halkın evlerine kapanması emredildi (Makrîzî, 1941, s. 208-9). Anlaşılan o ki, Sultan en-Nâsır'ın karşı tarafa yaşattığı korku bu kez kendi payına düşmüştü.

Mecdüddin es-Sellâmî başkanlığındaki heyet hediyelerle birlikte 1321 yılının Şubat ayında Kahire'ye vardı (Ebû'l-Fidâ, 1997, s. 435). Taraflar arasındaki müstakbel antlaşmanın şartları artık şekilleniyordu. Karasungur meselesi artık öyle bir noktaya ulaşmıştı ki, altı şartlı anlaşmanın maddelerinden biri fedâîler, biri karşı tarafa sığınanlar ve bir diğeri de doğrudan Karasungur'un istenilmemesiyle alakalıydı (bkz. Melville, 1996, s. 253-4). Müzakereler bir süre daha devam edecekti.

Devam eden müzakereler de Sultan en-Nâsır'ı durduramamıştı. Bu sırada es-Sellâmî, Sultan'ın daimi görevlisi olarak İlhanlı ülkesine tayin edilmişti. Daha önce ülkeye giren fedâîlerden biri (muhtemelen 1323 yılı)

Ramazan Bayramı'na kadar karargâhta saklanmayı başardı. İleri gelenler ve naipler İlhan'a ve Çoban'a bayram ziyaretinde bulundular. Bu tebrik meclisine es-Sellâmî ve Karasungur da katılmıştı. Onların ardından ziyaretçiler Vezir Ali Şah'ın ikametgâhına gittiler. Orada meclis devam ederken es-Sellâmî bir haberciyle fedâîye haber gönderdi ve o da gelerek pusuya yattı. Meclis tamamlanıp misafirler ayaklandığında Karasungur çıkışa doğru yöneldi. Haberciden uyarı geldi ve ilk çıkan kişinin Karasungur olacağını ve üzerinde kırmızı bir kıyafet bulunduğunu ona söyledi. Dolayısıyla artık her şey hazır ve Karasungur adım adım ölüme doğru gidiyordu. Tam bu esnada Vezir Ali Şah bir şey söylemek için Karasungur'u geri çağırıldı. Aynı meclise katılan ve üzerinde Karasungur'un kine benzer kırmızı bir hil'at bulunan talihsiz bir naib kapıdan ilk çıkan kişi oldu. Fedâî onu acımasızca katletti, kendisi ise kaçamadan yakalandı. Bu olayın ardından bir sorgulama yapıldıysa da fedâînin hiçbir şey söylememesi sayesinde es-Sellâmî tabir caizse paçayı kurtardı. Ancak fedâî için durum aynı değildi. Emîr Çoban'ın, öldürmek istediği kişiler için bakıp beslediği büyük siyah bir köpeği vardı. Parçalaması için fedâîyi köpeğin önüne attılar. Ancak fedâî can havliyle öyle bir bağırarak ki, köpek ürkererek geri çekildi. Bunun üzerine, fedâînin elleri bağlandı, bağırmasın diye de ağzına bir şeyler sıkıştırıldı ve tekrar köpeğin önüne atıldı. Köpek bu kez onu parçalayarak yedi. Fedâî ve katlettiği naip değilse de Karasungur yine son derece şanslıydı (Ebü'l-Fedâîl, 1973, s. 109-10; Kortantamer, 1993, s. 102-3).

Karasungur'a karşı bilinen son suikast girişimi yine bir bayram zamanında gerçekleşti. (Muhtemelen 1326 yılının) Kurban Bayramı'nda devlet erkânı Ebû Said Han'ın çadırında bayram ziyaretinde bulunmuş ve ziyafete katılmıştı. es-Sellâmî yine oradaydı ve bir süre sonra Karasungur geldiği sırada bir kaos çıktı. Ne olduğu tam olarak anlaşılamamıştı. Ebû Said Han çadırından çıktı. Fedâî, Karasungur'un üzerine atılmış ve onu bıçaklamak üzereydi, hamlesini yaptı ancak son anda Karasungur'un yan dönmesiyle bıçak yere saplandı. Sonrasında ise beraberindekiler fedâîyi katlettiler. Karasungur dehşete düşmüş, beti benzi atmıştı. Olayın ardından yapılan soruşturma sırasında es-Sellâmî ve beraberindekiler Emîr Çoban'ın huzuruna götürüldü. Çoban onlara çok kızıp azarladı, hatta tutuklanmalarını emrettiyse de olayla ilgileri olmadığını düşündüğünden Karasungur, Çoban ile konuşarak emrin geri almasını sağladı (Ebü'l-Fedâîl, 1973, s. 111-12; Kortantamer, 1993, s. 103-4; Melville, 1996, s. 257).

1323 yılı barışına rağmen, iki devlet arasında bu gelişmeler olurken İlhanlılar yeni bir iç krizle karşılaşacaktı. Malum ve meşhur olduğu üzere, Ebû Said Han'ın Bağdat Hatun aşkı, uzun süreden beri devleti yöneten ve Han'ı bir anlamda etkisi altında bulunduran Emîr Çoban ve oğulları ile yaşanan iktidar krizinin patlak vermesine sebep oldu (bkz. Uzunçarşılı, 1967, s. 601-646). Ardından Ebû Said Han bu rakiplerini birer birer ortadan kaldırmaya başladı ve evvela Emîr Çoban katledildi. Anadolu valisi olan oğlu Timurtaş

sıranın kendisine geleceğinin farkında olarak bir çare aradı ve yazışmaların ardından Memlûklere iltica etti (Ocak 1328). Timurtaş'ın aleyhindeki diğer bazı gelişmelerin (Uzunçarşılı, 1967, s. 636-37) yanı sıra İlhanlı heyeti Timurtaş'a karşılık Karasungur'un iadesini vadetti. Bu, Sultan en-Nâsır'ın hayır diyemeyeceği bir teklifti. Nihayet aleyhindeki diğer bazı gelişmelerle birlikte, bu teklif çok geçmeden Timurtaş'ın sonunu getirdi. O, bir süre önce hapsedildiği yerden çıkartılarak İlhanlı elçilerinin huzurunda öldürüldü. Kesik başı Ebû Said Han'a gönderildi ve arkasından Sultan en-Nâsır derhal İlhan'a haber yollayarak kendisinin, üzerine düşeni yaptığını ve sıranın onda olduğunu söyledi (Makrîzî, 1941, s. 295-99; Ebû'l-Fidâ, 1997, s. 447-8; Uzunçarşılı, 1967, s. 638-9).

Tüm girişimlerine rağmen, Sultan en-Nâsır Muhammed Karasungur'u öldürmeyi başaramadı. O, Timurtaş'ın kesik başını Ebû Said Han'a gönderdikten sonra aynı şekilde Karasungur'un kendisine teslim edilmesini bekliyordu. Ancak bu sırada aynı yılın (1328) sonlarına doğru Karasungur'un eceliyle öldüğü haberi Kahire'ye geldi. Tarihler doğruysa o, 4 Eylül 1328'de¹¹, Merâğa'da bulunduğu sırada dizanteriden ölmüştü (Ebû'l-Fedâil, 1973, s. 112-3; İbnü'd-Devâdârî, 1960, s. 349; İbn Hacer, 1997, s. 148; İbn Tagrıberdi, 2002, s. 48; İbn Kesîr, XVI, s. 216; Makrîzî, 1958, s. 554). Makrîzî'nin kaydına göre, ölümünün haberi 17 Eylül'de Kahire'ye ulaşmış (Makrîzî, 1941, s. 305; Makrîzî, 1998, s. 243) ve Sultan en-Nâsır Muhammed onun ölüm haberini aldığı anda "*Vallahi, onun kılıcımın altında ölmesini, bunu yapabilmeyi ve bu amacıma ulaşmayı çok istiyordum, ancak bu adam erişilmez idi ve Allah ona yatağında ölmeyi nasip etti*" diyerek hayıflanmıştı (Ebû'l-Fedâil, 1973, s. 113; Makrîzî, 1958, s. 554; Kortantamer, 1993, s. 105).

Kaynaklar Karasungur'un son derece cesur, azametli, sevilen, dürüst, akıllı, bilgili, tedbirli, kurnaz ve oldukça varlıklı biri olduğunu, ayrıca pek çok mülkünün bulunduğunu ifade ederler. İlhanlılara sığındıktan sonra, burada talebi üzerine Olcaytu Han onu han soyundan bir hatun¹² ile evlendirmişti. Karasungur sevilen bir kişi olması hasebiyle onu metheden şiirler yazılmış olup bunlar kaynaklarda mevcuttur. Bununla birlikte, o, Kahire'de Babü'n-Nasr yakınında çok güzel bir medrese (el-Medresetü'l-Karasunguriyye) de yaptırmıştı. Kaçarak İlhanlılara sığındığında vakıfları hariç olmak üzere mülklerine el konulmuş olmakla beraber, ölümünden sonra bunların tamamı veya büyük bir kısmı evladına iade edilmişti (İbn Kesîr, XVI, s. 216, 221;

¹¹ Karasungur'un ölümüyle alakalı olarak 741 (1340/1341) tarihi de çok sınırlı şekilde zikredilmiştir. Ancak kaynakların genelinde verilen malumat ve 1328'den sonra Karasungur'a dair haberlerin kesilmesi dikkate alındığında bu tarihin doğru olduğunu düşünmek makul görünüyor. Yine de bu noktaya işaret eden bir tartışma için bkz. (Little, 1970, s. 110-11).

¹² Bu hatun ile ilgili olarak İbn Kesîr onun "Hülâgü'nün kızı"; Safedî, "*Abaka'nın kızı*"; İbn Hacer ise "*Kutlu Şah'ın kızı*" olduğunu ifade ediyor (İbn Kesîr, XVI, s. 216; Safedî, 1998, s. 100; İbn Hacer, 1997, s. 148).

Makrîzî, 1998, s. 240; İbn Tagriberdi, 2002, s. 48; el-Halebî, 2018, s. 1892-3; et-Tabbâh, 1988, 296-8).

Karasungur’u öldürmek için gönderilen fedâî sayısı tam olarak bilinmiyor ki, bunun bilinmesi de çok mümkün değildir. Ancak Karasungur dolayısıyla yakalanıp öldürülen veya ona saldırdıktan sonra anında katledilen fedâîlerin yüz yirmi dört kişi olduğu ve büyük bir kısım fedâînin de kaçtığı ifade edilmektedir (Ebü’l-Fedâil, 1973, s. 112; Makrîzî, 1958, s. 554). İbn Battûta da Karasungur’un zırhını hiçbir zaman çıkarmadığını, ayrıca ahşap ve demirden yapılmış evinden başka bir yerde de asla uyumadığını söyler (İbn Battûta, 1987, s. 94). İbn Kesîr öldüğünde Karasungur’un “*takriben doksan yaşında*” olduğunu söylüyorsa da diğer tarihçiler “*yetmiş yaşını geçmişti*” demekle iktifa etmişlerdir (İbn Kesîr, XVI, s. 216; İbn Habîb, 1982, s. 183; İbn Tagriberdi, 2002, s. 48).

2. SONUÇ

Sultan en-Nâsır Muhammed’in üçüncü saltanat dönemi pek çok değişimle birlikte başladı. Bu köklü değişimlerin en önemli ayaklarından biri Sultan’ın birinci ve ikinci saltanatında kendisi üzerinde tahakküm kuran ümeranın tasfiye edilmesiydi. Bu ümeradan bazılarının en-Nâsır Muhammed’e gerçekten kötü davranması ve ağabeyi el-Eşref Halil’in öldürülmesinde parmağı olması tasfiye hareketinin sebepleri arasına intikamı da katmıştı. Tüm bunlarla birlikte, Sultan en-Nâsır’ın bu köklü değişim politikası geleceğe dönük bir vizyonla alakalıydı. İlk iki saltanatında Memlûk siyasi sisteminin inceliklerine vakıf olan, hatta bunu acı tecrübelerle de olsa son derece iyi bir şekilde öğrenen Sultan yeni bir iktidar kriziyle karşılaşmamak için güçlü ve tamamen kendisine bağlı bir iktidar ağı kurması gerektiğinin farkındaydı ve öyle de yaptı.

İşaret edilen süreç zarfında Sultan en-Nâsır’ın muhataplarından birisi emîr Karasungur’du. Esasen emîr Karasungur üçüncü kez iktidara geliş sürecinde en-Nâsır’a tam bir bağlılık gösterdi. Ne var ki, çok kuşkucu olmak için Sultan’ın gerekçeleri vardı ve bu kuşkular onun iktidarını destekleyen bazı emîrler için dahi ayrıcalığa imkân vermiyordu. Sultan’ın ardı ardına gelen tutuklamaları, tüm iyi sözlerine rağmen, tıpkı kendisi gibi kuşkucu ve tedbirli olan Karasungur’u ikna etmedi. Karasungur çareyi İlhanlılara kaçmakta buldu. Yukarıda detaylı şekilde ele alındığı üzere, Sultan en-Nâsır, İlhanlılara ilticasına kadar Karasungur’un çoğu isteğine rıza gösterdi ve taleplerini karşıladı. Bu durum kuvvetle muhtemel Sultan’ın onu ürkütmek istememesi ve ülkeden kaçarak ulaşılmaz hale gelmesini engellemeye yönelik bir taktikti.

İlhanlı hükümdarı Olcaytu Han’ın emîr Karasungur ve beraberindeki sığınmacıları çok iyi bir şekilde karşılaması ve hatta onlara dönemin önemli sayılabilecek şehirlerini ikta etmesi sebepsiz değildi. Bununla birlikte, bazı İlhanlı kaynaklarının İlhan’ın, onlara *acıdığı* için bunu yaptığı açıklamasına

inanmamıza gerek yoktur. Tahmin edilebileceği üzere, bu düzeyde önemli komutan veya yöneticiler rakip veya düşman bir devlet açısından son derece yararlı ve kullanılmaya müsait bir araç haline gelebilirdi. Nitekim emîr Karasungur ve diğerlerinin Olcaytu Han'ı yeni bir Suriye seferi için teşvik etmesinin bu bağlamda neticeleri olmuştur. Bununla birlikte, Altın Orda tarafından gelen şikâyet bu emîrlerin yalnızca Memlûk devletine karşı işe yarayan bir araç olmadığını da ortaya koymaktadır. Keza daha önce, Memlûk – İlhanlı barışı sırasında, tesliminin artık teklif dahi edilmemesi noktasında son derece ısrarcı olan İlhanlı Ebû Said Han'ın, kendi iktidarı açısından bir tehlike olarak gördüğü Timurtaş'ın Memlûklerden istenme sürecinde öne sürdüğü etkili kartlardan birinin Karasungur olduğu da unutulmamalıdır. Dolayısıyla İlhanlılar, ellerinde bulunmasına özen gösterdikleri ve bunun sürekliliği için teşvik ettikleri bu kartın güç ve tesirine kesinlikle inanıyorlardı ki, yanılmadılar.

Bitirirken, Karasungur'un İlhanlı topraklarındaki hayatı sırasında üzerine pek çok fedâînin gönderilmesi ve onun her seferinde bunlardan kurtulmasının son derece dikkat çekici olduğu ifade edilmelidir. İlhanlı ülkesinde bu yoğunlukta bir faaliyet Sultan en-Nâsır'ın hem iktidarının hem de istihbarat ağının gücüne işaret etmektedir. Bununla birlikte, öyle anlaşılıyor ki, Sultan en-Nâsır Muhammed'i oldukça yakından tanıyan Karasungur onun yapabileceklerini tahmin etmiş, dolayısıyla da hiçbir zaman tedbiri elden bırakmamıştı. Kuşkusuz ziyadesiyle yaver giden şansının yanı sıra, bu şekilde tedbirli davranarak Karasungur eceliyle ölene kadar yaşamayı başardığı gibi Sultan en-Nâsır'ı da kendisini öldürmenin ve intikam almanın tatmininden mahrum bırakmıştı. Kim bilir, hem doğal bir ölüme kadar yaşamayı hem de eceliyle ölmeyi başararak intikam alan Karasungur'du belki de.

ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarların herhangi bir çıkara dayalı ilişkisi bulunmamaktadır.

ETİK ONAY/KATILIMCI ONAMI

Makale kapsamında katılımcı kullanılmadığı için ilgili onaya yer verilmemiştir.

MADDİ DESTEK

Çalışma için herhangi bir maddi destek alınmamıştır.

YAZAR KATKILARI

Bu araştırma ve araştırma ile ilgili tüm aşamalar tek yazar tarafından yürütülmüştür.

KAYNAKÇA

- Amitai, R. (1990). The remaking of the military elite of Mamlûk Egypt by al-Nâsir Muhammad B. Qalâwûn. *Studia Islamica*, 72, 145-163.
- Ayaz, F. Y. (2005). Memlûkler dönemi vezirlerinden İbnü's-Sel'ûs (ö. 693/1294). *Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(1), 91-122.
- Ayaz, F. Y. (2007). Memlûk-İlhanlı ilişkilerinde bir dönüm noktası: Şakhab Savaşı (702-1303). *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15, 1-32.
- Baybars el-Mansûrî. (1997). *Tuhfetu'l-mulûkiyye fi'd-devleti't-Turkiyye* (Abdülhamid Salih Hamdân, Tah.). Dârü'l-Mısriyye el-Lübânîyye.
- Baybars el-Mansûrî. (1998). *Zubdetu'l-fikre fi tarîhi'l-hicre* (Donald S. Richards, Tah.). Das Arabische Buch.
- Bektaş el-Fâhirî. (2010). *Târihu'l-fâhirî* (Ömer Abdüsselâm Tedmurî, Tah.). el-Mektebetü'l-Asriyye.
- Çetin, A. (2009). *Memlûk devleti'nin kuzey sınırı*. Türk Tarih Kurumu.
- Çetin, A. (2014). Memlûk-Ermeni ilişkilerine genel bir bakış (1250–1375). içinde *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, (Cilt 3, ss. 51-65). Türk Tarih Kurumu.
- Ebü'l-Fidâ. (1997). *Tarihu Ebi'l-Fidâ* (Cilt 2). (M. Deyyûb, Tah.). Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Ebü'l-Fedâil. (1973). *Ägypten und Syrien zwischen 1317 und 1341 in der chronik des Mufaddal Ibn Abî al-Fağâ'il, (en-Nehcü's-sedîd ve dürrü'l-ferîd fi mâ ba'd tarîhi İbni'l-Âmîd, havâdisu'l-fetre beyne sene 717-741 hicriyye)* (Samira Kortantamer, Tah.). Klaus Schwarz Verlag.
- Ebü'l-Fedâil. (1983). *en-Nehcü's-sedîd ve dürrü'l-ferîd fi mâ ba'd tarîhi İbni'l-Âmîd*. (E. Blochet, Tah.). içinde *Patrologie Orientale* (Cilt 14, ss. 211-508/375-672).
- Ebü'l-Fedâil. (1985). *en-Nehcü's-sedîd ve dürrü'l-ferîd fi mâ ba'd tarîhi İbni'l-Âmîd*. (E. Blochet, Tah.). içinde *Patrologie Orientale*. (Cilt 20, ss. 1-267/512-776).
- el-Cezerî. (1998). *Havâdisü'z-zaman ve enbâ'uhû ve vefeyâtü'l-ekâbir ve'l-a'yân min ebnâ'ihî* (Cilt 1). (Ömer Abdüsselâm Tedmurî, Tah.). el-Mektebetü'l-Asriyye.

- el-Halebî. (2018). *ed-Dürerü'l-müntehab fî tekâmleti tarihi Haleb* (Cilt 4). (Ahmet Fevzî el-Hayb, Tah.). Müessesetü Abd el-Azîz.
- el-Hasan es-Safedî. (2003). *Nüzhetü'l-mâlik ve'l-memlûk*. (Ömer Abdüsselam Tedmurî, Tah.). el-Mektebetü'l-Asriyye.
- el-Ömerî. (2010). *Mesâlikü'l-ebâr fî memâlik'il-emsâr* (Cilt 27). (Kamil Selman el-Cubûrî, Tah.). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- et-Tabbâh, M. R. (1998). *İ'lâmü'n-nübelâ bi-târîhi Halebi's-sehbâ* (Cilt 2). (Muhemmed Kemâl, Tah.). Dâru'l-Kalem.
- Holt, P. M. (1975). The position and power of the Mamlûk sultan. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 38(2), 237-249.
- İbn Battûta. (1987). *Rihletü İbn Battûta, tuhfetu'n-nuzzâr fî garâibi'l-emsâr ve acâibi'l-esfâr*. (Muhammed Abdulmun'im el-Aryân, Tah.). Dâru İhyâi'l-Ulûm.
- İbn Habîb. (1982). *Tezkiretü'n-nebîh fî eyyâmi'l-Mansûr ve benih* (Cilt 2). (Muhammed Muhammed Emin, Tah.). Matbaatu Merkez Tahkîk et-Turâs.
- İbn Hacer. (1997). *ed-Durerü'l-kâmîne fî a'yâni'l-mieti's-sâmine* (Cilt 3). (Abdülvâris Muhammed Ali, Tah.). Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Kesîr. (2015). *el-Bidâye ve'n-nihâye* (cilt 15-16). (Komisyon, Tah.). Dâru İbn Kesîr.
- İbn Tagriberdî. (1992). *en-Nucûm ez-zâhire fî mulûki Mısır ve'l-Kâhire* (Cilt 8). (Muhammed Hüseyin Şemseddin, Tah.). Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Tagriberdî. (2002). *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-vâfi* (Cilt 9). (Muhammed Muhammed Emîn, Ath.). Dâru'l-Kütüb el-Vesâik el-Kavmiyye.
- İbnü'd-Devâdârî. (1960). *Kenzü'd-dürer ve câmi'u'l-gurer* (Cilt 9). (H. R. Roemer, Tah.). Matbaatu Lecnetu't-Te'lîf ve'l-Terceme ve'l-Neşr.
- Kanat, C. (1998). Bahrî Memlûkler zamanında hüküm süren Çerkez asıllı bir sultan: Baybars el-Çaşnigîr 1309-1310. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 13, 97-119.
- Kanat, C. (2000a). Bahrî Memlûkler zamanında sultanlar ve devlet adamlarına düzenlenen bazı suikastlar. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 3, 23-56.
- Kanat, C. (2000b). Gazan Han zamanında Memlûk Devleti'ne iltica eden Uyratlar. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 15, 105-120.

- Kanat, C. (2019). Ketboğa. içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt Ek-2, ss. 47-49). Diyanet Vakfı Yayınları.
- Karatay el-İzzî. (2005). *Târîhu mecmû' en-nevâdir*. (Horst Hein – Muhammed el-Hucerî, Tah.). Klaus Schwarz Verlag.
- Kâşânî. (1391). *Tarih-i Olcaytu* (Mehîn Hamblî, Tah.). Şirket-i İntişarat-ı İlm ve Ferhengi.
- Kopraman, K. Y. (1987). Mısır Memlûkleri. içinde *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* (Cilt 6, ss. 433-543). Çağ Yayınları.
- Kortantamer, S. (1993). *Bahrî Memlûklar'da üst yönetim mensupları ve aralarındaki ilişkiler*. Ege Üniversitesi Yayınları.
- Little, D. P. (1970). *An introduction to Mamluk historiography*. Klaus Schwarz Verlag.
- Makrîzî. (1939). *es-Sulûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk* (Cilt 1). (M. M. Ziyâde, Tah.). Matbaatu Lecnetu't-Te'lîf ve'l-Terceme ve'l-Neşr.
- Makrîzî. (1941, 1958). *es-Sulûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk* (Cilt 2). (M. M. Ziyâde, Tah.). Matbaatu Lecnetu't-Te'lîf ve'l-Terceme ve'l-Neşr.
- Makrîzî. (1998). *el-Mevâiz ve'l-i'tibar bi-zikri'l-hıtat ve'l-asar* (Cilt 3). (Halil Mansûr, Tah.). Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Melville, C. (1996). Sometimes by the sword, sometimes by the dagger: the role of the Isma'ilis in Mamluk-Mongol relations in the 8th/14th century. içinde Farhad Daftary (Ed.) *Medieval Isma'ili History and Thought* (ss. 247–263). Cambridge University Press,
- Nuveyrî. (2004). *Nihayetü'l-ereb fî funûni'l-edeb* (Cilt 31). (Necîb Mustafa Fevvâz – Hikmet Kaşlî Fevvâz, Tah.). Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Nuveyrî. (2004). *Nihayetü'l-ereb fî funûni'l-edeb* (Cilt 32). (İ. Şemseddin, Tah.). Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Özbek, S. (2018a). *Moğolları durduran Türk sultan Baybars*. Berikan Yayınevi.
- Özbek, S. (2018b). Güvercin kanadında gelen haber: ortaçağ Türk-İslâm devletlerinde posta güvercinleri. *Gazi Türkiyat*, 23, 19-44.
- Safedî. (1998). *A'yânü'l-asr ve a'vânü'n-nasr* (Cilt 4). (Ali Ebû Zeyd vd. Tah.). Dârü'l-Fikr.
- Safedî. (2000). *el-Vâfi bi'l-vefeyât* (Cilt 24). (Ahmet el-Arnâvût – Turkî Mustafa, Tah.). Dâru İhyâi et-Turâs el-Arabî.

- Sağlam, A. (2017). *Suriye’de hâkimiyet mücadelesi, İlhanlılar – Memlûkler (1298-1304)*. Çamlıca Yayınları.
- Sağlam, A. (2021), *en-Nâsır Muhammed devri Memlûk Türk devleti*. Türk Tarih Kurumu.
- Stewart, A. D. (2001). *The Armenian kingdom and the Mamluks, war and diplomacy during the reigns of Het’um II (1289-1307)*. Brill.
- Sümer, F. (1969). Anadolu’da Moğollar. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 1, 1-147.
- Uyar, M. (2012). İlhanlı-Memlûk mücadelesinde bir kırılma noktası: Vâdî el-Hazindâr savaşı. içinde *International Congress of Asian and North African Studies* (ss. 1-8). Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları.
- Uyar, M. (2016). İlhan Ölceytü’ye verilen Harbende isminin kökeni ve anlamı hakkında yeni bir yaklaşım. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 31(2), 595-607.
- Uzun, K. (2021). Başlangıcından sultan en-Nâsır Muhammed’in üçüncü saltanatına kadar Memlûk – Altın Orda siyasi ve diplomatik ilişkileri. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 36(2), 735-765.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1967). Emîr Çoban Soldoz ve Demirtaş. *Belleten*, 31(124), 601-646.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devleti teşkilâtına medhal*. Türk Tarih Kurumu.
- Wiet, G. (1963). Un refugié Mamlouk à la cour Mongol de Perse. içinde *Mélanges Henri Massé* (ss. 388-404). Imprimerie de l’Université.
- Yâkut el-Hamevî. (1990). *Mu’cemu’l-buldân* (Cilt 5). (Ferîd Abdülaziz el-Cundî, Tah.). Dârü'l-Kütübi’l-İlmiyye.
- Yiğit, F. A. (2015). Memlûk-Ermeni münâsebetleri. *Gazi Akademik Bakış*, 8(16), 171-206.

Makale Bilgisi: Kaçar Başaran, S. (2023). Perfectionism and intolerance of uncertainty as triggers of depression, anxiety and obsessive- compulsive symptoms: A structural model based on transdiagnostic approach. DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:10, Sayı:2, ss.675-700.	Article Info: Kaçar Başaran, S. (2023). Perfectionism and intolerance of uncertainty as triggers of depression, anxiety and obsessive- compulsive symptoms: A structural model based on transdiagnostic approach. DEU Journal of Humanities, Volume:10, Issue:2, pp. 675-700.
Kategori: Araştırma Makalesi	Category: Research Article
Gönderildiği Tarih: 15.08.2023	Date Submitted: 15.08.2023
Kabul Edildiği Tarih: 15.09.2023	Date Accepted: 15.09.2023

**PERFECTIONISM AND INTOLERANCE OF UNCERTAINTY
AS TRIGGERS OF DEPRESSION, ANXIETY AND
OBSESSIVE- COMPULSIVE SYMPTOMS:
A STRUCTURAL MODEL BASED ON TRANSDIAGNOSTIC
APPROACH**

Servet Kaçar Başaran *

ABSTRACT

The relationship among perfectionism, intolerance of uncertainty (IoU), and psychopathology symptoms are well documented in literature. However, studies examining the relationship between perfectionism and IoU (which are transdiagnostic factors) and more than one psychopathology are scarce. In addition, research exploring the relationship between psychopathology symptoms and the big three perfectionism scale (BTPS), which bring a new breath to perfectionism measures, is also rare. This study investigated the relationships between perfectionism conceptualized as the big three factor (Self-critical, rigid, and narcissistic perfectionism as facets) and anxiety, depression, and obsessive–compulsive disorder (OCD) symptoms. In addition, a structural equation model for the indirect effect of perfectionism on the relationship between anxiety, depression, and OCD symptoms through IoU was tested. A sample of 377 adults ($M_{age} = 25.29$, $SD = 7.81$) completed the relevant scales. The results of the structural equation model demonstrated that perfectionism statistically predicted depression, anxiety, and OCD symptoms mediated by IoU. Perfectionism was positively associated with IoU, which in turn contributed to higher depression, anxiety, and OCD symptoms. This model yields important implications for understanding the comorbidity of these three disorders.

Key Words: Big three perfectionism, intolerance of uncertainty, transdiagnostic factors, depression, anxiety, obsessive–compulsive disorder symptoms

* Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Psikoloji Bölümü, sbasaran@pau.edu.tr, 0000-0001-6614-1103.

**DEPRESYON, KAYGI VE OBSESİF-KOMPULSİF
BELİRTİLERİN TETİKLEYİCİLERİ OLARAK
MÜKEMMELİYETÇİLİK VE BELİRSİZLİĞE
TAHAMMÜLSÜZLÜK: TANILAR ÜSTÜ YAKLAŞIM
TEMELİNDE YAPISAL BİR MODEL**

ÖZET

Mükemmeliyetçilik, belirsizliğe tahammülsüzlük ve ayrı ayrı psikopatoloji belirtileri arasındaki ilişkiler literatürde pek çok çalışmada incelenmiştir. Ancak, tanılar üstü faktörler olan mükemmeliyetçilik ve belirsizliğe tahammülsüzlük ile birden fazla psikopatoloji arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışma azdır. Ayrıca mükemmeliyetçilik ölçümlerine yeni bir soluk getiren Büyük Üçlü Mükemmeliyetçilik Ölçeği (BÜMÖ) ile psikopatoloji belirtileri arasındaki ilişkiyi araştıran araştırmalar da nadirdir. Bu çalışma, üç büyük faktör ile kavramsallaştırılan mükemmeliyetçilik (öz-eleştirel, katı ve narsisistik mükemmeliyetçilik) ile kaygı, depresyon ve obsesif-kompulsif bozukluk (OKB) belirtileri arasındaki ilişkileri incelemeyi amaçlamaktadır. Ayrıca, belirsizliğe tahammülsüzlük aracılığıyla mükemmeliyetçiliğin kaygı, depresyon ve OKB belirtileri üzerindeki dolaylı etkisini incelemek amacıyla bir yapısal eşitlik modeli test edilmiştir. Araştırmanın örneklemini 377 yetişkin (Yaş Ort: 25.29, SS: 7.81) katılımcı oluşturmuş ve katılımcılar ilgili ölçüm araçlarını tamamlamışlardır. Yapısal modelin sonuçları, mükemmeliyetçiliğin belirsizliğe tahammülsüzlük üzerinden depresyon, kaygı ve OKB belirtilerini istatistiksel olarak yordadığını göstermiştir. Mükemmeliyetçilik, belirsizliğe tahammülsüzlük ile pozitif olarak ilişkilidir ve bu da daha yüksek düzeyde depresyon, kaygı ve OKB belirtilerinin ortaya çıkmasına katkı sağlamaktadır. Bu model, bu üç bozukluğun eş tanılanmasını anlamak için önemli çıkarımlar sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: büyük üçlü mükemmeliyetçilik, belirsizliğe tahammülsüzlük, tanılar üstü faktörler, depresyon, kaygı, obsesif-kompulsif bozukluk belirtileri

1.INTRODUCTION

Recent studies in the literature show that there is a move away from symptom-based, disorder-specific approaches that recommend different treatment programs for different disorders. In parallel, clinical psychology research has turned to hypotheses about cognitive-behavioral, interpersonal, and biological processes that are common to multiple disorders and causally contribute to disorder onset, maintenance, relapse, and recovery. In this context, the “transdiagnostic approach” can be stated as an approach that suggests that there are common factors that play a role in the etiologies of psychopathologies behind the effectiveness of comorbidities in psychiatric disorders and similar treatments in different diagnostic groups (Nolen-Hoeksema & Watkins, 2011). In literature, these common mechanisms are described as "transdiagnostic" mechanisms/factors (Harvey et al., 2004). Therefore, common psychological processes that play a role in the etiology and/or maintenance of different psychopathologies attract interest and attention, and research on these processes is increasing (e.g., Egan et al., 2011;

Ehring & Watkins, 2008). Perfectionism (Egan et al., 2011) and intolerance of uncertainty (Mahoney & McEvoy, 2012) are some of the transdiagnostic factors mentioned in literature.

Perfectionism, which is defined as "a multidimensional personality disposition characterized by striving for flawlessness and setting exceedingly high standards of performance accompanied by overly critical evaluations of one's behavior" (Stoeber, 2017, p. 3), is a concept that has been frequently explored in recent years. Even though the multidimensional perfectionism construct is turning 30 years old, perfectionism remains a personality trait that is continually being researched and discussed. In recent years, it has gained particular popularity as a topic of study. This popularity stems from the different measures that arise due to the multidimensional nature of perfectionism, and its transdiagnostic role in the emergence, maintenance, and treatment of various psychological problems (*see* Egan et al., 2011; Flett & Hewitt, 2016; Kaçar-Başaran, 2022).

Over the past 10-15 years, there has been a growing interest in the transdiagnostic role of perfectionism. To date, strong evidence has been accumulated that demonstrates the association between perfectionism and various types of psychological problems including obsessive-compulsive disorder (OCD) (Wu & Cortesi, 2009), depression (Black & Reynolds, 2013; Dry et al., 2015), anxiety (Gnilka et al., 2012), and eating disorders (Bulik et al., 2003). These studies indicated that the level of perfectionism was significantly correlated with the levels of psychopathology symptoms such as depression (e.g., Black & Reynolds, 2013), anxiety (e.g., Karababa, 2020) and OCD (e.g., Williams & Levinson, 2021). Several studies have also found that individuals with mental disorders score higher on perfectionism measures than healthy controls (e.g., Buhlmann et al., 2008; Hartmann et al., 2014). Furthermore, perfectionism scores have also been shown to be associated with comorbidity rates (e.g., Wheeler et al., 2011). So, current findings have consistently reported that perfectionism is not a vulnerability factor specific to any psychological problem; on the contrary, it is a transdiagnostic factor that predisposes one to many psychopathologies (Egan et al., 2011; Kaçar-Başaran & Arkar, 2023; Limburg et al., 2017).

Despite the growing evidence on the role of perfectionism in the emergence of psychopathologies, research on the mechanisms through which it does this is relatively scarce. For this reason, mediator and moderator variables have been suggested to further examine the relationship between perfectionism and psychopathologies in more detail. Intolerance of uncertainty (IoU), which is defined as "a cognitive bias that affects how a person perceives, interprets, and responds to uncertain situations on a cognitive, emotional, and behavioral level" (Dugas et al., 2004, p.835), can be a mediator variable in understanding the role of perfectionism in the emergence of psychopathologies. It has been stated that people with high IoU are prone to see situations involving uncertainty as depressing and stressful,

to avoid uncertainty, and to experience difficulties in their functionality in situations involving uncertainty (Buhr & Dugas, 2002). In fact, previous studies have found that perfectionism and IoU are related concepts (e.g., Toroslu & Çırakoğlu, 2022; Williams & Levinson, 2021). In addition, it is found that IoU is associated with OCD symptoms (McEvoy & Mahoney, 2012), depressive symptoms (Berenbaum et al., 2008), and anxiety (Carleton et al., 2012); therefore, it is a transdiagnostic factor revealed by studies (Carleton, 2016; McEvoy et al., 2019; Shihata et al., 2017). In this context, individuals with high levels of perfectionism may have difficulty in tolerating a lack of information and uncertainty, as they may feel that they need to make perfect decisions in order to achieve perfect results (Buhr & Dugas, 2006; Reuther et al., 2013). This may increase depressive, anxiety, and OCD symptoms of individuals. Supportively, studies have found that IoU has a mediating role between perfectionism and OCD (Kaçar-Başaran & Arkar, 2023; Reuther et al., 2013) and depressive symptoms (Kawamoto & Furutani, 2018). However, Kaçar-Başaran and Arkar (2023) have not found a significant indirect effect of perfectionism on depressive symptoms through IoU. In their study, repetitive thinking was another potential mediator variable and the results indicated that repetitive thinking has a mediator role between perfectionism and depressive symptoms. As a result, the researchers suggested that it can not be concluded which cognitive factor is associated with which disorder and therefore more research that is investigating the role of IoU and psychological problems is needed.

On the other hand, attempts to measure perfectionism that conceptualized as a multidimensional concept continue to the present day since the 1990s. The two most widely used perfectionism scales are the multidimensional perfectionism scales developed by Frost et al. (1990) and Hewitt and Flett (1991). Generally, in the measurement of perfectionism, these two scales and two higher-order factors [perfectionistic concerns (PC) and perfectionistic strivings (PS); (Stoeber & Otto, 2006; Stoeber et al. 2020)] obtained from the combination of the sub-dimensions of these scales are used. However, the use of different combinations (*see* Limburg et al., 2017; Stoeber & Damian, 2016) can lead to uncertainty for researchers on the measurement of PC and PS, especially how to interpret the total perfectionism score (*see* Stoeber et al., 2020), moreover, overlapping between PC and PS makes it difficult to interpret the connections between PC, PS, and psychological adjustment/distress (Hill et al., 2010; Stoeber & Gaudreau, 2017). In this sense, Smith et al. (2016), who comprehensively reviewed perfectionism measures, developed the Big Three Perfectionism Scale (BTPS-45) by identifying the three higher-order global factors of perfectionism: Rigid perfectionism (RP), narcissistic perfectionism (NP), and self-critical perfectionism (SCP).

BTPS-45 is a relatively new assessment instrument, so few studies have examined its relationship with psychopathological symptoms. These studies (Casale et al., 2019; Feher et al. 2020; Kaçar-Başaran et al., 2022) have

reported that depression, anxiety, social anxiety, and stress are associated with BTPS-45. So, it is important to test the relationships between psychopathological symptoms and the higher-order global factors of BTPS-45, both in relation to various psychological problems (e.g., OCD) and across multiple psychopathological symptoms. However, to our knowledge, there is no research investigating the relationship between higher-order global factors of BTPS-45 and depression, anxiety and OCD symptoms all together. Furthermore, considering that perfectionism and IoU are transdiagnostic factors, IoU originating from perfectionism may be associated with multiple psychopathologies. To the best of our knowledge, there is no research examining the indirect effect of perfectionism on OCD, depression, and anxiety symptoms together through IoU. Current evidence shows that both perfectionism is positively associated with IoU and IoU is associated with OCD, depression, and anxiety symptoms. Because it is well-documented that the comorbidity rate of these three disorders is high (e.g., Tükel et al., 2002), it is important to determine the variables that play an important role in the simultaneous emergence of the three disorders. These results suggest a model in which perfectionism leads to depression, anxiety, and OCD symptoms together through the IoU mediator variable. So, perfectionism and IoU may account for the comorbidity observed across OCD, depression, and anxiety disorders together. This study measures perfectionism with a measurement tool that is relatively new and thought to be quite comprehensive. It is unique because it examines possible common factors that may be effective in the comorbidity of depression, anxiety and OCD within the framework of a transdiagnostic approach.

Taken all mentioned results together, the aims of the present study are: (a) to examine the relationships between the BTPS-45 and its higher-order global factors and anxiety, depression, and OCD symptoms, (b) to investigate the predictive power of the BTPS-45 higher-order global factors in predicting anxiety, depression, and OCD symptoms, (c) to examine the mediating effect of IoU between the perfectionism personality trait conceptualized as the big three factors and anxiety, depression, and OCD symptoms.

2. METHOD

2.1. Participants

The sample of the study consisted of 377 adult participants aged between 18 and 59 ($\bar{X} = 25.29$, $SD = 7.81$). All participants lived in Turkey. The majority of the participants were single (78.2%) and female (78.8%), and almost half (47.2%) were university graduates (see Table 1).

2.2. Instruments

2.2.1. Big Three Perfectionism Scale (BTPS-45, Smith et al., 2016): This is a self-report scale consisting of 45 items graded between 1 (*strongly disagree*) and 5 (*strongly agree*). This scale was developed to measure multidimensional perfectionism. The scale consists of 3 higher-order global factors [(rigid

perfectionism (RP), narcissistic perfectionism (NP), and self-critical perfectionism (SCP)] and 10 lower-order facets (self-oriented perfectionism, self-worth contingencies, concern over mistakes, doubts about actions, self-criticism, socially prescribed perfectionism, hypercriticism, other-oriented perfectionism, entitlement, and grandiosity). The three higher-order global factors and ten lower-order facets of the scale were supported both in the original study and in the Turkish adaptation study (Kaçar-Başaran et al., 2022). In the original study, the Cronbach alpha reliability coefficient was good for the 10 lower-order facets (ranged between .79 and .89) and for the three higher-order dimensions (.92 and .93). In the Turkish version, Cronbach alpha coefficients were sufficient in three lower-order facets (ranged between .68 and .78). For the higher-order dimensions, internal consistency was at a perfect level (.89, .92, and .94).

2.2.2. Intolerance of Uncertainty Scale-Short Form (IUS-12; Carleton et al., 2007): This is a 12-item scale rated from 1 (*not at all characteristic of me*) to 5 (*entirely characteristic of me*) that measures reactions to uncertainty, uncertain situations, and the future. It was stated that the scale supports a two-factor structure [prospective anxiety (PA) and inhibitory anxiety (IA)] in the original study and in the Turkish version (Sarıçam et al., 2014). In the original study, the Cronbach's alpha internal consistency ($\alpha = .91$) of the scale was excellent, whereas in the Turkish version it was good ($\alpha = .88$).

2.2.3. Depression Anxiety Stress Scale-Short Form (DASS-21; Lovibond & Lovibond, 1995): This is a short measurement tool that evaluates depression, anxiety, and stress symptoms in adults. During the application, individuals are asked to rate the frequency of experiencing the listed symptoms in the last 1 week between 0 (*never*) and 3 (*always*). The Turkish version (Sarıçam, 2018) confirmed the three-factor structure. Internal consistency for the depression and anxiety subscales was good (α 's $> .80$) in clinical and non-clinical samples. In the present study, DASS-21 was administered to participants as a whole, but depression and anxiety subscales were included in the model. Depression and anxiety subscales were used to measure depression and anxiety symptoms.

2.2.4. Padua Inventory - Washington State University Revision (PI-WSUR; Burns et al., 1996): This is a self-reported 5-point Likert-type scale consisting of 39 items (0 = *not at all*, 4 = *very much*) that evaluates obsessions and compulsions. In the original study, it was found that the scale had a 5-factor structure [contamination obsessions and washing compulsions (COWC), dressing/grooming compulsions (DRGRC), checking compulsions (CHKC), obsessional thoughts of harm to self/others (OTHASO), and obsessional impulses to harm self/others (OITHSO)] and excellent Cronbach's alpha internal consistency ($\alpha = .92$). The 5-factor structure was confirmed in the Turkish version (Yorulmaz et al., 2007), and internal consistency was found to be excellent in both individuals with OCD ($\alpha = .95$) and university students ($\alpha = .93$).

2.3. Procedure

Before the data collection, permission (date/number: 22.12.2021-E.144920) was obtained from XXX University Social and Human Sciences Scientific Research and Publication Ethics Committee. The data collection phase was carried out through an online survey platform (Qualtrics) between December 2021 and March 2022. The link for the research was announced on social media platforms (e.g., WhatsApp, Instagram, Twitter). The participants were informed about the research and their consent was obtained.

2.4. Preliminary Data Analysis

Prior to the analysis, the data set was examined in terms of univariate and multivariate outliers on the basis of variables. To detect univariate outliers, Z scores were used and scores greater than +3 or less than -3 was considered as univariate outlier (*see* Raykov & Marcoulides, 2008). Mahalanobis distance was also used for multivariate outlier detection (*see* Tabachnick & Fidell, 2006). It has also been conducted normality tests by showing that each variable was fairly normally distributed, as their skewness and kurtosis scores were between -2 and + 2 (George & Mallery, 2010); however, the multivariate normality was violated, as Mardia's coefficient was greater than 5.0 (Kline, 2015). The bootstrap procedure is recommended for structural models as an approach to dealing with multivariate nonnormal data (*see* Byrne, 2016). This procedure provides a mechanism for addressing situations where multivariate normality may not hold (Zhu, 1997). So, addressed this issue by relying upon Bias-corrected (BC) bootstrapping methods using 5,000 samples for the structural equation modeling was used.

2.5. Statistical Analysis

In the present study, the relationships between variables were investigated using Pearson's correlation coefficients; the predictive power of BTPS-45 higher-order global factors in predicting depression, anxiety, and OCD symptoms was investigated using linear regression; and the indirect effect of perfectionism on depression, anxiety, and OCD symptoms through the IoU was investigated by structural equation modeling. These analyses were conducted with SPSS-20 (Statistical Package for the Social Sciences) and AMOS-21 (Analysis of Moment Structures).

While conducting the structural model analysis, a full latent structural model was specified to test the proposed hypothesis. In the first step of the full latent structural model, measurement model was tested and in the second step structural model also. In the structural equation modeling, PI-WSUR, BTPS-45, and IUS-12 were multidimensional. Because of DASS depression and anxiety measurements are unidimensional, it has been used the *balanced item parceling* method (Weijters & Baumgartner, 2021). So, it has been created two parcels to determine depression and anxiety's latent construct. In the linear regressions, there was no indication of multicollinearity [tolerance > .2, VIF (variance influence factors) < 10] (*see* Bowerman & O'Connell, 1990).

The indices used to assess goodness of fit for the structural model were chi-square statistics and degrees of freedom ($\chi^2/df < 3$ good, < 5 acceptable), the comparative fit index (CFI $> .95$ good, $> .90$ acceptable), the goodness of fit index (GFI $> .95$ good, $> .90$ acceptable), root mean square error of approximation (RMSEA $< .05$ good, $< .10$ acceptable), and the standardized root mean square residual (SRMR $< .10$ acceptable) (Browne & Cudeck, 1992; Schermelleh-Engel et al., 2003).

3. RESULTS

3.1. Correlations among variables

Correlations among the variables and alpha internal consistency coefficients of all the instruments are shown in Table 2. According to the results, BTPS total score was significantly correlated with DASS-Anxiety Parcels, DASS-Depression Parcels, and PI-WSUR's subscales. In terms of the higher-order global factors of BTPS-45; BTPS-SCP, BTPS-RP and BTPS-NP were significantly correlated with DASS-Anxiety Parcel 1 and DASS-Anxiety Parcel 2. BTPS-45 higher-order global factors were also significantly correlated with DASS-Depression Parcel 1 and DASS-Depression Parcel 2. When examined in terms of OCD symptoms, it was found that all subscales of PI-WSUR were significantly correlated with SCP and RP. However, NP was not significantly correlated with three PI-WSUR subscales: COWC, CHKC and DRGRC. The correlations with BTPS higher-order global factors and IUS-PA and IUS-IA were also significant. In terms of the higher-order global factors of BTPS-45, it is found that the correlation coefficients of the BTPS-SCP with other psychological constructs are higher than those of the BTPS-RP and BTPS-NP.

3.2. Regression analysis

A three-factor regression analysis was performed to investigate the prediction levels of the higher-order global factors of BTPS-45 on depression, anxiety, and OCD symptoms. BTPS-SCP, BTPS-NP, and BTPS-RP were entered into the model at the same time. The three-factor model was statistically significant, all p 's $< .001$. The three higher-order perfectionism factors together explained 22%, 25%, and 16% of the variance in depression, anxiety, and OCD symptoms, respectively. The SCP was the only BTPS subscale that significantly predicted depression, anxiety, and OCD symptoms. It was found that NP did not predict all three types of psychological distress while RP predicted only depressive symptoms. The results of the regression analysis are displayed in Table 3.

3.3. Model Testing

The present study conducted with five latent variables measured as follows: (1) perfectionism (BTPS-45) is measured with rigid perfectionism (RP), narcissistic perfectionism (NP), and self-critical perfectionism (SCP), (2) IoU is measured with prospective anxiety (PA) and inhibitory anxiety (IA), (3)

OCD symptoms is measured with contamination obsessions and washing compulsions (COWC), dressing/grooming compulsions (DRGRC), checking compulsions (CHKC), obsessional thoughts of harm to self/others (OTHASO), and obsessional impulses to harm self/others (OITHSO), (4) depression is measured with depression parcel 1 and depression parcel 2, (5) anxiety is measured with anxiety parcel 1 and anxiety parcel 2.

Before the structural model, the measurement model for BTPS-45, IUS-12, DASS-D, DASS-A and PI-WSUR was tested. The model presented acceptable fit to the data: $\chi^2(64) = 290.08$; $\chi^2/df = 4.53$; CFI = 0.92; GFI = 0.90; RMSEA = 0.09 (90% CI = 0.08–0.10); SRMR = 0.08. According to the CFA results, SCP, RP, and NP represented general perfectionism; PI and IA represented intolerance of uncertainty; COWC, DRGRC, CHKC, OTHASO and OITHSO represented OCD symptoms; depression parcels represented depressive symptoms, anxiety parcels represented anxiety symptoms. The factor loadings of these measurement models were between 0.42 and 0.97 (see Figure 1).

Secondly, the structural model was tested. The results confirmed that the model has acceptable fit statistics: $X^2(66, N = 377) = 303.74$; $X^2/df = 4.60$, CFI = .92; GFI = .90; RMSEA = .09 (90% CI = .08 - .10); and SRMR = .08. The results from the structural equation model analysis revealed that perfectionism was associated with IoU, $\beta = 0.65, p < .01$. IoU was also associated directly with depression, $\beta = 0.51, p < .001$, anxiety, $\beta = 0.52, p < .001$, and OCD symptoms, $\beta = 0.68, p < .001$. However, the direct effects from perfectionism to depression, $\beta = -0.03, p > .05$, anxiety, $\beta = 0.09, p > .05$, and OCD symptoms, $\beta = -0.07, p > .05$ were statistically insignificant. In addition, there were significant indirect effects from perfectionism to depression ($\beta = 0.33, p < .001$), anxiety ($\beta = 0.34, p < .001$), and OCD ($\beta = 0.44, p < .001$) symptoms through IoU. This model explained 24%, 34%, 41% of the variance of depression, anxiety, and OCD symptoms, respectively (see Table 4 & Figure 1).

4. DISCUSSION

The aims in this study were to examine (a) the relationships between BTPS higher-order global factors and total score with depression, anxiety, and OCD symptoms; (b) the predictive power of BTPS higher-order global factors to explain depression, anxiety, and OCD symptoms; and (c) the indirect effect of perfectionism conceptualized as the big three factors on depression, anxiety, and OCD symptoms through IoU.

In line with our first aim (a), the relationships between BTPS-45 and depression, anxiety, and OCD symptoms were tested. According to the results, BTPS-45 was correlated with depression, anxiety, and OCD symptoms. In terms of the higher-order global factors, SCP and RP was significantly correlated with depression, anxiety, and OCD symptoms. Only, NP was not correlated with a few subscale of the PI-WSUR. As was anticipated, these

results have supported the transdiagnostic nature of perfectionism conceptualized as the big three factor (*see* Egan et al., 2011). The correlational results also established that NP as assessed by the BTPS-45 was significantly correlated with depressive and anxiety symptoms. This result gives a clue that NP, whose relationship with externalizing symptoms is discussed more intensively (*see* Sherry et al., 2018), may also be associated with internalizing symptoms. However, it is also believed that a narcissistic individual feels small, weak and insignificant, and responds to these feelings through grandiosity (Kuchynka & Bosson, 2018). So, this negative perception and masking effort may provide clarity to the depressive and anxious state of narcissistic perfectionist individuals.

In order to test the other aim (b) of the study, the predictive power of SCP, NP, and RP on depression, anxiety, and OCD symptoms was examined. The regression results confirmed that SCP was the only subscale that contributed significantly to these three psychopathology symptoms. The RP, along with SCP, was significant in explaining only depression symptoms. On the other hand, NP did not have a significant predictive effect on these three psychopathology symptoms. Furthermore, these types of psychological distress were associated with all the big three perfectionism's higher-order global factors, but the most robust associations were found with SCP. Our findings were in line with studies (e.g., Casale et al., 2019; Feher et al., 2020; Kaçar-Başaran et al., 2022; Pereira et al., 2022) indicated that the relationship between SCP and psychopathologies was stronger than that of the other two higher-order global factors. This is an expected finding given that SCP is composed of perfectionism subscales (i.e., concern over mistakes, doubts about actions) that have been found to be maladaptive in studies (*see* Limburg et al., 2017), because maladaptive perfectionists may be more self-critical than adaptive perfectionists when their standards are not met (Ashby & Gnilka, 2017). Similarly, due to research indicating that SCP is associated with neuroticism and RP with conscientiousness (Smith et al., 2016), it is considered that SCP may be more maladaptive compared to RP (Kokkoris, 2019).

Consistent with our third aim (c), the present study investigated the indirect effect of perfectionism on depression, anxiety, and OCD symptoms through IoU, revealing that perfectionism was linked with these symptoms through IoU. The level of explanation of psychological distress by the variables of perfectionism and IoU has been examined in various psychological problems (e.g., Shikatani et al., 2016; Williams & Levinson, 2021). There are also studies that deal with the indirect effect of perfectionism on psychological distress through IoU within the framework of a single diagnosis. However, this model implicates valuable results, because it is a transdiagnostic model that explains the comorbidity of three diagnoses. Therefore, individuals with high perfectionist tendencies have difficulty in having a desire for clarity and adapting to the unknown. This situation makes them more depressed, more anxious, and more obsessive. This network of

relationships is also important in understanding the comorbidity of anxiety, depression, and OCD symptoms. Because, despite the empirical support for the causal role of personality traits and cognitive factors in the development of psychopathologies (Kotov et al., 2010), only a few studies have scrutinized these factors together with more than one mental disorder within the framework of a transdiagnostic approach. However, investigating the relationships between personality traits, cognitive factors, and psychological problems is likely to improve our understanding of the etiology of such disorders and may lead to more effective treatments.

This study has clinical implications. The results confirm that the coexistence of perfectionism and IoU triggers depression, anxiety and OCD symptoms. These two psychological structures, which have a transdiagnostic nature, seem to be quite effective in the formation of comorbidity. For this reason, it is recommended that clinicians evaluate clients who exhibit any of the symptoms of depression, anxiety or OCD in terms of comorbidity and perfectionism and IoU level. Previous researches reported that comorbidities increase suicidal thoughts and risks in individuals (Viswanath et al., 2012; Tükel et al., 2006), so it is important to address perfectionism and intolerance of uncertainty in psychotherapy programs. It is recommended to apply psychotherapy programs that aim to change perfectionism and IoU, especially in clients with comorbidity. Current evidence showed that cognitive-behavioral therapy interventions (CBT) have provided a reduction in IoU and various psychological problems (e.g., Bomyea et al., 2015; Boswell et al., 2013; Mahoney & McEvoy, 2012). Besides, results suggested that CBT for perfectionism is efficacious in reducing perfectionism and symptoms of depression and anxiety disorders (*see* Galloway et al., 2022). So, change in perfectionism and IoU can be observed across various psychological problems in CBT based transdiagnostic treatment and this change could be a predictor of the treatment outcome.

4.1. Limitations

This study has several limitations. First, the sample consisted of non-clinical sample, further studies with clinical samples are required. Second, common method variance may be a limitation due to the use of only self-report measures. Third, the fact that the research was designed with a cross-sectional design is another limitation. It is recommended that future studies should test these relationships by utilizing longitudinal designs (e.g., Moroz & Dunkley, 2019). Such limitations should be considered alongside some notable strengths. The first strength is that the research was carried out in a large sample with diverse characteristics. Second, the model discussed in our study is comprehensive in that it includes three psychopathology symptoms together. Third, it presents a current model that addresses the relationship between big three perfectionism with its dimensions and psychopathologies.

In conclusion, the aims in this research were to examine the relationships between the big three perfectionism and symptoms of

depression, anxiety, and OCD and to test the indirect effect of perfectionism on the mentioned psychopathology symptoms through IoU. All big three dimensions are associated with depression, anxiety, and OCD symptoms, SCP is the only subscale to significantly predict these psychopathology symptoms, and perfectionism has a significant indirect effect on these psychopathology symptoms via IoU. So, as general vulnerability factors, perfectionism and IoU may account for the comorbidity observed across OCD, depression, and anxiety disorders.

CONFLICT OF INTEREST

None.

ETHICS COMMITTEE APPROVAL / PARTICIPANT CONSENT

The XXX University Social and Humanities Research and Publication Ethics Committee (Protocol No: E-93803232-622.02-144920) granted the relevant approval for this study. Informed consent was obtained from all individual participants.

FINANCIAL SUPPORT

This research did not receive any specific grant from the public, commercial, or not-for-profit sector funding agencies.

AUTHOR CONTRIBUTIONS

This research and all its stages were conducted by one author.

REFERENCES

- Ashby, J. S., & Gnilka, P. B. (2017). Multidimensional perfectionism and perceived stress: Group differences and test of a coping mediation model. *Personality and Individual Differences, 119*, 106-111. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.07.012>
- Berenbaum, H., Bredemeier, K., & Thompson, R. J. (2008). Intolerance of uncertainty: Exploring its dimensionality and associations with need for cognitive closure, psychopathology, and personality. *Journal of Anxiety Disorders, 22*(1), 117-125. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2007.01.004>
- Black, J., & Reynolds, W. M. (2013). Examining the relationship of perfectionism, depression, and optimism: Testing for mediation and moderation. *Personality and Individual Differences, 54*(3), 426-431. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2012.10.012>
- Bomyea, J., Ramsawh, H. J., Ball, T. M., Taylor, C. B., Paulus, M. P., Lang, A., & Stein, M. (2015). Intolerance of uncertainty as a mediator of reductions in worry in a cognitive behavioral treatment program for generalized anxiety disorder. *Journal of Anxiety Disorders, 33*, 90-94. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2015.05.004>
- Boswell, J. F., Thompson-Hollands, J., Farchione, T. J., & Barlow, D. H. (2013). Intolerance of uncertainty: A common factor in the treatment of emotional disorders. *Journal of Clinical Psychology, 69*(6), 630-645. <https://doi.org/10.1002/jclp.21965>
- Bowerman, B. L., & O'Connell, R. T. (1990). *Linear statistical models: An applied approach*. Brooks/Cole.
- Browne, M. W., & Cudeck, R. (1992). Alternative ways of assessing model fit. *Sociological Methods & Research, 21*(2), 230-258. <https://doi.org/10.1177/0049124192021002005>
- Buhlmann, U., Etcoff, N. L., & Wilhelm, S. (2008). Facial attractiveness ratings and perfectionism in body dysmorphic disorder and obsessive-compulsive disorder. *Journal of Anxiety Disorders, 22*(3), 540-547. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2007.05.004>
- Buhr, K., & Dugas, M. (2002). The intolerance of uncertainty scale: Psychometric properties of the English version. *Behaviour Research and Therapy, 40*(8), 931-945. [https://doi.org/10.1016/s0005-7967\(01\)00092-4](https://doi.org/10.1016/s0005-7967(01)00092-4)
- Buhr, K., & Dugas, M. J. (2006). Investigating the construct validity of intolerance of uncertainty and its unique relationship with worry. *Journal of Anxiety Disorders, 20*(2), 222-236. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2004.12.004>

- Bulik, C. M., Tozzi, F., Anderson, C., Mazzeo, S. E., Aggen, S., & Sullivan, P. F. (2003). The relation between eating disorders and components of perfectionism. *American Journal of Psychiatry*, *160*(2), 366-368. <https://doi.org/10.1176/appi.ajp.160.2.366>
- Burns, G., Keortge, S. G., Formea, G. M., & Sternberger, L. G. (1996). Revision of the Padua Inventory of obsessive compulsive disorder symptoms: Distinctions between worry, obsessions, and compulsions. *Behaviour Research and Therapy*, *34*(2), 163-173. [https://doi.org/10.1016/0005-7967\(95\)00035-6](https://doi.org/10.1016/0005-7967(95)00035-6)
- Byrne, B. M. (2016). *Structural Equation Modeling with AMOS: Basic Concepts, Applications, and Programming*. (3rd ed.). New York: Routledge.
- Carleton, R. N., Norton, M. P. J., & Asmundson, G. J. (2007). Fearing the unknown: A short version of the Intolerance of Uncertainty Scale. *Journal of Anxiety Disorders*, *21*(1), 105-117. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2006.03.014>
- Carleton, R. N. (2016). Into the unknown: A review and synthesis of contemporary models involving uncertainty. *Journal of Anxiety Disorders*, *39*, 30-43. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2016.02.007>
- Carleton, R. N., Mulvogue, M. K., Thibodeau, M. A., McCabe, R. E., Antony, M. M., & Asmundson, G. J. (2012). Increasingly certain about uncertainty: Intolerance of uncertainty across anxiety and depression. *Journal of Anxiety Disorders*, *26*(3), 468-479. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2012.01.011>
- Casale, S., Fioravanti, G., Rugai, L., Flett, G. L., & Hewitt, P. L. (2019). What lies beyond the superordinate trait perfectionism factors? The perfectionistic self-presentation and perfectionism cognitions inventory versus the big three perfectionism scale in predicting depression and social anxiety. *Journal of Personality Assessment*, *102*(3), 370-379. <https://doi.org/10.1080/00223891.2019.1573429>
- Dry, S. M., Kane, R. T., & Rooney, R. M. (2015). An investigation into the role of coping in preventing depression associated with perfectionism in preadolescent children. *Frontiers in Public Health*, *3*, 1-9. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2015.00190>
- Dugas, M. J., Schwartz, A., & Francis, K. (2004). Brief report: Intolerance of uncertainty, worry, and depression. *Cognitive Therapy and Research*, *28*(6), 835-842. <https://doi.org/10.1007/s10608-004-0669-0>

- Egan, S. J., Wade, T. D., & Shafran, R. (2011). Perfectionism as a transdiagnostic process: A clinical review. *Clinical Psychology Review, 31*(2), 203–212. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2010.04.009>
- Egan, S. J., Wade, T. D., & Shafran, R. (2011). Perfectionism as a transdiagnostic process: A clinical review. *Clinical Psychology Review, 31*(2), 203–212. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2010.04.009>
- Ehring, T., & Watkins, E. (2008). Repetitive negative thinking as a transdiagnostic process. *International Journal of Cognitive Therapy, 1*(3), 192–205. <https://doi.org/10.1521/ijct.2008.1.3.192>
- Feher, A., Smith, M. M., Saklofske, D. H., Plouffe, R. A., Wilson, C. A., & Sherry, S. B. (2020). The big three perfectionism scale–short form (BTPS-SF): Development of a brief self-report measure of multidimensional perfectionism. *Journal of Psychoeducational Assessment, 38*(1), 37–52. <https://doi.org/10.1177/0734282919878553>
- Flett, G. L., & Hewitt, P. L. (2016). Still measuring perfectionism after all these years. *Journal of Psychoeducational Assessment, 34*(7), 615–619. <https://doi.org/10.1177/0734282916651540>
- Frost, R. O., Marten, P., Lahart, C., & Rosenblate, R. (1990). The dimensions of perfectionism. *Cognitive Therapy and Research, 14*(5), 449–468. <https://doi.org/10.1007/bf01172967>
- Galloway, R., Watson, H., Greene, D., Shafran, R., & Egan, S. J. (2021). The efficacy of randomised controlled trials of cognitive behaviour therapy for perfectionism: A systematic review and meta-analysis. *Cognitive Behaviour Therapy, 51*(2), 170–184. <https://doi.org/10.1080/16506073.2021.1952302>
- George, D., & Mallery, P. (2010). *SPSS for Windows step by step: A simple guide and reference*, 17.0 update. Allyn & Bacon.
- Gnilka, P. B., Ashby, J. S., & Noble, C. M. (2012). Multidimensional perfectionism and anxiety: Differences among individuals with perfectionism and tests of a coping-mediation model. *Journal of Counseling & Development, 90*(4), 427–436. <https://doi.org/10.1002/j.1556-6676.2012.00054.x>
- Hartmann, A. S., Thomas, J. J., Greenberg, J. L., Matheny, N. L., & Wilhelm, S. (2014). A comparison of self-esteem and perfectionism in anorexia nervosa and body dysmorphic disorder. *Journal of Nervous & Mental Disease, 202*, 883–888. <https://doi.org/10.1097/nmd.0000000000000307>
- Harvey, A. G., Watkins, E., Mansell, W., & Shafran, R. (2004). *Cognitive Behavioural Processes across Psychological Disorders: A Transdiagnostic Approach to Research and*

- Treatment*. <https://oxfordclinicalpsych.com/view/10.1093/med:psych/9780198528883.001.0001/med-978019852888>
- Hewitt, P. L., & Flett, G. L. (1991). Perfectionism in the self and social contexts: Conceptualization, assessment, and association with psychopathology. *Journal of Personality and Social Psychology*, *60*(3), 456-470. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.60.3.456>
- Hill, R. W., Huelsman, T. J., & Araujo, G. (2010). Perfectionistic concerns suppress associations between perfectionistic strivings and positive life outcomes. *Personality and Individual Differences*, *48*(5), 584-589. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2009.12.011>
- Kaçar-Başaran, S. (2022). Perfectionism: Its structure, transdiagnostic nature, and cognitive behavioral therapy. *Current Approaches in Psychiatry* *14*(4), 518-525. <https://doi.org/10.18863/pgy.1082001>
- Kaçar-Başaran, S., Gökdağ, C., Erdoğan-Yıldırım, Z., & Yorulmaz, O. (2022). A different view to perfectionism: An investigation of the psychometric properties of the big three perfectionism scale in a Turkish community sample. *Current Psychology*, *41*(9), 6511-6521. <https://doi.org/10.1007/s12144-020-01131-2>
- Kaçar-Başaran, S., & Arkar, H. (2023). Common vulnerability factors in obsessive-compulsive and major depressive disorders: a transdiagnostic hierarchical model. *Current Psychology*, *42* (10), 8414-8424, <https://doi.org/10.1007/s12144-021-02599-2>.
- Karababa, A. (2020). The moderating role of hope in the relationship between maladaptive perfectionism and anxiety among early adolescents. *The Journal of Genetic Psychology*, *181*(2-3), 159-170. <https://doi.org/10.1080/00221325.2020.1745745>
- Kawamoto, T., & Furutani, K. (2018). The mediating role of intolerance of uncertainty on the relationships between perfectionism dimensions and psychological adjustment/maladjustment among mothers. *Personality and Individual Differences*, *122*, 62-67. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.10.008>
- Kline, R. B. (2015). *Principles and practice of structural equation modeling*. Guilford publications.
- Kokkoris, M. D. (2019). New insights into the association of maximizing with facets of perfectionism. *Personality and Individual Differences*, *142*, 100-102. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2019.01.040>
- Kotov, R., Gamez, W., Schmidt, F., & Watson, D. (2010). Linking “big” personality traits to anxiety, depressive, and substance use disorders:

- A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 136(5), 768-821. <https://doi.org/10.1037/a0020327>
- Kuchynka, S. L., & Bosson, J. K. (2018). The psychodynamic mask model of narcissism: Where is it now?. In *Handbook of trait narcissism* (pp. 89-95). Springer, Cham.
- Limburg, K., Watson, H. J., Hagger, M. S., & Egan, S. J. (2017). The relationship between perfectionism and psychopathology: A meta-analysis. *Journal of Clinical Psychology*, 73(10), 1301-1326. <https://doi.org/10.1002/jclp.22435>
- Lovibond, S. H., & Lovibond, P. F. (1995). *Manual for the depression anxiety stress scales*. Sydney: Psychology Foundation.
- Mahoney, A. E., & McEvoy, P. M. (2012). Changes in intolerance of uncertainty during cognitive behavior group therapy for social phobia. *Journal of Behavior Therapy and Experimental Psychiatry*, 43(2), 849-854. <https://doi.org/10.1016/j.jbtep.2011.12.004>
- Mahoney, A., & McEvoy, P. M. (2012). A transdiagnostic examination of intolerance of uncertainty across anxiety and depressive disorders. *Cognitive Behaviour Therapy*, 41(3), 212-222. <https://doi.org/10.1080/16506073.2011.622130>
- McEvoy, P. M., Hyett, M. P., Shihata, S., Price, J. E., & Strachan, L. (2019). The impact of methodological and measurement factors on transdiagnostic associations with intolerance of uncertainty: A meta-analysis. *Clinical Psychology Review*, 73, 101778. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2019.101778>
- McEvoy, P. M., & Mahoney, A. E. (2012). To be sure, to be sure: Intolerance of uncertainty mediates symptoms of various anxiety disorders and depression. *Behavior Therapy*, 43(3), 533-545. <https://doi.org/10.1016/j.beth.2011.02.007>
- Moroz, M., & Dunkley, D. M. (2019). Self-critical perfectionism, experiential avoidance, and depressive and anxious symptoms over two years: A three-wave longitudinal study. *Behaviour Research and Therapy*, 112, 18-27. <https://doi.org/10.1016/j.brat.2018.11.006>
- Nolen-Hoeksema, S., & Watkins, E. (2011). A heuristic for developing transdiagnostic models of psychopathology. *Perspectives on Psychological Science*, 6(6), 589-609. <https://doi.org/10.1177/1745691611419672>
- Pereira, A. T., Cabaços, C., Araújo, A., Amaral, A. P., Carvalho, F., & Macedo, A. (2022). COVID-19 psychological impact: The role of perfectionism. *Personality and Individual Differences*, 184, 111160. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2021.111160>

- Raykov, T. & Marcoulides, G. A. (2008). *An introduction to applied multivariate analysis (first edition)*. New York: Taylor & Francis Group.
- Reuther, E. T., Davis, T. E., Rudy, B. M., Jenkins, W. S., Whiting, S. E., & May, A. C. (2013). Intolerance of uncertainty as a mediator of the relationship between perfectionism and obsessive-compulsive symptom severity. *Depression and Anxiety, 30*(8), 773-777. <https://doi.org/10.1002/da.22100>
- Sarıçam, H. (2018). The psychometric properties of Turkish version of depression anxiety stress scale-21 (DASS-21) in community and clinical samples. *Journal of Cognitive-Behavioral Psychotherapy and Research, 7*(1), 19-30. <https://doi.org/10.5455/jcbpr.274847>
- Sarıçam, H., Erguvan, F. M., Akın, A., & Akça, M. Ş. (2014). The Turkish short version of the intolerance of uncertainty (IUS-12) scale: The study of validity and reliability. *Route Educational and Social Science Journal, 1*(3), 148-157. <https://doi.org/10.17121/ressjournal.109>
- Schermelleh-Engel, K., Moosbrugger, H., & Müller, H. (2003). Evaluating the fit of structural equation models: Tests of significance and descriptive goodness-of-fit measures. *Methods of Psychological Research Online, 8*(2), 23-74. <https://doi.org/10.1.1.509.4258&rep=rep1&type=pdf>
- Sherry, S. B., Mackinnon, S. P., & Nealis, L. J. (2018). Perfectionism and interpersonal problems: Narcissistic and self-critical perfectionism. In *The psychology of perfectionism* (pp. 177-199). Routledge.
- Shihata, S., McEvoy, P. M., & Mullan, B. A. (2017). Pathways from uncertainty to anxiety: An evaluation of a hierarchical model of trait and disorder-specific intolerance of uncertainty on anxiety disorder symptoms. *Journal of Anxiety Disorders, 45*, 72-79. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2016.12.001>
- Shikatani, B., Antony, M. M., Cassin, S. E., & Kuo, J. R. (2016). Examining the role of perfectionism and intolerance of uncertainty in postevent processing in social anxiety disorder. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment, 38*(2), 297-306. <https://doi.org/10.1007/s10862-015-9516-8>
- Smith, M. M., Saklofske, D. H., Stoeber, J., & Sherry, S. B. (2016). The big three perfectionism scale. *Journal of Psychoeducational Assessment, 34*(7), 670-687. <https://doi.org/10.1177/0734282916651539>
- Stoeber, J., & Damian, L. E. (2016). Perfectionism in employees: Work engagement, workaholism, and burnout. In *Perfectionism, health, and well-being* (pp. 265-283). Springer, Cham.

- Stoeber, J. (2017). *The psychology of perfectionism: Theory, research, applications*. Routledge.
- Stoeber, J., & Gaudreau, P. (2017). The advantages of partialling perfectionistic strivings and perfectionistic concerns: Critical issues and recommendations. *Personality and Individual Differences, 104*, 379-386. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2016.08.039>
- Stoeber, J., & Otto, K. (2006). Positive conceptions of perfectionism: Approaches, evidence, challenges. *Personality and Social Psychology Review, 10*(4), 295-319. https://doi.org/10.1207/s15327957pspr1004_2
- Stoeber, J., Madigan, D. J., & Gonidis, L. (2020). Perfectionism is adaptive and maladaptive, but what's the combined effect? *Personality and Individual Differences*. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.109846>
- Tabachnick, B. G. & Fidell, L. S. (2006). *Using multivariate statistics* (5th ed.). Boston: Allyn & Bacon.
- Toroslu, B., & Çirakoğlu, O. C. (2022). Do perfectionism and intolerance of uncertainty mediate the relationship between early maladaptive schemas and relationship and partner related obsessive–compulsive symptoms? *Current Psychology*. <https://doi.org/10.1007/s12144-022-03050-w>
- Tükel, R., Meteris, H., Koyuncu, A., Tecer, A., & Yazıcı, O. (2006). The clinical impact of mood disorder comorbidity on obsessive–compulsive disorder. *European Archives of Psychiatry and Clinical Neuroscience, 256*(4), 240-245. <https://doi.org/10.1007/s00406-006-0632-z>
- Tükel, R., Polat, A., Özdemir, Ö., Aksüt, D., & Türksoy, N. (2002). Comorbid conditions in obsessive-compulsive disorder. *Comprehensive Psychiatry, 43*(3), 204-209. <https://doi.org/10.1053/comp.2002.32355>
- Viswanath, B., Narayanaswamy, J. C., Rajkumar, R. P., Cherian, A. V., Kandavel, T., Math, S. B., & Reddy, Y. J. (2012). Impact of depressive and anxiety disorder comorbidity on the clinical expression of obsessive-compulsive disorder. *Comprehensive Psychiatry, 53*(6), 775-782. <https://doi.org/10.1016/j.comppsy.2011.10.008>
- Weijters, B., & Baumgartner, H. (2021). On the use of balanced item parceling to counter acquiescence bias in structural equation models. *Organizational Research Methods, 25*(1), 170-180. <https://doi.org/10.1177/1094428121991909>
- Wheeler, H. A., Blankstein, K. R., Antony, M. M., McCabe, R. E., & Bieling, P. J. (2011). Perfectionism in anxiety and depression: Comparisons

- across disorders, relations with symptom severity, and role of comorbidity. *International Journal of Cognitive Therapy*, 4(1), 66-91. <https://doi.org/10.1521/ijct.2011.4.1.66>
- Williams, B. M., & Levinson, C. A. (2021). Intolerance of uncertainty and maladaptive perfectionism as maintenance factors for eating disorders and obsessive-compulsive disorder symptoms. *European Eating Disorders Review*, 29(1), 101-111. <https://doi.org/10.1002/erv.2807>
- Wu, K. D., & Cortesi, G. T. (2009). Relations between perfectionism and obsessive-compulsive symptoms: Examination of specificity among the dimensions. *Journal of Anxiety Disorders*, 23(3), 393-400. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2008.11.006>
- Yorulmaz, O., Karanci, A. N., Dirik, G., Bastug, B. T., Göka, E., & Burns, G. L. (2007). Padua Envanteri-Washington Eyalet Üniversitesi Revizyonu: Türkçe versiyonunun psikometrik özellikleri. *Türk Psikoloji Yazıları*, 10(20), 75-85.
- Zhu, W. (1997). Making bootstrap statistical inferences: A tutorial. *Research Quarterly for Exercise and Sport*, 68(1), 44-55. <https://doi.org/10.1080/02701367.1997.10608865>

Table 1*Sociodemographic Characteristics of Participants*

	n	%
Gender		
Male	79	20.9
Female	297	78.8
Not specified	1	0.3
Marital Status		
Single	295	78.2
Married	73	19.4
Divorced	9	2.4
Education Level		
Middle School	2	0.6
High School	157	41.6
University	178	47.2
Postgraduate	40	10.6
Employment		
Unemployed	11	2.9
Student	243	64.4
Employed	123	32.6

5. Table 2

6. Descriptive Statistics, Cronbach's Alphas and Correlations for Study Variables

Variables	α	<i>M</i>	<i>SD</i>	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1. BTPS-SCP	.92	53.61	13.07	-														
2. BTPS-RP	.90	27.53	8.35	.70	-													
3. BTPS-NP	.89	41.78	11.07	.48	.70	-												
4. IUS-12-PA	.85	22.56	5.89	.58	.49	.37	-											
5. IUS-12-IA	.92	15.89	5.43	.53	.37	.23	.66	-										
6. DASS-Depression-P1	.80	8.81	3.19	.44	.20	.18	.33	.42	-									
7. DASS-Depression-P2	.81	6.25	2.57	.42	.20	.15	.31	.38	.85	-								
8. DASS-Anxiety-P1	.72	7.50	2.75	.51	.31	.23	.42	.41	.63	.57	-							
9. DASS-Anxiety-P2	.74	5.18	2.13	.40	.27	.20	.30	.35	.56	.50	.72	-						
10. PI-WSUR-COWC	.86	23.99	7.61	.14	.15	.08	.28	.24	.14	.12	.17	.16	-					
11. PI-WSUR-DRGRC	.67	5.43	2.50	.16	.17	.10	.27	.29	.07	.11	.20	.13	.48	-				
12. PI-WSUR-CHKC	.91	23.57	8.55	.33	.16	.05	.39	.40	.22	.21	.31	.17	.45	.52	-			
13. PI-WSUR-OTHASO	.82	14.23	5.41	.50	.28	.14	.44	.45	.36	.35	.47	.39	.42	.48	.63	-		
14. PI-WSUR-OITHSO	.67	11.40	3.15	.33	.22	.25	.24	.20	.38	.37	.39	.34	.06	.18	.25	.40	-	
15. BTPS-Total Score	.95	122.94	28.0	.86	.90	.83	.56	.45	.33	.31	.42	.34	.14	.16	.22	.37	.32	-

Note 1. $N = 377$

Note 2. BTPS-SCP: Big Three Perfectionism Scale-self-critical perfectionism, BTPS-RP: Big Three Perfectionism Scale-rigid perfectionism, BTPS-NP: Big Three Perfectionism Scale-narcissistic perfectionism, IUS-12-PA: Intolerance of Uncertainty Scale- prospective anxiety, IUS-12-IA: Intolerance of Uncertainty Scale- inhibitory anxiety, DASS-Depression-P1: Depression Anxiety Stress Scale-Depression Parcel 1, DASS-Depression-P2: Depression Anxiety Stress Scale-Depression Parcel 2, DASS-Anxiety-P1: Depression Anxiety Stress Scale-Anxiety Parcel 1, DASS-Anxiety-P2: Depression Anxiety Stress Scale-Anxiety Parcel 2, PI-WSUR-COWC: Padua Inventory - Washington State University Revision-obsessions and washing compulsions, PI-WSUR-DRGRC: Padua Inventory - Washington State University Revision -dressing/grooming compulsions, PI-WSUR-CHKC: Padua Inventory - Washington State University Revision-checking compulsions, PI-WSUR-OTHASO: Padua Inventory - Washington State University Revision-obsessional thoughts of harm to self/others, PI-WSUR-OITHSO: Padua Inventory - Washington State University Revision-obsessional impulses to harm self/others.

Note 3. Correlations $\leq |.10|$ are not significant

Correlations between $|.11|$ and $|.13|$ significant at $p < .05$

Correlations between $|.14|$ and $|.18|$ significant at $p < .01$

Correlations $\geq |.19|$ significant at $p < .001$

Table 3*Regression Analyses Predicting Depression, Anxiety and Obsessive-Compulsive Symptom Scores*

Variables	DASS-D: Depression Symptoms			DASS-A: Anxiety Symptoms			PI-WSUR: Obsessive-Compulsive Symptoms		
	Model 1			Model 2			Model 3		
	<i>B</i>	β	<i>SE</i>	<i>B</i>	β	<i>SE</i>	<i>B</i>	β	<i>SE</i>
Constant	4.87***		1.20	3.25**		.97	47.87***		4.60
BTPS- SCP	.25***	.59	.02	.19***	.54	.02	.66***	.43	.10.
BTPS-RP	-.17**	-.25	.05	-.05	-.09	.04	.01	.00	.20
BTPS-NP	.03	.06	.03	.02	.04	.03	-.12	-.06	.12
<i>R</i>²	.22***			.25***			.16***		
ΔR^2	.22			.24			.15		

*Note. N = 377****p < .01, *** p < .001*

Table 4*Direct, Indirect and Total Effects of the Structural Model*

Direct Effects	B	β	SE	90 % CI	p
Perfectionism → Intolerance of Uncertainty	.32	.65	.06	[.54, .75]	.001
Perfectionism → Depression	-.01	-.03	.10	[-.18, .14]	.699
Perfectionism → Anxiety	.02	.09	.11	[-.08, .26]	.401
Perfectionism → OCD	-.01	-.07	.11	[-.26, .08]	.456
Intolerance of Uncertainty → Depression	.32	.51	.09	[.37, .66]	.000
Intolerance of Uncertainty → Anxiety	.27	.52	.10	[.36, .69]	.000
Intolerance of Uncertainty → OCD	.22	.68	.10	[.55, .84]	.000
Indirect Effects	B	β	SE	90 % CI	p
Perfectionism → Intolerance of Uncertainty → Anxiety	.09	.34	.08	[.23, .49]	.000
Perfectionism → Intolerance of Uncertainty → Depression	.10	.33	.07	[.23, .47]	.000
Perfectionism → Intolerance of Uncertainty → OCD	.07	.44	.09	[.33, .61]	.000
Total Effects	B	β	SE	90 % CI	p

KAÇAR BAŞARAN, S.

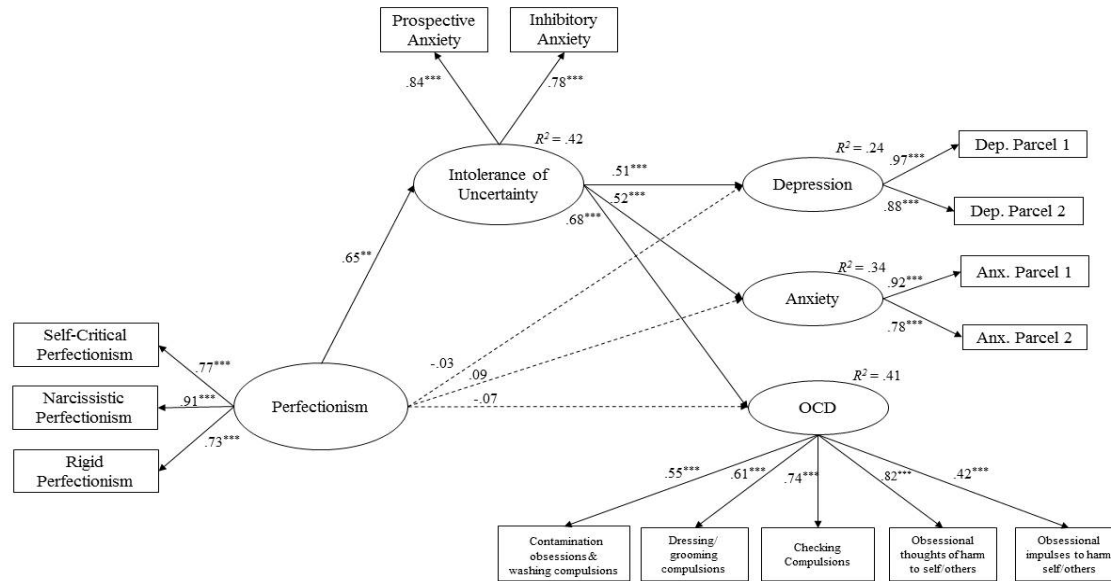
EDEBİYAT FAKÜLTESİ (2023)

Perfectionism → Anxiety	.11	.42	.06	[.31, .53]	.001
Perfectionism → Depression	.09	.30	.06	[.18, .43]	.001
Perfectionism → OCD	.06	.37	.07	[.25, .49]	.001

Note. N = 377

Figure 1

Transdiagnostic Mediation Model

Note. N=377, *** p < .001, ** p < .01 Dashed lines represent insignificant path coefficients.

Makale Bilgisi: Işık, E. (2023). Genel Sistem Teorisinden Aile Sistemleri Teorisine: Aile Çalışmalarında Sistem Kuramı. DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:10, Sayı:2, ss.701-716.	Article Info: Işık, E. (2023). From General System Theory To Family Systems Theory: System Theory in Family Studies. DEU Journal of Humanities, Volume:10, Issue:2, pp. 701-716.
Kategori: Araştırma Makalesi	Category: Research Article
Gönderildiği Tarih: 17.08.2023	Date Submitted: 17.08.2023
Kabul Edildiği Tarih: 11.09.2023	Date Accepted: 11.09.2023

GENEL SİSTEM TEORİSİNDEN AİLE SİSTEMLERİ TEORİSİNE: AİLE ÇALIŞMALARINDA SİSTEM KURAMI

Esra Işık*

Öz

Bu makalede aile çalışmalarını etkileyen ve önemli kuramsal yaklaşımlardan biri olarak kullanılan genel sistem teorisi ele alınacaktır. Genel sistem teorisi diğer kuramların aksine doğa bilimleri alanında geliştirilen ve klinik uygulamalar yoluyla aile araştırmalarına dâhil edilen bir kuramdır. Aile terapisi alanında genel sistem teorisi kullanılarak yürütülen çalışmalar, genel sistem yaklaşımının sosyoloji içerisinde de tartışmaya açılması ile sürmüştür. Günümüzde aile danışmanları tarafından sıklıkla kullanılan aile sistemi teorisinin geliştirilmesinde ve aile sosyolojisi alanında yapılan araştırmalarda genel sistem teorisinin etkisi özellikle 1980'lerden sonra yoğun olarak görülmektedir. Bu çalışmada da bütün bu gelişmelerden hareketle genel sistem kuramının tarihsel bağlam içerisinde teorik temellerinin açıklanması amaçlanmıştır. Genel sistem kuramının aile çalışmalarına nasıl uygulandığı ve aile çalışmalarındaki yeri de makale içerisinde ele alınmıştır.

Anahtar Sözcükler: Genel Sistem Kuramı, Aile, Sistem, Aile Sosyolojisi

FROM GENERAL SYSTEM THEORY TO FAMILY SYSTEMS THEORY: SYSTEM THEORY IN FAMILY STUDIES

ABSTRACT

In this article, the general system theory, which is used as one of the important theoretical approaches affecting family studies, will be discussed. Unlike other theories, general systems theory is a theory developed in the field of natural sciences and included in family research through clinical applications. The studies carried out using general system theory in the field of family therapy continued with the opening of the general system approach to discussion in sociology. Today, the influence of the general system theory in the development of the family system theory, which is frequently used by family counsellors, and in the researchers conducted in the field of

* Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, esra.isik@dpu.edu.tr, ORCID 0000-0003-2983-4183.

family sociology is seen intensively especially after the 1980s. In this study, it is aimed to explain the theoretical foundations of the general system theory within the historical context. How the general system theory is applied to family studies and its place in family studies are also discussed in the article.

Keywords: General System Theory, Family, System, Sociology of Family

1.GİRİŞ

Aile toplumu şekillendiren temel kurumlardan biri ve aynı zamanda evrensel bir olgu olarak kabul edilir. Tarih boyunca farklı özelliklerde ve farklı pratiklerle karşımıza çıkan aile, kuruluş biçimi, işlevleri, aileyi oluşturan üyeler arası ilişkileri ve yapısı itibari ile sayısız değişime uğramıştır. Bu değişimler sadece tarihsel süreçlere değil aynı zamanda ekonomik, kültürel, siyasi ve dini nedenlere de bağlıdır. Aile bütün bu yönleri ile sosyal bilimlerin en ilgi çekici konuları arasında yer almaktadır. Sosyoloji başta olmak üzere sosyal bilimlerin alanını oluşturan bütün disiplinler aileye araştırma konusu olarak yoğun ilgi göstermektedir. Toplumu ayakta tutan temel öğelerden biri olarak da nitelendirilen aile kurumu, insan türünün üremesi ve sürdürülmesi gereksiniminin sonucu olarak değerlendirilir. Üretim ve tüketimde bulunmak, çocukların toplumsallaştırılması-egitimi, güvenlik, duygusal ihtiyaçların giderilmesi gibi birçok işlev ile özdeşleştirilen aile aynı zamanda toplumdaki en köklü yapılardandır (Tezcan, 2000, s.13).

Aileyi uygarlığın temeli olarak gören, onun birey ve toplum için önemini vurgulayan yaklaşımlar kadar bu köklü yapının varlığını birçok toplumsal dezavantajın odağına yerleştiren eleştirel yaklaşımlar da mevcuttur. 1980'lerde aile, ekonomi politikaları ve kısılan sosyal güvenlik hizmetleri ile yoksullaşan toplum için bir kurtuluş olarak görülürken, feministler için ataerkil toplumda kadın ve çocukların ezilmişliğinin en önemli nedeni sayılmaktadır (Gittins, 2012, s.12). Aileye ilişkin eleştirel yaklaşımların birçoğu, sanayi toplumu ile özdeşleştirilen modern çekirdek aileye dair Avrupa merkezci bakış açısına yöneliktir. Bu bakış açısına göre geleneksel toplumlarda üretimin merkezi olan ve bu toplumların aile tipi olarak kabul edilen geniş ailedir. Sanayileşme ile üretimin aile dışına taşınması, geniş aile tipinin sanayi toplumu ile uyumsuz bir yapı olarak görülmesine ve batı tipi modern çekirdek ailenin sanayileşme ile yaşanan toplumsal sorunların aşılmasında kilit bir kurum olarak tanımlanmasına neden olmuştur. Sanayi toplumunun ideal ailesi artık üretici kimliğinden ziyade bütün üyelerinin tüketici rolleri ile toplumsal yaşama dahil olduğu, anne, baba ve çocuklardan oluşan az nüfuslu bir ailedir. Çekirdek aile tipini sanayi toplumunun merkezine yerleştiren ve onu evrensel bir aile tipi olarak ele alan araştırmacılar, "ilkel" topluluklardaki aile türlerinden çekirdek aileye doğru gelişimsel bir aile modeline odaklanmışlardır. Bu bakış açısını besleyen antropolojik çalışmalar erken dönem klasik sosyolojisini de büyük ölçüde etkilemiştir.

Klasik sosyolojinin önde gelen temsilcileri tüm yönleri ile bir kurum olarak gördükleri aile ile ilgilenmeye başlamışlardır. Aile, Karl Marx da dahil olmak üzere Frédéric Le Play, Friedrich Engel, Emile Durkheim ve Max Weber gibi sosyolojinin kurucu isimlerinin dikkatini çekmiştir. Bu öncü sosyologların ilgilendiği aile belirli bir toplum tarafından üreme, çocuk yetiştirme-çocuk bakımı ve duygusal destek gibi çeşitli görevleri organize etmek ve gerçekleştirmek için kullanılan bir dizi kurumsal düzenleme olarak görülmektedir (Naldini, 2017, p. 298). Özellikle en önemli sosyal teorisyenlerden biri olarak kabul edilen Durkheim'in aile sosyolojisi alanındaki çalışmaları bu bağlamda dikkate değerdir. Aile sosyolojisi ile ilgili üniversitelerde çeşitli dersler de veren Durkheim yaşadığı süre boyunca ne yazık ki bu konuda elindeki malzemeyi bir araya getirmemiştir. *Toplumsal İşbölümü* (The Division of Labor in Society) ve *İntihar* (Suicide) adlı eserleri başta olmak üzere neredeyse tüm çalışmalarında aileye dağınık bir şekilde atıfta bulunmuş ve aile sosyolojisi üzerine verdiği ilk derste aile çalışmalarına yönelik metodolojik yaklaşımını ortaya koymuştur. Durkheim aile analizine başlarken çağdaş Avrupa ailesinin bilinen verilerine dayanarak aile örgütlenmesinin unsurlarını tanımlamaya çalışmıştır (Bynder, 1969, p. 527-528). Önemli bir düşünür, sosyal bir teorisyen olarak Karl Marx ise aileyi ekonomik sistemlerle ilintili olarak kavramsallaştırmıştır. Bu bağlamda Marx çekirdek aileyi kadınların ekonomik fayda sağlamak için kocalarına sadık kalmaları amacıyla uzmanlaşan bir kurum olarak görür. Marx ve Friedrich Engels, başlangıçta kadın ve erkeklerin gruplar halinde özgürce birlikte yaşadıklarını ve sahip oldukları çocukların kimin olduğu konusunda fazla endişelenmediklerini tahayyül etmişlerdir. Daha sonra artı ürün ve özel mülkiyetin gelişmesi ile erkeklerin kendi çocuklarının kim olduğunu bilmesi zorunluluğu doğmuştur. Çünkü yalnızca bu çocuklar hak ettikleri gıda fazlasını (kurutulmuş kök bitkileri, kurutulmuş hayvan eti vb.) miras alabileceklerdir. Böylece, kadınların özgür ve açık ilişkilerini, kendileri ve çocukları için ekonomik fayda karşılığında takas ettikleri teorisi ortaya atılmıştır. Tek eşli evlilikte kadınların erkeklere cinsel sadakati kavramı da bu şekilde doğmuştur. Karl Marx'a göre ekonomi dışında bu sistemi yaratan; bireysel tercih, din ya da herhangi bir şey değildir (McDaniel & Tepperman, & Colavecchia 2011, p. 23).

Klasik kuramcıların aileye duydukları ilgi ve merak, onu anlama çabasını da beraberinde getirmiştir. Çünkü aile değişen toplumun merkezinde yer almaktadır. Sanayi devriminin ve modern dünyanın tehdidi altına girdiği gözlemlenen aile, 19. yüzyılda birdenbire toplumsal düşüncenin önemli bir teması haline gelerek, sosyolojinin kurucu isimlerinin üzerinde durdukları bir konuya dönüşmüştür. 20. yüzyılın başına kadar aileye ilişkin sosyolojik yaklaşımın odağına yerleştirilen "aile sorunu" sanayi ülkeleri için karşılaşılan sefalet ve tehditlerle mücadele adına çözülmesi gereken elzem bir mesele olarak görülmüştür. Diğer taraftan bu süreçte henüz emekleme aşamasında olan aile sosyolojisi 20. yüzyılda ampirik bir disiplin olarak ABD'de gelişip

yayılrken Avrupa'daki çalışmalar daha geç başlamıştır (Déchaux, 2011, s. 40).

ABD'deki gelişmeler Amerikan sosyoloji yazımında aile üzerine üç dönemi işaret etmektedir. 1895'ten 1914'e kadar olan ilk dönemde aile çalışmaları, ailenin kökeni, evrimi ve ilkel-tarihi toplumlardaki biçimlerine odaklanırken; 1915'ten 1926'ya kadarki ikinci dönem çalışmalarında ise sanayi devrimi ile ailede yaşanan değişimler ele alınmıştır. 1927 sonrası üçüncü dönemde aile çalışmalarının temel ilgisi ailenin güncel sorunlarına yoğunlaşmıştır (Thomas, 1955, p.104). Aile sosyolojisi çalışmalarında dönemsel olarak farklı konu ve meseleler merkeze alınırken diğer taraftan da kuramsal yaklaşımlar aile araştırmalarında kendine yer bulmuştur. Özellikle 1950'lerden sonra aile ile ilgili daha rafine araştırma yöntemlerinin titizce planlandığı, araştırma tasarımları ile birleştirilip hipotezlerin test edilmesine önem verilen bir süreç başlamıştır. Bu süreç sosyoloji alanındaki teorik yaklaşımların aile kurumu üzerine uygulandığı ve aynı zamanda yeni teorik yaklaşımların da geliştirilerek zengin kuramsal çalışmalara yol açtığı bir dönemdir (Canatan, 2011, s. 24). Bu kuramsal yaklaşımlar vasıtası ile yapılan araştırmalar özellikle 20. yüzyıl aile çalışmalarında oldukça belirleyici olmuştur.

2.Aile Çalışmalarında Kuramsal Yaklaşımlar

Aile araştırmalarında ve bir alan olarak aile sosyolojisinin gelişiminde kuramsal yaklaşımlar son derece önemlidir. Bir kuram, bir fenomen için bir açıklama sunar; bu fenomen, türlerin evrimi gibi doğal dünyada da olabilir ya da eşitsizlik veya sosyal değişim gibi sosyal dünyada da olabilir. Bilimsel kuramların anahtar özelliği ampirik olarak test edilebilir olması gerektirir yani kuramlar önermeler ve gözlemlerle değerlendirilebilir. Bu özellik bilimsel kuramı, din veya felsefe gibi dünyayı anlamının diğer yollarından ayırır. Bir teorinin doğru olup olmadığını ve hangi durumlarda doğru olduğunu test etmek için bilim adamları verileri toplar ve analiz eder (Ciabattari, 2017, p. 59). Sosyal dünyada olup bitenleri anlama çabası sosyal bilimlerin içerisinde farklı bakış açıları, çözümler ve eleştirileri yani zengin bir kuramsal üretimi de beraberinde getirmiştir. Özellikle sosyoloji kuramcıları modern dünyayı avantaj ve dezavantajları ile ortaya koyarken geliştirdikleri teorilerle sosyal dünyanın değişimine farklı perspektiflerden bakılabileceğini göstermişlerdir.

Sosyal dünyaya dair bilgiyi, açıklamayı ve tahmini sistematik hale getiren birbiriyle bağlantılı fikirler kümesi şeklinde tanımlanan sosyolojik kuram aile gibi herkesi ilgilendiren; sosyal yaşamın şekillenmesinde ve değişiminde merkezi rol oynayan konularla ilgili büyük fikirlere sahiptir (Ritzer & Stepnisky, 2015, p. 4-5). Bu fikirler, toplumun bir parçası olan bizlerin gündelik hayatta ürettiğimiz anlık sorgulamalardan ve önerilerden belirgin bir biçimde farklılaşır. Ancak bu durum kuramı gerçek hayattan ayırmak anlamına gelmemektedir. Dünyaya bakışımız bütünü ile kuramsal bakış açımıza dayalıdır. Sosyolojik kuram ile ilgili okuma, bizim dünyamızın ve

hayatımızın günlük ve olağan kabul edilen yönlerinin ne kadar alışılmışın dışında, karmaşık olabileceğini görmek ve muğlak olduğu hakkında birçok şeyi anlamak demektir (Wallace & Wolf, 2020, p.22). Bu karmaşa ve muğlaklığın yarattığı perdeyi aralama ve topluma dair olanın bütününe görme çabası sosyolojide zengin bir kuramsal mirası ortaya çıkarmıştır. Hepimizin üzerinde az çok bir düşünceye sahip olduğu aile gibi yapıları inceleyen sosyolojik kuram, cevap aradığı soruları, eleştirileri, olumlamları veya çözümlemeleri sistemli ve kapsamlı bir çerçevede ortaya koyar. Dolayısıyla sosyolojik kuram, aile hakkında düşünmenin daha açıklayıcı ve gerçekçi yönlerine odaklanır.

Sosyolojik kuramın aile çalışmalarını yoğun olarak etkilediği 20. yüzyıl bu bağlamda aile sosyolojisi alanının da geliştiği yüzyıldır. 1960'lara kadar üç ana teorik yaklaşımın belirleyici olduğu aile sosyolojisinde ilk olarak işlevselci aile kuramının etkileri görülür. Bu kuramın en önemli temsilcilerinden biri olan Talcott Parsons'a göre aile toplumda iki temel işleve hizmet etmektedir; çocukların sosyalleşmesi ve kontrol edilmediği takdirde toplum için sorun yaratabilecek olan yetişkin yaşamının istikrarı (Naldini, 2017, p. 298). Modernite ve çekirdek aile arasında nedensel bir ilişki öngören Parsons'ın (Yıldırım, 2016, s. 4307) yaklaşımında aile toplumda birçok işlevi yerine getirmektedir ancak bu iki işlev Parsons için ailenin anahtar işlevleri olarak görülmüştür. Özellikle Kuzey Amerika kültürüne odaklanan Parsons'a göre ailenin rolü; çocukların toplumun değer ve normlarına uygun şekilde sosyalleştirilmesini, çocukların kişiliklerine bağımsızlık ve başarıya motivasyonunun aşılmasını sağlamaktır. Diğer yandan aile, yetişkin yaşamı için gündelik hayatın duygusal stres ve gerginliklerine karşı evlilik yoluyla panzehir görevi görmektedir (Jacobsen vd., 2004, p. 26).

Parsons'cu sosyolojide çekirdek aile büyük önem taşır. Aile toplumsal sistemin kalıcılığını sağlayacak, onu idame ettirecek değerlerin ve değişkenlerin aktarıcısıdır. Sosyalleştirme aracılığıyla değerleri yeni kuşağa iletme mekanizması olarak işlev gören aile böylelikle toplumsal düzeni, dengeyi, stabiliteyi ve istikrarı sağlamanın başlıca kaynağı olarak anlaşılmıştır (Akın, 1991, s.45). Çünkü bu aile yapısı ebeveynlere; az sayıdaki çocuklarının yaşamda kendilerine bir yer sağlamaları için ihtiyaç duyacakları yeterli enerji ve sevgi yatırımı yapabilmelerini mümkün kılarken, aynı zamanda da aile birimine, en iyi işlere ulaşabilmek için yeterli hareketlilik olanağı da vermiştir. Bu nedenle küçük çekirdek aile işlevsel olarak kapitalizme en uygun ailedir (Goody, 2004, s.179-180).

Aileye yönelik sosyolojik çalışmalarda kullanılan diğer kuramsal yaklaşımlar sosyal mübadele kuramı ve sembolik etkileşimci kuramdır. Sosyal mübadele kuramı aileyi piyasa ile karşılaştırır ve aile bağlarını, aile içi ilişkileri maliyet ve ödüle bağlı olarak ele alır (Naldini, 2017, p. 298). Genel olarak insan ilişkilerine odaklanan bu kuramda insan başkalarıyla kâr-zarar temelinde (rasyonel) ilişkiler kuran bir varlıktır. Sosyal ilişkinin de bir mübadele ilişkisi olarak görüldüğü bu perspektifte, aile de üyeleri arasında

faydayı azamiye çıkarma, maliyeti ise en aza indirme yoluyla hakça ve dengeli alışveriş ilişkilerinin yaşandığı bir küme olarak görülür. En eski kuramsal yaklaşımlardan biri olan sosyal mübadele kuramı aile ilişkilerinde fayda ve maliyet nedir sorusuna odaklanmaktadır (Canatan, 2011, s. 44). 1920 ve 1930'lu yıllarda aile çalışmalarında benimsenen sembolik etkileşimci kuram ise güçlü bir kavramsal mirasa ve araştırma geleneğine sahiptir. Charles Horton Cooley, George Herbert Mead, W.I. Thomas gibi erken dönem düşünürlerin temsil ettiği kuram semboller ve anlamlar üzerine yoğunlaşmaktadır (Sadıkoğlu, 2019, s. 222). Bu kuram içinde çeşitli düşünce ekolleri olmasına karşın genel olarak sembolik etkileşimcilik bireylerin sosyal ve fiziksel çevreleri ile etkileşime girerek dünya hakkında anlam kazandıklarını vurgulamaktadır. Bu çevre aile, akranlar, sosyal gruplar, medya vb. unsurları içerir (Rank & LeCroy, 1983, p. 443). Dolayısıyla kuramın hareket noktası insan ile onun bu doğal ve sosyal çevreleri arasındaki karşılıklı bağımlılıktır. Sembolik etkileşimci kurama göre insanlar arasındaki etkileşim aktörlerin diğerlerinin davranışlarına içkin bir nitelik için değil, aktörler tarafından onlara yüklenen anlam için karşılık vermesi noktasında "semboliktir". Söz konusu etkileşimde, bireyin jest ve mimikleri diğerlerinde de aynı tepkiyi uyandırdığında, bireyin davranışları katılımcılar için "anamlı" hale gelir. Bu şekilde paylaşılan anlamlar insanın toplumsal örgütlenmesinin temelini oluşturur (Singelmann, 1972, p. 415).

Sembolik etkileşimcilik mikro bir kuramdır. Daha büyük sosyal yapıları ve kurumları incelemek yerine bireyler arasındaki etkileşimlere odaklanır ve aile bağlamında araştırmacılar bu çerçeveyi belirli davranış türlerinin aile üyeleri için taşıdığı anlamları anlamak için kullanırlar (Ciabattari, 2017, p.73). Bütün bu kuramsal yaklaşımlar temelinde toplumu açıklama çabasının bir ürünü olarak sosyolojinin gelişimine ve bu çabanın önemli bir bileşeni olarak görülen aile araştırmalarına katkı sağlamıştır. Teori bilimsel sürecin merkezi bir parçasıdır. Sosyal bilimciler, basitçe aile türlerini tanımlamaktan daha fazlasını yapmak isterler. Ayrıca farklı aile türlerinin nasıl ve neden var olduğu ve bunların zaman içinde nasıl değiştiğini anlamaya çalışırlar. Her bir kuram ailenin incelenmesine aileler ve toplum hakkında farklı varsayımlardan hareketle yaklaşmaktadır. Güç ve eşitsizlik ailelerin doğasında var mıdır? Aileler rasyonel bir kaynak alışverişi yoluyla mı oluşur? Aileler belirli bir şekilde görünür ve davranırsa toplumun genel refahı artar mı? (Ciabattari, 2017, p. 66). Bütün bu merak aile araştırmalarını ve aile kuramlarını besleyen en önemli unsurdur. Sosyolojideki teorik yaklaşımlar zenginleştikçe sosyolojinin bir parçası olan aile sosyolojisi alanındaki ampirik araştırmalar da artmıştır.

3.Genel Sistem Teorisinden Aile Çalışmalarına

Günümüzde aile çalışmalarında ve özellikle aile terapisi alanında sıklıkla kullanılan aile sistemleri teorisi genel sistem teorisinin bir uzantısı olan ve sistem anlayışının aileye uygulanmasının sonucunda ortaya çıkan bir yaklaşımdır. 20. yüzyılın başlarında disiplinler arası bir kuram olarak dikkat

çeken genel sistem teorisinin şekillenmesinde etkili olan iki önemli gelişme yaşanmıştır. Bu gelişmelerden ilki Herbert Spencer'in topluma yönelik organik ve evrimsel bakış açısı; diğeri ise bilgi ve otomasyon alanlarında yaşanan gelişmelerdir (White & Martin & Adamson 2019, p. 186). Spencer fizik ve biyoloji bilimlerinin ilerlediği bir çağda biyolojideki çalışmalardan esinlenerek topluma organik bir model olarak yaklaşmıştır. Toplumu bir organizma gibi yapan "parçaların karşılıklı bağımlılığı" genel ilkesidir. Spencer toplumdaki yapılar arasındaki ilişkileri canlı bir vücudun bölümleri arasındaki ilişkilere benzetmek için nedenler aramıştır (Buckley, 1967, p. 12). Spencer'in organizmacı toplum çözümlemesi ve evrimci bakış açısı sistem kuramının sosyal bilimlerdeki ilk yapıtaşlarını oluşturur. Spencer'dan sonra Pareto'da da sistem yaklaşımının izlerini görmek mümkündür. Pareto, sosyolojiyi denge içindeki bir sistem, birbirine bağımlı parçaları içeren bir bütün olarak kavramıştır. Bir parçadaki değişim, sistemin başka bir parçasındaki değişime yol açmaktadır. Pareto'nun kuramı bu bağlamda Spencer gibi organik bir toplum imgesine sahip olan düşünürlerin benzer görüşleri ile kaynaştırılmıştır (Ritzer & Stepanisky, 2014, s. 37-38). Öte yandan 1930'larda Avustralyalı bir biyolog olan Ludwig von Bertalanffy genel sistem teorisinin özünü oluşturacak olan organizmik sistem teorisi oluşturmuştur. Genel sistem teorisinin bütün bilim dallarında geçerli bir yöntem olduğuyla ilgili görüşlerini de ilk kez 1949 yılında Chicago Üniversitesi'nde misafir öğretim üyesi olarak bulunduğu derslerde ortaya koymaya başlayan Bertalanffy, 1950'lerden sonraki çalışmalarında genel sistem teorisine ağırlık vermiştir (Çevik, 2023, s. 2). Genel olarak sistem düşüncesini ve biyolojiyi evrensel bir canlı sistemler teorisine entegre etmeye çalışan Ludwig Von Bertalanffy'nin fikirleri erken dönem aile terapistleri tarafından aile üyeleri arasındaki etkileşim kalıplarına odaklanan aile sistemlerine uygulamışlardır (Thomas & Priest, 2016, p. 235). Topluma bir sistem gibi yaklaşmak klasik düşünürlerin birçoğunda farklı toplum analizleri içerisinde kendine yer bulur. Ancak genel sistem teorisinin kuramsal bir yaklaşım olarak ortaya çıkışı için modern toplumda yaşanacak yeni gelişmelere ihtiyaç vardır. Bu gelişmeler de kendini bilimsel ve teknik sahada da göstermiştir.

Telefon ve telgrafın icadıyla birlikte bilgi akışını kavramsallaştırmanın ve ölçmenin yeni yolları geliştirilmiştir. Bu süreç iletişim kuramının da başlangıcıdır. Telgrafla gönderilebilen dijital kodlar, dijital bilgisayarların icadıyla sonuçlanan ilk araştırmaların konusudur. Bu mesaj sistemlerine yönelik incelemeler artarken aynı zamanda, yeni teknolojiler de ortaya çıkmıştır. Özellikle II. Dünya Savaşı sırasındaki teknolojik talepler, yol gösterici sistemler ve bilgi akışları gibi alanları birleştirmek için bir teori ihtiyacı doğurmuştur ve bu ihtiyaç bir dizi akademik gelişme ile sonuçlanmıştır. Savaştan kısa bir süre sonra Norbert Wiener (1948) sibernetik ve kontrol sistemleri üzerine ufuk açıcı bir çalışma olarak kabul edilen eserini yayınlamıştır. Aynı dönemde Bell Laboratuvarlarında araştırmacı bilim insanı olan C. E. Shannon, daha sonra W. Weaver ile birlikte *The Mathematical Theory of Communication* (1949) adıyla yayınlayacağı

matematiksel bir bilgi ve kodlama teorisini geliştirmiştir (White & Martin & Adamson, 2019, p.186). 1940'ların ortalarından 1960'ların ortalarına kadar süren savaş sonrası ve Soğuk Savaş dönemleri, siyasi tutuculuk ve güçlü uyum normları ile dikkat çekmektedir. Bu dönem, Soğuk Savaş'ın *komünist tehdit* imgeleri, dış tehdit ve toplumsal kaos riski karşısında iktidarı sürdürme kaygılarının da etkili olduğu bir dönemdir. Ülkeleri Soğuk Savaş'taki düşmanlarının önüne geçirecek teknolojik ilerlemeler için pratik uygulamalar vaat eden genel sistem teorisi de II. Dünya Savaşı sonrası bu kargaşa ortamında şekillenmiştir. Giderek daha karmaşık hale gelen endüstriyel ve askeri sistemlere hâkim olma ve bunları kontrol etme talepleri, hem teorinin hem de uygulamanın gelişmesini sağlamıştır (Whitchurch & Constantine, 1993, p. 327).

Genel sistem teorisinin aile çalışmalarına dâhil olmasında ise ne sosyoloji ne de aile sosyolojisi alanlarının etkisi olmuştur. Klasik sosyologların sistem vurgusu toplumu açıklama çabasının bir ürünü olarak ortaya çıkar. Ancak bu çaba genel sistem teorisinin sosyoloji ve aile sosyolojisi içerisinde kendine gelişim alanı bulmasını sağlamamıştır. Genel sistem teorisinin aileye uygulanması psikiyatri ve psikoterapideki klinik uygulamalar yoluyla gerçekleşmiştir. 1950'lerin başında yerleşik bir tedavi yöntemi olarak psikanalizin teorik varsayımları kişisel mahremiyetten dolayı terapistin aile üyeleri ile temasını yasaklamaktadır. Bu yaptırımlar göz önüne alındığında, psikoterapistler tüm aileyi tedavi etmeyi meşrulaştırmak için iki gerekeç kullanmışlardır. İlk olarak, aile tedavisine araştırma adı verilmiş; ikinci olarak da bu "araştırma", o zamanın yerleşik psikoterapilerine pekiyi yanıt vermeyen klinik sorunlar -özellikle şizofreni- üzerine yapılmıştır (Bavelas & Segal, 1982, p. 99-100). Şizofreni ile ilgili aile araştırmaları genel sistem teorisinin aile alanında gelişmesine katkı sağlayan birçok araştırmacı için kırılma noktası olmuştur.

Aile terapisi ile yaklaşık aynı zamanlarda gelişen ve disiplinler arası bir çalışma alanı olan sistem teorisi ise genel olarak bir sistemin bileşenlerinin, sistemin davranışını büyük ölçüde beklenmedik, doğrusal olmayan şekillerde etkilemek için nasıl etkileşime girdiğini ve karmaşık sistemlerin dinamiğini anlamaya çalışır. Ancak her biri kendi odak noktası, yöntemi ve uygulaması olan birçok sistem teorisi ekolü de vardır. Ekonomist Kenneth E. Boulding, biyologlar Anatol Rapoport ve Ludwig von Bertalanffy, antropolog Gregory Bateson, psikiyatrist Ross Ashby ve bilgisayar mühendisi Jay Forrester gibi araştırmacılar bu kuramın gelişimine önemli katkılarda bulunmuşlardır. İlk savunucular, sistem teorisinin biyolojik, fiziksel, elektriksel, ekolojik, kavramsal, sosyal veya psikolojik her tür sistemi (dolayısıyla genel sistem teorisini) anlamak için kullanılabileceğini ileri sürmüşlerdir. Bu nedenle genel sistem teorisi para sistemleri, borsalar, endüstriyel sistemler, yerel ve küresel iklim sistemleri, politik sistemler, nüfus sistemleri, şirketler, organizasyonlar, toplum, topluluklar ve aile gibi her türlü/çok çeşitli sistemleri incelemek için kullanılmıştır (Watson, 2012, p. 184-185). Ailenin incelenmesinde genel

sistem kuramının aile terapileri ile başlayan etkisi Bateson gibi araştırmacıların çalışmaları ile derinlik kazanmıştır.

Sistem teorisinin, aile araştırmalarında sosyolojiden önce gelişmesinde San Francisco'daki küçük bir araştırmacı grubu oldukça etkili olmuştur. Harvard Üniversitesi'nde bir antropolog olan Gregory Bateson, savaş sonrası dönemde hem psikiyatriyi hem de sistem teorisini araştırmıştır. O ve psikiyatr Don Jackson sistem teorisini aile araştırmalarına dâhil eden ilk isimlerdir. Daha sonraki yıllarda Bateson meslektaşları ile yayınladığı makalelerde ailenin bir iletişim sistemini temsil ettiğini ve çift bağ oluşması halinde üyelerden birinin şizofreni belirtileri gösterebileceğini ileri sürmüştür (White & Martin & Adamson, 2019, p.87). Bu ve buna benzer çalışmalar öncelikle aile sistemleri teorisinin daha sonra ise aile sosyolojisi araştırmalarında sistemsel yaklaşımın şekillenmesine yol açmıştır.

Psikiyatrik çalışmalarda aile sistem olarak düşünölmeye başladıkça aile terapisinin de temelleri atılmıştır. Aile sistemleri teorisi, ister bireyler, ister aileler, ister çiftlerle çalışılsın aile terapilerinde yeni yaklaşımlar önermiştir. Bu yaklaşımlarda karşılaşılan zorlukların kaynağı “hasta” olarak görülmez. Sorun sistemdedir. Dolayısıyla hasta sistemdeki baskılara karşı en savunmasız olandır ve bundan dolayı sistemdeki stres artıkça hasta duygusal, davranışsal veya ilişkisel semptomlar geliştiren kişi olarak değerlendirilir. Böylece 20. yüzyılın ikinci yarısında aile sistemi kuramına bağlı olarak çeşitli aile terapisi ekolleri şekillenmeye başlamıştır. Bu ekollerin ortaya koyduğu farklı yaklaşımlar da zamanla daha az önemli hale gelerek entegre aile terapisi modelleri geliştirilmiştir (Watson, 2012, p. 187).

Genel sistem teorisinin etkisi ile aileyi bir sistem olarak gören yaklaşımlar sadece psikiyatrik çalışmalarda ve aile terapilerinde değil aynı zamanda sosyoloji ve aile sosyolojisi alanlarında da etkili olmaya başlamıştır. Sistem teorisinin sosyoloji içerisindeki yerini ele alan ve kuramı tartışan en önemli isimlerden biri Walter Buckley'dir. Buckley 1967'de yayınlanan *Sociology and Modern Systems Theory* adlı çalışmasında sistem teorisinin disiplinlerarası genelleme ve bütünleştirme potansiyeline vurgu yapar. Ancak Buckley kurama karşı yine de temkinlidir. Çünkü ona göre bu tür bir kuramsal model karmaşıktır ve denge teorisi veya işlevsel teori kadar rahatlatıcı değildir. Diğer taraftan Buckley sistem kuramının sosyolojik çalışmalara dâhil olduğunu da kabul eder. Sosyolojik teoride yeni bir revizyon yoldadır ve birkaç yeni teori bu değişime katkıda bulunabilecek bütünleştirici bir teorik çerçeve sağlayan modern sistem analiziyle de oldukça yakından ve uyumlu bir yönde ilerlemektedir (Buckley, 1967, p. 207). Buckley sosyo-kültürel sistemin de sürekli değişen ve büyüyen karışık bir sistem olduğunu ileri sürer. Bu nedenle çağdaş sosyolojik teorinin ve çoğu aile teorisinin temellerini sağlamış olan mekanik ve organizmacı modeller yararlılıklarını yitirmiştir. Ona göre daha uygulanabilir, toplumda giderek daha fazla kabul gören sistem anlayışına daha sadık bir model, modern sistem perspektifinden gelişme sürecindedir (Hill,1971, p.7-8). Buckley genel sistem teorisinin erken

dönemleri sayılabilecek yıllarda sistem yaklaşımını klasik sosyoloji geleneği içinde tartışmaya açması bakımından son derece önemlidir. Onun ortaya koyduğu çalışma genel sistem kuramının sosyoloji ve dolayısıyla da aile sosyolojisindeki yerinin ne olabileceğinin anlaşılmasında bir hareket noktası oluşturmuştur.

Genel sistem kuramının sosyolojiye dâhil edilmesi Buckley'den sonra artarak devam etmiştir. Örneğin Murray A. Straus 1973 yılında yayınladığı “*A General Systems Theory Approach To A Theory Of Violence Between Family Members*” başlıklı makalesinde çekirdek ailenin sosyal etkileşiminde devam eden bir unsur olarak şiddetin varlığını açıklayan bir teori formüle etmek için genel sistem kuramından yararlanmıştı. Strauss'a göre sistem teorisi, sosyal yapının parçalarının birbiriyle nasıl ilişkili olduğunu ve bu parçaların bir bütün olarak sosyal birimin özellikleri üzerindeki etkilerini ortaya çıkarmaya çalışan köklü sosyolojik geleneğe bağlıdır (Straus, 1973, p.106). Genel sistem teorisinin sosyolojiye ve yavaş yavaş sosyal bilimlerdeki aile çalışmalarına girişi ile birlikte aile sosyologları genel sistem teorisi yaklaşımlarının ve kavramlarının aile araştırmalarına uygulanması hakkında düşünmeye başlamışlardır.1970'lerin sonuna kadar aile üzerine genel sistem teorisi kullanılarak yürütülen çok fazla ampirik çalışma olmasa da 1980'lerden itibaren hem sosyal bilimlerdeki çalışmalarda hem de aile terapisinde çok sayıda aile sorununa yönelik mikro düzeyde sistem yaklaşımlarının filizlenmesine tanık olunmuştur (Whitchurch & Constantine, 1993, p. 327).

Sistem kuramının sosyal bilimler alanındaki gelişiminde önemli isimlerden biri de işlevselci gelenek içinde zikredilen Talcot Parsons'dır. Parsons, Amerika'daki aile sosyolojisinin bir alt alan olarak kurumsallaşmasındaki en önemli isimlerden biridir. 1940-1960 yılları arasında sosyoloji disiplini ve aile alanında belirleyici bir yaklaşım olarak ön plana çıkan yapısal-işlevselci kuram, sistem kuramı çerçevesinde işlevselciliğin yeniden ele alınması ve analize yapının da dâhil edilmesi ile Parsons tarafından geliştirilmiştir (Sadıkoğlu, 2019, s.235). Toplum bir sistem olarak gören Parsons da aile kurumu bu sistemin devamlılığında kilit rol oynamaktadır. Sistem kavramı bu bağlamda Parsons'un kuramsal yaklaşımının da merkezini oluşturur. Aileyi tartışırken sistem kavramından hareket eden Parsons için aile toplumu oluşturan alt sistemlerden biri olarak değerlendirilir.

Modern çekirdek aileyi merkeze alsın da Parsons'un aileye bakışı aslında bütünüyle gelenekseldir. Ona göre ailede uyum sorununu çözen, ekmeği kazanan babadır. Başlıca kararları alarak amaca varma işlevini de yerine getiren baba, sistemi bütünleşmiş bir halde tutmak için eşgüdüm sağlamakta ve aile ilişkilerini düzenlemekte büyük bir rol oynamaktadır (Wallace & Wolf, 2020, s. 74). Parsons'ın aile çözümlemesindeki sistem vurgusu bu bağlamda toplumsal düzenin ve dengenin korunup sürdürülmesi noktasında öne çıkar. Ailedeki her birey toplumsal sistemin devamlılığı için kendisinden beklenen işlevleri yerine getirmek durumundadır. Ancak

Parsons'un modeli onu genel sistem kuramı içerisine yerleştirmez. Aileye genel bir sistem teorisi uygulaması, 20. yüzyılın ortalarında literatüre hâkim olan işlevselci bakış açısının azalan etkisinden gelişmiştir. Parsons'un işlevselci yaklaşımında da aile bir sistem olarak görülmektedir ama bu sistem evde ve piyasada cinsiyete dayalı işbölümü etrafındaki mevcut kültürel normlar tarafından değer yüklenen daha basit mekanik veya organik bir sistemdir (White & Martin & Adamson, 2019, p. 207). Aileye işlevselci yaklaşımın ve dolayısıyla da Parsons'ın, aile araştırmalarına yaptığı akademik katkı tartışmasız aile sosyolojisi alanı içinde çok değerlidir. Aile çalışmaları gelişimsel bir süreçte incelendiğinde sistem kuramının Parsons'ın işlevselci aile yaklaşımından bütünüyle bağımsız olmadığı da açıktır.

4. Bir Sistem Olarak Aile

Sistem sosyal bilimlerde sıklıkla kullanılan bir kavramdır. Karşılıklı ilişki içinde bulunan unsurların oluşturduğu bütüne gönderme yapan sistem kavramı farklı şekillerde tanımlansa da ifade ettiği bütün; karşılıklı etkileşim halinde bulunan çeşitli nesnelere, elemanlardan, ilişki ve rollerden oluşmaktadır. Aileyi bir sistem olarak görmek ise, aile içindeki bağlara, ihtiyaçlara ve ortak ve bireysel davranışlara vurgu yapmaktır.

Diğer taraftan bireyler arası ilişkiler söz konusu olduğunda en önemli özelliklerden biri iletişimsel davranışlardır. Bu nedenle, bir aile sistemi, aralarında ilişkiler bulunan özel bir insan grubudur; bu ilişkiler, birbirleriyle iletişimi olan üyeler tarafından kurulur ve sürdürülür. Aile ilişkileri devam ettiği sürece, zaman içinde örüntüler oluşturur ve bir aile sisteminin özünü oluşturan da zaman içinde oluşan bu örüntülerdir (Bavelas & Segal, 1982, p.102). *Aile sistem yaklaşımı* çerçevesinde aile; ortak bir tarih anlayışına ve bir dereceye kadar duygusal bağa sahip, aile üyelerinin bireysel ve bir bütün olarak ihtiyaçlarını karşılayan bir yapı olarak görülür (Sabatelli & Bartle, 1995, p.1027).

Ailelere uygulanan "sistem düşüncesi", bir aile sistemindeki aile üyelerinin bireysel davranışlarının sorumluluğunu ortadan kaldırmak anlamına gelmez. Bütünüyle sistemik davranış üzerindeki kontrol tek bir bileşende bulunmazken, aynı zamanda hiçbir bileşenin sistemik davranış üzerinde herhangi bir kontrolü olmadığı veya bileşenlerin davranış üzerindeki kontrol veya etki derecelerinde farklılık göstermediği de söylenemez. Sistem yaklaşımı, bir üyesinin herhangi bir problem yaşadığı (engellilik, depresyon, bağımlılık vb.) ailelerde, bir bileşen olarak söz konusu üyenin, aile sistemi üzerinde sahip olabileceği etkiyi göstermesi bakımından önemlidir. Diğer taraftan genel sistem kuramı aileyi bir bütün olarak varsayar. Kuramın bütünlük varsayımı ve aile üyelerinin karşılıklı bağımlılığı özelliği; bireyler ailenin izole edilmişleri olarak değil de alt sistemleri olarak görüldükleri sürece, aile üyelerine bireysel bakmayı engellemez (Whitchurch & Constantine, 1993, p. 348-349). Aile sistemsel çerçevede hem karşılıklı ilişkiler ve bağımlılıklarla özdeşleşen bir bütünü (sistemi), hem de bu

bütünlüğü oluşturan aile üyelerinin alt sistemler olarak görüldüğü ve bireyi ötelemeyen anlayışı temsil eder.

Yani aile, daha küçük alt sistemlerden (örneğin ebeveyn, evlilik ve kardeş) oluşan, aynı zamanda daha büyük sistemlerin (örneğin toplum) içine gömülü olan hiyerarşik olarak organize edilmiş bir sistem olarak görülür. Bu çeşitli seviyeler içinde ve arasında etkileşimler meydana gelir. Bu anlayış aileyi organize bir sistem olarak anlamak için uygulanan genel sistem teorisindeki bazı ilkelere dayanır (Cox & Paley, 1997, p. 245-246);

a) Bütünlük ve düzen: Bu ilke bir bütünün, parçalarının toplamından büyük olduğu anlamına gelir. Aile onu oluşturan bireylerin özelliklerinden basitçe anlaşılacak özelliklere sahip bir yapıdır.

b) Hiyerarşik yapı: Sistemler kendi başlarına birer sistem olan alt sistemlerden oluşur.

c) Uyarlanabilir stabilizasyon: Sistemler iç işleyişlerinde koordineli değişiklikler yaparak çevredeki değişen koşulları telafi eden iç denge özelliklerine sahiptir.

d) Uyarlanabilir öz örgütlenme: Öz-istikrar anlayışının tamamlayıcısıdır. Açık, yaşayan sistemlerin mevcut sistemdeki değişikliklere veya meydana okumalara uyum sağlama yeteneğine atıfta bulunur.

Aynı zamanda aile toplum içinde yaşayan bir sistem olarak hem kendisini oluşturan üyeleri hem de toplumla kurduğu karşılıklı bağılıkları aracılığı ile bir bütün olarak ayakta durur. Bu ilişki bir dış sistem olan toplumda meydana gelen değişikliklerin aile sistemine de yansımaya yol açar. Dolayısıyla aile açık bir sistem olarak görülür (Aktaş, 2004, s. 34). Açık bir sistem olarak daha üst sistemlerin parçası olan ailenin oluşumunda tek tek bireylerin yanı sıra sosyokültürel yapılar, kişiler arası ilişkiler ve fiziksel çevre de rol alır (Ünal, 2013, s. 33).

Aileye yönelik sistem yaklaşımı aile araştırmalarını ve aile terapilerini de etkilemiştir. Evlilik, ebeveyn-çocuk ilişkileri, güvenlik, çevresel faktörler, gelişim gibi birçok konu ele alınırken aileye bir sistem olarak yaklaşılır. Ailenin yapısı ve bileşimi ne olursa olsun sistem perspektifleri içinde, tüm aile sistemlerinin yapması gerekenler konusunda bir fikir birliği var gibi görünmektedir. Bir sistem olarak aileden beklenen; bir dizi kimlik görevini uygulamak, sınırları düzenlemek, hanenin sürdürülmesi için stratejiler geliştirmek, ailenin duygusal iklimini ve zaman içinde aile yapısındaki değişiklikleri yönetmektir. Ailenin bir sistem olarak nasıl işlediğinin değerlendirilmesi için yerine getirilmesi gereken bu ortak görevlerin ve tasarlanan stratejilerin anlaşılması son derece önemlidir (Sabatelli & Bartle, 1995, p. 1027). Bu nedenle sistemsel yaklaşım aileyi bütüncül yapısını şekillendiren iç dinamikleri temelinde dikkate almayı zorunlu kılar.

Sistem olarak aile kendini oluşturan üyeleri, üyeler arasındaki iletişimsel davranışları, hiyerarşisi, sınırları ve dış çevre ile kurduğu ilişkiler bağlamında varlığını sürdüren bir yapıdır. Bu yapı birçok alt sistemden oluşur

ve her bir alt sistem diğeri ile bağlantılıdır. Aileye sistemsal yaklaşım ailedeki alt sistemleri (ebeveyn, çocuk, kardeş, karı-koca vb.) oluşturanların bir birey olarak etkisi bulunmadığı anlamına gelmediği gibi alt sistemlerin taşıdığı özelliklerin ailenin taşıdığı özelliklerden de fazla olduğu anlamına gelmez. Bu nedenle aile sistemi alt sistemlerle beraber oldukça zengin ve dinamik bir olgudur.

5. SONUÇ

Aile, sosyal bilimlerin temel çalışma konularından biridir. Özellikle sanayileşme ile birlikte yaşanan gelişmeler aileye duyulan ilgiyi arttırmıştır. Toplumun merkezine yerleştirilen ailenin geçmişte nasıl olduğu, uğradığı değişimler, farklı toplum ve kültürlerdeki biçimleri erken dönem aile araştırmalarında kendine önemli bir yer bulur. Endüstriyel toplumların karşılaştıkları sorunlarla mücadelede de bir çözüm olarak görülen aile, modern toplumu anlamaya ve açıklamaya çalışan klasik sosyologların da çalışmalarında dikkat çeken bir kavram olarak karşımıza çıkar. Sosyolojinin kurucu isimlerinin bir kurum olarak yaklaştıkları aile erken dönem sosyal bilimlerinde büyük ölçüde evrimsel bir bakış açısıyla incelenmiştir ve bu bakış açısı neredeyse 20. yüzyılın ortalarına kadar sürdürülmüştür.

Klasik sosyologların ve aile ile ilgili çalışan antropologların çözümlenmeleri 1950'lerden sonra etkili olmaya başlayan aileye yönelik kuramsal yaklaşımlarla farklı bir boyuta taşınmıştır. Kuramsal yaklaşımlar her ne kadar klasik modellerden beslense de bir ölçüde ampirik araştırmalarında önünü açmıştır. Aileye yönelik ilginin teorik temellerinin atıldığı bu dönem de yapısal işlevselcilik, sembolik etkileşimcilik ve sosyal mübadele gibi kuramsal yaklaşımların şekillendiği bir dönemdir. Ailenin kuramsal bir çerçevede ele alınması daha sonraki süreçte disiplinlerarası çalışmaları da etkileyerek aileye dair konu çeşitliliğini arttırmıştır.

Aile çalışmalarındaki kuramsal yaklaşımların biri de genel sistem teorisidir. Genel sistem teorisi diğer kuramlardan farklı olarak Ludwig von Bertalanffy'nin biyoloji alanındaki çalışmaları içinde ortaya çıkmıştır. Ancak Herbert Spencer, Pareto gibi klasik kuramcılarının organik ve evrimci görüşleri de genel sistem teorisinin gelişim süreci içinde dikkate alınması gereken yaklaşımlardır. II. Dünya Savaşı sırasında teknolojiye duyulan ihtiyaç ve sonrasında yaşanan gelişmeler genel sistem teorisinin şekillenmesini sağlamıştır. İlerleyen dönemde genel sistem teorisi birçok alanda uygulanmaya başlanmıştır. Bu alanlar arasında psikiyatri ve psikoterapi alanları da yer almaktadır. Klinik araştırmalarda kullanılmaya başlayan kuram böylelikle aile araştırmalarına dâhil edilmiştir. Aileye dair sistemsal bakış açısı, aile terapisinin gelişiminde de önemli bir rol oynar. Aile terapistleri tarafından sıklıkla kullanılan aile sistemleri yaklaşımları yeni ekollerin önünü açarken genel sistem teorisinin etkileri sosyolojide de hissedilmeye başlanır. Sosyolog Walter Buckley olmak üzere birçok toplum bilimci genel sistem teorisini tartışmaya açar. 1970'lerden sonra yavaş yavaş genel sistem teorisine dayalı sosyolojik çalışmalar görülse de sosyal bilimlerde genel sistem

kuramına dair ilginin asıl filizlendiği zaman 1980 sonrası dönemdir. 1980'ler bu bağlamda sosyal bilimlerdeki aile araştırmalarında ve aile terapilerinde, aileye dair sorunların sistem yaklaşımıyla ele alınmaya başladığı yıllardır.

Diğer kuramsal yaklaşımlar gibi sistem kuramı da aileye ilişkin bir çerçeve çizer. Sosyal bilimler içinde gelişmemesine karşın bu çerçeve belirli ilkelere dayalı olarak şekillenir. Genel sistem perspektifinde bir sistem kabul edilen aileye, hem diğer sistemlerle hem de kendini oluşturan alt sistemlerle bir bütün olarak yaklaşılır. Sistem kuramının bu bağlamda aile sosyolojisinin en etkili kuramsal yaklaşımlarından biri olan yapısal işlevselci kuramla paylaştığı ortak kavramlar vardır. Birden fazla alt sisteme sahip bir yapı olan aile, yerine getirmesi gereken amaç ve görevlerle değerlendirilir.

Birleşik bir bilim kuramına yol alışı olarak değerlendirilebilecek genel sistem kuramı, bilim dalları arasında ortak kavramların ve ilkelerin ortaya çıkışı için de dikkate değer bir örnektir. Hemen hemen bütün toplum ve doğa bilimlerinde taraftar bulan kuram, bilimdeki birliğin sağlanması noktasında etkili olmaktadır (Poloma, 2017, s. 166-167). Bu doğrultuda genel sistem kuramının teorik temellerinin ve tarihsel inşa sürecinin anlaşılması son derece önemlidir. Ailenin giderek daha fazla önem kazandığı ve aile tartışmalarının artarak sürdüğü bu dönemde kuramsal yaklaşımlar hem bir bütün olarak aileye, hem de kadın, çocuk, yaşlı gibi ailenin daha dezavantajlı üyelerine ilişkin düşünce ve anlayışımızın doğru şekilde inşa edilmesine yardımcı olacak çalışmaları da zenginleştirecektir. Genel sistem kuramının diğer disiplinleri de kapsayıcı ilkeleri aile gibi kadim bir yapının disiplinlerarası araştırma sahasına taşınmasının ve tıpkı aile terapisi alanında olduğu gibi sistem kuramına dayanan yeni aile yaklaşımlarının da önünü açacaktır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarların herhangi bir çıkara dayalı ilişkisi bulunmamaktadır.

ETİK ONAY/KATILIMCI ONAMI

Makale kapsamında katılımcı kullanılmadığı için ilgili onaya yer verilmemiştir.

MADDİ DESTEK

Çalışma için herhangi bir maddi destek alınmamıştır.

YAZAR KATKILARI

Bu araştırma ve araştırma ile ilgili tüm aşamalar tek yazar tarafından yürütülmüştür.

KAYNAKÇA

- Akın, E. (1991), Aile Araştırmalarında Temel Yaklaşımlar, *Türk Aile Ansiklopedisi*, 41-47, Ankara: Başbakanlık Aile Araştırması Kurumu.
- Aktaş, A.M. (2004). Aile terapisinde sosyal hizmet yaklaşımı, *Aile ve Toplum*, 2(7), 33-42.
- Bavelas, J.B. & Segal, L. (1982). Family systems theory: background and implications, *Journal of Communication*, 32(3), 99-107.
- Buckley, W. (1967). Sociology and modern systems theory. H.B. (Edt.), NJ: Prentice Hall..
- Bynder, H. (1969). Émile Durkheim and the sociology of the family, *Journal of Marriage and Family* 31(3), 527-533.
- Canatan, K. (2011). Aile Sosyolojisi: Bilimsel ve Kuramsal Çerçeve, *Aile Sosyolojisi içinde*, K. C. ve E. Y. (Edt.), 15-25, Açılım Kitap.
- Ciabattari, T. (2017). *Sociology of families: change, continuity, and diversity*, Sage Publications.
- Cox, M.J. & Paley, B. (1997). Families as systems, *Annual Review of Psychology*, 48, 243-267.
- Çevik, H.H., (2023). Kamu Yönetimi Örgütü: Modern Yaklaşımlar, <https://studylibtr.com/doc/1708615/ludwig-von-bertalanffy-in-genel-sistem-teorisi>.
- Déchaux, J.H. (2011). Aile, *Sosyolojik Düşünce Sözlüğü*, M.B. vd. (Haz.), B. A. (Çev.), 40-43, İletişim Yayınları.
- Gittins, D. (2012). *Aile Sorguluyor*, T. E. (Çev.), Pencere Yayınları.
- Goody, J. (2004). *Avrupa'da Aile*, S.A. (Çev.), Literatür Yayıncılık.
- Hill, R. (1971). Modern systems theory and the family: a confrontation, *Social Science Information*, 10(5), 7-26.
- Jacobsen, V., Fursman, L., Bryant, B., Claridge, J.M. & Jensen, B.(2004). *Theories of the family and policy*, Working Paper, New Zealand Treasury.
- Mavili Aktaş, A. (2004). Aile Terapisinde Sosyal Hizmet Yaklaşımı, *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 7 (7), <https://dergipark.org.tr/tr/pub/spcd/issue/21101/227249>.
- McDaniel, S., Tepperman, L. & Colavecchia, S. (2011). *An Introduction To The Sociology Of Families*, Pearson.
- Naldini, M. (2017). The sociology of families, *The Cambridge Handbook of Sociology*, K.O. Korgen (Edt.), 297-304, Cambridge University Press.
- Poloma, M. M.(2017). *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, H.E. (Çev.), Palme Yayıncılık.
- Rank, M.R. & LeCroy C.W. (1983). Toward a multiple perspective in family theory and practice: the case of social exchange theory, symbolic interactionism, and conflict theory, *Family Relations*, 32(3), 441-448.
- Ritzer, G. & Stepnisky J. (2014). *Sosyoloji Kuramları*, H. H. (Çev.), De Ki Yayınları.

- Ritzer, G. & Stepnisky J. (2015). *Çağdaş Sosyoloji Kuramları ve Klasik Kökleri*, I. E. H. (Çev.), De Ki Yayınları.
- Sabatelli, R. M. & Bartle, S. E.(1995). Survey approaches to the assessment of family functioning: conceptual, operational, and analytical issues, *Journal of Marriage and Family*, 57 (4), 1025-1039.
- Sadıkoğlu, Z.Z. (2019). 1920-1960 yılları arasında ABD’de aile sosyolojisi, *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 22(1), 215-253. <https://doi.org/1018490/sosars.559106>
- Singelmann, P.(1972). Exchange as symbolic interaction: convergences between two theoretical perspectives, *American Sociological Review*, 37(4), 414-424.
- Straus, M. A. (1973) A general systems theory approach to a theory of violence between family members, *Social Science Information*, 12(3), 105-125.
- Tezcan, M. (2000), *Türk Ailesi Antropolojisi*, İmge Kitabevi.
- Thomas, J.L. (1955), Theory and research in family sociology, *The American Catholic Sociological Review*, 16(2), 104-116.
- Thomas, V.& Priest, J. B. (2016). Family therapy. *Encyclopedia of Mental Health*, H. S. F. (Edt.), 235-239.
- Ünal, S. (2013). Sistemik aile terapilerinde temel kavramlar, *Türkiye Klinikleri*, 6(1), 32-37.
- Wallace, R.A. & Wolf A. (2020). *Çağdaş Sosyoloji Kuramları, Klasik Geleneğin Geliştirilmesi*, L. E. ve M. R. A. (Çev.), Doğu Batı Yayınları.
- Watson, W. H. (2012). Family systems, *Encyclopedia of Human Behavior*, V. S. R. (Edt.), 184-193, Academic Press.
- Whitchurch, G. G. & Constantine, L. L. (1993). Systems theory, *Sourcebook of Family Theories and Methods: A Contextual Approach*, P.G.B. et. Al. (Edt.), 325–355, Plenum Press.
- White, J.M., Martin T.F. & Adamson, K. (2019). *Family Theories An Introduction*, 5. Edition, Sage Publications.
- Yıldırım, İ. (2016). Türk toplumunun ve ailesinin giderek güçlenen gündemi: yaşlılık, *1st. International Academic Research Congress*, 4302-4309, Pagem Akademi.

Makale Bilgisi: Kahraman, A.D., Yılmaz, M., Midilli Kısa Kroniği. DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 2, ss.717-739.	Article Info: Kahraman, A.D., Yılmaz, M., The Short Chronicle of Lesbos. DEU Journal of Humanities, Volume: 10, Issue: 2, pp. 717-739.
Kategori: Araştırma Makalesi	Category: Research Article
Gönderildiği Tarih: 15.08.2023	Date Submitted: 15.08.2023
Kabul Edildiği Tarih: 09.10.2023	Date Accepted: 09.10.2023

MİDİLLİ KISA KRONİĞİ

Ali Doruk Kahraman *, Murat Yılmaz **

ÖZ

Midilli Kısa Kroniği, Palaiologos Hanedanı'nın hamiliğinde 1355 – 1462 yılları arasında Midilli ve Enez merkezli olarak çevre bölgeler üzerinde hüküm sürmüş yarı-bağımsız bir devlet olan Gattilusio Lordluğu'nu doğrudan konu edinen ve Gattilusio Hanedanı tarihi olmaya namzet olan yegâne kroniktir. Kaynak 1355 yılında Midilli Adası'ndaki Gattilusio egemenliğinin başlangıcından Jacopo Gattilusio (1404-1428) dönemine kadar yaşananlar hakkında kısa notlar ihtiva etmektedir. Kronik'in önemi, Bizans tarihyazını geleneğinin XIV. yüzyılın ikinci yarısında akâmete uğramış olduğu gerçeği birlikte düşünüldüğünde daha da artmaktadır. Bu çalışmada Midilli Kısa Kroniği'nin neşri, Yunancadan Türkçeye çevirisi yapılarak kaynağın Türkçe literatüre kazandırılması, incelenmesi ve kaynak olarak öneminin ortaya konması hedeflenmiştir. Ayrıca kronikten hareketle Midilli'deki Gattilusio hakimiyet dönemi hakkında da değerlendirmeler yapılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Midilli Kısa Kroniği, Gattilusio Hanedanı, Palaiologos Hanedanı, Ege Denizi

THE SHORT CHRONICLE OF LESBOS

ABSTRACT

The Short Chronicle of Lesbos is the only chronicle that is a candidate to be the history of the House of Gattilusio and which directly deals with the Lordship of Gattilusio, a semi-independent state that ruled over the surrounding regions centered on Lesbos and Ainos between 1355 and 1462 under the patronage of the Palaiologian Dynasty. The source contains short notes about what has happened from the beginning of the Gattilusio rule on the Island of Lesbos in 1355 to the period of Jacopo Gattilusio (1404-1428). The importance of the chronicle increases even further when considered together with the fact that the Byzantine historiographical tradition was on hiatus in the latter half of the XIVth century. In this study, it is aimed to publish the Short

* Ali Doruk Kahraman, Dokuz Eylül Üniversitesi, adkuye@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8050-3315

** Araş. Gör. Murat Yılmaz, Dokuz Eylül Üniversitesi, mrrt0935@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3503-0563

Chronicle of Lesbos, to translate it from Greek to Turkish, to introduce the source to Turkish literature, to examine it and to reveal its importance as a source. In addition, based on the chronicle, evaluations will be made about the period of Gattilusio domination in Lesbos.

Keywords: The Short Chronicle of Lesbos, the House of Gattilusio, the House of Palaiologos, Aegean Sea

1. GİRİŞ

Gattilusio ailesi, üyeleri 1157'den beri Cenova Cumhuriyeti'nin Büyük Meclisi'nde¹ ve Cenova adına diplomatik görevlerde² bulunmuş pek çok soylu aileden biridir. Anne tarafından Doria ailesine de mensupturlar (Sağlam, 2019, s. 106). Francesco Gattilusio ve Niccolò Gattilusio adlı iki maceracı kardeş; XIV. yüzyıl ortalarında şanslarını denemek için Ege Denizi'ne ve Bizans İmparatorluğu kontrolündeki kıyılara gelmişlerdir. Korsanlık, Haçlı Seferi, gaza ve ticaret arasındaki nüansın bulanıklaştığı bu dönemde, açıkça korsanlık ile uğraştığı anlaşılan kardeşler bölgeye intikal ettiklerinde, Bizans İmparatoru olan VI. İoannes Kantakuzenos Konstantinopolis'te, Orhan Bey Bursa'da, Stefan Duşan Üsküp'te hüküm sürmektedir. Gattilusio kardeşler bu üç devlet ve onların etraflarını kuşatan sayısız küçük beylik, emirlik, despotluk, lordluk, düklük ve krallık arasında kendilerine bir gelecek kurmak için fırsat kollamaktadırlar. Gattilusio kardeşler ile V. İoannes ve Palaiologos ailesi arasında karşılıklı çıkara dayanan bir ilişki kurmak için uygun şartlar çok geçmeden ortaya çıkacaktır. Francesco ve Niccolò Gattilusio; kendilerine bağlı Cenovalı savaççı, paralı asker ve korsanlardan oluşan grupla, Bizans donanmasının yok hükmünde olduğu bu dönemde, denizler ve kıyılar üzerinde eskiden Bizans donanmasının görevi olan işlevler üstleneceklerdir. Sonuçta Ege Denizi'ndeki dört büyük Latin güç merkezinden birisi haline geleceklerdir (Ahrweiler, 1966, s. 378).

2. Kısa Kronikler ve Midilli Kısa Kroniği

Kısa Kronikler, Bizans kroniklerinin sayfa kenarlarına ve boş kısımlara alınan kronolojik şekilde ilerleyen notlardır. İçerik olarak Bizans ve çevresinde, komşularında yaşanan gelişmelere odaklanırken coğrafi olarak Doğu Akdeniz'e odaklandıklarını söyleyebiliriz. Konu bakımından oldukça çeşitlilik ihtiva etmektedirler. Kısa kroniklerde savaşlar, fetihler, hanedan içi kavgalar, taht değişiklikleri, evlenme, doğum, ölüm, doğal felaketler ve

¹ Ailenin iki üyesi, Nif Anlaşması'nı imzalayanlar arasında bulunmuşlardır. (Miller, 1913, s. 408).

² Francesco ve Niccolò Gattilusio'nun amcaları olan Oberto Gattilusio, 1341'de Savoylu Anna ile görüşmek üzere gönderilen Ceneviz elçisidir. (Miller, 1913, s. 409). Oberto, 1351'de Cenova Cumhuriyeti'nin Efes'te Türk temsilcilerini ve doğudaki tüm Ceneviz yerleşimlerini (özellikle Sakız, Galata ve Keefe'de temaslarda bulunmuşlardır) önemli bir görevle ziyaret etmek üzere görevlendirmiş olduğu iki temsilciden birisi olacaktır. (Setton, 1991, s. 222).

kiliselerle ilgili meselelerin bulunmasından dolayı tarihçiler tarafından çoğu zaman ele alınan meselenin tarihlendirmesinde kullanılmaktadırlar ancak nadiren de olsa bu kroniklerde müstakil olarak önemli ve ayırt edici önemli gelişmeler hakkında kısa bilgiler verilmektedir. Kısa Kroniklerde bahsi geçen hiçbir konu başından sonuna eksiksiz bir olay örgüsüyle anlatılmamaktadır. Sadece önemli görülen gelişmeler hakkında kısa ama net bilgiler verilmektedir. Bundan dolayı Kısa Kroniklerdeki bilgiler çoğu zaman diğer kaynakların verdiği bilgileri teyit etmek veya oradaki boşlukları doldurmak için kullanılmaktadır. Kısa Kroniklerde geçen konular kronolojik bir şekilde gün, ay, yıl ve genellikle indiksyon bilgisi ile birlikte verilmekte, nadiren de hangi saatte yaşandığına dair ayrıntılar belirtilmektedir. Bu takvim bilgileri kroniklerin en ayırt edici ve en kullanışlı özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Kısa Kronikler ile bu bilgilere de ulaşmak mümkündür. Kroniklerin her biri farklı coğrafyalarda, farklı zamanlarda ve farklı kişilerce yazılmış anonim notlardır. Bizans döneminde veya sonrasında yazılmış olabilirler zira 312 yılından başlayarak 1771 yılına kadar uzanan bilgiler barındırmaktadırlar (Kılıç, 2013, ss. 20-30).

Günümüzde Bizans Kısa Kronikleri olarak adlandırılan bu kaynak türü, dünyanın çeşitli kütüphanelerinde ve manastır koleksiyonlarında bulunan yüzlerce Yunanca yazma eser içerisinden toplanarak oluşturulmuştur. Yazmalarda dağınık halde bulunan notların bir kısmı kendi içinde bütünlük göstermektedir. Belirli bir dönem, aile veya bölge sınırlamasıyla bilgi veren kısa kronikler de vardır. Bu makalede ele aldığımız “Midilli Kısa Kroniği” olarak isimlendirilen kronik bunların en güzel örneklerinden biridir. Aşağıda ayrıntılarına değinilecek olan kronik Midilli adasındaki Gattilusio ailesinin egemenlik dönemine odaklanmaktadır.

Bugüne kadar Bizans Kısa Kronikleri ile ilgili en kapsamlı çalışmayı P. Schreiner yapmıştır. 330 civarında yazma tarayarak kendi belirlediği sistematığe göre³ Kısa Kronik olarak değerlendirilmesi gereken 116 adet Kısa Kronik tespit etmiş ve daha önceki çalışmalardan bağımsız bir şekilde yeniden numaralandırmıştır. Üç ciltten oluşan eseri 1975-1979 yılları arasında yayımlanmıştır⁴.

Kısa kroniklerin daha geniş bir araştırmacı kitlesince erişilebilir hale gelmesi hususunda önemli bir isim olan Peter Schreiner, toplam 116 kroniği bir araya getiren, üç ciltlik çalışmasının ilk cildini 1975’te Avusturya Bilimler Akademisi vasıtasıyla Viyana’da neşretmiştir. Makalemize konu olan Midilli Kroniği’nin Yunanca metni, temel kodikolojik bilgiler ile birlikte bu ilk ciltte,

³ Schreiner’in bir kronik notunun kısa kronik sayılabilmesi için gözettiği özellikleri eserinin ilk cildinde, giriş kısmında belirtmiştir (Schreiner, 1975, ss. 21-23).

⁴ Schreiner, P. 1975-1979, Die Byzantinischen Kleinchroniken, I-III, [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 12/1-3], Wien., Bizans Kısa Kronikleri hakkındaki diğer çalışmalar için bakınız: (Kılıç, 2013, ss. 32-38,50).

Mahalli Kronikler (Lokalchroniken) (Kr. 23-52), başlığı altında 30 numaralı Midilli Kroniği (Chronik von Mytilene) ismi ile yer almıştır (Schreiner, 1975, ss. 218-221). Schreiner 1977’de çalışmasının ikinci cildini yayınlamış, akabinde 1979’da bu aşamaya kadar neşretmiş olduğu Kısa Kroniklerden önemli gördüklerinin Almanca tercümelerini üçüncü ciltte toplu olarak yayınlamıştır (Schreiner,1979, ss. 61-62). Ancak Peter Schreiner’in neşri ve tercümesi Midilli Kısa Kroniği hakkında yapılan ilk çalışma değildir. Midilli Kısa Kroniği ilk olarak 1909 yılında Spiridon Lampros tarafından çalışılmıştır (Lampros, 1909, ss. 39-48). Fakat Lampros’un Atina’da yayınladığı çalışmasında, el yazmasının arka (verso) sayfasında devam eden metnin gözden kaçırılmış olduğuna sonraki araştırmacılar tarafından dikkat çekilmiştir. Ardından 1965 yılında kroniğin tamamı ilk kez George T. Dennis tarafından İngilizce tercümesi ile birlikte Midilli şehrinde basılan Lesbiaka dergisinde neşredilmiştir (Dennis, 1965, ss. 123-142). Bu çalışma Dennis’in çalışmalarını toplayan bir kitap içerisinde, Variorum tarafından Londra’da yeniden basılmıştır (Dennis, 1982, ss. 3-22).

Midilli Kısa Kroniği, Midilli ana merkez olmak üzere 1355 – 1462 yılları arasında Doğu ve Kuzey Ege’de ada ve kıyı bölgeler üzerinde neredeyse bağımsız olarak hüküm sürmüş Gattiluso ailesinin hususi hanedan tarihi niteliğindedir. 1355 yılında Francesco Gattiluso’nun Midilli hâkimi olmasından başlayarak 1428 yılına kadarki Gattiluso ailesi egemenliğindeki Midilli Adası hakkında notlar içermektedir. Dolayısıyla Midilli Kroniği’nin yanı sıra Gattiluso ailesi Kroniği olarak da görülebilir. Kronik, P. Schreiner’in de işaret ettiği gibi 1404 ile 1428 yılları arasında bir zamanda yazılmıştır. Zira neşrettiğimiz kroniğin son babında Jacopo Gattiluso’nun 1404 yılında Midilli hâkimi olmasından bahsedilirken 1428 yılındaki ölümü veya sonraki yıllardaki gelişmeler kronikte yer almamaktadır (Schreiner, 1975, ss. 18-19).

Midilli Kısa Kroniği, yedi babdan oluşmaktadır. Her bir not ilgili Gattiluso lordunun hakimiyet dönemlerinin başlangıç ve bitiş tarihleriyle birlikte verilmiştir. Birinci bab Francesco Gattiluso’nun Midilli Adası’na gelişini ve Midilli’deki hakimiyet süresini vermektedir. İkinci babda Francesco Gattiluso ve oğullarının 1384 yılında Midilli’de yaşanan bir deprem ile ölümlerinden bahsedilmektedir. Üçüncü bab Francesco Gattiluso’nun depremden sağ kurtulan oğlundan bahsetmektedir. Dördüncü bab Francesco Gattiluso’nun oğlu ile amcası Niccolò Gattiluso’nun Midilli üzerindeki mücadelesinden bahsetmektedir. Beşinci ve altıncı bablar Jacopo Gattiluso’nun Midilli yönetimine gelmesinden bahseder. Ancak kronikte anlatı Jacopo Gattiluso dönemini bitirmeden sonlanır. Kısa Kronik, deprem ile ilgili Demetrius Kydones dışında doğrudan bilgi veren Yunanca tanıklık olarak öne çıkmaktadır. Kydones 273 numaralı mektubunda kulelerin yıkılmasından daha detaylı bahsetmiştir (Loenertz, (Ed.) 1947, ss.190-192). Wright’ın aktardığı üzere 1376/7 yılında yani 1384 yılındaki deprem meydana

gelmeden önce, Francesco Gattilusio'nun eşi Maria Palaiologina vefat etmiştir, bu yüzden kronikte kendisinden bahsedilmemektedir (Wright, 2014, s. 46).

Ayrıca Schriener'in Chron. Brev.'da 31. Kronik diye anılan ve aynı şekilde Midilli Kroniği olarak isimlendirilen başka bir kronik daha vardır (Schreiner, 1975, ss. 222-224). Her iki kronik de Gattilusio devrine aittir. Fakat bu kronikler birbirleri ile karıştırılmamalıdır. Bu diğer Midilli Kroniği; 1415 – 1424 yıllarına dair tutulmuş kısa kayıtlar içermektedir, altı babdan oluşmaktadır ve Peter Schreiner'in çalışmasında 31 no'lu Midilli Kroniği adı ile yer almaktadır. Bu kroniğin Gattilusio ailesi veya siyasetle ilgili dikkat çekici bir bilgi vermediği görülmüştür. Bu yüzden çevirerek okuduğumuz bu kroniğin çevirisini bu çalışmamıza dahil etmeyeceğiz⁵.

3. Gattilusio Ailesini Midilli'ye İten ve Çeken Sebepler

Gattilusio ailesi üyeleri, daha XII. yüzyılda Cenova'nın seçkin ailelerinden biri olarak şehir meclislerinde görevler almıştır. Ancak Gattilusio ailesinin Ege'de varlık göstermeye başlaması 1350'lerde bölgeye gelen Francesco Gattilusio ile başlamaktadır. Francesco Gattilusio ve kardeşi Niccolò Gattilusio Ege'ye korsan olarak gelmişlerdir. Gattilusio ve diğer Latin korsanları Ege, Doğu Akdeniz ve Karadeniz'in sularına doğru iten ve çeken nedenler özellikle XIV. yüzyılın ikinci yarısında bir araya gelmektedir. En büyük ölçekli etkiler, insanların elinde olmayan, çok büyük ölçekte işleyen ve asra damgasını vuran olgulardır. 1314 ile 1321 yılları arasında her yıl tekrar eden yıkıcı iklim krizi dönemi, tüm Avrasya'da kaynaklarda izini sürebildiğimiz ve günümüzün iklim sorunları açısından önemli çıkarımlar yapmanın mümkün olduğu trajik bir dönemdir. Ancak özellikle Latin Avrupa'da bu kıtlık döngüsü ve ona bağlı yetersiz beslenme sorunları, bir nesil sonra bile tam olarak çözülememiştir. Sürekli yağışlar tuz üretimini

⁵ Bu 31 nolu Midilli Kroniği'nin yalnızca bazı sivil ve ruhban vefat haberlerini saatine varıncaya kadar kesin bir biçimde kayıt almak, Midilli ile Rodos, Foça ve Enez arasında deniz ulaşımı ve kereste ticaretine ilişkin münferit seferlere dair bilgiler vermekle yetindiğini gözlemlenmektedir. Kronikte indiktio takvimi her babda belirtilmiş, ayrıca vefatların veya gemilerin varışlarının günün yahut gecenin kaçınıcı saatinde olduğu 2. ve 3. bablar hariç tüm bablarda açıkça kaydedilmiştir. İndiktio vergi yılı anlamına gelmektedir ve Bizans imparatorluk maliyesinin öne çıkan bir ögesidir. Her on beş yılda sona eren vergilendirme devresi sonunda, yeniden bir değerlendirme yapılmaktadır. Bizanslı yazarlar, bu örnekte olduğu gibi, tarihlendirme için hilkat yılı ile birlikte indiktio yılı da verebilmektedirler. Bu tercih, eserin ticari karakteri ile de uyumludur. Bu 31 nolu Midilli Kroniği'nin tarih yazımı açısından önem taşıyan kısmı, 6. babdadır. Beşinci babda vefat ettiği bildirilmiş olan Kolivaslı İoannes'in kardeşi olan Kolivas'lı Bay Theodoros Theodigis'in ve "Midilli'nin başkentinde piskopos vekili Bay Antonio Urbaveteri" adlı kişinin aynı zamanda, öldüğü belirtilmektedir. Ölüm tarihleri olarak ise, 8 Ocak 1424, "Pazar günü, gecenin üçüncü saatinde" vefat ettikleri yazılmıştır⁵. "Zira Midilli'de büyük bir ölüm oldu ve hükümdar adanın dış bölgelerine doğru yola çıktı ve onları kendi yerine bıraktı". Bu dönemde adada çıkan salgının tam olarak hangi hastalık olduğu belirtilmemiştir. Ancak XV. yüzyıl başlarında bölgede veba salgınlarının patlak verdiği bilindiği için ilk akla gelen ihtimal veba olmaktadır. (Schreiner, 1975, ss. 22-24).

engellediği için buna bağlı olarak balık ve tuzlanmış ürünlerin fiyatları da artmıştır. Bu yüzden en zengin sınıflar dışında halk yığınlarının asli protein kaynaklarına erişme imkânı kalmamıştır (Rosen, 2014, s. 312). Önceki asırlarda artan nüfus ve Haçlı ruhu sebebi ile sınırlarının ötesine bakan Latinler, bu asırda yurtlarındaki şiddet döngüsü ve geçim sıkıntısını arkalarında bırakmak için veya sadece hayatta kalmak için başka bölgelere maceracılar olarak gelmişlerdir (Ponting, 2011, ss. 451-452).

Konumuz açısından dikkate değer olan, Cenova Cumhuriyeti'nin kıtlık döneminde krizi fırsata çevirmeyi başarmış olmasıdır. Cenova; ilk sağanak yağışlardan kurtulan kendi artalanından, deniz aşırı topraklarından ve ticari erişimi olan bölgelerden temin edebildiği gıda sayesinde kendini beslemekle kalmamış, kıtlık ile boğuşan bölgelere fahiş fiyatlarla satış yaparak bu dönemde zenginleşmeyi başarmıştır. Batı Avrupa'nın kıtlık ve şiddet döngüsüne giren kısımlarına coğrafi yakınlığı Cenova'ya, Venedik ve diğer İtalyan denizci kent devletlerine karşı avantaj sağlamıştır. Ancak Cenova'nın XIV. yüzyıl başındaki iyi talihinin vadesi, yüzyıl ortasında vebanın gelişi ile dolmuştur. Sıkışık bir biçimde yamaçlara kurulmuş müreffeh Cenova şehrinde nüfus artmıştır ve Cenova 1348'de Avrupa'da vebadan en kötü etkilenen şehirlerden olacaktır⁶. Öte yandan Cenevizliler, Bizans İmparatorluğu'nun zayıflık dönemlerinde kendilerine çıkar sağlamaktan da geri durmamışlardır⁷. Fakat veba tüm toplulukları defalarca vurarak yıpratacaktır. Gattilusio ailesinin Doğu Akdeniz'le ilişkileri ailenin Cenova meclisinde ağırlığının hissedilmeye başlandığı XIII. yüzyıla kadar geri götürülebilir. Ancak buralara yerleşmeye yönelik çabaları doğrudan veba salgınından sonra artmıştır.

Genel olarak Latin Avrupa'ya bakıldığında XIV. yüzyıl, Haçlı ideolojisinin gerilemeye yüz tuttuğu bir dönemdir. Haçlı Seferlerinin arkasındaki birleştirici güç Gattilusio hakimiyeti döneminde artık dağılmıştır. Francesco Gattilusio, Haçlı kimliğini kendi amaçları için sahiplenecektir. Bir korsan olarak gelmiş olduğu Doğu Ege sularında, Türkler ile savaşmaya kendisini adanmış yılmaz bir Haçlı imajına bürünecektir. Ege Denizi'nin güney sınırını çizen Girit ve Attika kıyılarına paralel uzanan Eğriboz'dan sonra en büyük üçüncü Ege Adası olan Midilli; Ege Adaları arasında su kaynakları bakımından şanslı, özellikle zeytinciliğe elverişli bir adadır (Holdefehr, 1993,

⁶ Elimizde Floransa'da salgın dönemine şahitlik eden ve yaşanan çaresizliği canlı bir biçimde aktaran Boccaccio'ya denk olabilecek Cenovalı bir yazarın eseri yoktur. Ancak 1348 ve 1349 yılları için şehrin ekonomik, adli ve mali kayıtları Floransa'dan bile daha dehşet verici bir can kaybına işaret etmektedir. (Vasiliev, 2015, s. 699).

⁷ "III. Andronikos'un hükümdarlığının sonuna doğru, Galata'daki Ceneviz kolonisi, devlet içinde devlet hüviyetindeydi; güçlü ekonomik ve siyasi bir pozisyon elde etmişti. Bizans donanmasının yokluğundan faydalanan Cenevizliler donanmalarını Ege adalarındaki bütün limanlara göndererek Karadeniz ve Boğazlardaki bütün önemli ticaret noktalarını ele geçirdiler" (Vasiliev, 2015, s. 698).

ss. 17, 31, 78). Adanın batısı daha kuraktır ve taşlaşmış orman gibi jeolojik açıdan özgün yapılar barındırır. Hem adanın tamamının hem de başkentinin adı Türkçeye Midilli biçimi ile yerleşmiştir. Ancak Yunanca'da ve Batı dillerinde bir ayrım bulunmaktadır. Adanın ismi Lesvos (Λέσβος), adanın güneydoğu köşesinde bulunan, eskiden beri en önemli yerleşimi, idari merkezi ve ana limanı Midilli (Μυτιλήνη) olarak anılmaktadır (Holdefehr, 1993, ss. 17-21). Midilli Kalesi güneyden adanın içlerine sokulan iki büyük körfezden; batıdaki Kalloni Körfezi, Midilli şehrine daha yakın olan Geras Körfezi'nden daha büyüktür (Holdefehr, 1993, ss. 164-166, 177). Adanın Midilli'den Mithymna'daki Molivos Kalesi'ne kadar uzanan doğu ve kuzey kıyıları, Anadolu kıyılarını takip eder ve çıplak gözle karşı kıyının ve gemi trafiğinin görülebildiği orta genişlikte bir su yolu oluşturur. Çanakkale Boğazı üzerinden Marmara Denizi'ne yönelen rotalar açısından stratejik konumu ortaçağda bugün olduğundan daha önemli sayılmalıdır. Yunanistan anakarası, Tesalya Adaları veya birbirine çok yakın olduğu için aralarında ulaşım kolaylığı olan Kiklat Boğazı ve Karadeniz yönünde yola çıkan bir kadırga, Boğazönü Adaları'ndan Çanakkale Adaları ve Doğu Ege Adaları arasında karaların görülebilir olmaktan çıktığı bir açık deniz bölgesine girmektedir (Holdefehr, 1993, ss. 31, 131-133, 137). Denizcilik faaliyetleri için bu fevkalade avantajlı konumu, körfezleri ile birlikte ele alındığında, Midilli Adası hem ticaret için doğal bir merkez, hem de bölgesel bir devlet için başkent olabilecek emin bir üs olarak öne çıkmaktadır.

XIV. yüzyıl boyunca Bizans Devleti, önemli iç savaşlar, dini-siyasi çekişmeler, işgaller ve salgınlar ile sarsılmıştır. Devletin reel gücünün Bizans İmparatorluğu'nu ihdas etmek için yeterli olamayacağı, giderek aşikâr hale gelmektedir. Maddi darboğaz nedeniyle Bizans donanmasının lağvedilmesi, sonra dede ve torun imparatorlar arasındaki iç savaş, akabinde Kantakuzenos ve rakipleri arasındaki iç savaş devletin kısıtlı kaynaklarının heba edilmesine yol açmıştır. Tüm bu felaketlerin üzerine 1347 yılında Kefe üzerinden imparatorluğa gelen ve Konstantinopolis, İznik ve Selanik gibi merkezlerin her birinde nüfusun yaklaşık üçte birinin hayatını kaybetmesine sebep olan veba salgını, devletin kendi topraklarındaki insan gücü kaynağına dayanarak elindeki toprakları dahi koruyamayacak kadar güç duruma düşmesine sebep olmuştur.

Ancak tüm bu olumsuz gelişmelere karşın, kadim bir imparatorluk mirasının sahibi ve Konstantinopolis hâkimi olmanın getirdiği ideolojik araçlar, etkinliğini sürdürmektedirler. Palaiologos sülalesi; Bizans İmparatorluğu'nun eskiden sahip olduğu askeri, demografik veya ekonomik imkanlara sahip olmasalar da, bu doktrini, hanedanı emin bir şekilde iktidarda tutacak seviyede otorite sağlamak için başarıyla kullanmışlardır. Bizans diplomasisinde, yabancı devletler ve maceracılar ile karşılıklı kazanım ilkesine dayalı hamilik ilişkileri kurmak, devletin öz kaynaklarının yeterli gelmediğinin görüldüğü durumlarda statükoyu sürdürmek amacıyla asırlardır

denemiş ve başarılı olmuş bir ilkedir. Bu sayede Palaiologos ailesi, VI. İoannes Kantakuzenos'un 1347-1354 yılları arasındaki iktidarı hariç tutulursa, imparatorluğun son iki yüzyılı boyunca tek imparatorluk sülalesi olarak kalmayı başarmıştır. Fakat güç ilişkileri 1204 öncesinde olduklarından çok farklıdır ve tüm askeri siyasi gerçekler nedeniyle Bizans'ın bu ilişkilerde ihsanlar bağışlayan kudretli imparatorluk rolünü oynaması artık eskisi kadar kolay olmamaktadır.

Midilli Adası da XIV. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Bizans İmparatorluğu'nun zayıf noktalarından birisidir (McEvedy, 2005, ss. 79-80). Konstantinopolis'ten gönderilen valiler açısından giderek savunulması zor ve masraflı bir ileri karakol haline gelmektedir. Adadaki Ortodoks Bizans yönetimi, güneyindeki Katolik Latin ve doğusundaki Müslüman Türk liderlerin kontrolü altındaki dinamik güçler arasına sıkışmıştır. Süleyman Paşa'nın Trakya'daki faaliyetleri, "Karasi topraklarının 1347-1348 yıllarına kadar Osmanlılar tarafından ilhak edilmiş olduğu fikrini bir ölçüde destekler mahiyettedir" (Öden, 1999, s. 66). Bu şartlar altında Midilli Adası'nı, Bizans'ı yöneten Palaiologos Hanedanı'na sadakatini kanıtlamış ama devlete tehdit olacak kadar da güçlü olmayan bir Latin lorda emanet etmek, iyi bir çözüm olarak gözükmüş olmalıdır. Her halükârda kaybedileceği görünen mücadelelere girmemek ve mümkünse bundan bir çıkar sağlayarak çıkma amacı asırlardır Bizans siyasi ve diplomatik düşüncesinin temel taşlarından birisi olmuştur. Bu minvalde 1354 yılında Konstantinopolis'in ele geçirilmesi ve Kantakuzenos'un devrilmesi sırasında V. İoannes'e yardımcı olan Francesco Gattilusio harika bir aday olarak öne çıkmaktadır. Dolaysız yollarla asla amaçlarına ulaşamayacağını gören Palaiologos imparatorları, ellerindeki ideolojik imkanları son derece etkili bir biçimde kullanmayı başarmışlardır. Bizans İmparatorluğu; resmi bir hiyerarşiye dayalı olarak unvanlar dağıtmakta, bu makamlarla birlikte gelen itibar ve bu hizmetlerin karşılığında gelirlerden ayrılan maaşlar da devletin idari, askeri ve dini kadrolarına, içinden liyakatli kişilerin seçilebileceği bir nitelikli bir insan gücü havuzu sağlamıştır. Palaiologos iktidarı süresince, devlet ve aile ilişkileri daha önce hiç olmadığı kadar iç içe geçme eğilimi göstermiştir ve yabancı ülkelerin tebaası olarak doğmuş kişiler bu hiyerarşiye dahil edilerek Konstantinopolis'teki yönetime sadakatleri sağlanmaya çalışılmıştır.

Francesco Gattilusio Kasım 1354'te V. İoannes Palaiologos'a Konstantinopolis'te kontrolü ele geçirmesi sırasında hayati bir destek sağlamıştır. Kantakuzenos'a karşı verdiği iç savaş sırasındaki hizmetlerinden ötürü V. İoannes de sonraki yaz, 1355'te Maria ismini alarak onunla evlenen kız kardeşi İrini⁸ ile Francesco'yu evlendirmiştir. Kayınbiraderi yaparak ailesine dahil ettiği Francesco Gattilusio'ya Midilli hakimiyetini de vermiştir.

⁸ III. Andronikos Palaiologos'un ikinci eşi Savoylu Anna ile evliliğinden olan kızı İrene Palaiologos.

Bu durum Midilli Kısa Kroniği'nin birinci babında anlatılmaktadır. İşte bu minvalde Gattilusio ailesi, Palaiologos imparatorluk ailesinin bu şekilde kendi hizmetine aldığı potansiyel açıdan tehlike arz eden yabancı güçler arasında önemli bir yer teşkil etmektedir. Bu ideolojik araçlar ile Palaiologos hanedanı, Gattilusio ailesine askeri güç kullanarak elinde tutamayacağı, ancak merkezi bölgelerinin savunulması için kendisine dost bir yönetimin elinde bulunması hayati önem arz eden Midilli adası merkez olacak şekilde bazı topraklar ihsan etmiştir. Böylece Palaiologos ailesi; bu topraklarının hem gelirlerini hem de sorumluluklarını onlara devretmiş, bölgeyi onların gözetimine emanet etmiştir. Bu bir bakıma özelleştirilmiştir.

Gattilusio ailesi ise; hem Palaiologos ailesinin evlilik yolu ile akrabası olarak, hem de imtiyazlı yabancılar ve ittifaktaki küçük ortak olarak, Bizans politikalarından önemli ölçüde etkilenmiş, hem de ağırlıklarını koyduklarında, Bizans dini ve askeri gelişmelerini yönlendirmişlerdir. Gattilusio ailesinin union yanlısı duruşu ve Türk beyliklerine karşı savaş politikası izleme politikası; müttefikleri Palaiologos ailesinin de duruşunu etkilemiştir. Sonuç olarak köklü bir Cenova ailesinden gelen Francesco Gattilusio, korsanlık faaliyetleri yapmak üzere geldiği Ege Denizi'nde Bizans ilişkiler ağına entegre olarak Palaiologos ailesi ile simbiyotik ilişkiler içerisine girmiş, onların hamiliğinde önemli bir devletçik kurmuştur.

Ancak Gattilusio ailesi Bizans topraklarına fırsatları değerlendirmek için gelen ilk Latinler olmadığını da belirtmek gerekir. Aziz Jean Şövalyeleri 1309 yılında Rodos'u Bizans'tan alarak "yeni karargahlarını" burada kurmuşlardır (McEvedy, 2005, s. 80). Sicilya'daki savaşın ardından geri dönmek yerine 1302'de Bizans hizmetine giren Büyük Katalan Birliği, 1311'de Aragon Atina Dukalığı'nı ele geçirmiştir. Diğer yandan Aragon 1323'te Sardinya'yı alarak Pisa'nın denizaşırı gücünü tamamen ortadan kaldıracak ve denizlerde Venedik ve Cenova'nın ardında üçüncü sırayı alacaktır. Pisa'nın gerilemesi 1284'te bir deniz savaşında donanması ağır bir yenilgi alarak Korsika'yı Cenova'ya kaybetmesi ile başlamıştır. Palaiologos ailesinin iktidara gelmesi ile onlarla kader birliği yapan Cenevizliler, Doğu Akdeniz ve Karadeniz'de Venedik aleyhine güçlenmektedirler. Konstantinopolis'in kapısını tuttuğu Karadeniz'de 1270'ler boyunca Kırım'dan Trabzon'a kadar koloniler kurmuşlardır. 1285'te Samsun'a yerleşmişlerdir. Sonuç olarak Bizans'ın bahsettiği imtiyazlar sayesinde Venedik Cumhuriyeti ile ticari ve askeri her alanda başa baş mücadele etmek için istekli ve kudretli bir denizci şehir devleti haline gelmişlerdir. Ege'de Venedik, Karadeniz'de Ceneviz denizcileri avantajlı durumdadırlar. Fakat Pisa'nın 1284'te Meloria'da deniz muharebesinde yenilerek güçten düştüğü kısa ve kesin çatışmanın aksine, Venedik ve Cenova arasındaki mücadelede her iki tarafın güçlenmesi ile devam etmekte, zafer ve yenilgiler birbirini takip etmekte ancak ikisi de galip gelememektedir. Bu durum o zamana dek toprak kayıplarını geri almakta olan Bizans'ın canlanma sürecini de sona

erdirecektir. Çünkü her iki İtalyan şehir devletinin askeri ve ekonomik kudreti arttıkça, Bizans kendi ticari ve ekonomik kaynakları üzerindeki denetimini daha da fazla kaybetmektedir. Bir yandan Kırım'da 1340'larda Moğol güçleri ile sürekli mücadele içinde olan Cenevizliler, Bizans taht kavgası sayesinde 1346'da Sakız Adası'na hâkim olmuşlardır (McEvedy, 2005, s. 79). Diğer yandan Eğriboz'u yeniden kontrolleri altına almışlardır. Dolayısıyla, Francesco Gattilusio Bizans sahasına gelirken bu bölgelerde Latin faaliyetleri çoktan başlamıştır. Karadeniz'de ailelerin değil, doğrudan Cenova Cumhuriyeti'nin denetimi altında daha organize bir biçimde faaliyet göstermişlerdir (Sağlam, 2019, ss. 127-128). Doğu Ege'de ise Latinler için kilit meta olan şap yatakları Bizans ve Cenevizliler arasında defalarca el değiştirmiştir (Daş, 2009, ss. 238-239). Fakat bu yataklar sonunda Gattilusio kontrolünde kalarak hanedanın zenginliğinin kaynağı olacaktır.

4. Midilli'de Gattilusio Hakimiyet Dönemi

Francesco Gattilusio Midilli'ye imparatorun damadı ve temsilcisi sıfatıyla geldiği için diğer Latin lordların yaşadığı sorunları yaşamadan devletini kurmuştur. I. Francesco; 1355'te "diğer birçok Cenevizli ve muhafızlarını oluşturan yabancı paralı askerler ile birlikte" Midilli'ye geldiği zaman "Midilli Adası sakinlerinin hiçbir tepkisi olmamıştır" çünkü "önceki dönemde yaşadıkları acılardan bitkin düşmüşlerdir" (Tzimis, 2006, s. 107). 1361 yılında Karasi Beyliği teşkilatından devralınmış olan son unsurların Osmanlılar tarafından tasfiye edilerek devletin Çanakkale kıyılarında daha aktif varlık göstermeye başlaması, Gattilusio ailesinin bölgesel emellerini sekteye uğratan en önemli gelişme olmuştur. Orhan Gazi'nin ölümünden yalnızca bir yıl önce Karasi topraklarını özümseyerek iki beyliğin kaynaklarını seferber etmesi sonucunda, Foça, Sakız ve Midilli'deki Ceneviz güçleri karşılarında birleşik bir cephe bulmuştur. Bundan sonraki toprak kazanımları için Bizans'tan gelecek ihsanlar Gattilusio Lordluğu için daha da önem kazanmıştır.

Ancak kuruluş evresinde Gattilusio Lordluğu, genişlemek için gereken kaynaklara ve motivasyona sahip olabileceğini düşündürecek bir profil izlemiştir. Francesco Gattilusio, dinamik bir hükümdardır ve hayatı boyunca Haçlı ideallerine inandığını eylemleri ile göstermiştir. Bizans İmparatoru V. İoannes'in kuzeni olan Savoylu VI. Amadeus'un 1366'da kendi başına bir Haçlı Seferi düzenlemesi, Francesco için de bir fırsat yaratmıştır. 1365'teki seferin başarısız bir teşebbüs olarak sonuçlanması üzerine, Amadeus Mayıs 1366'da kendi imkanları ile askerler ve gemiler toplamıştır (Nicol, 2016, ss. 334-336). Amadeus, Boğazönü Adaları sahasına geldiğinde Francesco komutasında ona katılan Gattilusio Lordluğu kuvvetleri ile birleşmiştir. Osmanlı garnizonunu yenip Gelibolu şehrini almışlardır. Osmanlılar açısından Trakya'daki topraklar ile bağlantıyı sağlayan bu kilit konumun kaybı, potansiyel olarak büyük bir problem yaratabilecekken kolayca çözülecektir. Bizans fevkalade zayıf bir durumda olduğu için

Gelibolu 1377'de anlaşma ile Osmanlılar tarafından geri alınacaktır. Bu sırada I. Francesco'nun kardeşi Niccolò'ya ise imparatora olan yardımlarından ötürü 1370'lerde, muhtemelen 1376'da Enez ihsan edilmiştir (Sağlam, 2019, s. 106).

Bu seferlerinin başarısı sayesinde Francesco ve Amadeus; esir tutulduğunu sefere giriştiklerinde bilmedikleri V. İoannes'in özgürlüğüne kavuşmasına da katkı sağlamışlardır (Nicol, 2016, s. 329). İmparator, diplomatik bir sefer için karadan Macaristan'a gitmiştir. Dönüş yolunda, kendisine karşı bir ittifak planlandığını düşünen Bulgaristan Çarı İvan Aleksandr tarafından rehin alınmıştır. Fakat çar da gücüne güvenemediği için V. İoannes'i bir talep öne sürmeden salıvermiştir. Çok geçmeden, Francesco Gattilusio Papa ile kiliseler birliği ve Haçlı Seferi biçiminde askeri yardım meselelerini görüşmek için V. İoannes ile 1369'da Roma'ya giden kafilenin önemli isimlerinden birisi olacaktır (Nicol, 2016, ss. 285-286).

Ege Denizi'nde Bizans İmparatorluğu'nun kadim güç ve ticaret ağları zayıflarken, Osmanlılar giderek kendi güç ilişkisi ağlarını örerek eski ilişkileri tasfiye etmektedirler. Bu yeni ağ kurulurken, eski ağın dağınık öğelerini ve çok merkezli yapısını ikame etmek, fetihlerle bölgeyi dönüştürmek değişmeyen bir hedef olmuştur. Osmanlılar; Latin güç merkezlerini kendi müttefikleri ile ikame edemeyince pragmatik yaklaşarak onlardan istifade etmeyi öngören Palaiologos yaklaşımı yerine, nihai amacı Ege'de Latin varlığını sona erdirmek olan ve bunu somut bir şekilde dayatacak siyasi, askeri, demografik ve ekonomik tabanını giderek genişletecek bir politika izlemiştir. Hal böyleyken, Cenova kökenli Gattilusio ailesinin Türk fetihleri karşısında daha tutarlı bir şekilde düşmanca bir tavır izlemesi daha iyi anlaşılabilir. İtalyan şehir devletleri ile en yakın Müslüman güçler arasında deniz yolculuğu aylar sürerken, Gattilusio toprakları Anadolu kıyılarına sadece saatler içerisinde ulaşılacak bir mesafedir. Dolayısıyla Gattilusio lordları; Türkler ile mücadele fikrine ve Haçlı ideallerine bağlı olmalarına karşın, konumları nedeniyle baskın caydırıcı faktörlere tabi olmuşlardır.

Cenovalılar; diğer Latin güçlere kıyasla münferit ailelerin otonom egemenlik sahaları kurmasına göz yuman, Cenova kentine gevşek bağlarla bağlı, ancak iktisadi ilişkiler ve askeri iş birliği söz konusu olduğunda memlekete bağlılık duygularıyla gönüllü dayanışma esasına dayanan bir ilişki biçimi ile Doğu Akdeniz'de ve Karadeniz'de bağımsız veya yarı-bağımsız lordluklar, kontluklar ve koloniler topluluğu şeklinde örgütlenmişlerdir.

Bizans İmparatorluğu, resmi olarak tanınmış temsilciler ve atanmış görevliler vasıtasıyla yönetime dayanan son derece otokratik ve en azından teoride merkezîyetçi idari şemasını sürdürmek için çaba sarfettirmektedir. Oysa Ceneviz örgütlenme yaklaşımı, Bizans yaklaşımının yarattığı görülen zafiyetleri aşmak için zamanın ruhuna daha uygun gözükmektedir. Bizanslılar güç kaybettikçe, gevşek ilişki biçimlerini benimsemeye daha yatkın

olmuşlardır. Osmanlılar ise, Gattilusio Lordluğu'nun varlığını sürdürdüğü süre boyunca güçten düştükleri dönemlerde veya başka cephelere odaklanmaları gerektiğinde Gattilusiolar ile dostça ilişkiler içerisine girmişlerdir. Fakat iktidarlarının doğası gereği, Gattilusio ailesinin Osmanlılar tarafından kurulmaya çalışılan birleşik Ege dünyasının parçası olmayı benimseyemeyeceği açıktır. Osmanlılar ile aralarında samimi, dostane diplomatik ilişkilerin yaşandığı dönemler olmuştur ancak Gattilusiolar bu yeni örgütlenmenin bir parçası olamazlar. Osmanlı doktrininde ise, farklı siyasi aktörlerden fethedilmiş olsalar dahi, çeşitli bölgelerin tutarlı idari birimler oluşturacak şekilde hiyerarşik yapılar halinde örgütlenmeleri esastır. Bunlar, doktrin açısından birbirlerini barındırabilecek yapılar değil, birbirlerini dışlayan yapılardır.

Midilli'nin Tarihi adlı çalışma; Modern Yunan milliyetçiliği bakış açısından yazılmış olmasına karşın, Francesco Gattilusio'nun bazı üstün vasıfları olduğunu açıkça kabul etmekte, Midilli Kalesi ve şehrini imar ettiği üzerinde durmaktadır⁹. 1384 depremi Midilli Kısa Kroniği'nin ikinci babında belirtilmektedir. Deprem sırasında kalenin yanındaki bir bağa düşerek hayatta kalan İakobos Gattilusio, tahta çıkarken II. Francesco adını almış ve hükümdarlığı süresince bu isimle tanınmıştır¹⁰. Öldüğü sırada babası Francesco ile anlaşmazlık içerisinde olan Enez hâkimi amcası I. Niccolò Gattilusio; 1384-1387 arasında 3 yıl Midilli'yi ve Enez'i yeğeni ile birlikte yönetmiştir, ancak 1387'de amca ve yeğen anlaşamayınca kendi yollarına gitmişlerdir. II. Francesco İakobos Gattilusio; Midilli'de 1387 - 1403 arasında kendi başına hükümdarlık yaparken, amcası I. Niccolò da 1382'den önce kendisine verilmiş olan Enez'i 1409'daki ölümüne kadar yönetmiştir. Amca ve yeğenin yönetiminden Midilli Kısa Kroniği'nin dördüncü babında bahsedilmektedir. II. Francesco İakobos, Midilli halkı ile ilişkilerini iyi tutmaya gayret etmiştir, fakat Cenova ile ilişkiler bile zaman zaman gerilmiştir. Doğuştan diplomasiye yatkın olduğu anlaşılmaktadır, bu sayede Venedik-Cenova Savaşları sırasında topraklarının Venedik baskınlarına maruz kalmamasını temin etmiştir (Tzimis, 2006, s. 109). Midilli Adası, doğuya giden Avrupalı elçilerin önemli bir durağı olarak öne çıkmaktadır¹¹.

⁹ İsmi ile ilgili olası karışıklıklara Midilli Kısa Kroniği'nin üçüncü babı açıklık getirmektedir. "Yetenekli bir hükümdardı ve yeterli idari deneyime sahipti, ticaret ve tarımın gelişmesinin temellerini attı ve ada için bir refah ve ekonomik güç döneminin başlangıcına işaret eden bir dizi bayındırlık işinin yürütülmesini planladı" (Tzimis, 2006, s. 108).

¹⁰ İsmi modern araştırmalarda sıklıkla II. Francesco Gattilusio olarak, Latin ve İtalyan kaynaklarında Giacomo veya Jacopo olarak, Yunanca kaynaklarda ise ekseriya İakobos Gatelouzos biçiminde anılan Midilli'nin ikinci hâkimi "yaklaşık 20 yaşında tahta çıkmıştır" (Tzimis, 2006, ss. 108-109).

¹¹ De Clavijo'nun Semerkand'a giden elçilik heyeti; Midilli'de durakladıktan sonra, Bozcaada ve Marmara Adası üzerinden Konstantinopolis'e devam etmiştir. De Clavijo, Midilli'deki Gattilusio mensuplarının çoğunu öldüren deprem hakkında bilgi vermekte, prensin beşiği ile bağa düştüğü bilgisini doğrulamakta, aynı zamanda o sırada Midilli'de bulunan, orada İrini Gattilusio ile evlenip kalmış sabık Bizans prensi VII. İoannes'ten bahsetmektedir. (De Clavijo,

Hayreddin Paşa tarafından kuşatılmakta olan Selanik'i arkasında bırakarak kaçan II. Manuel Palaiologos'un 1387 yazında Midilli şehrine sığınmasına, Kydones'in arabuluculuğu vasıtasıyla izin vermiştir ancak II. Manuel'i Midilli Kalesi yerine Midilli kentinde ağırlamasının ardındaki neden; I. Murad'ı kızdırmamak kadar, imparatorun kalabalık maiyetini iç kaleye yerleştirmenin riskinden çekinmesi de olabilir (Dennis, (Ed.), 1977, s. 204).

Midilli tahtına II. Francesco'nun ardından, Cenova'nın kudretli Doria ailesi mensubu eşi Valentina'dan doğan en büyük oğlu Iakobos¹² Gattiluso geçmiştir. Ancak ilk yıllarında gerçek yönetim; vasi olarak bir kez daha Midilli'ye gelerek yönetimi alan büyük amca, ilk Enez Lordu I. Niccolò Gattiluso'nun elindedir. Onun "hegemonyası süresince Gattiluso yönetimi Midilli'nin ötesine uzanmıştır ve Kuzeydoğu Ege'nin tüm adalarını kapsamıştır" (Tzimis, 2006, s. 109). Venedik ile son derece iyi geçinmeyi başarmış, bu sayede arka arkaya toprak kazanımları gerçekleştirmiştir ve I. Francesco kadar kurnaz olduğunu ispatlamıştır¹³. Fakat Latin Kilisesi'nin içindeki bölünmenin de etkisiyle, adaya Latin piskoposlar ataması, Midilli halkı nazarında sevilmemesine neden olmuştur (Miller, 1913, s. 418). Ölümünden kısa süre önce, bu kez de yeğenin oğlu ile anlaşamayarak Enez'e dönen I. Niccolò, bir sene içerisinde ölmüştür¹⁴. Midilli'de hüküm sürmeye devam ederken, Enez'de ikinci Gattiluso lordu olan en küçük kardeş olan Palamede¹⁵, Eski Foça'da ise ortanca erkek kardeş Dorino yönetimi devralmıştır¹⁶. Bu sırada, yaşça Iakobos Gattiluso'tan küçük, Dorino'dan büyük olan kız kardeşleri Helena; Sırp hükümdar Stefan Lazareviç'in eşi olacaktır ancak çiftin çocukları olmamış gibi gözükmektedir. Iakobos Gattiluso; Midilli Adası'nda çoğu bugün görülebilen gözetleme kuleleri ağına dahil olan bir kuleyi teftiş ederken, bir akrep tarafından sokulmuş, ancak

2007, ss. 9-10, 25-27). Guillaume de l'Aigle'nin elçilik heyeti de, Karacabey ve Bursa'ya giderken, Midilli'ye uğrayıp II. Francesco Gattiluso'nun önerilerini almayı ihmal etmemişlerdir. Niğbolu'da tutsak alınanların oluşturduğu kabileler, fidyelerinin önemli bir kısmının Gattiluso ailesi tarafından yüklenilmesi sayesinde salıverildikçe, dönüş yolunda Midilli'ye uğramış, II. Francesco ve eşi tarafından centilmence bir biçimde ağırlanmışlardır. (Setton, 1991, ss. 359, 363). Tüm bu vakalar, Midilli Kalesi'ni Avrupa soylularının zihninde önemli bir saray haline getirmiştir.

¹² İsmi, Jacopo ve Giacomo biçiminde yazılmaktadır.

¹³ Midilli ve Enez'i idaresi altında birleştirdiği dönemde Venedik ile I. Niccolò arasındaki yegâne sorun, tahkimatların yıkılması şartı ile teslim almış oldukları Bozaada'da yeniden kale inşa etmesidir. (Miller, 1913, s. 417).

¹⁴ Bu dönem Midilli Kısa Kroniği'nin beşinci ve altıncı bablarında açıklanmıştır.

¹⁵ Çevirdiğimiz Midilli Kısa Kroniği'nin son babında Palamede Gattiluso'nun Enez tahtına geçmesini dedeleri I. Francesco Gattiluso'nun vasiyetinde talep ettiği belirtilmektedir. II. Francesco'nun Valentina Doria'dan 3 erkek, 3 kız çocuğu dışında Giorgio adında, diplomatik görevler üstlenecek bir gayri meşru oğlu daha olduğu bilinmektedir.

¹⁶ Bu iki kardeş Midilli Kısa Kroniği'nin yedinci babında tanıtılmıştır, Midilli'deki kardeşlerinden ise aşağıdaki paragrafta ayrıntılı olarak bahsedilecektir. Eskiden Zaccaria ailesinin elinde olan Eski Foça, ilk olarak 1402'de Gattiluso ailesinin Midilli kolunun mülkü olarak anılmaktadır ve 1455'e kadar bu şekilde kalacaktır. (Miller, 1913, s. 419).

ölümü feryadını duyarak kuleye koşuşan adamlarının ağırlığı ile ahşap zeminin çökmesinden olmuştur (Miller, 1913, s. 417).

Iakobos Gattilusio; çevirdiğimiz kısa kroniğin altıncı babında Bayan Ebona olarak anılan Bonna Grimaldi ile evlenmiştir¹⁷. Foça'yı 1416 yılından, Iakobos Gattilusio'nun 1426 veya 1428'deki ölümüne kadar yöneten Dorino; bu tarihten itibaren Midilli Lordu olarak I. Dorino Gattilusio adıyla anılacaktır. Hem Midilli'nin dördüncü Gattilusio lordu I. Dorino, hem de ikinci Enez lordu Palamede'nin hükümdarlık dönemleri¹⁸; artan Osmanlı gücü ve hızla güç kaybeden Palaiologos Hanedanı bağlamlarında anlaşılmalıdır. Nitekim II. Mehmet, İstanbul'u fethetmesinin ardından, Palaiologos ailesi ile akrabalık ileri sürebilecek tüm şube hanedanların peşine düşecektir. Her iki Gattilusio lordu da, II. Mehmet'in büyük stratejisi çerçevesinde 1455'te peşe tahtlarını kaybedeceklerdir. Palamede Gattilusio'nun ardından 1455-1456 arasında II. Dorino Gattilusio, Enez'in son Gattilusio lordu olacak, 1456 sefer mevsiminin gelmesi ile Enez Osmanlılar tarafından kesin olarak ilhak edilecektir.

Bizans İmparatorluğu kaçınılmaz sonunu geciktirmek için çabalarken, Gattilusio ailesi kiliseler birliği projesine daima destek olmuştur. Ancak hanedanın dört neslinde bu projeyi I. Francesco kadar şevkle sahiplenen de çıkmayacaktır. Ege kıyılarında Bizans egemenliği sözden ibaret bir hal aldıkça, tercih edilen akraba hanedan olarak Gattilusio ailesinin bazı adalara el koyması süreci, Konstantinopolis'teki hükümetten fazla bir dirençle karşılaşmadan sürmüştür¹⁹. Ancak ada halkları zaman zaman İtalyan şehir devletlerinin de tahriki ile yeni Gattilusio yayılmasına karşı direnebilmektedir²⁰. I. Dorino Gattilusio'nun en büyük oğlu III. Francesco, 1440'larda Taşoz lordu olmuştur.

I. Dorino'nun ikinci çocuğu Maria Gattilusio, Aleksandros Komnenos ile evlenerek Trabzon Rum İmparatorluğu ile de akrabalık kurmuştur²¹. I.

¹⁷ Grimaldi ailesi Nice bölgesine hâkimdirler ve günümüzde Monaco Kraliyet Ailesi, Grimaldi armasını taşımaya devam etmektedir.

¹⁸ Palamede yönettiği bölgelerin tarihine meraklı bir lordur, yönetimi altında Enez'in refahı artmıştır. Palamede, hem bölgenin imarı ile meşgul olmuş, hem de Semadirek Adası'na genişlemiştir. (Miller, 1913, ss. 419-420).

¹⁹ “Lesbos ve Ainos lordlukları kadar uzun süreli olmasa da Foça (1402-1455), Taşoz (1419-1455), Semadirek (1431-1456), Limni (1453-1456) ve Gökçeda'yı (1453- 1456) ellerinde tutmuşlardır” (Sağlam, 2019, s. 106).

²⁰ Bu ilginç bir gelişmedir, çünkü yerel direniş hareketlerini siyasi ve ekonomik ilişkileri manipüle etmek için kullanmak Gattilusio idaresinin başlangıçta son derece iyi olduğu bir husustur. Mesela hanedanın kurucusu I. Francesco, Venedik'in anlaşma gereği Cenova'ya terk etmesi gereken Bozcaada'da, adamı “Quartolu Raffaele” vasıtasıyla “sakinlerden yaklaşık 4000 kadarını” kıskırtmayı başarmıştır, ardından “Francesco, Venedik filusunun yenilmesine yardım etmiştir ve Bozcaada, uzun süre kalacağı metruk hale gelecektir” (Miller, 1913, s. 417).

²¹ Bu evlilikten doğan tek oğulları II. Mehmet'in sarayında hizmetinden memnun olduğu iç oğlanlarından birisi olacaktır.

Dorino'nun üçüncü çocuğu ve ikinci büyük oğlu olan Domenico, Midilli'de kardeşi II. Niccolò tarafından ortadan kaldırılincaya kadar 1455 – 1458 yılları arasında hüküm sürmüştür.

I. Dorino'nun en küçük oğlu II. Niccolò ise, 1453 – 1456 arasında Limni lordu, ardından 1458 – 1462 arasında da hanedanın son temsilcisi olarak Midilli lordu olmuştur. Limni, “1456'da ada halkının isteği üzerine Osmanlı egemenliğine” geçmiştir (Özkan, 2015, s. 230). Aynı sefer mevsimi sonbahar başlarında Semadirek, “Taşoz'la birlikte” Osmanlı yönetimine” girmiştir²². II. Niccolò'nun Palaiologos kanı taşıması, ayrıca Sakız'ın Cenovalı hâkimleri olan Giustiniani ailesinden Maria ile evli olması, Osmanlılar nazarında intibai için iyi olmayacaktır, zira korsan Giovanni Giustiniani Longo 1453'te Konstantinopolis'e destek vermek için kayda değer kuvvetlerin başında şehre gelmiştir (Nicol, 2016, s. 467). Midilli'nin hâkimi olmak için kardeşini boğdurtmuş olan II. Niccolò, II. Mehmet'in emriyle yay kirişi ile boğularak idam edilecektir (Miller, 1913, s. 442).

Önce Bizans hemen ardından da Gattilusio örgütlenme biçimi; Osmanlı idaresinin, beylikten imparatorluğa dönüşme süreci sonunda, rekabet edemeyerek ortadan kalkmışlardır. Osmanlı deniz gücünün kısıtlı olması, Gattilusio idaresinin varlığının uzamasının temel nedenidir. Bu durum sürdükçe Gattilusio lordlarının Osmanlı sultanlarını tahrik etmeden yeni kurulan ilişkiler ağında bazı kazanımlar elde etmesine göz yumulmuştur. Ancak Osmanlılar, Ege Denizi etrafında 1204 yılından beri süregelen parçalanmış siyasi yapıyı tasfiye ettikçe, Bizans İmparatorluğu'nun ideolojik araçları da etkinliğini yitirmiş yahut artık Osmanlılar tarafından ikame edilmiştir. Ege Denizi'ndeki yeniden birleşme çabaları, öncelikle bu parçalanmış yapıyı yaratmış olan ve sürdürmek isteyen Latin Hıristiyan unsurlar tarafından engellenmeye çalışılmıştır. Bundan sonraki Haçlı Seferleri, bu dönemde Latin güçlerin bölgeden atılması ile başlayan mücadelenin devamı olarak anlaşılmaktadır. Fakat 1453 yılında İstanbul'un fethi, ardından Bizans şube hanedanlarının ortadan kaldırılması ile, eski güç ilişkileri ağında Bizans ve Latin Dünyaları arasında duran Gattilusio lordluklarının iktidarlarını sürdürmelerine göz yumulamayacaktır. Latin Dünyası ve gevşek Cenova dayanışması, güçlenen Osmanlı donanması karşısında Osmanlı güç merkezinin yanı başındaki bu küçük lordluğu koruması mümkün değildir. Nitekim 1462 yılında Sadrazam Mahmud Paşa komutasındaki donanma tarafından 27 gün süren bir kuşatmadan sonra Midilli Adası alınmış Gattilusio mülkleri Osmanlı topraklarına katılmıştır.

²² Her iki operasyon da Zağanos Paşa tarafından gerçekleştirilmiştir. 1460'da Mora fethi tamamlandıktan sonra, Limni ve Gökçeada; eski despot Demetrios Palaiologos'a II. Mehmet tarafından ihsan edilmiştir. (Miller, 1913, s. 437).

5. Midilli Kısa Kroniği'nin Neşri ve Tercümesi

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΜΥΤΙΑΗΝΗΣ

1. 1355/6863 (Indictio 8) julii 17 – 1384/6892 (Indictio 7) augusti 6

Ἐκυρίευσεν <τὴν> Μυτιλήνην Φραντζέσκος ὁ πρῶτος Γατελιούζος αὐθέντης, ὁ καὶ ἐπ' ἀδελφῆ γαμβρὸς τοῦ μεγάλου βασιλέως Ῥωμαίων κῆρ Ἰωάννου τοῦ Παλαιολόγου, ἔτη κθ' ἡμέρας κ'. ἤρξατο δὲ ἡ ἀρχὴ τῆς αὐθεντείας αὐτοῦ κατὰ τὸ ,ζωξβ' ἔτος ἀπὸ κτίσεως κόσμου, Ἰουλίου ιζ', ἀπὸ δὲ Χριστοῦ ,αντε'.

MİDİLLİ HAKKINDA

1. 17 Temmuz 1355 – 6 Ağustos 1384

“Rumların büyük İmparatoru, kız kardeşi üzerinden İoannes Palaiologos’un kayınbiraderi de olan ilk Gattilusio²³ beyi Francesco²⁴, Midilli’ye²⁵ yirmi dokuz yıl yirmi gün hükümdarlık etti²⁶. Onun hükümdarlığı²⁷ dünyanın yaratılışından 6862. yılda, İsa’dan (İsa’dan itibaren) 1355’te, Temmuz’un 17’sinde başladı”.

2. 1384/6892 (Indictio 7) augusti 6

Καὶ ἀπεκτάνθη ὑπὸ τοῦ γεγονότος σεισμοῦ κατὰ τὴν ζ' τοῦ Αὐγούστου ἐν ἔτει ,ζωΐα', ἔτους ἀπὸ κτίσεως κόσμου, ἀπὸ δὲ Χριστοῦ καταβάσεως ,ατπδ', συγχωσθεῖς ἐν τῇ ἀκροπόλει τῆ παρ' αὐτοῦ κτισθείση εἰς ὕψος μέγα καὶ κάλλος <ᾶ> παράμιλλον. πολλὰ δὲ μογήσαντες εὗρον τὸ σῶμα αὐτοῦ συντετριμμένον ὑπὸ τῶν πετρῶν. καὶ ἐτάφη ἐν τῷ παρ' αὐτοῦ κτισθέντι ναῷ ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ, ἐν λάρνακι ποιηθέντι παρ' αὐτοῦ. συνετάφησαν δ' αὐτῷ καὶ δύο υἱοὶ ἐκείνου, συντριβέντες καὶ αὐτοὶ ὑπὸ τοῦ σεισμοῦ· ὁ μὲν πρῶτος ἦν Ἀνδρόνικος, ὁ δὲ δεῦτερος Δομένικος.

2. 6 Ağustos 1384

“Ve o, dünyanın yaratılışından tarihlendirilince 6891 yılında, İsa’nın inişinden ise 1384 yılında, Ağustos’un altısında meydana gelen bir deprem tarafından öldürüldü, bizzat kendisi tarafından büyük bir yükseklik ve eşsiz bir güzellikte inşa edilmiş olan iç

²³ Gateliouzos.

²⁴ Bey olarak da çevrilebilir.

²⁵ Yunanca’da Lesbos sözcüğü tüm adayı, Midilli sözcüğü ise adanın idari merkezi olan kenti ifade etmektedir. Metinde, Lesbos değil Midilli sözcüğünün kullanılması ile Midilli kenti kastedilmektedir.

²⁶ Yazar burada; efendi, imparator, ev sahibi, yasal iktidar olmak gibi anlamlara gelebilen bir fiil kullanmıştır.

²⁷ Yazar tam olarak ἡ αὐθεντεία yani “efendilik” sözcüğünü kullanmaktadır. Böylece ἡ ἀρχὴ τῆς αὐθεντείας αὐτοῦ sözcük öbeği, onun efendilik süresinin başlangıcı olarak çevrilmektedir.

kalede²⁸ enkaz altında gömüldü. Çok fazla çabaladıktan sonra bedenini, kayalar tarafından ezilmiş halde buldular. Ve bizzat kendisinin Aziz Vaftizci Yahya'nın adına inşa etmiş olduğu kilisede, bizzat kendisi tarafından yaptırılmış olan bir lahide gömüldü. Oğullarından ikisi de onunla birlikte gömülmüştü, onlar da depremde birlikte ezilmişlerdi: İlkinin adı Andronikos, ikincinin adı ise Domenikos idi”

3. Eadem die

Ἦν δὲ καὶ τρίτος υἱὸς ἐκείνου ὀνόματι Ἰάκωβος, ὃς μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρὸς αὐτοῦ ἐκλήθη Φραντζέσκος. καὶ ἦν καὶ αὐτὸς κοιμώμενος μετὰ τῶν ῥηθέντων δύο ἀδελφῶν αὐτοῦ ἐν ἐνὶ πύργῳ, καὶ θεία δυνάμει διεφυλάχθη ἀπὸ τοῦ σεισμοῦ ἀβλαβής, ἀρπαγείς, ὡς ἔλεγον, ἀπὸ τῶν τριχῶν καὶ ῥιφθεις εἰς τὸ μέρος τῶν ἀνεμομύλων, πλησίον οἰκίματος ἀνθρώπου καλουμένου Κουνέτου, καὶ εὔρεθεις παρὰ τῆς συνοίκου αὐτοῦ Καληδονέας. ἐδήλωσε δὲ τοῦτο τοῖς ἄρχουσιν, οἵτινες δραμόντες ἔφερον αὐτὸν ἐπωμάδιον ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ Ζωάννου Γαμπέρνια.

3. Aynı gün

"Babasının ölümünün ardından Francesco denilen üçüncü oğlunun adı ise İakobos idi. Değinilmiş olan iki kardeşiyle birlikte kulelerden birinde o da uyur haldeydi ve ilahi bir güç vasıtasıyla depremden zarar görmeden korundu, dedikleri üzere, saçlarından yakalandı ve yel değirmenlerinin tarafına doğru, Kounetos²⁹ denilen bir adamın evinin yakınına fırlatıldı, onunla yaşayan³⁰ Kaledonea tarafından bulundu. O³¹ bunu yöneticilere bildirdi, onlar da koşarak onu³² omuzlar üzerinde Giovanni Gabernia'nın evine taşıdılar.

4. 1384/6892 (Indictio 7) augusti 6 – 1403 / 6912 (Indictio 12) octobris 26

Καὶ δοὺς ὄρκον προκειμένου τοῦ ἀγίου εὐαγγελίου τῷ λαῷ καὶ τοῖς ἄρχουσιν ἐπελάβετο τῆς ἀρχῆς, ἔχων κοινωνὸν καὶ συλλήπτορα τὸν πρὸς πατρὸς αὐτοῦ θεῖον, Νικορέζον Γατελιούζον, αὐθέντην Αἴνου. [ἐκσοριομένου τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Φραντζέσκου καὶ] μαθὼν <γὰρ> ἐκεῖσε τὸν ὑπὸ σεισμοῦ γεγονότα θάνατον τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ ἐν τάχει τὴν Μυτιλήνην κατέλαβεν. ὃς ἦν συνάρχων τῷ ἀνεψιῷ αὐτοῦ ἐπὶ χρόνοις τισί.

²⁸ Akropolis sözcüğü kullanılmıştır. Ancak o devirde dil kullanımı ve Midilli hakkında bildiklerimiz bu sözcüğü iç kale, hisar olarak çevirmeyi gerektirmektedir.

²⁹ Tavşan demektir.

³⁰ Basitçe, “eşi” olarak tercüme edilebilir.

³¹ Kaledonea.

³² Francesco İakobos, Jacopo I olarak da bilinir.

σκανδάλου δὲ συμβάντος μέσον αὐτῶν ἐπανῆλθεν εἰς τὴν Αἴνον, ὅπου καὶ πρῶτον ἦν. ὁ δ' ἀνεπιὸς αὐτοῦ, ὁ μετονομασθεὶς Φραντζέσκος, ἐκυρίευσεν τὴν Μυτιλήνην ἔτη τὰ ὅλα κ', καὶ ἀπέθανεν Ὀκτωβρίῳ κς' ἐν ἔτει ςζα'.

4. 6 Ağustos 1384 – 26 Ekim 1403 / 1404

Halka ve yöneticilere Kutsal İncil üzerine bir yemin de ettikten sonra, baba tarafından kovulmuş³³ amcası, Enez'in efendisi Niccolò Gattilusio'nun iştirak ve himayesine sahip olarak, hükümdarlığa başladı. [Kendi ağabeyi Francesco'nun ahirete³⁴ gittiğini], kendi ağabeyinin depremde ölmüş olduğunu ve gömüldüğünü öğrendikten sonra, hızla³⁵ Midilli'yi ele geçirdi³⁶. Birkaç sene boyunca yeğeni ile birlikte hükümdarlık yaptı. Aralarında bir küskünlüğün ortaya çıkmasından sonra, daha önceden bulunduğu Enez'e geri döndü. Artık Francesco ismi ile çağrılan yeğeni ise, Midilli'ye toplamda yirmi yıl hükümdarlık etti ve Ekim'in yirmi altısında 6911 yılında öldü.

5. 1403 / 6912 (Indictio 12) octobris 26 – 1408 / 6917 (Indictio 2)

Καὶ μετ' αὐτὸν αὐθεντεύει ὁ υἱὸς αὐτοῦ Ἰάκωβος, καὶ πάλιν ἦλθεν ὁ τῆς Αἴνου, ὁ προρρηθεὶς Νικορέζος, καὶ ἔλαβεν τὴν ἀρχήν, ἀνηβος γὰρ ὦν ὁ αὐθέντης ἔτη. καὶ ἦν οὗτος κυβερνήτης αὐτοῦ καὶ τῆς αὐθεντείας αὐτοῦ ἔτη ε'.

5. 26 Ekim 1403/ 1404 – 1408 / 1409

“Ve onun ardından oğlu İakobos hükümdarlık etti ve Enez'in hükümdarı, evvelce bahsedilmiş olan Niccolò³⁷ yeniden geldi ve

³³ Bu ifade; çok irdelemeden bakılınca, aile ağacında baba tarafından amcası olarak okunabilir. Fakat Schreiner'in mufassal eserinin üçüncü cildinde 62. sayfada açıkça vurguladığı, Dennis'in ise makalesinde 15. sayfada irdelemeden çevirmeyi tercih ettiği bu ince sözcük seçimini çevirimizde Schreiner gibi vermeyi uygun bulduk. Buradan Enez'in efendisi Niccolò Gattilusio'nun, üstü konumunda olan Francesco tarafından kovulduğu, sürüldüğü; Enez'e gönderilmiş olduğu iması çıkmaktadır. (Schreiner, 1979, ss. 61-62).

³⁴ Tam olarak “o yere, oraya” anlamına gelen bir sözcük kullanılmış olmakla birlikte, öteki dünyaya gitmek, ölmek anlamı net biçimde anlaşılmaktadır.

³⁵ Tez zamanda şeklinde de anlaşılabilir.

³⁶ George T. Dennis; İngilizce çevirisinde κατέλαβεν fiilini, öncesinde gelen ἐν τάχει yani hızlı bir şekilde anlamına gelen sözcük öbeğine bakarak ulaştı, vardı anlamına gelen ‘arrived’ sözcüğü ile vermiştir. Κατέλαβεν καταλαμβάνω fiilinin etken, basit anlık geçmiş zaman (aorist), üçüncü tekil şahıs çekimidir. Καταλαμβάνω fiili bu halde; ele geçirmek, kapmak, el koymak gibi anlamlara da gelmektedir. Hatta bu fiil, orta çatı çekimleri söz konusu olsaydı, tam anlamıyla gasp etmek veya mecbur etmek anlamları da kazanabilmektedir. Güler Çelgin'in sözlüğünde; καταλαμβάνω sözcüğü maddesinde Türkçe karşılık olarak sırasıyla “ele geçirmek, elde etmek, işgal etmek” anlamlarını verilmiştir. (Çelgin, 2011, s. 354).

³⁷ Niccolò Gattilusio.

hükümdar hakikaten reşit olmayan yaşta³⁸ olduğu için idareyi aldı. Beş yıl boyunca hem onun naibi³⁹, hem de onun mülkünün yöneticisi oldu.

6. 1408 / 6917 (Indictio 2)

Ἐφηβος δὲ γενόμενος καὶ σύνοικον λαβὼν + τοιμάδα + θυγατέρα τοῦ αὐθέντου Νικαίας Μασσαλιωτῶν ὀνόματι μαδόννα Ἐμπονα, ὠραιοτάτην- καλὴν γὰρ ἐλληνικῶς λέγουσι τὴν Ἐμπονα - ἐπελάβετο **fol. 12 v**⁴⁰ [δὲ] καὶ τῆς ἀρχῆς // καὶ τῶν πραγμάτων τῆς αὐθεντείας. ὁ <δὲ> ῥηθεὶς Νικορέζος [καὶ] ἐπανῆλθεν εἰς τὴν Αἴνον, εἰς τὴν αὐθεντείας αὐτοῦ, καὶ δραμῶν ὀλίγος καιρὸς καὶ νοσήσας τέθνηκεν.

6. 1408 / 1409

“Ergen olduktan ve Marsilya’daki Nice’in⁴¹ efendisinin kızı, son derece güzel olan ve Bayan⁴² ‘Ebona’yı [kendi dilindeki biçimiyle Bonne] eş olarak aldıktan sonra -zira Ebona Yunanca güzel anlamına gelir- mülkünün ⁴³ hem işleri ve hem de hükümeti üzerinde kontrolü eline aldı. Bahsedilmiş olan Niccolò ise Enez’e, kendi mülküne döndü, kısa bir süre geçtikten sonra, hastalık sebebiyle öldü.

7. 1408 (Indictio 8) / 1409 – 1428 (Indictio 13)

Ἀφῆκε δὲ διάδοχον καὶ κληρονόμον τῆς αὐθεντείας αὐτοῦ τὸν τρίτον ἀδελφὸν καὶ ὕστατον, τὸν αὐθέντην Ἰάκωβον. τρεῖς γὰρ ἀδελφοὶ ἦσαν· ὁ πρῶτος Ἰάκωβος, αὐθέντης τῆς Μυτιλήνης, ὁ δεύτερος αὐθέντης Παλαιᾶς Φωκαίας Δωρῖνος, καὶ ὁ τρίτος ὁ Παλαμῆδης, ὃν ἀφῆκε ἐν διαθήκῃ ὁ παπποῦς αὐτῶν αὐθέντην

³⁸ Özellikle Bizans Yunancası için, bu sözcüğün sakalsız, yani reşit olmayan anlamı vardır. Mülkünün, mirasının idaresini alacak yaşa erişmemiş genç, oğlan anlamına gelmektedir. Bu anlamda hem ἔφηβος, hem de παῖς sözcüklerinden farklı anlamdadır ve bir miras hukuku terimidir.

³⁹ Niccolò Gattilusio, çocuk yaştaki İakobos Gattilusio’nun vasisi ve taht naibi olmuştur. Siberetik sözcüğüne de kaynaklık eden bu önemli sözcüğün ilk anlamı, gemi kılavuzu ve dümencidir. Devlet gemisinin dümenindeki kişi, yani hükümdar anlamı da kazanmıştır. Ancak burada saltanat vekili, kral naibi olarak anlaşılmalıdır.

⁴⁰ 12 nolu varakta arka sayfanın (verso) başı.

⁴¹ Marsilya yöresindeki Nice’in kontu denmek isteniyor.

⁴² Madonna Ebona adı verilen bu leydinin adının Bonne olduğu bilinmektedir. Ona Yunanca Ebona denilebildiğini bu metinden öğrenmekteyiz.

⁴³ Gattilusio Lorduğu kastedilmektedir. Bu ifade 12 nolu varakta arka sayfanın başındadır. George T. Dennis İngilizce çevirisinde; αὐθεντεία’nın işleri için ‘the government and the affairs of his domain’ ifadesini tercih etmiştir. Efendinin mülkü anlamına gelen αὐθεντεία sözcüğü; καὶ ... καὶ ... yani hem, hem de anlamında kullanıldığı için biz Türkçe çeviriye bu şekilde daha iyi aktarılabilceğini düşündük.

Αἴνου. καὶ ἦν ἐτῶν κ' ὅτε ἐγένετο αὐθέντης Αἴνου, καὶ διὰ τοῦτο ἤρχετο ἐκεῖσε <τῶν> πραγμάτων τῆς αὐθεντείας.

7. 1408 / 1409 – 1428

“Mülkünü, halefi⁴⁴ ve mirasçısı olarak üçüncü ve en genç⁴⁵ kardeşi, efendi Iakobos’a⁴⁶ bıraktı. Çünkü üç erkek kardeşiler: İlki Midilli'nin efendisi Iakobos idi, ikincisi Eski Foça hakimi Dorino ve üçüncüsü büyükbabalarının vasiyetinde Enez'in hakimi tayin ettiği Palamede idi. Ve Enez'in efendisi olduğu zaman yirmi yaşındaydı, ve bu yüzden orada mülkünün işlerinin idaresini yönetti.

6. SONUÇ

XIII. yüzyıldan beri Cenova'nın seçkin ailelerinden biri olarak adı anılan Gattilusio ailesi üyesi Francesco Gattilusio; Palaiologoslar ile iyi ilişkiler kurarak Bizans İmparatoru V. Ioannes'in kız kardeşi ile evlenmiş ve Midilli yönetimini iyiliklerinin karşılığı ve ittifaklarının nişanesi olarak almıştır. Korsanlık faaliyetleri yapmak üzere geldiği Ege Denizi'nde Bizans ilişkiler ağına entegre olarak Palaiologos ailesi ile simbiyotik ilişkiler içerisine girerek, onların hamiliğinde önemli bir devletçik kurmuştur. Francesco Gattilusio Bizans imparatoru V. Ioannes'in devlet politikalarına da zaman zaman tesir etmiştir. Union görüşmelerinde, Roma yolculuğunda ve Türk beyliklerine karşı izlenen savaş politikasında etkisinin olduğunu söyleyebiliriz. Francesco Gattilusio'nun ölümünden sonra ailenin Bizans üzerinde önemli bir tesirinin kalmadığını belirtmek gerekir. Gattilusio ailesi adayı 107 yıl boyunca yönetmiştir ve Bizanslıların egemenlik haklarına saygı göstererek, hegemonyalarını Doğu'nun en önemlilerinden biri haline getirmeyi başarmıştır. Kontrolleri altındaki bölgelerin ekonomik gelişimi için çalışmışlar ve genişlemişlerdir.

Midilli Kısa Kroniği 1355-1462 yılları arasında Midilli merkez olmak üzere Ege adaları ve kıyılarında hüküm sürmüş bu ailenin hususi tarihi niteliğindedir. Bu yönüyle Midilli Kroniği isimlendirmesinin yanında Gattilusio ailesi Kroniği olarak isimlendirilebileceğini belirtmek gerekir. Tespiti yapılan kısa kronikler içinde Midilli ve Gattilusio ailesi ile ilgili bilgi veren iki kronikten biridir. Ancak P. Schreiner'in eserinde 31 numaralı diğer Midilli Kroniği ile veya herhangi bir başka kronik ile herhangi bir bağı yoktur. Midilli'de yaşanan gelişmeler ve bu gelişmelerin tarihlendirilmesinde en önemli kaynak durumundadır. Midilli Kısa Kroniği'nin en değerli unsurlarından biri ikinci ve üçüncü bablarda 1384 Midilli depremi hakkında

⁴⁴ Ardılı da denilebilir.

⁴⁵ Kelimenin birinci anlamı sonuncudur, bağlamında en genç kardeş anlaşılmaktadır.

⁴⁶ Jacobo Palamede.

verdiği bilgilerdir. Zira 1384 yılında yaşanan deprem hakkında bilgi veren kaynaklar oldukça kısıtlıdır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarların herhangi bir çıkarlı dayalı ilişkisi bulunmamaktadır.

ETİK ONAY/KATILIMCI ONAMI

Makale kapsamında katılımcı kullanılmadığı için ilgili onaya yer verilmemiştir.

MADDİ DESTEK

Çalışma için herhangi bir maddi destek alınmamıştır.

YAZAR KATKILARI

Bu araştırma ve araştırma ile ilgili tüm aşamalar iki yazar tarafından yürütülmüştür.

KAYNAKÇA

- Ahrweiler, H. (1966). *Byzance et la mer: La marine de guerre, la politique et les institutions Maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*. Presses Universitaires De France.
- Çavuşdere, S. (2017). *Orta Çağ'da Venedik, Papalık ve Türkler 1243-1353*. Yeditepe Yayınları.
- Çelgin, G. (2011). *Eski Yunanca-Türkçe Sözlük*, Kabalcı Yayınevi. de Clavijo, Ruy Gonzáles. (2007). *Timur devrinde Kadis'ten Semerkant'a seyahat*. (Ö. R. Doğrul, Çev.). Kesit Yayınları.
- Dennis, G. T. (1965). The Short Chronicle of Lesbos 1355 – 1428. *Lesbiaka*, (5), 123-142.
- Dennis, G. T. (Ed.). (1977). *The letters of Manuel II Palaiologos*. CFHB 8.
- Dennis, G. T. (1982). *Byzantium and the Franks, 1350 – 1420*. Variorum Reprints, 3-22.
- Daş, M. (2009). Ortaçağ'da Foça şap madenlerinin Cenevizliler tarafından işletilmesi. *I. Türk Deniz Ticaret Tarihi Sempozyumu: İzmir ve Doğu Akdeniz*, 234-240.
- Holdefehr, K. (1993). *Lesbos Chios Samos und Ausflüge in die Westturkei: Pergamon, Izmir, Ephesos*. Express Reisehandbuch. Mundo Verlag.
- Kazhdan, A. (Ed.). (1991). "Gattilusio". *The Oxford Dictionary of Byzantium* içinde. Oxford University Press, 824.
- Kazhdan, A. (Ed.). (1991). "Lesbos". *The Oxford Dictionary of Byzantium* içinde. Oxford University Press, 1219.
- Kılıç, Ş. (2013). *Bizans Kısa Kronikleri (Chronica Byzantina Breviora): Osmanlı Tarihinin Bizanslı Tanıkları*. İthaki.
- Kılıç, Ş. (2013). Önemli bir Bizans Kısa Kroniği ve Osmanlı tarihine katkıları. *Tarih Dergisi*, 55, 31-80.
- Lampros, S. P. (1909). Midilli'de hüküm sürmüş Gattilusiolar tarihine katkı [Συμβολή εις τὴν ἱστορίαν τῶν ἐν Λέσβῳ δυναστευόντων Γατελούζων.], *Yeni Helen Hafızası*, 6(1), 39-48.
- Loenertz R. J. (Ed., Çev.). (1947). *Démétrius Cydonès: Correspondance*. (Studi e testi 208). C.II, Biblioteca Apostolica Vaticana, Epistula 273, 190-192.
- McEvedy, C. (2005). *Ortaçağ tarih atlası*. Sabancı Üniversitesi Yayınları.
- Miller, W. (1913). The Gattilusj of Lesbos (1355–1462). *Byzantinische Zeitschrift*, 22, 406 – 447.

- Moutzouri, I. (1962). Midilli'nin Ortaçağ Kalesi [Μεσαιωνικά κάστρα τῆς Λέσβου]. *Midilli Araştırmaları Bülteni, Lesbiaka*, 50-68.
- Öden, Z. G. (1999). Karası Beyliği. TTK.
- Özkan, A. (2015) *Osmanlı'nın izinde: İmparatorluğun üç kıtadaki izleri*. Boyut-Hürriyet.
- Ponting, C. (2011). *Yeni bir bakış Açısıyla Dünya Tarihi*. Alfa Tarih.
- Rosen, W. (2014). *The Third Horseman: Climate Change and the Great Famine of the 14th Century*. Viking Penguin Group.
- Sağlam, H. S. (2019). Anadolu'daki armalı Ceneviz yazıtları. *Orta Çağ'da Anadolu'da kültürel karşılaşmalar 12-15. yüzyıllarda Anadolu'da İtalyanlar*. 13 Mayıs 2016 Ankara. Sempozyum Bildirileri. Koç Üniversitesi VEKAM, 99-130.
- Setton, K. M. (1991). *The Papacy and the Levant, 1204-1571, Volume 1, The Thirteenth and Fourteenth Centuries*. The American Philosophical Society.
- Schreiner. P. (1975-1979). *Die Byzantinischen Kleinchroniken, I-III*, CFHB 12.
- Tzimis, S., Yiannakas, V., Paraskeviadis ve P, Kourbaniou, B. (2006). *Midilli'nin Tarihi [Ιστορία της Λέσβου, Ζ' Έκδοση, Σύνδεσμος Φιλολόγων Ν. Λέσβου]*. Güney Midilli Filologları Derneği.
- Vasiliev, A. A. (2015). *Bizans İmparatorluğu tarihi*. Alfa Tarih.
- Wright, C. (2014). *The Gattilusio Lordships and the Aegean world, 1355-1462*. The Medieval Mediterranean. Brill.

Makale Bilgisi: Konuk Kandemir, N, Işık E, (2023). Türk Yükseköğretiminde Sosyoloji Eğitiminin Son Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:10, Sayı:2, ss.740-759.	Article Info: Konuk Kandemir, N, Işık E, (2023). An Evaluation of the Latest Status of Sociology Education in Turkish Higher Education, DEU Journal of Humanities, Volume:10, Issue:2, pp. 740-759.
Kategori: Araştırma Makalesi	Category: Research Article
Gönderildiği Tarih: 17.08.2023	Date Submitted: 17.08.2023
Kabul Edildiği Tarih: 09.10.2023	Date Accepted: 09.10.2023

TÜRK YÜKSEKÖĞRETİMİNDE SOSYOLOJİ EĞİTİMİNİN SON DURUMUNA İLİŞKİN BİR DEĞERLENDİRME

Nebiye Konuk Kandemir*, Esra Işık**

ÖZ

Bu makale Türkiye'deki üniversitelerde 2023 yılı itibariyle sosyoloji eğitiminin son durumuna ilişkin sayısal verilerden de istifade ederek bir çerçeve sunmayı amaçlamaktadır. Bir bilim dalı olarak sosyolojinin ve üniversitelerdeki sosyoloji bölümlerinin kurumsallaşma sürecinin de tarihsel bağlamda ortaya konulduğu çalışmada, ulaşılan tablonun, yükseköğretimde karşılaşılan sorunlarının sosyoloji özelinde anlaşılması adına bir referans olması umulmaktadır. Makalede Türkiye'deki sosyoloji eğitiminin lisans ve lisansüstü düzeydeki kurumsallaşma süreci ve son dönemdeki durumu Yükseköğretim Kurulu (YÖK) verilerinden hareketle değerlendirilmiştir. Sosyolojinin bir bilim olarak Türk toplumuna girişinden itibaren ülkedeki gelişimi, üniversitelerde açılan bölümlerle yükseköğretim düzeyinde sürdürülmüştür. Bu bağlamda makalede sosyoloji eğitiminin üniversitelerde nasıl şekillendiği ve bu sürecin Türkiye'deki sosyoloji alanının ilerlemesini nasıl etkilediği üzerine de odaklanılmıştır. Çalışma aynı zamanda elde edilen verilere dayanarak Türkiye'de sosyoloji eğitiminin planlaması sürecine de katkıda bulunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Sözcükler: Sosyoloji, Sosyoloji Tarihi, Türkiye'de Sosyoloji Eğitimi

* Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, nebiye.konukkandemir@deu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2046-1133

** Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, esra.isik@dpu.edu.tr, ORCID 0000-0003-2983-4183.

AN EVALUATION OF THE LATEST STATUS OF SOCIOLOGY EDUCATION IN TURKISH HIGHER EDUCATION

ABSTRACT

This article aims to provide a framework for the current state of sociology education in universities in Turkey as of 2023 by utilizing numerical data. It is hoped that the picture reached in the study, in which sociology as a discipline and the institutionalization process of sociology departments in universities are put forward in a historical context, will be a reference for understanding the problems encountered in higher education in terms of sociology. In the article, the institutionalization process of sociology education in Turkey at the undergraduate and graduate levels and its recent status are evaluated based on data from the Council of Higher Education (YÖK). Since the introduction of sociology as a science to Turkish society, its development in the country has continued at the higher education level with the departments opened in universities. In this context, the article also focuses on how sociology education is shaped in universities and how this process contributes to the development of the field of sociology in Turkey. The study also aims to contribute to the planning process of sociology education in Turkey based on the data obtained.

Keywords: Sociology, History of Sociology, Sociology Education in Turkey

1. GİRİŞ

Sosyolojinin bilim olarak ortaya çıkışı Avrupa'da yaşanan toplumsal değişimlerin sonucudur. 19. yüzyılın ortalarında pozitivizmin kurucusu kabul edilen Fransız matematikçi ve filozof Auguste Comte'un, yaşadığı toplumdaki sorunlara çözüm arayışının sonucunda düşünsel yapısını inşa ettiği sosyoloji, o dönemden itibaren sosyal bilimlerin en yeni alanlarından biri olarak şekillenmiştir. Sosyoloji kavramı ilk kez Comte'un 1838'deki *Cours de Philosophie Positive* adlı çalışmasında görülür (Bruce & Yearley, 2006, p.45). Sosyoloji kavramını kullanan ve onu bir bilim olarak kurmaya çalışan kişi kabul edilen Comte'a göre toplum, kurallarla yönetilen ve onu oluşturan bireylere indirgenemeyen bir gerçeklik düzenidir. Sosyoloji ise matematik, astronomi, fizik/kimya ve biyoloji ile birlikte bir bütün olarak bilgiyi oluşturan temel bir bilim dalıdır. Comte'un sosyolojiye yaklaşımı, her bir toplum tipinin kurumsal olarak nasıl oluşturulduğunu ve toplumun hangi gelişme mantığıyla bir biçimden diğerine geçtiğini anlamayı amaçlayan karşılaştırmalı ve tarihseldir (Wernick, 2006, p.85).

Comte ile başlayan süreç, sosyolojinin Batı dışındaki toplumlara da yayılması ile sürmüştür. Batı'daki toplumsal sorunları çözme hedefiyle ortaya çıkan sosyoloji, benzer bir amaca hizmet etmek üzere Osmanlı Devleti'ni de etkisi altına almış ve Meşrutiyet Dönemi'nden Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar büyük ölçüde Ziya Gökalp ve Prens Sabahattin'in düşünceleri ile şekillenmiştir (Dursun, 2019, s.20). Durkheim'ci perspektiften hareket eden

Gökalp ve Le Play'den etkilenen Prens Sabahaddin Türk sosyolojisinin temellerinin atılmasında önemli rol oynamışlardır.

Sosyoloji Osmanlı yöneticileri, ideologları ve aydınları tarafından da sihirli bir güç olarak değerlendirilmiştir. Batı'nın kendi iç dinamiklerinin sonucu olarak ortaya çıkan sosyoloji, Osmanlı'da siyasi kaygılarla gündeme gelmiş ve yerleşmiştir. Bu siyasi kaygılar batıcılaşma sorununa çözüm bulmak ve ülkeyi yıkılmaktan kurtarmak gibi hedefler etrafında şekillenirken, sosyoloji sadece düşünsel olarak değil aynı zamanda kurumsal olarak da Türk toplumuna etki etmiştir (Kaçmazoğlu,2013,s.12). Osmanlı Devleti'nin son yıllarında Osmanlı/Türk aydınlarının şahsi ilgilerine mazhar olan sosyoloji yaygın ve örgün eğitim kurumlarında bir ders olarak da okutulmaya başlanmıştır. Bu durum Türkiye'de sosyolojinin akademik, politik ve entelektüel çevreler nezdinde geniş kabul görerek hızlı bir gelişme seyri izleyeceğine dair ilk işaretlerdir (Şahin, 2017,s.10).

Türk sosyolojisinin, üniversitede bir kürsü olarak kendine yer bulması ise 1914'e tarihlenir. Sosyolojinin İstanbul Darülfünun'da başlayan yükseköğretimdeki kurumsallaşma serüveni zamanla açılan diğer üniversitelerde bir bölüm olarak kurulmasıyla devam eder. Bu süreç hem akademik hem de eğitim açısından oldukça sancılı bir süreçtir. Günümüzde toplam 128 üniversitede bulunan sosyoloji eğitimi hâlâ çeşitli sorunlarla mücadele edilen bir alandır. Bu çalışmada sosyolojinin bir bilim olarak kurumsallaşma sürecinden hareketle günümüzdeki yükseköğretim verilerinin yorumlanmasıyla mevcut durum ele alınmıştır.

2. Türkiye'de Sosyolojinin Kurumsallaşma Süreci

Türkiye'de sosyolojinin kurumsallaşmasında İstanbul Darülfünun'da Sosyoloji Kürsüsü'nün kurulması bir dönüm noktasıdır. Ancak Türk toplumunun sosyoloji ile ilk temasları çok daha öncesine dayanır. 19. yüzyılın sonlarında Rıza Tevfik'in Herbert Spencer'den esinlenerek yazdığı notlar, Ahmet Şuayb'ın incelemeleri ve Hasan Tahsin'in René Worms'tan yaptığı çeviriler devamlı ve sistematik olmasa da bu alandaki ilk tezahürler sayılabilir (Erişçi,1941, s. 158). Bu bağlamda sosyolojinin Türk toplumuna girişi büyük ölçüde Fransız sosyologların etkisiyle şekillenmiş ve bu etki Türk sosyolojisinde bir süre daha devam etmiştir.

Sosyolojinin üniversitedeki yapılanma sürecinde ise özellikle Ziya Gökalp'in çalışmaları referans gösterilse de Fındıkoğlu'nun (1958, s.141) aktardığına göre Ahmet Şuayb, Ziya Gökalp'ten önce İstanbul Darülfünun Edebiyat Fakültesi'nde sosyolojiyi "İlm-i Cemiyet" adı altında ders olarak vermiştir. Ahmet Şuayb, pozitivistin temsilcilerinden Fransız edebiyatçı Hippolyte Taine'nin modeli üzerine düşünen kıymetli bir fikir insanıdır. Servet-i Fünun döneminin tenkit alanındaki en önemli temsilcisidir ve aynı zamanda pozitivistimi açıkça anlatan ilk yazardır. Ahmet Şuayb'ın pozitivistimi

ele aldığı *Hayat ve Kitaplar* adlı eseri önce Servet-i Fünûn dergisinde tefrika olarak yayımlanmış sonra da basılmıştır (Gülşen, 2019, s. 136). Yine Fındıkoğlu'na (1964, s.43) göre Ahmet Şuayb, *İlm-i Cemiyet* derslerini Edebiyat Fakültesi'nde ilave görev olarak sürdürmektedir ve bu dönemin Ziya Gökalp'in Selanik'te bulunduğu zamana rastladığı anlaşılmaktadır. Türkiye'de sosyolojinin etkili isimlerinden biri olan ve sosyolojinin kurumsallaşma sürecinde adı en fazla zikredilenlerin başında gelen Ziya Gökalp ise kendisi bakımından ilk sosyoloji hocalığına 1909-1912 yılları arasında Selanik'teki özel bir ortaöğretim kurumunda başlamıştır. Ancak Çelebi'nin (2004, s.76) dikkat çektiği üzere Darülfünun'da sosyoloji dersinin verilmeye başladığı tarihe ve bu dersi ilk kimin verdiğiine ilişkin bir fikir birliği bulunmamaktadır. Çünkü Erişçi (1941, s.160), 1913 tarihli Darülfünun Nizamnamesi ile Edebiyat Fakültesi derslerine bir *İlmi İctima* dersinin ilave edildiğini düşünmenin yanlış olmadığını belirtmektedir. Erişçi'ye göre Ziya Gökalp aynı yıl Selanik İttihadı Terakki mektebinde sosyoloji dersleri yapmaktadır.

Baykan Sezer (1989, s.33) ise Hilmi Ziya Ülken'in *Durkheim et l'enseignement des Sciences Sociales En Turquie* (1960) adlı makalesine dayanarak 1912'de Emrullah Efendinin üniversiteyi yeniden düzenlemesi üzerine ilk sosyoloji dersi olarak *İlm-i İctima* dersinin Ahmet Şuayb tarafından verildiğini ve böylece sosyolojinin üniversitede edildiği yeri sağlamlaştırdığını belirtir. Diğer taraftan 1914 yılında Ahmet Şuayb'ın vefatı ile sosyoloji dersleri Ziya Gökalp tarafından kendi yönetiminde sürdürülmüştür. Gökalp 1913'te verdiği *İlm-i İctima* dersine ek olarak 1916-1917'de din, 1917-1918'de hukuk ve yine 1918'de eğitim sosyolojisi üzerine dersler de vermiştir. Ziya Gökalp ile birlikte sosyoloji üniversitede edildiği yeri sağlamlaştırmıştır.

1914 yılında Ziya Gökalp önderliğinde İstanbul Darülfünun Edebiyat şubesinde kurulan sosyoloji kürsüsünü 1915 yılında İctimaiyyat Dar'ül-Mesaisi adıyla ilk sosyoloji enstitüsü izlemiştir. 1917 yılı itibariyle de enstitü bünyesinde *İctimaiyyat Mecmuası* isimli dergi yayımlanmaya başlamıştır (Coşkun, 1991, s. 14). İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Bölümü, bilinen en eski ikinci bağımsız sosyoloji kürsüsüdür (Sezer, 1991, s.8). Sosyolojinin akademide bir bölüm olarak şekillenmesi 20. yüzyılın ilk çeyreğinde gerçekleşse de, üniversitenin kuruluşu çok daha eski tarihlere dayanmaktadır.

Türk yükseköğretim tarihinde batı usulünde bir üniversitenin kurulması 21 Temmuz 1846'da Maarif Meclisi'nin çıkardığı lâyhadan sonra mümkün olmuştur. On dokuz yıl süren inşaat sonunda 12 Ocak 1865'te üniversite açılmış ancak taşınma, yangın gibi aksilikler nedeni ile bir süre unutulmuştur. Daha sonraları üniversitenin tekrar eğitim verebilmesi için yeni teşebbüslerde bulunulmuş ve nihayetinde üniversite varlığını 1870'te Darülfünun-ı Osmanî adıyla, 1872'de Darülfünun-ı Sultânî ve II.

Abdülhamit'in tahta geçişinin 25. yıldönümünde yani 1900'de ise Darü'l-finûn-ı Şâhâne adıyla sürdürmüştür (Orhonlu,1973,ss.57-59). Kurum 1912'de İstanbul Darülfünunu adını almış ve bu ad 1919'daki bir isim değişikliğinden sonra 1924'te yeniden kullanılmaya başlanmıştır. Cumhuriyet'in 10. yılında ise Darülfünun lağvedilerek ve yerine 1 Ağustos 1933'te İstanbul Üniversitesi açılmıştır (Göney, 2006, s. 5).

İlk sosyoloji bölümüne ev sahipliği yapan İstanbul Üniversitesi'nin tarihi bir anlamda Türk sosyolojisinin kurumsallaşmasının tarihidir. Ziya Gökalp'in İstanbul Darülfünun'da sosyoloji kürsüsünü kurması ile başlayan süreç I. Dünya Savaşı ile bir anlamda sekteye uğramıştır. Savaş sonrası İstanbul'un işgal edilmesi ve Ziya Gökalp'in Malta'ya sürülmesi ile yerine yardımcısı Necmeddin Sadık geçmiştir (Yalvaç'tan aktaran Coşkun, 1991, s.16). Ziya Gökalp'ten sonra İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Kürsüsü 1940'larla beraber Hilmi Ziya Ülken öncülüğünde ikinci kuruluşunu yaşar. Birçok akademik çalışma ve etkinliğin yapıldığı bu dönem, Ülken'in 27 Mayıs 1960 ihtilali sonrası görevinden alınması ile son bulur (Bulut, 2011/1, ss. 9-11).

Sosyolojinin üniversitelerdeki kurumsallaşma sürecinin mihenk taşlarından biri de Ankara Üniversitesi Sosyoloji Kürsüsü'dür. Bu kürsü 1939 yılında Ankara Üniversitesi'nin ilk fakültesi olan Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'ndeki Felsefe Bölümü bünyesinde açılmıştır. Behice Boran, Niyazi Berkes, Muzaffer Şerif ve Pertev Naili Boratav gibi önemli isimlerinin yer aldığı bölüm, hem akademik anlamda hem de kurumsal anlamda Türk sosyolojisine yeni bir soluk getirmiştir (Alver, 2002, s.185). Özellikle Amerikan sosyoloji anlayışının Türk sosyolojisine taşınmasında etkili olan Ankara Üniversitesi Sosyoloji Kürsüsü, İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Kürsüsü'nün temsil ettiği Fransız (Durkheim-Comte) ekolü karşısında yeni bir ekolü temsil etmektedir. Büyük ölçüde alan araştırmaları ile ön plana çıkan bu ekol, 1948 tasfiyeleri ile dağılmıştır.

1948 yılında Türkçülük aleyhinde bulunmak, komünist propaganda yapmak gibi iddialarla üniversiteden ihraç edilen Behice Boran, Niyazi Berkes ve Pertev Naili Boratav iki yıl süren dava sürecinde beraat etseler de görevlerine geri dönmemişlerdir (Karaaslan Şanlı, 2011, ss.111-112). Amerikan sosyolojisine duyulan ilginin şekillenmesinde etkili olan ve yeni bir dünya görüşü yaratmayı amaçlayan Ankara ekolü, daha çok köy sosyolojisi, şehir, endüstri gibi alanlara ağırlık vererek sosyolojide ampirik çalışmaların önünü açmıştır (Dursun, 2019, s.22).

1960'larda ise sosyoloji adına akademide iki önemli gelişme yaşanmıştır. İlk olarak 1965 yılında Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Bölümü içerisinde sosyoloji programı açılmış ve yine aynı yıl Hacettepe Üniversitesi Sosyoloji Bölümü kurulmuştur. 1960'lardaki bu gelişmeler 1976 yılında bir program olarak kurulan ve 1978'de bağımsız bir

bölüm olan Ege Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nün açılması ile devam etmiştir (Çelebi, 2001, s.23). 1960 darbesinden sonra Amerikan üniversiteleri örnek alınarak kurulan bu üniversitelerdeki sosyoloji bölümleri, yeni sosyologların yetiştiği ve Türkiye'de sosyolojinin kurumsallaşmasının sürdürülmesine katkı sağlayan bölümlerdir. Diğer taraftan Kaçmazoğlu'nun (1991, s.145) ifadesiyle 1960'lı yılların Türk sosyolojisi bir uçtan bir uca savrulmuştur. Bu dönemde çalışmalar felsefi ağırlıklı teorik boyutlardan; ne aradığını bilmeyen, varsayimsız, sorunsuz, teorik temeli olmayan ve sadece saha araştırmasının önemsendiği anket metodunun geçerli olduğu aşırı deneysel uca kaymıştır.

Bütün bu gelişmeler bir taraftan akademik anlamda sosyolojinin Türkiye'deki değişimini gösterirken, diğer taraftan da sosyoloji bölümlerinde öğrencilere verilen eğitimin ağırlıklı olarak hangi konuları merkeze alarak şekillendiğinin anlaşılması adına da son derece önemlidir. Üniversitelerdeki sosyoloji çalışmaları sadece ülkedeki akademik eğilimi değil aynı zamanda eğitim müfredatını da belirlemektedir.

Türkiye'de sosyoloji eğitimini etkileyen bir diğer gelişme Yüksek Öğretim Kurulunun (YÖK) 1981 yılında kurulmasıdır. YÖK'ün kuruluşu ile 1970'li yıllarda açılmış olmasına rağmen henüz öğrenci alınmayan üniversitelerdeki sosyoloji bölümlerine 1982'den itibaren öğrenciler alınmaya ve bu gelişmeyi takip eden süreçte ise yeni açılan üniversitelerde sosyoloji bölümleri kurulmaya başlanmıştır. 2000 yılına gelindiğinde öğrenci kaydı yapan sosyoloji bölümlerinin olduğu üniversite sayısı 25'e ulaşmıştır (Çelebi, 2001 s.25). 2000'li yıllar Türk sosyolojisinin kurumsallaşmasını tamamladığı ve sosyoloji mezunlarının istihdamının temel sorun olarak görülmeye başladığı yıllardır. 2007 yılından sonra tüm illerde üniversitelerin açılması ve bu üniversitelerin çoğunda sosyoloji bölümlerinin kurulması, istihdam edilemeyen sosyoloji formasyonuna sahip binlerce insanın türemesine yol açmıştır (Alan, 2015, s.179).

Bunun yanı sıra YÖK, kuruluşunun akabinde ders programlarını aynı yaparak üniversitelere bir benzerlik kazandırma çabasına girmiştir. Üniversitenin sadece ders yapılan bir mekân olarak algılanması, karşılaşılan araştırma güçlükleri, üniversite-toplum kopukluğu, sosyoloji çalışmalarının üniversite dışına kayması gibi problemler üniversitelerde kurumsallaşmasını tamamlayan sosyolojinin önündeki diğer engellerdir (Tuna, 2013, ss. 116-117). Türkiye'de sosyoloji üniversitelerde bir disiplin olarak yapılanmaya başladığı tarihten itibaren birçok sorunla yüzleşmiştir. Bu sorunlar sadece 21. yüzyıla dair sorunlar da değildir. Örneğin 1950'lerde Hilmi Ziya Ülken (1951, ss. 4-7) *Sosyoloji Dünyası* dergisinde kaleme aldığı *Üniversite Sitesi* başlıklı yazısında 1930'lardan itibaren kurulmaya başlayan öğrenci yurtlarına dikkat çeker. Ülken'e göre İstanbul'da o tarihte 11'i devlet, 12'si özel yurt olmak üzere 23 yurt bulunmaktadır. Ancak hemen hepsi öğrenci yurdu olmak üzere

yapılmayan ve eski konakları kiralamak sureti ile oluşturulan bu yapılar, konfor, çalışma saatleri ve güvenlik açısından elverişsizdir. Birbirinden uzak mahallere dağılan yurtlar öğrenci hayatını pasifleştirmekte ve toplumsal gelişme için de engel teşkil etmektedir.

Görüldüğü üzere sosyolojinin üniversitelerde kurumsallaşması hem akademik hem de fiziki olanaklar açısından çeşitli güçlüklerle sürdürülmüştür. Burada değinilen sorunlar ve tarihsel olaylar sürecin sadece kısa ve genel bir özetini yansıtmaktadır. Günümüzde birçok üniversitede sosyoloji bölümü vardır. Lisans ve lisansüstü düzeyde eğitim veren bu bölümlerdeki öğrenci sayıları da oldukça fazladır. Bu durum öğrenciler açısından da yeni sorunları gündeme getirmektedir. Gelecek kaygısı, ekonomik sorunlar, barınma problemleri, eğitim materyallerine ulaşmada yaşanan güçlükler, eğitim ve öğretimden kaynaklı sorunlar tüm üniversite gençlerini etkilediği gibi sosyoloji bölümlerinde öğrenim gören öğrencileri de etkilemektedir.

3. Türkiye'deki Üniversitelerde Sosyoloji Eğitimine İlişkin Veriler (2023)

Tarihsel bağlamda ele alındığı üzere Türkiye'de sosyolojinin üniversitelerde ders olarak verilmeye başlamasından itibaren kurumsallaşmasına bakıldığında, ilk sosyoloji kürsüsünün kurulması, sosyoloji bölümlerinin İstanbul Üniversitesi dışındaki diğer üniversitelerde açılması, artan üniversite sayıları ile birlikte sosyoloji bölümlerinin de sayısal olarak artması yükseköğretimde sosyoloji eğitiminin yolculuğunda geldiği noktayı göstermektedir. Sosyolojinin üniversitelerdeki kurumsallaşma süreci, bu süreçte karşılaşılan sorunların mevcut veriler ışığında değerlendirilmesine imkân tanınması bakımından son derece önemlidir.

Yükseköğretim Kurulu'nun (YÖK), istatistik paylaşımına yönelik bilgi yönetim sistemi, 2023 verilerini içeren önemli bilgilere erişim sağlamaktadır. Bu veriler, yükseköğretimle ilgili istatistiksel bilgileri içermektedir. Bilgi yönetim sisteminde beş kategoride karşımıza çıkan istatistikler şunlardır; *Öğrenci İstatistikleri*: Bu kategoride, öğrenci sayıları, değişim programlarına katılan öğrenci sayıları, bölgelere ve uyruklara göre öğrenci sayıları, ayrıca engelli öğrenci sayılarına ilişkin veriler sunulmaktadır. Bu veriler, üniversitelerin öğrenci nüfusunu ve çeşitliliğini anlamamıza yardımcı olmaktadır. *Öğretim Elemanları İstatistikleri*: Bu bölümde, üniversitelerdeki öğretim elemanlarının sayısı, anabilim dalına göre dağılımları ve özet öğretim elemanı istatistikleri sunulmaktadır. Öğretim elemanlarına ilişkin veriler, üniversitelerin akademik kadrolarını ve öğretim kaynaklarını değerlendirmemize yardımcı olur. *Birim İstatistikleri*: Bu kategori, üniversitelerin birimlerine ve bu birimlerin türlerine göre sayılarını içerir. Birim istatistiklerinde ayrıca üniversite bazında birim sayıları raporu ve genel bilgiler de sunulmaktadır. Bu veriler, üniversitelerin yapılarını ve organizasyonlarını anlamamıza katkı sağlar. *Yükseköğretim İstatistikleri*: Bu başlık altında, 1982'den 2023 yılına kadar olan genel yükseköğretim

KONUK KANDEMİR, N., IŞIK, E. EDEBİYAT FAKÜLTESİ (2023)

istatistikleri bulunmaktadır. Bu veriler, yükseköğretimdeki uzun vadeli değişiklikleri incelememize yardımcı olur. *Yükseköğretime Geçiş İstatistikleri*: Bu kategori, 2019 ÖSYS'den 2022 YKS sınav yılına kadar olan verilere odaklanır. Bu veriler, öğrencilerin yükseköğretime geçiş süreçlerini ve başvuru-yerleştirme verilerini içerir. Bu kategoriler aracılığıyla, şehir, ilçe, üniversite, bölüm ve diğer belirli alanları seçerek detaylı verilere erişebilme imkânına sahip oluruz. Bilgi yönetim sistemi, bu verileri kolayca erişilebilir ve anlaması kolay bir şekilde sunarak akademiye büyük bir kaynak sağlamaktadır. Bu veriler, ülkedeki eğitim sisteminin gelişimini izlemek ve iyileştirmek için önemli bir araçtır.

Söz konusu verilerden ve üniversitelerin web sayfalarından alınan bilgilerden yola çıkılarak hazırlanan Tablo:1'de, Yükseköğretim Kurulu bünyesinde sosyoloji eğitimi veren devlet ve vakıf üniversitelerinin kuruluş tarihleri, sosyoloji bölümlerinin olduğu fakülteler ve sosyoloji bölümlerinin kuruluş tarihleri yer almaktadır. Tablodan da anlaşılacağı üzere İstanbul Üniversitesi'nde Türkiye'deki ilk sosyoloji kürsüsünün kuruluşundan bugüne sosyoloji bölümleri sayısal olarak önemli ölçüde artış göstermiştir.

Üniversite Adı	Şehir	Fakülte	Kuruluş	Sos. Bölüm Kuruluş Tarihi
Abdullah Gül Üniversitesi	Kayseri	İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi	2010	-
Adıyaman Üniversitesi	Adıyaman	Fen-Edebiyat Fakültesi	2006	2008
Afyon Kocatepe Üniversitesi	Afyon	Fen-Edebiyat Fakültesi	1992	2001
Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi	Ağrı	Fen-Edebiyat Fakültesi	2007	2018
Akdeniz Üniversitesi	Antalya	Edebiyat Fakültesi	1982	1998
Aksaray Üniversitesi	Aksaray	Fen-Edebiyat Fakültesi	2006	2010
Anadolu Üniversitesi	Eskişehir	Açık öğretim Fakültesi	1958	
Anadolu Üniversitesi	Eskişehir	Edebiyat Fakültesi	1958	1993
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Ankara	Edebiyat Fakültesi	2018	2007
Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi	Ankara	Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi	2013	2013
Ankara Üniversitesi	Ankara	Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi	1946	1993
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi	Ankara	İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi	2010	2011
Ardahan Üniversitesi	Ardahan	İnsani Bilimler Ve Edebiyat Fakültesi	2008	2017
Artvin Çoruh Üniversitesi	Artvin	Fen-Edebiyat Fakültesi	2007	2015
Atatürk Üniversitesi	Erzurum	Açık ve Uzaktan Öğretim Fakültesi	1957	-
Atatürk Üniversitesi	Erzurum	Edebiyat Fakültesi	1957	1988
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi	Aydın	İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi	1992	2000
Balıkesir Üniversitesi	Balıkesir	Fen-Edebiyat Fakültesi	1992	2006

KONUK KANDEMİR, N., IŞIK, E. EDEBİYAT FAKÜLTESİ (2023)

Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi	Balıkesir	İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi	2015	2021
Bartın Üniversitesi	Bartın	Edebiyat Fakültesi	2008	2010
Batman Üniversitesi	Batman	Fen-Edebiyat Fakültesi	2007	2007
Bayburt Üniversitesi	Bayburt	İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi	2008	2016
Bingöl Üniversitesi	Bingöl	Fen-Edebiyat Fakültesi	2007	2010
Bitlis Eren Üniversitesi	Bitlis	Fen-Edebiyat Fakültesi	2007	2007
Boğaziçi Üniversitesi	İstanbul	Fen-Edebiyat Fakültesi	1863	1971
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi	Bolu	Fen-Edebiyat Fakültesi	1992	2006
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi	Burdur	Fen-Edebiyat Fakültesi	2006	2016
Bursa Teknik Üniversitesi	Bursa	İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi	2010	2015
Bursa Uludağ Üniversitesi	Bursa	Fen-Edebiyat Fakültesi	1975	1990
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi	Çanakkale	İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi	1992	2007
Çankırı Karatekin Üniversitesi	Çankırı	Edebiyat Fakültesi	2007	2008
Dicle Üniversitesi	Diyarbakır	Edebiyat Fakültesi	1973	1996
Dokuz Eylül Üniversitesi	İzmir	Edebiyat Fakültesi	1982	2014
Düzce Üniversitesi	Düzce	Fen-Edebiyat Fakültesi	2006	2007
Ege Üniversitesi	İzmir	Edebiyat Fakültesi	1955	1976
Erciyes Üniversitesi	Kayseri	Edebiyat Fakültesi	1978	2006
Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi	Erzincan	Fen-Edebiyat Fakültesi	2006	2017
Fırat Üniversitesi	Elazığ	İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi	1975	1982
Galatasaray Üniversitesi	İstanbul	Fen-Edebiyat Fakültesi	1992	1993
Gaziantep Üniversitesi	Gaziantep	Fen-Edebiyat Fakültesi	1987	1996
Giresun Üniversitesi	Giresun	Fen-Edebiyat Fakültesi	2006	2007
Gümüşhane Üniversitesi	Gümüşhane	Edebiyat Fakültesi	2008	2016
Hacettepe Üniversitesi	Ankara	Edebiyat Fakültesi	1967	1967
Harran Üniversitesi	Şanlıurfa	Fen-Edebiyat Fakültesi	1992	2014
Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi	Hatay	Fen-Edebiyat Fakültesi	1992	1922
İnönü Üniversitesi	Malatya	Fen-Edebiyat Fakültesi	1975	1984
İstanbul Medeniyet Üniversitesi	İstanbul	Edebiyat Fakültesi	2010	2008
İstanbul Teknik Üniversitesi	İstanbul	Fen-Edebiyat Fakültesi	2001	2001
İstanbul Üniversitesi	İstanbul	Edebiyat Fakültesi	1933	1914
İzmir Bakırçay Üniversitesi	İzmir	İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi	2016	2018
İzmir Demokrasi Üniversitesi	İzmir	Fen-Edebiyat Fakültesi	2016	2016
İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi	İzmir	Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi	2010	2014
Kahramanmaraş İstiklal Üniversitesi	Kahramanmaraş	İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi	1992	-
Karabük Üniversitesi	Karabük	Edebiyat Fakültesi	2007	2010

KONUK KANDEMİR, N., IŞIK, E. EDEBİYAT FAKÜLTESİ (2023)

Karadeniz Teknik Üniversitesi	Trabzon	Edebiyat Fakültesi	1955	2008
Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi	Karaman	Edebiyat Fakültesi	2007	2008
Kırıkkale Üniversitesi	Kırıkkale	Fen-Edebiyat Fakültesi	1992	1993
Kırklareli Üniversitesi	Kırklareli	Fen-Edebiyat Fakültesi	2007	2012
Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi	Kırşehir	Fen-Edebiyat Fakültesi	2006	2016
Kilis 7 Aralık Üniversitesi	Kilis	İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi	2007	2018
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi	Kütahya	Fen-Edebiyat Fakültesi	1992	2013
Malatya Turgut Özal Üniversitesi	Malatya	Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi	2018	-
Manisa Celâl Bayar Üniversitesi	Manisa	Fen-Edebiyat Fakültesi	1992	2013
Mardin Artuklu Üniversitesi	Mardin	Edebiyat Fakültesi	2007	2008
Marmara Üniversitesi	İstanbul	İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi	1982	2001
Mersin Üniversitesi	Mersin	İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi	1992	1993
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi	İstanbul	Fen-Edebiyat Fakültesi	1982	1983
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi	Muğla	Edebiyat Fakültesi	1992	1993
Munzur Üniversitesi	Tunceli	Edebiyat Fakültesi	2008	2010
Muş Alparslan Üniversitesi	Muş	Fen-Edebiyat Fakültesi	2007	2016
Necmettin Erbakan Üniversitesi	Konya	Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi	2010	2011
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi	Nevşehir	Fen-Edebiyat Fakültesi	2007	2007
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi	Niğde	Fen-Edebiyat Fakültesi	1992	1994
Ondokuz Mayıs Üniversitesi	Samsun	İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi	1975	2011
Ordu Üniversitesi	Ordu	Fen-Edebiyat Fakültesi	2006	2015
Orta Doğu Teknik Üniversitesi	Ankara	Fen-Edebiyat Fakültesi	1959	1965
Pamukkale Üniversitesi	Denizli	İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi	1992	1995
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi	Rize	Fen-Edebiyat Fakültesi	2006	-
Sakarya Üniversitesi	Sakarya	İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi	1992	1995
Samsun Üniversitesi	Samsun	İktisadi, İdari Ve Sosyal Bilimler Fakültesi	2018	2020
Selçuk Üniversitesi	Konya	Edebiyat Fakültesi	1975	1992
Siirt Üniversitesi	Siirt	Fen-Edebiyat Fakültesi	2007	2007
Sinop Üniversitesi	Sinop	Fen-Edebiyat Fakültesi	2007	2016
Sivas Cumhuriyet Üniversitesi	Sivas	Edebiyat Fakültesi	1974	1980
Süleyman Demirel Üniversitesi	Isparta	Fen-Edebiyat Fakültesi	1922	1993
Tarsus Üniversitesi	Mersin	İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi	2018	2020
Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi	Tekirdağ	Fen-Edebiyat Fakültesi	2006	2013

KONUK KANDEMİR, N., IŞIK, E. EDEBİYAT FAKÜLTESİ (2023)

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi	Tokat	Erbaa Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi	1992	2008
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi	Tokat	Fen-Edebiyat Fakültesi	1992	-
Trabzon Üniversitesi	Trabzon	İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi	2018	Veri yok
Trakya Üniversitesi	Edirne	Edebiyat Fakültesi	1982	Veri yok
Türk-Alman Üniversitesi	İstanbul	Kültür ve Sosyal Bilimler Fakültesi	2010	2021
Uşak Üniversitesi	Uşak	Fen-Edebiyat Fakültesi	2006	2010
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi	Van	Edebiyat Fakültesi	1982	1994
Yıldız Teknik Üniversitesi	İstanbul	Fen-Edebiyat Fakültesi	1911	2014
Yozgat Bozok Üniversitesi	Yozgat	Fen-Edebiyat Fakültesi	2006	2014
Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi	Zonguldak	İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi	1992	2012
VAKIF ÜNİVERSİTELERİ				
Acıbadem Mehmet Ali Aydınlar Üniversitesi	İstanbul	İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi	2007	2016
Altınbaş Üniversitesi	İstanbul	İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi	2011	2012
Antalya Belek Üniversitesi	Antalya	İnsani Bilimler Fakültesi	2015	2017
Avrasya Üniversitesi	Trabzon	Fen-Edebiyat Fakültesi	2010	-
Bahçeşehir Üniversitesi	İstanbul	İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi	1998	2001
Başkent Üniversitesi	Ankara	Fen-Edebiyat Fakültesi	1994	2013
Beykoz Üniversitesi	İstanbul	Sosyal Bilimler Fakültesi	2016	-
Doğuş Üniversitesi	İstanbul	Fen-Edebiyat Fakültesi	1997	2013
Hasan Kalyoncu Üniversitesi	Gaziantep	İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi	2008	-
Işık Üniversitesi	İstanbul	İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi	1995	-
İbn Haldun Üniversitesi	İstanbul	İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi	2015	2018
İstanbul Arel Üniversitesi	İstanbul	Fen-Edebiyat Fakültesi	2007	-
İstanbul Aydın Üniversitesi	İstanbul	Fen-Edebiyat Fakültesi	2003	2013
İstanbul Beykent Üniversitesi	İstanbul	Fen-Edebiyat Fakültesi	1997	1997
İstanbul Bilgi Üniversitesi	İstanbul	Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi	1994	1996
İstanbul Esenyurt Üniversitesi	İstanbul	Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi	2013	2016
İstanbul Gelişim Üniversitesi	İstanbul	İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi	2008	2013
İstanbul Nişantaşı Üniversitesi	İstanbul	İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi	2009	2013
İstanbul Okan Üniversitesi	İstanbul	İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi	1999	-
İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi	İstanbul	İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi	2010	2016
İstanbul Ticaret Üniversitesi	İstanbul	İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi	2001	2001
İstinye Üniversitesi	İstanbul	İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi	2015	2017

KONUK KANDEMİR, N., IŞIK, E. EDEBİYAT FAKÜLTESİ (2023)

İzmir Ekonomi Üniversitesi	İzmir	Fen-Edebiyat Fakültesi	2001	2013
Kapadokya Üniversitesi	Nevşehir	Beşeri Bilimler Fakültesi	2005	-
Koç Üniversitesi	İstanbul	İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi	1992	2010
KTO Karatay Üniversitesi	Konya	İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi	2010	2015
Maltepe Üniversitesi	İstanbul	İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi	1997	2010
TED Üniversitesi	Ankara	Fen-Edebiyat Fakültesi	2009	2011
Üsküdar Üniversitesi	İstanbul	İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi	2011	2012
Yaşar Üniversitesi	İzmir	İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi	2001	-
Yeditepe Üniversitesi	İstanbul	Fen-Edebiyat Fakültesi	1996	2014

Tablo 1. Devlet ve Vakıf Üniversiteleri'nde Sosyoloji Bölümü Olan Fakülteler ve Sosyoloji Bölümlerinin Açıldığı Yıllar

1980 öncesinde Türkiye’de toplamda 19 devlet üniversitesi mevcut iken bu dönemde sadece bağımsız iki sosyoloji bölümünün/lisans programının aktif olduğu görülmektedir. 105’i devlet, 73’ü vakıf olmak üzere 178 üniversitenin yükseköğretim içinde yer aldığı 1980-2014 yılları arasında ise 77 sosyoloji bölümünün lisans eğitim-öğretim faaliyetlerini yürüttüğü anlaşılmaktadır (Parin ve Demirci, s. 370). 2023 yılı itibarıyla ise Türkiye’deki toplam üniversite sayısı 206’ya ulaşmıştır. Bu üniversitelerin 129’u devlet üniversitesi statüsünde, 77’si ise vakıf üniversiteleri olarak faaliyet göstermektedir. 2023 eğitim-öğretim yılında, sosyoloji alanında lisans düzeyinde eğitim-öğretim faaliyetlerini sürdüren üniversitelerin sayısı ise 128 olarak belirlenmiştir (YÖK, 2023).

YÖK 2022-2023 yükseköğretim istatistiklerine göre lisans, yüksek lisans ve doktora düzeylerinde sosyoloji programlarına kayıt olan öğrenci sayıları Tablo 2’de yer almaktadır (YÖK, 2023);

LİSANS PROGRAMLARI								
ÖRGÜN ÖĞRETİM			İKİNCİ ÖĞRETİM			AÇIK ÖĞRETİM		
E	K	T	E	K	T	E	K	T
1632	4493	6125	144	435	579	6087	12775	18862
YÜKSEK LİSANS PROGRAMLARI								
ÖRGÜN ÖĞRETİM			İKİNCİ ÖĞRETİM			UZAKTAN ÖĞRETİM		
E	K	T	E	K	T	E	K	T
290	624	914	65	63	128	37	36	73
DOKTORA PROGRAMLARI								
ÖRGÜN ÖĞRETİM								
E			K			T		

KONUK KANDEMİR, N., IŞIK, E. EDEBİYAT FAKÜLTESİ (2023)

70	136	206
----	-----	-----

Tablo 2. Öğrenim Düzeyleri ve Birimlere Göre Yeni Kayıt Olan Öğrenci Sayıları (2022-2023)

Bu verilere bakıldığında dikkat çeken noktalardan biri kız öğrencilerin sosyoloji formasyonuna erkek öğrencilere nazaran daha fazla ilgi gösterdiği'dir. Belirgin bir biçimde lisans ve lisansüstü programlarda kız öğrenci sayıları erkek öğrenci sayılarından fazladır. Meriç'in (1997, s.197) belirttiği gibi mesleki uzmanlaşma açısından değerlendirildiğinde Türkiye'de geleneksel kadın meslekleri kabul edilen alanlardaki kız öğrenci yoğunlaşması edebiyat fakültelerinin sosyoloji bölümlerinde de kendini göstermektedir. 2022-2023 döneminde sosyoloji programlarına kayıt olan toplam öğrenci sayısı ise 26.887'dir. Bir eğitim öğretim yılı yeni kayıtları için oldukça yüksek sayılabilecek bu rakam mevcut sosyoloji programları öğrencileri de dikkate alındığında daha da artmaktadır.

Aynı eğitim-öğretim yılı için sosyoloji programlarına hâlihazırda kayıtlı olan öğrenci sayıları ise şöyledir (YÖK, 2023);

LİSANS PROGRAMLARI								
ÖRGÜN ÖĞRETİM			İKİNCİ ÖĞRETİM			AÇIK ÖĞRETİM		
E	K	T	E	K	T	E	K	T
7042	17433	24475	954	2166	3120	36092	68832	104924
YÜKSEK LİSANS PROGRAMLARI								
ÖRGÜN ÖĞRETİM			İKİNCİ ÖĞRETİM			UZAKTAN ÖĞRETİM		
E	K	T	E	K	T	E	K	T
1080	2344	3424	92	81	173	37	36	73
DOKTORA PROGRAMLARI								
ÖRGÜN ÖĞRETİM								
E			K			T		
530			738			1268		

Tablo 3. Öğrenim Düzeyleri ve Birimlere Göre Öğrenci Sayıları (2022-2023)

Öğrenci sayısı bakımından, örgün eğitime olan ilginin yoğun olması dışında Anadolu Üniversitesi, Atatürk Üniversitesi ve İstanbul Üniversitesi'ndeki açık öğretim sosyoloji programlarında ki öğrenci sayısının fazlalığı da dikkat çekmektedir. Öte yandan lisansüstü düzeyde sosyoloji

eğitimi alan öğrenci sayıları yüksek lisans programlarında 3424, doktora programlarında ise 1268'dir.

Tablolar incelendiğinde sosyoloji programlarının öğrenci sayısı yönünden ne kadar yoğun programlar olduğu görülmektedir. (Tablo: 2, 3). Özellikle lisans düzeyindeki açık öğretim programları ile sosyoloji alanında eğitim gören öğrenci sayısı katlanarak artmıştır. Bu yoğunluk beraberinde öğrencilerin mezun olduktan sonra alana dayalı mesleklerini yapmaları konusunda karşılaştıkları sorunları da pekiştirmektedir. Öğrenci sayısının çok olmasının akademik faaliyet sayısını arttıracakı düşünülse de asıl önemli olan yürütülen faaliyetlerinin kalite düzeyidir. Öğrenci sayısının makul seviyelerde olması durumunda ise öğretim elemanı açısından 'yapılandırıcılığın etkisiyle gelişen çağdaş yeni yaklaşımla, sadece bilgi aktarımı yapılmayan, öğrencinin aktif olarak katıldığı, problem çözme ve etkileşim biçiminde gerçekleşen', (Boudourides, 1998'den akt. Akpınar ve Gezer, 2010, s.2), bir eğitim-öğretim sürecinin uygulanması mümkün olacaktır. Aynı zamanda, öğrencinin aktif olarak eğitim sürecine katıldığı, pasif bir dinleyici konumunda olmadığı öğrenci merkezli eğitimde; öğrencilerin öğrenme motivasyonu ile bilgiyi hatırlama düzeyinin yükseldiği, çalışılan konunun değerinin ve anlaşılma düzeyinin arttıgıda belirtilmelidir (İncik ve Tanrısever, 2012, s.179).

Tablo 2'deki açık öğretime ilişkin verilere bakıldığında ise bu programlardaki öğrenci sayısının da yüksek olduğu görülür. Türkiye'de yükseköğrenim gören öğrencilerin %50'sinden fazlası açık öğretimde eğitim almaktadır. Ayrıca, Türkiye'deki üniversitelerin üçte birinden fazlasında açık öğretim öğrencileri bulunmaktadır ve çeşitli açık öğretim programları sunulmaktadır (Maral, 2022, s.2). Açık öğretim sisteminin yaygınlaşmasının arkasında teknoloji kullanımının artması, esnek öğrenme imkânları ve maliyet avantajları gibi nedenler bulunmaktadır. Teknolojik gelişmeler, internetin ulaşılabilirliği ve dijital platformların gelişimi, açık öğretim programlarının daha erişilebilir hale gelmesini sağlamıştır. Öğrenciler, kendi hızlarında öğrenme imkânı buldukları, ders materyallerini kolayca edinebildikleri ve etkileşimli öğrenme araçlarından faydalandıkları açık öğretim programlarına ilgi göstermektedir. Açık öğretim programları, öğrencilere esneklik sunarak çalışma, aile sorumlulukları veya diğer kişisel zorunluluklarla uyumlu bir şekilde eğitim almalarını sağlamaktadır. Ayrıca, geleneksel yükseköğretim kurumlarındaki eğitim ücretlerine kıyasla genellikle daha uygun maliyetli olmaları, öğrencilerin açık öğretimi tercih etmesinde etkili bir diğer faktördür. Açık öğretime gösterilen ilgi, yükseköğretim kurumlarının daha fazla açık öğretim programı sunmalarını da teşvik etmektedir. Böylece, öğrencilerin çeşitli akademik disiplinlerde uzaktan eğitim alabilmesi ve kendilerini geliştirebilmesi mümkün olmaktadır. Bunun yanı sıra açık öğretim programları öğrencilere dersleri kendi zamanlarına ve koşullarına uygun olarak takip etme imkânı verir. Çalışan öğrenciler, aile sorumlulukları olanlar

KONUK KANDEMİR, N., IŞIK, E. EDEBİYAT FAKÜLTESİ (2023)

ve uzaktan eğitim ihtiyacı olanlar için büyük bir avantaj sağlayan bu durum, eğitim alanındaki dönüşüme ve daha geniş kitlelere eğitim imkânını işaret etmektedir.

Ancak açık öğretim de öğrencilerin motivasyon ve disiplini sürdürmeleri açısından yaşayacakları bazı zorluklara, yüz yüze etkileşim eksikliğine, kendi kendine çalışma gerekliliğine, dikkat dağınıklığına ve eğitim sürecinde isteksizliğe sebep olabilmektedir. Yüz yüze eğitimde olduğu gibi etkileşim ve öğretim elemanlarına kolay erişim olmaması, bazı öğrencilerin sorunlarını çözmekte zorlanmalarına ve bu durumun da başarılarını olumsuz etkilemesine yol açabilmektedir. Bu önermeler şüphesiz yeni araştırmalar ile desteklenmeye muhtaçtır ancak sosyoloji bölümlerinin açık öğretim öğrencisi kontenjanı dikkate alındığında bu muhtemel sorunların da sosyoloji eğitiminin kalitesi açısından etkili olabileceği düşünülmelidir. Maral'ın da belirttiği gibi; açık öğretim sisteminin kalitesinin bilimsel olarak incelenmesi ve bu araştırmaların süreklilik ve çeşitlilik kazanması, eğitim politikacıları ve karar vericiler için önemli bir destek noktası oluşturacaktır. Açık öğretimde kalite konusunda yapılan çalışmaların bütüncül bir bakış açısıyla ele alınması gereklidir (Maral, 2022, s.4).

Örgün eğitim açısından ise öğrenci sayılarındaki artış üniversitelerdeki öğretim elemanlarının ihtiyaç duyulandan sayıca az kalmasına ve eğitim kurumlarının fiziki imkânlarının da öğrenci ihtiyaçlarını karşılamada yeterli olamamasına yol açmaktadır. Bu bağlamda 2023 yılı devlet ve vakıf üniversitelerinin sosyoloji bölümlerindeki öğretim elemanı sayılarına bakıldığında karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır (YÖK, 2023);

Öğretim Elemanı		Devlet Üniversitesi	Vakıf Üniversitesi	TOPLAM
Profesör	E	151	22	173
	K	67	21	88
	T	218	43	261
Doçent	E	118	14	132
	K	65	11	76
	T	183	25	208
Doktor Öğretim Üyesi	E	174	27	201
	K	143	42	185
	T	317	69	386
Öğretim Görevlisi	E	10	3	13
	K	11	6	17
	T	21	9	30
Araştırma Görevlisi	E	102	17	119

	K	173	29	202
	T	275	46	321
	E	555	83	638
	K	459	109	568
Genel Toplam	T	1014	192	1206

Tablo 4. Üniversitelerde Sosyoloji Bölümlerindeki Öğretim Elemanı Sayıları

Bu tablo sosyoloji alanındaki öğretim elemanı sayısının öğrenci sayısı dikkate alındığında yeterli olmadığını göstermektedir. Bu durum öğrenciler açısından değerlendirildiğinde kalabalık sınıflar, dikkat dağınıklığı ve eğitim kalitesinde düşüş anlamına gelirken, akademisyenler açısından da artan ders yükü ile birlikte akademik çalışmalarla eğitim faaliyetlerinin yürütülmesi arasında denge kurulamaması şeklinde okunabilir. Üniversitelerin akademik başarısını etkileyen birçok faktör olmasına rağmen, öğretim üyesi sayısı da önem arz etmektedir. Öğretim sürecindeki herkesin üniversitenin, fakültenin, bölümün misyonu, vizyonu ve ana değerleriyle ilgili aktivite ve tartışmalara katılması, öğretim elemanlarının öğrencilerle birlikte paylaşımcı olarak çalışabilecekleri fırsatlar yaratması, öğrencilere akademik yardımda bulunmak (Polat ve Taştan, 2009, s. 569) ve öğretim elemanlarının öğrenci ile etkili iletişim halinde olması üniversitelerin akademik başarısını etkileyen faktörlerdendir.

Şüphesiz makul öğrenci-öğretim elemanı oranına ulaşabilmek için izlenebilecek bir yol da öğretim elemanlarının sayısının artmasıdır. Ancak bu çözümün de sosyoloji eğitiminin kalitesi açısından tekrar gözden geçirilmesi, özellikle sosyoloji bölümlerinin öğretim elemanı ihtiyacını karşılamaya çalışırken “disiplinlerarası geçişlerde sınımlanacak liman” olarak algılanmaması, gerekli özenin gösterilmesi gerekmektedir. Sosyolojinin pek çok bilim dalı ile ilişkili bir alan olması -diğer bilim dallarında olduğu gibi- sosyolojinin konularını, araştırma alanlarını, yöntemini ve sınırlarını uçsuz bucaksız kılmaz. Bu sebeple Adaş’ın (2018, s. 216) da belirttiği gibi akademik istihdamın da sosyoloji geleneğini aktarabilecek donanıma sahip öğretim elemanlarından oluşmasını sağlamak önemlidir. Akademik geleneğin üretimi akademik mekânların niteliklerinden bağımsız düşünülemez. Bölümler, hem disiplinin geçmiş ve güncel bilgi birikiminin aktarıldığı, hem de akademik habitusun, “sosyolog olma” ve “sosyolog gibi davranmanın” biçimlendirildiği ve öğrenildiği mekânlardır. Bölümlerin nasıl şekillendiği ise, akademik istihdamın niteliği ve nasıl biçimlendiği ile yakından ilintilidir.

Sosyal bilimler alanındaki neredeyse bütün bölümler için geçerli olan mezuniyet sonrası iş bulma kaygısını sosyoloji bölümleri de paylaşmaktadır. Üniversiteler en önemli toplumsal kurumların başında gelir ve toplumsal değişimin en etkili itici güçlerinden biridir. Bu işlevini bir yandan bilimsel

bilgi üreterek, bir yandan da toplumsal işbölümünün sonucu olarak toplumun ihtiyaç duyduğu meslek elemanlarını yetiştirerek yerine getirir (Koçak ve Yıldırım, 2007, ss.110-111). Ancak her ilde üniversite açılması ve bu üniversitelerin her yıl binlerce mezun vermesi dikkate alındığında özellikle meslek edinme noktasında gelinen durum ortadadır. Diğer taraftan üniversite sayısının azaltılması ve bölüm kontenjanlarının düşürülmesi tek başına genç işsizliğini çözüme konusunda da yeterli olmayacaktır. Sosyal bilimlerin ve özellikle de sosyolojinin hem bilimsel alanda hem de iş sektöründe hak ettiği karşılığı bulabilmesi son derece önemlidir.

4. SONUÇ

Sosyoloji 19. yüzyıl Avrupa'sındaki toplumsal değişimlerin bir ürünü olarak ortaya çıkmış bir disiplin olmasına rağmen etkisi sadece Batı ile sınırlı kalmamıştır. Sosyolojinin Türk toplumuna girişi Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine rastlar. Ziya Gökalp ve Prens Sabahattin gibi düşünürlerin fikirleriyle büyük ölçüde şekillenen bu alana, Osmanlı yöneticileri, ideologları ve aydınları tarafından bir çeşit çözüm olarak yaklaşmıştır. Sosyoloji bu bağlamda Osmanlı'da siyasi kaygılarla büyük ilgi görmüş ve kök salmıştır. Söz konusu siyasi kaygılar özellikle batıcılaşma sorununa çözüm bulma ve ülkeyi çöküşten kurtarma amacı etrafında şekillenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında Türk aydınlarının ilgi alanlarına giren sosyoloji hem düşünsel hem de kurumsal olarak Türk toplumunu etkilemiş, yaygınlaşmış ve resmi eğitim kurumlarında bir ders olarak öğretilmeye başlanmıştır. Bu durum, o dönemde sosyolojinin akademik, politik ve entelektüel çevrelerde hızla kabul gördüğünün ve hızla gelişmeye başladığının önemli göstergelerinden biridir.

Türk sosyolojisinin, üniversitelerde resmi bir kürsü olarak kurulması ise 1914 yılında gerçekleşmiştir. İstanbul Darülfünun'da başlayan yükseköğretimdeki bu kurumsallaşma süreci, daha sonra diğer üniversitelerde sosyoloji bölümlerinin açılması ile devam etmiştir. Ancak bu süreç hem akademik hem de eğitimsel anlamda çeşitli zorlukların yaşandığı bir süreçtir. Bugün itibariyle Türkiye genelinde toplamda 128 üniversitede sosyoloji eğitimi verilmektedir ancak bu alanda hala çeşitli sorunlarla mücadele edilmektedir. Bu çalışma da, bilimsel bir disiplin olarak sosyolojinin Türkiye'deki tarihsel gelişim sürecinden hareketle mevcut durumu ele alınmaya çalışılmıştır. YÖK istatistik verileri, sosyoloji bölümlerinde öğrenci sayısı açısından önemli bir yoğunluğa işaret etmektedir. Özellikle lisans düzeyinde açılan açık öğretim programları, sosyoloji eğitimi alan öğrenci sayısını önemli ölçüde artırmıştır. Bu yoğunluk, mezun olan öğrencilerin alanlarıyla ilgili mesleklerini icra etmeleri konusunda yaşadıkları zorlukları da artırmaktadır. Öğrenci sayısındaki artış aynı zamanda üniversitelerdeki öğretim elemanlarının da sayıca yetersizliğine ve eğitim kurumlarının fiziksel olanaklarının öğrenci ihtiyaçlarını tam anlamı ile karşılayamamasına neden olmaktadır. Sosyoloji programlarındaki öğrenci yoğunluğu ile birlikte, eğitim

kalitesinin sürdürülebilirliği güçleşmekte ve mezun olan öğrenciler iş bulma süreçlerinde artan rekabet ortamından olumsuz etkilenmektedir.

Bu nedenle, sosyoloji eğitiminin kalitesini artırmak ve dengelemek için çeşitli önlemler alınmalıdır. Bu önlemler, öğrenci-öğretim elemanı oranının iyileştirilmesi, eğitim materyallerinin güncellenmesi ve sosyoloji mezunlarının istihdam edilebilirliğini artırmaya yönelik destekleri içerebilir. Ayrıca, Yükseköğretim verileri, eğitim planlama sürecinde önemli bir kaynak oluşturmaktadır. Bu nedenle, verilerin düzenlenmesi ve güncellenmesi, sosyoloji eğitimi daha etkili bir şekilde planlamak için önemlidir.

Sosyoloji eğitiminin kalitesinin artırılması, alanın sosyal bilimlere olan katkısını da güçlendirecek ve disiplinler arası çalışmaları zenginleştirecektir.

ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarların herhangi bir çıkarı dayalı ilişkisi bulunmamaktadır.

ETİK ONAY/KATILIMCI ONAMI

Makale kapsamında katılımcı kullanılmadığı için ilgili onaya yer verilmemiştir.

MADDİ DESTEK

Çalışma için herhangi bir maddi destek alınmamıştır.

YAZAR KATKILARI

Bu araştırma ve araştırma ile ilgili tüm aşamalar yazarlar tarafından birlikte yürütülmüştür.

KAYNAKÇA

- Adaş, E. B. (2019). Türkiye’de Sosyoloji Bölümleri Arasında İstihdam Örüntüleri: Sosyal Ağ Analizi Üzerinden Bir Değerlendirme. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(2), 211-224.
- Akpınar, B. ve Gezer, B. (2010). Öğrenen merkezli yeni eğitim yaklaşımlarının öğrenme-öğretme sürecine yansımaları. *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 14, 1-12.
- Alan, S. (2015). Türk Sosyoloji Tarihinde İstanbul Ekolü, *İv. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi - Bildiriler Kitabı I (Sosyoloji - Şehircilik Ve Mimari)*, H.D.veÜ.G.(Edt.), 175-190.
- Alver, K. (2002). Türk Sosyolojisinde ‘Kırılma’ Ya Da Yeni Yönelim: 1940’lı Yıllar Örneği, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(1), 184-194.
- Bruce, S.& Yearley, S. (2006). Auguste Comte (1798-1857), *The Sage Dictionary Of Sociology*, Sage.
- Bulut, Y. (2011). Türkiye’de Sosyoloji Eğitimi, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, 3(23), 1-18.
- Coşkun, İ. (1991). Sosyoloji Bölümünün Tarihine Dair, *75. Yılında Türkiye’de Sosyoloji*, İ.C. (Haz.), 13-23, Bağlam.
- Çelebi, N. (2001), *Sosyoloji ve Metodoloji Yazıları*, Anı.
- Çelebi, N. (2004). Sosyolojimizin Tarihini Yazarken, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 3(10), 71-79.
- Dursun, C. (2019). Sosyolojinin Türkiye’de Şekillenışı: Kuruluş Yılları, *Bilim Armonisi*, 2(1), 19-24.
- Erişçi, L. (1941). Türkiye’de Sosyolojinin Tarihçesi Ve Bibliyografyası, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 2 (1) , 159-169.
- Fındıkoğlu, Z. F. (1958). Bizde Sosyoloji Ve Birkaç Meselemiz, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 2 (13-14) , 137-149.
- Fındıkoğlu, Z. F. (1964). Ziya Gökalp Ve Sosyalizm, *Sosyoloji Konferansları*, (5) , 42-70.
- Göney, S. (2006). Anılarla Ellili Yıllar ve Üniversite, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, 3(12), 1-15.
- Gülşen, H. (2019). Türk Edebiyatında Pozitivizm ve H. Taine Tesiri Üzerine Bir İnceleme, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 35 (4),

KONUK KANDEMİR, N., IŞIK, E. EDEBİYAT FAKÜLTESİ (2023)

- Kaçmazoğlu, H.B. (1991). Türk Sosyolojisinin Bugünkü Durumu Üzerine, *75. Yılında Türkiye'de Sosyoloji*, İ.C. (Haz.), 145-150, Bağlam.
- Kaçmazoğlu, H.B. (2013). *Türk Sosyoloji Tarihi I Ön Koşullar*, Doğu.
- Karaaslan Şanlı, H. (2011). Basında ve Mecliste 1948 Tasfiyesine İlişkin Tartışmaların Söylemi, *Kültür ve İletişim*, 14(1), 105-133.
- Koçak, H. ve Yıldırım, İ. (2007). Lisansüstü Eğitim Yapan Öğrencilerin Amaç Ve Beklentileri (Afyon Kocatepe Üniversitesi Örneği), *Tabula Rasa*, 7(20), 109-126.
- Maral, M. (2022). Yükseköğretimde Açıköğretim Sisteminin Kalitesine Yönelik İnceleme: Karma Yöntem Araştırması. *International Journal of Management and Administration*, 6(11), 1-22.
- Meriç, Ü. (1997). Türkiye'de Kadın ve Sosyo-Ekonomik Analizi, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, 3(4), 1993-1995, 1-18.
- Polat, S. ve Tastan, M. (2009). Yüksek Öğretim Öğrencilerinin Öğretim Elemanlarına Güven Düzeyi İle Akademik Başarıları Arasındaki İlişki. *Education Sciences*, 4(2), 558-574.
- Orhonlu, C. (1973). Edebiyat Fakültesi'nin Kuruluşu ve Gelişmesi (1901-1933) Hakkında Bazı Düşünceler, *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi(Haz.), SS. 57-70.
- Parin S. ve E. Y. Demirci, (2014). Türkiye'de Yükseköğretimde Sosyoloji Öğretimi: Bir Dönemselleştirme Denemesi (1914-2014), *Sosyoloji Dergisi*, 3(29), 365-382.
- Sezer, B. (1989). Türk Sosyologları ve Eserleri I, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 3 (1) , 1-96.
- Sezer, B. (1991). Türk Sosyolojisinin Önündeki Sorunlar, *75. Yılında Türkiye'de Sosyoloji*, İ.C. (Haz.), 7-12, Bağlam.
- Şahin, M.C. (2017), Türk Sosyolojisinin Kısa Tarihi: Dönemler, Şahıslar ve Ana Yönelimler, *İslâmî İlimler Dergisi*, 12(1), 7-41.
- Tuna, K. (2013). *Yeniden Sosyoloji*, İz.
- Wernick, A. (2006). Auguste Comte (1798-1857), *The Cambridge Dictionary Of Sociology*, B.S.T. (Gen. Edt.), Cambridge University.
- Yalvaç, M. (1985). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Sosyoloji Eğitiminin Tarihçesi (1912-1982), Kubbealtı Akademi Mecmuası.
- YÖK (2023). *Yükseköğretim Bilgi Yönetimi Sistemi*, <https://istatistik.yok.gov.tr/>.